ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Γ. ΕΛΕΥΘΕΡΑΚΗΣ

ΤΑΞΙΚΟ Ή ΥΠΕΡΤΑΞΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ.

ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ-ΡΕΘΥΜΝΟ 2003

«*Η έγκριση διδακτορικής διατριβής από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν υποδηλοί αποδοχή των γνωμών του συγγραφέα Ν. 5343, αρ. 202, παρ. 2*»

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ....3

ΠΡΟΛΟΓΟΣ....9

1 ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΥ (1900-1910)....19

1.1 Το κίνημα του Δημοτικισμού 20
1.1.1 Ιστορικά προλεγόμενα 21
1.1.2 Το γλωσσικό ζήτημα....25
1.1.3 Γ. Ψυχάρη: *Το ταξίδι μου* (1888) 30
1.1.4 Τα *Ευαγγελιακά* (1901) και τα *Ορεστειακά* (1903) 32
1.1.5 Το περιοδικό *Νουμάς* (1903)....34

1.2 Ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός.... 36
1.2.1 Φ. Φωτιάδη: *Το γλωσσικόν ζήτημα κ' η εκπαιδευτική μας αναγέννησις* (1902) 36
1.2.2 Το Α΄ Ελληνικό Εκπαιδευτικό Συνέδριο (1904)....39
1.2.3 Η εταιρεία *Εθνική Γλώσσα* (1904-1905)....40
1.2.4 Η ίδρυση του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* και της *Φοιτητικής Συντροφιάς* (1910) 43

1.3 Ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός και η σύνδεση του με φιλοσοφικές, πολιτικοκοινωνικές και εκπαιδευτικές ιδέες 44
1.3.1 Πολιτικοκοινωνικές ιδέες και επιδράσεις 45
1.3.1.1 Η εισχώρηση νέων κοινωνικοπολιτικών ιδεών στο δημοτικιστικό κίνημα....45
1.3.1.2 Επιδράσεις από την παραμονή του Δελμούζου στη Γερμανία (Λειψία-Ιένα, 1905-1907) 46
1.3.1.3 Επιδράσεις από την παραμονή Δημ. Γληνού στη Γερμανία (Ιένα-Λειψία, 1908 -1911)....48
1.3.1.4 Εφημερίδα Εργάτης του Βόλου – Εργατικό Κέντρο Βόλου....51
1.3.1.5 Ίδρυση της Κοινωνιολογικής Εταιρείας (1908) και του Λαϊκού Κόμματος (1910)....54
1.3.2 Εκπαιδευτικές ιδέες, επιδράσεις και εφαρμογή τους στην πράξη 59
1.3.2.1 Νέα Αγωγή-Σχολείο Εργασίας....59
1.3.2.2 Το Σχολείο του Βόλου (1908-1910) 63

2 ΜΙΑ ΠΡΩΙΜΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΜΑΧΗ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ Γ. ΣΚΛΗΡΟΥ ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΝ ΜΑΣ ΖΗΤΗΜΑ (1907-1909)....65

2.1 Το περιεχόμενό του βιβλίου του Γ. Σκληρού: Το κοινωνικόν μας ζήτημα (1907)..... 65

2.2 Η συζήτηση στο περιοδικό Νουμάς (1907-1909)..... 69
2.2.1 Γενικά.....69
2.2.2 Η κυρίως συζήτηση.....71

2.3 Συμπεράσματα..... 85
2.3.1 Σε φιλοσοφικό επίπεδο: 85
2.3.2 Σε πολιτικό επίπεδο:.....88
2.3.3 Σε Ιδεολογικό και κρατικό επίπεδο: Το έθνος-κράτος και ο εθνικισμός, η κοιν. τάξη, η πάλη των τάξεων και η ανθρωπότητα.....88
2.3.4 Σε εκπαιδευτικό επίπεδο: 91
2.3.5 Ανακεφαλαιωτικό συμπέρασμα 95

3 ΟΙ ΠΡΟΟΔΕΥΤΙΚΟΙ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΙ ΣΥΝΟΔΟΙΠΟΡΟΙ ΣΤΟΝ *ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΟΜΙΛΟ* (1910-1925).....99

3.1 Εισαγωγή..... 99

3.2 Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1913 103
3.2.1 Ανακεφαλαιωτικό συμπέρασμα 108

3.3 Η Δίκη του Ναυπλίου (1914) 109
3.3.1 Γενικά.....109
3.3.2 Η απολογία του Δελμούζου 109
3.3.2.1 Σε φιλοσοφικό και εκπαιδευτικό επίπεδο 109
3.3.2.2 Σε πολιτικό επίπεδο.....112
3.3.2.3 Σε ιδεολογικό επίπεδο 113
3.3.2.4 Σε κρατικό επίπεδο.....113
3.3.2.5 Σε εκπαιδευτικό επίπεδο 113
3.3.2.6 Ανακεφαλαιωτικό συμπέρασμα 114

3.4 Συζήτηση για τον εθνικισμό και το έθνος. Περιοδικό Επιθεώρησις των κοινωνικών και πολιτικών Επιστημών (1916)..... 116
3.4.1 Εισαγωγικά.....116
3.4.2 Περί του έθνους και του εθνικισμού 118
3.4.2.1 Γενικά.....118
3.4.2.2 Έθνος -εθνικισμός -κοσμοπολιτισμός.....119
3.4.2.2.1 Το έθνος και τα χαρακτηριστικά του 119
3.4.2.2.2 Ο Εθνικισμός και η σύγκρουση για τους όρους δημιουργίας του 120
3.4.2.2.3 Διεθνισμός -Κοσμοπολιτισμός.....128
3.4.2.2.4 Ανακεφαλαιωτικό συμπέρασμα 129

3.5 Οι πρώτες διαφοροποιήσεις στο χώρο του εκπαιδευτικού δημοτικισμού 131
3.5.1 Γενικά.....131

3.5.2 Ιδεολογικές συγκρούσεις στις Δευτεριάτικες συγκεντρώσεις του Εκπαιδευτικού Ομίλου και στα έντυπα: περ. Εργασία, εφημ. Ριζοσπάστης 135
3.5.2.1 Σε φιλοσοφικό επίπεδο 137
3.5.2.2 Σε ιδεολογικοπολιτικό επίπεδο 142
3.5.2.3 Σε κρατικό επίπεδο 143
3.5.2.4 Σε εκπαιδευτικό επίπεδο 144
3.5.2.5 Ανακεφαλαιωτικό συμπέρασμα 155

4 ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΜΑΧΗ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΑ ΜΑΡΑΣΛΕΙΑΚΑ (1925) 161

4.1 Γενικά 161

4.2 Η διαμάχη επί της ουσίας 163
4.2.1 Σε φιλοσοφικό επίπεδο 163
4.2.2 Σε πολιτικό επίπεδο 169
4.2.2.1 Γενικά 169
4.2.2.2 Επί της πολιτικής ουσίας 170
4.2.3 Σε ιδεολογικό επίπεδο 173
4.2.3.1 Τα κοινωνικά σύνολα: Τάξη -Έθνος-Ανθρωπότητα 173
4.2.3.2 Ιδεολογίες κοινωνικών συνόλων 181
4.2.3.2.1 Για την κοινωνική τάξη 181
4.2.3.2.2 Για το έθνος 182
4.2.3.2.3 Για την ανθρωπότητα 191
4.2.4 Σε επίπεδο θεσμών 194
4.2.4.1 Σε κρατικό επίπεδο 195
4.2.4.2 Σε εκπαιδευτικό επίπεδο 196
4.2.4.2.1 Υπερταξικό σχολείο ή Ταξικό σχολείο -Εθνική μόρφωση ή Ταξική παιδεία 196
4.2.4.2.1.1 Η γενική κοινωνιολογική-ιδεολογική ανάλυση του Αλ. Δελμούζου. 196
4.2.4.2.1.2 Ο ρόλος του σχολείου. 197
4.2.5 Ανακεφαλαιωτικό συμπέρασμα 204

5 ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΜΑΧΗ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΙΣ ΟΜΙΛΙΕΣ ΤΟΥ ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ ΣΤΗ ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΣΥΝΤΡΟΦΙΑ (1926)..... 213

5.1 Σε φιλοσοφικό επίπεδο 215
5.1.1 Η φύση της ηθικής 215
5.1.2 Αίτια κλονισμού των καθιερωμένων ηθικών αξιών και του πολιτισμού -ερμηνεία της ιστορικο-κοινωνικής διαδικασίας: Βολονταρισμός - οικονομικός ντετερμινισμός -Ατομιστική τάση (ψυχολογισμός) 218

5.2 Σε πολιτικό επίπεδο 226

5.3 Σε ιδεολογικό επίπεδο 230
5.3.1 Τα κοινωνικά σύνολα 230
5.3.1.1 Έθνος 230

5.3.1.2 Κοινωνική τάξη....236
5.3.1.3 Ανθρωπότητα....242
5.3.2 Ιδεολογίες των κοινωνικών συνόλων....243
5.3.2.1 Εθνικισμός -Εθνισμός....243
5.3.2.2 Διεθνικός ταξισμός....246
5.3.2.3 Ανθρωπισμός....248

5.4 Σε επίπεδο θεσμών....250
5.4.1 Κρατικό επίπεδο....250
5.4.2 Εκπαιδευτικό επίπεδο....251
5.4.2.1 Μόρφωση....251
5.4.2.1.1 Υπερταξική- εθνική μόρφωση....251
5.4.2.1.2 Ταξική (εθνικιστική ή προλεταριακή) μόρφωση....256
5.4.2.2 Σχολείο....258
5.4.2.2.1 Γενικά....258
5.4.2.2.2 Υπερταξικό (εθνικό)–αταξικό σχολείο ή Ταξικό (αστικό ή προλεταριακό) σχολείο....260

5.5 Ανακεφαλαιωτικό συμπέρασμα....265

6 ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΜΑΧΗ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗ ΔΙΑΣΠΑΣΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΟΜΙΛΟΥ (1927-1928)....279

6.1 Η διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου (1927)....280
6.1.1 Το χρονικό της διάσπασης του *Εκπαιδευτικού Ομίλου*....280
6.1.2 Συγκριτική καταγραφή των τεσσάρων προτάσεων του 1927 σε σχέση με το καταστατικό του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* του 1914....284
6.1.3 Σκέψεις του Αλ. Δελμούζου για τη διάσπαση του *Εκπ. Ομίλου*....285

6.2 Η ιδεολογική διαμάχη των περιοδικών: Ελληνικά Γράμματα, Αναγέννηση-Σχολική Πράξη....287
6.2.1 Σε φιλοσοφικό επίπεδο....290
6.2.1.1 Σύγκρουση ιδεαλισμού-μαρξισμού....290
6.2.1.2 Το ζήτημα της ηθικής και των νόμων της....300
6.2.1.3 Βολονταρισμός (ελευθερία βούλησης)-Ντετερμινισμός (νομοτέλεια-φυσικός νόμος)....309
6.2.1.3.1 Μαρξιστικός οικονομικός ντετερμινισμός....318
6.2.1.3.2 Ψυχολογισμός ή ψυχολογικός ντετερμινισμός....321
6.2.2 Σε πολιτικό επίπεδο....321
6.2.2.1 Αστικός Φιλελευθερισμός(λιμπεραλισμός)-Καπιταλισμός....324
6.2.2.2 Εξελικτικός Σοσιαλισμός....328
6.2.2.3 Κομμουνισμός....338
6.2.3 Σε ιδεολογικό επίπεδο....344
6.2.3.1 Έθνος -εθνικισμός -ιμπεριαλισμός -εθνισμός....344
6.2.3.1.1 Έθνος....344
6.2.3.1.2 Εθνικισμός-Ιμπεριαλισμός....349
6.2.3.1.3 Εθνισμός....351
6.2.3.2 Κοινωνία-κοινωνικές τάξεις-διεθνικός ταξισμός....352
6.2.3.2.1 Οι κοινωνικές τάξεις....352
6.2.3.2.2 Αστική τάξη....356

6.2.3.2.3 Προλεταριακή τάξη 359
6.2.3.2.4 Πάλη κοινωνικών τάξεων 359
6.2.3.2.5 Κοινωνικό πρόβλημα 360
6.2.3.2.6 Διεθνικός ταξισμός 360
6.2.3.3 Ανθρωπότητα-Ανθρωπισμός: καπιταλιστικός, προλεταριακός, ανθρωπιστικός διεθνισμός 361
6.2.3.3.1 Ανθρωπότητα 361
6.2.3.3.2 Ανθρωπισμός 361
6.2.3.3.3 Διεθνιστικός ανθρωπισμός-Αταξική κοινωνία-προλεταριακός διεθνισμός 363
6.2.4 Σε θεσμικό επίπεδο 364
6.2.4.1 Σε κρατικό επίπεδο 364
6.2.4.1.1 Ταξικό ή εθνικό κράτος 364
6.2.4.2 Σε εκπαιδευτικό επίπεδο 367
6.2.4.2.1 Εισαγωγικά 367
6.2.4.2.1.1 Γενικά 367
6.2.4.2.1.2 Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση παιδείας-Δυνατότητες αλλαγής της παιδείας 369
6.2.4.2.1.3 Σχολείο εργασίας 372
6.2.4.2.2 Ταξικό σχολείο-αγωγή 375
6.2.4.2.2.1 Αστικό σχολείο 375
6.2.4.2.2.2 Το Προλεταριακό σχολείο στη Ρωσία 378
6.2.4.2.2.3 Ταξική, αστική αγωγή-παιδεία 385
6.2.4.2.2.4 Ταξική, προλεταριακή αγωγή-παιδεία 392
6.2.4.2.3 Υπερταξικό ή αταξικό σχολείο-αγωγή 393
6.2.4.2.3.1 Γενικά 393
6.2.4.2.3.2 Εθνικό σχολείο -Υπερταξική-εθνική μόρφωση 393
6.2.4.2.3.3 Αταξικό σχολείο-παιδεία 415
6.2.4.2.4 Εκπαιδευτικός Όμιλος: κομματικό, πολιτικό ή υπερκομματικό εκπαιδευτικό σωματείο 416

7 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ 422

7.1 Τελικές συμπερασματικές προτάσεις 422
7.1.1 Σε φιλοσοφικό επίπεδο 423
7.1.2 Σε πολιτικό επίπεδο 425
7.1.3 Σε ιδεολογικό επίπεδο 427
7.1.4 Σε θεσμικό επίπεδο 431
7.1.4.1 Κρατικό επίπεδο 431
7.1.4.2 Εκπαιδευτικό επίπεδο 432

7.2 Τελική Πρόταση. Σύνδεση με το παρόν και το μέλλον 440

8 ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 442

8.1 Οι κατηγορίες (επίπεδα) της διατριβής 442

8.2 Το καταστατικό του Ε.Ο. του 1910 442

8.3 Το καταστατικό του Ε.Ο. του 1914 444

8.4 Χρονικό της διάσπασης και οι τέσσερις προτάσεις για την αναθεώρηση του καταστατικού του Ε.Ο. το 1927. 445

8.5 Καταγραφή των άρθρων των σχετικών με την ερευνούμενη διαμάχη στα περιοδικά Ελληνικά Γράμματα, Αναγέννηση / Σχολική Πράξη..... 451

9 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....458

9.1 Περιοδικά-εφημερίδες της περιόδου 1900-1928..... 458

9.2 Πηγές και βοηθήματα 458

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αντικείμενο της μελέτης αυτής είναι η διαμάχη που εκδηλώθηκε, σε επίπεδο ιδεών, ως προς την ταξικότητα ή την υπερταξικότητα του σχολείου και της προσφερόμενης σ' αυτό αγωγής στην ελληνική κοινωνία, κυρίως κατά την τρίτη δεκαετία του 20ου αιώνα· διαμάχη μεταξύ δύο ιδεών που πηγάζουν από δυο φιλοσοφικά ρεύματα, το Ιδεαλιστικό και το Υλιστικό, και που κατά την περίοδο αυτή και ειδικότερα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή αρχίζουν να δυναμώνουν τα πυρά μεταξύ τους και στην ελληνική κοινωνία.

Για να μελετηθεί μια ιστορική κοινωνία σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, πρέπει να λαμβάνονται υπόψη όλες οι παράμετροι που συνθέτουν την ιστορική της πραγματικότητα, η οποία δεν ξεχνούμε ότι είναι μια διαρκώς εξελισσόμενη διαδικασία με παρελθόν, παρόν και μέλλον. Ερευνάται, λοιπόν, η δομή αυτής της ιστορικής κοινωνίας, έχοντας ως μέτρο τα τρία βασικά της στοιχεία: το οικονομικό, το κοινωνικό, και το πολιτιστικό. Το *οικονομικό* επίπεδο είναι αυτό που εξετάζει το πώς ο άνθρωπος παρεμβαίνει στη φύση και δημιουργεί την οικονομία της κοινωνίας. Το *κοινωνικό* επίπεδο είναι αυτό που εξετάζει το πώς ο άνθρωπος διαστρωματώνεται (εντάσσεται σε μια ορισμένη κοινωνική τάξη ή ένα κοινωνικό στρώμα) ανάλογα με τη θέση του στη παραγωγή της συγκεκριμένης οικονομίας. Το *πολιτιστικό*[1] επίπεδο είναι αυτό που εξετάζει πώς η κοινωνία ανάλογα με την οικονομία της και την κοινωνική της διαστρωμάτωση, δημιουργεί αναλόγως το *θεσμικό*[2], το

---

[1] Ο πολιτισμός είναι δυνατό να οριοθεί «*ως ο βαθμός ανάπτυξης κι οργάνωσης της κοινωνικής και πνευματικής ζωής της ανθρωπότητας, ο οποίος βασίζεται στη συνειδητή δράση του ανθρώπου και στην αλληλεπίδραση του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος και ο οποίος εκφράζεται ως το σύνολο των πνευματικών και υλικών αξιών που δημιουργούνται μέσα από την ιστορικο-κοινωνική εξέλιξη*», στο: Βασιλείου Θ. -Σταματάκης Ν., *Επίτομο εννοιολογικό λεξικό Επιστημών του Ανθρώπου*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg, 1992, σ. 318.

Σε όλη την εργασία **διατηρώ την ορθογραφία των παραθεμάτων εκτός από την τονική τους, την οποία προσαρμόζω στο επικρατούν σήμερα μονοτονικό σύστημα, καθότι το αντίθετο δημιουργεί τεχνικά προβλήματα. Επίσης όπου απαντάται λέξη ή φράση σε αγκύλες εντός των παραθεμάτων πρόκειται για δική μου προσθήκη για τη διευκόλυνση του νοήματος.

[2] Θεσμός είναι «*το κοινά αποδεκτό πρότυπο ατομικής ή ομαδικής συμπεριφοράς και δράσης, με βάση το οποίο ένα κοινωνικό σύνολο, ή ένα σημαντικό τμήμα του συνόλου, επιδιώκει σημαντικούς σκοπούς, με τυποποιημένους τρόπους ενέργειας. Με άλλη διατύπωση, θεσμός είναι ένα σταθερό πλέγμα σχέσεων μεταξύ των ατόμων ως φορέων κοινωνικών ρόλων, ένα σταθερό σύνολο ενεργειών που προσδιορίζονται κοινωνικά και όχι ατομικά. Έτσι κάθε θεσμός αποτελεί ένα πλέγμα από τυποποιημένους και παγιωμένους τρόπους ομαδικής και ατομικής δράσης που το σύνολο τους θεωρεί σημαντικούς*», στο: Βασιλείου Θ. -Σταματάκης Ν., *Επίτομο εννοιολογικό λεξικό Επιστημών του Ανθρώπου*, *ό.π.,* σ. 173.

ιδεολογικό[3] της πλαίσιο, αλλά και το πλαίσιο των επιστημών[4] και των τεχνών[5]. Επίσης στην έρευνα αυτή έγινε προσπάθεια να μην ξεχαστούν, σε καμιά στιγμή, «*οι συγκυρίες εκείνες που έχοντας τις ρίζες τους βαθιά στον ιστορικό χρόνο παρουσιάζονται* (...) *σαν παράγοντες με λειτουργία αυτόνομη και σε πολλές περιπτώσεις πρωταρχική*»[6].

Ο *τρόπος*, δηλαδή, με τον οποίο προσεγγίζεται το θέμα αυτό αναφέρεται: στην αναζήτηση των απόψεων οι οποίες διατυπώθηκαν σχετικά με το ζήτημα της εκπαίδευσης κατά την παραπάνω περίοδο, στη διερεύνηση των φορέων που τις εξέφρασαν, στην αναζήτηση των φιλοσοφικών, κοινωνικο-πολιτικών, ιστορικο-ιδεολογικών κ.ά. πηγών από τις οποίες εκπορεύτηκαν και στην αποσαφήνιση της συνάρτησής τους με τα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά δεδομένα της εποχής, αλλά και με τον διεθνή παράγοντα που τυχών επέδρασε πάνω τους[7]. Η διερεύνηση της συνάρτησης των πιο πάνω ιδεών με τις κοινωνικοπολιτικές πραγματικότητες είχε σκοπό να κατανοηθούν τα εξής: αν, άραγε, η ιδεολογική αυτή αντιπαράθεση αποτέλεσε προϊόν μιας συγκεκριμένης περιόδου, κατά την οποία διατυπώθηκε ρητά ή μήπως συνιστά μια συνέχεια βαθύτερων και παλαιότερων ερωτημάτων που έθετε σταθερά η ελληνική κοινωνία από την ίδρυση του ελληνικού κράτους και η οποία αντιπαράθεση υφίσταται συνεχώς και αποτελεί αντικείμενο και σημερινών αντεγκλήσεων στο χώρο της ιδεολογίας και της πολιτικής πρακτικής για το σχολείο.

---

[3] Ιδεολογία είναι ένα «*διαρθρωμένο σύστημα ιδεών και αντιλήψεων που δεσπόζει στο πνεύμα των ατόμων και των ομάδων μιας κοινωνίας και το οποίο αποτελεί μια ολική αναπαράσταση της πραγματικότητας. Είναι ο τρόπος με τον οποίο κατασκευάζουμε και αντιλαμβανόμαστε την πραγματικότητα, φυσική και κοινωνική, μέσα από τη διαρκή χρησιμοποίησή της για την παραγωγή αγαθών.* (...) *Η ιδεολογία, βασικό συστατικό επίπεδο κάθε κοινωνίας, αποτελείται από το κυρίαρχο τμήμα της (ιδεολογία, κυρίαρχη) και απ' όλες τις επιμέρους ιδεολογίες, αντίθετες στην κυρίαρχη ή όχι (ιδεολογία, περιθωριακή)*», *Στο ίδιο,* σσ. 180-181.

[4] «*Η έννοια της επιστήμης είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ουσία της γνώσης. Έτσι ο όρος 'επιστήμη' προσδιορίζει γενικά το σύνολο των γνώσεων που είναι αποτέλεσμα συστηματικής, πειθαρχημένης και αντικειμενικής μελέτης, με σκοπό την εξήγηση των φαινομένων της φύσης και της κοινωνίας*», *Στο ίδιο,* σ. 152.

[5] Τέχνη είναι το «*προϊόν της παραγωγικής και δημιουργικής ικανότητας του ανθρώπου. Η τέχνη γεννήθηκε ταυτόχρονα με την κοινωνία, ως ιδιαίτερη και καθολική μορφή αισθητικής και κοινωνικής συνείδησης (Συνείδηση, κοινωνική). Παράλληλα με την κίνηση των ανθρώπινων κοινωνιών, η τέχνη στην εξέλιξή της εμφανίστηκε τόσο πολυδιάστατη όσο και η κοινωνική ζωή. Στο βαθμό μάλιστα που δηλώνει τεχνική δραστηριότητα, αισθητική κρίση και καλλιτεχνική κοινωνική πράξη, σε αντιπαράθεση με το αυτοδημιούργητο και το φυσικό, εκλαμβάνεται ως μια επιπλέον εγγραφή στον πολιτισμό και την κουλτούρα της εκάστοτε κοινωνίας*», *Στο ίδιο,* σ. 370.

[6] Σβορώνος Ν., (μετάφρ. Αικ. Ασδραχά), *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 6η έκδ., 1982, σ. 11.

[7] Χουρδάκης Αντ., *Η παιδεία στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg, 2002, σ. 15.

Συγκεκριμένα, στην παρούσα μελέτη ερευνώνται οι εκπαιδευτικές θέσεις που διατυπώθηκαν την εποχή του μεσοπολέμου σε σχέση με το αντικείμενο της έρευνας, τα γενικότερα φιλοσοφικά και ιδεολογικά ρεύματα που τις διαμόρφωσαν. Ερευνώνται επίσης οι φορείς και τα πρόσωπα που τις εξέφρασαν και ειδικότερα οι δυο βασικότεροι εκπρόσωποι των αντιθέτων αυτών απόψεων: ο Αλ. Δελμούζος και ο Δημ. Γληνός.

Πιο αναλυτικά, στην έρευνα αυτή παρακολουθούνται οι προσπάθειες και οι αγώνες των δημοτικιστών στον χώρο της εκπαίδευσης και γενικότερα της παιδείας[8], για την επίλυση του γλωσσικού αλλά και του εκπαιδευτικού γενικότερα προβλήματος κατά την περίοδο που μας ενδιαφέρει. Ερευνάται, δηλαδή, το δημοτικιστικό κίνημα σ' όλες τις πιθανές εκφάνσεις του κατά την περίοδο αυτή, με την επικέντρωση του ενδιαφέροντος μας στις απόψεις και τις προσπάθειες των δυο βασικών του συντελεστών, αλλά και όλων των άλλων διανοουμένων, οι οποίοι διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην προσπάθεια για την επίτευξη μιας προοδευτικής πορείας των εκπαιδευτικών πραγμάτων της χώρας. Έτσι, με βάση τη μελέτη των έργων τους γίνεται δυνατό να κατανοηθεί η εξέλιξη των εκπαιδευτικών θεσμών και μεταρρυθμίσεων, ως επίσης να εντοπισθούν και να ερμηνευθούν οι διάφορες διαμάχες στον χώρο της ιδεολογίας της εκπαίδευσης. Πιο συγκεκριμένα, κεντρικός στόχος μας ήταν να κατανοηθεί η τόσο σημαντική προαναφερόμενη διαμάχη, η οποία εξετάζεται στην παρούσα έρευνα περί ταξικότητας ή υπερταξικότητας του σχολείου και της αγωγής, γιατί είναι δυνατόν να ανοίξει το δρόμο που θα οδηγήσει στην επιτυχή αντιμετώπιση, την οργάνωση και θωράκιση του σύγχρονου ελληνικού σχολείου και της αγωγής του, ενός προβλήματος το οποίο ακόμη περιμένει τη λύση του.

Καταρχάς, καταβλήθηκε προσπάθεια να εντοπισθούν οι επιμέρους ιδεολογικές διαμάχες, οι σχετικές με το θέμα, οι οποίες μελετήθηκαν κατόπιν σε τέσσερα διαφορετικά επίπεδα. Σε *φιλοσοφικό* επίπεδο πρώτα, σε *πολιτικό* μετά, κατόπιν σε *ιδεολογικό*, αναλύοντας τα κοινωνικά

---

[8] Απαραίτητη κρίνεται εδώ η διάκριση της παιδείας από την εκπαίδευση: «*Εκπαίδευση θα μπορούσε να ονομαστεί η θεσμοποιημένη μορφή παιδείας, την οποία αποφασίζει και διοχετεύει η πολιτεία στους πολίτες της, άμεσα ως κράτος και έμμεσα με ιδιωτικούς φορείς, μέσα στα κάθε λογής σχολεία από τα νηπιαγωγεία ως τα πανεπιστήμια. Παιδεία όμως είναι ο συνολικός χώρος της έγκυρης γνώσης και της θησαυρισμένης ευαισθησίας, ο οποίος προέκυψε από τα ιστορικά προηγούμενα. Ταυτόχρονα η έννοια της παιδείας παρέχει και όλες τις ροπές του παρόντος για τη συμπλήρωση και την ανανέωση αυτής της γνώσης και αυτής της ευαισθησίας, που αποτελούν το περιεχόμενό της*», στο: Μαρωνίτης Ν. Δ., «Ελεύθερος διάλογος στην παιδεία», π. *Πολίτης*, Μάης 1976, και αναδημοσιευμένο στο: Μαρωνίτης Ν. Δ., *Για μια δημοκρατική παιδεία*, εκδ. Παπαζήσης, σ. 62.

Ο Απ. Ανδρέου σχολιάζοντας το προηγούμενο υποστηρίζει ότι απ' αυτήν τη διάκριση «*προκύπτει το εύρος της θεματολογίας αυτής της περιοχής ως στενότερο πλαίσιο η εκπαίδευση και ως ευρύτερο η παιδεία*», στο: Ανδρέου Απ., «Ιστορία της εκπαίδευσης και της παιδείας. Αντικείμενο και προσεγγίσεις», π. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 1984, τχ. 18, σ. 43.

σύνολα (έθνος, κοινωνική τάξη, ανθρωπότητα) και τις αντίστοιχες ιδεολογίες που έχουν σχηματισθεί γι' αυτά και, τέλος, σε *θεσμικό* επίπεδο, εξετάζοντας και αναλύοντας τον *κρατικό* θεσμό αλλά και τον *εκπαιδευτικό* θεσμό ειδικότερα, ως προς τρεις βασικές παραμέτρους: α) την *παιδαγωγική πρακτική* β) τη *γλώσσα* που χρησιμοποιείται ή πρέπει να χρησιμοποιείται στην εκπαιδευτική διαδικασία και γ) την *ιδεολογικοπολιτική θέση* που λαμβάνουν οι αντιπαρατιθέμενες απόψεις σε σχέση με το ποια είναι ή πρέπει να είναι η μορφή του σχολείου και της αγωγής που παρέχεται σ' αυτό, δηλαδή το κεντρικό πρόβλημα της παρούσας έρευνας.

Η ανεύρεση των σχετικών τεκμηρίων[9] έγινε με γνώμονα την δυνατότητα τους να ζωντανέψουν και να αναπαραστήσουν πειστικά τις επιμέρους αυτές ιδεολογικές συγκρούσεις, οι οποίες ενδιαφέρουν την ιστορική ερευνητική μας προσπάθεια[10].

Κατόπιν τα επιλεγόμενα κείμενα-τεκμήρια[11], ταξινομήθηκαν και αναλύθηκαν με τη *μέθοδο-τεχνική* της *ποιοτικής ανάλυσης*

---

[9] «*'Τεκμήρια' κατέληξε να δηλώνονται όχι μόνο τα κείμενα αλλά όλα 'τα ίχνη που άφησαν η σκέψη και η πράξη των ανθρώπων κατά το παρελθόν'*»: Marichal R., «Κριτική κειμένων», στο: Samaran Ch., (μετάφρ. Χρ. Παπάζογλου), *Ιστορία και οι μέθοδοί της*, τόμ. Δ', Αθήνα, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1980, σ. 73.

[10] Η ιστορική έρευνα μπορεί να οριστεί «*ως ο συστηματικός και αντικειμενικός εντοπισμός, η εκτίμηση και σύνθεση μαρτυριών, προκειμένου να θεμελιωθούν γεγονότα και να συναχθούν συμπεράσματα*, (…) *μια πράξη αναδόμησης,* (…) *η οποία στοχεύει την πιστή αναπαράσταση μιας προηγούμενης εποχής*», στο: Cohen L. – Manion L., (μετάφρ. Χρ. Μητσοπούλου, Μ. Φιλοπούλου), *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*, Αθήνα, εκδ. Έκφραση, 1997, σ. 71.

[11] «*Η ανάλυση του περιεχομένου αναφέρεται πάντοτε σ' ένα σύνολο ή σώμα τεκμηρίων, που χρησιμεύουν ως βάση για τη σπουδή ενός φαινομένου. Τα τεκμήρια αποτελούν το υλικό, πάνω στο οποίο εργάζεται και το οποίο ο ερευνητής επεξεργάζεται, για να ανακαλύψει ιδιότητες ή καταστάσεις, αναγνωρίσιμες και διακρίσιμες που συγκροτούν τους αρμούς του, με σκοπό να συναγάγει ειδικά και έγκυρα συμπεράσματα. Αντικείμενο της ανάλυσης του περιεχομένου είναι η αναδιοργάνωση των πληροφοριακών στοιχείων που εμπεριέχουν τα τεκμήρια, ώστε να χρησιμοποιηθούν για έναν ορισμένο σκοπό. Η αναδιοργάνωση όμως των στοιχείων προϋποθέτει την ανασύνθεση των τεκμηρίων σε ενότητες και το σχετικό υπολογισμό τους*», στο: Βάμβουκας Ι. Μ., *Εισαγωγή στην ψυχοπαιδαγωγική έρευνα και μεθοδολογία,* Αθήνα, εκδ. Γρηγόρης, 6η έκδ., 2000, σ. 269.

περιεχομένου[12], με *ενότητα ανάλυσης*[13] τη θεματική ή σημασιολογική και με *κατηγορίες ανάλυσης*[14] τα τέσσερα προαναφερόμενα επίπεδα: *φιλοσοφικό*, *πολιτικό*, *ιδεολογικό* και *θεσμικό* (*κρατικό*, *εκπαιδευτικό*)[15]. Οι κατηγορίες αυτές επιλέγηκαν με την έννοια μιας *απαγωγικής* (παραγωγικής) προσέγγισης (από το γενικότερο φιλοσοφικό επίπεδο στο μερικότερο εκπαιδευτικό) ή και αντίστροφα με την έννοια μιας *επαγωγικής* προσέγγισης (από το ειδικό στο γενικό). Η προσπάθεια προσανατολίστηκε στο να αποσαφηνισθεί μια αμφίδρομη σχέση[16] και σύνδεση με διαδοχικούς σταθμούς, από τις γενικότερες φιλοσοφικές ιδέες-σχολές, στις πολιτικές απόψεις και πρακτικές, στις διάφορες ιδεολογίες, και στη διαμόρφωση δια μέσου αυτών του ίδιου του κρατικού θεσμού, αλλά και του βασικού για το δικό μας θέμα κρατικού εκπαιδευτικού θεσμού, του σχολείου. Έτσι τα διάφορα στοιχεία (θεματικές ενότητες ανάλυσης) του κάθε κειμένου-τεκμηρίου ταξινομήθηκαν στο προαναφερόμενο σύστημα κατηγοριών «*με βάση το σημασιολογικό τους*

---

[12] «*Η ποιοτική ανάλυση βασίζεται στην παρουσία ή απουσία ενός χαρακτηριστικού.* (…) *Στις ποιοτικές έρευνες γενικά, εκείνο που έχει σημασία είναι το καινούριο, το ενδιαφέρον και η αξία που παρουσιάζει η ενότητα ανάλυσης σε σχέση με το σκοπό της έρευνας, ανεξάρτητα από τη συχνότητα εμφάνισής του*», *Στο ίδιο,* σ. 273.

Βλ. επίσης σχετικά για την *ανάλυση περιεχομένου*:

α) Duverger M., (μετάφρ. Ν. Παπαδόδημα), *Μέθοδοι κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα, εκδ. Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών, 2η εκδ., 1978, σσ. 78-121.

β) Πάλλα Μ., «Η ανάλυση περιεχομένου», π. *Φιλόλογος*, Αθήνα, 1992, 67, σσ. 45-54.

γ) Πατηνιώτης Ν., *Μεθοδολογία και τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών και της συγγραφής διπλωματικών εργασιών. Πανεπιστημιακές σημειώσεις*, Πάτρα, εκδ. συγγρ., 1992, σσ. 42-79.

δ) Λαμπίρη-Δημάκη Ι., *Η Κοινωνιολογία και η Μεθοδολογία της*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Α. Ν. Σάκκουλα, 6η έκδ., 1990, σσ. 75-78.

ε) Λαμπίρη-Δημάκη Ι., *Κοινωνιολογία και Ιστορία. Ομοιότητες και ιδιαιτερότητες*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήσης, 1989, σσ. 114-117.

στ) Cohen L. – Manion L., (μετάφρ. Χρ. Μητσοπούλου, Μ. Φιλοπούλου), *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*, *ό.π.*, σσ. 86-91.

ζ) Κυριαζή Ν., *Η Κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Αθήνα, Ελληνικές επιστημονικές εκδόσεις, 1998, σσ. 283-301.

η) Κωνσταντοπούλου Χρυσ., *Αρχές Κοινωνιολογικών Μεθόδων*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Αφών Κυριακίδη, 2η έκδ., 1985, σσ. 40-47.

[13] Βάμβουκας Ι. Μ., *Εισαγωγή στην ψυχοπαιδαγωγική έρευνα και μεθοδολογία, ό.π.,* σσ. 270-273.

[14] *Στο ίδιο*, σσ. 273-279.

[15] Οι κατηγορίες της παρούσας εργασίας φαίνονται αναλυτικά σε πίνακα στο παράρτημα της εργασίας αυτής.

[16] «*Κατά τον F. Engels, 'η επαγωγή και η απαγωγή αλληλοσυνδέονται κατά τον ίδιο αναγκαστικό τρόπο με τον οποίο αλληλοσυνδέονται η σύνθεση και η ανάλυση*'», στο: Βασιλείου Θ. -Σταματάκης Ν., *Επίτομο εννοιολογικό λεξικό Επιστημών του Ανθρώπου*, *ό.π.*, σ. 45.

περιεχόμενο»[17]. Κατόπιν σε κάθε κατηγορία (‘θυρίδα’) τα στοιχεία ομαδοποιήθηκαν περαιτέρω σε υποκατηγορίες, ώστε έτσι έγινε εφικτή η σύγκριση και η ερμηνεία των στοιχείων, η δομημένη συγγραφή του κειμένου και η συναγωγή των επιμέρους, αλλά και των συνολικών τελικών συμπερασμάτων της έρευνας. Στην εξαγωγή των συμπερασμάτων ελήφθησαν υπόψη «*όχι μόνο τα έκδηλα μετρήσιμα μηνύματα, αλλά και τα λανθάνοντα νοήματα*»[18], τα οποία αναλύθηκαν συγχρόνως με τη βοήθεια και άλλων μεθόδων, όπως η *ερμηνευτική*[19] και η *συγκριτική μέθοδος*[20].

Επίσης σημαντικό ρόλο στην ανάλυση των τεκμηρίων της έρευνάς αυτής θεωρώ ότι έπαιξε επίσης η άποψη του Ζ. Ντυμπύ περί εγκατάλειψης της αναζήτησης της αλήθειας από τον ιστορικό, για την προσήλωση του στα «*αποδεικτικά στοιχεία*» και για την χρήση της φαντασίας του, η οποία τιθασεύεται από την ηθική της δουλειάς του[21]. Πάνω σ’ αυτό η Ρ. Σταυρίδη Πατρικίου στην εισαγωγή του βιβλίου του Ζ. Ντυμπύ συμπληρώνει την άποψη του Ζ. Ντυμπύ με αυτό που επέμενε πάντα ο Κ. Θ. Δημαράς για μια «*‘φαντασία πιθανή’*», που μας βοηθά «*‘να καταλάβουμε’, όπως λέει, ο Marc Block, ‘το παρόν ξεκινώντας από το*

---

[17] Βάμβουκας Ι. Μ., *Εισαγωγή στην ψυχοπαιδαγωγική έρευνα και μεθοδολογία, ό.π.*, σ. 274.

[18] Ή αλλιώς τα «*βαθύτερα νοήματα του κειμένου*», στο: Κυριαζή Ν., *Η Κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, *ό.π.*, σ. 293.

[19] Βλ. στα:

α) Βουρβέρης Κ., *Το πρόβλημα του μαθήματος της Ιστορίας εις τα Δημοτικά Σχολεία και τα Γυμνάσια*, Αθήναι, εκδ. συγγρ., 2η έκδ. 1970, σ. 25. Όπου αναγράφεται: «*Ιστορικώς γιγνώσκομεν, ή ακριβέστερον, ιστορικώς κατανοούμεν και ερμηνεύομεν έν γεγονός του ιστορικού βίου των ανθρώπων, αν δυνηθώμεν να εντάξωμεν το γεγονός αυτό εις εν ευρύτερον σύνολον, του οποίου τούτο αποτελεί μέλος οργανικόν πλήρες νοήματος*».

β) Χριστιάς Ι., *Εισαγωγή στην επιστήμη της αγωγής*, Αθήνα, εκδ. Γρηγόρης, 1994, σσ. 21-22.

γ) Πυργιωτάκης Ι., *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1999, σσ. 100-115.

[20] Βλ. στα:

α) Κωνσταντοπούλου Χρ., *Αρχές Κοινωνιολογικών Μεθόδων*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Αφών Κυριακίδη, 1985, 2η έκδ., σσ. 137-138.

β) Κυριαζή Ν., *Η Κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, *ό.π.*, σσ. 303-329.

[21] «*Η ιστορία έχει εγκαταλείψει πια την προοπάθεια της απατηλής αναζήτησης της αντικειμενικότητας και της αλήθειας. Ο συγγραφέας αναπτύσσει ωραία την άποψή του γιατί χρησιμοποιεί όλο και περισσότερο το πρώτο πρόσωπο στις μελέτες του δίνοντας ταυτόχρονα όλο και μεγαλύτερη σημασία στα ‘αποδεικτικά στοιχεία’, στις πηγές, μια και αυτά είναι που αποτελούν το γερό θεμέλιο πάνω στο οποίο θα οικοδομηθεί με την προσωπική του παρέμβαση το έργο του, ως ιστορικού. Η ηθική της δουλειάς του ιστορικού τιθασεύει τις προσωπικές διαθέσεις κι επιτρέπει να χρησιμοποιηθεί η παιδεία και η φαντασία του τεχνίτη* (…) *προκειμένου να επιτευχθεί ένας και μόνο στόχος: Να καταλάβουμε*», στο: Ντυμπύ Ζ., (μεταφρ.–εισαγ. Ρ. Σταυρίδη - Πατρικίου), *Η ιστορία συνεχίζεται*, Αθήνα, εκδ. Ολκός, 1995, σ. 18.

παρελθόν' και επίσης, όπως λέει, 'να καταλάβουμε το παρελθόν ξεκινώντας από το παρόν»[22].

Κεντρικοί εκφραστές των δυο συγκρουόμενων ιδεών, όπως έχει ήδη αναφερθεί, είναι ο παιδαγωγοί *Αλέξανδρος Δελμούζος* και *Δημήτρης Γληνός*, με συντροφικές, σχεδόν απόλυτα ταυτιζόμενες, διαδρομές στα εκπαιδευτικά τεκταινόμενα, που συγκρούονται όμως αργότερα, κατά την διάσπαση του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* το 1927, τραβώντας διαφορετικό ιδεολογικό και πρακτικό δρόμο.

Τα *κεφάλαια της διατριβής* είναι έξι:

Το *πρώτο κεφάλαιο* είναι εισαγωγικό και αναφέρεται σε ορισμένα ιστορικά προαπαιτούμενα, ώστε να γίνει κατανοητή η διαδρομή του Δημοτικισμού και η διαμόρφωση του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού. Δίνονται στοιχεία ιστορικά των προηγουμένων αιώνων, γενικά αλλά και σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα, απαραίτητα για να γίνει η σύνδεση με την εποχή που διαπραγματεύεται η διατριβή. Επίσης περιγράφονται οι διάφοροι σταθμοί του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού από την εμφάνισή του το 1902, μέχρι τη συγκρότησή του σε οργανωμένο όμιλο το 1910.

Τα *επόμενα κεφάλαια* διαπραγματεύονται τη χρονική περίοδο των δυο επόμενων δεκαετιών του 20ου αιώνα, όπου ο *Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός* δρα, μεσουρανεί, κλυδωνίζεται, διασπάται, συνεχίζει για λίγο, διασπάται ξανά και ξεψυχά τελικά ολοκληρώνοντας την «*προοδευτική*»[23] του διαδρομή. Μέσα σ' αυτή τη διαδρομή του εκπαιδευτικού δημοτικισμού ερευνήσαμε τις δυο αντιτιθέμενες απόψεις για το σχολείο και την αγωγή, που συναντάμε στο ερώτημα της διατριβής, διότι και οι δυο έχουν πηγάσει απ' αυτόν και έχουν ανδρωθεί μέσα σ' αυτόν. Η έρευνα των δυο αυτών δεκαετιών της δεύτερης και της τρίτης, δηλαδή από το 1910-1930, φανέρωσε από τη μια περιόδους πλήρους σύμπλευσης των πρωταγωνιστών του εκπαιδευτικού δημοτικισμού και από την άλλη περιόδους με ισχυρές ιδεολογικές διαμάχες ανάμεσά τους, οι οποίες αναλύονται στα κεφάλαια από το δεύτερο ως και το έβδομο. Η εξέταση των ιδεολογικών συγκρούσεων στον εκπαιδευτικό χώρο ξεδιαλύνει αρκετά το ερευνούμενο θέμα στην εργασία αυτή.

Συγκεκριμένα, το *δεύτερο κεφάλαιο* διαπραγματεύεται την ιδεολογική διαμάχη μεταξύ των δημοτικιστών την διετία 1907-1909, η οποία διαμάχη διεξήχθη γύρω από τις απόψεις που εκφράζει ο Γ. Σκληρός στο βιβλίο του *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*. Η διαμάχη αυτή εκτυλίσσεται στις στήλες του δημοτικιστικού περιοδικού *Νουμάς* και είναι η πρώτη σύγκρουση μεταξύ δημοτικιστών διανοουμένων σε θέματα που αφορούν τις σοσιαλιστικές ιδέες, το κίνημα του δημοτικισμού, το γλωσσικό ζήτημα και το σχολείο. Η έρευνα μας στοχεύοντας από τη δική

---

[22] *Στο ίδιο*, σ. 18.

[23] Οι όροι «*προοδευτικός*», «*συντηρητικός*» και «*αντιδραστικός*», στην παρούσα εργασία δεν έχουν αξιολογικό χαρακτήρα. Ο όρος «*προοδευτικός*» αποδίδεται σε άτομα ή ομάδες, οι οποίες επιζητούν αλλαγές ή ανατροπές κάποιων καθιερωμένων ισορροπιών σε μια κοινωνία. Ο όρος «*συντηρητικός*» ή «*αντιδραστικός*» αποδίδεται σε άτομα ή ομάδες, οι οποίες επιζητούν να παραμένουν τα πράγματα ως έχουν.

της σκοπιά τη συζήτηση ανακαλύπτει και αναλύει μια πρώιμη ιδεολογική σύγκρουση μέσα στο στρατόπεδο του εκπαιδευτικού δημοτικισμού.

Στο *τρίτο κεφάλαιο* ερευνάται η περίοδος από την ίδρυση του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* το 1910 έως και το 1925. Η έρευνα, κατά τη μεγάλη αυτή περίοδο, αποκαλύπτει την απουσία εμφανών ιδεολογικών συγκρούσεων μεταξύ των δημοτικιστών διανοουμένων. Εντοπίζει μόνο κάποια ψήγματα ιδεολογικών διαφορών, τα οποία προσπαθεί να αναδείξει. Για το λόγο αυτό, η έρευνα αυτών των χρόνων έχει ως αντικείμενο την προσπάθεια για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1913, την απολογία του Αλ. Δελμούζου στη *Δίκη του Ναυπλίου* το 1914, τη διαμάχη για τον εθνικισμό και τα αίτια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου που γίνεται στα πλαίσια της *Εταιρείας των κοινωνικών και πολιτικών Επιστημών* το 1916 και τέλος τις ιδεολογικές συγκρούσεις που σημειώνονται στα πλαίσια των δραστηριοτήτων του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* κατά τα έτη 1923-1925. Έτσι αφενός καταγράφεται η απουσία έντονων ιδεολογικών συγκρούσεων, και αφετέρου ανακαλύπτονται και αναλύονται οι πρώτες χλιαρές ιδεολογικές αντιπαραθέσεις. Και τελικά γίνεται ευκολότερα κατανοητή η πορεία που καταλήγει στην έντονη ιδεολογική αντιπαράθεση των ετών 1925-1928. Στο άλλοτε αρραγές στρατόπεδο του *Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού* δημιουργούνται ιδεολογικές και άλλες διαφορές, οι οποίες οδηγούν σε διαμάχες και συγκρούσεις και οι οποίες αναλύονται στο τέταρτο, πέμπτο και έκτο κεφάλαιο της παρούσας διατριβής, πάντοτε σε σχέση με τα κεντρικά ερωτήματα και με τις κατηγορίες της.

Στο *τέταρτο κεφάλαιο* διερευνάται η ιδεολογική σύγκρουση που δημιουργείται με αφορμή τα *Μαρασλειακά* και την αρθρογραφία του Αλέξανδρου Δελμούζου στην εφημ. *Δημοκρατία* από 6-9 Ιουνίου του 1925, η οποία εκδίδεται και σε βιβλίο με τίτλο: «Μαράσλειο και ζωή». Ο Αλ. Δελμούζος αναλύει τις βασικές αρχές του Μαρασλείου Διδασκαλείου, όσον αφορά τα ζητήματα του εθνισμού, του ανθρωπισμού και της ηθικής και δίνει το ιδεολογικό στίγμα το δικό του και της μετέπειτα «*ομάδας Δελμούζου*». Η απάντηση στον Αλ. Δελμούζο, από μαρξιστικής πλευράς, έρχεται από τον έγκλειστο τότε Γενικό Γραμματέα του Κ.Κ.Ε., Παντελή Πουλιόπουλο με σειρά άρθρων του στην εφημ. *Ριζοσπάστης*, όπου απαντά και εξηγεί τη μαρξιστική άποψή του για το έθνος, τον εθνικισμό, τον ανθρωπισμό και την θέση του Κ.Κ.Ε. για το Μακεδονικό ζήτημα. Συμμετοχή στην ιδεολογική διαμάχη αυτή έχουν και οι Γιάννης Κορδάτος και Κώστας Παρορίτης.

Στο *πέμπτο κεφάλαιο* διερευνάται η ιδεολογική σύγκρουση που δημιουργείται με αφορμή τις ομιλίες του Αλ. Δελμούζου με θέμα: «Δημοτικισμός και παιδεία» στη *Φοιτητική Συντροφιά*, μετά από το κυνήγι του Δημοτικισμού και των Δημοτικιστών από την Παγκαλική δικτατορία (1925-1926). Η απάντηση έρχεται από τα άρθρα των μαρξιστών Γιάννη Κορδάτου και Κώστα Βάρναλη, στα περιοδικά *Ερμής* Αλεξανδρείας Αιγύπτου και *Αναγέννηση* του Δ. Γληνού αντίστοιχα. Στην ιδεολογική σύγκρουση αυτή παρεμβαίνει, με το μέρος του Αλ. Δελμούζου, ο Κωστής Μπαστιάς με σειρά άρθρων του στο περιοδικό *Ερμής* Αλεξανδρείας Αιγύπτου με θέμα: «*Εθνικός και διεθνικός ταξισμός*».

Στο *έκτο κεφάλαιο* διερευνάται η κεντρική διαμάχη που ξεσπά με αφορμή τη διάσπαση του *Εκπαιδευτικού Ομίλου*. Διάσπαση η οποία πραγματοποιείται μετά από την σύγκρουση των μελών του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* στις Γενικές Συνελεύσεις του την περίοδο από 16 του Φλεβάρη έως 24 του Μάρτη του 1927. Η σύγκρουση σημειώνεται κυρίως μεταξύ των δυο αντιτιθέμενων παρατάξεων με αρχηγούς από τη μια πλευρά τον Αλ. Δελμούζο, με την ιδεαλιστική-νεοκαντιανή κατεύθυνση, και από την άλλη τον Δημ. Γληνό, με την υλιστική-μαρξιστική κατεύθυνση. Η σύγκρουση συνεχίζεται μέσα από τις αντιμαχόμενες στήλες των περιοδικών: *Ελληνικά Γράμματα* του Κωστή Μπαστιά και *Αναγέννηση -Σχολική Πράξη* του Δημ. Γληνού, κατά την περίοδο 1927-1928. Η ιδεολογική διαμάχη μεταξύ των δύο αυτών περιοδικών παρουσιάζεται μέσα από τη συνεχή αρθρογραφία των ιδίων και των συνεργατών τους και είναι πολύ ενδιαφέρουσα διότι δίνει την δυνατότητα ανεύρεσης των θέσεων και των αντιθέσεων των δυο πλευρών. Στο κεφάλαιο αυτό, λοιπόν, διερευνάται η σύγκρουση αυτή των ιδεαλιστών της «*ομάδας Δελμούζου*» με τους «*προοδευτικούς*» του Γληνού στα κεντρικά σημεία της. Διερευνάται, δηλαδή, το κατά πόσον ο *Εκπαιδευτικός Όμιλος* είναι πολιτικό, κομματικό ή καθαρά εκπαιδευτικό σωματείο, τι σημαίνει εθνική αγωγή, το σχολείο κατά πόσο μπορεί να είναι ταξικό ή υπερταξικό, κατά πόσο μπορεί να γίνει εκπαιδευτική μεταρρύθμιση σε αστικό καθεστώς και προς ποια κατεύθυνση. Τέλος στο κεφάλαιο αυτό η έρευνα επιχειρεί την ανάδειξη αυτών των διαφορετικών θέσεων, σε σχέση πάντα με τις κατηγορίες της παρούσας μελέτης.

Στα *συμπεράσματα* της διατριβής γίνεται μια καλή προσπάθεια να φανούν τα συνολικά αποτελέσματα της έρευνας αυτής στα τέσσερα βασικά επίπεδά της, δηλαδή σε φιλοσοφικό, σε πολιτικό, σε ιδεολογικό και σε εκπαιδευτικό επίπεδο ή αλλιώς στις τέσσερις αυτές βασικές της κατηγορίες.

Επίσης έγινε προσπάθεια να φανούν οι συνδέσεις των αποτελεσμάτων με τα διάφορα επίπεδα και η συνεπαγωγή του ενός επιπέδου με το άλλο.

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ θερμά την Αν. Καθηγήτρια Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, επιβλέπουσα της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής της διατριβής μου, για την εμπιστοσύνη και την πίστη που έδειξε στο πρόσωπό μου, αλλά και για την πολλαπλή συνδρομή της, τις συμβουλές της, καθώς και για όσα υλικά από την προσωπική της βιβλιοθήκη πρόθυμα μου διέθεσε· επίσης ευχαριστώ θερμά και τα υπόλοιπα δυο μέλη της επιτροπής, τον Καθηγητή Στέφανο Παπαγεωργίου και τη Λέκτορα Δέσποινα Παπαδημητρίου-Ζώτου.

Ευχαριστώ επίσης την Λόνη Γληνού, σύζυγο του Ανδρέα Δημ. Γληνού, και τον Γιώργο Μπουμπού για την προθυμία και απλοχεριά με την οποία μου διέθεσαν το υλικό του *Ιδρύματος Δημ. Γληνού*, τον Γιάννη Κ. Μπαστιά για την ευγενική χορηγία των άρθρων του πατέρα του και το προσωπικό των βιβλιοθηκών: Παλαιάς Βουλής, Γενναδείου βιβλιοθήκης,

Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πατρών και βιβλιοθήκης Μαρασλείου Διδασκαλείου.

Ιδιαιτέρως ευχαριστώ τον Καθηγητή Μιχάλη Βάμβουκα για την αμέριστη πρακτική συνδρομή και την ψυχική στήριξή του, τον Καθηγητή Νικόλαο Παπαδογιαννάκη για την συνεχή παρότρυνση και τις συμβουλές του, τον Αν. Καθηγητή Αντώνη Χουρδάκη για την βοήθεια του στο μεθοδολογικό μέρος της διατριβής, τον Εντ. Επίκουρο Ιωάννη Σπαντιδάκη για την φιλική του συμπαράσταση και παρότρυνση, αλλά και πολλούς άλλους φίλους και συναδέλφους που με συζητήσεις μαζί τους, κατά την περίοδο της συγγραφής της διατριβής μου, πρόσφεραν σ' αυτή χωρίς να το συνειδητοποιούν.

Ευχαριστώ, τέλος, ολόθερμα για την ανοχή μα και για την πρακτική συμπαράστασή τους, καθ' όλη την διάρκεια της διδακτορικής μου διατριβής, την οικογένεια μου και ιδιαιτέρως τη σύζυγο και τον γιο μου.

1 ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΚΑΙ Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΥ (1900-1910)

Οι εκπαιδευτικοί, που κυρίως ενδιαφέρουν την παρούσα εργασία, είναι ο Αλ. Δελμούζος (1880-1956) και ο Δημ. Γληνός (1882-1943), κύριοι εκφραστές των δυο αντιθέτων απόψεων περί ταξικού και υπερταξικού (εθνικού) σχολείου. Αυτοί οι δύο καθώς και οι απόψεις που εξέφρασαν για το σχολείο και την αγωγή πήγασαν από το ευρύτερο κίνημα του *Δημοτικισμού* και πιο συγκεκριμένα από το μερικότερο κίνημα του *Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού*. Για το λόγο αυτό γίνεται απαραίτητη η ενασχόληση με τον Ε*κπαιδευτικό Δημοτικισμό*, με τη δημιουργία του, την πορεία του μέχρι την οργάνωση του σε *Εκπαιδευτικό Όμιλο*, αλλά και αργότερα με την όλη διαδρομή του, με τους κύριους σταθμούς του μέχρι και τη διάσπαση του.

Στην πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα ο *Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός* αρχίζει να διαμορφώνεται ως κίνημα. Τότε εγκαινιάζεται και η σχέση των δύο προαναφερθέντων εκπαιδευτικών -κορυφαίων εργατών του κατά την αμέσως επόμενη περίοδο μέσα από τον *Εκπαιδευτικό Όμιλο*- μαζί του. Κατά την περίοδο αυτή οι Αλ. Δελμούζος και Δημ. Γληνός τελειώνουν τις πανεπιστημιακές τους σπουδές στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και μεταβαίνουν για μεταπτυχιακές σπουδές στη Γερμανία. Αρχίζουν να διαμορφώνουν το φιλοσοφικό, ιδεολογικό, κοινωνικο-πολιτικό και επιστημονικό τους πεδίο. Συνδέονται με το δημοτικιστικό κίνημα και ενστερνίζονται σοσιαλιστικές και άλλες κοινωνικοπολιτικές ιδέες, αλλά και νέες παιδαγωγικές ιδέες, όπως το σχολείο εργασίας. Αρχίζουν τη δράση τους εντός και εκτός Ελλάδος. Δίνουν τις πρώτες μάχες για τον *Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό*. Συμμετέχουν σε κινήσεις που εκφράζουν τις ιδέες τους, αρθρογραφούν και συγγράφουν τις πρώτες μελέτες τους. Ο Αλ. Δελμούζος, κατά τι μεγαλύτερος ηλικιακά από το Γληνό επιστρέφοντας στην Ελλάδα, προλαβαίνει να δώσει την πρώτη μεγάλη εκπαιδευτική μάχη του στην πράξη, δημιουργώντας το επονομαζόμενο *Σχολείο του Βόλου*, πάνω στις αρχές του *Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού* και του σχολείου εργασίας.

Μέσα στο πρωτοποριακό για την εποχή κίνημα του *Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού* ζυμώνονται όλες οι εκσυγχρονιστικές και ριζοσπαστικές ιδέες: φιλοσοφικές, κοινωνικοπολιτικές, εθνικές, μα και εκπαιδευτικές. Από αυτό το κίνημα πηγάζουν και οι δυο ιδέες που απασχολούν την εργασία μας, περί ταξικού ή υπερταξικού σχολείου. Έτσι η ενασχόληση με το κίνημα του *Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού* κρίνεται, όπως είπαμε ήδη, ως αναγκαία και ικανή συνθήκη για να φωτισθεί στις λεπτομέρειές του και το κίνημα και το κεντρικό θέμα της διατριβής.

Στο πρώτο αυτό εισαγωγικό κεφάλαιο θα γίνει προσπάθεια να γίνει κατανοητό το τοπίο στον χώρο του *Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού* την περίοδο αυτή. Να φανούν οι ιστορικές καταβολές που το καθορίζουν αλλά και οι καινούργιες παράμετροι που μπαίνουν αυτή την εποχή και του δίνουν καινούργιες προοπτικές. Να καταλάβουμε πώς συγκροτήθηκαν, από πού προήλθαν οι απόψεις του *Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού*.

Την εποχή αυτή, όπως προανέφερα, συνδέονται οι δυο πρωταγωνιστές, που θα μας απασχολήσουν κατά κύριο λόγο, με το δημοτικιστικό κίνημα. Επίσης το δημοτικιστικό κίνημα συνδέεται με νέες εκπαιδευτικές, φιλοσοφικές, κοινωνικές και πολιτικές ιδέες. Οι συνδέσεις αυτές θα γίνει προσπάθεια να φωτισθούν παρακάτω, σε μια προσπάθεια να γίνει κατανοητή η γέννηση και η διαδρομή του ζητήματος της ταξικότητας ή της υπερταξικότητας του σχολείου. Να φωτισθούν αυτές οι δυο αντιθετικές τάσεις-απόψεις και οι τυχόν διαμάχες που διαδραματίζονται, γύρω απ' αυτές, σ' αυτήν την πρώιμη πράγματι εποχή.

Καταρχάς θα δώσουμε κάποια βασικά γεγονότα και μερικά ιστορικά προλεγόμενα για το δημοτικιστικό κίνημα μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα. Τα στοιχεία αυτά, κρίνονται απολύτως απαραίτητα, γιατί θα φωτίσουν το δημοτικιστικό τοπίο, θα βοηθήσουν στην ιστορική σύνδεση, θα γεφυρώσουν την μετάβαση στο ιστορικό φαινόμενο του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού και θα κατανοηθεί η αιτία της μεταστροφής του δημοτικιστικού κινήματος σε εκπαιδευτικό δημοτικιστικό. Θα βοηθήσει να γίνει κατανοητό, τελικά, γιατί η είσοδος της ομιλούμενης γλώσσας στην εκπαίδευση είναι η βασικότερη προϋπόθεση για την επίλυση του γλωσσικού ζητήματος.

Στη συνέχεια θα ερευνηθούν οι διάφορες κορυφαίες στιγμές του εκπαιδευτικού δημοτικιστικού κινήματος, κατ' αυτήν την πρώιμη περίοδο του (1902-1910), κατά την οποία θα παρακολουθήσουμε και τη σύνδεση των δυο ανδρών μ' αυτές και γενικότερα τη σύνδεσή τους με το κίνημα, μέχρι να φτάσουμε στην κορυφαία στιγμή του εκπαιδευτικού δημοτικιστικού κινήματος, την ίδρυση του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* το 1910.

Στο τέλος θα ερευνήσουμε τη σύνδεση του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού, αλλά και των δύο εκπαιδευτικών με τα ευρωπαϊκά φιλοσοφικά, πολιτικοκοινωνικά αλλά και τα εκπαιδευτικά και παιδαγωγικά ρεύματα της εποχής αυτής, δηλαδή της πρώτης δεκαετίας του 20ου αιώνα. Είναι γνωστό ότι την περίοδο εκείνη αναπτύσσονται νέες φιλοσοφικές, πολιτικοκοινωνικές και εκπαιδευτικές ιδέες με τις οποίες έρχονται σε επαφή οι Αλ. Δελμούζος και Δημ. Γληνός, αλλά και όλοι σχεδόν οι δημοτικιστές. Ο μαρξισμός, ο νεοκαντιανισμός, το κίνημα του σοσιαλισμού, της σοσιαλδημοκρατίας και τα διάφορα ρεφορμιστικά κινήματα, αλλά και τα παιδαγωγικά κινήματα της *Νέας Αγωγής* ή του *Σχολείου Εργασίας*, βρίσκονται σε συνεχή ζύμωση και ανάπτυξη σ' όλη την Ευρώπη και την Αμερική. Θα παρακολουθήσουμε τις επιδράσεις που δέχθηκαν οι δυο αυτοί εκπαιδευτικοί από τις νέες αυτές ιδέες, αλλά και όλοι οι δημοτικιστές, ή αλλιώς όλοι οι «*προοδευτικοί*» διανοούμενοι της εποχής.

1.1 Το κίνημα του Δημοτικισμού

Στο πρωτοποριακό για την εποχή του κίνημα του *Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού*, όπως έχει υποστηριχθεί προηγουμένως, ζυμώνονται όλες οι εκσυγχρονιστικές και ριζοσπαστικές φιλοσοφικές, κοινωνικοπολιτικές, εθνικές αλλά και εκπαιδευτικές ιδέες. Συνεπώς, από αυτό το κίνημα

πηγάζουν και οι δυο ιδέες περί ταξικού ή υπερταξικού σχολείου, οι οποίες απασχολούν αυτή την εργασία. Έτσι γενικότερα το κίνημα του δημοτικισμού κατέχει κεντρική θέση στην παρούσα εργασία και πρέπει, για το λόγο αυτό, να εξετασθεί πρώτα η κατάστασή του μέχρι την εποχή αυτή. Εποχή κατά την οποία ο *Δημοτικισμός* μεταλλάσσεται σε *Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό* ή αλλιώς παίρνει την μορφή του *Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού* και αρχίζει να οργανώνεται, ενώ συγχρόνως οι δυο εκπαιδευτικοί (Αλ. Δελμούζος, Δημ. Γληνός) συνδέονται μαζί του.

Πρώτα θα εξετασθεί το κίνημα του δημοτικισμού ως το τέλος του 19ου αιώνα, σε μια σύντομη ιστορική αναδρομή στους σημαντικότερους σταθμούς του, και στα γεγονότα ή ιδέες από τις οποίες άντλησε δύναμη. Γεγονότα όπως η Γαλλική επανάσταση, η έκδοση του *ταξιδιού* του Ψυχάρη και ιδέες όπως ο εθνικισμός, ο αστικός εκσυγχρονισμός, η μητρική γλώσσα και βασικά ο ελληνικός εθνισμός και το γλωσσικό ζήτημα. Του κεντρικότατου για το δημοτικισμό γλωσσικού ζητήματος θα ξεδιπλώσουμε μια μικρή ιστορική αναδρομή. Ποθητό αποτέλεσμα των προηγουμένων αναφορών είναι να γίνουν κατανοητές οι καταβολές του κινήματος, ώστε να γίνει τελικά πιο σαφής και κατανοητή η κατάστασή του κατά την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα.

1.1.1 Ιστορικά προλεγόμενα

Ο *Δημοτικισμός* είναι ένα κίνημα εκσυγχρονιστικό και εθνικό, που σημαία του έχει την ιδέα της επικράτησης της ομιλούμενης γλώσσας στο γραπτό λόγο, ώστε μ' αυτή να επέλθει η αναγέννηση του ελληνικού έθνους. Αναγέννηση η οποία θα βάλει τον ελληνισμό σε πορεία προς την πρόοδο και τη Δύση, το δε ελληνικό κράτος προς τον ευρωπαϊκό εθνικοαστικό εκσυγχρονισμό.

Το Δημοτικιστικό κίνημα, λοιπόν, άντλησε από την Ευρώπη ιδέες περί αστικού εκσυγχρονισμού, περί έθνους και εθνοκράτους και περί γλώσσας, δηλαδή την επικράτηση της μητρικής γλώσσας ως γλώσσας του έθνους (εθνική γλώσσα). Έτσι ο Δημοτικισμός εμπνεόμενος από τη Δύση επηρεάζεται από δυο βασικούς παράγοντες· τον ελληνικό εθνισμό και το γλωσσικό ζήτημα. Οι δυο αυτοί παράγοντες είναι και μεταξύ τους άρρηκτα συνδεδεμένοι[24].

Όμως η πορεία του δημοτικιστικού κινήματος δεν θα είναι εύκολη, διότι οι προηγούμενοι αιώνες έχουν δημιουργήσει στο χώρο του πνεύματος και της ιδεολογίας του ελληνισμού του 18ου και 19ου αιώνα δυο κατευθύνσεις. Η μια προέρχεται από την «*ρωμιο-βυζαντινή*»[25]

---

[24] «*Ο νεοελληνικός εθνισμός ταύτισε την ελληνική ταυτότητα με την ελληνική γλώσσα. Εξ ου και η ιδιάζουσα σημασία του 'γλωσσικού ζητήματος' στην ιστορία του ελλαδικού κράτους*», στο: Ζιάκας Θ., *Έθνος και παράδοση*, Αθήνα, εκδ. Αιγαίον & Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1993, σ. 67.

[25] «*Σύμφωνα με το ρωμιο-βυζαντινό όραμα η απελευθέρωση από τον οθωμανικό ζυγό δεν μπορούσε να εννοηθή παρά σαν 'ανάσταση' της Αυτοκρατορίας των Ρωμαίων* (...) *περιμένοντας 'τον χρόνο, τον καιρό' που 'πάλι δικά μας θάναι'*»,

παράδοση που ακολουθούν οι Φαναριώτες, οι οποίοι προσκολλημένοι στη «*Μεγάλη Εκκλησία*» προσεγγίζουν μεν τη Δύση, αλλά παραμένουν συντηρητικοί, εμπνεόμενοι από έναν στείρο ηθικοπλαστικό κλασικισμό και ξένοι προς την «*αληθινή ευρωπαϊκή ανανέωση που αντανακλά και προετοιμάζει την ανατροπή της δυτικής κοινωνίας*»[26]. Η άλλη βρίσκεται στα νέα πολιτιστικά κέντρα της Βόρειας Ελλάδας και στις παροικίες της Δύσης, τις συνδεδεμένες με την εκκολαπτόμενη αστική τάξη. Εκεί οι λόγιοι αυτής της κίνησης, ερχόμενοι σε επαφή με «*τα φώτα της Δύσης*» και με την ορθολογιστική σκέψη της, αντιμετωπίζουν τα ελληνικά προβλήματα διαφορετικά και «*συγχρονισμένα*», τονώνουν τον ελληνικό εθνισμό, αντιμετωπίζοντας με κριτικό πνεύμα την κλασική Αρχαιότητα αλλά και την ορθοδοξία, και προσπαθούν να ενοποιήσουν τις δυο ελληνικές παραδόσεις, τη λόγια και τη λαϊκή, ειδικά στο γλωσσικό ζήτημα. Δέχονται ότι για να απελευθερωθεί η Ελλάδα από την Οθωμανική κυριαρχία θα πρέπει να μορφωθεί ο λαός και ως εκ τούτου η χρήση της ζωντανής γλώσσας ως γραπτής γίνεται απαραίτητη προϋπόθεση. Παρά την προς στιγμή Φαναριώτικη υποστήριξη του εγχειρήματος, η ιθύνουσα τάξη του έθνους, ιδιαίτερα μετά τη Γαλλική Επανάσταση, όντας εχθρική προς τις νέες ιδέες, τερματίζει την ανοχή της και η σύγκρουση μπαίνει σε οξεία φάση.

Το έργο του Αδ. Κοραή (1743-1833) προσφέρει μια ενδιάμεση λύση, «*προτείνει για τη λύση του γλωσσικού προβλήματος ένα συμβιβασμό σαν βάση συμφιλίωσης. Προσπαθεί να δημιουργήσει μια γραφτή γλώσσα 'αποκαθαρμένη' από τα αρχαϊκά ή 'χυδαία' στοιχεία. Αλλά κι αυτή η λύση συναντά ζωηρή αντίδραση*»[27]. Μεταξύ των δυο κατευθύνσεων διεξάγονται σκληρές μάχες. Εντωμεταξύ τα πολιτιστικά θέματα περιπλέκονται με την υπόθεση της εθνικής ανεξαρτησίας.

Με την ίδρυση του νέου ελληνικού βασιλείου επικρατεί η πρώτη κατεύθυνση, η συντηρητική, για να ταλανίσει για αρκετά χρόνια αργότερα την ελληνική πραγματικότητα. Η άλλη όμως, η προοδευτική κατεύθυνση, δεν καταθέτει τα όπλα και κάποια στιγμή, γύρω στα τέλη του 19ου αιώνα, αρχίζει δουλειά που την οδηγεί, στο τέλος, μετά από πολλούς αγώνες, θυσίες και πολλά χρόνια, στην τελική επικράτηση.

Στο πολύπλοκο από τη γένεσή του σύστημα της ελληνικής ιδεολογίας, ο Κ. Τσουκαλάς[28], διακρίνει τρεις διαδοχικές φάσεις. Αυτές οι φάσεις έχουν άμεση σχέση με τη διαμόρφωση και της αντίστοιχης ελληνικής εθνικής ιδεολογίας. Στην πρώτη φάση, η καθαρά πολιτιστική ταυτότητα του ελληνισμού διαμορφώνεται κυρίως από τη θρησκευτική συνείδηση που ως τα μέσα του 18ου αι. συγχέεται «*με την ελληνόφωνη χριστιανική ορθοδοξία, που ήταν συγκροτημένη γύρω από το*

στο: Βερνίκος Ν., «Ανατομία της νεοελληνικής 'ιδεολογίας'», π. *Δευκαλίων*, 1975, τχ. 13, σσ. 36-37.

[26] Σβορώνος Ν., *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, (μετάφρ. Αικ. Ασδραχά), Αθήνα, *ό.π.*, σ. 55.

[27] *Στο ίδιο*, σσ. 57-58.

[28] Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 6η έκδ., 1992, σσ. 42-46.

Πατριαρχείο»[29]. Έτσι, η ανάπτυξη ενός καθαρά εθνικού κινήματος ήταν αδύνατη, καθότι η διεθνική και οικουμενική λειτουργία της διευθυντικής ελληνοχριστιανικής τάξης δεν το επέτρεπε. Στη δεύτερη φάση, από το 1780 έως το 1820, αρχίζει η πραγματική πνευματική αναγέννηση του ελληνισμού. Μια διαδικασία εξελληνισμού, με φορέα την ανερχόμενη εμπορευματική αστική τάξη, που διαπνεόμενη από πνεύμα «*ανανεωτικό*», δυτικό και προοδευτικό, ξεπερνάει θρησκευτικούς και άλλους παραδοσιακούς φραγμούς και οδηγεί τον ελληνισμό σε έναν στενά εθνικιστικό δρόμο, αναζητώντας «*μια νέα μορφή πολιτικής οργάνωσης του χώρου, η οποία όχι μόνο θα οδηγούσε στην απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό, αλλά θα ήταν σε θέση να δημιουργήσει μια 'ευρωπαϊκού τύπου' αστική κοινωνία, που θα αποτελούσε εχέγγυο για οικονομική ανάπτυξη και πολιτική απελευθέρωση*»[30]. Ο ελληνικός εθνικισμός, βέβαια, δεν είναι δυνατόν να ισχυρισθεί κάποιος ότι είναι μόνον εισαγόμενο προϊόν της Δύσης. Ο πατριωτισμός των Ελλήνων «*είναι απότοκο μιας πολύχρονης παράδοσης εθνικής συνείδησης*»[31]. Σ' αυτή τη φάση, όπως έχει προαναφερθεί, ο ελληνικός εθνικισμός δεν είχε πάρει χαρακτήρα «*αποκλειστικότητας*», γιατί παρά την πολιτιστική κυριαρχία των ελληνόφωνων, επικρατούσε μια υπερεθνική ιδεολογία, καθότι δεν είχαν εμφανισθεί ακόμη «*οι διαβαλκανικές εθνικές αντιθέσεις*», οι οποίες τελικά εμφανίστηκαν στην τρίτη φάση του συστήματος της ελληνικής ιδεολογίας (στην τρίτη δεκαετία του 19ου αι.), ως απότοκο της ανακήρυξης της ελληνικής ανεξαρτησίας και της αυτονομίας της Σερβίας. Το ξέσπασμα των Βαλκανικών εθνικισμών οδήγησε σε συγκρούσεις στην περιοχή, με τη βοήθεια των ανταγωνισμών των μεγάλων δυνάμεων, πάνω σε μια βάση επεκτατικής πολιτικής που απέβλεπε κυρίως στην απόκτηση της οθωμανικής κληρονομιάς[32].

Μετά την απελευθέρωση και την ίδρυση του ελληνικού βασιλείου, παραμένει ως το μεγαλύτερο πρόβλημα της ελληνικής κοινωνίας το αλυτρωτικό ζήτημα, δηλαδή η απελευθέρωση των υπολοίπων ελληνικών περιοχών που ευρίσκονταν υπό την οθωμανική κυριαρχία. Υπήρχε, λοιπόν, η επιθυμία των Ελλήνων για εθνική ολοκλήρωση, που αντλούνταν βέβαια από την ανεδαφικότητα του λαϊκού μεγαλοϊδεατισμού και «*ρωμιο-βυζαντινισμού*», όμως η απελευθέρωση του υπόδουλου ελληνισμού ήταν συγχρόνως πραγματικό πρόβλημα[33].

Στις συζητήσεις της Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης, σε αγόρευση του Ιωάννη Κωλέτη, την 14-1-1844, γεννιέται ως όρος η *Μεγάλη Ιδέα* η οποία έμελλε να μείνει κεντρική στην εθνική ελληνική συνθηματολογία του 19ου αι. και αργότερα. Η Έ. Σκοπετέα περιγράφει σε τρεις διαδοχικές φάσεις τις ερμηνείες που γνώρισε η *Μεγάλη Ιδέα* τον 19ο αι. Η πρώτη φάση χαρακτηρίζεται από την κρίση που δημιουργεί ο Κριμαϊκός

---

[29] *Στο ίδιο*, σ. 42.
[30] *Στο ίδιο*, σ. 44.
[31] *Στο ίδιο*, σ. 44.
[32] *Στο ίδιο*, σ. 45.
[33] Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αι.*, Αθήνα, εκδ. Εξάντας, 1994, 2η έκδ., σ. 33.

πόλεμος. Εθνικό κέντρο εξακολουθεί να θεωρείται η Κωνσταντινούπολη και κυρίαρχο όραμα η Ανατολική ή Ελληνική Αυτοκρατορία. Η δεύτερη φάση διακρίνεται από την έλευση του Γεωργίου, την Ένωση των Επτανήσων και την επιδίωξη για επέκταση των ελληνικών συνόρων με εθνικό κέντρο βέβαια την Αθήνα. Εδώ η *Μεγάλη Ιδέα* κυριαρχεί. Η τρίτη φάση έρχεται μετά την ήττα των Ελλήνων στην Κρητική επανάσταση, και ομοιάζει με την κριμαϊκή ήττα. Μειοψηφούν πάλι οι οπαδοί της *Μεγάλης Ιδέας*. Έτσι γίνεται μια προσπάθεια συμβιβασμού των δύο εθνικών κέντρων, κάτω από το δόγμα του «*ελληνοθωμανισμού*», δηλαδή την «*προοπτική της επιβίωσης μιας μεταρρυθμισμένης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*», στην οποίαν η απορροφητική δύναμη του ελληνισμού θα επικρατούσε. Έτσι έβγαινε πάλι στην επιφάνεια, με λίγα λόγια, η προεπαναστατική «*ρωμιο-βυζαντινή*» φαναριώτικη δυνατότητα[34].

Ύστερα όμως από τη Συνθήκη του Βερολίνου (1878), στις αρχές του 1880, δημιουργούνται νέες συνθήκες στον ελλαδικό χώρο: εμφανίζεται μια μακροχρόνια διεθνής οικονομική ύφεση στην Ευρώπη, σημειώνεται άνοδος στο διεθνές προσκήνιο νέων δυνάμεων -στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη- με αποτέλεσμα νέους διεθνείς ανταγωνισμούς, επικρατεί μια καλπάζουσα σήψη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δημιουργείται κρίση στους δεσμούς εξάρτησης από τη διεθνή αγορά στα Βαλκάνια και τους περιφερειακούς χώρους. Επίσης με την έξαρση των εθνικισμών στη Βόρεια Βαλκανική και τη Νότια Ρωσία εμφανίζεται ένας ραγδαίος αφελληνισμός. Αποτέλεσμα αυτού είναι ότι ο παροικιακός ελληνισμός αναγκάζεται να συμπτυχθεί γύρω από το Αιγαίο, στο οποίο παρουσιάζεται ένας εντυπωσιακός εξελληνισμός. Το προηγούμενο γεγονός δημιουργεί αιφνίδια τη δυνατότητα για αστική ανάπτυξη στα Βαλκάνια και στον ελλαδικό χώρο, η οποία στρέφει διαφόρους ομογενείς κεφαλαιοκράτες στην Ελλάδα για επενδύσεις σε γη και σε άλλες δραστηριότητες. Παρατηρείται λοιπόν μια ανανεωμένη μορφή της *Μεγάλης Ιδέας* και του ελληνικού εθνισμού γενικότερα. Έτσι τώρα δεν επιδιώκεται απλά η αναβίωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, αλλά η δημιουργία ενός μεγάλου νεοελληνικού εθνικού κράτους, με επίκεντρο το Αιγαίο και με βασική επιδίωξη την αστική ανάπτυξή του ως προϋπόθεση για την εθνική του ολοκλήρωση με πρωτεργάτη τον Χαρίλαο Τρικούπη[35] και με ένα προσανατολισμό, βεβαίως δυτικότροπο και εκσυγχρονιστικό. Η *Μεγάλη Ιδέα* έχει λαϊκό έρεισμα, είναι αγαπητή από τον λαό και δένει τώρα με την αστική εκσυγχρονιστική προοπτική, η οποία ανακαλύπτει και επιζητεί τη μητρική γλώσσα[36].

---

[34] Σκοπετέα Έ., *Το 'Πρότυπο βασίλειο' και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα, εκδ. Πολύτυπο, 1978, σσ. 269-270.

Αναλυτικά περιγράφονται, εδώ, οι τρεις φάσεις της *Μεγάλης Ιδέας* στις σσ. 273-324.

[35] «*Ο Τρικούπης, για πρώτη φορά αντιτάσσει ότι η Ελλάδα δεν θα μπορέσει ποτέ να ολοκληρωθεί εθνικά αν δεν αναπτυχθεί προηγουμένως οικονομικά*», στο: Βεργόπουλος Κ., *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αι.*, *ό.π.*, σ. 41.

[36] Πιο συγκεκριμένα αναφέρεται: «*Εθνισμός, λαϊκισμός, αστισμός αποτελούν τις τρεις συνιστώσες του ιδεολογικού κλίματος που διαμορφώνεται στον ελληνικό χώρο μετά το 1880.* (...) *Το λαϊκιστικό άνοιγμα αποτελεί στην*

Εθνική ολοκλήρωση, λαϊκός πολιτισμός-λαϊκή γλώσσα, αστική ανόρθωση δένουν τελικά αρμονικά και εμφανίζονται, κατά τις επόμενες δεκαετίες, μέσα στο δημοτικιστικό κίνημα, το οποίο βασικά ενδιαφέρει την παρούσα έρευνα, και θα μ' απασχολήσει, κατά κόρον παρακάτω, παρακολουθώντάς το στα μετέπειτα βήματα του και στις διάφορες αναμορφώσεις-διαμορφώσεις του.

1.1.2 Το γλωσσικό ζήτημα

Είναι κοινός τόπος ότι η γλώσσα, ως ζωντανός οργανισμός, εξελίσσεται 'ανά τους αιώνας' ακατάπαυστα. Στην ελληνική γλώσσα όμως, με την αρχή της χριστιανικής χρονολογίας, δημιουργείται μια κρίση που θα ταλαιπωρεί διαρκώς και τη γλώσσα αλλά και τους ανθρώπους που θα τη μιλούν, τους Έλληνες. Η κρίση αυτή είναι ο *αττικισμός*, ένα κίνημα συγγραφέων[37] της εποχής, που προσπαθούν να ξαναζωντανέψουν την Αττική γλώσσα και να καθαρίσουν συγχρόνως την Αλεξανδρινή κοινή από ξένες προσμίξεις. Αυτή η προσπάθεια των Αττικιστών δημιουργεί τις προϋποθέσεις του χωρισμού της ελληνικής γλώσσας στη λόγια και στη δημώδη μορφή της[38]. Ο *αττικισμός*, αναφέρει ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης, «*δίνει αφορμή να γεννηθή μια τεχνητή διγλωσσία νέου είδους, άγνωστου ως τότε. Ο αττικισμός δεν αναγνωρίζει στη γλώσσα το δικαίωμα να εξελιχτή. Με την τυφλή και συχνά δουλική μίμηση αρχαίων τύπων λογοτεχνίας που έγινε κλασική ζητεί τον κανόνα και το σωστό όχι πια στη σύγχρονη χρήση γλώσσας κοινής ήδη και σχεδόν παγκόσμιας, με τόση ομοιομορφία και απλότητα, παρά σε πλαίσια γραμματικά που στάθηκαν έκφραση ιδιώματος νεκρού, αθάνατου στα έργα μεγάλων προγόνων -κάποτε μάλιστα ξεθάβονται ακόμη παλιότερα γλωσσικά στοιχεία*»[39]. Αν και ο *αττικισμός* δεν κατόρθωσε να σταματήσει την εξέλιξη της ζωντανής γλώσσας, κατάφερε να νικήσει απροσδόκητα στο γραπτό λόγο. Έτσι, «*η δημιουργική λογοτεχνία ολόκληρη θα γίνη από τώρα τεχνητή και φτωχή, όσο θα επιμένη, για αιώνες πολλούς, σε μια γλώσσα νόθα και αφύσικη, που παγώνει τη συγκίνηση και νεκρώνει το ύφος. Η παιδεία, καλλιεργώντας και διαιωνίζοντας μοιραία την*

ουσία μια ανανέωση του κινήματος του αστισμού. Δεν είναι τυχαία η ανακάλυψη της Δημοτικής γλώσσας κατά τα έτη αυτά (1888) από τους Ψυχάρη, Πάλλη, Εφταλιώτη», Στο ίδιο, σσ. 85-95.

[37] Αναφέρεται ότι: «*ο γνωστότερος από αυτούς είναι ο Φρύνιχος, συγγραφέας του 2ου μ.Χ. αιώνα*», στο: Ευαγγελίδης Δ., *Εθνικισμός και Γλώσσα*, Αθήνα, εκδ. Νέα Θέσις, 1986, σ. 17.

Βλ. επίσης: Τριανταφυλλίδης Μ., «Τα Ευαγγέλια και ο αττικισμός», στο *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη,* τόμ. Δ', (1η έκδ. π. *Γράμματα* Αλεξανδρείας, τχ. 2, 1913), Θεσσαλονίκη, εκδ. Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 1963, σ. 114.

[38] Ευαγγελίδης Δ., *Εθνικισμός και Γλώσσα*, *ό.π.*, σ. 17.

[39] Τριανταφυλλίδης Μ., *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Νεοελληνική Γραμματική Ιστορική Εισαγωγή (1938),* τόμος Γ', (1η έκδ., Αθήνα, 1938), Θεσσαλονίκη, ανατύπωση με διορθώσεις από εκδ. Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 1993, σ. 17.

περιφρόνηση της μητρικής γλώσσας, αναγκαστικά θα γίνη με τον καιρό δυσκολοαπόχτητο αγαθό ολιγαρχίας μεσαιωνικής και ολόκληρη η πνευματική και ψυχική ζωή του έθνους θα νιώσει βαθιά τα βαριά επακόλουθα κρίσιμης ώρας, με το χάσμα που θα δημιουργήση διγλωσσία όλο και οξύτερη, απλωμένη πάνω από το ζωντανό έθνος»[40].

Σχηματικά, λοιπόν, μπορούμε να πούμε ότι στην Αρχαία Ελλάδα η γλώσσα διανύει την εποχή των διαλέκτων, στην Αλεξανδρινή εποχή την δυναμική της Αλεξανδρινής κοινής, μπαίνοντας κατόπιν στην εποχή της διγλωσσίας που κυριαρχεί κατά τη Βυζαντινή περίοδο, στα χρόνια της τουρκοκρατίας (1453-1821) και κατά τη μεγαλύτερη περίοδο της εποχής του ελεύθερου ελληνικού κράτους. Κατά τον 19ο αιώνα, γνωστός ως ο αιώνας του καθαρισμού για τη γλώσσα, καθιερώνεται και διαδίδεται η καθαρεύουσα. Κατά τον 20ο αιώνα ή αιώνα του δημοτικισμού κορυφώνεται ο γλωσσικός αγώνας μεταξύ των καθαρολόγων και των δημοτικιστών με την τελική επικράτηση των δεύτερων και την οριστική καθώς φαίνεται λύση της μακραίωνης διγλωσσίας, μεταξύ του γραπτού και του προφορικού λόγου των Ελλήνων και του χωρισμού της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας σ' αυτήν της γραπτής και εκείνης της προφορικής.

Σ' όλη αυτή τη μακραίωνη περίοδο της διγλωσσίας διαμορφώνεται η νέα προφορική κοινή, και δεν λείπουν «*οι προσπάθειες να παραμεριστή η κληρονομημένη διγλωσσία και να διαμορφωθή μία κοινή εθνική, γραπτή και προφορική γλώσσα*»[41].

Ο αττικισμός επικρατεί σε όλη τη Βυζαντινή περίοδο, δημιουργώντας στη γραπτή ελληνική γλώσσα ένα αρχαϊκό ιδίωμα που χρησιμοποιούν οι Βυζαντινοί λόγιοι, το κράτος και η εκκλησία. Το ίδιο αυτό ιδίωμα επικρατεί στους λογίους, προπάντων κατά τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας στην Ελλάδα και συντηρεί τη διγλωσσία μεταξύ γραπτής και προφορικής γλώσσας, η οποία όμως αρχίζει να διαμορφώνεται σε κοινή ελληνική δημοτική γλώσσα με τα δημοτικά τραγούδια και την καθημερινά χρησιμοποιούμενη προφορική γλώσσα από το λαό του Βυζαντίου αρχικά και των σκλάβων Ελλήνων στη συνέχεια.

Τον 16ο αιώνα, δημιουργείται η πρώτη μεγάλη προσπάθεια για να γραφεί η νέα γλώσσα στη σύγχρονη της βάση από τον Κερκυραίο Νικόλαο Σοφιανό, παπά στη Βενετία, που «*μέσα στη γενική περιφρόνηση της ζωντανής λαλιάς του σκλαβωμένου έθνους, οδηγημένος από τον πόθο να βοηθήση την εκπαιδευτική και κοινωνική αναγέννηση και την εθνική προκοπή, ανακαλύπτει τη μητρική γλώσσα και τη σημασία της,* (...) *ο ίδιος αναπτύσσει ολόκληρο γλωσσοεκπαιδευτικό πρόγραμμα και επειδή είναι 'καιρός ν' αφήσωμεν τα προοίμια και να πιάσωμεν το έργον' συντάσσει τη Γραμματική της δημοτικής, την πρώτη νεοελληνική γραμματική (1540 περίπου)*»[42]. Λίγο αργότερα μέσα στον 16ο και 17ο

---

[40] *Στο ίδιο*, σ. 18.

[41] *Στο ίδιο*, σ. 47.

[42] *Στο ίδιο*, σ. 83. Επίσης ο Μ. Τριανταφυλλίδης αναλύει όλες τις προσπάθειες και τους πρωταγωνιστές, για την κατίσχυση της δημοτικής γλώσσας και στο γραπτό λόγο, στο έργο του «Απολογία της δημοτικής», 1η δημοσίευση π.

αιώνα, η κρητική λογοτεχνία δημιουργεί την πρώτη νεοελληνική κοινή γραπτή γλώσσα.

Συγχρόνως, κατά τον 16ο έως τον 18ο αιώνα, «*στα χρόνια της σκλαβιάς γεννήθηκε και η καθαρεύουσα σα συμβιβασμός και διέξοδος από την αντινομία τη δημιουργημένη με τον αρχαϊσμό. Παριστάνει την προσπάθεια να εξοικονομηθή με κάποιο τρόπο το αλύγιστο ιδανικό του αρχαϊσμού με την ανάγκη να χρησιμοποιηθή για την καθημερινή χρήση και παιδεία σαν όργανο εκπολιτιστικό ένα ιδίωμα πιο συγχρονισμένο, με λιγώτερο χτυπητές διαφορές από τη ζωντανή γλώσσα, τόσο διαφορετική πια από την αρχαϊστική των Βυζαντινών*»[43]. Έτσι η καθαρεύουσα μπαίνει στο παιγνίδι της γλώσσας, απορροφά τελικά τους υπέρμαχους του αρχαϊστικού πνεύματος και καταφέρνει να επιβληθεί στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος για να συνεχιστεί έτσι το πρόβλημα της διγλωσσίας στην ελληνική γλώσσα για πολύ καιρό ακόμα.

Λίγο πριν την επανάσταση του 1821 σημειώνονται δυο φαινόμενα: αφενός αρχίζει να δημιουργείται ελληνική αστική τάξη, η οποία πλουτίζει με το εμπόριο και τη ναυτιλία και αρχίζει να αναπτύσσεται η εθνική της συνείδηση, αφετέρου οι λόγιοι που βρίσκονται στην Ευρώπη διαποτίζονται με τις ιδέες του Διαφωτισμού και όλοι μαζί τότε αρχίζουν να αναρωτιούνται και να μεταφέρουν την εμπειρία τους από την Ευρώπη για την αφύπνιση του έθνους και για την πνευματική του αναγέννηση, που οδήγησε τελικά στο ξεσηκωμό του κατά της τούρκικης σκλαβιάς και καταπίεσης. Έτσι οι λόγιοι αυτοί βασίζουν την πνευματική αναγέννηση του έθνους στη γλώσσα του, με την οποία πρέπει να μορφωθεί ο λαός για να διεκδικήσει κατόπιν τη λευτεριά του. Και απαντώντας στο ερώτημα που τίθεται «*ποια γλώσσα πρέπει να καλλιεργηθεί για εθνική γραπτή και προφορική*»[44], βοηθούμενοι από τις συνθήκες της μεταμεσαιωνικής Ευρώπης, που έχει καθιερώσει στη θέση των λατινικών τις εθνικές γλώσσες[45], απαντούν όμοια με τους Ευρωπαίους, ότι με την εθνική ελληνική γλώσσα, τη μητρική λαλιά, τη δημοτική γλώσσα, πρέπει να φωτιστεί το γένος. Πρωταγωνιστές είναι οι λόγιοι Δημητράκης Φωτιάδης Καταρτζής, ο Δανιήλ Φιλιππίδης, ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, ο Αθανάσιος Ψαλίδας, ο Ρήγας Φεραίος, οι ποιητές Αθανάσιος Χριστόπουλος, ο Γιάννης Βηλαράς και λίγο αργότερα ο Διονύσιος Σολωμός.

Ο Διονύσιος Σολωμός, επηρεασμένος από τον Σπυρίδωνα Τρικούπη που ήταν αντίθετος με τον αρχαϊσμό των λογίων, γράφει τα ποιήματά του στη λαϊκή ελληνική γλώσσα. Στον *Διάλογο* του με τον σοφολογιότατο δείχνει την αγάπη και την έγνοια του για τη γλώσσα του λαού του

Δ.Ε.Ο., 1914, τχ. 4, σσ. 46-196. Περιέχεται στο: Τριανταφυλλίδης Μ., *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη,* τόμ. Δ', *ό.π.*, σσ. 119-252.

[43] Τριανταφυλλίδης Μ., *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, τόμ. Γ', *ό.π.*, σ. 84.

[44] *Στο ίδιο*, σ. 85.

[45] «*... οι πολιτισμένοι λαοί της Εσπερίας έσπασαν τη δύναμη του λογιοτατισμού και καθιέρωσαν τις δημοτικές τους γλώσσες στα 1300 (οι Ιταλοί), στα 1500 (οι Γάλλοι και οι Γερμανοί), στα χρόνια δηλαδή πού έπεφτε η φεουδαρχία και αρχίζει να επικρατή το αστικό καθεστώς,...*», στο: Τριανταφυλλίδης Μ., *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη,* τόμ. Ε', Θεσσαλονίκη, εκδ. Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 1963, σ. 184.

αναφέροντας: «*μήγαρις έχω άλλο στο νου μου, πάρεξ ελευθερία και γλώσσα; Εκείνη άρχισε να πατή τα κεφάλια τα τούρκικα, τούτη θέλει πατήση ογλήγορα τα σοφολογιωτατίστικα*», ενώ σ' όλο το διάλογο υπερασπίζεται τα δικαιώματα της ζωντανής γλώσσας με σάτιρα αλλά και με επιχειρήματα που αντλεί από την επιστήμη και την ιστορία[46].

Ο Αδ. Κοραής, ακολουθώντας μια μέση οδό, δέχεται αρχικά τη βασική σημασία της μητρικής γλώσσας για τη διαμόρφωση του εθνικού πολιτισμού, όμως δέχεται συγχρόνως ότι η εξέλιξη της γλώσσας δύο χιλιάδων χρόνων την έχει διαφθείρει και έτσι χρειάζεται «*τη διόρθωση των βαρβαρικών στοιχείων. Πρέπει να φύγουν όλα τα 'σαπημένα της γλώσσης'*»[47]. Με βάση, λοιπόν, τη λαλούμενη γλώσσα αλλά όσο γίνεται πιο καθαρή από τα ξένα στοιχεία, η άποψη του Κοραή, γύρω στα 1820 είχε επικρατήσει. Όμως με το θάνατο του το 1833, η καλλιέπεια και το μέτρο που τον διακρίνει χάνεται από τις προσπάθειες των συνεχιστών του. Η εξέλιξη της θεωρίας του «*δεν έχει όρια πάντοτε μπορεί κανείς να καθαρίσει λίγο περισσότερο*»[48]. Έτσι «*το καλλωπιστικό κήρυγμα του Κοραή, πατώντας και αυτό με τέτοια περιφρόνηση τους γραμματικούς νόμους της μητρικής γλώσσας και όσα ήταν τάχα 'ευκολοσφόγγιστοι ρύποι', ευνοούσε το πρώτο ολέθριο παραστράτημα*»[49]. Παραστράτημα που οδήγησε, με τη δημιουργία του ελευθέρου ελληνικού κράτους, στην επικράτηση του αρχαϊστικού πνεύματος με την καθαρεύουσα. Η καθαρεύουσα, λοιπόν, γίνεται η επίσημη γλώσσα του νεοϊδρυθέντος βασιλείου, κατακτώντας όλες τις υπηρεσίες του, επομένως και την εκπαίδευση, αλλά και τη λογοτεχνία κατόπιν, με την επικράτηση της Ρωμαντικής Αθηναϊκής Σχολής. Γι' αυτή την επικράτηση του αρχαϊστικού πνεύματος οι λόγοι είναι πολλοί. Ο Κ. Θ. Δημαράς γράφει: «*Η θέληση της νέας Πολιτείας να υπογραμμίσει τις αρχαίες ρίζες, η θέληση του νέου Ελληνισμού να τονίσει την αρχαία καταγωγή. Όλα αυτά γίνονται ιδιαίτερα έκδηλα από τη στιγμή* (...) [που έρχεται] *ο βαυαρικός νεοκλασικισμός και ο θάνατος του Κοραή* (...) [ως] *δυο αφορμές που συντελούν, θετικά η πρώτη, αποθετικά η δεύτερη, για να ορίσουμε το 1833 ως αφετηρία μιας καινούργιας περιόδου του γλωσσικού ζητήματος,* (...) *άλλες αφορμές θα κινήσουν προς το ίδιο πάλι αποτέλεσμα: η άφιξη του Κ. Οικονόμου στην Ελλάδα, τον Οκτώβριο του 1834, η αντίδραση της ελληνικής λογιοσύνης στις θεωρίες του Φαλλμεράυερ, η ίδρυση του Πανεπιστημίου*»[50]. Έχουμε, λοιπόν, μια γλώσσα που συνεχώς κατατείνει προς μεγαλύτερο καθαρισμό[51]. Όμως, η αντίδραση προς τις δοξασίες του

---

[46] Σολωμός Διον., *Άπαντα*, Αθήνα, εκδ. Ιστορική Έρευνα, (χχ), σσ. 275-288.

[47] Τριανταφυλλίδη Μ., *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, τόμ. Γ', *ό.π.*, σ. 91.

[48] Δημαράς Θ. Κ., «Η ιδεολογική υποδομή του νέου ελληνικού κράτους», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από 1833 ως 1881*, τόμ. ΙΓ', Αθήνα, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 471.

[49] Τριανταφυλλίδη Μ., *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, τόμ. Γ', *ό.π.*, σ. 92.

[50] Δημαράς Θ. Κ., «Η ιδεολογική υποδομή του νέου ελληνικού κράτους», *ό.π.*, σ. 471.

[51] «*Οι Σούτσοι, ο Παράσχος, ο Βασιλειάδης, ο Καρασούτσος, ο Αλ. Ραγκαβής, ο Δημ. Παπαρηγόπουλος, γράφουν τα ποιήματά τους, τα δράματά τους και με μια λέξη τα λογοτεχνικά τους έργα, σε αρχαΐζουσα γλώσσα*

Φαλλμεράυερ και η ανάγκη να πείσει ο ελληνισμός για την σύνδεσή του με τους αρχαίους προγόνους, δεν εκδηλώνεται ως μια άποψη μόνο για την επιστροφή στην αρχαία γλώσσα και στο αρχαϊστικό πνεύμα, αλλά γίνεται μια έντονη προσπάθεια για την πρακτική εφαρμογή και επίτευξη του στόχου αυτού. Έτσι η προσπάθεια αυτή οδηγεί αφενός σε ένα αρνητικό αποτέλεσμα την κορύφωση του καθαρισμού της γλώσσας γύρω στα 1876 έως 1886 με τον ελληνιστή Κόντο, οπαδό της Ολλανδικής σχολής, ο οποίος με τις γλωσσικές του παρατηρήσεις θυμίζει τον αρχαίο αττικισμό, και αφετέρου οδηγεί σε ένα θετικό αποτέλεσμα, μια οπτική η οποία εκδηλώθηκε με το «*βαθύτερο αντίκρισμα της παράδοσής μας σε ιστορικές και λαογραφικές μελέτες*»[52]. Ιστορικές μελέτες από τους: Παπαρηγόπουλο, Ζαμπέλιο, Λάμπρο κ.ά., αποκαθιστούν αφηγηματικά την αδιάκοπη συνέχεια της ελληνικής ιστορίας και της ελληνικής φυλής από την αρχαιότητα ως τα σήμερα. Λαογραφικές μελέτες από τον Ν. Πολίτη δείχνουν στους λογοτέχνες αλλά και σ' όλους, ότι πρέπει να ανατρέξουν στις παραδόσεις και τα ήθη του ελληνικού λαού, να στραφούν δηλαδή στην πλούσια λαϊκή ελληνική παράδοση, μέρος της οποίας βεβαίως είναι και η δημοτική, λαλούμενη από το λαό γλώσσα, η γλώσσα των δημοτικών τραγουδιών, η γλώσσα που είχε χρησιμοποιήσει και ο Δ. Σολωμός, δηλ. με δυο λόγια ότι: «*Η αρχαία Ελλάδα ζη μέσα στη σύγχρονη με τα ήθη και έθιμα, τις παραδόσεις, τα δημοτικά τραγούδια και το πνεύμα που καθρεφτίζουν*»[53]. Πνευματικά ρεύματα της Δύσης ωθούν προς αυτές τις κατευθύνσεις τους Έλληνες επιστήμονες. Προς αυτήν την κατεύθυνση βοηθάει και μια καινούργια επιστήμη, η γλωσσολογία, που και αυτή αναπτύσσεται στη Δύση και φωτίζει και το δικό μας γλωσσικό ζήτημα. Οι Γ. Χατζηδάκης, Δημ. Βερναρδάκης και Ε. Ροΐδης δείχνουν τον δρόμο: «*Η δημοτική γλώσσα είναι η φυσική εξέλιξη και όχι διαφθορά της αρχαίας και 'ράκη δουλείας*»[54].

Παράλληλα, κατά την ίδια κρίσιμη περίοδο, μετά και την Ένωση των Επτανήσων (1864), η Αθήνα αρχίζει να γνωρίζει την επτανησιώτικη λογοτεχνία και τον κυριότερο εκπρόσωπό της, τον ποιητή Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, «*που ολοκληρώνει το ποιητικό του έργο στη δημοτική, καθώς και τον πόλεμό του στο 'λογιωτατισμό' και 'τας μωράς αξιώσεις των γραμματικών'*»[55].

Έτσι αρχίζουν οι διαρροές των λογίων από τις τάξεις του καθαρισμού, οι οποίοι στρέφονται προς τον δημοτικισμό, με πρώτο το Δημ. Βερναρδάκη που το 1883 «*ζητεί αντί να καρκινοβατούμε προς τα αρχαία να ξαναγυρίσωμε στη γλώσσα του λαού με το τυπικό της, απλοποιώντας την καθαρεύουσα 'βαθμηδόν και αδιακόπως'*»[56].

(υπερκαθαρεύουσα)», στο: Κορδάτος Γ., *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, (1η έκδ. 1943), Αθήνα, εκδ. Μπουκουμάνης, 5η έκδ., 1973, σ. 109.

[52] Δελμούζος Αλ., *Το κρυφό σκολειό 1908-1911*, Αθήνα, εκδ. Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, 1950, σ. 14.

[53] *Στο ίδιο*, σ. 14.

[54] *Στο ίδιο*, σσ. 14-15.

[55] Τριανταφυλλίδη Μ., *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, τόμ. Γ', *ό.π.*, σσ. 103-104.

[56] *Στο ίδιο*, σ. 104.

1.1.3 Γ. Ψυχάρη: *Το ταξίδι μου* (1888)

Μέσα σ' αυτό το καλό κλίμα που έχει προηγηθεί, κατά την κρίσιμη πραγματικά δεκαετία που περιέγραψα πιο πάνω, ξαφνικά, έρχεται, «*αυτός ο περίφημος αναμενόμενος*»[57], Γ. Ψυχάρης, που με το έργο του *Το Ταξίδι μου* στα 1888, κάνει «*το νέο απολυτρωτικό κήρυγμα*»[58] για το ξεσκλάβωμα από τον καθαρισμό και τον αρχαϊσμό «*μ' ένα ξεκαθαρισμένο γλωσσικό πρόγραμμα, με την αλύγιστη πίστη σ' αυτό και την άμεση πιστή εφαρμογή -με την καλλιέργεια της δημοτικής*»[59]. Τυχερό αποκαλεί τον εαυτό του ο ίδιος ο Γ. Ψυχάρης, όπως αναφέρει ο Α. Αγγέλου[60], διότι βρήκε κατάλληλο έδαφος να καρπίσει ο σπόρος που έριξε.

Τύχη ή σωστή επιλογή, πάντως, η συγκυρία ήταν ευνοϊκή, καθότι ο Δημ. Βερναρδάκης (1883) είχε προλειάνει το έδαφος για την ανάγκη χρήσης της γλώσσας του λαού. Ο Ν. Πολίτης έστρεφε την αναζήτηση προς το λαϊκό στοιχείο, άρα και προς την λαϊκή γλώσσα, ως επίσης ο Χαρίλαος Τρικούπης έδινε τον πρώτο αγώνα για τον εκσυγχρονισμό μέσα από τον εξαστισμό και την εκβιομηχάνιση, του ελληνικού βασιλείου, ώστε να καταφέρει να το κάνει σύγχρονο εθνικό αστικό κράτος δυτικού τύπου[61]. Έτσι βοήθησε να «*αρχίζει να ανεβαίνει το υλικό και πολιτιστικό επίπεδο της ζωής των* [ανθρώπων στις πόλεις] *και αρχίζει να προβάλη ένα πνεύμα θετικισμού, που δεν μπορεί να το ικανοποιήσουν τα όνειρα και τα λόγια*»[62]. Επίσης πάντα τον λαό τον συγκινούσε ο μεγαλοϊδεατισμός και η προσπάθεια για την απολύτρωση των ελληνικών τόπων και των αδελφών που κατοικούν σ' αυτές. Αυτήν την ευνοϊκή συγκυρία είχε την ικανότητα και την έμπνευση να εκμεταλλευθεί ο Γ. Ψυχάρης. Κατάφερε στο βιβλίο του, που αποτελεί σταθμό του δημοτικιστικού κινήματος να συνδέσει όλα τα ανωτέρω, δηλαδή τον «*λαϊκισμό*», τον εθνισμό και τον αστισμό, στην προσπάθεια για λύση του γλωσσικού ζητήματος με τη χρήση της δημοτικής γλώσσας. Κάνει λοιπόν «*κέντρο του δικού του συνθήματος μια λέξη που μαγνήτιζε εκείνη την εποχή και θα μαγνητίζει για πολλά ακόμη χρόνια αργότερα τον ελληνισμό: την Ιδέα*»[63].

---

[57] Όπως γράφει ο Ά. Αγγέλου στην εισαγωγή του βιβλίου: Ψυχάρης Γ., *Το Ταξίδι μου*, (επιμέλεια-εισαγωγή: Α. Αγγέλου), Αθήνα, εκδ. Εστία, 1993, σ. 23.

[58] Όπως το χαρακτηρίζει ο Μ. Τριανταφυλλίδης το 1938 στο: Τριανταφυλλίδης Μ., «Ιστορική Εισαγωγή», *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, τόμ. Γ', *ό.π.*, σ. 116.

[59] *Στο ίδιο*, σ. 116.

[60] Ψυχάρης Γ., *Το Ταξίδι μου*, *ό.π.*, σ. 19.

[61] Βεντήρης Γ., *Η Ελλάς του 1910-1920. Ιστορική μελέτη*, τόμ. Α', Αθήνα, εκδ. Ίκαρος, 2η έκδ., 1970, σ. 25. Πιο συγκεκριμένα αναφέρεται: «*Την εποχήν εκείνην η γενική πολιτική του Τρικούπη, η ανάπτυξις των συγκοινωνιών, τα δημόσια έργα, ο ορθόδοξος κοινοβουλευτισμός, ώθησαν ισχυρώς τον σχηματισμόν αστικής τάξεως. Η προστατευτική φορολογία επολλαπλασίασε τας βιομηχανίας και βιοτεχνίας. Πρόκειται περί της συστηματικωτέρας έως τότε προσπαθείας διά την σύνταξιν αστικού κράτους*».

[62] Δελμούζος Αλ., *Το κρυφό σκολειό 1908-1911*, *ό.π.*, σσ. 15-16.

[63] Ψυχάρης Γ., *Το Ταξίδι μου*, *ό.π.*, σ. 22.

Έτσι, με παρακαταθήκες όλα τα ανωτέρω και με λάβαρο το *Ταξίδι μου* του Γ. Ψυχάρη, ξεκινάει το δημοτικιστικό κίνημα, ως μια νέα «*Ιδέα*» σε αντίθεση με το αρχαϊστικό πνεύμα, τον σκληρό αγώνα του για την ανόρθωση του τόπου μέσα από την καθιέρωση της δημοτικής (ομιλούμενης) ως εθνικής και ενιαίας, γραπτής και προφορικής γλώσσας. Ξεκινώντας πρώτα από την λογοτεχνία, με πρωτεργάτη τον Κ. Παλαμά και την *Νέα Αθηναϊκή Σχολή*, χρησιμοποιείται η δημοτική γλώσσα, στην ποίηση αρχικά και στην πεζογραφία μετέπειτα, και καθιερώνεται ως γλώσσα της λογοτεχνίας. Ο Εμμ. Ροΐδης τιμά τον Γ. Ψυχάρη και στο βιβλίο του για τη γλώσσα, που τιτλοφορείται *Τα είδωλα* στα 1893, και είναι γραμμένο στην καθαρεύουσα «*δεν παρουσιάζεται οπαδός της δημοτικής. Μέσα στον αγώνα που χωρίζει τις δυο παρατάξεις παρουσιάζεται διαιτητής, κριτής, και δίνει το δίκιο στον δημοτικισμό*»[64]. Την ίδια κατεύθυνση ακολουθούν και πολλοί άλλοι όπως και ο Βλ. Γαβριηλίδης, ο οποίος με την εφημερίδα του *Ακρόπολις*, «*βγήκε στα φόρα και χαιρέτησε τη γλωσσική μεταρρύθμιση*»[65].

Το κήρυγμα του Γ. Ψυχάρη επηρεάζει κι άλλους σημαντικούς λογοτέχνες και ανθρώπους των γραμμάτων. Οι Αλ. Πάλλης και Αργ. Εφταλιώτης είναι δυο απ' αυτούς οι οποίοι γίνονται υπέρμαχοι του δημοτικισμού και μαζί με τον Γ. Ψυχάρη γίνονται η βασική τριανδρία του δημοτικιστικού κινήματος, αλλά υποστηρίζοντας μια μονόπλευρη απόλυτη ορθοδοξία στο γλωσσικό. Του Αλ. Πάλλη η ψυχή «*δονείται στις πραγματικές ανάγκες της ζωής: μια συλλογή με ποιήματα για παιδιά (1989) φανερώνει το ενδιαφέρον του γύρω στην ζωντανή διαπαιδαγώγηση της νεοελληνικής γενεάς· τα πολιτικά πράγματα τον απασχολούν και η γενικότερη υπόθεση του νέου ελληνισμού είναι το κέντρο των ανησυχιών του. Έτσι παίρνει και το γλωσσικό ζήτημα* (...) [και μέσα από τα παιδικά του τραγούδια ξεπροβάλλει ο] *πρωτοπόρος μιας καινούργιας παιδαγωγικής, στηριγμένης στην συνείδηση της ιδιοτυπίας του παιδιού, στον σεβασμό της ψυχής του παιδιού, στην γνώση των αναγκών του*»[66].

Ο Δημ. Γληνός χωρίζει τον δημοτικισμό σε τρία στάδια: Το πρώτο, το οποίο χαρακτηρίζεται από τρία ονόματα και από τρία έργα: Ψυχάρης ('Ταξίδι'), Ροΐδης ('Είδωλα') και Πολυλάς ('Η φιλοσοφική μας γλώσσα'), το ονομάζει «*φιλολογικό*». Σύμβολό του επαναστατικό και ιδανικός σκοπός του, όπως αναφέρει ο Δημ. Γληνός, είναι η «*αναγέννηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας και γενικώτερα της πνευματικής μας ζωής με την αλλαγή προ πάντων της γλώσσας*»[67]. Τα άλλα δύο στάδια του δημοτικισμού, όπως αναφέρει, είναι «*το εκπαιδευτικό*» και «*το εθνικοκοινωνικό*».

---

[64] Δημαράς Θ. Κ., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, εκδ. Ίκαρος, 8η έκδ., 1987, σ. 359.

[65] Κορδάτος Γ., *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, *ό.π.*, σ. 135.

[66] Δημαράς Θ. Κ., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, *ό.π.*, σ. 366.

[67] Γληνός Δημ., «Η κρίση του Δημοτικισμού», στο *Εκλεκτές Σελίδες*, τόμ. Β', Αθήνα, εκδ. Στοχαστής, 1971, σσ. 14-15.

1.1.4 Τα *Ευαγγελιακά* (1901) και τα *Ορεστειακά* (1903)

Στις δυο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αι. οι σχέσεις μεταξύ των βαλκανικών κρατών οξύνονται εξαιτίας του Μακεδονικού ζητήματος. Η βουλγαρική προπαγάνδα δραστηριοποιείται και επιδιώκει αρχικά την αυτονόμηση της Μακεδονίας. Συγχρόνως έρχεται και η αναθέρμανση του κρητικού ζητήματος. Με την πτώχευση του 1893, η ανίσχυρη στρατιωτικά και σχεδόν χρεοκοπημένη Ελλάδα επιλέγει φιλοπόλεμη πολιτική, που την οδηγεί σε ήττα στον ελληνο-τουρκικό πόλεμο του 1897 που ακολουθεί[68].

Επέρχεται έτσι μια τραγική προσγείωση της γενιάς της δεκαετίας του 1880-90, η οποία βυθίζεται και βυθίζει αρχικά και το δημοτικιστικό κίνημα σε υπαρξιακό άγχος, βρίσκοντας «*τελικά καταφύγιο στον νιτσεϊσμό και στο γερμανικό πολιτιστικό κλίμα.* (...) *Τα μικροαστικά στρώματα στρέφονται από την ήττα σε μια κάπως πιο φιλελεύθερη ιδεολογία, την οποία δημαγωγικά εκφράζει ο Δηλιγιάννης και το κόμμα του. Με πρόγραμμα μικροαστικό, παρά την ευθύνη του για την καταστροφή του '97, κερδίζει τις εκλογές του 1902. Στα πλαίσια του δημεγερτικού λαϊκισμού του ξεσπάει μια σειρά από μικροεξεγέρσεις* (...) [οι οποίες] *κορυφώνονται με την κατάλυση της τάξης στα 'Ευαγγελιακά' (1901) και τα 'Ορεστειακά' (1903)*»[69].

Τον Σεπτέμβριο του 1901, η εφημερίδα *Ακρόπολις* του Βλάση Γαβριηλίδη αρχίζει να δημοσιεύει την μετάφραση των Ευαγγελίων του Αλεξ. Πάλλη. Με αφορμή τις δημοσιεύσεις αυτές αντιδρά ο τύπος και αφού προβάλλει τον «*πανσλαβισμό*» στρέφεται εναντίον μιας προηγούμενης μετάφρασης του Ευαγγελίου, που είχε γίνει με πρωτοβουλία της βασίλισσας Όλγας, και ρίχνεται «*το σύνθημα 'κάτω τα ρούβλια'*». Στη συνέχεια, στο πρώτο δεκαήμερο του Νοέμβρη ξεσπούν ταραχές[70], οι φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών παρακινούμενοι από τον καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής Γ. Μιστριώτη, εναντίον της μετάφρασης αυτής με «*επιθέσεις εναντίον εφημερίδων, πορεία προς το παλάτι,* [αλλά και με] *επιθέσεις στρατού εναντίον διαδηλωτών, θανατηφόρες συγκρούσεις, παραίτηση του μητροπολίτη, παραίτηση του πρωθυπουργού*»[71]. Οι αντιδράσεις αυτές βρίσκουν έδαφος, γιατί δείχνουν τους κίνδυνους που παρουσιάζονται σε τρία ευαίσθητα για την ελληνική κοινωνία θέματα: θρησκεία, γλώσσα και πατρίδα.

Έτσι ο υπαρκτός εθνικός κίνδυνος από τους Βουλγάρους, συνδέθηκε με τη σλαβική καταγωγή της βασίλισσας Όλγας και τον Μακεδονικό

---

[68] Παπαγεωργίου Στ., *Το ελληνικό κράτος (1821-1909)*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήσης, 1988, σσ. 156-157.

[69] Όπως γράφει ο Εμ. Μοσχονάς στην εισαγωγή του στο: Πάλλης Αλέξ., *Μπρουσός*, (επιμέλεια: Εμ. Μοσχονάς), Αθήνα, εκδ. *Ερμής*, 1975, σσ. ιζ' -ιη'.

[70] Τις ταραχές αυτές περιγράφει και ερμηνεύει ο Φ. Φωτιάδης, στο: Φωτιάδης Φ., *Το γλωσσικόν ζήτημα κ' η εκπαιδευτική μας αναγέννησις*, Αθήνα, εκδ. Εστία, 1902, σσ. 98-103.

[71] Δημαράς Θ. Κ., «Η διακόσμηση της ελληνικής ιδεολογίας», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από 1881 ως το 1913*, τόμ. ΙΔ', Αθήνα, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 408.

αγώνα[72], ενώ η μετάφραση των Ευαγγελίων στη δημοτική συνδέθηκε με τον κίνδυνο της θρησκείας και της γλώσσας. Ο Γ. Μιστριώτης όντας καθαρολόγος και παρακινούμενος από καθαρά γλωσσικούς λόγους, συνδέει το πρόβλημα της γλώσσας με το εθνικό Μακεδονικό ζήτημα και παρακινεί τους φοιτητές σε ένα διμέτωπο αγώνα εναντίον του δημοτικισμού και του σλαβισμού[73]. Τις αντιδράσεις αυτές εκμεταλλεύθηκαν εκτός από τους καθαρολόγους και οι Γερμανοί διπλωμάτες για δικό τους όφελος και προσπάθησαν να στρέψουν την ελληνική εξωτερική πολιτική ενάντια στη γαλλορωσική συμμαχία[74], με αποτέλεσμα όλη αυτήν την άσχημη κατάσταση που δημιουργήθηκε[75].

Στα *Ευαγγελιακά* ως προς το γλωσσικό θριάμβευσαν οι καθαρευουσιάνοι, χωρίς όμως να καταφέρουν να σταματήσουν το άπλωμα του δημοτικισμού, το οποίο είχε αρχίσει να βαθαίνει πλέον τις ρίζες του. Την περίοδο αυτή οι Δημ. Γληνός, Αλ. Δελμούζος και Μ. Τριανταφυλλίδης σπουδάζουν στη Φιλοσοφική Αθηνών, γνωρίζονται μεταξύ τους, αλλά θετικά ή αρνητικά και με τον δημοτικισμό. Γιατί, όπως μαρτυρεί ο Δημ. Γληνός, αυτός μαζί με τον Μ. Τριανταφυλλίδη παίρνουν μέρος στα *Ευαγγελιακά* από την μεριά της γλωσσικής «*αντίδρασης*»[76].

---

[72] Ασπρέας Γ., *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος 1821-1928*, τόμ. Γ', Αθήνα, 2η έκδ., 1930, σσ. 19-20.

[73] Ο Κ. Θ. Δημαράς γράφει: «*Αν δεν υπάρξει ο χειρισμός του Μυστριώτη, το διμέτωπο κτύπημα του σλαβισμού και του δημοτικισμού, η συσχέτιση δεν ήταν αναγκαστική*», στο: Δημαράς Θ. Κ., «Η διακόσμηση της ελληνικής ιδεολογίας», *ό.π.*, σ. 408.

[74] Κορδάτος Γ., *Δημοτικισμός και λογιοτατισμός*, (1η έκδ. 1927), Αθήνα, εκδ. Μπουκουμάνης, 4η έκδ., 1974, σσ. 105-108.

[75] Για τα γεγονότα των *ευαγγελιακών*, επίσης βλ.:

α) Λέφας Χρ., *Ιστορία της εκπαιδεύσεως*, Αθήναι, εκδ. Ο.Ε.Σ.Β., 1942, σσ. 432-433.

β) Μιράσγεζη Μ., *Νεοελληνική λογοτεχνία*, τόμ. Β', Αθήνα, 1982, σ. 160.

[76] α) Ο Δημ. Γληνός αναφέρει σ' ένα βιογραφικό του σημείωμα αργότερα: «*Γνωριμία με το Δελμούζο και τον Τριανταφυλλίδη. 8 Νοεμβρίου (των Ταξιαρχών). Γίνονται τα 'Ευαγγελιακά'. Οι φοιτητές, μέσα σ' αυτούς κι ο Δημ. υποκινούμενοι από συντηρητικούς και εξ αιτίας της δημοσιευομένης τότε απ' την εφημερίδα 'Ακρόπολη' μετάφρασης του Ευαγγελίου από τον Αλεξ. Πάλλη, επαναστατούν, κλείνονται στο πανεπιστήμιο και με διαδηλώσεις ζητούν τον αφορισμό των μαλλιαρών μεταφραστών του Ευαγγελίου, σαν αντεθνικών και της βασίλισσας Όλγας (ρούσας, σλαύας) που είχε κι αυτή μεταφράσει στην καθαρεύουσα το Ευαγγέλιο για την εκλαΐκευση του*».

β) Επίσης η οικογένεια Δημ. Γληνού αναφέρει: «*Πρωτοετής της φιλοσοφικής σχολής γνωρίστηκε με τον Κώστα Γούναρη και γίνονται αδερφικοί φίλοι και συνεργάτες και λίγο αργότερα με τον Τριανταφυλλίδη και ζούνε μαζί τις μέρες των 'Ευαγγελικών'*».

Τα προηγούμενα αποσπάσματα περιέχονται στο: Γληνός Δημ., *Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού-μελέτες για το έργο του και ανέκδοτα κείμενα του*, Αθήνα, εκδ. Τα Νέα Βιβλία, 1946, σσ. 195, 201.

Ακολούθησαν τα *Ορεστειακά* τον Νοέμβριο του 1903 στο ίδιο άσχημο κλίμα και από τους ίδιους κύκλους[77], με αφορμή το ανέβασμα παράστασης, στο νεοϊδρυθέν Βασιλικό Θέατρο, της μεταφρασμένης στη δημοτική, από τον καθηγητή πανεπιστημίου Γ. Σωτηριάδη, τραγωδίας του Αισχύλου *Ορέστεια*[78]. Οι φοιτητές, υποκινούμενοι πάλι από τον καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Γ. Μιστριώτη, ζήτησαν την διακοπή της παράστασης της τραγωδίας δημιουργώντας ταραχές, όπου σκοτώθηκαν δύο άτομα και τραυματίστηκαν επτά[79].

Οι δυο πρώτες μάχες χάθηκαν για τον δημοτικισμό, το κίνημα απλωνόταν αλλά δεν είχε ακόμη ανδρωθεί, θα ακολουθήσουν πολλές ακόμη μάχες και προσπάθειες για να επιτευχθεί αυτό.

1.1.5 Το περιοδικό *Νουμάς* (1903)

Η *Τέχνη* ήταν το πρώτο λογοτεχνικό περιοδικό που γράφηκε ολόκληρο στη δημοτική γλώσσα, είχαν όμως προηγηθεί απόπειρες από περιοδικά και εφημερίδες να φιλοξενήσουν σποραδικά κείμενα στη δημοτική[80]. Κυκλοφόρησε από τον Νοέμβρη του 1898 ως τον Οκτώβρη του 1899, ιδιοκτήτης και συντάκτης του ήταν ο Κ. Χατζόπουλος (Πέτρος Βασιλικός), ενώ φαίνεται «*να έχει τρεις σταθερούς συνεργάτες, τον Παλαμά, τον Καμπύση και τον Νιρβάνα*»[81]. Το περιοδικό αυτό, αν και γράφηκε στην λαϊκή δημοτική γλώσσα, δεν κατάφερε να γίνει λαϊκό διότι οι ιδεολογικές του αρχές στηρίζονταν σε νιτσεϊκές επιδράσεις και στο λογοτεχνικό *παρνασισιστικό* ρεύμα που βασίζεται στη μορφή περισσότερο απ' ότι στο περιεχόμενο και στην αρχή «*η τέχνη για την τέχνη*». Έτσι οι δημοτικιστές και το κοινό της γενιάς της αστικής πνευματικής αναγέννησης (1880) επιτέθηκαν στην *Τέχνη*, αντιδρώντας και εμποδίζοντας «*την εισαγωγή στην Ελλάδα και στη λογοτεχνία των απολυταρχικών ιδεών με τη μορφή της λυρικής φιλοσοφίας του Νίτσε και της φλύαρης και κενόλογης αρχαιοελληνολατρίας του Ντανούντσιο* (...)

---

[77] Από τους φοιτητές της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών, οι οποίοι ήταν παρακινημένοι από τον καθηγητή τους Γ. Μιστριώτη.

[78] Βλ. α) Δημαράς Αλ., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε* (1895-1967), τόμ. Β', Αθήνα, εκδ. *Ερμής*, 1990, σσ. 35-38.
β) Κανάκης Ι., *Η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του νεοελληνικού δημοτικού σχολείου*, Αθήνα, εκδ. Γρηγόρης, σσ. 140-141.
γ) Ευαγγελόπουλος Σπ., *Ελληνική εκπαίδευση*, τόμ. Β' (20ος αιώνας), Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1998, σ. 16.

[79] Κορδάτος Γ., *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, *ό.π.*, σ. 148.

[80] Ο Δ. Χ. Γουνελάς αναφέρει τα περιοδικά και τις εφημερίδες που παρουσίασαν κατά καιρούς κείμενα στη δημοτική, στο: Γουνελάς Χ.-Δ., *Η σοσιαλιστική συνείδηση στην ελληνική λογοτεχνία 1897-1912*, Αθήνα, εκδ. Κέδρος, 1984, σσ. 54-55.

[81] *Στο ίδιο*, σ. 25.

της ιδεολογίας του αστικού απολυταρχισμού που γινόταν μέσα απ' τις σελίδες της με τη μορφή του εκλεκτικισμού στην τέχνη»[82].

Στο περιοδικό αυτό οφείλεται ο χαρακτηρισμός που δόθηκε στους δημοτικιστές περί «*μαλλιαρισμού*», καθότι συνεργάτες του περιοδικού ήταν δυο ποιητές, αδέλφια με μακριά μαλλιά, οι οποίοι βέβαια έγραφαν στη δημοτική γλώσσα, και τους οποίους βλέποντας τους μια μέρα ο Ι. Κονδυλάκης είπε σ' ένα φίλο του: «*Να η μαλλιαρή φιλολογία*»[83].

Ο *Νουμάς* κυκλοφόρησε την Πέμπτη 2 Ιανουαρίου 1903, με εκδότη τον Δημ. Π. Ταγκόπουλο και σιγά-σιγά «*γίνεται το επίσημο περιοδικό του δημοτικισμού και του νεοϊδεατισμού*»[84]. Αν και στην αρχή «*αδιαφορούσε εντελώς για τη γλωσσική μορφή των κειμένων· τον ενδιέφερε μόνον η ουσία των πραγμάτων* (...) *Όμως έστω και γλωσσικά αδιάφορος και μικτός, 'Ο Νουμάς' ξέφευγε από την καθαρευουσιάνικη ορθοδοξία των άλλων εφημερίδων· γι' αυτό και ορισμένοι τον αποκάλεσαν εγγόνι της 'Τέχνης' του Χατζόπουλου*»[85]. Αυτό όμως ισχύει μόνο ως προς τη χρήση, των δυο προηγουμένων εκδοτών, της δημοτικής γλώσσας γιατί ο εκδότης του *Νουμά* Δημ. Π. Ταγκόπουλος, σε αντίθεση με τον εκδότη τη *Τέχνης* Κ. Χατζόπουλο, «*έδωσε* (...) *χαρακτήρα λαϊκό, φιλολαϊκό και αντιαριστοκρατικό*»[86].

Ο δημοτικισμός δεν είχε ούτε ένα δικό του περιοδικό ή εφημερίδα μέχρι τότε. Ο *Νουμάς*, καλύπτοντας το κενό «*με μια ηρωική τόλμη, πήρε τη σημαία του δημοτικισμού στα χέρια του και την ανέμισε πλαταγιαστά ολοτρόγυρα του, κάμνοντας να τρέξουν πλάι του λεγεώνες ολάκερες νέων που λαχταρούσαν να βρουν ευκαιρία για να διαδηλώσουν τη λατρεία τους για την ιδέα της δημοτικής γλώσσας.* (...) [Τελικά] *απόκτησαν οι δημοτικιστές το όργανό τους*»[87]. Κυκλοφόρησε για 23 χρόνια περίπου σε τρεις φάσεις: *«α΄ 1903-1917, β΄ 1918-1924 και γ΄ 1929-1931*»[88]. Έγραψαν στο *Νουμά* κατά τις χρονιές της έκδοσής του μεγάλοι δάσκαλοι και λόγιοι, όπως οι Ψυχάρης, Εφταλιώτης, Πάλλης, Χατζόπουλος, Αλ. Δελμούζος κ.ά.

Στην αρχή ο Δημ. Π. Ταγκόπουλος, όπως έχω ήδη αναφέρει, δεν είχε ξεκαθαρισμένη γλωσσική πλεύση. Ο στόχος του, μέσα στη μιζέρια από την

---

[82] Παπαϊωάννου Μ. Μ., *Από τον Ψυχάρη στο Γληνό*, Αθήνα, εκδ. Φιλιππότης, 1986, σσ. 22, 33.

Σχετικά με την επιρροή που άσκησε η νιτσεϊκή σκέψη και ο γερμανικός ιδεαλισμός στους πρωτεργάτες του περιοδικού, βλ. στο: Γουνελάς Χ.-Δ., *Η σοσιαλιστική συνείδηση στην ελληνική λογοτεχνία 1897-1912*, *ό.π.*, σσ. 25-58.

[83] Λέφας Χρ., *Ιστορία της εκπαιδεύσεως*, *ό.π.*, σ. 431.

[84] Κορδάτος Γ., *Δημοτικισμός και λογιοτατισμός*, *ό.π.*, σ. 114.

[85] Καλογιάννης Χ. Γ., *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903-1931) Γλωσσικοί και ιδεολογικοί αγώνες*, Αθήνα, εκδ. Επικαιρότητα, 1984, σσ. 33-34.

[86] Παπαϊωάννου Μ. Μ., *Από τον Ψυχάρη στο Γληνό*, *ό.π.*, σ. 35.

[87] Χριστοφίδης Ν. Λουκ., *Ο Φιλολογικός Τύπος (1890-1919)*, (1η έκδ. 1919), Αθήνα, εκδ. Μπάϋρον, 2η έκδ. 1983, σ. 23.

[88] Όπως σημειώνει η Ε. Κεφαληνού στην εισαγωγή της, στο βιβλίο: *Το Αρφαβητάρι του Νουμά (1906)*, (εισαγωγή-επιμέλεια: Κεφαληνού Ε.), Αθήνα, εκδ. Παρασκήνιο, 1996, σ. 14.

ήττα του ’97 και τις πολιτικές ατασθαλίες και τις κοινωνικές συγκρούσεις, αρχικά ήταν «*να χτυπά τα στραβά και τα ανάποδα της ελληνικής κοινωνίας και να προβάλλει μια νέα ιδεολογία. Αυτή θα μπορούσε να συνοψισθεί στη σύζευξη της ελληνικής και χριστιανικής παράδοσης, στην καταπολέμηση του σχολαστικισμού και της προγονοπληξίας, στη στροφή της εκπαίδευσης προς πρακτικότερους προσανατολισμούς, στον εκσυγχρονισμό του κράτους, ώστε να μπορέσει να σταθεί ισότιμο ανάμεσα στα άλλα κράτη της Βαλκανικής*»[89]. Έτσι, λοιπόν, τον Νοέμβριο του 1903 στα γεγονότα των *Ορεστειακών* ο Δημ. Π. Ταγκόπουλος βλέποντας «*το στραβό και το ανάποδο*» στρέφεται οριστικά προς την δημοτική την οποία από τούδε και στο εξής «*υποστήριξε με θάρρος και παρρησία* (…) *και συγχρόνως επιτέθηκε κατά της καθαρεύουσας, γιατί τη θεωρούσε βασική αιτία της κακοδεμονίας του τόπου*»[90].

Στην πρώιμη εποχή που εξετάζουμε μπορούμε να αναφέρουμε δυο σημαντικά γεγονότα που βοήθησαν να ζυμωθεί η ιδέα της δημοτικής και του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, και τα οποία εξελίχθηκαν και περιγράφηκαν μέσα από τα φύλα του *Νουμά*. Το πρώτο γεγονός είναι η προσπάθεια για την συγγραφή και η δημοσίευση του πρώτου αλφαβηταρίου που γράφηκε στη δημοτική, το επονομαζόμενο *Αρφαβητάρι του Νουμά*[91] και το δεύτερο γεγονός είναι η πολύ ενδιαφέρουσα συζήτηση που διενεργήθηκε στο *Νουμά* μεταξύ του 1907 και του 1909[92].

Με μια λέξη ο *Νουμάς*, όπως μας λέει ο γλωσσολόγος Φιλήντας στα εικοσάχρονα του περιοδικού, είναι ο Απόστολος Παύλος του δημοτικισμού, αν ο Βηλαράς είναι ο Μωυσής και ο Ψυχάρης είναι ο Μεσσίας του, διότι και αυτός «*μπορεί να πει ότι υπέφερε σαν και κείνον αλλά σαν και κείνον πέτυχε*»[93].

1.2 Ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός

1.2.1 Φ. Φωτιάδη: *Το γλωσσικόν ζήτημα κ’ η εκπαιδευτική μας αναγέννησις* (1902)

Όπως έχει φανεί από τα προηγούμενα, το βασικό ερώτημα που είχε τεθεί στον προβληματισμό των διανοουμένων πριν και μετά την επανάσταση του 1821, ήταν με ποια γλώσσα θα μορφωθεί ο λαός για να καταφέρει να αποτινάξει τον τουρκικό ζυγό από τη μια και για να

---

[89] Καλογιάννης Χ. Γ., *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903-1931) Γλωσσικοί και ιδεολογικοί αγώνες*, *ό.π.*, σ. 46.

[90] *Το Αρφαβητάρι του Νουμά (1906)*, *ό.π.*, σ. 14.

[91] *Στο ίδιο*, σσ. 53-93.

[92] Το δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης ασχολείται, μόνο ως προς το ερευνούμενο θέμα, με τη συζήτηση αυτή. Εκτενώς παρουσιάζεται και σχολιάζεται η εν λόγω συζήτηση, στο: Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα, εκδ. *Ερμής*, 1976, 350σ.

[93] Καλογιάννης Χ. Γ., *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903-1931) Γλωσσικοί και ιδεολογικοί αγώνες*, *ό.π.*, σ. 25.

μπορέσει να σταθεί ισότιμα ανάμεσα στα άλλα έθνη από την άλλη. Οι περισσότεροι πρωτεργάτες του δημοτικισμού «*από τον Κωνσταντά,* [τον Σοφιανό], *και τον Βηλαρά ως το Ψυχάρη*» είχαν απαντήσει με σιγουριά «*ότι μόνο με τη δημοτική γλώσσα θα μπορούν να μορφωθούν αληθινά τα παιδιά μας*». Ήταν λοιπόν πάντα ο δημοτικισμός «*ενωμένος με το μορφωτικό πρόβλημα*»[94].

Άλλωστε και ο Ψυχάρης στο «Ταξίδι μου», αναφέρει ότι πρέπει «*να παραδίδεται η αληθινή μας γλώσσα κι όχι μόνο η καθαρέβουσα στα σκολειά και στο Πανεπιστήμιο*»[95]. Όμως ακόμα ήταν νωρίς να εξετασθεί το πρόβλημα μέσα από την ειδική εκπαιδευτική σκοπιά. Αυτό το έκανε πρώτος στα 1902 ο Φώτης Φωτιάδης με το έργο του: «*Το γλωσσικόν ζήτημα κ' η εκπαιδευτική μας αναγέννησις*». Στο έργο αυτό «*ανέλυσε το γλωσσοεκπαιδευτικό πρόβλημα. Το ξεδιάλυσε από πολλαπλές απόψεις, το βάθυνε, το στήριξε ουσιαστικότερα και επιστημονικότερα από το Σοφιανό, τον Κωνσταντά το Βηλαρά και τους άλλους ξεχασμένους προδρόμους, και υψώθηκε σε θεμελιωτή του εκπαιδευτικού δημοτικισμού*»[96].

Και πραγματικά μια ματιά να ρίξει κανείς στο βιβλίο του αυτό θα δει ότι από το 1899 έως το 1902, ο Φ. Φωτιάδης τα είπε σχεδόν όλα[97] σχετικά με τα προβλήματα της εκπαίδευσης και ιδιαίτερα με το γλωσσοεκπαιδευτικό. Ήταν, επομένως, ένας πρόδρομος που με την ευρυμάθεια και το οξύ του πνεύμα κατάφερε να αγγίξει τη βαθύτερη ουσία του εκπαιδευτικού ζητήματος, να διαγνώσει την αρρώστια του με τα ιατρικά του εργαλεία[98], καθότι γιατρός ο ίδιος, αλλά συγχρόνως και ένας άνθρωπος «*ζωντανός και ελεύθερος, με ανοιχτά τα μάτια της ψυχής*»[99].

Όλοι οι μετέπειτα, και η τριανδρία του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* (Αλ. Δελμούζος, Δημ. Γληνός, Τριανταφυλλίδης), σχεδόν λειτούργησαν ως

---

[94] Δελμούζος Αλ., «Ο δημοτικισμός και η επίδραση του στην ελληνική παιδεία», π. *Νέα Εστία*, 1939, τχ. 309, σ. 1463.

[95] Ψυχάρης Γ., *Το Ταξίδι μου*, *ό.π.*, σ. 38.
Επίσης ο Μαν. Τριανταφυλλίδης αναφέρει: «*Μέσα στο κήρυγμα του Ψυχάρη ήταν ήδη βέβαια υποδηλωμένο και κλεισμένο δυνάμει το πρόβλημα της σχολικής γλώσσας και η λύση του*», στο: Τριανταφυλλίδης Μ., *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, τόμ. Ε', *ό.π.*, σ. 441.

[96] Τριανταφυλλίδης Μ., *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, τόμ. Ε', *ό.π.*, σ. 441.

[97] Βλ. πιο συγκεκριμένα στις σσ. 21-22, αλλά και όλο το βιβλίο: Φωτιάδης Φ., *Το γλωσσικόν ζήτημα κ' η εκπαιδευτική μας αναγέννησις*, Αθήνα, εκδ. Εστία, 1902, 405σ.

[98] «*Τα γνωστικά εργαλεία*» των γιατρών τον 19ο και στις αρχές του 20ου αιώνα, υποστηρίζει η Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, είναι διαφορετικά από τα εργαλεία των διανοουμένων των επιστημών του ανθρώπου. Οι θετικές επιστήμες τούς οδηγούν σε ιδέες προοδευτικές όπως είναι ο δαρβινισμός και η θεωρία της εξέλιξης, ο θετικισμός, τα «*νεοτερικά φιλελεύθερα ρεύματα*», η «*υπόθεση της λαϊκής γλώσσας και του δημοτικισμού*», η συγκρότηση του έθνους, αλλά και η «*εγκαθίδρυση της κοινωνικής και πολιτικής δικαιοσύνης*». Παραδείγματα υπάρχουν πολλά όπως ακριβώς είναι και ο Φ. Φωτιάδης, αλλά και ο Γ. Σκληρός, ο Γ. Παπανικολάου, και ο Δ. Σαράτσης, στο: Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., *Γλώσσα, εκπαίδευση και πολιτική*, Αθήνα, εκδ. Ολκός, 1999, σσ. 148-165.

[99] Δελμούζος Αλ., *Ο Φώτης Φωτιάδης και το παιδαγωγικό του έργο*, Αθήνα, εκδ. Αλικιώτης & Υιοί, 1947, σ. 3.

θεραπευτές, αγωνιστές της πράξης. Όλοι αυτοί προσπάθησαν, εμπνευσμένοι από το έργο του, να γιατρέψουν την αρρώστια της εκπαίδευσης, της οποίας ο ίδιος ο Φ. Φωτιάδης έκανε την πρώτη διάγνωση, και πρότεινε στη συνέχεια την πρώτη θεραπευτική αγωγή, ως πραγματικός γιατρός που ήταν.

Όμως και ο ίδιος ο Φ. Φωτιάδης έδωσε πολύπλευρο αγώνα, ως άνθρωπος και της πράξης, για τον δημοτικισμό. Πρώτα στην Πόλη όπου ζούσε, συσταίνοντας εκεί το 1905 «*σύλλογο με στόχο τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό. Πρόκειται για το πρώτο οργανωμένο σωματείο* (...) *με τον χαρακτηριστικό τίτλο 'Ανάσταση'*»[100]. Αργότερα ο Φ. Φωτιάδης ήταν στα ιδρυτικά μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου και συνεργάστηκε με την γνωστή τριανδρία για την επιτυχία του σκοπού του Ομίλου.

Ο Μ. Τριανταφυλλίδης μας περιγράφει την άσχημη κατάσταση που βρίσκονταν οι νέοι του Πανεπιστημίου Αθηνών και πώς το κήρυγμα του Φ. Φωτιάδη ξύπνησε τον ενθουσιασμό τους για την ανάπλαση της ελληνικής παιδείας. Συγκεκριμένα σημειώνει «*το βιβλίο του τότε το πρώτο στη δημοτική (δηλ. ο πρόλογος του), που αποφάσιζα να διαβάσω, και αυτό επιτάχυνε, όχι χωρίς ψυχικό μου κλονισμό, τη μεταστροφή του γλωσσικού μου κόσμου. Μας ξυπνούσε ή μας κρυστάλλωνε τη συνείδηση πως η γλωσσική αναγέννηση του ελληνικού λαού είναι ένα πρώτο απαραίτητο βήμα για την ανάπλαση της ελληνικής παιδείας και κοινωνίας και πρώτα του λαϊκού σχολείου.* (...) *Έτσι γίνονταν η πίστη του πίστη μας και έργο ζωής, και μας οδηγούσε προσκυνητές στην Πόλη για να γνωριστούμε με τον εμπνευσμένο συγγραφέα του προφητικού βιβλίου, που μάντεψε τη δημιουργική νοσταλγία της εποχής του*»[101].

Και ο Αλ. Δελμούζος αναφέρει ότι το αισιόδοξο σάλπισμα του Φωτιάδη συνεπήρε κι αυτόν. Γράφει πιο συγκεκριμένα: «*Το βιβλίο αυτό ήταν που έσπρωξε και μένα, όταν κατέβαινα από την Γερμανία στην Ελλάδα, να λοξοδρομήσω προς την Πόλη. Ήθελα, έπρεπε να σφίξω με ευγνωμοσύνη το χέρι του ανθρώπου, που το έργο του με είχε στηρίξει στην πιο κρίσιμη στιγμή της ζωής μου, και με βοήθησε να πάρω οριστικά το δρόμο που αγωνιζόμουν να ξανοίξω εμπρός μου*»[102].

Ο Δημ. Γληνός αναλύει το δεύτερο αυτό στάδιο του δημοτικισμού, το «*εκπαιδευτικό*», όπως το αποκαλεί, και το οποίο περιέχει και το πρώτο (το «φιλολογικό»), δηλαδή τον «*Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό*», και υποστηρίζει πως τον σημαδεύουν τρία ονόματα, «*Φ. Φωτιάδης (Το γλωσσικό ζήτημα και η εκπαιδευτική μας αναγέννηση), Μ. Τσιριμώκος (Στ. Ραμάς. Τα παλιά και τα καινούργια. Λοξοί Στρατοκόποι), Δελμούζος (Σχολείο του Βόλου, Δίκη Ναυπλίου. Τρία χρόνια δάσκαλος) και ένα έργο ομαδικό, ο Εκπαιδευτικός Όμιλος.* (...) *Σύμβολό του επαναστατικό και ιδανικός σκοπός, η αναγέννηση της ελληνικής παιδείας*»[103].

---

[100] Παπακώστας Γ., *Ο Φώτης Φωτιάδης και το 'Αδερφάτο της εθνικής γλώσσας'*, Αθήνα, εκδ. Εστία, 1989, σ. 66.

[101] Τριανταφυλλίδη Μ., *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, τόμ. Ε', *ό.π.*, σ. 442.

[102] Δελμούζος Αλ., *Ο Φώτης Φωτιάδης και το παιδαγωγικό του έργο*, *ό.π.*, σ. 6.

[103] Γληνός Δημ., «Η κρίση του Δημοτικισμού», *ό.π.*, σσ. 15-16.

1.2.2 Το Α΄ Ελληνικό Εκπαιδευτικό Συνέδριο (1904)

Στις αρχές του 20ου αιώνα ο ελληνισμός βρίσκεται σε αναβρασμό. Το κίνημα του δημοτικισμού ήταν δυναμωμένο από το ριζοσπαστικό *Ταξίδι* του Ψυχάρη του 1888. Η ανάπτυξη των αστικών κέντρων, της βιομηχανίας και του θετικισμού αλλά και η συμφορά του 1897 βοηθούν προς την κατεύθυνση της αναγέννησης του έθνους[104]. Παντού σ' όλους τους χώρους επικρατεί αυτός ο αναβρασμός, η τάση για αναγεννητική προσπάθεια, αλλά «*και στην περιοχή της παιδείας αρχίζει να μορφώνεται και να δυναμώνει κάποια γενικότερη παιδαγωγική βούληση*»[105], με «*τη διαπίστωση πως χωρίς ριζικές αλλαγές στην εκπαίδευση δεν είναι δυνατό να ορθοποδίση ο τόπος*»[106].

Ο Ι. Παυλίδης γύρω στα 1895 είχε επισημάνει ότι η εκπαίδευση πρέπει να στραφεί «*επί το πρακτικότερον*» και ότι οι φιλελεύθερες επιλογές και προσδοκίες των αγωνιστών του 1821 δεν βρήκαν ανάλογη συνέχεια στα γερμανικά πρότυπα των Βαυαρών, τα οποία από το 1833 ταλανίζουν την εκπαίδευση.

Ο Γ. Παπασωτηρίου κατά τον ίδιο χρόνο επισημαίνει ως χαρακτηριστικότερο ελάττωμα του ελληνικού σχολείου την καταπίεση που ασκεί στον μαθητή ακόμη και στην ελεύθερη ώρα του. Ύστερα από πέντε χρόνια αναφέρει, ο ίδιος, η πρόοδος της χώρας εξαρτάται από την εκπαίδευση του λαού της και από την κατάρτιση των δασκάλων της. Η *Φυσιοδιφική Εταιρεία*, στα ίδια χρόνια, εκφράζει με υπόμνημά της την ανάγκη στροφής προς τις θετικές επιστήμες. Άλλη μια ιδιωτική πρωτοβουλία υπήρξε η «*Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία*» του Ο. Ρουσόπουλου[107].

Από όλες αυτές τις επισημάνσεις και ενέργειες η πολιτεία αντιδρά αναλόγως σε δυο περιπτώσεις· στα 1899 με μια σειρά νομοσχεδίων για τη δημοτική, μέση και πανεπιστημιακή εκπαίδευση από τον υπουργό παιδείας Ευταξία, και στις 18 Ιουλίου 1903 με το νόμο «*Περί συστάσεως εμπορικών σχολών*».

Όμως την καλύτερη έκφραση όλων αυτών των παραινέσεων, ιδιωτικών ή κρατικών, τη βλέπουμε να εκδηλώνεται με την πρωτοβουλία του «*Συλλόγου ωφελίμων βιβλίων*», στην προσπάθεια για τη δημιουργία του «*Πρώτου Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου*» του 1904 στην Αθήνα[108].

---

[104] Παπανούτσος Ε., *Α. Δελμούζος*, Αθήνα, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1984, σσ. 37-38. Ο Ε. Παπανούτσος αναφέρει εδώ τους τρεις ιστορικούς όρους που διαμόρφωναν το πνευματικό κλίμα της εποχής, δηλαδή *Το ταξίδι μου*, την ανάπτυξη των αστικών κέντρων και την συμφορά του 1897.

[105] Δελμούζος Αλ., *Το κρυφό σκολειό 1908-1911*, *ό.π.*, σ. 16.

[106] Δημαράς Αλ., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τόμ. Β' (1895-1967), Αθήνα, εκδ. *Ερμής*, 1990, σ. κη'.

[107] *Στο ίδιο*, σσ. κη' -λα'.

[108] *Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, εν Αθήναις, 31 Μαρτίου-4 Απριλίου 1904, μετά σχολικής εκθέσεως. Εργασίαι της διευθυνούσης*

Το συνέδριο έγινε τελικά με μεγάλο αριθμό συνέδρων -γύρω στους χίλιους- «*σωστός δηλαδή συναγερμός του Ελληνισμού για την παιδεία του!*»[109], με εμφανή την ανησυχία όλων για την κατάντια της παιδείας και την ανάγκη αλλαγών που θα μπορούσαν να θεωρηθούν προοδευτικές την περίοδο εκείνη, στροφή προς τη σύγχρονη πραγματικότητα, προσοχή ιδιαίτερη στη δημοτική εκπαίδευση και τροπή της «*επί το πρακτικότερον*», εκπαίδευση των θηλέων, ανάγκη επαφής με τη Δύση και σημασία της μονιμότητας και της παιδαγωγικής κατάρτισης του διδακτικού προσωπικού.

Ο Αλ. Δελμούζος, παρατηρεί όμως ότι και στην προσπάθεια του Ευταξία (1899) αλλά και στο εκπαιδευτικό συνέδριο του 1904 λείπει «*το ψυχικό βάθρο, το θεμέλιο δηλαδή της αγωγής. Η νεοελληνική γλώσσα και φιλολογία στα νομοσχέδια του Ευταξία καταντούν συμβατικά και χωρίς περιεχόμενο. Το ίδιο και στο εκπαιδευτικό συνέδριο*». Αν και υπήρξαν φωνές, συνεχίζει ο Αλ. Δελμούζος, όπως του καθηγητή Αναστ. Χρηστομάνου και των δημοδιδασκάλων Χ. Κυριακάτου και Δημ. Λουκοπούλου, που μίλησαν για το πρόβλημα της γλώσσας «*που αγωνίζεται να διδάξη το δημοτικό σχολείο*» στους μαθητές του, το συνέδριο απεφάνθη ότι το ζήτημα ήταν «*λεπτόν λίαν και πρόωρον*» και το παρέπεμψε λοιπόν δυστυχώς στις καλένδες[110].

1.2.3 Η εταιρεία *Εθνική Γλώσσα* (1904-1905)

Τις χρονιές 1904-1905 συντελείται «*η πρώτη εμπειρία συλλογικής δημοτικιστικής δράσης*»[111] με την ίδρυση της Εταιρείας *Εθνική Γλώσσα*, στη γραμμή του Ε*κπαιδευτικού Δημοτικισμού* και σε άμεση συνύφανση με το εθνικό πρόβλημα (εθνική ολοκλήρωση) και ειδικότερα με το Μακεδονικό αγώνα.

Το δημοτικιστικό κίνημα πλέον έχει μεγαλώσει και οι δημοτικιστές δημοσιογράφοι, επιστήμονες, λογοτέχνες αρχίζουν να οργανώνονται για την εξάπλωση της δημοτικής. «*Καμιά εικοσιπενταριά*» δημοτικιστές, οι περισσότεροι λογοτέχνες, θυμάται ο Μάρκος Τσιριμώκος, στα 1904 στο σπίτι του ίδρυσαν την εταιρεία *Εθνική Γλώσσα*, «*για να επιδιωχθεί πιο σύντονα μέσα στην κοινωνία ο ίδιος, ο γλωσσικός σκοπός που επιδίωκε ο Νουμάς*»[112]. Όμως συνεχίζει ο ίδιος «*η Εταιρία δεν πρόκοψε* (...) *γιατί τα πολύ λίγα μέλη της* (...) *δε μπόρεσαν ποτέ να συνεννοηθούν αναμεταξύ τους*»[113], και ο λόγος ήταν ότι οι μισοί ήθελαν να επιβάλουν στους

επιτροπής. Πρακτικά των συνεδριάσεων-Σχολική Έκθεσις, Εν Αθήναις, «Εκ του Γραφείου της Διευθυνούσης Επιτροπής», τυπογραφείον «Εστία», 1904. Επίσης βλ. Μωραΐτης Δ., *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Αθήνα, 1953, σσ. 292-294.

[109] Δελμούζος Αλ., *Το κρυφό σκολειό 1908-1911*, *ό.π.*, σ. 18.

[110] *Στο ίδιο*, σσ. 20-21.

[111] Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα, εκδ. *Ερμής*, 1976, σ. κα'.

[112] Τσιριμώκος Μ., «Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου», π. *Νέα Εστία*, τόμ. Α', 1927, τχ. 7, 8, σ. 402.

[113] *Στο ίδιο*, σ. 402.

υπόλοιπους τη γλωσσική τους ορθόδοξη αντίληψη. Μέχρι που τελικά οι ορθόδοξοι δημοτικιστές έφυγαν και άφησαν μόνους τους τούς εξελικτικούς οι οποίοι όντας ελάχιστοι δεν κατάφεραν να διατηρήσουν την Εταιρεία παρά μόνο για δυο-τρεις μήνες, ύστερα από την έκδοση του μανιφέστου της. Οι λίγοι αυτοί δημοτικιστές όπως τους θυμάται ο Μάρκος Τσιριμώκος ήταν ο ίδιος βεβαίως, ο Αντρέας Καρκαβίτσας, ο Κώστας Χατζόπουλος, ο Ιωάννης Κονδυλάκης, ο Ίων Δραγούμης, ο Φιφ. Μάτσας, ο Λάμπρος Πορφύρας, ο Γ. Σωτηριάδης και ο Δημ. Πετροκόκκινος. Ο Δημ. Γληνός το 1941 σ' ένα βιογραφικό του σημείωμα αναφέρει στους ιδρυτές της και τους: Κ. Παλαμά[114] και Αλ. Δελμούζο, και επίσης αναφέρει ότι και αυτός γίνεται μέλος της Εταιρείας[115]. Επίσης στα ιδρυτικά μέλη της εταιρείας αναφέρονται ακόμη και ο Κ. Μάνος[116], ο Γρ. Ξενόπουλος, ο Ελισ. Γιαννίδης και βεβαίως ο Ζ. Παπαντωνίου[117].

Όλοι οι προηγούμενοι επηρεασμένοι από το κήρυγμα του Φ. Φωτιάδη στα 1902 με *Το γλωσσικόν ζήτημα κ' η εκπαιδευτική μας αναγέννησις*, και από το βιβλίο του Στέφανου Ραμά[118] *Τα παλιά και τα καινούργια*, δημιουργούν το μανιφέστο της εταιρείας, που γράφηκε από τον λογοτέχνη Ζαχαρία Παπαντωνίου[119] στα 1905 και «*το οποίον ήταν το τρίτο (συλλογικό αυτό) δημοσίευμα που ένωνε το Γλωσσικό Ζήτημα με το Εκπαιδευτικό* [ζήτημα]»[120], ύστερα από τα δύο προαναφερθέντα έργα του Φ. Φωτιάδη και του Μ. Τσιριμώκου.

Το *μανιφέστο* ερχόταν να δώσει τη δικιά του λύση «*για να γιατρευτή η σημερινή κατάστασι του έθνους*», προτείνοντας ως φάρμακο «*την Εθνική Γλώσσα*», και συνεχίζει, ο συγγραφέας του μανιφέστου, συνδέοντας το πρόβλημα το γλωσσικό με το εκπαιδευτικό, ως εξής: η εταιρία «*έχει την ιδέα πως η αρρώστια βρίσκεται σε ωρισμένο σημείο. Στην κούνια των Ελλήνων, στην Εκπαίδευσι. Έχει την ιδέα πως η ρίζα της αρρώστιας είνε μια: Ο δασκαλισμός*»[121].

Στη συνέχεια το μανιφέστο στρέφεται προς την πολιτεία η οποία «*πρέπει να νοιώσει πως διώχνοντας την εθνική γλώσσα απ' το δημοτικό*

---

[114] Στις 23 Ιανουαρίου 1905 ο Κ. Παλαμάς εγκαινιάζει τις δραστηριότητες της εταιρείας με μια ομιλία του που δημοσιεύεται στο *Νουμά*, στο: Παλαμάς Κ., «Η Εθνική Γλώσσα», π. *Νουμάς*, φ. 133 (30 του Γενάρη), φ. 134 (6 του Φλεβάρη).

[115] Γληνός Δημ., *Στη μνήμη του Δημήτρη Α. Γληνού-μελέτες για το έργο του και ανέκδοτα κείμενα του*, *ό.π.*, σ. 195.

[116] Παπαδογιαννάκης Ε. Ν., *Ο Κωνσταντίνος Μάνος και το γλωσσικό ζήτημα*, Αθήνα, εκδ. Έλλην, 1997, σσ. 43, 65, 197-198.

[117] Μιχαηλίδης Μ., «Ανέκδοτα γράμματα του Παλαμά στον Αλέξανδρο Πάλλη», π. *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, τχ. Μαρτίου 1950, σ. 323 (σημείωση 31).
Τα ιδρυτικά μέλη της εταιρείας αναφέρονται και στο: Λέφας Χρ., *Ιστορία της εκπαιδεύσεως*, *ό.π.*, σ. 434.

[118] Ψευδ. του Μ. Τσιριμώκου.

[119] *Η εταιρία 'Η Εθνική Γλώσσα' προς το ελληνικό έθνος*, Αθήνα, εκδ. Εστία, 1905, 15σ.

[120] Τσιριμώκος Μ., «Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου», *ό.π.*, σ. 403.

[121] *Η εταιρία 'Η Εθνική Γλώσσα' προς το ελληνικό έθνος*, *ό.π.*, σ. 3.

σχολείο διώχνει το φως απ' το λαό, πράγμα που σ' άλλον τόπο θα τώλεγαν, έγκλημα εθνικό»[122].

Θα πρέπει να γίνει αντιληπτό επιτέλους από όλους, συνεχίζει το μανιφέστο, ότι *«το μεγάλο όπλο του έθνους στη Μακεδονία είνε το σχολείο. Κι' όμως εκείνοι που αγαπούν την αλήθεια το φωνάζουν καθαρά πως αυτό το όπλο θα ήταν φοβερά επικίνδυνο στους εχθρούς, αν τα ελληνόπουλα της Μακεδονίας εμάθαιναν τη μητρική τους γλώσσα στο σχολείο, και δεν επάλαιβαν με τη Γραμματική. Για τα σχολεία που πρέπει να σύρουν τόσους πληθυσμούς μικρών ελλήνων προς την Ελλάδα, μέσα σε τέτοιον φυλετικόν αγώνα, η εθνική γλώσσα είν' ο δυνατότερος μαγνήτης».* Και συνεχίζει ο συγγραφέας του μανιφέστου της εταιρείας «*Εθνική γλώσσα*» με τα εξής για τα σχολεία της Μακεδονίας: Μέχρι το έτος 1900, τα Βουλγαρόφωνα ελληνόπουλα δε μάθαιναν «*ούτε λέξη ελληνική γιατί οι δασκάλες τάβαζαν να διαβάζουν κείμενα της Αττικής ή της καθαρεύουσας* (...) *Και στης εξετάσεις τα Βουλγαρόφωνα ελληνόπουλα έλεγαν απόξω ολόκληρα ελληνικά χωρία, ενώ δεν ήξεραν την ελληνική γλώσσα! Ως που τα είδαν αυτά οι αρμόδιοι και ξύπνησαν, έκαμαν νέον κανονισμό και διέταξαν να διδάσκεται στα Βουλγαρόφωνα παιδιά αποκλειστικώς η μητρική γλώσσα. Είναι τάχα παράδοξο αν πούμε πως το ίδιο έπρεπε να γίνη και για τα ελληνόφωνα παιδιά της Μακεδονίας; Είνε υπερβολικό αν πάρωμε αυτή τη λεπτομέρεια για επιχείρημα της δημοτικής γλώσσας;»*[123].

Στη συνέχεια το μανιφέστο της εταιρείας δείχνει ξεκάθαρα την διαφορετική πλεύση των μελών που την απαρτίζουν από την ψυχαρική ορθοδοξία λέγοντας: «*Θα μας ρωτήσουν: Είνε φανερό αυτή τη στιγμή το είδος της δημοτικής γλώσσας που πρέπει να ακολουθήσωμε; Τούτο η Εταιρεία δεν το ξέρει. Το ξέρει ο καιρός. Φανερό είνε μόνο πως αυτή πρέπει ν' ακολουθήσωμε*»[124].

Και τελειώνοντας ο συγγραφέας του μανιφέστου «*καλεί τους φωτισμένους Έλληνες*» στο πλευρό της εταιρείας για να πετύχουν όλοι μαζί τον σκοπό της, ο οποίος είναι: «*Η ζωντανή εθνική μας γλώσσα να γίνη ο γραπτός λόγος του ελληνικού Γένους*»[125].

Το δημοτικιστικό κίνημα μέσα από την άμεση σύνδεση που γίνεται της γλώσσας με το έθνος και την εθνική ολοκλήρωση, η οποία μπορεί να επιτευχθεί μέσω της χρήσης της δημοτικής γλώσσας φανερώνει μια εθνικιστική διάθεση. Όμως και οι αρχαϊστές εμφανίζουν την ίδια εθνικιστική διάθεση. Παρατηρούμε λοιπόν ενώ δημοτικιστές και αρχαϊστές ερίζουν μεταξύ τους για τη μορφή της γλώσσας, να υποστηρίζουν και οι δυο την ίδια εθνική ανάγκη για τη χρήση της γλώσσας, ως μέσο για την αφομοίωση των ξενόφωνων Ελλήνων κυρίως της Μακεδονίας αλλά και των άλλων υπό τουρκική κατοχή περιοχών. Την διαπίστωση αυτή κάνει και ο Γ. Κορδάτος υποστηρίζοντας πως και οι

---

[122] *Στο ίδιο*, σ. 12.
[123] *Στο ίδιο*, σσ. 12-13.
[124] *Στο ίδιο*, σ. 14.
[125] *Στο ίδιο*, σ. 15.

αρχαϊστές και οι δημοτικιστές, δηλαδή «*και τα δυο γλωσσικά κόμματα ζητούσαν το ίδιο στο βάθος: τον εξελληνισμό της Μακεδονίας*»[126].

1.2.4 Η ίδρυση του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* και της *Φοιτητικής Συντροφιάς* (1910)

Το αποκορύφωμα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού συνυφαίνεται με την επιτυχή οργάνωση του σε όμιλο. Αποτυχημένη ήταν η πρώτη προσπάθεια οργάνωσης του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού με την εταιρεία της «*Εθνικής Γλώσσας*». Η δεύτερη προσπάθεια όμως οδηγεί στην ίδρυση του «*Εκπαιδευτικού Ομίλου*» και της «*Φοιτητικής Συντροφιάς*», των οργανώσεων των Δημοτικιστών αλλά και των νεολαίων τους. Έτσι μπαίνει το δημοτικιστικό κίνημα σε έναν πολύ καλό δρόμο για την επιτυχία του οράματός του, δηλαδή την επικράτηση της ομιλούμενης δημοτικής γλώσσας στον γραπτό λόγο της ελληνικής κοινωνίας γενικότερα και στο σχολειό της ειδικότερα.

Μετά από πολλές διεργασίες με ανταλλαγή επιστολών, συζητήσεις, επαφές κ.λ.π[127], επιτυγχάνεται η οργάνωση του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού με την ίδρυση του *Εκπαιδευτικού Ομίλου*.

Η επίτευξη της οργάνωσης αυτής οφείλεται κατ' εξοχήν σε δυο παράγοντες. Ο ένας ο εξωτερικός παράγοντας, δηλαδή η ύπαρξη ευνοϊκών κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών, υπαγορεύθηκε από την επανάσταση στο Γουδί το 1909 και την έλευση του Βενιζέλου στην Αθήνα και ο οποίος έδειξε τη θέληση της κοινωνικής και πολιτικής εξουσίας για αλλαγές. Ο άλλος εσωτερικός, οργανικός παράγοντας, δηλαδή η μη συμπερίληψη στις διεργασίες και στην τελική οργάνωση των ψυχαρικών, των οπαδών της ψυχαρικής γλωσσικής ορθοδοξίας[128], υπαγορεύθηκε από την πρώτη αποτυχημένη εμπειρία οργάνωσης των δημοτικιστών στην εταιρεία *Εθνική Γλώσσα*.

Τελικά μετά από τις διάφορες ζυμώσεις συντάχθηκε το καταστατικό του 1910, καταγράφηκαν οι ιδρυτές του Ομίλου, ορίσθηκε η εφορία του πρότυπου δημοτικού σχολείου, και η επιτροπή από τους επτά ιδρυτές η οποία διευθύνει τον Όμιλο, όπως ακριβώς φαίνονται στο παράρτημα της παρούσας εργασίας.

Φαίνεται ξεκάθαρα από το καταστατικό ο προσανατολισμός του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* προς τον Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό. Η γλώσσα που είναι γραμμένο το καταστατικό είναι η δημοτική χωρίς ακραία ψυχαρικά φαινόμενα, και ο στόχος του *Ομίλου* είναι «*να βοηθήσει ν' αναμορφωθεί, με τον καιρό, η Ελληνική εκπαίδευση*», δηλαδή η, διά της

---

[126] Κορδάτος Γ., *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, *ό.π.*, σ. 160.

[127] Χαραλάμπους Δημ., *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Αφοι Κυριακίδη, 1987, σσ. 43-59.

[128] Ο Μ. Τσιριμώκος αναφέρει ότι αποκλείστηκαν οι ακόλουθοι του Ψυχάρη, οι οποίοι ήταν «*σχηματικοί, δογματικοί κι' απόλυτοι γλωσσόπληχτοι, που εξαρτούσαν τα πάντα από την άμεση επιβολή των αμφίβολων φθογγολογικών νόμων και των επίσης αμφίβολων γραμματικών τύπων*», στο: Τσιριμώκος Μ., «Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου», *ό.π.*, σ. 404.

σταδιακής αναμόρφωσης της παιδείας, αναμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας.

Στόχους πολιτικούς ή κομματικούς ο *Όμιλος* δεν βάζει κανένα όπως φαίνεται στο καταστατικό, αν και ο Μ. Τριανταφυλλίδης σε γράμμα του που στέλνει στην Π. Δέλτα, αναφέρει ότι το ζήτημα δεν είναι κυρίως εκπαιδευτικό αλλά κοινωνικό και αυτό «*επειδή η επανάσταση που θα γίνη είναι κοινωνική, γι' αυτό τίποτε δε θα μπορέση να κατορθωθή μέσα στο κράτος χωρίς τη βοήθεια ενός πολιτικού κόμματος*»[129]. Ο Μ. Τριανταφυλλίδης ευρίσκεται ακόμη εκτός του *Ομίλου*.

Το 1910 ιδρύεται στην Αθήνα φοιτητικό σωματείο με την επωνυμία *Φοιτητική Συντροφιά*, το καταστατικό του οποίου δημοσιεύει το Φλεβάρη του ίδιου έτους το περιοδικό *Ο Νουμάς*. Σύμφωνα με το καταστατικό του, το οποίο υπογράφουν κατά σειρά οι: Φίλιππος Δραγούμης, Μίλτος Κουντουράς, Κώστας Χαριτάκης, Βασίλης Ρώτας και Τίμος Ιωαννίδης, ο σκοπός του είναι «*να βοηθήση την καθιέρωση της ζωντανής Ελληνικής Γλώσσας σε όλα τα είδη του γραφτού μας λόγου*»[130]. Ο φοιτητικός αυτός δημοτικιστικός σύλλογος, είναι μια «*οργανωμένη συλλογική πρωτοβουλία νεαρών δημοτικιστών που εκδηλώνεται για πρώτη φορά σ' ένα χώρο ιδιαίτερα ευαίσθητο και πάντως φανερά εχθρικό απέναντι στο κίνημα του δημοτικισμού: το Πανεπιστήμιο*»[131]. Έτσι οργανώνεται και η φοιτητική νεολαία του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού, η οποία επανεμφανίζεται κατά καιρούς πιο ζωηρή όπως το 1915 και από το 1921 έως το 1929, αλλά και από το 1931-33.

1.3 Ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός και η σύνδεση του με φιλοσοφικές, πολιτικοκοινωνικές και εκπαιδευτικές ιδέες

Ο Αλ. Δελμούζος και ο Δημ. Γληνός, μετά την αποφοίτησή τους από την Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών, όπως έχει αναφερθεί, μεταβαίνουν για μεταπτυχιακές σπουδές στη Γερμανία. Εκεί έρχονται σε επαφή με τα ευρωπαϊκά φιλοσοφικά, πολιτικοκοινωνικά αλλά και τα εκπαιδευτικά και παιδαγωγικά ρεύματα της εποχής, ιδιαίτερα δε με τα γερμανικά. Κυρίως όμως συναντούν και συνδέονται με τον Γεώργιο Σκληρό, ο οποίος, σύμφωνα και με τη δική τους μαρτυρία, τους εισάγει στον μαρξιστικό τρόπο σκέψης και τους γνωρίζει το σοσιαλιστικό κίνημα. Φυσικά έρχονται σε επαφή και με την Μεταρρυθμιστική Παιδαγωγική ή όπως αλλιώς έχει χαρακτηρισθεί ως «*Προοδευτική εκπαίδευση*», «*Νέα Αγωγή*» ή «*Σχολείο Εργασίας*».

Οι συνδέσεις αυτές των δύο ανδρών, αλλά και οι συνδέσεις γενικότερα του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού με τα προαναφερθέντα

---

[129] Δέλτα Π.: *Αλληλογραφία 1906-1940*, (επιμέλεια: Ξ. Λευκοπαρίδη), Αθήνα 1956, σ. 326, επιστολή Δελμούζου προς Δέλτα, Αύγουστος 1910.

[130] Στο: π. *Ο Νουμάς*, 1910, φ. 380 (21 του Φλεβάρη), σ. 1.

[131] Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., *Γλώσσα εκπαίδευση και πολιτική*, Αθήνα, εκδ. Ολκός, 1999, σ. 99.

Επίσης για τη *Φοιτητική συντροφιά* βλ. Ευαγγελόπουλος Σπ., *Ελληνική εκπαίδευση*, τόμ. Β' (20ος αιώνας), *ό.π.*, σ. 26.

ρεύματα, θα εξεταστούν παρακάτω. Η εξέταση, βέβαια, γίνεται πάντοτε σε σχέση με το κεντρικό ζήτημα της εργασίας, που είναι το ταξικό ή το υπερταξικό-εθνικό σχολείο.

1.3.1 Πολιτικοκοινωνικές ιδέες και επιδράσεις

Κατά την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα γίνεται για πρώτη φορά η σύνδεση του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού, αλλά και Δημ. Γληνού και Δελμούζου, με την εργατική και σοσιαλιστική κίνηση και ιδεολογία.

Η σύνδεση αυτή γίνεται μέσα στο πλαίσιο συγκεκριμένων γεγονότων και φαινομένων που αναπτύσσονται στην Ελλάδα και την Ευρώπη. Τέτοια γεγονότα είναι η συζήτηση του 1907-1909 στο *Νουμά*, μια συζήτηση σταθμός για το κίνημα του δημοτικισμού (γίνονται, για πρώτη φορά, αντιληπτές κοινωνικοπολιτικές διαφορές μέσα στους κόλπους του) και ευρύτερα του κοινωνικού κινήματος και του σοσιαλισμού. Επίσης οι δραστηριότητες του Εργατικού Κέντρου του Βόλου, η ίδρυση της Κοινωνιολογικής Εταιρείας και του Λαϊκού Κόμματος του Αλέξανδρου Παπαναστασίου.

Ιδιαίτερη ανάλυση χρειάζεται να γίνει για τις επιδράσεις που δέχονταν, τις ιδέες που διαμόρφωναν και για τις οποίες πάλευαν οι δημοτικιστές και ειδικότερα οι δυο εκπαιδευτικοί που εξετάζονται εδώ. Για το λόγο αυτό, θα εξετασθούν πρώτα οι πολιτικοκοινωνικές επιδράσεις που δέχθηκε ο Αλ. Δελμούζος κατά την παραμονή του στη Γερμανία (1905-1907) και κατόπιν οι πολιτικοκοινωνικές επιδράσεις που δέχθηκε ο Δημ. Γληνός κατά τη δική του παραμονή στη Γερμανία (1908-1910). Έτσι θα γίνει διακριτό το κοινωνικοπολιτικό τοπίο που κινούνταν, την εποχή αυτή, ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός, αλλά και οι δυο εκπαιδευτικοί.

1.3.1.1 Η εισχώρηση νέων κοινωνικοπολιτικών ιδεών στο δημοτικιστικό κίνημα

Από καιρό και στην Ελλάδα, όσοι παρακολουθούσαν τα τεκταινόμενα στην Ευρώπη, δέχονταν μηνύματα φιλοσοφικά, κοινωνικοπολιτικά, επιστημονικά κ.ά. Έτσι και τον σοσιαλισμό -ως ιδέα, φιλοσοφικό σύστημα ή και κίνημα- πολλοί γνώριζαν, λίγοι όμως είχαν ασχοληθεί μαζί του σε βάθος. Οι λόγοι ήταν: αφενός ότι το εργατικό κίνημα βρισκόταν σε μια πρώιμη ακόμη κατάσταση, λόγω του μικρού αριθμού των εργατών -από την έλλειψη οικονομικής ανάπτυξης και της ανάλογης εκβιομηχάνισης-, και αφετέρου γιατί το κίνημα αυτό δεν συνδεόταν άμεσα με το σοσιαλιστικό κίνημα.

Οι δειλές προσπάθειες των πρώτων ριζοσπαστικών δημοκρατών και σοσιαλιστών, του Ρόκου Χοϊδά, του Σταύρου Καλλέργη και του Πλάτωνα Δρακούλη, από την δεκαετία του 1880 και αργότερα, αλλά και των πρώτων εργατικών πυρήνων στη Σύρο, την Πάτρα κ.α., έπασχαν «*από έλλειψη ενότητας, προσωπικούς ανταγωνισμούς και συνεχείς ραδιουργίες*». Η ριζοσπαστική ιδεολογία τους δεν μπορούσε να διαδοθεί στις λαϊκές μάζες, ούτε ξεπερνούσε, τις πιο πολλές φορές, τον αναρχισμό

ή τον ουτοπικό, τον χριστιανικό και τον ρεφορμιστικό σοσιαλισμό, ενώ ποτέ, βεβαίως, δεν έφτανε στον επιστημονικό σοσιαλισμό του Μαρξ[132].

Για πρώτη φορά το 1907, με την έκδοση του βιβλίου του Γ. Σκληρού *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*, διατυπώνονται στα ελληνικά οι βασικές αρχές του μαρξισμού, γίνεται προσπάθεια μαρξιστικής ανάλυσης της ελληνικής κοινωνίας, της ελληνικής ιστορίας και του δημοτικισμού. Ο Γ. Σκληρός εμφανίζει στο βιβλίο του το δημοτικιστικό κίνημα ως το μοναδικό πρωτοποριακό κίνημα, το οποίο καλείται να παίξει τον ρόλο της πνευματικής ηγεσίας σε μια μελλοντική επανάσταση. Με αφορμή το βιβλίο αυτό προκαλείται στο *Νουμά* μια συζήτηση που κρατά περίπου δυο χρόνια (1907-09). Είναι μια συζήτηση που διεξάγεται ανάμεσα στους διανοούμενους δημοτικιστές και στην οποία συγκρούονται για θέματα που αφορούν *τον μαρξισμό*, *τον σοσιαλισμό*, *το έθνος*, *το κράτος* αλλά και *το σχολείο*.

1.3.1.2 Επιδράσεις από την παραμονή του Δελμούζου στη Γερμανία (Λειψία-Ιένα, 1905-1907)

Ο Αλ. Δελμούζος στη Γερμανία «*περιπλανήθηκε*»[133] αρκετά για να καταφέρει να βρει τον εαυτό του, και να ανακαλύψει τον τελικό στόχο του, την κύρια επιθυμία του: να γίνει δάσκαλος. Συγχρόνως ήλθε σε επαφή με διάφορες φιλοσοφικές, κοινωνικοπολιτικές και εκπαιδευτικές ιδέες.

Ο Αλ. Δελμούζος πηγαίνει, δηλαδή, από την Ελλάδα στη Γερμανία, από μια χώρα με χαμηλή οικονομική ανάπτυξη (άρα και με το εργατοσοσιαλιστικό της κίνημα στη «*βρεφική του ηλικία*»[134]), σε μια χώρα με ανεπτυγμένη την οικονομία της, άρα με ένα μεγάλο αριθμό βιομηχανικών εργατών και το εργατοσοσιαλιστικό της κίνημα σε μεγάλη ανάπτυξη[135]. Ήταν, λοιπόν, αδύνατον με την ανησυχία και τις ευαισθησίες που διακατέχουν τον Δελμούζο να μην έρθει σε επαφή, έστω και καθαρά φιλοσοφική, με την εργατοσοσιαλιστική κίνηση της Γερμανίας.

Την πρώτη αφορμή τού την δίνει η γνωριμία του με τον Σκληρό στην Ιένα, την οποία χαρακτηρίζει πολύ σημαντική ο ίδιος[136]. Μετά από

---

[132] Λεονταρίτης Β. Γ., *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Αθήνα, εκδ. Εξάντας, 1978, σσ. 20-21.

[133] Την περιπλάνηση του περιγράφει στο: Δελμούζος Αλ., «Γράμμα σ' ένα φίλο μου. Πως έγινα δάσκαλος», στο *Μελέτες και Πάρεργα*, τόμ. Β', Αθήνα, 1958, σσ. 428-443.

[134] Χαρίτος Γ. Χαρ., *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, τόμ. Α', Αθήνα, εκδ. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1989, σ. 53.

[135] Πληροφορίες για το σοσιαλιστικό κίνημα στη Γερμανία, στο: Γκρέμπινγκ Χέλγκα, *Η ιστορία του Γερμανικού Εργατικού Κινήματος*, (μετάφρ. Μ. Πανάγου-Η. Κατσούλης, επιμ. Η. Κατσούλης), Αθήνα, εκδ. Παπαζήσης, 1982, σσ. 125-142.

[136] Ο Αλ. Δελμούζος γράφει: «*Εκείνο τον καιρό γνώρισα στη Jena έναν άνθρωπο, που σημείωσε σταθμό στη ζωή μου: το Σκληρό*», στο: Δελμούζος Αλ., «Γράμμα

τις πολύωρες συζητήσεις τους, άρχισε να αποδέχεται τον μαρξιστικό τρόπο σκέψης και εγκαταλείποντας τον βουλησιαρχισμό, άρχισε να βλέπει τη σημασία των οικονομικών όρων και του εργατικού αγώνα. Όμως όπως αναφέρει ο ίδιος: *«ολόκληρος ο εαυτός μου ήταν καθολική μεγάλη αντίρρηση»*, και καταλήγοντας ο Αλ. Δελμούζος σε μια σύνθεση ξαναβρίσκει τον εαυτό του, αλλά πιο πλούσιο τώρα βλέποντας «*καθαρά την παιδεία γενικά συνυφασμένη μέσα στη σύνθετη κοινωνική και πνευματική ζωή σαν ένα παράγοντα, βασικό βέβαια, μέσα όμως σε άλλους που έπρεπε να κινηθούν προς το μεγάλο σκοπό*». Ο μεγάλος σκοπός, βέβαια, ο οποίος τον ένωνε και με τον Σκληρό, ήταν «*στο βάθος ο ίδιος αλτρουϊσμός και το ίδιο ιδανικό: μια νέα Ελλάδα*»[137].

Ο Ν. Τερζής παρατηρεί ότι: «*Εξελίσσεται κατά την περίοδο αυτή στη Γερμανία μια επίμονη διαμάχη που ξεκινά από την αναβίωση του καντιανισμού, τον λεγόμενο νεοκαντιανισμό, αφορά τον ηθικό σοσιαλισμό και συνδέεται με το ρεβιζιονισμό γενικά και τον E. Bernstein ειδικότερα. Το κεντρικό πρόβλημα είναι αν ο σοσιαλισμός έχει ηθικές προϋποθέσεις, ενώ οι θεωρητικές προθέσεις των νεοκαντιανών -και ειδικότερα του H. Cohen- είναι ακριβώς η προσπάθεια για την ηθική θεμελίωση του σοσιαλισμού*»[138].

Ο Αλ. Δελμούζος φαίνεται καθαρά, όπως υποστηρίζει και ο Ν. Τερζής[139], ότι έλαβε γνώση της συζήτησης για τον ηθικό σοσιαλισμό, δεδομένου ότι γνώριζε το έργο του Kant αλλά και του Paul Natorp ενός νεοκαντιανού παιδαγωγού.

Μια ανάλογη διάθεση βλέπουμε στον Ίωνα Δραγούμη, ο οποίος σ' ένα άρθρο του στο *Νουμά*[140], σε σχέση με το βιβλίο του Γ. Σκληρού και τον ίδιο το Σκληρό, γράφει: «*Όχι πως δε λέει σωστά πράματα· μπορεί μάλιστα κι αλάκερο να είναι σωστό και λογικό. Αλλά κάτι έχει όλο το σύστημα του κ. Σκληρού που δεν έρχεται στην ιδιοσυγκρασία μου. Το κάτω κάτω της γραφής κάθε φιλοσοφικό σύστημα είναι αποτέλεσμα χωριστής ιδιοσυγκρασίας. Έχουμε ο καθένας διαφορετικές ιδιοσυγκρασίες, ψυχολογίες, φιλοσοφίες ή ίσως καλλίτερα είμαστε διαφορετικές ιδιοσυγκρασίες, ψυχολογικά φαινόμενα, φιλοσοφικά συστήματα*»[141].

Με το πιο πάνω σκεπτικό του Ίωνα Δραγούμη εξηγείται τι εννοεί ο Αλ. Δελμούζος όταν λέει: *«ολόκληρος ο εαυτός μου ήταν καθολική μεγάλη*

σ' ένα φίλο μου. Πως έγινα δάσκαλος», στο *Μελέτες και πάρεργα*, τόμ. Β', Αθήνα, 1958, σ. 441.

[137] *Στο ίδιο*, σσ. 442-443.

[138] Τερζής Ν., Η παιδαγωγική του Αλεξάνδρου Π. Δελμούζου Συστηματική εξέταση του έργου και της δράσης του, Θεσσαλονίκη, εκδ. Αφοι Κυριακίδη, 1986, σσ. 45-46. Στις σσ. 45-50 αναφέρεται η συζήτηση για τον ηθικό σοσιαλισμό στη Γερμανία.

Βλ. Τζερμιάς Π., *Μαρξισμός και ιστοριογραφία στην Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1987, σ. 87.

[139] *Στο ίδιο*, σσ. 50-51.

[140] Δραγούμης Ίων (ψευδ. Ίδας), «Το έθνος, οι τάξες και ο ένας», π. *Ο Νουμάς*, 1907, φ. 271, σσ. 3-6.

[141] Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, *ό.π.*, σ. 51.

αντίρρηση», για τη μαρξιστική θεωρία που του πρωτοπαρουσίαζε ο Γ. Σκληρός τότε στην Ιένα της Γερμανίας. Η ιδιοσυγκρασία του ήταν διαφορετική, ώστε δεν ταίριαζε προφανώς με τον μαρξισμό. Έναν μαρξισμό, βέβαια, όπως τουλάχιστον του τον παρουσίαζε ο Γ. Σκληρός, που ήταν επηρεασμένος από τον Πλεχάνωφ[142]. Και ο οποίος, Πλεχάνωφ, απέρριπτε «*την επιχειρηματολογία των νεοκαντιανών με σκεπτικό που και σήμερα χρησιμοποιούν οι ορθόδοξοι μαρξιστές*»[143].

Όμως δεν γίνεται απόλυτα φανερό μέχρι εκείνη τη στιγμή, αν και κατά πόσο ο Αλ. Δελμούζος επηρεάστηκε από τον νεοκαντιανισμό και τον ηθικό σοσιαλισμό.

1.3.1.3 Επιδράσεις από την παραμονή Δημ. Γληνού στη Γερμανία (Ιένα-Λειψία, 1908 -1911)

Ο Δημ. Γληνός παίρνει το πτυχίο του από τη Φιλοσοφική του Πανεπιστημίου Αθηνών τον Μάιο του 1905, γίνεται διευθυντής της *Αναξαγορείου Σχολής* στα Βουρλά το 1905-1906, και καθηγητής των ελληνικών στο *Ελληνογερμανικό Λύκειο* της Σμύρνης το 1906-1908. Τον Σεπτέμβριο του 1908, ο Δημ. Γληνός, παντρεύεται την Άννα Δημ. Χρόνη και φεύγει, αμέσως, μαζί της για μεταπτυχιακές σπουδές στην Γερμανία, όπου παρακολουθεί, «*κυρίως, μαθήματα φιλοσοφίας, παιδαγωγικής και πειραματικής ψυχολογίας στα Πανεπιστήμια της Ιένας (1908-1909) και της Λειψίας (1909-1911)*»[144].

Στην Ιένα ο Δημ. Γληνός παρακολουθεί τα μαθήματα του διάσημου Ρούντολφ Όυκεν, τιμημένου με το βραβείο Νόμπελ. Ο Όυκεν ήταν ένας φιλόσοφος «*από τους επίγονους του γερμανικού κλασικού ιδεαλισμού*»[145]. Ο Δημ. Γληνός επηρεασμένος από τον δάσκαλό του γράφει μια μελέτη «*με τίτλο 'Rudolf Eucken', που την έστειλε και δημοσίευσε, κατά το Γενάρη του 1909, στο περιοδικό 'Παναθήναια'*»[146].

Στην Ιένα επίσης ο Δημ. Γληνός «*γνωρίζεται και συνδέεται με το Γ. Κωνσταντινίδη ή Σκληρό. Αυτός τον καθοδηγεί σε κοινωνιολογικές μελέτες*»[147]. Μαζί και με άλλους έλληνες φοιτητές συνευρίσκονται και συζητούν[148] φιλοσοφικά προβλήματα και προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας. Τις ιδέες του Γ. Σκληρού, ο Δημ. Γληνός είχε πρωτογνωρίσει στη συζήτηση του 1907-1909 που πραγματοποιήθηκε μέσα από τις στήλες

---

[142] *Στο ίδιο*, σσ. ξε' -ο'.

[143] Τερζής Ν., *Η παιδαγωγική του Αλεξάνδρου Π. Δελμούζου. Συστηματική εξέταση του έργου και της δράσης του*, *ό.π.*, σ. 49.

[144] Γληνός Δημ., *Άπαντα*, τόμ. Α' (1898-1910), (Φίλιππος Ηλιού: Εκδοτική φροντίδα εισαγωγή, σημειώσεις), Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1983, σ. ιε'.

[145] Βουρνάς Τ., *Δημ. Γληνός: ο στοχαστής-ο αγωνιστής-ο δάσκαλος του γένους*, Αθήνα, εκδ. Αφοί Τολίδη, 1975, σ. 25.

[146] Γληνός Δημ, *Στη μνήμη του Δημήτρη Α. Γληνού*, *ό.π.*, σ. 196.

[147] *Στο ίδιο*, σ. 197.

[148] «*κάνουν πνευματικές συζητήσεις πότε στου Γ. Σκληρού και πότε στου Δημ.*», *Στο ίδιο*, σ. 197.

του περιοδικού *Νουμάς*, και από τότε είχε επηρεαστεί[149] από τις σκέψεις του Γ. Σκληρού, που τον οδηγούσαν στον σοσιαλισμό και τον διαλεχτικό ματεριαλισμό[150]. Έτσι με αφορμή την *Επανάσταση των Νεότουρκων* τον Ιούνη του 1908, «*γράφει την πρώτη μελέτη του με τη μαρξιστική μέθοδο*»[151], η οποία δημοσιεύεται στο περιοδικό *Ελληνισμός* του Νεοκλή Καζάζη στα τεύχη του Σεπτέμβρη και του Οκτώβρη του 1909, με τίτλο: *Η νεοτουρκική επανάσταση και η σημασία της*.

Όμως η Ιένα, με τον δεσπόζοντα γερμανικό ιδεαλισμό, δεν ικανοποιεί πλέον τον Γληνό ο οποίος φεύγει για τη Λειψία, τον Αύγουστο του 1909, όπου παρακολουθεί τα ψυχολογικά και παιδαγωγικά μαθήματα του «εμπειριοκριτικιστή»[152] W. Wundt, τα οποία βρίσκει αρκετά ενδιαφέροντα και προοδευτικά.

Στη Λειψία, επίσης, ο Δημ. Γληνός σμίγει μ' ένα παλιό φίλο του από τη Φιλοσοφική Αθηνών, τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη, και δένεται ακόμα στενότερα μαζί του. Οι δυο τους συζητούσαν τα προβλήματα της Ελλάδας και «*σχεδίασαν να γράψουν ένα έργο: 'ο δρόμος της νέας μας ζωής' (1910), του οποίου υπάρχουν μέρη χειρογράφων*[153]», όπως αναφέρει ο ίδιος σε βιογραφικό του σημείωμα[154]. Εκείνη η περίοδος σημαδεύεται από την ανορθωτική προσπάθεια της ελληνικής κοινωνίας, που ξεκινάει με την κίνηση του *Στρατιωτικού Συνδέσμου* στο Γουδί (1909)[155], μια προσπάθεια ανόρθωσης της εθνικής υπερηφάνειας ύστερα από την ήττα του 1897, την οικονομική εξαθλίωση της Ελλάδας (Πτώχευση ελληνικού κράτους του 1893 – Επιβολή Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου του 1897) και γενικότερα μιας κοινωνικής, πολιτικής και πολιτιστικής υστέρησης της χώρας σε σχέση με τις Ευρωπαϊκές αλλά και τις γειτονικές χώρες. Στον *Δρόμο της νέας μας ζωής*, οι δυο φίλοι, αφού αναλύουν τα αίτια που οδήγησαν τη χώρα στην κατάσταση αυτή, προσπαθούν να δείξουν[156] τον δρόμο της νέας ζωής που θα πρέπει να ακολουθήσει η χώρα τους για να βγει από τα αδιέξοδα.

Την περίοδο αυτή στη Λειψία ο Δημ. Γληνός συζητάει και έρχεται σε επικοινωνία με πολλούς Έλληνες προοδευτικούς φοιτητές της Γερμανίας τους οποίους, όπως αναφέρει ο ίδιος, «*είχε ενώσει … σ' ένα*

---

[149] «*του οποίου* [Σκληρού] *είχε δεχτεί την έμμεση επίδραση ήδη από το 1907. Έλκεται, τότε, από τη σοσιαλιστική θεωρία, και το μαρξισμό*», στο: Γληνός Δημ., *Άπαντα*, τόμ. Α' (1898-1910), *ό.π.*, σ. ιε.

[150] «*Ο Δημ.* [Δημ. Γληνός] *ελάβαινε το 'Νουμά' στη Σμύρνη και τον διάβαζε. Τα άρθρα του Γ. Σκληρού τον συγκινούν και του ανοίγουν νέα κατεύθυνση*», στο: Γληνός Δημ., *Στη μνήμη του Δημήτρη Α. Γληνού*, *ό.π.*, σ. 196.

[151] *Στο ίδιο*, σ. 197.

[152] Βουρνάς Τ., *Δημ. Γληνός: ο στοχαστής-ο αγωνιστής-ο δάσκαλος του γένους*, *ό.π.*, σ. 27.

[153] Τα χειρόγραφα αυτά φυλάσσονται, πράγματι, στο Ίδρυμα Γληνού και παρουσιάζονται στο: Γληνός Δημ., *Άπαντα*, τόμ. Β' (1910-1914), *ό.π.*, σσ. 3-30.

[154] Γληνός Δημ., *Στη μνήμη του Δημήτρη Α. Γληνού*, *ό.π.*, σ. 197.

[155] Παπαγεωργίου Στ., *Το ελληνικό κράτος (1821-1909)*, *ό.π.*, σσ. 156-157, 200.

[156] Η προσπάθεια τους έμεινε ημιτελής και δεν εκδόθηκε ποτέ.

σύνδεσμο 'εταιρεία των φίλων', που είχε σοσιαλιστικά ιδεώδη»[157]. Ο Φ. Ηλιού, στον Α' τόμο των Απάντων του Δημήτρη Γληνού, αναφέρεται σε βάθος σ' αυτή την εταιρεία, που μάλλον είναι η ίδια, αν και επιγράφεται άλλοτε ως *Προοδευτική Εταιρεία* ή ως *Προοδευτική Οργάνωσις* και άλλοτε ως *Φιλική Προοδευτική Ένωσις* ή *Εταιρεία των Φίλων*. Την οργάνωση (εταιρεία) αυτή, επίσης, η Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, επισημαίνοντας κάποιες ενδείξεις, συνδέει με την «*ομάδα Σκληρού*» στη Γερμανία. Με την άποψη αυτή συμφωνεί και ο Φ. Ηλιού, που αναφέρει: «*Πρόκειται για τη βραχύβια, σοσιαλιστικής έμπνευσης οργάνωση, που σχεδιάστηκε στην Ιένα, στα τέλη του καλοκαιριού του 1909, από έλληνες σπουδαστές τους οποίους επηρέαζε η ισχυρότερη, την εποχή εκείνη, προσωπικότητα του ελληνικού σοσιαλισμού, ο Γ. Σκληρός*». Η σύνδεση Δημ. Γληνού με τον Σκληρό θεωρείται δεδομένη στην Ιένα, άρα την περίοδο της οργάνωσης της εταιρείας «*η προσωπικότητα που κυριαρχεί στην κίνηση και θεωρείται ο φυσικός ηγέτης είναι ο Γ. Σκληρός*»[158].

Στη Γερμανία, λοιπόν, ο Δημ. Γληνός ύστερα και από τη γνωριμία του με τον Σκληρό εμβαθύνει στη σοσιαλιστική ιδεολογία. Γράφει την πρώτη του μελέτη με την μαρξιστική μέθοδο, προσπαθεί να οργανώσει μια ομάδα με «*σοσιαλιστικά ιδεώδη*», αν και, όπως φαίνεται, «*στα καταστατικά της 'σοσιαλιστικής' οργάνωσης της Λειψίας δεν γίνεται πουθενά λόγος για σοσιαλισμό*»[159].

Τελικά επιστρέφει στην Ελλάδα και εντάσσεται στον *Εκπαιδευτικό Όμιλο*, συνεργάζεται με το *Φιλελεύθερο κόμμα* του Βενιζέλου και προσπαθεί να συμβάλλει στην ανόρθωση της Ελλάδας μέσα από την ανόρθωση της παιδείας. Ο Φ. Ηλιού χαρακτηρίζει την στροφή αυτή Δημ. Γληνού «*τακτικό ελιγμό* (…) [που] *οι νέες συνθήκες που διαμορφώθηκαν στην Ελλάδα* (…) [δημιούργησαν την εντύπωση, στους σοσιαλιστές διανοούμενους] *ότι μπορούσαν να παρέμβουν 'από τα μέσα' για να επιτύχουν τις εξελίξεις*»[160]. Η Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, για το ίδιο θέμα, αναφέρει ότι οι σοσιαλιστές διανοούμενοι προσχώρησαν στον βενιζελισμό, επειδή πολλοί απ' αυτούς, όπως και ο Δημ. Γληνός, προσέγγισαν τον σοσιαλισμό μέσα από την γερμανική οδό και την άποψη της ευρωπαϊκής Σοσιαλδημοκρατίας, που υπαγόρευε πως «*ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός της κοινωνίας προϋποθέτει αναγκαία το στάδιο του καπιταλισμού, της εκβιομηχάνισης και της κυριαρχίας της αστικής τάξης*»[161].

---

[157] Γληνός Δημ., *Στη μνήμη του Δημήτρη Α. Γληνού*, *ό.π.*, σ. 197.

[158] Γληνός Δημ., *Άπαντα*, τόμ. Α' (1898-1910), *ό.π.*, σ. 559.

[159] *Στο ίδιο*, σ. 561.

[160] *Στο ίδιο*, σ. 561.

[161] Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., «Η ένταξη σοσιαλιστών διανοουμένων στο κίνημα του βενιζελισμού», στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, (Επιμ.: Γ. Θ. Μαυρογορδάτος -Χρ. Χ. Χατζηιωσήφ), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2η έκδοση, 1992, σσ. 315-316.

1.3.1.4 *Εφημερίδα Εργάτης του Βόλου – Εργατικό Κέντρο Βόλου*

Μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881 στην Ελλάδα, ο Βόλος έγινε το λιμάνι το οποίο διακινούσε τα προϊόντα του Θεσσαλικού κάμπου. Έτσι η εμπορική ανάπτυξη του Βόλου οδήγησε στη βιομηχανική του ανάπτυξη στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα, με αποτέλεσμα οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις που επιτελέστηκαν να δημιουργήσουν εργατικό και σοσιαλιστικό κίνημα, καθ' όμοιο τρόπο με τα άλλα μεγάλα Ελληνικά Εργατικά Κέντρα του Πειραιά, του Λαυρίου, της Πάτρας και της Ερμούπολης.

Στον Βόλο η άνθιση του εργατικού και σοσιαλιστικού κινήματος κυρίως αρχίζει γύρω στα 1905 όπου παρατηρούμε «*καλπάζουσα αστυφιλία*», «*οι βιομηχανικές μονάδες αυξάνουν*», «*φτάνουν τα μηνύματα της ρωσικής εξέγερσης*» και αρχίζει να «*συζητιέται η νέα θεώρηση του ρόλου των τάξεων, όπως διατυπώθηκε στο βιβλίο του Γ. Σκληρού 'Το κοινωνικόν μας ζήτημα' (1907)*»[162]. Στις 23 Δεκεμβρίου 1907 κυκλοφορεί το πρώτο φύλλο της εφημερίδας *Εργάτης* του Βόλου και παρουσιάζεται ως όργανο του «*Πανεργατικού Συνδέσμου, Η Αδελφότης*», ο οποίος ιδρύεται τις μέρες εκείνες με Πρόεδρο του το δικηγόρο Κωνσταντίνο Ζάχο, ο οποίος είναι και ο διευθυντής της εφημερίδας. Η εφημερίδα κυκλοφόρησε ως τον Απρίλιο ή Μάιο του 1911 οπότε αναγκάσθηκε να σταματήσει λόγω των ανακρίσεων που έγιναν εναντίον των υπευθύνων της και του Εργατικού Κέντρου Βόλου.

Ως τότε η εφημερίδα είχε σημαντική παρουσία «*στο χώρο του εργατικού κινήματος, της διάδοσης των σοσιαλιστικών ιδεών, αλλά και ταυτόχρονα του γλωσσικού ζητήματος*»[163], διότι χρησιμοποιούσε τη δημοτική γλώσσα, υπεράσπιζε τα δίκαια του εργάτη και του αγρότη και συγχρόνως είχε σοσιαλιστικό προσανατολισμό. Χωρίς να φτάνει σε ακραίες σοσιαλιστικές θέσεις φιλοξενούσε τις απόψεις του «*ουτοπιστή*» Πλ. Δρακούλη, των χριστιανοσοσιαλιστών Σαράτση και Οικονομάκη, του μαχητικού σοσιαλιστή Κ. Χατζόπουλου και των «*Κοινωνιολόγων*».

Στο φύλλο του *Εργάτη* στις 16 Φεβρουαρίου 1908, δημοσιεύεται επιστολή του Αλ. Δελμούζου προς τον διευθυντή της εφημερίδας Κ. Ζάχο, στην οποία ο Αλ. Δελμούζος χαρακτήριζε τον αγώνα των εργατών ως τον «ευγενικότερο» και τον πιο «εδαφικό». Ο Αλ. Δελμούζος γράφει πως ο αγώνας αυτός είναι: «*ο πιο εδαφικός γιατί γεννημένος απ' την ανάγκη και τα πράγματα, στηρίζεται σε ολόκληρη τάξη ανθρώπων που τους συνδέουν κοινά οικονομικά συμφέροντα. Ο ευγενικώτερος, γιατί ο άμεσος σκοπός του είνε σπάζοντας τις προλήψεις και την αμάθεια, να ξυπνήση τον άνθρωπο μέσα στη μάζα που ασυνείδητο σύμβολό της έκανε το υπομονητικό βόιδι, να την κάνη να νοιώση πως ο οίκτος κι η ελεημοσύνη των χορτάτων την προσβάλλουν, κι είνε μάλιστα σαν ανήθικη ειρωνεία, όταν διευθύνονται στους εργατικούς, στους δυνατούς. Να της δείξουν τη δύναμη της και να την υψώσουν σε μοίρα της μοίρας της! Μα το εργατικό κίνημα είνε ακόμη προωρισμένο να δημιουργήση τη μεγαλύτερη κίνηση, δηλαδή ζωή στον τόπο μας. Μικρή η εργατική μας τάξη, αλλά μεγάλη η*

---

[162] Χαρίτος Γ. Χαρ., *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, τόμ. Α', *ό.π.*, σ. 55.
[163] *Στο ίδιο*, σ. 61.

εντατική και παιδαγωγική της δύναμη. Η ανάπτυξη πειθαρχικού και συνεταιριστικού πνεύματος, η μόρφωση ωρισμένων και σταθερών αρχών θα βγούνε απ' αυτό το μικρό και περιωρισμένο κέντρο. Αυτά τα συμφέροντά τους θα φέρουν αργά ή γρήγορα τους εργάτες σε σύγκρουση με πολλά από τα επίσημα σάπια ιδανικά του Κράτους μας και μ' όλες τες οπισθοδρομικές του τάσεις»[164].

Ο Γ. Κορδάτος με αφορμή την πιο πάνω επιστολή του Δελμούζου γράφει γι' αυτόν τα εξής: «*Ο Δελμούζος δεν ήτανε μονάχα νέος παιδαγωγός, που στο Πρότυπο Σχολείο Θηλέων χτυπούσε τις γλωσσικές προλήψεις και τον ψευτοκλασικισμό, μα και αρνητής του κοινωνικού καθεστώτος*»[165]. Όμως στη συνέχεια ο ίδιος παρατηρεί: «*Πρέπει όμως να σημειώσω εδώ πως ο Δελμούζος ποτές του δεν ήταν ένας 'ορθόδοξος μαρξιστής'*»[166].

Σε επόμενο φύλλο της εφημερίδας (8 Μαρτίου 1908) ο Δημ. Ι. Σαράτσης σε επιστολή του «*εκφράζει τη χαρά του για την ένωση των εργατικών τάξεων*»[167] τις οποίες δεν πνίγει τόσο το κεφάλαιο αλλά η σκληρή φορολογία του κράτους και καταλήγει ότι για να «*μπορέσουμε να πάμε μπρος ως έθνος*» θα πρέπει να γίνει αντιληπτό «*ότι το πολιτικό ζήτημα του τόπου μας είνε ζήτημα σοσιαλιστικόν και ότι τότε μόνον θα παύση το ρουσφέτι, όταν οι σημερινοί αδικούμενοι σηκωθούν και ενωθούν με τον πόθον να νικήσουν και να διορθώσουν*»[168].

Στο φύλλο της 22ας Μαρτίου 1908 που ήταν αφιερωμένο στην εθνική επέτειο, στο κύριο άρθρο του, ο *Εργάτης* σημειώνει χαρακτηριστικά: «*Μα είμαστε τάχα στ' αλήθεια λεύτεροι; Αλλοίμονο! Ας γυρίσουμε τα μάτια μας τριγύρω, ας κυττάξουμε τον εαυτό μας βαθειά και θα δούμε αλυσίδες βαριές. Ατσαλένιες να μας περιζώνουν. Χειρότερες κι απ' του Τούρκου το ζυγό. Το άτιμο ρουσφέτι, η απάνθρωπη φορολογία, η μαύρη σκλαβιά του πλουτοκράτη. Ο δασκαλισμός ο απαίσιος σα βδέλλες τη δύναμή μας ροφούνε*»[169].

Την Κυριακή 30 του Μάη 1908 ο *Πανεργατικός Σύνδεσμος* κυκλοφόρησε σε έντυπο το πρόγραμμά του και το μοίρασε. Στην τρίτη σελίδα δημοσιεύεται γράμμα του Δημ. Σαράτση με τίτλο: *Η Ελλάς και ο Σοσιαλισμός*. Ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα δείχνει πώς αντιλαμβάνεται τον Σοσιαλισμό: «*Δι' εμέ ο Σοσιαλισμός, -υπογραμμίζει ο Σαράτσης- είνε όπως τον αντελήφθη και τον απεκρυστάλλωσε το*

---

[164] Η επιστολή δημοσιεύεται στα:
α) *Η Δίκη του Ναυπλίου (16-18 Απριλίου 1914). Στενογραφημένα πρακτικά*, Αθήνα, εκδ. Διόνυσος, 1976, σσ. 116-117.
β) Κορδάτος Γ., *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, (1η έκδ. Αθήνα, 1931), Αθήνα, εκδ. Μπουκουμάνης, 7η έκδ., (χχ), σσ. 142-143.
γ) Κολιού Ν., *Οι ρίζες του εργατικού κινήματος και ο «Εργάτης» του Βόλου*, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας, 1988, σσ. 92-93.

[165] Κορδάτος Γ., *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, *ό.π.*, σ. 142.

[166] *Στο ίδιο*, σ. 143.

[167] Κολιού Ν., *Οι ρίζες του εργατικού κινήματος και ο «Εργάτης» του Βόλου*, *ό.π.*, σ. 95.

[168] *Στο ίδιο*, σ. 96.

[169] *Στο ίδιο*, σ. 99.

πρακτικώτατον γερμανικόν πνεύμα, δηλαδή η επέμβασις του Κράτους υπέρ των εργαζομένων, ο άλλως λεγόμενος σοσιαλισμός του κράτους»[170].

Ως συνέχεια του *Πανεργατικού Συνδέσμου* τον Δεκέμβριο του 1908 ιδρύεται το *Εργατικό Κέντρο Βόλου*[171], το οποίο ανέπτυξε αξιοσημείωτη δραστηριότητα μέχρι το 1911, όταν τα στελέχη του κατηγορήθηκαν για αθεϊσμό και αναρχική δράση μαζί με τον Αλ. Δελμούζο, διευθυντή *του Ανώτερου Παρθεναγωγείου Βόλου*. Η δίκη έγινε αργότερα, το 1914, και έμεινε στην ιστορία γνωστή ως *Δίκη του Ναυπλίου* ή *Δίκη των Αθεϊκών*.

Η εφημερίδα *Εργάτης* συνέχισε πλέον να είναι δημοσιογραφικό όργανο του Ε.Κ.Β. και να εκδίδεται ως την άνοιξη του 1911, οπότε οι ανακρίσεις για τις κατηγορίες που εκτοξεύονταν εναντίον του Ε.Κ.Β. ανάγκασαν τους υπευθύνους της εφημερίδας να διακόψουν την κυκλοφορία της.

Το Ε.Κ.Β. έδρασε σε δυο κατευθύνσεις:

Η μια πολιτικο-συνδικαλιστική και η άλλη επιμορφωτική. Καθότι «*βασική επιδίωξη των εργατών ήταν η βελτίωση των συνθηκών εργασίας, καθώς και η άνοδος του πνευματικού τους επιπέδου. Και τους δύο αυτούς στόχους επεδίωξε να πετύχει η εκπορευόμενη από το Κέντρο δραστηριότητα*»[172]. Στο πρωτοχρονιάτικο απολογιστικό, για την δράση της εφημερίδας (φύλλο του *Εργάτη* αριθμ. 30 της 4ης Ιανουαρίου του 1909), αναφέρονται τα εξής, τα οποία στηρίζουν τα προλεγόμενα: Οι εργάτες του Βόλου προσκαλούνταν από δέκα συνδρομητές της εφημερίδας με προκήρυξή τους, που δημοσιεύτηκε σ' αυτήν, «*να ενωθούν σε 'Εργατικό Κέντρο' το οποίο θα προσπαθήση να μορφώση και ανυψώση την τάξι τους. Πράγματι το 'Εργατικό Κέντρο'* [συνεχίζει το πρωτοχρονιάτικο απολογιστικό φύλο του *Εργάτη*] *ιδρύθηκε πλουτισμένο με νέους φίλους και ειλικρινείς αγωνιστάς. Διοργάνωσε αμέσως τη Νυκτερινή Σχολή του, όπου διάφοροι φιλότιμοι επιστήμονες της πόλεως μας μορφώνουν και διδάσκουν κάθε βράδυ τους εργάτες διαλύοντας της αμάθειας το σκοτάδι και των προλήψεων την καταχνιά*»[173].

Το Ε.Κ.Β. στον πρώτο ρόλο του, τον πολιτικο-συνδικαλιστικό, υποστήριξε ή διεκδίκησε την εφαρμογή νόμων για την βελτίωση της θέσης των εργατών, συμμετείχε στις απεργιακές κινητοποιήσεις των εργατών, οργάνωσε εργατικούς εορτασμούς της Πρωτομαγιάς και των εθνικών επετείων, ελάμβανε θέση στα διάφορα πολιτικά γεγονότα (όπως στο επαναστατικό κίνημα στο Γουδί το 1909 και στην αγροτική εξέγερση του Κιλελέρ το 1910), συντέλεσε στο να ιδρυθούν εργατικά Κέντρα στη Λάρισα και τον Αλμυρό Μαγνησίας, είχε επαφές με ελληνικά και ευρωπαϊκά εργατικά και σοσιαλιστικά κέντρα, και βρισκόταν σε συνεχή επαφή με την *Κοινωνιολογική Εταιρεία* του Αλ. Παπαναστασίου.

---

[170] *Στο ίδιο*, σ. 100.

[171] Λεπτομέρειες για την ίδρυση του *Εργατικού Κέντρου Βόλου*, βλ. *Στο ίδιο*, σσ. 116-125.

[172] Χαρίτος Γ. Χαρ., *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, τόμ. Α', *ό.π.*, σ. 67.

[173] Κολιού Ν., *Οι ρίζες του εργατικού κινήματος και ο «Εργάτης» του Βόλου*, *ό.π.*, σ. 130.

Στον δεύτερο ρόλο του, τον επιμορφωτικό, το Ε.Κ.Β. λειτούργησε την Νυκτερινή Σχολή του που, ως λαϊκό Πανεπιστήμιο, με διαλέξεις και μαθήματα επεδίωκε να μορφώσει τους εργάτες. Ομιλητές της Νυκτερινής Σχολής ήταν μεταξύ των άλλων και οι Κ. Ζάχος, Δημ. Σαράτσης, Αλ. Δελμούζος, Δημ. Τσαμασφύρος, Γ. Σφέτσιος.

Ο Δημ. Σαράτσης έδωσε τέσσερις διαλέξεις στο Ε.Κ.Β.[174]. Στην τέταρτη διάλεξή του, στην οποία εμφανίζεται ως χριστιανοσοσιαλιστής και ως σοσιαλιστής του κράτους, αναφέρθηκε στον σοσιαλισμό και εξήγησε πως, κατά την άποψή του, πηγάζει από το ευαγγέλιο.

Ο Αλ. Δελμούζος έδωσε τρεις διαλέξεις στο Ε.Κ.Β.. Στην πρώτη μίλησε και ανέλυσε τον εθνικό ύμνο και στις δυο άλλες αναφέρθηκε επικριτικά στο βιβλίο του Γ. Σκληρού *Το κοινωνικόν μας ζήτημα,* το οποίο εκδόθηκε το 1907[175].

1.3.1.5 Ίδρυση της Κοινωνιολογικής Εταιρείας (1908) και του Λαϊκού Κόμματος (1910)

Το 1908[176] ιδρύεται στην Αθήνα το σωματείο *Κοινωνιολογική Εταιρεία* από τους: Αλέξανδρο Παπαναστασίου, Θαλή Κουτούπη, Αλέξανδρο Δελμούζο, Θρασύβουλο Πετιμεζά, Παναγιώτη Αραβαντινό, Αλέξανδρο Μυλωνά και Κωνσταντίνο Τριανταφυλλόπουλο[177]. Τον

---

[174] Ο ίδιος ο Σαράτσης το αναφέρει στην απολογία του στη *Δίκη των Αθεϊκών*, στο: *Η Δίκη του Ναυπλίου (16-18 Απριλίου 1914). Στενογραφημένα πρακτικά*, *ό.π.*, σσ. 283-288.

[175] Όπως ο ίδιος αναφέρει στην απολογία του στη *Δίκη των Αθεϊκών, Στο ίδιο,* σσ. 305-307.

[176] Παπαναστασίου Αλ., *Μελέτες-λόγοι-άρθρα*, (πρόλογος: Κ. Τριανταφυλλόπουλος, επιμέλεια: Ξ. Λευκοπαρίδης), τόμ. Α', Αθήνα, εκδ. Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., 1988, σ. 3. Στην υποσημείωση της σελίδας αυτής αναφέρεται από τον Ξ. Λευκοπαρίδη: «*Το καλοκαίρι του 1908 ο Α. Παπαναστασίου πρωτοστάτησε στην ίδρυση της 'Κοινωνιολογικής Εταιρείας'*». Επίσης ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος στον πρόλογο γραφεί: «*Ιδρύθη ως σωματείον τω 1908*», *Στο ίδιο,* σ. η'.

Όμως, όπως πολύ σωστά παρατηρεί η Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου: «*Συγκεκριμένη ημερομηνία ίδρυσης δεν προκύπτει ούτε από μαρτυρίες της περιόδου εκείνης. Τα γνωστότερα σχετικά στοιχεία, αυτά που άλλωστε έχουν περισσότερο χρησιμοποιηθεί ως τώρα, αντλούνται από τις θεωρούμενες πρώτες δημόσιες εμφανίσεις των Κοινωνιολόγων, δηλαδή τη διαμαρτυρία για τον Παλαμά που δημοσιεύτηκε, όπως είπαμε, στις 5 Μαΐου 1908 και την έκδοση του περιοδικού 'Επιθεώρησις των Κοινωνικών και Νομικών Επιστημών' που έγινε τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου*», στο: Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ. «Η σύνδεση των Κοινωνιολόγων με το κίνημα του δημοτικισμού», π. *Τα Ιστορικά*, 1988, τχ. 9, σ. 355.

[177] «*Οι τρεις πρώτοι αντιπροσωπεύουν τας κοινωνικάς υπό την στενήν έννοιαν επιστήμας, οι επόμενοι τέσσαρες τας νομικάς, καθ' ην σειράν εμφανίζονται εις την προμετωπίδα του συγχρόνως έγκαινιασθέντος περιοδικού 'Επιθεώρησις των κοινωνικών και των νομικών επιστημών', με εκδότην τον κ. Κωνσταντίνον Ελευθερουδάκην*», στο: Παπαναστασίου Αλ., *Μελέτες-λόγοι-άρθρα*, τόμ. Α', *ό.π.*, σ. η'.

Νοέμβριο του 1908 κυκλοφορεί η εβδομαδιαία εφημερίδα το *Μέλλον* με διευθυντή τον Διονύσιο Κόκκινο και με σοσιαλιστική κατεύθυνση. Όπως υποστηρίζει ο ίδιος ο Α. Παπαναστασίου, το 1933, την εταιρεία ιδρύσαμε «*κατά μίμησιν τρόπον τινά, της αγγλικής Fabian Society*» προς πραγματοποίησιν των αρχών «*του εξελικτικού ή μεταρυθμιστικού σοσιαλισμού*». Και παρακάτω σημειώνει: «*Την εταιρείαν συνεπτύξαμεν με μίαν άλλην ομάδα προϋπάρχουσαν αποτελουμένην από σοσιαλιστάς της παλιάς σχολής, η οποία είχεν αρχίσει να εκδίδει μίαν εβδομαδιαίαν έφημερίδα -το 'Μέλλον'- την οποίαν παρελάβομεν εμείς από του 6ου φύλλου και από των στηλών της αρχίσαμεν μίαν τακτικήν αρθρογραφίαν υπέρ των αρχών μας*»[178]. Αργότερα συνδέθηκαν με την Εταιρεία όπως υποστηρίζει ο Γ. Κορδάτος[179] και οι: Ν. Εξαρχόπουλος, Ι. Λυμπερόπουλος, Λ. Νάκος, σ. Μελάς, Π. Σκουριώτης, Δημ. Σαράτσης, σ. Κορώνης, Κ. Βαρβαρέσος, Δημ. Γληνός και άλλοι.

Οι σκοποί της εταιρείας, όπως εμφανίζονται και στο καταστατικό της[180], είναι κατά πρώτον να βοηθήσει και να εκλαϊκεύσει τις φιλοσοφικές, κοινωνιολογικές και οικονομικές μελέτες, και για το λόγο αυτό αρχίζει να εκδίδει το περιοδικό *Επιθεώρησις των κοινωνικών και των νομικών επιστημών* από τον Ιούνιο του 1908. Το περιοδικό εκδίδεται μέχρι τον Ιούλιο του 1909, καθότι το επαναστατικό «*κίνημα στο Γουδί*» ανακόπτει τη συνέχεια της έκδοσης του, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος[181], διότι οι συντάκτες του παίρνουν ενεργά μέρος σ' αυτό, ερχόμενοι σ' επαφή με τον *Στρατιωτικό Σύνδεσμο*. Μάλιστα η *Κοινωνιολογική Εταιρεία* εξέδωσε, σε τεύχος της 29ης Αυγούστου 1909, πρόγραμμα με το «*Τι πρέπει να γίνει*» και το έδωσε υπό μορφήν υπομνήματος στον αρχηγό του *Στρατιωτικού Συνδέσμου* συνταγματάρχη Ν. Ζορμπά.

Ο δεύτερος σκοπός της *Κοινωνιολογικής Εταιρείας* όπως ακριβώς αναγράφεται στο καταστατικό της είναι:

«Να εργασθή, όπως αναγνωρισθή πρακτικώς η πολιτική αρχή, ότι·

α) σκοπός της πολιτείας είναι η δι' όλα τα μέλη της κοινωνίας εξασφάλισις και προαγωγή εξ ίσου ευνοϊκών συνθηκών προς ανάπτυξιν της προσωπικότητός των·

β) προς επίτευξιν του σκοπού τούτου, ο οποίος δεν είναι δυνατόν να πληρωθή τελείως, αν μη καταστώσι κοινά τα μέσα της παραγωγής και ρυθμισθή η διανομή του πλούτου αναλόγως των αναγκών εκάστου, πρέπει να μεταβάλλεται βαθμιαίως ο οικονομικός και πολιτειακός οργανισμός κατά το εκάστοτε δυνατόν μέτρον, αδιαφόρως προς την εκ τούτου βλάβην των ατομικών συμφερόντων ωρισμένων προσώπων ή τάξεων·

---

[178] Παπαναστασίου Αλ., *Μελέτες-λόγοι-άρθρα*, (πρόλογος: Κ. Τριανταφυλλόπουλος, επιμέλεια: Ξ. Λευκοπαρίδης), τόμ. Β', Αθήνα, εκδ. Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., 1957, σσ. 746-747.

[179] Κορδάτος Γ., *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, *ό.π.*, σσ. 109-110.

[180] Παπαναστασίου Αλ., *Μελέτες-λόγοι-άρθρα*, τόμ. Α', *ό.π.*, σ. 3.

[181] *Στο ίδιο*, σ. ι'.

γ) προς τοιαύτην βαθμιαίαν επίτευξιν του ανωτέρω σκοπού είναι απαραίτητος η οργάνωσις του εργαζομένου λαού εις οικονομικούς συνεταιρισμούς, και ίδιον πολιτικόν κόμμα»[182].

Από το δεύτερο αυτό σκοπό της Εταιρείας γίνεται φανερός ο σοσιαλιστικός χαρακτήρας της δεδομένου ότι επιβάλλεται, όπως γράφει, η «*δι' όλα τα μέλη της κοινωνίας εξασφάλισις και προαγωγή εξ ίσου ευνοϊκών συνθηκών προς ανάπτυξιν της προσωπικότητός των*», και ότι αυτό μπορεί να επιτευχθεί μόνον αν «*καταστώσι κοινά τα μέσα της παραγωγής και ρυθμισθή η διανομή του πλούτου αναλόγως των αναγκών εκάστου*». Για να γίνει όμως αυτό θα πρέπει «*να μεταβάλλεται βαθμιαίως ο οικονομικός και πολιτειακός οργανισμός κατά το εκάστοτε δυνατόν μέτρον*». Και στο σημείο αυτό, ακριβώς, γίνεται φανερό το είδος του σοσιαλισμού που πρεσβεύει η Εταιρεία και οι ιδρυτές της, δηλαδή έναν εξελικτικό ή αναμορφωτικό (ρεφορμιστικό) ή μεταρρυθμιστικό σοσιαλισμό σε αντιδιαστολή με τον επαναστατικό κομμουνισμό.

Στη συνέχεια το καταστατικό αναφέρει ότι για να επιτευχθούν όλα τα προηγούμενα θα πρέπει να οργανωθεί ο εργαζόμενος λαός «*εις οικονομικούς συνεταιρισμούς, και ίδιον πολιτικόν κόμμα*». Η πορεία αυτή ακολουθείται από την *Κοινωνιολογική Εταιρεία* και στα μέσα του 1910 συγκροτείται το κόμμα των Κοινωνιολόγων με την επωνυμία *Λαϊκόν Κόμμα*, βασιζόμενο στις αρχές και τους σκοπούς της Εταιρείας, δηλαδή στον εξελικτικό ή μεταρρυθμιστικό σοσιαλισμό. Στο παράρτημα της βδομαδιάτικης εφημερίδας *Ο Κοινωνισμός*[183] δημοσιεύεται το πρόγραμμα του *Λαϊκού κόμματος*[184], στο οποίο ομοίως γίνεται εύκολα φανερός ο εξελικτικός[185] σοσιαλιστικός χαρακτήρας του κόμματος αυτού.

---

[182] *Στο ίδιο*, σ. 3.

[183] Κορδάτος Γ., *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, *ό.π.*, σ. 119, όπου σημειώνεται: «*Την άλλη χρονιά, στις 19 του Μάρτη 1910, μερικοί νέοι που συμπαθούσαν το σοσιαλισμό, όπως ο Πύρρος Γιαννόπουλος (Ηπειρώτης), ο Ανδρέας Θ. Μάρκελλος, ο Στ. Σταματίου, ο Άριστος Καμπάνης, ο Σπ. Φραγκόπουλος και άλλοι, που τιτλοφορούντανε νεοϊδεάτες, εβγάλανε την εφημερίδα 'Κοινωνισμός'.* (...) *Ο 'Κοινωνισμός' έβγαινε ταχτικά κοντά ένα χρόνο και σιγά σιγά εξελίχτηκε σε όργανο των κοινωνιολόγων*».

[184] Παπαναστασίου Αλ., *Μελέτες-λόγοι-άρθρα*, τόμ. Α', *ό.π.*, σσ. 73-76, όπου αναφέρεται το προοίμιο του προγράμματος του *Λαϊκού Κόμματος* του κόμματος των Κοινωνιολόγων.

[185] Την άποψη περί του εξελικτικού ή αναμορφωτικού ή μεταρρυθμιστικού ή ρεφορμιστικού σοσιαλιστικού χαρακτήρα της *Κοινωνιολογικής Εταιρείας* και του *Λαϊκού Κόμματος*, υποστηρίζει ο ίδιος ο Αλ. Παπαναστασίου, καθώς σημείωνε: «*Ήσαν, με άλλους λόγους, συνεπείς προς τας αρχάς του εξελικτικού ή μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού, τας οποίας εθεώρουν και εξακολουθώ να θεωρώ ορθοτέρας*». στο: Παπαναστασίου Αλ., *Μελέτες-λόγοι-άρθρα*, τόμ. Β', *ό.π.*, σ. 746.

Επίσης, ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος υποστηρίζει την ίδια ακριβώς άποψη ως εξής: «*αλλ' είναι φανερόν ότι επρόκειτο περί του λεγομένου αναμορφωττικού ή μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού (άνοδος εις την εξουσίαν διά δημοκρατικών μέσων, μεταρρυθμίσεις επί δημοκρατικής βάσεως, κατανομή των αγαθών κατά την εργασίαν εκάστου) εν αντιθέσει προς τον επαναστατικόν σοσιαλισμόν τον θεωρητικώς ερειδόμενον εις την υλιστικήν εξήγησιν της*

Πρωτεργάτης των κινήσεων αυτών ήταν ο Αλ. Παπαναστασίου. Παρακολουθώντας τις σπουδές του, τα λεγόμενα και τις πράξεις του καταλαβαίνουμε ποιες επιρροές είχε δεχθεί, τις αρχές που υπηρετούσε, και τους στόχους που ήθελε να πετύχει ο ίδιος αλλά και οι ομάδες στις οποίες συμμετείχε και επηρέαζε. Τον Οκτώβριο του 1902 ο Παπαναστασίου πάει στο Βερολίνο όπου σπουδάζει «*Επιστήμες περί Κράτους*». Οι δυο βασικότεροι δάσκαλοί του είναι ο Wagner και ο Schmoller, ακαδημαϊκοί εκπρόσωποι του «*Συλλόγου Κοινωνικής Πολιτικής*,» γνωστοί ως «*από καθέδρας σοσιαλιστές*» (Kathedersozialisten), οι οποίοι παρ' όλες τις διαφωνίες τους καταλήγουν στο ότι το ίδιο το κράτος, ως ένας υπερκομματικός παράγων με 'πεφωτισμένους' λειτουργούς, θα πρέπει να επέμβει εξασκώντας κοινωνική πολιτική υπέρ των εργατών, ώστε να αποφεύγονται οι εργατικές εκρήξεις, και όχι η κοινωνική πολιτική να εξασκείται στα πλαίσια ενός πολιτικού φιλελευθερισμού. Έτσι ο Wagner γίνεται ο θεμελιωτής της ιδέας του κρατικού σοσιαλισμού[186]. Ο Αλ. Παπαναστασίου επηρεάζεται προφανώς από τον κρατικό σοσιαλισμό των «*από καθέδρας σοσιαλιστών*». Στη συνέχεια μεταβαίνει στην Αγγλία από τις αρχές του 1906 έως το καλοκαίρι του 1907 όπου εκεί στο Λονδίνο δέχεται επίσης τις επιδράσεις των θεωριών της «*Φαβιανής Εταιρείας*» της οποίας το μοντέλο, όπως δέχεται ο ίδιος, έγινε οδηγός στη δημιουργία της *Κοινωνιολογικής Εταιρείας*[187].

Ιστορίας, τον μετέπειτα αποκληθέντα παρ' ημίν κομμουνισμόν (βιαία κατάληψις εξουσίας υπό του προλεταριάτου, κατάργησις της ατομικής ιδιοκτησίας, κατανομή των αγαθών κατά τας ανάγκας εκάστου, αλλά το τελευταίον τούτο δεν απετέλει ουσιώδες διαχωριστικόν στοιχείον)», στο: Παπαναστασίου Αλ., *Μελέτες-λόγοι-άρθρα*, τόμ. Α', *ό.π.*, σ. η'.

Άλλωστε πολλοί κατοπινοί μελετητές έχουν την ίδια άποψη με τους δυο προηγούμενους πρωταγωνιστές. Ένας απ' αυτούς είναι και ο Άλκης Ρήγος που σημειώνει: «*Για τον σοσιαλιστικό ρεφορμιστικό χαρακτήρα των Κοινωνιολόγων μιλά άλλωστε το ίδιο το καταστατικό της εταιρείας*», στο: Ρήγος Ά., «Παπαναστασίου και Αριστερά», στο *Αλέξανδρος Παπαναστασίου Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, (επιμέλεια: Γ. Αναστασιάδης, Γ. Κοντογιώργης, Π. Πετρίδης), Αθήνα, εκδ. Πολύτυπο, 1987, σ. 114.

[186] Βλ.

α) Ψαλιδόπουλος Μιχ., «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου ως οικονομολόγος», στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, (Επιμέλεια: Γ. Θ. Μαυρογορδάτος – Χ. Χ. Χατζηιωσήφ), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2η έκδ. 1992, σσ. 330-336.

β) Κύρτσης Αλ.–Αν., «Ο Α. Παπαναστασίου και οι θεωρίες κοινωνικής μεταρρύθμισης», π. *Τα Ιστορικά*, 1988, τχ. 9, σσ. 343-349.

[187] Ο Μ. Ψαλιδόπουλος υποστηρίζει την άποψη αυτή όπως φαίνεται στο: Ψαλιδόπουλος Μιχ., «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου ως οικονομολόγος», *ό.π.*, σ. 336.

Σε σχέση με την επαφή του με τους μετριοπαθείς βρετανούς σοσιαλιστές (Φαβιανούς), και ο Αλ.–Αν. Κύρτσης δέχεται ότι ο Αλ. Παπαναστασίου «*θα πρέπει να είχε επηρεαστεί από τον τρόπο του πολιτικού τους παιχνιδιού, που δεν απέκλειε επαφές, τόσο με τα φιλελεύθερα στοιχεία όσο με τους*

Όπως φαίνεται, ο Αλ. Παπαναστασίου στηρίζει τον σοσιαλισμό του και σε ηθικά ελατήρια. Αυτό φαίνεται και από το προοίμιο του προγράμματος του *Λαϊκού Κόμματος* όπου, κριτικάρει το προϋπάρχον καπιταλιστικό οικονομικό σύστημα και γράφει ότι αυτό «*δίδει τροφήν εις τον διά δολίων και ποταπών μέσων πλουτισμόν και εν γένει εις την ανάπτυξιν ανήθικων ελατηρίων εις τους ανθρώπους προς βλάβην του εξευγενισμού και της ηθικοποιήσεως της ζωής*»[188]. Και πολύ αργότερα όμως, κατά το 1936, επιμένει όταν λέει: «*διότι η ηθική αντίληψις, η οποία επίσης επηρεάζει τας πράξεις των ανθρώπων, απαιτεί δικαιοτέραν, ανθρωπιστικωτέραν κατανομήν των αγαθών, είτε τέλος δι' όλους αυτούς τους λόγους, ενεργούντας παραλλήλως*»[189]. Αυτές οι αναφορές του Αλ. Παπαναστασίου στην ηθική παραπέμπουν στον *νεοκαντιανισμό* και στον *ηθικό σοσιαλισμό*[190] που ίσως είχε υπόψη του κατά την παραμονή του στη Γερμανία. Αλλά και διαφορετικά να είναι τα πράγματα ο Αλ. Δελμούζος, από τους ιδρυτές της *Κοινωνιολογικής Εταιρείας*, ήταν ενήμερος για τη συζήτηση που είχε γίνει στη Γερμανία για τον *ηθικό σοσιαλισμό*[191].

Η συμμετοχή του Δελμούζου στην *Κοινωνιολογική Εταιρεία* φανερώνει και την σύζευξη του σοσιαλισμού της με τον δημοτικισμό. Θα έμπαινε κανείς στον πειρασμό να πει ότι η σύζευξη αυτή επιτελείται μετά την υπόδειξή που έκανε στην ανάλυση του ο Γ. Σκληρός, στο βιβλίο του *Το κοινωνικόν μας ζήτημα* του 1907, περί της ανάγκης να εισχωρήσουν τα υγιέστερα ελληνικά μυαλά, οι δημοτικιστές, στον πολιτικό αγώνα, βεβαίως τον σοσιαλιστικό, ώστε να δοθεί λύση και στο γλωσσικό ζήτημα. Τον Αύγουστο του 1909 οι *Κοινωνιολόγοι* παραδίδουν το υπόμνημα τους «*Τι πρέπει να γίνη*» στον *Στρατιωτικό Σύνδεσμο.* Αυτό «*είναι το πρώτο υπόμνημα προς πολιτική εξουσία που κάνει λόγο για σχολική καλλιέργεια της ομιλουμένης γλώσσας, σχεδόν ένα χρόνο πριν από την ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου*»[192]. Στη συνέχεια ιδρύεται το *Λαϊκό Κόμμα* και ο *Εκπαιδευτικός Όμιλος* στον οποίο συμμετέχουν οι *Κοινωνιολόγοι*. Η συνεργασία των *Κοινωνιολόγων* με τον *Εκπαιδευτικό Όμιλο*, με τον Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό και ιδιαίτερα με τον Δελμούζο συνεχίζεται, και όπως υποστηρίζει η Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, «*δεν θα σταματήσει ποτέ*», ούτε στη μάχη της Β' Αναθεωρητικής Βουλής του 1911 «*για να αποφευχθεί η ψήφιση της συνταγματικής διάταξης για τη γλώσσα*», ούτε στη *Δίκη του Ναυπλίου* το 1914, αλλά ούτε και στο σύνταγμα του 1927 «*για την απάλειψη της γλωσσικής διάταξης*»[193].

εκπροσώπους του επαναστατικού και μαρξιστικού εργατικού κινήματος, προκειμένου να επιτευχθεί ή προώθηση μέτρων κοινωνικής πολιτικής», στο: Κύρτσης Αλ.–Αν., «Ο Α. Παπαναστασίου και οι θεωρίες κοινωνικής μεταρρύθμισης», *ό.π.*, σ. 350.

[188] Παπαναστασίου Αλ., *Μελέτες-λόγοι-άρθρα*, τόμ. Α', *ό.π.*, σ. 74.

[189] Παπαναστασίου Αλ., *Μελέτες-λόγοι-άρθρα*, τόμ. Β', *ό.π.*, σ. 839.

[190] Τερζής Ν., *Η Παιδαγωγική του Αλεξάνδρου Π. Δελμούζου. Συστηματική εξέταση του έργου και της δράσης του*, *ό.π.*, σσ. 45-50.

[191] Αυτό υποστηρίζει και ο Ν. Τερζής, *Στο ίδιο,* σσ. 50-53.

[192] Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., «Η σύνδεση των Κοινωνιολόγων με το κίνημα του δημοτικισμού», *ό.π.*, σ. 366.

[193] *Στο ίδιο*, σσ. 366-368.

1.3.2 Εκπαιδευτικές ιδέες, επιδράσεις και εφαρμογή τους στην πράξη

Την περίοδο αυτή (1900-1910), στην Ευρώπη και την Αμερική, αναπτύσσονται νέες εκπαιδευτικές ιδέες με τις οποίες έρχονται σε επαφή και οι ο Αλ. Δελμούζος και ο Δημ. Γληνός. Αφού εξετάσουμε εισαγωγικά την κίνηση του *Σχολείου Εργασίας*, θα παρακολουθήσουμε τις επιδράσεις που οι δυο εκπαιδευτικοί δέχθηκαν από τις νέες αυτές ιδέες κατά την παραμονή τους στη Γερμανία, για να καταλήξουμε στην προσπάθεια εφαρμογής στην πράξη των ιδεών αυτών από τον Δελμούζο, ο οποίος με την εξαιρετική ικανότητά του δημιουργικής αφομοίωσης των ιδεών, έδωσε στην ελληνική πραγματικότητα την πρώτη προσπάθεια της ελληνικής εκπαιδευτικής αναγέννησης, το *Σχολείο του Βόλου*.

1.3.2.1 Νέα Αγωγή-Σχολείο Εργασίας

Το παραδοσιακό σχολείο στηρίζεται στην από «*καθ' έδρας*» διδασκαλία, στον μονόλογο και την λογοκρατία. Ο δάσκαλος διδάσκει και ο μαθητής μαθαίνει παθητικά προσπαθώντας να απομνημονεύσει τις «*ξηρές*» γνώσεις που του παρέχονται. Την πλήρη του έκφραση και επιστημονική θεμελίωση, το παραδοσιακό σχολείο, βρήκε τον 19ο αιώνα στο πρόσωπο του Γερμανού παιδαγωγού Johan Friedrich Herbart (1776-1841)[194]. Οι θεωρίες του επικράτησαν πλήρως κατά τον 19ο αιώνα στην Αμερική, την Ευρώπη και την Ελλάδα, της οποίας την εκπαίδευση ακόμα και σήμερα επηρεάζουν.

Στο τέλος του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα δημιουργείται ένα εκπαιδευτικό κίνημα που έχει στόχο την κατάργηση του Ερβαρτιανού συστήματος διδασκαλίας και τη δημιουργία ενός νέου σχολείου. Στο σχολείο αυτό, η διδασκαλία και η μάθηση βασίζονται στην ελευθερία και την αυτενεργό δράση του μαθητή. Η δε πρόσκτηση της γνώσης γίνεται μέσα από τη δημιουργική ενασχόληση του κάθε μαθητή με τα αντικείμενα που αρμόζουν στο φυσικό του καθενός. Αυτό το κίνημα ονομάστηκε *Νέα Αγωγή* και το σχολείο *Σχολείο Εργασίας*.

Από την περίοδο της Αναγέννησης και έπειτα, κατά καιρούς, διάφοροι φιλόσοφοι ασκούσαν κριτική στην παραδοσιακή αγωγή. Όλοι αυτοί οι παιδαγωγοί με την κριτική τους και με τις θέσεις που έπαιρναν για την αγωγή και την διδασκαλία έγιναν πρόδρομοι, και τελικά ενέπνευσαν τους νεώτερους παιδαγωγούς του τέλους του 19ου αιώνα, προκειμένου να διατυπώσουν και να διαμορφώσουν συστηματικότερα το κίνημα της *Νέας Αγωγής*. Από τους προδρόμους αυτούς αξίζει να αναφερθούν αρκετοί, όμως θα περιοριστούμε στους κυριότερους.

---

[194] Περιγραφή του συστήματος του υπάρχει και στα: α) Claparede Ed., *Λειτουργική παιδαγωγική*, (μεταφρ. Χ. Πάτση), Αθήνα, 1953, σσ. 18-25. β) Φράγκος Χρ., *Ψυχοπαιδαγωγική*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg, 1984, σσ. 101-106. γ) Δανασσής-Αφεντάκης Αντ., *Η εξέλιξη της παιδαγωγικής σκέψης (17ος-20ος αι.)*, Αθήνα, 2η έκδ., 1985, σσ. 66-76.

Ο Michel de Montaigne (1533-1592) στο βιβλίο του «*Δοκίμια*» και στο κεφάλαιο «*Περί Παίδων αγωγής*»[195] αφού γενικά χτυπά τον σχολαστικισμό, αναφέρει τα εξής εξαιρετικά: «*είναι δύσκολο να βιάζεις τις φυσικές κλίσεις*»[196], για την επιλογή του δασκάλου «*νάχει ένα κεφάλι καλά οργανωμένο μάλλον παρά καλά γεμισμένο*»[197], ο δάσκαλος για το μαθητή του «*ας κρίνει για το όφελος που καρπώθηκε όχι από τη μαρτυρία της μνήμης του, αλλά της ζωής του*»[198], «*ας μην του μάθει τόσο τις ιστορίες, όσο να τις κρίνει*»[199]. Στρέφει, λοιπόν, την παιδαγωγική προς την κατεύθυνση της καλλιέργειας των φυσικών κλίσεων, της κρίσης παρά του μνημονικού του παιδιού και της κατάλληλης προετοιμασίας του για να αντιμετωπίσει με επιτυχία τη ζωή.

Ο φυσιοκράτης Jean Jacques Rousseau (1712-1778) στο παιδαγωγικό του έργο *Αιμίλιος* υποστηρίζει ότι το παιδί πρέπει να αναπτύξει τις φυσικές του ικανότητες ελεύθερα, ασχολούμενο με αντικείμενα που το ενδιαφέρουν και ικανοποιούν τις ανάγκες και τις επιθυμίες του. Αυτενεργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο ανακαλύπτει και άρα μαθαίνει[200].

Επίσης πρόδρομοι του νέου σχολείου είναι οι αρχηγοί του νεώτερου ανθρωπισμού, δηλαδή ο Ελβετός Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827) και ο Γερμανός Friedrch Frobel (1782-1852), οι οποίοι πρέσβευαν την αρχή: «*ότι ο άνθρωπος πρέπει να παιδαγωγηθεί ανθρώπινα, σύμφωνα δηλ. με τις απαιτήσεις της ανθρώπινης φύσεως...*»[201].

Όπως προανέφερα, στο τέλος του 19ου αιώνα εμφανίζονται κάποιοι παιδαγωγοί που με τη θεωρία και την πρακτική τους διαμορφώνουν το κίνημα της *Νέας Αγωγής*. Οι βασικοί μεθοδολόγοι της κίνησης αυτής θα παρουσιασθούν εδώ.

Ο John Dewey (1859-1952) βασίζεται στο φιλοσοφικό σύστημα του Πραγματισμού[202], το οποίο αναζητά το ωφέλιμο για τη ζωή, το οποίο θα

---

[195] Montaigne Michel, *Δοκίμια*, (Πρόλογος -μετάφραση -σημειώσεις: Κλέωνος Παράσχου, Επιμέλεια: Κ. Μετρινού), Αθήνα, εκδ. Αναγνωστίδη, (χχ), σσ. 63-122.

[196] *Στο ίδιο*, σ. 71.

[197] *Στο ίδιο*, σ. 72.

[198] *Στο ίδιο*, σ. 74.

[199] *Στο ίδιο*, σσ. 84-85.

[200] Δανασσής-Αφεντάκης Αντ., *Η εξέλιξη της παιδαγωγικής σκέψης (17ος-20ος αι.)*, *ό.π.*, σ. 28.

[201] *Στο ίδιο*, σ. 36.

[202] Πραγματισμός είναι: «*Δογματική γνωσιολογική αντίληψη στη φιλοσοφία, σύμφωνα με την οποία αληθινή αξία υπάρχει μόνο σε ό,τι είναι ωφέλιμο (ωφελιμισμός) για τον άνθρωπο και σε καθετί που ευνοεί και προάγει τη ζωή. Κατ' αυτή την έννοια η αλήθεια ή η γνώση, δεν ισχύουν γενικά, αλλά πρέπει να εκτιμώνται μόνον από τα πρακτικά τους αποτελέσματα και τη χρησιμότητά τους στην ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών. Ο όρος 'Πραγματισμός' εισήχθη από τον Αμερικανό C.S. Peirce το 1905. Εκφραστές του πραγματισμού υπήρξαν ο W. James και ο J. Dewey, ενώ απόψεις του συναντάμε στους E. Mach, H. Vaihinger κ.ά.*», στο: Βασιλείου Α. Θ. - Σταματάκης Ν., *Επίτομο εννοιολογικό λεξικό Επιστημών του Ανθρώπου*, *ό.π.*, σ. 324.

εκπληρώνει ανθρώπινες ανάγκες. Έτσι για τον J. Dewey, αλήθεια «*είναι η ιδέα που ανταποκρίνεται σε μιαν ανάγκη*»[203], κατακρίνοντας «*το σχολικό σύστημα και τα μορφωτικά ιδεώδη των Ευρωπαίων*»[204]. Η ισχυρή προσωπικότητα του J. Dewey είχε ως αποτέλεσμα οι απόψεις του να κατισχύσουν στην εκπαιδευτική πραγματικότητα των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, να επηρεάσουν τις παιδαγωγικές απόψεις άλλων παιδαγωγών και να αποτελέσουν τις θεμελιακές αρχές για μεταρρυθμίσεις στα προγράμματα πολλών χωρών. Το πειραματικό σχολείο που ίδρυσε ο J. Dewey στο Σικάγο, το *Σχολείο Dewey*, άρχισε να λειτουργεί μετά το 1894 και χρησιμοποιήθηκε απ' αυτόν για να δειχθεί η αξία της *Νέας Αγωγής* σε αντίθεση με το παλιό σχολείο[205]. Ο σκοπός του σχολείου του δεν ήταν να αναπτύξει το παιδί σύμφωνα με ένα απομεμακρυσμένο μοντέλο, που να ανταποκρίνεται στον ενήλικο, αλλά να βοηθήσει να λύσει τα τωρινά προβλήματα του παιδιού, αυτά που συναντά καθημερινά στις σχέσεις του με το φυσικό και το κοινωνικό περιβάλλον του. Πίστευε ο J. Dewey ότι «*βάση κάθε μαθήσεως είναι η εμπειρική δράση και η πράξη. Με την αρχή αυτή το σχολείο μεταβάλλεται σε εργαστήριο, στο οποίο ο μαθητής με αυτενεργό δράση ακολουθεί την πορεία του επιστήμονα -ερευνητή, σε μια πραγματικά ψυχολογική και αυθεντική κατάσταση μαθήσεως*»[206]. Το σχολείο ως *Σχολείο Εργασίας*, σε μια ατμόσφαιρα νέου κοινωνικού πνεύματος, γινόταν μια κοινότητα. Στην κοινότητα αυτή κάθε παιδί είχε την δική του εργασία. Έτσι αναπτύσσονταν στο παιδί το συναίσθημα μιας αμοιβαίας συνεργασίας και το συναίσθημα της εκπλήρωσης της εργασίας του για το καλό της κοινότητας του σχολείου στην οποία ανήκε. Μ' αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνονταν τάξη και πειθαρχία, «*όχι λόγω της εντολής του δασκάλου, αλλά λόγω του σεβασμού του παιδιού στην εργασία, που έκανε, και της συνειδήσεως των δικαιωμάτων, που είχαν και τα άλλα άτομα, όσα ασχολούνταν σε άλλα τμήματα της κοινής εργασίας.* (...) *Πάνω σ' αυτή την*

---

[203] Κωσταράς Γρ., *Φιλοσοφική προπαιδεία*, Αθήνα, έκδ. συγγρ., 3η έκδ., 1993, σ. 395.

[204] *Στο ίδιο*, σ. 395.

[205] Dewey J., *Το σχολείο και το παιδί*, (μεταφρ. Κ. ΔΗΜ. Σωτηρίου), Αθήναι, 1926, σσ. 1-44. Στις σελίδες αυτές ο Ed. Claparede σε εισαγωγή του αναλύει την παιδαγωγική του J. Dewey, το βιβλίο είναι ενδιαφέρον διότι δείχνει τις θέσεις της νέας αγωγής.

Άλλα σημαντικά βιβλία, τα οποία δείχνουν την κίνηση και τις θέσεις της *Νέας Αγωγής*, είναι:

α) Cousinet R., *Η νέα αγωγή*, (μεταφρ. Γ. Α. Βασδέκη), Αθήνα, 1956.

β) Washburne W. C., *Η προοδευτική παιδεία στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικης*, (μεταφρ. Θ. Γέρου), Αθήναι, 1961.

γ) Rohrs H., *Το κίνημα της προοδευτικής εκπαίδευσης*, (μεταφρ. Κ. Δεληκωνσταντής – σ. Μπουζάκης), Θεσσαλονίκη, εκδ. Κυριακίδη, 1990.

δ) Κλεάνθους – Παπαδημητρίου Μ., *Η Νέα Αγωγή, θεωρία και μέθοδοι*, τόμ. Ι-ΙΙΙ, Αθήνα, 1952/80.

[206] Δανασσής-Αφεντάκης Αν., *Η εξέλιξη της παιδαγωγικής σκέψης (17ος-20ος αι.)*, *ό.π.*, σ. 122.

κοινωνική βάση το σχολείο γίνεται τόπος συνεργασίας, επικοινωνίας, συναναστροφής, ομαδικής εργασίας και ενεργού συμμετοχής»[207].

Το *Σχολείο Εργασίας* στη Γαλλία θεμελιώθηκε από τον Ελβετό παιδαγωγό Ed. Claparede (1873-1940) με την επωνυμία *Σχολείο Ενεργείας* (Ecole active). Ο Ed. Claparede «*θεμελίωσε τη λειτουργική ψυχολογική κατεύθυνση, σύμφωνα με την οποία τα ψυχολογικά και παιδαγωγικά γεγονότα εξετάζονται σε σχέση με ολόκληρο τον οργανισμό, με τη σημασία τους γι' αυτόν και με την αξιολογική συμβολή τους στην προσαρμογή του οργανισμού μέσα στο περιβάλλον. Έτσι η λειτουργική μέθοδος έρχεται σε αντίθεση με τη μηχανιστική και ορθολογιστική διερεύνηση (Herbart, Rein κ.ά.), γιατί δεν προσπαθεί να βρει τα* 'λογικά στοιχεία'*, αλλά τη λειτουργικότητα των ψυχολογικών και εκπαιδευτικών καταστάσεων*»[208]. Έτσι «*η λειτουργική αγωγή βασίζεται στην ανάγκη για γνώση, έρευνα, παρατήρηση, εργασία κ.λ. Το ενδιαφέρον, που προκύπτει από ανάγκη, είναι ο παράγοντας που θα καταστήσει την αντίδραση του οργανισμού αληθινή πράξη. Η αρχή του Σχολείου Εργασίας πηγάζει φυσικά από το θεμελιώδη νόμο της ενέργειας των οργανισμών, ο οποίος είναι κατά τον Claparede ο νόμος της ανάγκης ή του ενδιαφέροντος. Κατά τον νόμο αυτό, 'η ενέργεια υποκινείται πάντοτε από μιαν ανάγκη'* (...) *Κάθε πράξη, που δεν συνδέεται άμεσα ή έμμεσα με μια ανάγκη, είναι κατά τον Claparede ένα γεγονός παρά φύση*»[209]. Το παλιό σχολείο, λειτουργώντας παρά φύση, προσπαθούσε να μεταδώσει γνώσεις στους μαθητές, που δεν ανταποκρίνονταν στις ανάγκες τους, σε αντίθεση με το Σ*χολείο εργασίας*, το σύγχρονο σχολείο. Ο Claparede πιστεύει ότι για να υποκινήσουμε την ανάγκη των μαθητών θα πρέπει να εκμεταλλευτούμε, στο σχολείο, τη φυσική τάση που έχει το παιδί για παιχνίδι[210].

Στη Γερμανική σχολή του Σ*χολείου εργασίας* δεσπόζει ο παιδαγωγός Georg Kerschensteiner (1854-1932), ο οποίος δέχθηκε την επίδραση των αρχών του J. Dewey και μάλιστα το 1908 παρακολούθησε στο Σικάγο τις παιδαγωγικές, οργανωτικές και διδακτικές του προσπάθειες. Βασική παιδαγωγική του αρχή είναι η καλλιέργεια όχι μόνο του πνεύματος των μαθητών, δηλαδή της αντίληψης, της κρίσης, της μνήμης και της δημιουργικής φαντασίας, αλλά και του συναισθήματος και της βουλήσεως τους. Ακόμα πίστευε ο G. Kerschensteiner ότι σκοπός της αγωγής είναι η ηθική αυτονομία της προσωπικότητας, την οποία επιτυγχάνει ο άνθρωπος με την ωριμότητα των σωματικών και ψυχικών του δυνάμεων[211].

Θεμελιωτής του *Σχολείου Εργασίας* στη Γερμανία θεωρείται και ο νεοκαντιανός παιδαγωγός Hugo Gaudig (1860-1923), ο οποίος ασχολήθηκε κυρίως με προβλήματα διδακτικής πράξης, και «*γι' αυτό ίδρυσε στη Λειψία παρθεναγωγείο με διδασκαλείο και πρότυπο δημοτικό σχολείο, όπου μελέτησε ολόκληρη τη σχολική οργάνωση και τη*

---

[207] *Στο ίδιο*, σσ. 126-127.

[208] Φράγκος Χρ., *Ψυχοπαιδαγωγική*, *ό.π.*, σ. 113.

[209] Δανασσής-Αφεντάκης Αν., *Η εξέλιξη της παιδαγωγικής σκέψης (17ος-20ος αι.)*, *ό.π.*, σσ. 142-143.

[210] *Στο ίδιο*, σ. 143.

[211] *Στο ίδιο*, σσ. 132-135.

διδασκαλία (1900-1923). Θεμελιώδης αρχή, που στο σχολείο Gaudig ρύθμισε τη σχολική ζωή, ήταν η αρχή της ελεύθερης διανοητικής εργασίας, (...) [η οποία] *απαιτεί την αυτενέργεια των μαθητών, την αυθόρμητη δηλ. και με δικά τους μέσα επιτελούμενη πράξη, για την πραγματοποίηση σκοπών, που εκλέγονται ελεύθερα από τους μαθητές. Κύρια επιδίωξη της ελεύθερης πνευματικής ενέργειας είναι η ανάπτυξη του τροφίμου σε ελεύθερη και υπεύθυνη προσωπικότητα, πράγμα που αποτελεί το σκοπό της αγωγής κατά Gaudig, και η συστηματική καλλιέργεια της λειτουργίας του πνεύματος και της δεξιότητας του αυτοτελώς διανοείσθαι σε όλες τις περιοχές της γενικής μορφώσεως*»[212]. Εξαίρει επίσης τη μεγάλη σημασία της εργασίας στο σχολείο και συμπληρώνει ότι, για να υπάρξει ελεύθερη πνευματική ενέργεια από τους μαθητές των σχολείων, θα πρέπει αυτοί να αναλαμβάνουν εργασία με δική τους πρωτοβουλία, αυθόρμητα και με επιθυμία της γνώσεως[213].

1.3.2.2 Το Σχολείο του Βόλου (1908-1910)

Οι Αλ. Δελμούζος και Δημ. Γληνός, όπως ήδη έχει σημειωθεί, μετέβησαν για μεταπτυχιακές σπουδές στη Γερμανία, στις πόλεις της Ιένας και της Λειψίας, οι οποίες ήσαν σημαντικά πανεπιστημιακά και επιστημονικά ευρωπαϊκά κέντρα. Ο Αλ. Δελμούζος πήγε στη Γερμανία κατά τις χρονιές 1905-1907, πρώτα στη Λειψία και ύστερα στην Ιένα. Ο Δημ. Γληνός πήγε στη Γερμανία λίγο αργότερα τις χρονιές 1908-1911, πρώτα στην Ιένα και κατόπιν στη Λειψία. Και οι δύο γνώρισαν στην Ιένα την παραδοσιακή διδακτική[214], την Ερβαρτιανή μέθοδο διδασκαλίας, και οι δυο όμως ενθουσιάστηκαν από τις παιδαγωγικές ιδέες της Νέας Αγωγής και του Σχολείου Εργασίας των J. Dewey, Georg Kerschensteiner, Ed. Claparede, Hugo Gaudig, όπως και από τις νέες ιδέες στον χώρο της ψυχολογίας, δηλαδή με τη «*φυσιολογική ψυχολογία*»[215] του «*εμπειριοκριτικιστή*» W. Wundt[216].

Ο Αλ. Δελμούζος γύρισε από τη Γερμανία, αφού τελείωσε τις μεταπτυχιακές του σπουδές, στο τέλος του 1907. Τον Ιούνιο του 1908 σε άρθρο του στην εφημερίδα *Ακρόπολις* με τίτλο «Πρόσωπα και πράγματα»[217] εκθέτει τις εκπαιδευτικές και παιδαγωγικές του θέσεις και απόψεις. Από τις προοδευτικές και πρωτοποριακές θέσεις του Αλ. Δελμούζου ενθουσιάζεται ο βολιώτης γιατρός Δημ. Σαράτσης και αποφασίζει να τον καλέσει να αναλάβει την διεύθυνση του

---

[212] *Στο ίδιο*, σσ. 136-137.

[213] *Στο ίδιο*, σ. 137.

[214] Γράφει, ο Αλ. Δελμούζος, ότι εκεί στην Ιένα ζητούσε «*η ξεραγκιανή αράχνη της Διδαχτικής*» να τον μπλέξει στα δίχτυα της, στο: Δελμούζος Αλ., *Μελέτες και πάρεργα*, τόμ. Β', *ό.π.*, σ. 440.

[215] *Στο ίδιο*, σ. 439.

[216] Βουρνάς Τ., *Δημ. Γληνός: ο στοχαστής-ο αγωνιστής-ο δάσκαλος του γένους, ό.π.*, σ. 27.

[217] Δελμούζος Αλ., «Πρόσωπα και πράγματα», εφ. *Ακρόπολις* Αθηνών, 3, 4, 5, 6 και 7 Ιουνίου 1908. Αναδημοσιεύτηκε στο: Δελμούζος Αλ., *Μελέτες και πάρεργα*, τόμ. Α', *ό.π.*, σσ. 13-29.

Παρθεναγωγείου που σκέφτεται να ιδρύσει ο Δήμος Παγασών με πρωτοβουλία δική του.

Ο Αλ. Δελμούζος δέχεται τη διεύθυνση ενός σχολείου της επαρχίας κατώτερου και από το Γυμνάσιο, ενώ θα μπορούσε να «*αναρριχηθεί σε μια υψηλή δημόσια θέση ή να επιδιώξει καθηγεσία στο Πανεπιστήμιο*»[218]. Ο Ε. Παπανούτσος εξηγεί ότι το γεγονός αυτό δείχνει τον χαρακτήρα του Δελμούζου, ο οποίος ήταν ένας «*δάσκαλος οραματιστής (ρομαντικό τον έλεγαν φίλοι και εχθροί έως το τέλος της ζωής του) που μόνο μέσα στη σχολική πράξη έβλεπε το έργο και την αποστολή του*»[219].

Το σχολείο για δύο χρόνια δούλεψε σχεδόν ανενόχλητο και απέδωσε πλούσιους καρπούς μέσα από ένα νέο πρόγραμμα σπουδών και προτάσεων με μια νέα μέθοδο διδασκαλίας και αγωγής και βεβαίως με την ομιλούμενη γλώσσα ως βασικό όργανο διδασκαλίας και αγωγής[220].

Στο τρίτο έτος της λειτουργίας του *Σχολείου του Βόλου* ξεσπάει αντίδραση εναντίον του, με αφορμή ένα γεγονός το οποίο συνέβη στο σχολείο με πρωταγωνιστές τον Δεσπότη του Βόλου και Επίσκοπο Δημητριάδος Γερμανό και την καθηγήτρια Πηνελόπη Χριστάκου[221]. Η αντίδραση μεγαλώνει και στο τέλος το σχολείο κλείνει, ενώ ο εφέτης-ανακριτής Λαρίσης Τιμολέων Αμπελάς απευθύνει κατηγορίες εναντίον του Διευθυντή του σχολείου Αλ. Δελμούζου, του γιατρού Δημ. Σαράτση, του δικηγόρου Κ. Ζάχου και επτά ακόμη Βολιωτών. Ο δικαστικός απευθύνει τις συνήθεις κατηγορίες που, όπως υποστηρίζει και ο Ε. Παπανούτσος, έχουν πλέον καθιερωθεί «*στις διώξεις ρηξικέλευθων παιδαγωγών της χώρας μας: άσεμνες πράξεις, ασέβεια προς τα θεία, ανατρεπτικές και αντεθνικές ιδέες και ενέργειες*»[222]. Στη Δίκη του Ναυπλίου το 1914, την επονομαζόμενη *Δίκη των Αθεϊκών*[223], οι κατηγορούμενοι αθωώθηκαν πανηγυρικά, όμως η πρώτη προσπάθεια του εκπαιδευτικού δημοτικισμού με άξονες την δημοτική γλώσσα και το σχολείο εργασίας είχε ήδη σταματήσει.

---

[218] Παπανούτσος Ε., *Α. Δελμούζος*, Αθήνα, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1984, σ. 42.

[219] *Στο ίδιο*, σ. 42.

[220] Για την εργασία στο Σχολείο του Βόλου, Βλ.:
α) Δελμούζος Αλ., *Το κρυφό σκολειό 1908-1911*, Αθήνα, εκδ. Institut Francais D' Athenes, 1950, σσ. 27-246,
β) Χαρίτος Γ. Χαρ., *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, τόμ. Α', *ό.π.*, σσ. 110-266.

[221] Για τα γεγονότα που οδήγησαν στο κλείσιμο του *Σχολείου του Βόλου*, Βλ.
α) Δελμούζος Αλ., *Σαν παραμύθι*, Αθήναι, εκδ. Εστία, 1911, 106σ.,
β) Δελμούζος Αλ., *Το κρυφό σκολειό 1908-1911*, *ό.π.*, σσ. 247-279,
γ) Χαρίτος Γ. Χαρ., *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, τόμ. Α', *ό.π.*, σσ. 268-294.

[222] Παπανούτσος Ε., *Α. Δελμούζος*, *ό.π.*, σσ. 52, 54.

[223] Για την Δίκη του Ναυπλίου, Βλ.:
α) *Η Δίκη του Ναυπλίου (16-18 Απριλίου 1914). Στενογραφημένα πρακτικά*, *ό.π.*, 531σ.,
β) Δελμούζος Αλ., *Το κρυφό σκολειό 1908-1911*, *ό.π.*, σσ. 294-310,
γ) Χαρίτος Γ. Χαρ., *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, τόμ. Α', *ό.π.*, σσ. 294-362.

2 ΜΙΑ ΠΡΩΙΜΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΜΑΧΗ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ Γ. ΣΚΛΗΡΟΥ ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΝ ΜΑΣ ΖΗΤΗΜΑ (1907-1909)

Τον Ιούνιο του 1907, ο Γεώργιος Σκληρός δημοσίευσε *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*, το πρώτο ελληνικό βιβλίο στο οποίο διατυπώνονται οι βασικές αρχές της μαρξιστικής θεωρίας[224].

Το βιβλίο αυτό οδηγεί τους δημοτικιστές σε μια, ανάμεσά τους, ενδιαφέρουσα συζήτηση-διαμάχη, μέσα από τις στήλες του *Νουμά*, που κρατάει για δυο χρόνια. Η δίχρονη αυτή συζήτηση θέτει μια ενδιαφέρουσα προβληματική, η οποία φανερώνει το ενδιαφέρον αλλά και τη γνώση των δημοτικιστών, από την εποχή εκείνη, των φιλοσοφικών, πολιτικο-κοινωνικών, ιδεολογικών και εκπαιδευτικών θεμάτων και ρευμάτων, τα οποία τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα απασχολούν ολόκληρη την Ευρώπη. Στη συζήτηση αυτή με αφορμή τη διατύπωση της μαρξιστικής φιλοσοφικής σκέψης διατυπώνονται και άλλα φιλοσοφικά ρεύματα σκέψης που επιχειρούν να την αντικρούσουν (Πραγματισμός) ή προσπαθούν να της δώσουν μια αναμορφωμένη λογική (Ρεφορμισμός, Νεοκαντιανισμός, ηθικός σοσιαλισμός).

Οι δημοτικιστές μέσα από τη συζήτηση αυτή, σε μια πρώιμη για την Ελλάδα εποχή για διαμάχες τέτοιου είδους, έδωσαν μια σε βάθος ανάλυση των φιλοσοφικών, πολιτικο-κοινωνικών, ιδεολογικών και εκπαιδευτικών αυτών προβλημάτων, τα οποία θίγει στο βιβλίο του και ο Γ. Σκληρός.

Στη συζήτηση αυτή θα αναφερθούμε παρακάτω, σε σχέση πάντα με τη προσπάθεια να δώσουμε απάντηση στο ερώτημα της παρούσας έρευνας.

Θα αναφερθούν τα θέματα που ενδιαφέρουν την έρευνα και τα οποία θίγει ο Γ. Σκληρός στο βιβλίο του. Μετά θα αναφερθούν τα θέματα που ενδιαφέρουν την έρευνα και τα οποία θίγουν οι δημοτικιστές στα άρθρα τους τα δημοσιευμένα στο *Νουμά* την διετία αυτή. Τέλος θα εξαχθούν συμπεράσματα, τα οποία θα αναφέρονται στα επίπεδα της έρευνας: φιλοσοφικό, πολιτικό, ιδεολογικό και θεσμικό (κρατικό και εκπαιδευτικό).

2.1 Το περιεχόμενό του βιβλίου του Γ. Σκληρού: Το κοινωνικόν μας ζήτημα *(1907)*

Από την πρώτη σελίδα του βιβλίου του, ο Γ. Σκληρός δείχνει την αγωνία του για την «*κακή κατάσταση της πατρίδος μας*», και τους ανθρώπους της. Το βιβλίο του έχει ως στόχο τη διατύπωση μιας ανάλυσης που θα βοηθήσει την εκπλήρωση του οράματος για μια νέα Ελλάδα, ένα

[224] Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα, εκδ. *Ερμής*, 1976, σ. ξε'.

όραμα που τον ενώνει με πολλούς άλλους Έλληνες διανοουμένους όπως με τον Αλ. Δελμούζο[225], ανεξαρτήτως πολιτικο-φιλοσοφικών πεποιθήσεων.

Το γενικό πολιτικό περίγραμμα που παρουσιάζει στο βιβλίο του, είναι βέβαια σοσιαλιστικό αλλά προσδεδεμένο «*στη γνωστή Πλεχανωφική αντίληψη για το χαρακτήρα της φιλελεύθερης αστικής τάξης και των συμμαχιών μαζί της ή ακόμα περισσότερο μόλο εκείνο το διαμορφωμένο πλέγμα αντιλήψεων που πάνω τους στηρίχθηκε και αναπτύχθηκε ο ρεφορμισμός της Δεύτερης Διεθνούς στις αρχές και μετά την πρώτη δεκαετία του αιώνα μας*»[226]. Πραγματικά ο Γ. Σκληρός είναι επηρεασμένος από τον Πλεχάνωφ όπως παραδέχεται και ο ίδιος στο άρθρο του «*Ο Πλεχάνωφ και η εποχή του*» στο περιοδικό *Γράμματα* Αλεξανδρείας, τχ. 5 (1919), στις σελίδες 69-78[227]. Επίσης η Δεύτερη Σοσιαλιστική Διεθνής, άρα και η πλειοψηφία των Ευρωπαίων σοσιαλιστών, δεχόταν ότι η σοσιαλιστική επανάσταση μπορεί να γίνει με επιτυχία μόνον αν γίνει το προλεταριάτο η πλειοψηφία του λαού, αντίληψη που έχει και ο Γ. Σκληρός[228].

Στα δυο πρώτα κεφάλαια του βιβλίου του Γ. Σκληρού: «Η πάλη των τάξεων ως απαραίτητος παράγων της κοινωνικής προόδου», «Τα τρία στάδια της κοινωνικής αναπτύξεως και αι τρεις ανάλογοι κοινωνικαί τάξεις», προσπαθεί να περιγράψει τις βασικές αρχές του ιστορικού υλισμού το οποίο και καταφέρνει με «*εγκυκλοπαιδική συντομία και σχηματικότητα*»[229]. Στο δεύτερο δε κεφάλαιο, το οποίο «*είναι όχι μόνο βασισμένο στο σχετικό κεφάλαιο 'Αστοί και προλετάριοι' του Κομμουνιστικού Μανιφέστου, αλλά περιέχει και μερικά στοιχεία αυτούσιας μεταφοράς*»[230], προχωράει σε μια ανάλυση σύμφωνη με τον Πλεχάνωφ και τη Δεύτερη Διεθνή λέγοντας: «*ότι μόνον τότε οι προλετάριοι ημπορούν να αποκτήσουν πραγματικήν κοινωνικήν δύναμιν και να εκβιάσουν ριζικάς μεταρρυθμίσεις, όταν αποτελέσουν πράγματι την μεγάλην πλειονοψηφίαν της κοινωνίας, αναπτυσσόμενοι και διοργανούμενοι συνάμα πολιτικώς*»[231], πιστεύει δηλαδή σε μια αργή μετεξέλιξη του καπιταλισμού προς τον σοσιαλισμό, σε αντίθεση με τον αργότερα (1915-16) διαμορφούμενο μαρξισμό-λενινισμό και την θεωρία για την σοσιαλιστική επανάσταση στα πλαίσια της Τρίτης Διεθνούς.

Στο κεφάλαιο «Ελληνικά παραδείγματα», ο Γ. Σκληρός, επιχειρεί μια μαρξιστική ανάλυση του Βυζαντίου, το οποίο «*ήτο καθαρώς φεουδαλο-*

---

[225] Ο ίδιος ο Αλ. Δελμούζος το παραδέχεται αυτό, στο: Δελμούζος Αλ., «Γράμμα σ' ένα φίλο μου. Πως έγινα δάσκαλος», στο *Μελέτες και Πάρεργα*, τόμ. Β', Αθήνα, 1958, σ. 442.

[226] Σκληρός Γ., *Έργα*, (Εισαγωγή -Σχόλια -Επιμέλεια: Λουκάς Αξελός), Αθήνα, εκδ. Επικαιρότητα, 1η έκδ., 1976, σ. 37.

[227] Η Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου πολύ εύστοχα παρατηρεί και εξηγεί τη σχέση αυτή του Γ. Σκληρού με τον Πλεχάνωφ, στο: Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, *ό.π.*, σσ. ξε'-ο'.

[228] Σκληρός Γ., *Έργα*, *ό.π.*, σσ. 39-40.

[229] *Στο ίδιο*, σ. 41.

[230] Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, *ό.π.*, σ. ζ'.

[231] Σκληρός Γ., *Έργα*, *ό.π.*, σ. 103.

αριστοκρατικόν κατασκέυασμα»[232] και της ελληνικής επανάστασης του 1821, η οποία «κ*ατά βάθος ήτο αστική επανάστασις*»[233]. Κατόπιν διατυπώνει την άποψη ότι το ελεύθερο ελληνικό κράτος «*τώρα μόνον δύο οδούς έχει να ακολουθήση: την οδόν της πραγματικότητος, σύμφωνον με τας υπαρχούσας δυνάμεις και τους υπάρχοντας παράγοντας ή την οδόν των μεγάλων ιστορικών παραδόσεων, αι οποίαι εν τη πράξει δεν ανεστοίχουν εντελώς προς τας άλλοτε, συνθήκας, δεν εστηρίζοντο πλέον επί πραγματικώς υφισταμένων παραγόντων και δεδομένων*»[234]. Από τη μια ο κόσμος της πραγματικότητας, ο αληθινός, «*ο της πράξεως*», του παρόντος και του μέλλοντος, από την άλλη ο κόσμος της φαντασίας, του παρελθόντος, της προγονοπληξίας, της συντήρησης, που «*δια της στασιμότητός του απονεκρώνη ή αποβλακώνη το περιβάλλον: (γλώσσα, θρησκεία, ηθική κτλ. κτλ.)*»[235]. Ο Γ. Σκληρός, αμέσως μετά, υποστηρίζει ότι ακολουθήθηκε ο δρόμος των «*μεγάλων ιστορικών παραδόσεων*» και του «*ιστορικού δικαίου*», ο οποίος ταίριαζε στην εποχή και στην ψυχολογία του έθνους, διότι όπως λέει: «*Το εν ονόματι της 'μεγάλης Ελλάδος' αγωνισθέν και ελευθερωθέν έθνος, ως εκ της ψυχολογίας του, της αναπτύξεως του και της εποχής του δεν ημπορούσε παρά να λάβη την οδόν των 'μεγάλων παραδόσεων'*». Στη συνέχεια υποστηρίζει ότι δεν χρειάζεται να κάνουμε κριτική για τη λήψη της προηγούμενης απόφασης. Όμως είμαστε υποχρεωμένοι να ασκήσουμε αυστηρή αντικειμενική κριτική, στο αν ωφέλησε αυτή η απόφαση, γιατί «*τα εξαγόμενα αυτής* [της ληφθείσης απόφασης] *ημπορούν να μας ωφελήσουν δια το μέλλον. Και να μας δείξουν την αλλαγήν, μεταρρύθμισην ή και εγκατάλειψιν αυτής*»[236].

Στο κεφάλαιο «Συμπέρασμα»[237], ο Γ. Σκληρός απαντάει στο ερώτημα: «*τώρα τι πρέπει να γίνη όπως η κοινωνία μας εξέλθη της ανωμάλου και στασίμου αυτής καταστάσεως;*». Οι απαντήσεις του, με συντομία, είναι: «*Πρέπει αι κοινωνικαί μας τάξεις να αρχίσουν αμέσως τον πόλεμον αναμεταξύ των, εκάστη επί τη βάσει των οικονομικών και λοιπών της συμφερόντων! Το τοιούτον θα αναγκάση τους πολεμίους να αναπτύξουν όλην των την ενέργειαν, συνάμα δε να θίξουν εξ ανάγκης όλα τα ζητήματα: πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά, πνευματικά, ηθικά κτλ. κάθε τάξις εκ της ιδικής της απόψεως. Το αποτέλεσμα της όλης κινήσεως θα είνε: πρόοδος και μόνον πρόοδος δι' όλην την κοινωνίαν μας!*». Στη συνέχεια υποστηρίζει ότι η Ελλάδα είναι καθαρά αστικό κράτος με μεγάλη, μεσαία και μικρή αστική τάξη. Η τύχη της Ελλάδας βρίσκεται στα χέρια της μεγάλης αστικής τάξης, ενώ η μεγάλη μάζα του λαού που ανήκει στη μικρή αστική τάξη έχει μικρή επιρροή και όπως χαρακτηριστικά αναφέρει αυτό είναι: «*Πρωτοφανές και παράδοξον, αλλ' αληθές*». Συνεχίζοντας υποστηρίζει ότι και εργατική (προλεταριακή) τάξη

---

[232] *Στο ίδιο*, σ. 109.
[233] *Στο ίδιο*, σ. 114.
[234] *Στο ίδιο*, σ. 115.
[235] *Στο ίδιο*, σσ. 116-117.
[236] *Στο ίδιο*, σσ. 117-118.
[237] *Στο ίδιο*, σσ. 122-130.

έχουμε, όμως «*επί του παρόντος εννοείται δεν είναι πολλοί* [οι εργάτες], *διαρκώς όμως θα αυξάνουν με την πρόοδον της βιομηχανίας, της μεγάλης γεωργίας (αγροτικοί εργάται), του εμπορίου και της ναυτιλίας*». Έτσι αν όλες αυτές οι κοινωνικές τάξεις οργανωθούν σε κόμματα και αποκτήσουν συναίσθηση της κατάστασης και της ύπαρξης τους, τότε «*ο πόλεμος αμέσως θα αρχίση και θα μας φέρη συν τω χρόνω τα ποθητά αποτελέσματα,* (...) *όλα τα σημερινά έκρυθμα συμπτώματα, τα οποία σκοτίζουν το κεφάλι των κριτικών, θα αρχίσουν το ένα μετά το άλλο να θεραπεύονται*»[238].

Ένα από τα συμπτώματα της προηγούμενης κατάστασης, όπως αναφέρει ο Γ. Σκληρός συνεχίζοντας, είναι το ζήτημα της γλώσσας και του εκπαιδευτικού μας συστήματος, το οποίο θα αρχίσει να συνειδητοποιείται, δηλαδή «*θα αρχίση να λαμβάνη εν τη πράξει σάρκα και οστά*»[239] και να αντιμετωπίζεται με την ίδια μέθοδο του πολέμου ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις μέχρι να θεραπευθεί εντελώς[240]. Κατόπιν αναφερόμενος στους δημοτικιστές, τους χαρακτηρίζει ως: «*οι ατρόμητοι υπέρμαχοι της ζωντανής μας γλώσσης* (...) *τα καλύτερα, γνωστικώτερα, γενναιότερα, και τα μάλλον ενθουσιώδη παιδιά της μπουρζοαζίας μας* (...) *τα μόνα υγιά στοιχεία του τόπου, ικανά προς θετικήν κοινωνικήν εργασίαν*». Στη συνέχεια όμως ασκεί κριτική και στους δημοτικιστές, η οποία γίνεται αφορμή για την μεγάλη συζήτηση που ξέσπασε στις στήλες του περιοδικού *Νουμάς* κατά το 1907-09, υποστηρίζοντας ότι: «*Εάν μέχρι σήμερον σχετικώς δεν έπραξαν πολλά, εις τούτο πταίει ουχί η καλή των θέλησις, αλλά η ουτοπιστική τακτική των, η οποία δεν ημπορούσε να δώση σοβαρά αποτελέσματα. Εις αυτό έπεσαν και αυτοί θύματα της γενικής αμάθειας του τόπου εις τα κοινωνικά ζητήματα. Οι δημοτικισταί εφαντάστηκαν ότι ημπορούν να λύσουν το γλωσσικόν ζήτημα, χωρίς να θίξουν το όλον κοινωνικόν οικοδόμημα* (...) *δεν θέλουν να είναι κοινωνιολόγοι, επιθυμούν να μείνουν γλωσσολόγοι. Νομίζουν ότι με τα ποιήματα και τις ρομάντζες ημπορούν να φέρουν κοινωνικάς μεταβολάς*». Και αμέσως μετά ο Γ. Σκληρός τους προτρέπει: «*να απαλλαχθούν από μερικάς μπουρζοαζικάς έξεις και προλήψεις, να μετριάσουν επί τίνα καιρόν τας ακαδημαϊκάς συζητήσεις, τα ποιήματα και τα ρομάντζα και να ασχοληθούν σοβαρώς εις την σπουδήν των κοινωνικών ζητημάτων, τα οποία αν και ακόμη εις την Ελλάδα είνε άγνωστα σχεδόν, εν τούτοις κατέστησαν ήδη παντού τα σπουδαιότερα ζητήματα*». Τελειώνοντας ο Γ. Σκληρός, εκφράζει την βεβαιότητα ότι: «*οι δημοτικισταί και μάλιστα οι νεώτεροι εξ αυτών επί τέλους θα καταλάβουν την ουτοπιστικήν τακτικήν των και μέρος αυτών το δημοκρατικώτερον, γενναιότερον και συνεπέστερον θα αναγκασθή τέλος να ευρύνη τον κύκλον της δράσεως του, ευθύς ως καταλάβη ότι το ζήτημα της γλώσσης είνε αρρήκτως*

---

[238] *Στο ίδιο*, σσ. 122-130.

[239] *Στο ίδιο*, σ. 126.

[240] «*Ώστε το ζήτημα της γλώσσης θα λυθή ουχί με τας σημερινάς ακαδημαϊκάς συζητήσεις, αλλ' εν τη πράξει, εν τω κοινωνικώ αγώνι*», *Στο ίδιο,* σ. 126.

συνδεδεμένον με άλλα γενικώτερα ζητήματα και επομένως είνε αδύνατον να λυθή αν προηγουμένως δεν λυθούν άλλα ζητήματα»[241].

2.2 Η συζήτηση στο περιοδικό Νουμάς (1907-1909)

2.2.1 Γενικά

Το βιβλίο του Γ. Σκληρού, όπως έχει αναφερθεί πιο πάνω, περνάει απαρατήρητο τους πρώτους μήνες της έκδοσης του, αν εξαιρέσουμε τον μικρό σχολιασμό της εφημερίδας *Ακρόπολις* του Βλάση Γαβριηλίδη, ώσπου ο Αλ. Δελμούζος με το ψευδ. Α. Ντέλος στέλνει από την Γερμανία το άρθρο του «Στους Δημοτικιστάς», για να δημοσιευθεί στο δημοτικιστικό περιοδικό *Νουμάς* του Δημήτρη Ταγκόπουλου. Το άρθρο δημοσιεύεται στο φύλο 257 στις 19 του Τρυγητή (Αυγούστου) 1907, στο οποίο αναλύεται το βιβλίο του Γ. Σκληρού. Από τότε και για δυο χρόνια ξεσπάει μια συζήτηση[242] με άρθρα πολλών δημοτικιστών στο περιοδικό, σε σχέση με τις νέες ιδέες, που εκφράζονται στο βιβλίο του Γ. Σκληρού, άλλοι υποστηρίζοντας και άλλοι αντιμαχόμενοι τις απόψεις του[243].

Στην αφετηρία της σκέψης των δημοτικιστών των αρχών του 20ου αι. «*η έννοια του κοινωνικού και του πολιτικού ταυτίζεται με την έννοια του εθνικού: Το γλωσσικό ζήτημα είναι ζήτημα εθνικό, γιατί το ιδανικό μιας ενιαίας γλώσσας εξακολουθεί να εκφράζει και την τελειότερη αποκρυστάλλωση της εθνικής ενότητας, μέσα και έξω απ' τα τότε ελληνικά σύνορα*»[244]. Ο Γ. Σκληρός με την παρέμβαση του τοποθετεί το δημοτικιστικό κίνημα μέσα στους κοινωνικούς και όχι στους εθνικούς αγώνες, η γλώσσα γίνεται αντικείμενο συγκρουόμενων κοινωνικών συμφερόντων, έτσι «*η 'ταξικοποίηση' και η 'πολιτικοποίηση' του γλωσσικού ζητήματος από το Σκληρό είναι πλήρεις*»[245]. Η αντίληψη του Γ. Σκληρού για την ταξική ανάλυση της γλώσσας, ενώ βοηθάει στην κατανόηση του προβλήματος, οδηγεί όμως τελικά και σε «*αδιέξοδα από τα οποία το κυριότερο είναι η διαπίστωση ότι ιδεολογίες αλληλοσυγκρουόμενες στο πολιτικό, κοινωνικό και εθνικό επίπεδο, υιοθέτησαν το δρόμο της δημοτικής*»[246].

---

[241] *Στο ίδιο*, σ. 126.

[242] Την συζήτηση αυτή περιγράφει και αναλύει διεξοδικά η Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου στην εισαγωγή του βιβλίου: Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, *ό.π.*, σσ. ν'-στα'.

Στην παρούσα μελέτη θα αναφερθούμε στην συζήτηση, καθότι δημιουργεί μεγάλο ενδιαφέρον επειδή είναι η πρώτη σύγκρουση μεταξύ των δημοτικιστών και η οποία φανερώνει τις πολιτικο-κοινωνικές τους διαφορές, πάντα όμως σε σχέση με το ερώτημα της έρευνας.

[243] Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, *ό.π.*, σσ. ε'-στ'.

[244] *Στο ίδιο*, σ. η'.

[245] *Στο ίδιο*, σ. θ'.

[246] *Στο ίδιο*, σ. θ'.

Οι έντεκα κύριοι συζητητές[247] όλοι τους ανήκοντες στο δημοτικιστικό χώρο είναι: αφ' ενός οι έξι υποστηρικτές των σοσιαλιστικών ιδεών Γ. Σκληρός, Αλ. Δελμούζος (Α. Ντέλος), Κ. Χατζόπουλος (Π. Βασιλικός), Ν. Γιαννιός, Μ. Ζαβιτσιάνος και ο Φ. Πολίτης, αφ' ετέρου οι πέντε υποστηρικτές εθνικιστικών ιδεών Μ. Τσιριμώκος (Στέφανος Ραμάς), Ι. Δραγούμης (Ίδας), Π. Βλαστός (Έρμονας), Γ. Χατζής και ο Α. Πουλημένος.

Η πιο πάνω απλοποιημένη ομαδοποίηση-κατάταξη εξυπηρετεί τις ανάγκες μιας επιστημονικής ανάλυσης, όμως θα πρέπει να γίνει φανερό ότι η κάθε ομάδα έχει διαφοροποιήσεις στους κόλπους της από αρθρογράφο σε αρθρογράφο, ώστε για παράδειγμα ούτε οι σοσιαλιστές ούτε οι εθνικιστές αποτελούν μια συμπαγή ομάδα με την ίδια άποψη για όλα τα θέματα που θίγονται στη συζήτηση. Άλλος είναι περισσότερο ορθόδοξος ή εξτρεμιστικός και άλλος λιγότερο. Επίσης το άρθρο καθενός φωτογραφίζει τον τρόπο σκέψης του στην εκάστοτε χρονική στιγμή που το συντάσσει. Άρα πρέπει να τονιστεί πως μανιχαϊστικά διλήμματα στην επιστήμη δεν υπάρχουν, υπάρχουν μόνο απλοποιητικές ομαδοποιήσεις για τις ανάγκες της επιστημονικής ανάλυσης και της κατανόησης από το ανθρώπινο πνεύμα της πολυσύνθετης πραγματικότητας. Έχουμε, λοιπόν, μια προσπάθεια της επιστήμης για σχηματική κατανόηση της πραγματικότητας και όχι δογματισμό ή σχήματα μανιχαϊστικά στην έτσι ή αλλιώς πολυσύνθετη πραγματικότητα.

Εδώ στη δίχρονη περίπου συζήτηση μπαίνει, όπως έχουμε προαναφέρει, το θέμα το κοινωνικό με την μαρξιστική ανάλυση της εποχής, και για πρώτη φορά θίγεται άμεσα ή έμμεσα, ως απόρροια της γενικότερης κοινωνικο-πολιτικής ανάλυσης, το θέμα που διαπραγματεύεται η παρούσα μελέτη. Από τη μια η υλιστική θεώρηση, η ύπαρξη διαφόρων κοινωνικών τάξεων και η πάλη μεταξύ των, η κυριαρχούσα αστική τάξη με την ιδεολογία της και η κατίσχυση της στο σχολείο -στη διαμόρφωση και λειτουργία του. Από την άλλη η ιδεαλιστική θεώρηση, η ύπαρξη ενός συνόλου, του λαού, που διαμορφώνει την ύπαρξη ενός έθνους-συνόλου, η δημιουργία του σχολείου αυτού του ενιαίου συνόλου, για το καλό όλου του έθνους, για την προώθηση της ανάπτυξης του κράτους. Σε τελική ανάλυση, από εδώ το ταξικό σχολείο από εκεί το υπερταξικό, το εθνικό σχολείο. Στη σύγκρουση αυτή το κοινό στοιχείο και ζητούμενο η δημοτική γλώσσα ως γλώσσα του λαού, του κράτους και του σχολείου. Ερωτήματα που εμφανίζονται εδώ είναι: η γλώσσα του λαού για το καλό ποιου; ή με ποια διαδικασία θα επικρατήσει αυτή; Εδώ οι αναλύσεις διαφέρουν ανάλογα με την ιδιοσυγκρασία και την φιλοσοφική, πολιτικο-κοινωνική θεώρηση κάθε δημοτικιστή, που συμμετέχει στην συζήτηση.

Γενικότερα τώρα οι συζητητές κινούνται στα άρθρα τους σε δυο επίπεδα, στο ένα το πιο γενικό, παίρνουν θέση θετική ή αρνητική στην κοινωνικοπολιτική πρόταση του Γ. Σκληρού, στο άλλο το πιο ειδικό,

---

[247] Τα πρόσωπα της συζήτησης αναφέρονται, κατατάσσονται, αναλύονται και σχολιάζονται από την Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου στην εισαγωγή του προαναφερθέντος βιβλίου της στις σσ. κη'-ν'.

παίρνουν θέση στις απόψεις του Γ. Σκληρού για το δημοτικιστικό κίνημα, δηλαδή στην κριτική που εξασκεί στους δημοτικιστές και στον δρόμο που τους προτρέπει να ακολουθήσουν.

2.2.2 Η κυρίως συζήτηση

Από τη Γερμανία, όπου βρίσκεται ο Αλ. Δελμούζος, ανακινεί πρώτος το σχετικό θέμα στέλνοντας το άρθρο: «Στους Δημοτικιστάς»[248], το οποίο και δημοσιεύει ο *Νουμάς*. Στο άρθρο του αυτό ο Αλ. Δελμούζος παρουσιάζει το βιβλίο του Γ. Σκληρού και παρακινεί τους δημοτικιστές να βγουν για να το σχολιάσουν. Ο Αλ. Δελμούζος είναι αρκετά επηρεασμένος από τον Σκληρό και ενθουσιασμένος από τη μαρξιστική κοινωνική ανάλυση που χρησιμοποιεί στο βιβλίο του. Έτσι το πρώτο πράγμα που «*συγκρατεί* [ο Αλ. Δελμούζος] *είναι η μέθοδος, βασισμένη στην 'αρχή της εξέλιξης', που χρησιμοποιεί ο Γ. Σκληρός, και που για το Δελμούζο είναι κλειδί για να μελετηθεί η νεώτερη ελληνική ιστορία* (...) [επίσης] *βλέπει κι αυτός την πάλη των τάξεων ως μέσο για να ξεπεραστεί η ελληνική στασιμότητα και απαραίτητο παράγοντα ώθησης του δημοτικιστικού κινήματος*»[249]. Όμως όπως έχει ήδη προαναφερθεί, ο Αλ. Δελμούζος, παρουσιάζεται επιφυλακτικός στο άρθρο του. Αν και ξέρει ότι η ανάλυση του Γ. Σκληρού είναι μαρξιστική άρα υλιστική και στόχος του ο σοσιαλισμός, αποφεύγει να αναφέρει τους όρους αυτούς. Η μόνη αναφορά του Δελμούζου είναι η ανώδυνη, ότι ο Γ. Σκληρός στέκεται στην μονιστική αντίληψη της ιστορίας, δηλαδή αντικαθιστά τους όρους: υλισμός, μαρξισμός, σοσιαλισμός, με τον όρο «*μονισμός*». Η Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου[250] δίνει μια άκρως λογική και διαφωτιστική εξήγηση της στάσης του Δελμούζου. Υποστηρίζει ότι ο Αλ. Δελμούζος φροντίζει, από τη μια να απλοποιήσει τα πράγματα και να γίνει ευκολότερα αντιληπτός, από την άλλη πάλι αποφεύγει να οδηγήσει (ενώ συμφωνεί με την επιστημονική ανάλυση του Γ. Σκληρού) σε μια ενδεχόμενη ταύτιση του δημοτικισμού με το σοσιαλισμό, μια που και ο ίδιος δεν είναι απόλυτα πεπεισμένος ούτε ιδεολογικά, ούτε και ως καλή τακτική κίνηση για την λύση του γλωσσικού προβλήματος. Στη συνέχεια αναφέρει ότι αργότερα φαίνεται ξεκάθαρα ότι ο Αλ. Δελμούζος «*παραμένει κυρίως δημοτικιστής*» και ότι γι' αυτόν «*ο σοσιαλισμός μπαίνει σε δεύτερη σειρά μετά το δημοτικισμό*»[251].

---

[248] Δελμούζος Αλ., (ψευδ. Α. Ντέλος),«Στους Δημοτικιστάς», π. *Νουμάς*, φ. 257 (19 του Τρυγητή 1907), σσ. 1-4.

[249] Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, *ό.π.*, σ. να'.

[250] *Στο ίδιο*, σσ. νβ'-νγ'.

[251] Σ' αυτά συνηγορούν από πολύ νωρίς ήδη και οι απόψεις του Κώστα Χατζόπουλου για τον Δελμούζο, που αναφέρονται σ' ένα γράμμα που έστειλε στον Ν. Γιαννιό στις 24-5-1908 όπου αναφέρει: «*Ο Δελμούζος, όπως τον γνώρισες, καλό παιδί, με θετικά πολλά χαρίσματα, αλλά τον απορρόφησε η παιδαγωγία. Όπως διαβάζω, το παιδαγωγικό όνειρο σέρνει όλους τους ουτοπιστές*», στο: «Πενήντα ανέκδοτα γράμματα του Κ. Χατζόπουλου προς τον σοσιαλιστή Ν. Γιαννιό και τη γυναίκα του Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού», π. *Νέα Εστία*, τόμ. 62, τχ. 724 (1η Σεπτεμβρίου 1957), σ. 1271.

Στο συμπληρωματικό του δεύτερο άρθρο «Για το ζήτημα»[252], που στέλνει ο Αλ. Δελμούζος στον *Νουμά*, κάνει κριτική στους δημοτικιστές και ισχυρίζεται ότι σαν τους ποιητές είναι ιδεαλιστές, ατομικιστές και υποκειμενιστές. Έτσι σκεπτόμενοι ιδεαλιστικά, έκαναν «*τη γλώσσα ένα σύμπτωμα που παίρνοντας το ως κάτι ανεξάρτητο από τ' άλλα κοινωνικά φαινόμενα το ανύψωσαν στην αρχική αιτία της εθνικής κακομοιριάς μας και συνασπισμένοι στο 'Νουμά' άνοιξαν τον πόλεμο 'κυρίως' εναντίον ενός συμπτώματος, της καθαρεύουσας*». Συνεχίζοντας αναφέρει ότι αρνούνται οι δημοτικιστές την συνεργασία των «*μεικτών*», οι οποίοι πολεμούν και αυτοί την καθαρεύουσα, και άλλωστε με τον παραλληλισμό μαζί τους θα φανεί, σε τελική ανάλυση, η πραγματική αληθινή δική τους αξία, γιατί όπως αναφέρει: «*τ' αληθινό, το δυνατό και το μεγάλο τραβά πάντα κι αφομοιώνει, και την ειλικρίνεια και τον πόνο δεν μπορείς να τους τ' αρνηθής*».

Κατόπιν αναλύει, ο Αλ. Δελμούζος, τι είναι κατ' αυτόν ο πλατύς «*πλατύτατος*» ορίζοντας στον οποίο πρέπει να προσβλέπουν οι δημοτικιστές: «*είναι εκείνος που αγκαλιάζει όλη την κοινωνία και που στην περιοχή του ειδικού μελετηταί αναχωρώντας από 'να φιλοσοφικό σύστημα εξετάζουν επιστημονικά όλα τα φαινόμενα*». Όμως οι δημοτικιστές σοβαρά, επιστημονικά, συστηματικά δεν τα ερεύνησαν ποτέ και η μόνη τους άποψη καθαρά ιδεαλιστική, υποστηρίζει ο Αλ. Δελμούζος, είναι ότι όλα τα άλλα ζητήματα θα εξηγηθούν και θα επιλυθούν με την γλωσσική ιδέα που είναι η πρώτη και σπουδαιότερη αφορμή του γενικού κακού της ελληνικής κοινωνίας. Και αναρωτιέται και προκαλεί σε συζήτηση να απαντηθεί «*αυτή η κεντρική ιδέα: είναι η γλώσσα αρχή του κακού ή όχι;*» και «*γι' αυτό είναι ανάγκη να συζητηθή σοβαρώτατα το βιβλίο του Γ. Σκληρού*».

Πρώτος ανταποκρίνεται, στο κάλεσμα που κάνει ο Αλ. Δελμούζος, ο Μάρκος Τσιριμώκος (Στέφανος Ραμάς) με το άρθρο του «Οι δημοτικισταί και το κοινωνικό μας ζήτημα»[253], που δημοσιεύεται και αυτό στο *Νουμά*.

Από την πλευρά των εθνικιστών, ο Μ. Τσιριμώκος, ξεκαθαρίζει ότι η μόνη «*πραγματική ριζοσπαστική Ιδέα στον τόπο μας*» είναι η «*ιδέα της Εθνικής Γλώσσας*», η «*ιδέα των Δημοτικιστών*». Για το λόγο αυτό οι μόνοι ριζοσπάστες είναι οι Δημοτικιστές, καθότι οι φοιτητές είναι αντιδραστικοί και εργατική τάξη δεν υπάρχει, διότι οι συνθήκες δεν επιτρέπουν αυτή τη στιγμή την δημιουργία της. Λέγει, λοιπόν, «*κανένα ζήτημα κοινωνικό, ούτε το εργατικό και η συμπαρομαρτούσα πάλη των τάξεων, δεν επιβάλλεται με το έτσι θέλω, διότι έτσι μου αρέσει και αποφάσισα, αλλά* γεννιέται μόνο του, με τον καιρό του κι από την ανάγκη». Όμως τέτοια ανάγκη δεν υπάρχει διότι «*θα έπρεπε να ζήσει πρώτα μια βιομηχανία αληθινή*».

Άρα, αναρωτιέται ο ίδιος, η υποκίνηση του εργατικού ζητήματος στην Ελλάδα, θα φέρει την επικράτηση της γλωσσικής αλήθειας; Και

---

[252] Δελμούζος Αλ. (ψευδ. Α. Ντέλος), «Για το ζήτημα», π. *Νουμάς*, φ. 261 (16 του Σεπτέμβρη 1907), σσ. 5-6.

[253] Τσιριμώκος Μ. (ψευδ. Στέφανος Ραμάς), «Οι δημοτικισταί και το κοινωνικό μας ζήτημα», π. *Νουμάς*, φ. 263 (30 του Σεπτέμβρη 1907), σσ. 3-5.

υποστηρίζει ότι κατά την άποψη του αν οι Δημοτικιστές «*φέρουμε την γλωσσική πρόοδο, ρίχνοντας το Κράτος σε μαλώματα και συφορές και σε δεινά, θα προτιμούσαμε βέβαια να μείνει το Κράτος στη θέσι που βρίσκεται με το καλλίτερο παρόν και με το ελεεινό γλωσσικό καθεστώς*». Έτσι το μόνο κέρδος που αποκομίζει κανείς από το βιβλίο του Γ. Σκληρού, κατά τον Μ. Τσιριμώκο, είναι από τη μια η προτροπή ότι «*κάθε σχέδιο να είναι άρτιο*» και από την άλλη «*και προπάντων, διότι κατώρθωσε* [ο Σληρός] *να διακρίνει με τ' άλλα τα ανύπαρχτα και το μόνο αληθινό προοδευτικό στοιχείο του τόπου μας, τους Δημοτικιστάς*».

Τελειώνοντας, ο Μ. Τσιριμώκος, ασκεί κριτική στον Μαρξισμό, λέγοντας πρώτα ότι αυτός είναι μια υπόθεση και δεν αποτελεί απόλυτη επιστημονική αλήθεια (όπως γενικά παρουσιάζεται) και κατά δεύτερο λόγο υποστηρίζει ότι «*η εξέλιξις των κοινωνιών πιθανότατα είναι να γίνεται με τη βοήθεια της πάλης των συμφερόντων των τάξεων, αλλά πάντως έχει κι άλλους παράγοντες και μάλιστα ένα: Την πάλη του Πνεύματος*». Και τέλος υποστηρίζει: «*ότι εξέλιξις και πρόοδος δεν είναι το ίδιο πράγμα*», και πως ο Ευρωπαϊκός πολιτισμός «*εχάρισε στο άτομο την ελευθερία του σώματος, του πνεύματος και της ενέργειας, ο κοινωνισμός μας οδηγεί στην υποδούλωσι του ατόμου στο Σύνολο*».

Στη συνέχεια ο Κώστας Χατζόπουλος (Πέτρος Βασιλικός) με το άρθρο του: «Το κοινωνικό μας ζήτημα»[254], απαντάει στον Μ. Τσιριμώκο, δίνοντας μεγαλύτερο βάρος στο κοινωνικό πρόβλημα και λιγότερο στο γλωσσικό. Η εξέλιξη του Ευρωπαϊκού πολιτισμού, υποστηρίζει ο Κ. Χατζόπουλος, θα ακολουθηθεί αναπόφευκτα και από την δική μας κοινωνία καθότι δεν είμαστε μια αποκομμένη χώρα. Και στην Ελλάδα «*η βιομηχανία, μικρή μεγάλη, θα αναπτύσσεται ολοένα*». Ο Ευρωπαϊκός πολιτισμός αργά ή γρήγορα θα μας κατακτήσει, άρα: «*Αν σας αρέση, γιατί τον τρέμετε; Αν όχι, βοηθείστε τότε το σοσιαλισμό να τον αλλάξη. Μόνον αυτός χτυπά το κακό στη ρίζα*».

Στη συζήτηση παρεμβαίνει ο ίδιος ο Γ. Σκληρός με ένα άρθρο του: «Στους Δημοτικιστάς»[255], που στέλνει και δημοσιεύεται στο *Νουμά*. Εκεί αναλύει την «*μεταφυσική*» μέθοδο που ακολουθούν οι δημοτικιστές και την «*διαλεκτική*» μέθοδο που ακολουθεί ο ίδιος. Η ανάλυση του αυτή «*τον οδηγεί να διατυπώσει καθαρότερα τις απόψεις του για την 'ουτοπιστική' τακτική των δημοτικιστών. Τακτική που διαφέρει απ' αυτήν που προτείνει ο ίδιος, γιατί απορρέει από 'διαφορετικό φιλοσοφικό σύστημα', από διαφορετική 'κοινωνική αντίληψη'. Ο Γ. Σκληρός, προβάλλοντας καθαρά με το άρθρο αυτό, την άποψη πως οι ιδεολογίες γεννιούνται μέσα από τις συγκεκριμένες συνθήκες, καλεί τους δημοτικιστές να συνειδητοποιήσουν ότι η ένταξή τους και η πρακτική τους μέσα στο δημοτικιστικό κίνημα δεν είναι τελικά άσχετη με την επιλογή ενός*

---

[254] Χατζόπουλος Κ. (ψευδ. Πέτρος Βασιλικός), «Το κοινωνικό μας ζήτημα», π. *Νουμάς*, φ. 267 (28 του Οχτώβρη 1907), σσ. 1-4.

[255] Σκληρός Γ., «Στους Δημοτικιστάς», π. *Νουμάς*, φ. 268 (4 του Νοέμβρη 1907), σσ. 1-4.

φιλοσοφικού συστήματος και ιδιαίτερα με το ποιόν παράγοντα δέχονται ως κινητήρια δύναμη της ιστορίας και της κοινωνίας».[256]

Με τη σειρά του ο Ίων Δραγούμης (Ίδας) με το άρθρο του «Το έθνος, οι τάξες και ο ένας»[257], αντιτάσσει στον ιστορικό παράγοντα της εξέλιξης (δηλαδή την πάλη των τάξεων) για τους σοσιαλιστές, «*έναν άλλον· το έθνος και την αναγκαία κρατική του υπόσταση*»[258].

Στη συζήτηση που ανοίγει στο άρθρο του αυτό ο Ί. Δραγούμης με τον Γ. Σκληρό είναι ξεκάθαρος. Το βιβλίο και το σύστημα του κ. Σκληρού «*λέει σωστά πράματα· μπορεί μάλιστα κι αλάκερο να είναι σωστό και λογικό. Αλλά κάτι έχει το σύστημα του κ. Σκληρού που δεν έρχεται στην ιδιοσυγκρασία μου. Το κάτω κάτω της γραφής κάθε φιλοσοφικό σύστημα είναι αποτέλεσμα χωριστής ιδιοσυγκρασίας*». Συνεχίζοντας ο Ί. Δραγούμης υποστηρίζει ότι η δική του ιδιοσυγκρασία τον οδηγεί σ' άλλα συμπεράσματα, στα οποία καταλήγει ως πολιτικός και πρακτικός άνθρωπος, για την σημερινή κατάσταση της πατρίδας του. Και συνεχίζει αποφθεγματικά: «*Σε κανενός τις θεωρίες ο άνθρωπος δεν τεριάζει να σκλαβώνεται, ούτε στις δικές του* (...) *δεν μου πολυαρέσουν οι θεωρίες και τα συστήματα, ούτε και σαστίζω μπροστά στην επιστήμη*».

Ο Ί. Δραγούμης, δεν '*σκλαβώνεται*', όπως λέει ο ίδιος, σε θεωρίες και συστήματα, βλέπει την πραγματικότητα της εποχής του, βλέπει ότι οι λαοί, την περίοδο αυτή στα Βαλκάνια, ξυπνούν εθνικά και ως έθνη-κράτη προσπαθούν να αναπτυχθούν ακόμα και εις βάρος των γειτονικών τους κρατών. Τα εθνικιστικά κινήματα των Βαλκανικών κρατών θέλουν να εκπληρώσουν την βασική εθνικιστική αρχή «*ένα κράτος ένα έθνος*» και «*ταύτιση του κράτους με τα όρια του έθνους*». Έτσι αποδεχόμενος την πραγματικότητα προσπαθεί με την σκέψη και την πρακτική του να βοηθήσει και να παλέψει για το δικό του έθνος-κράτος. Τα κοινωνικά προβλήματα τα βλέπει δευτερότερα, τα συμφέροντα των διαφόρων κοινωνικών τάξεων και την πάλη μεταξύ τους επιζήμια αυτή την ώρα για την ευτυχή απόληξη των εθνικών προβλημάτων και άρα καλό να αποφευχθούν. Ακόμα περισσότερο αρνητικός στέκεται μπρος στην επίκληση του Γ. Σκληρού προς τους δημοτικιστές, για να βοηθήσουν στο δυνάμωμα της εργατικής τάξης, ώστε να λυθεί το γλωσσικό πρόβλημα. Το να λυθεί το γλωσσικό πρόβλημα, ο Ί. Δραγούμης, το βλέπει ως ένα γεγονός που θα βοηθήσει στο να λυθεί το εθνικό πρόβλημα (όπως το έβλεπε και παλιότερα η εταιρεία *Εθνική Γλώσσα*[259]). Έτσι, λοιπόν, δεν βλέπει, ο Ί. Δραγούμης, σωστό αυτό το δρόμο για την επικράτηση της δημοτικής γλώσσας, δηλαδή ένα δρόμο που ίσως βοηθήσει την γλώσσα, αλλά καταστρέψει την ομοψυχία των Ελλήνων και δυσχεράνει την επίλυση του εθνικού ζητήματος.

---

[256] Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, *ό.π.*, σ. νστ'.

[257] Δραγούμης Ίων (ψευδ. Ίδας), «Το έθνος, οι τάξες και ο ένας», π. *Νουμάς*, φ. 271 (25 του Νοέμβρη 1907), σσ. 3-6.

[258] Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, *ό.π.*, σ. νστ'.

[259] Βλ. σχετικά για την εταιρεία *Εθνική Γλώσσα* στο 1ο Κφ. της παρούσας εργασίας.

Ο Κ. Χατζόπουλος, επανέρχεται με το άρθρο του «Στους σοσιαλιστοφάγους»[260], και συμπεραίνει ότι «*τα όρια των εθνικοτήτων σπάζουν*» και πως «*στην ίδια προλεταριακή εξέλιξη σέρνεται αναγκαία κ' η Ελλάδα*». Έτσι θα ξυπνήσει ο λαός θα απαιτήσει μόρφωση και θα «*επιβάλη να μπη στα σχολεία η ζωντανή μας γλώσσα, η μόνη που θα τον μορφώση*». Η συζήτηση αυτή, λέει ο Κ. Χατζόπουλος, δεν γίνεται για το *«συμφέρον μιας τάξης, μα αλάκαιρης της κοινωνίας, που προορισμός της μοναχός δεν είναι να κάμη νέο Βυζάντιο, αλλά πολιτισμένο έθνος, να ξαναγεννηθή σε λαό αντάξιο της σημερινής ζωής κ' επί τέλους –γιατί όχι τάχα;- και του περασμένου του και των παραδόσεών του*».

Ο Μ. Τσιριμώκος, στο άρθρο του «Στις κόκκινες φυλλάδες και τα σκούρα κιτάπια»[261], υποστηρίζει ότι η προσπάθεια σας το πολύ να δώσει ένα νέο όπλο στη δημοκοπία, η οποία θα εκμεταλλευθεί τα δικαιώματα της εργατικής τάξης προς 'ίδιον όφελος' για να αναρριχηθεί και να διατηρηθεί στην εξουσία, αφού πετάξει «*από τη μέση όλους τους απλοϊκούς ειλικρινείς φιλεργάτες, φιλανθρώπους, ποιητάς και ιδεολόγους, που το ξανάψατε*».

Ο Μ. Ζαβιτσιάνος, απευθυνόμενος «Στους ιμπεριαλίστες»[262], λέγει ότι ο λαός δεν είναι δυνατόν να μορφωθεί στα σχολεία μόνο, τα οποία άλλωστε δεν είναι «*στα χέρια του, ούτε στα δικά σας, παρά τα κατέχουν οι επίσημοι που όσο μαλώνετε μεταξύ σας δε σας ψηφούνε και σας κοροϊδεύουνε*».

Ο Π. Βλαστός, επανέρχεται στη συζήτηση με το άρθρο του «Πραγματισμός»[263], με αφορμή το άρθρο του Γ. Σκληρού «Διαλεκτικός υλισμός»*[264],* προσπαθεί να αντικρούσει τον υλικό μονισμό και τον νόμο της εξέλιξης ή όπως τον αναφέρει ως νόμο «*της ξετυλιξιάς ή της φυσικής ξεχωρισιάς*», με μια νέα φιλοσοφική σχολή τον πραγματισμό[265].

---

[260] Χατζόπουλος Κ. (ψευδ. Πέτρος Βασιλικός), «Στους σοσιαλιστοφάγους», π. *Νουμάς*, φ. 281 (3 του Φλεβάρη 1908), σσ. 7-8, φ. 282 (10 του Φλεβάρη 1908), σσ. 6-7.

[261] Τσιριμώκος Μ. (ψευδ. Στέφανος Ραμάς), «Στις κόκκινες φυλλάδες και τα σκούρα κιτάπια», π. *Νουμάς*, φ. 284 (24 του Φλεβάρη 1908), σσ. 5-6).

[262] Ζαβιτσιάνος Μ., «Στους ιμπεριαλίστες», π. *Νουμάς*, φ. 287 (16 του Μάρτη 1908), σσ. 1-3.

[263] Βλαστός Π. (ψευδ. Στέφανος Ραμάς), «Πραγματισμός», π. *Νουμάς*, φ. 288 (23 του Μάρτη 1908), σσ. 9-12.

[264] Σκληρός Γ., «Διαλεκτικός υλισμός», π. *Νουμάς*, φ. 280 (27 του Γενάρη 1908), σσ. 2-8.

[265] Γράφει ο Π. Βλαστός: «*να ξετάσω μερικές θεωρίες του διαλεχτικού υλισμού που μας παρουσίασε ο κ. Σκληρός και να τις βασανίσω λιγάκι με τη μέθοδο του πραγματισμού*», *Στο ίδιο,* σ. 9.

Πραγματισμός είναι: «*Δογματική γνωσιολογική αντίληψη στη φιλοσοφία, σύμφωνα με την οποία αληθινή αξία υπάρχει μόνο σε ό,τι είναι ωφέλιμο (ωφελιμισμός) για τον άνθρωπο και σε καθετί που ευνοεί και προάγει τη ζωή. Κατ` αυτή την έννοια η αλήθεια ή η γνώση, δεν ισχύουν γενικά, αλλά πρέπει να εκτιμώνται μόνον από τα πρακτικά τους αποτελέσματα και τη χρησιμότητά τους στην ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών. Ο όρος 'πραγματισμός' εισήχθη από τον Αμερικανό C. S. Peirce το 1905. Εκφραστές του πραγματισμού υπήρξαν ο W. James και ο J. Dewey, ενώ απόψεις του*

Ξεκινά, ο Π. Βλαστός, από το προβληματισμό, αν θα πρέπει να ασχοληθεί με μεταφυσικές, φιλοσοφικές έγνοιες, και παραδέχεται ότι «*το πιο θετικό πράμα κάθε ανθρώπου είναι ίσια ίσια η φιλοσοφία του γιατί συνειδητά ή σκοτοσύνειδα η φιλοσοφία του κυβερνά την πράξη του και κανονίζει την κοινωνική του ενέργεια*». Επίσης, ο ίδιος, παρατηρεί και σημειώνει μια μεγάλη αλήθεια για την δράση του ανθρώπου: «*Ο άνθρωπος πάντα πασκίζει να ενοποιήση τον κόσμο ψάχνοντας και ξετρυπώνοντας καινούριους νόμους κι αυτό γιατί κάθε ενοποίηση σημαίνει μια ευκολία γι' αυτόνα, του δίνει κάποιο τύπο για να πιάνη τον κόσμο με πολλαπλασιαστικές ομοιομορφίες*». Μια ιδανική τέτοια ενοποίηση είναι ο φιλοσοφικός μονισμός είτε ιδεαλιστικός, είτε υλικός όπως του κ. Σκληρού. Ο Π. Βλαστός, λοιπόν, βλέποντας έτσι τα πράγματα, αναφέρει: «*Ίσως με την πρόοδο της επιστήμης να βρεθή ότι ο κόσμος είναι πολύ πιο ενωμένος απ' όσο φανταζόμαστε, όμως η τωρινή μας πείρα δε μας δίνει την άδεια να προϋποθέσουμε απόλυτη ενότητα με κανένα και για κανένα τρόπο. Κ' έτσι μας γίνεται φανερό πως κι ο πιο υλικός μονισμός είναι άθελα μ' αναγκαστικά μια μορφή κι αυτή του μυστικισμού.* (...) *Κ' έτσι μοιάζει σαν πιο λογικό και πιο φρόνιμο -όσο βρισκούμαστε ακόμα στο δρόμο -να βασιζούμαστε στον εμπειρικό πολισμό και να μην ξανοιγούμαστε σε θεωρίες μονιστικές όσο συμπαθητικές κι α μας είναι κι όσο κι α γνέφουνε προκλητικά προς κάποιο μυστικό πόθο ενισμού που φωλεύει στα βάθια της ανθρώπινης ψυχολογίας*».

Κατόπιν ο Π. Βλαστός εξασκεί κριτική στην άποψη του Γ. Σκληρού, για τον νόμο της εξέλιξης ή της «*ξετυλιξιάς*», όπως την αναφέρει ο ίδιος: «αντικειμενικώς *όμως μόνο η* εξέλιξη *υφίσταται, η οποία μένει η ίδια για όλους, γιατί δεν εξαρτάται από κανένα, έχει δικούς της σιδερένιους νόμους, που σιγά σιγά οδηγούν την κοινωνία από τη μοιραία στην ελεύθερη κατάστασή της*»[266]. Ο Π. Βλαστός απαντάει στον Σκληρό: «*πως την έννοια της Ξετυλιξιάς την έκανε ο άνθρωπος και δεν υπάρχει έξω από τον άνθρωπο. Γιατί κι αυτή σαν όλους τους επιστημονικούς κανόνες είναι κατασκεύασμα του ανθρώπου και όχι αντικειμενική αλήθεια, ένας τρόπος μελέτης κι όχι εσωτερική οντοσύνη κι αξίωμα ξηγητικό της ζωής. Κι ακόμα πιο μακριά θα πάω λέγοντας ότι αντικειμενική αλήθεια για μας δεν υπάρχει. Υποκειμενικές μόνο ξέρουμε αλήθειες*». Καταλήγοντας την κριτική του στο νόμο της εξέλιξης αναφέρει ότι: «*όλοι οι μηχανικοί νόμοι της Ξετυλιξιάς* (...) *σταματούνε στο ίδιο σημείο -στην αποτυχία τους να ξηγήσουνε το ιστορικό φαινόμενο της πρόοδος. Κι έτσι βρισκούμαστε μπροστά σε δίλημμα -ή πρέπει να παραδεχτούμε την ύπαρξη κάποιου άγνωστου μηχανικού νόμου της ξετυλιξιάς που να μας αιτιολογή την πρόοδο ή πρέπει να καταφύγουμε στην πεποίθηση πως η διανοητική ενέργεια συμπιάνει στη μόρφωση των νόμων της ζωής και πως δεν είναι ίσως κι απίθανο να κρύβεται μέσα στη φύση κάποιος τηλεολογικός*

συναντάμε στους E. Mach, H. Vaihinger κ.ά.», στο: Βασιλείου Θ. - Σταματάκης Ν., *Επίτομο εννοιολογικό λεξικό Επιστημών του Ανθρώπου, ό.π.,* σ. 324.

[266] Σκληρός Γ., «Διαλεκτικός υλισμός», π. *Νουμάς*, φ. 280 (27 Γενάρη 1908), σσ. 2-8.

σκοπός. Ο καθένας μπορεί να διαλέξη ό,τι προτιμά. Και θα προτιμήση το πρώτο ή το δεύτερο κατά την ιδιοσυγκρασία του -αν είναι σκληρόμυαλος θα πάη με το μηχανικό εμπειρισμό, αν είναι μαλακόμυαλος θ' ακουμπήση στην τηλεολογική πίστη». Αναρωτιέται επίσης, ο Π. Βλαστός: «*Μα πως μπορούνε να σταθούνε μαζί η σιδερένια Ξετυλιξιά κ' η λεύτερη κοινωνία; Μήπως ο όρος 'λευτεριά' δεν είναι ακριβολογία; Κι αν πάλι κ' η λεύτερη κοινωνία είναι κι αυτή κάτι μοιραίο και σιδερογεννημένο, γιατί να χαλούμε τα κεφάλια μας με τόσες πολεμικές και να σκοτωνούμαστε στον αγώνα της ζωής; Δεν είναι καλήτερο να σταυρώσουμε τα χέρια μας και ν' αφίσουμε αυτούς τους περίφημους νόμους της ξετυλιξιάς να μας κάνουν ό,τι θένε; Κ' ίσως όλη μας η διαφορά εδώ να είναι, γιατί εμείς πιστεύουμε πως ο άνθρωπος είναι κι αυτός νόμος της φύσης, πως όσο η φύση ενεργεί πάνω του άλλο τόσο κι ο άνθρωπος ενεργεί πλάθοντας τη φύση. Το ξέρουμε πως αυτό δεν είναι ακόμα αποδειγμένο επιστημονικά, μα κάθε φιλοσοφία χρειάζεται κατά βάθος κάποια πίστη – κ' οι πιο σκληροί επιστήμονες σε μια πίστη κι αυτοί βασίζουνται, δηλαδή τον κόσμο τον αντικειμενικό*». Εδώ ο Π. Βλαστός εντοπίζει τον αντιβολονταρισμό και τον οικονομικό ντετερμινισμό[267] του Μαρξισμού, που υποστηρίζουν ο Γ. Σκληρός και ο Κ. Χατζόπουλος στη συζήτηση αυτή. Ο Γ. Σκληρός μιλάει για τους «*σιδερένιους νόμους*» των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών που οδηγούν την εξέλιξη της πραγματικότητας. Ο Κ. Χατζόπουλος πάλι με διαφορετικά λόγια, αλλά με την ίδια σημασία αναφέρει: «*Τέλος πρόβαλε ο Μαρξ με την ανακάλυψη του νόμου της εξέλιξης της κοινωνίας. Τι είναι καλό και τι κακό, τι πρέπει και τι δεν πρέπει, είπε, απ' αυτά η ζωή δεν ξέρει· δίχως τη θέληση του ανθρώπου αναπτύσσεται απάνω στις υλικές ανάγκες της, στα παραγωγικά της μέσα*»[268]. Έτσι ο Π. Βλαστός υποστηρίζει την δύναμη της θέλησης του ανθρώπου (βολονταρισμός[269]) και επιχειρηματολογεί καθ' όμοιο τρόπο με τους νεοκαντιανούς και τους ρεβιζιονιστές (Bernstain) στη συζήτηση για τον ηθικό σοσιαλισμό στη Γερμανία[270].

---

[267] «*Η αντίληψη κατά την οποία η ύπαρξη, η κοινωνική εξέλιξη, αλλά και η συμπεριφορά των μελών μιας κοινωνίας, ανάγονται στις λειτουργίες της οικονομικής της δομής. Δεν είναι λίγοι, λόγου χάρη, εκείνοι που επικρίνουν τη μαρξιστική θεωρία (μαρξισμός), για το μονοδιάστατο οικονομικό ντετερμινισμό που πρυτανεύει σ' αυτήν*», στο: Βασιλείου Θ. -Σταματάκης Ν., *Επίτομο εννοιολογικό λεξικό Επιστημών του Ανθρώπου*, *ό.π., σ.* 278.

[268] Χατζόπουλος Κ. (ψευδ. Πέτρος Βασιλικός), «Στους σοσιαλιστοφάγους», π. *Νουμάς*, φ.289 (30 του Μάρτη 1908), σσ. 2-4.

[269] «*Ο βολονταρισμός, η βουλησιοκρατία (ή βουλησιαρχία). Είναι φιλοσοφική αντίληψη η οποία αρνείται τη νομοτέλεια των φαινομένων και δίνει έμφαση στη βούληση, στη ατομική βούληση ως πρωταρχικό παράγοντα της ανθρώπινης ψυχής και των ατομικών δραστηριοτήτων*», στο: Βασιλείου Θ. -Σταματάκης Ν., *Επίτομο εννοιολογικό λεξικό Επιστημών του Ανθρώπου*, *ό.π.,* σ. 74.

[270] Βλ. Τερζής Ν., *Η παιδαγωγική του Αλεξάνδρου Π. Δελμούζου. Συστηματική εξέταση του έργου και της δράσης του*, *ό.π.*, σσ. 45-50, όπου αναφέρεται η συζήτηση για τον ηθικό σοσιαλισμό στη Γερμανία.

Ο Π. Βλαστός καταλήγει και αναφέρεται στην αλήθεια όπως την αντιλαμβάνεται ο πραγματισμός σε σχέση με τις υπόλοιπες φιλοσοφικές σχολές: «*Οι περισσότεροι συνηθίζουνε να φαντάζουνται την αλήθεια σαν κάτι αντικειμενικό κι αμετάβλητο* (...) *Οι πραγματιστές λένε πως αλήθεια είναι τ' ωφέλιμο, το αποτελεσματικό, ό,τι δηλαδή η πραχτική πείρα μας δείχνει ότι μπορεί να δουλέψη.* (...) *Στο σκολειό μάθαμε ότι η αλήθεια προϋπάρχει και ότι ο άνθρωπος τήνε βρίσκει. Ο πραγματισμός λέει -όχι, δεν ξέρουμε αν η αλήθεια προϋπάρχη. Αυτό που ξέρουμε είναι πως ο άνθρωπος φτειάνει αλήθειες δηλαδή νόμους που έχουνε αξία για τη δική του ζωή.* (...) *Κι όχι μόνο πλάθουνται* [αλήθειες] *από τον άνθρωπο μα κι αλλάζουνται απ' αυτόνα με τον καιρό*».

Ο Γ. Σκληρός, από το Βερολίνο όπου βρίσκεται, με το άρθρο του «Το κοινωνικό μας ζήτημα. Οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλίστες'»[271], αναλαμβάνει να απαντήσει συνολικά στην κριτική που είχαν ασκήσει μέχρι τότε οι εθνικιστές δημοτικιστές και βασικά ασχολείται με τους δυο κύριους εθνικιστές αντιπάλους του, τον Μ. Τσιριμώκο και τον Ί. Δραγούμη.

Στο άρθρο του αυτό, ο Γ. Σκληρός ξεκινά με μια ανάλυση για τον συντηρητικό και τον ριζοσπάστη, και στη συνέχεια ανακεφαλαιώνει την «*ουσία του συστήματος*» την «*βάση όλου του οικοδομήματος*» που παρουσίασε στο βιβλίο του. Λέει, λοιπόν, ότι η κοινωνία έχει δικούς της νόμους με τους οποίους εξελίσσεται, εμείς αφού τους σπουδάσουμε και τους καταλάβουμε, μπορούμε το πολύ να τους «*υποβοηθήσουμε συνειδητά*». Η αντικειμενική κοινωνιολογία μας λέει ότι το κύριο αίτιο εξέλιξης της κοινωνίας είναι οι υλικές ανάγκες του ανθρώπου και η διαρκής του τάση να τελειοποιεί τη ζωή του. Η δε ιδεολογία «*δεν είναι ανεξάρτητη απ' τις υλικές ανάγκες, αλλά πάντοτε προσδιορίζεται απ' αυτές. Ιδεολογία επίσημη, αντίθετη με τα υλικά συμφέροντα της κυριαρχούσας κοινωνικής τάξεως δεν υπήρξε ως τα τώρα πουθενά και δεν μπορεί ποτέ να υπάρξη*». Η ιδέα της προόδου «*έξω από την αντικειμενική εξέλιξη, είναι ολωσδιόλου υποκειμενική έννοια, και συνήθως δεν είναι άλλο τι, παρά αντανάκλαση των ενστίκτων, της ιδιοσυγκρασίας, της κοινωνικής θέσεως και της 'επίσημης ιδεολογίας' του καθενός καιρού και τόπου».* Έτσι, λοιπόν, *«η αντίθεση των υλικών συμφερόντων γεννά τη αντίθεση των κοινωνικών τάξεων και επομένως την πάλη τους*».

Στο ίδιο, άρθρο ο Γ. Σκληρός απαντά στον Μ. Τσιριμώκο (ψευδ. Στ. Ραμά) λέγοντας πως πραγματικά ο Μαρξισμός δεν είναι απόλυτη επιστημονική αλήθεια, «*αν τον παραδεχόμεθα, το κάνουμε γιατί βλέπουμε την απέραντή του υπεροχή απέναντι στα άλλα 'υποκειμενικά συστήματα'. Αν μας δείξη ο κ. Ραμάς κανένα άλλο σύστημα που να εξηγή και προβλέπη καλύτερα τα κοινωνικά φαινόμενα, είμεθα πρόθυμοι να το παραδεχθούμε, αφίνοντας το Μαρξισμό*». Στην άποψη του Μ. Τσιριμώκου περί ύπαρξης και της «*πάλης του πνεύματος*» ως παράγοντας εξέλιξης της κοινωνίας, ο Γ. Σκληρός απαντάει, ότι πράγματι υπάρχει αλλά δεν είναι

---

[271] Σκληρός Γ., «Το κοινωνικό μας ζήτημα. Οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλίστες'», π. *Νουμάς*, φ. 291 (13 του Απρίλη 1908), σσ. 1-3, φ. 292 (20 του Απρίλη 1908), σσ. 1-3 και φ. 293 (27 του Απρίλη 1908), σσ. 2-4.

ανεξάρτητος παράγοντας, είναι μόνο «*απλή σκιά και αντανάκλαση βαθύτερης πάλης υλικών και κοινωνικών συμφερόντων. Αν δεν προηγούνταν οι υλικές αυτές ανάγκες, δε θα ακολουθούσαν οι ανάλογες ιδέες*». Και στη συνέχεια ζητάει από τον Ραμά να του υποδείξει «*μια και μόνη επίσημη ιδεολογία, που να είναι αντίθετη με τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξεως*».

Η κριτική του Γ. Σκληρού στον Ί. Δραγούμη γίνεται ως προς την πραγματική σημασία των λέξεων κράτος και έθνος, τις οποίες ο Ί. Δραγούμης προβάλλει και υπερασπίζεται στο άρθρο του: «Το έθνος, οι τάξες και ο ένας». Ο Γ. Σκληρός, λοιπόν στο άρθρο του αυτό, υποστηρίζει ότι: «*οι λέξες αυτές δεν υπήρχαν πάντοτε και ούτε θα υπάρχουν αιωνίως – με τη σημερινή τους τουλάχιστο σημασία – αλλ' ότι εγεννήθηκαν σε ωρισμένες μόνο στιγμές της κοινωνικής εξελίξεως για να υπηρετήσουν ωρισμένες μόνο ανάγκες, ωρισμένων κοινωνικών τάξεων. Ορισμένη εποχή του φεουδαλικού καθεστώτος δημιούργησε το κράτος και κατόπι με τη φορά της εξελίξεως οι αστοί έρριξαν στη μέση την ιδέα του έθνους και της πατρίδας για να φέρουν αντιπερισπασμό πρώτα στους φεουδάλους και κατόπι στους προλετάριους, σκεπάζοντας συνάμα μ' αυτές τα οικονομικά τους συμφέροντα. Οι προλετάριοι, σήμερα δεν παραδέχονται την ιδέα του έθνους και της πατρίδας, όπως την εννοούν οι αστοί, μα της δίνουν νέα έννοια και μορφή, που να υπηρετή και τα δικά τους τα συμφέροντα, και όχι τα αστικά!*». Έτσι, λοιπόν, ο Ί. Δραγούμης -σημειώνει ο Γ. Σκληρός- το υποκειμενικά προσδιορισμένο έθνος-κράτος το λαβαίνει ως κάτι το αντικειμενικό ή όπως χαρακτηριστικά το γράφει ο ίδιος ως «*ανεξάρτητο, απόλυτο, αφηρημένο*» και αυτή του η «*ψύχωση στρέφεται εναντίον των προλεταρίων αλλά και εναντίον τελικά και 'φεουδάλων' και των αστών*», γιατί «*όλοι αυτοί δεν έχουν όρεξη να θυσιαστούν για τις αφηρημένες ψυχώσεις του κ. Ίδα και με πρώτη ευκαιρία θα τον αφίσουν στα κρύα του λουτρού, ευθύς άμα η αφηρημένη ιδέα του έθνους και της πατρίδας έρθη σε σύγκρουση με τα συγκεκριμένα τους συμφέροντα*». Ο λαός στην Ελλάδα, συνεχίζει ο Γ. Σκληρός, όπως και στις άλλες χώρες θα πρέπει να πάψει να πιστεύει «*στις γενικές ιδέες' της κυριαρχούσας τάξης και των πολιτικών της*», αλλά βασιζόμενος στη δύναμή του να τους αποσπάσει «*το δίκιο του, ωφελώντας και ζωντανεύοντας έτσι και το έθνος και την πατρίδα*», δίνοντας στις έννοιες αυτές νέο περιεχόμενο και μορφή σύμφωνη με τα δικά του συμφέροντα. Για το θέμα της ιδιοσυγκρασίας που θίγει ο Ί. Δραγούμης, ο Γ. Σκληρός αντιτείνει ότι πράγματι παίζει σημαντικό ρόλο στους «*κοινούς ανθρώπους*», όχι όμως και σ' ένα «*σοβαρό άνθρωπο, που θέλει να εργαστή αντικειμενικά, επιστημονικά*», γι' αυτόν «*πρέπει να υπάρχη μόνο η αντικειμενική πραγματικότης, κάθε δε ιδιοσυγκρασία πρέπει να μείνη στην άκρη!*».

Κατόπιν, ο Γ. Σκληρός, κατακρίνει τους «*νατσιοναλίστες*» συνολικά ως ανεδαφικούς ουτοπιστές καθότι «*δε μας δείχνουν μέσα για να γιατρέψουμε τη σαπίλα μας*», ενώ συμφωνούν και αυτοί μαζί μας ότι υπάρχει. Αναρωτιέται, στη συνέχεια ο ίδιος, πώς ο Ραμάς θα πείσει ή θα αναγκάσει τους «*κυρίαρχους πάτριους*» να δεχτούν τα «*ριζικά εκπαιδευτικά σχέδιά*» του; Μήπως νομίζει «*ότι οι πάτριοι θα θελήσουν μόνοι τους ν' ανοίξουν τα μάτια του λαού!*». Επίσης υποστηρίζει ότι όσοι

νομίζουν πως με την ζωντανή γλώσσα θα γιατρευτεί η σαπίλα μας γελιούνται διότι «*ποια δύναμη θα αναγκάση τους 'κυρίαρχους πάτριους' να παραδεχτούν τη ζωντανή γλώσσα, αφού ωστατώρα κρίνουν καλό να υπερασπίζουνται φανατικά την ψόφια!*». Στη συνέχεια ο Γ. Σκληρός καταλήγει πως μόνο αν ο λαός αντιδράσει, όπως τους εργάτες που ήδη έχουν αρχίσει και εκδίδουν την εφημερίδα τους στη ζωντανή γλώσσα, και έτσι αυξηθούν οι εφημερίδες που γράφονται στη δημοτική γλώσσα, τότε και οι αστικές από καθαρό συμφέρον μη χάσουν τους συνδρομητές τους θα αρχίσουν να γράφουν και αυτές στη δημοτική και έτσι «*θα λυθή σε λίγα σχετικώς χρόνια απ' τον ίδιο το λαό μας το μεγάλο γλωσσικό ζήτημα*». Με τον τρόπο αυτό, υποστηρίζει ο Γ. Σκληρός, ο λαός «*διαβάζοντας ζωντανές εφημερίδες με ζωντανά ιδεώδη*» θα ξυπνήσει στο τέλος και θα οργανωθεί σε εργατικό κόμμα, το οποίο θα αναγκάσει «*τις μεσαίες αστικές τάξεις να οργανωθούν σε προοδευτικό ριζοσπαστικό κόμμα*» και στο τέλος και «*η κυρίαρχη πλουτοκρατία μας*» θα αναγκαστεί να φτιάξει ένα συντηρητικό κόμμα, στη Βουλή τότε θα έχουμε «*παραγωγικώτερη, σοβαρότερη εργασία*» και σιγά-σιγά θα επέλθει «*γενική αναγέννηση σ' όλα*». Μια τέτοια κοινωνία θα μπορέσει να υπερασπίσει καλύτερα τους «*σφαζόμενους αδελφούς*» τους εκτός Ελλάδας ευρισκόμενους, καταλήγει ο Γ. Σκληρός θέλοντας να δείξει ότι τελικά με τον μαρξιστικό τρόπο που υποδεικνύει αυτός κερδίζει το έθνος και ο εθνικός αγώνας.

Σε απάντηση του άρθρου του Γ. Σκληρού, ο Ί. Δραγούμης στέλνει και δημοσιεύεται στον *Νουμά* το άρθρο του «Κοινωνισμός και Κοινωνιολογία»[272].

Εδώ ο Ί. Δραγούμης αναλαμβάνει, περισσότερο επιστημονικά, να παρουσιάσει το σύστημά του και να αντικρούσει τον Γ. Σκληρό και τις ιδέες του. Ξεκινώντας κάνει τον διαχωρισμό μεταξύ κοινωνιολογίας και κοινωνισμού ή σοσιαλισμού, λέγοντας ότι η κοινωνιολογία είναι επιστήμη ενώ ο κοινωνισμός είναι πόθος, «*κάτι τι όλως διόλου υποκειμενικό, επάνω κάτω εκείνο που λέει ο κ. Σκληρός 'υποκειμενική κοινωνιολογία', είναι δηλαδή η κοινωνιολογία όπως τη νοιώθει ο σοσιαλιστής*». Αναλυτικότερα γράφει: «*Ο κοινωνισμός ή σοσιαλισμός είναι η λαϊκή έκφραση μερικών κοινωνικών θεωριών. Γεννήθηκε από τις ανάγκες και τα αισθήματα των εργατικών, που γυρεύουν να καλλιτερέψουν την τύχη τους,* (…) *Ο σοσιαλισμός γίνηκε έπειτα θεωρία στα κεφάλια των θεωρητικών, μελετήθηκε από τους κοινωνιολόγους που τον έβαλαν στη θέση του (τον ταξινόμησαν), κατάντησε ουτοπία (δηλαδή μεταφυσικό φαινόμενο) σε μερικά άλλα κεφάλια πού τόνε γενίκεψαν υπερβολικά, και αρματωμένος σαν τον αστακό με τα θεωρητικά επιχειρήματα, κατέβηκε σαν ουρανοκατέβατος πάλι σε μια τάξη του λαού, στη εργατική τάξη, και την ξεσήκωσε. Γιατί είναι συμπαθητική θεωρία, κολακεύει στην ελπίδα της ευτυχίας (=ησυχίας;).*(…) *Στους επιστήμονες ο κοινωνιολόγος θα πει πως ο σοσιαλισμός είναι φαινόμενο πού παρουσιάζεται στις κοινωνίες άμα κουραστεί η εργατική τάξη από τα να*

---

[272] Δραγούμης Ίων (ψευδ. Ίδας), «Κοινωνισμός και Κοινωνιολογία», π. *Νουμάς*, φ. 295 (11 του Μάη 1908), σσ. 1-4.

μνήσκει σκλαβωμένη στα ιδανικά και στις ανάγκες άλλης τάξης. Στο λαό θα. πει ο πολιτικός, με επιστημονικοφανή ίσως επιχειρήματα, ότι ο σοσιαλισμός είναι το τέλειο, 'το άκρον άωτον της προόδου και εξελίξεως', le dernier cri και επομένως η ευτυχία. Είναι βέβαια κατ' ανάγκη ο πολιτικός στα λόγια του αποκλειστικός, και μόνο με την αποκλειστικότητα ξεσηκώνονται και σαλεύουν οι κοινωνικές τάξες. Ο αποκλεισμός όμως δεν είναι επιστήμη, και άρα ο σοσιαλισμός που θέλει να αποκλείσει τις ανάγκες και τα ιδανικά κάθε άλλης τάξης, δεν είναι επιστημονικό επιχείρημα, αλλά αίσθημα (υποκειμενική κοινωνιολογία)». Έτσι, λοιπόν, διατείνεται ο Ί. Δραγούμης αν οι δικές μου «*αφηρημένες ψύχωσες*» στέλνουν στο μακελειό «*συγκεκριμένους ανθρώπους για τα ιδανικά μου, έτσι και ο κ. Σκληρός στέλνει στο μακελειό -ο κακούργος!- άλλους συγκεκριμένους ανθρώπους για τα δικά του ιδανικά, που τα νομίζει πιο σύμφωνα με τη συγκεκριμένη ευτυχία των συγκεκριμένων ανθρώπων*». Στη συνέχεια ο 'Ι. Δραγούμης συμφωνεί με τον Γ. Σκληρό ότι το κράτος είναι ελεεινό, δεν συμφωνεί μαζί του πως και το έθνος είναι το ίδιο ελεεινό. Επίσης Ί. Δραγούμης συμφωνεί με το Γ. Σκληρό στο ότι πρέπει να κινητοποιηθούν μεγάλες μάζες της κοινωνίας για να επέλθει μια αλλαγή γι' αυτό και κινητοποιεί τους Έλληνες που κακοπερνούν από τον Τούρκο διότι το θεωρεί περισσότερο εφικτό, όπως αναφέρει στο άρθρο του. Για αυτό που προτείνει ο Γ. Σκληρός, περί ξεσηκωμού των εργατικών τάξεων του Ελλαδικού κράτους, σημειώνει ο Ί. Δραγούμης επί λέξει: «*Δε φοβούμαι τις νέες ιδέες ούτε το αίσθημα του σοσιαλισμού, όπως υποθέτει ο κ. Σκληρός. Νομίζω όμως πως ακόμα δεν ήρθε φυσικά η ώρα του*». Ακόμα ο ίδιος πιστεύει, όπως και ο Γ. Σκληρός, ότι τα κοινωνικά ζητήματα αρχίζουν, δημιουργούνται από οικονομικούς λόγους, όμως δεν είναι σοσιαλιστής, αυτός κοιτάζει να βρει τρόπους να κινητοποιήσει τα κεφάλαια «*για να φουντώσει ή βιομηχανία και το εμπόριο*» και έτσι θα αυξηθούν και οι εργάτες ώστε με τον καιρό να ζητήσουν και αυτοί καλύτερη τύχη. Δηλαδή ο Γ. Σκληρός θέλει να στηριχθεί «*στους προλετάριους που ακόμα δεν υπάρχουν ή δεν είναι σωστοί προλετάριοι, εγώ* [ο Ί. Δραγούμης], *άλλο άτομο, θα στηριχτώ στην τάξη των βιομηχάνων και εμπόρων*»[273].

Ανακεφαλαιώνοντας, μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο Ί. Δραγούμης ενώ συμφωνεί με τον Γ. Σκληρό και τον σοσιαλισμό στις βασικές αρχές που οδηγούν στην πρόοδο μιας κοινωνίας, ίσως όμως να κοιτάζει ρεαλιστικότερα την εποχή του και να δίνει διαφορετικές διεξόδους για να είναι σωστές και λειτουργικές αυτές οι αρχές. Ο Ί. Δραγούμης δείχνει δηλαδή την ευρύτητα του πνεύματος αποδεχόμενος και το σοσιαλισμό και τον κοσμοπολιτισμό. Όμως εκφράζοντας το ρεαλιστικό και πραχτικό του πνεύμα γράφει: «*επειδή έτυχε να γεννηθώ Έλληνας, και επειδή οι Έλληνες την τωρινή στιγμή δε βρίσκονται, ακόμα στο στάδιο του σοσιαλισμού και επειδή περιτριγυρίζονται από έθνη με σύνορα που θέλουν να μας φάγουν, να μας εξαφανίσουν αν μπορούν, και επειδή εμένα δε μου καλοέρχεται να φαγωθώ από Βουλγάρους ή Ρώσσους (είμαι, βλέπετε, και εγώ μια ανάγκη, αφού υπάρχω), για τούτο θέλω πρώτα να*

[273] *Στο ίδιο*, σσ. 1-4.

εξασφαλιστεί η ελληνική μου υπόσταση (μας το απαιτούν, βλέπετε, μας το επιβάλλουν τα τριγυρινά μισοάγρια έθνη), έπειτα ν' αναπτύξω τις οικονομικές μου δυνάμεις, και ύστερα ας διαλυθεί, ας κοσμοπολιτιστεί ας σοσιαλιστεί ας κάμει ότι θέλει το έθνος μας»[274].

Στη συνέχεια κρίνει την στάση του Γ. Σκληρού ως εξής: «*Ο κ. Σκληρός, χωρίς να το πολυπαραδέχεται, είναι Έλληνας ως το κόκκαλο, και γι' αυτό συλλογίζεται πρώτα πρώτα πώς να διορθώσει την ελληνική κοινωνία. Αδιάφορο αν η διάγνωσή του δεν ήταν εντελώς σωστή. Κατά τη γνώμη μου δεν έπρεπε να μιλήσει μόνο για την Ελλαδική κοινωνία, έπειτα δεν έρεπε να βιαστεί να γυρέψει προλετάριους εκεί πού δεν υπάρχουν, ύστερα δεν ήταν σωστό, νομίζω, να γενικέψει το σοσιαλισμό και να τον κάμει απόλυτη οικονομολογική και κοινωνιολογική θεωρία. Και έπρεπε να ξεχωρίσει πιο καθαρά την κοινωνιολογία από τον κοινωνισμό.* (…) *Για να αλλάξεις μια κοινωνία πρέπει να αλλάξεις το χαραχτήρα των ατόμων της. Μα πώς γίνεται αυτό, αφού το χαραχτήρα μας μας τον έφτειασαν οι αιώνες; Και πάλε οι αιώνες, με τη βοήθεια των πρώτων της φυλής, θα τον αλλάξουν. Ο Έλληνας είναι συντηρητικός και δεν τον έβλαψε πολύ που έμεινε τέτοιος. Αυτή η συντηρητικότητα του έσωσε το εθνισμό του.* (…) *Ο κ. Σκληρός λέει πως είναι σκεπτικιστής – όπως όλοι οι σοσιαλιστές. Μα ίσως εγώ είμαι πιο σκεπτικιστής ακόμα, και το σοσιαλισμό που τον παραδέχεται αυτός για τελειωτική σχεδόν εξέλιξη, εγώ αμφιβάλλω και διστάζω να τον παραδεχτώ για σχετική προκοπή. Όλα είναι σχετικά.* (…) *Ότι τώρα ο σοσιαλισμός δίνει και παίρνει σε μερικούς τόπους, το βλέπω, δεν είμαι τυφλός. Και συνταράζει τις μάζες τις λαϊκές. Μα ό,τι κυριαρχεί τώρα σε μερικούς τόπους της Ευρώπης δεν είναι και τέλειο ούτε τελειωτικό*». Κάθε έθνος έχει την κληρονομικότητά του -υποστηρίζει ο Ί. Δραγούμης- και σημειώνει πως αν ο σοσιαλισμός αναπτύσσεται σήμερα στη Δύση έχοντας κοινό στοιχείο -τον πόθο να καλυτερέψει την τύχη των εργατών- εμφιλοχωρεί όμως και μη κοινά στοιχεία και αντιπαλότητες οι οποίες «*βγαίνουν από τη διαφορά των χαρακτήρων και του πολιτισμού του κάθε έθνους*». Συμπεραίνει λοιπόν ο Ί. Δραγούμης ότι «*ύστερα από αιώνες, θα καταντήσουμε κοσμοπολίτες, τότε βέβαια και η κληρονομικότητα θα αρχίσει να γίνεται κοινή σ' όλους τους ανθρώπους, και δε θα υπάρχουν χωριστές κληρονομικότητες, και χωριστά επομένως έθνη, αλλά μια κληρονομικότητα και ένα έθνος -η ανθρωπότη*»[275].

Ο Κ. Χατζόπουλος (ψευδ Π. Βασιλικός) με το άρθρο του «Σοσιαλισμός και Γλώσσα»[276] υποστηρίζει ότι: «*γλωσσικό και κοινωνικό πρόβλημα είναι ένα και το ίδιο πράγμα στο έθνος μας και πως δημοτικιστικός και εργατικός αγώνας πηγάζουν απ' την ίδια αιτία και θακολουθήσουν αναγκαστικά τον ίδιο δρόμο*». Στη συνέχεια αναφέρεται στον Μ. Τσιριμώκο (Στέφανο Ραμά) ως εξής: «*ο αστός, που θα τύχη νάναι δημοτικιστής, θα προτιμήση να μένη η βασιλεία της καθαρέβουσας παρά*

---

[274] *Στο ίδιο*, σσ. 1-4.

[275] *Στο ίδιο*, σσ. 1-4.

[276] Χατζόπουλος Κ. (ψευδ. Πέτρος Βασιλικός), «Σοσιαλισμός και Γλώσσα», π. *Νουμάς*, φ.339 (12 του Απρίλη 1909), σσ. 1-3.

να νικήση η δημοτική, αν πρόκειται να νικήση τούτη με το πέσιμο της αστικής κυριαρχίας», όπως «*ντόμπρα*» το παραδέχεται Μ. Τσιριμώκος, ο οποίος είναι ένας συντηρητικός δημοτικιστής. Όμως, συνεχίζει ο Κ. Χατζόπουλος, οι προοδευτικοί δημοτικιστές θα καταλάβουν και θα αγκαλιάσουν «*τον κοινωνικό αγώνα με διπλό σκοπό, με τη λαχτάρα της κοινωνικής προόδου και με τη λαχτάρα της νίκης της δημοτικής γλώσσας*». Στη συνέχεια υποστηρίζει ο Κ. Χατζόπουλος, ότι ουτοπιστής είναι και ο δημοτικιστής που «*γυρέβει τη νίκη της ιδέας του μέσα σε μια κοινωνική τάξη, που έχει αντίθετο συμφέρον από την επικράτηση της δημοτικής γλώσσας*», ουτοπιστής είναι και ο σοσιαλιστής που «*πολεμάει για τη διάδοση της σοσιαλιστικής ιδέας με την καθαρέβουσα*». Έτσι στην συνέχεια επιτίθεται και εναντίον των σοσιαλιστών της εφημερίδας *Μέλλον* και της *Κοινωνιολογικής Εταιρείας*, που αγκάλιασαν, όπως σημειώνει, την καθαρεύουσα, «*την ψόφια γλώσσα για ένα ζωντανό κίνημα*». Αιτιολογεί στη συνέχεια την συμπεριφορά των Κοινωνιολόγων εξηγώντας πως «*ή ο σοσιαλιστής δεν έχει άπαλλαχτή απ' την πρόληψη πως η καθαρέβουσα μπορεί να γένη ζωντανή γλώσσα ή φοβούμενος την πρόληψη της δημοτικής γλώσσας, που είναι απλωμένη στη ρωμέϊκη κοινωνία, δίνει τόπο της οργής και πασκίζει να συμβιβαστή με το καθεστός για να μη φανή επαναστατικός σε όλα*»[277].

Συντηρητικοί δημοτικιστές και καθαρευουσιάνοι σοσιαλιστές, υποστηρίζει ο Κ. Χατζόπουλος, με τις ουτοπιστικές τους τακτικές, οι οποίες στηρίζονται «*στη σφαλερή εκτίμηση της πραγματικότητας,* [οδηγούνται αμφότεροι] *στο μη κατανόημα πως σοσιαλιστική και δημοτικιστική ιδέα είναι σφιχτά ενωμένες απ' τη φύση τους. Κ' οι δυο πηγάζουν από ανάγκες του λαού και τείνουν στο υλικό και ηθικό ανύψωμά του*»[278].

Απάντηση στις κατηγορίες του Κ. Χατζόπουλου, έρχεται να δώσει με το άρθρο του «Σοσιαλισμός και γλώσσα»[279] ο Μ. Τσιριμώκος (Στέφανος Ραμάς) και συγχρόνως να υποστηρίξει τη θέση του. Έτσι λέει πως αν ο Κ. Χατζόπουλος, εννοεί με «*το πέσιμο της αστικής κυριαρχίας*» την αποσύνθεση του Κράτους, τότε προτιμά (Μ. Τσιριμώκος) την βασιλεία της καθαρεύουσας. Στη συνέχεια υποστηρίζει ότι δεν ενδιαφέρεται για την κυριαρχία καμιάς τάξης παρά μόνο για την πρόοδο του Κράτους, που θα ενδιαφέρει τον Μ. Τσιριμώκο τόσο πολύ όσο θα αναγνωρίζει «*πως οι γύρω μας λαοί δε φαντάζονται ότι ετελείωσε η εποχή της άμιλλας μεταξύ των λαών*»[280]. Έτσι, λοιπόν, Μ. Τσιριμώκος υποστηρίζει ότι θέλει την επικράτηση της δημοτικής για το καλό του Κράτους, «*γιατί με τη δημοτική θ' αναπλασθεί η εκπαίδευση και θα γίνει ανώτερη η όλη μόρφωση της μιας κοινωνικής τάξεως του ελληνικού λαού, που χωρίζεται σ' επίπεδα μορφώσεως όπως και σε κατατάξεις οικονομικές*». Δεν δέχεται, λοιπόν, ο Μ. Τσιριμώκος ότι ανήκει στην αστική τάξη, καθότι δεν

---

[277] *Στο ίδιο*, σσ. 1-3.

[278] *Στο ίδιο*, σ. 3.

[279] Τσιριμώκος Μ. (ψευδ. Στέφανος Ραμάς), «Σοσιαλισμός και γλώσσα», π. *Νουμάς*, φ. 340 (19 του Απρίλη 1909), σ. 5.

[280] *Στο ίδιο*, σ. 5.

παραδέχεται την ύπαρξη τάξεων αλλά μόνο «*κατατάξεις οικονομικές*», και ο ελληνικός λαός είναι μια κοινωνική τάξη, με άλλα λόγια δηλαδή ένα έθνος. Και εδώ βέβαια φαίνεται καθαρά η διαφορετική σκοπιά που βλέπουν τα πράγματα οι εθνικιστές δημοτικιστές.

Στη συνέχεια ο Μ. Τσιριμώκος βρίσκει την ευκαιρία, και αυτός με τη σειρά του, να στραφεί εναντίον των σοσιαλιστών της εφημερίδας *Μέλλον* και της *Κοινωνιολογικής Εταιρείας*, από διαφορετική σκοπιά βέβαια από ότι ο Κ. Χατζόπουλος, λέγοντας ότι οι 'πρακτικοί σοσιαλιστές' «*μεταχειρίζονται για να παρασύρουν με το κόμμα τους τους αμόρφωτους, σαν όργανο επιτήδειο της ψευτιάς, καθαρέβουσα. Γιατί οι πρακτικοί σοσιαλισταί οι απανταχού και οι της Αθήνας, δεν είναι επαναστάτες κατά της προλήψεως, αλλά δημαγωγοί υποστηριχταί της μιας παμμέγιστης προλήψεως του ερχομού της χρυσής εποχής*»[281].

Επανέρχεται με άλλο άρθρο του, ο Μ. Τσιριμώκος, με τίτλο «Τέλος χωρίς συνέχεια»[282], και αναφέρεται στο περιοδικό *Νουμάς* λέγοντας πως «*πρόσμενε και προ ενάμιση έτος, όπως προσμένει και σήμερα, τη λύση τόσο του ζητήματος της γλώσσας, όσο την καλλιτέρευση της κοινωνικής και πολιτικής καταστάσεως της χώρας από μιαν πνευματική επανάσταση*» την οποία θα πραγματοποιήσουν «*τα προοδευτικά στοιχεία του τόπου*» και τα οποία «*ονειρεύονται την πραγματοποίηση των ιδεών τους από την ίδρυση ενός κόμματος, πού θα ζητούσε την πνευματική χειραφέτηση του λαού με τη βελτίωση της λαϊκής παιδείας*». Με τη δημοσίευση όμως του βιβλίου του Γ. Σκληρού, όπως αναφέρει ο Ραμάς, το οποίο βασίζεται στην μαρξιστική θεωρία, συμπεραίνει ο Γ. Σκληρός ότι η πρόοδος στον τόπο μας θα συμβεί «*με το ξάναμμα της πάλης της αστικής τάξεως με την προλεταριακή*». Όμως, αναφέρει στη συνέχεια ο Ραμάς, όσοι σκέπτονται κατ' αυτόν τον τρόπο, δηλαδή θέτουν τη σκέψη τους σ' ένα σύστημα σε μια θεωρία «*βλέπουν το γενίκευμα ενός μέρους της αλήθειας. Γι' αυτό κι από μιας αρχής το αποκρούουν ως στρεβλωτικό της αλήθειας. Να πούμε θεωρούν το σύστημα σαν κλίνη του Προκρούστη που βαρειοκοιμάται η αλήθεια, αφού πρώτα την έκαναν να ταιριάσει αυτή με το κρεββάτι*». Κατόπιν, ο Ραμάς, συνεχίζει και λέει ότι: «*φανταζόμενος ότι η Ζωή και η Πραγματικότης έχει άπειρη ποικιλία δεν μπορώ να φαντασθώ πώς είναι δυνατό μυαλό ελεύθερο να σκεφθεί να την κλείσει τη ζωή μέσα σε κλειστές γραμμές ενός συστήματος, πού το δημιούργησε το κλειστό πάντοτε ανθρώπινο μυαλό*». Για το λόγο αυτό, ο Ραμάς, πισωγυρίζει την κατηγορία, των σοσιαλιστών προς τους εθνικιστές, ως δήθεν οπισθοδρομικών και ουτοπιστών, και απαντά, από την πλευρά των εθνικιστών, ότι το μόνο «*συντηριτικό, λοιπόν, είναι η θέλησή μας να υπάρχει πατρίδα και η θέλησή μας να υπάρξει δυνατό και στρατιωτικό Κράτος Ελληνικό*». Στο τέλος ο Ραμάς δέχεται τη συμβουλή που έδωσε ο Γ. Σκληρός περί δημιουργίας κόμματος, και με τη σειρά του παροτρύνει και ο ίδιος: «*Οργανώστε κόμμα λαϊκό, δείχνοντας ότι ποθείτε την πνευματική και κοινωνική ανάπτυξη του λαού κι ότι θέλετε φορολογία,*

---

[281] *Στο ίδιο*, σ. 5.

[282] Τσιριμώκος Μ. (ψευδ. Στέφανος Ραμάς), «Τέλος χωρίς συνέχεια», π. *Νουμάς*, φ. 343 (10 του Μάη 1909), σσ. 1-3.

που να τείνει στην εξίσωση ώστε να βοηθήσει την οικονομική ευημερία του μικροαστού, του μικροϊδιοκτήτη, του τεχνίτη, του επαγγελματία, του εργάτη, του μικροϋπαλλήλου»[283].

Ο Κ. Χατζόπουλος με τη σειρά του, απαντάει στον σ. Ραμά, με το άρθρο του «Τα παλιά της σχωρεμένης»[284] και προσπαθεί να ξανακάνει αντιληπτό ότι ο σοσιαλισμός, σ' όλα τα κράτη, και η εργατική επανάσταση δεν έχει σκοπό «*την αποσύνθεση του κράτους*» αλλά «*το διοργάνωμά του σε τρόπο ώστε ή δύναμη του κράτους, που σήμερα είναι στα χέρια μόνο των κυρίαρχων τάξεων, να στηριχτεί στη θέληση όλων των τάξεων που το αποτελούν*». Διότι όπως υποστηρίζει πιο κάτω, το κράτος και το έθνος «*δεν ανήκει μόνο στους αστούς να τόχουν για τσιφλίκι τους, μα πιο πολύ στα πλήθη του λαού, που το πλουτίζει με την εργασία του*»[285].

2.3 Συμπεράσματα

2.3.1 Σε φιλοσοφικό επίπεδο:

Ο Γ. Σκληρός διατυπώνει τις βασικές αρχές του ιστορικού υλισμού, περιγράφοντας στα δυο πρώτα κεφάλαια του *Κοινωνικού μας ζητήματος* την πάλη των τάξεων και τα τρία στάδια της κοινωνικής ανάπτυξης με τις τρεις αντίστοιχες τάξεις: φεουδαρχική, αστική και προλεταριακή.

Ο Αλ. Δελμούζος εκείνο που συγκρατεί από το βιβλίο του Γ. Σκληρού είναι η αρχή της εξέλιξης και η πάλη των τάξεων. Όμως διστάζει να χρησιμοποιήσει τις έννοιες του υλισμού και μαρξισμού. Στη θέση των όρων αυτών χρησιμοποιεί την έννοια μονισμός. Στη συνέχεια, ο Αλ. Δελμούζος κατηγορεί τους δημοτικιστές ότι σκέπτονται ως ιδεαλιστές, γι' αυτό θεωρούν ότι το ζήτημα της γλώσσας είναι ανεξάρτητο από τα κοινωνικά προβλήματα και τους παροτρύνει να βλέπουν ανοικτά και να αγκαλιάζουν όλη την κοινωνία σκεφτόμενοι όχι ιδεαλιστικά αλλά επιστημονικά. Εν τέλει θέτει το ερώτημα: η γλωσσική ιδέα είναι η αρχή του κακού ή όχι; Και καλεί όλους στη συζήτηση επ' αυτού.

Ο Μ. Τσιριμώκος συμφωνεί με τον αντιβολονταρισμό των σοσιαλιστών και υποστηρίζει ότι τίποτε δεν μπορεί να επιβληθεί με τη θέληση κάποιου, αλλά μόνο όταν η φυσική νομοτέλεια («*με τον καιρό και με την ανάγκη*») δημιουργήσει τις απαραίτητες συνθήκες για την γέννησή του. Έτσι ακριβώς οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες με τον καιρό θα δημιουργήσουν την βιομηχανία και την εργατική τάξη, οι οποίες τώρα δεν υπάρχουν στην Ελλάδα. Κατόπιν η εργατική τάξη αφού αναπτυχθεί θα καλλιεργήσει την πάλη των τάξεων. Αλλιώς αναρωτιέται, ο Μ. Τσιριμώκος, αν υποκινηθεί εργατικό ζήτημα στην Ελλάδα τη στιγμή που δεν υπάρχουν οι κατάλληλες συνθήκες, τότε θα έρθει η επικράτηση της γλωσσικής αλήθειας; Στη συνέχεια, ο Μ. Τσιριμώκος, ασκεί κριτική

---

[283] *Στο ίδιο*, σσ. 1-3..

[284] Χατζόπουλος Κ. (ψευδ. Πέτρος Βασιλικός), «Τα παλιά της σχωρεμένης», π. *Νουμάς*, φ.349 (21 του Θεριστή 1909), σσ. 2-4.

[285] *Στο ίδιο*, σσ. 2-4.

στον μαρξισμό και λέει ότι δεν είναι μια απόλυτη επιστημονική αλήθεια. Επίσης η εξέλιξη των κοινωνιών μπορεί να γίνεται και με τη βοήθεια της πάλης των τάξεων, αλλά υπάρχουν και άλλοι παράγοντες που την βοηθούν, όπως η πάλη του πνεύματος. Άλλωστε ο Ευρωπαϊκός πολιτισμός χάρισε στο άτομο την ελευθερία του σώματος, του πνεύματος και της ενέργειας, ο δε κοινωνισμός (σοσιαλισμός) δίνει την υποδούλωση του ατόμου στο σύνολο.

Ο Γ. Σκληρός απαντά στον Μ. Τσιριμώκο για την «*πάλη του πνεύματος*» ότι και αυτή είναι παράγοντας εξέλιξης, αλλά δεν είναι ανεξάρτητος παράγοντας· είναι μόνο «*απλή σκιά και αντανάκλαση βαθύτερης πάλης υλικών και κοινωνικών συμφερόντων*».

Ο Κ. Χατζόπουλος αντικρούει τον Μ. Τσιριμώκο ως προς την άποψή του για τον Ευρωπαϊκό πολιτισμό, και διατείνεται ότι και στην Ελλάδα θα υπάρξει ομοιόμορφη εξέλιξη μ' αυτήν του Ευρωπαϊκού πολιτισμού, δηλαδή η συνεχής ανάπτυξη της βιομηχανίας θα επιφέρει τον σοσιαλισμό, ο οποίος θα ανατρέψει τον πολιτισμό αυτόν. Και απευθύνεται προς τους αντιθέτους περίπου ως εξής: Αφού λοιπόν σας αρέσει αυτός ο πολιτισμός γιατί τον τρέμετε; Αν δεν σας αρέσει πάλι τότε βοηθείστε το σοσιαλισμό να τον αλλάξει πιο γρήγορα.

Ο Γ. Σκληρός κατηγορεί τους δημοτικιστές για την ουτοπιστική και μεταφυσική τους τακτική που απορρέει από το διαφορετικό φιλοσοφικό σύστημα που ακολουθούν, δηλαδή το ιδεαλιστικό. Όμως αυτός πιστεύει ότι οι ιδεολογίες γεννιούνται μέσα από τις συγκεκριμένες συνθήκες. Επίσης υποστηρίζει ότι η πρακτική των δημοτικιστών δεν είναι άσχετη από το φιλοσοφικό σύστημα το οποίο πιστεύουν και από τον παράγοντα που θεωρούν πρωτεύοντα ως προς την κίνηση της ιστορίας. Με το σκεπτικό αυτό θα πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι η ένταξή τους στο δημοτικιστικό κίνημα έγινε με αυτά τα κριτήρια.

Επίσης ο Γ. Σκληρός επιχειρηματολογεί αφενός εναντίον της «*μεταφυσικής*» σκέψης, η οποία θεωρεί ότι τα κοινωνικά φαινόμενα συμβαίνουν «*μόνον από την ανεξάρτητη και ελεύθερη βούληση του ανθρώπου*» (βολονταρισμός), και αφετέρου υπέρ του αντιβολονταρισμού της «*διαλεκτικής*» σκέψης, η οποία θεωρεί ότι τα κοινωνικά φαινόμενα απορρέουν από τη διαρκή εξέλιξη της κοινωνίας «*σύμφωνα με ωρισμένους νόμους, τους οποίους ο άνθρωπος μπορεί αντικειμενικώς να σπουδάσει*»[286]. Ή διαφορετικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Γ. Σκληρός υποστηρίζει πως η κοινωνία έχει δικούς της νόμους με τους οποίους εξελίσσεται, και τους οποίους εμείς αφού τους σπουδάσουμε και τους κατανοήσουμε επαρκώς, τότε το πολύ που μπορούμε να κάνουμε είναι να τους «*υποβοηθήσουμε συνειδητά*».

Και ο Κ. Χατζόπουλος υποστηρίζει ότι η ζωή «*δίχως τη θέληση του ανθρώπου αναπτύσσεται απάνω στις υλικές ανάγκες της, στα παραγωγικά της μέσα*», δηλαδή θα μπορούσαμε να πούμε με άλλο τρόπο πως η θέληση του ανθρώπου (η βουλησιοκρατία) δεν παίζει κανένα ρόλο στη ζωή παρά μόνο οι οικονομικοκοινωνικές συνθήκες.

---

[286] Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, *ό.π.*, σ. 41.

Ο Π. Βλαστός συμμετέχει στη συζήτηση κάνοντας και αυτός κριτική στο μαρξισμό (στον υλικό μονισμό και στο νόμο της εξέλιξης, όπως λέει) με όπλο «*μια νέα φιλοσοφική σχολή τον πραγματισμό*». Υποστηρίζει, λοιπόν ο αρθρογράφος, ότι ο άνθρωπος «*πασκίζει να ενοποιήσει τον κόσμο ψάχνοντας και ξετρυπώνοντας καινούριους νόμους*». Μια τέτοια ενοποίηση προσφέρει ο φιλοσοφικός μονισμός είτε ιδεαλιστικός είτε υλιστικός, όπως του Γ. Σκληρού. Όμως η τωρινή επιστημονική μας γνώση και πείρα δεν μας επιτρέπει να θεωρήσουμε τα πράγματα ενοποιημένα. Παραπέρα αναρωτιέται ο ίδιος πως αν ο νόμος της εξέλιξης είναι σιδερένιος, όπως λέει ο Γ. Σκληρός, τότε γιατί να πασκίζουμε στον αγώνα της ζωής και να μη σταυρώνουμε τα χέρια μας και να περιμένουμε. Ο Π. Βλαστός απαντά μόνος του και υποστηρίζει ότι «*ο άνθρωπος είναι και αυτός νόμος της φύσης και όσο η φύση ενεργεί πάνω του άλλο τόσο κι ο άνθρωπος ενεργεί πλάθοντας τη φύση*». Εδώ ο Π. Βλαστός δίνει μια ενδιαφέρουσα άποψη. Καταρρίπτει τη άποψη ότι η σιδερένια φυσική νομοτέλεια διέπει την εξέλιξη της ζωής και προτείνει την άποψη μιας δημιουργικής αλληλεπίδρασης του ανθρώπινου παράγοντα (της ανθρώπινης βούλησης -βουλησιοκρατία) με τη νομοτέλεια της φύσης, για την διαμόρφωση και την εξέλιξη της ζωής και της κοινωνίας.

Ο Ί. Δραγούμης υποστηρίζει ότι ο μαρξισμός δεν είναι επιστήμη παρά θεωρία· είναι δηλαδή μια υποκειμενική αλήθεια. Για το λόγο αυτό θεωρεί ότι η κοινωνιολογία είναι επιστήμη, ενώ ο κοινωνισμός είναι πόθος. Ο Ί. Δραγούμης δεν φοβάται τον σοσιαλισμό, αλλά πιστεύει ότι δεν ήρθε ακόμη η ώρα του, η ώρα του κοινωνικού προβλήματος, καθότι αφενός προλετάριοι δεν υπάρχουν ακόμη στην Ελλάδα και αφετέρου τώρα προέχει η επίλυση του εθνικού προβλήματος. Επίσης ο Ί. Δραγούμης πιστεύει ότι μια κοινωνία αλλάζει με τον καιρό αλλάζοντας τον χαρακτήρα των ατόμων της και ότι αυτό μπορεί να γίνει με τη βοήθεια του καιρού και των πρώτων της φυλής (βουλησιοκρατία).

Ο Π. Βλαστός υποστηρίζει ότι ο μαρξισμός και ο νόμος της εξέλιξης είναι σαν όλους τους επιστημονικούς κανόνες ένα κατασκεύασμα του ανθρώπου και όχι μια αντικειμενική αλήθεια, άλλωστε εξηγεί ο ίδιος για τον πραγματισμό αντικειμενική αλήθεια δεν υπάρχει παρά μόνο υποκειμενική.

Συμφωνούν όμως και ο Ί. Δραγούμης και ο Π. Βλαστός, ότι η επιλογή φιλοσοφικού συστήματος είναι θέμα της διαφορετικής ιδιοσυγκρασίας του καθενός. Στο θέμα της ιδιοσυγκρασίας ο Γ. Σκληρός αντιτείνει ότι πράγματι είναι σημαντικός παράγοντας «*στους κοινούς ανθρώπους*», όχι όμως σε «*σοβαρούς ανθρώπους, που θέλουν να εργαστούν αντικειμενικά και επιστημονικά*».

Ο Μ. Τσιριμώκος κατηγορεί τους μαρξιστές και όσους σκέφτονται όπως αυτοί, δηλαδή μέσα από ένα σύστημα ή θεωρία, ότι όλοι αυτοί γενικεύουν ένα μέρος της αλήθειας και «*θεωρούν το σύστημα σαν κλίνη του Προκρούστη όπου βαριοκοιμάται η αλήθεια, αφού πρώτα την έκαναν να ταιριάσει με το κρεβάτι*». Πιστεύει, ο Μ. Τσιριμώκος, ότι η ζωή και η πραγματικότητα έχει άπειρη ποικιλία και είναι αδύνατο ένα ελεύθερο μυαλό να την κλείσει μέσα σε κλειστές γραμμές ενός συστήματος.

Ο Π. Βλαστός από την πλευρά του πραγματισμού υποστηρίζει σε σχέση με το πρόβλημα της αλήθειας, ότι δεν υπάρχει αλήθεια αντικειμενική και αμετάβλητη, αλλά ότι αλήθεια είναι το ωφέλιμο και το αποτελεσματικό, και πως η πρακτική πείρα μας δείχνει ό,τι μπορεί να λειτουργήσει. Ο άνθρωπος φτιάχνει τις αλήθειες, δηλαδή νόμους που έχουνε αξία για τη δική του ζωή, και αλλάζονται από αυτόν ανάλογα με τις διαφορετικές του ανάγκες στο πέρασμα του χρόνου.

2.3.2 Σε πολιτικό επίπεδο:

Η άποψη του Γ. Σκληρού σε πολιτικό επίπεδο κινείται στη Πλεχανωφική αντίληψη δηλαδή μέσα στα ρεφορμιστικά πλαίσια της Σοσιαλδημοκρατίας και της Δευτέρας Διεθνούς. Μέχρι την περίοδο αυτή όλοι οι Ευρωπαίοι σοσιαλιστές δέχονταν ότι η σοσιαλιστική επανάσταση θα έχει επιτυχία μόνο αν η εργατική τάξη γίνει πλειοψηφία του λαού. Και ο Γ. Σκληρός κατά την ίδια αντίληψη πιστεύει σε μια αργή μετεξέλιξη προς την σοσιαλιστική κοινωνία, που θα επιτευχθεί όταν «*οι προλετάριοι ημπορούν να αποκτήσουν πραγματική κοινωνική δύναμη*» και θα μπορούν να «*εκβιάσουν ριζικές μεταβολές*». Αυτό θα μπορέσει να συμβεί «*όταν αποτελέσουν πράγματι την μεγάλη πλειονοψηφία της κοινωνίας, αναπτυσσόμενοι και διοργανούμενοι συνάμα πολιτικώς*».

Με τον καιρό, υποστηρίζει ο Γ. Σκληρός, αφού ο λαός αρχίσει να ξυπνάει, και να πιέζει για να επικρατήσει η δημοτική γλώσσα και αυτή θα αρχίσει να επικρατεί στις διάφορες εφημερίδες, το γεγονός αυτό θα επιταχύνει την συνειδητοποίηση του λαού και θα τον οδηγήσει να οργανωθεί σε εργατικό κόμμα. Αυτό θα αναγκάσει την μεσαία αστική τάξη να φτιάξει το δικό της προοδευτικό ριζοσπαστικό κόμμα και την «*κυρίαρχη πλουτοκρατία*» να φτιάξει το δικό της συντηρητικό κόμμα. Με αυτό τον τρόπο στη Βουλή θα γίνεται «*παραγωγικότερη, σοβαρότερη εργασία*» με αποτέλεσμα την «γενική αναγέννηση σ' όλα». Αναλύει, δηλαδή ο Γ. Σκληρός, ότι μέσα από την «*πάλη των κομμάτων*» θα επέλθει σταδιακά η εξέλιξη της κοινωνίας προς τον σοσιαλισμό, όπως επιτάσσει ο «*εξελικτικός σοσιαλισμός*».

Ο Μ. Τσιριμώκος απαντά στον Γ. Σκληρό από την πλευρά των εθνικιστών και εκφράζει την άποψή του πως από παλιότερα οι δημοτικιστές του *Νουμά* πίστευαν ότι η λύση του ζητήματος της γλώσσας όσο και η «*καλυτέρευση της κοινωνικής και πολιτικής κατάστασης της χώρας*» θα γίνει από τα «*προοδευτικά στοιχεία του τόπου*» ύστερα από την ίδρυση ενός κόμματος που θα ζητήσει την «*πνευματική χειραφέτηση του λαού με τη βελτίωση της λαϊκής παιδείας*». Προτείνει, δηλαδή ο Μ. Τσιριμώκος, ότι μέσα από την «*πάλη του πνεύματος*» θα γίνει μια «*πνευματική επανάσταση*» με εργαλείο βασικό ένα κόμμα που θα απαιτήσει λαϊκή παιδεία.

2.3.3 Σε Ιδεολογικό και κρατικό επίπεδο: Το έθνος-κράτος και ο εθνικισμός, η κοινωνική τάξη, η πάλη των τάξεων και η ανθρωπότητα

Ο Ί. Δραγούμης αντιτάσσει στον ιστορικό παράγοντα της εξέλιξης (δηλαδή την πάλη των τάξεων) που προβάλλουν οι σοσιαλιστές, έναν άλλον παράγοντα: «*το έθνος και την αναγκαία κρατική του υπόσταση*», διότι ως ρεαλιστής που είναι παρατηρεί την πραγματικότητα της εποχής του, και βλέπει ότι τα εθνικιστικά κινήματα των Βαλκανικών κρατών θέλουν να εκπληρώσουν την βασική εθνικιστική αρχή «*ένα κράτος ένα έθνος*» και «*ταύτιση του κράτους με τα όρια του έθνους*». Έτσι αποδέχεται την πραγματικότητα και προσπαθεί με την σκέψη και την πρακτική του να βοηθήσει και να παλέψει για το δικό του έθνος-κράτος. Τα κοινωνικά προβλήματα τα βλέπει δευτερότερα, τα συμφέροντα των διαφόρων κοινωνικών τάξεων και την πάλη μεταξύ τους επιζήμια αυτή την ώρα για την ευτυχή απόληξη των εθνικών προβλημάτων και θα είναι καλό να αποφευχθεί η ενασχόλησή μας μ' αυτά.

Ακόμα περισσότερο αρνητικός στέκεται ο Ί. Δραγούμης εμπρός στην επίκληση του Γ. Σκληρού προς τους δημοτικιστές, για να βοηθήσουν στο δυνάμωμα της εργατικής τάξης, ώστε να λυθεί το γλωσσικό πρόβλημα. Τη λύση του γλωσσικού προβλήματος, ο Ί. Δραγούμης, τη βλέπει ως ένα γεγονός που θα βοηθήσει στο να λυθεί το εθνικό πρόβλημα (όπως το έβλεπε και παλιότερα η εταιρεία *Εθνική Γλώσσα*). Έτσι, λοιπόν, δεν βλέπει σωστό το δρόμο του Γ. Σκληρού για την επικράτηση της δημοτικής γλώσσας, διότι θεωρεί πως ίσως είναι ένας δρόμος που μπορεί να βοηθήσει τη γλώσσα, όμως θα καταστρέψει την ομοψυχία των Ελλήνων και θα δυσχεράνει την επίλυση του εθνικού ζητήματος.

Ο Γ. Σκληρός από την πλευρά του ασκεί κριτική στον Ί. Δραγούμη ως προς την πραγματική σημασία των λέξεων κράτος και έθνος, τις οποίες ο Ί. Δραγούμης προβάλλει και υπερασπίζεται στο άρθρο του: «Το έθνος, οι τάξες και ο ένας». Και εξηγεί ότι το κράτος δημιουργήθηκε σε ορισμένη εποχή του φεουδαλικού καθεστώτος και κατόπιν με τη φορά της εξέλιξης οι αστοί έριξαν την ιδέα του έθνους και της πατρίδας για να φέρουν αντιπερισπασμό πρώτα στους «*φεουδάλους*» και κατόπιν στους προλετάριους, κρύβοντας μ' αυτές τις έννοιες τα οικονομικά τους συμφέροντα. Οι έννοιες του έθνους και του κράτους δεν υπήρχαν πάντοτε, ούτε θα υπάρχουν αιώνια με τη σημερινή σημασία τους. Οι έννοιες αυτές γεννήθηκαν σε ορισμένη στιγμή της κοινωνικής εξέλιξης για να εξυπηρετήσουν ανάγκες ορισμένων κοινωνικών τάξεων. Οι σοσιαλιστές και οι προλετάριοι σήμερα, άποψη του Γ. Σκληρού, δεν παραδέχονται την «*ιδέα του έθνους και της πατρίδας, όπως την εννοούν οι αστοί, μα της δίνουν νέα έννοια και μορφή, που να υπηρετεί και τα δικά τους τα συμφέροντα, και όχι μόνο τα αστικά*». Έτσι λοιπόν ο Ί. Δραγούμης λαβαίνει, κατά το Γ. Σκληρό, το υποκειμενικά προσδιορίσιμο έθνος-κράτος ως κάτι το αντικειμενικό ή όπως χαρακτηριστικά γράφει ως «*ανεξάρτητο, απόλυτο, αφηρημένο*». Αυτή του η «*ψύχωση*», πάντα κατά τον Γ. Σκληρό, στρέφεται εναντίον των προλεταρίων αλλά και εναντίον τελικά και των «*φεουδάλων*» και των αστών, γιατί «*όλοι αυτοί δεν έχουν όρεξη να θυσιαστούν για τις αφηρημένες ψυχώσεις του Ίδα* [Ί. Δραγούμη] *και με την πρώτη ευκαιρία θα τον αφήσουν στα κρύα του λουτρού, ευθύς άμα η αφηρημένη ιδέα του έθνους και της πατρίδας έρθει σε σύγκρουση με τα συγκεκριμένα τους συμφέροντα*». Ο λαός λοιπόν, συνεχίζει ο Γ.

Σκληρός, όπως και στις άλλες χώρες έτσι και στην Ελλάδα θα πρέπει να πάψει να πιστεύει την άρχουσα («*κυριαρχούσα*») τάξη και του πολιτικούς της και βασιζόμενος στη δύναμή του να τους αποσπάσει «*το δίκιο του*». Ο τρόπος αυτός είναι ο καλύτερος γιατί ωφελεί και ζωντανεύει «*το έθνος και την πατρίδα*», δίνοντας τους μια νέα έννοια και μορφή σύμφωνη με τα συμφέροντα του λαού.

Ο Μ. Τσιριμώκος, στη συνέχεια, διατείνεται ότι δεν βρίσκεται στην αστική τάξη, καθότι δεν παραδέχεται την ύπαρξη τάξεων αλλά μόνο «*κατατάξεις οικονομικές*», ή κατατάξεις «*σ' επίπεδα μορφώσεως*» του λαού. Για το λόγο αυτό καταλήγει «*ο ελληνικός λαός είναι μια κοινωνική τάξη*», με άλλα λόγια δηλαδή ένα έθνος-σύνολο. Αν λοιπόν για να λύσουμε το γλωσσικό πρόβλημα χρειαστεί να διαλύσουμε το έθνος-κράτος, καλύτερα να σταματήσουμε αυτή την προσπάθεια.

Ο Γ. Σκληρός εκφράζει την άποψη ότι το κράτος το ελληνικό είναι καθαρά αστικό (ταξικό) και βρίσκεται στα χέρια της μεγάλης αστικής τάξης. Εξηγεί, ο ίδιος, πως το κράτος δημιουργήθηκε σε μια στιγμή της εξέλιξης των κοινωνιών για την ανάγκη της αστικής τάξης να στραφεί εναντίον των φεουδαρχών πρώτα και εναντίον των προλεταρίων αργότερα, και να προστατέψει τα οικονομικά της συμφέροντα. Εκεί σταματά ο Γ. Σκληρός χωρίς να προχωρά και στην ανάλυση ενός εξίσου ταξικού, του προλεταριακού κράτους. Τότε οι σοσιαλιστές ήταν ακόμη εξελικτικοί και όχι επαναστατικοί κομμουνιστές αφενός και αφετέρου δεν είχε ξεκινήσει ακόμα το πείραμα της σοσιαλιστικής κοινωνίας στη Ρωσία.

Ο Κ. Χατζόπουλος, απαντάει στον Μ. Τσιριμώκο, και προσπαθεί να κάνει πάλι αντιληπτό σ' όλους ότι ο σοσιαλισμός, σ' όλα τα κράτη, και η εργατική επανάσταση δεν έχει σκοπό να διαλύσει το έθνος-κράτος αλλά να το αναδιοργανώσει έτσι ώστε η δύναμη του κράτους να ανήκει όχι μόνο στις κυρίαρχες τάξεις αλλά να στηρίζεται στη θέληση όλων των τάξεων που το αποτελούν, γιατί όπως υποστηρίζει στη συνέχεια, το κράτος και το έθνος «*δεν ανήκει μόνο στους αστούς να τόχουν για τσιφλίκι τους, μα πιο πολύ στα πλήθη του λαού, που το πλουτίζει με την εργασία του*». Βλέπουμε εδώ να υποστηρίζεται από τους σοσιαλιστές μια αντίληψη η οποία λέει ότι το κράτος είναι ταξικό (αστικό) και ότι θα πρέπει με τον καιρό να γίνει υπερταξικό, δηλαδή η δύναμή του να ανήκει σ' όλους (σ' όλες τις κοινωνικές τάξεις).

Στην ανάλυση που κάνει ο Γ. Σκληρός για την ελληνική κοινωνία ισχυρίζεται ότι παρατηρούμε μικρή, μεσαία και μεγάλη αστική τάξη, ακόμα δε και μικρή εργατική τάξη, η οποία συνεχώς με την πρόοδο της βιομηχανίας, της μεγάλης γεωργίας, του εμπορίου και της ναυτιλίας θα μεγαλώνει. Οι τάξεις αυτές θα πρέπει να συγκροτήσουν διαφορετικά πολιτικά κόμματα, εφόσον θα έχουν συνειδητοποιήσει τη διαφορετικότητά τους κυρίως όμως τα διαφορετικά οικονομικά συμφέροντα τους. Η αντίθεση των υλικών συμφερόντων θα γεννήσει την αντίθεση των κοινωνικών τάξεων και επομένως θα αρχίσει η «*πάλη των τάξεων*», η οποία θα επιφέρει με τον καιρό όλα τα ποθητά αποτελέσματα, δηλαδή θα επιλύσει όλα τα προβλήματα και θα φέρει την πρόοδο της κοινωνίας.

Ο Αλ. Δελμούζος συμφωνεί με την άποψη του Γ. Σκληρού ότι με μέσο την «*πάλη των τάξεων*» μπορεί να ξεπεραστεί η στασιμότητα στην ελληνική κοινωνία και να προωθηθεί το δημοτικιστικό κίνημα.

Ο Μ. Τσιριμώκος ως αντίλογο στα προηγούμενα απαντά ότι: εργατική τάξη δεν υπάρχει ακόμα, γιατί οι συνθήκες δεν επιτρέπουν την δημιουργία της. Έτσι αν οι συνθήκες δεν επιτρέπουν να δημιουργηθεί κάποιο φαινόμενο, είναι αδύνατο να δημιουργηθεί από μόνο του, έτσι λοιπόν δεν είναι δυνατό να δημιουργηθεί το οποιοδήποτε κοινωνικό ή εργατικό ζήτημα, αλλά ούτε και η πάλη των τάξεων.

Και ο Ί. Δραγούμης αναφέρεται στο θέμα αυτό και υποστηρίζει ότι αυτή τη στιγμή προέχει η πάλη των εθνών, και γι' αυτό τα κοινωνικά προβλήματα, τα βλέπει δευτερότερα και τα συμφέροντα των διαφόρων κοινωνικών τάξεων και την πάλη μεταξύ των επιζήμια για την επίλυση των εθνικών προβλημάτων και άρα άκαιρη και «*αποφευκταία*».

Ο Ί. Δραγούμης συνεχίζει και λέγει ότι αφού πρώτα επιλυθούν τα εθνικά ζητήματα και ισχυροποιηθεί οικονομικά το έθνος ώστε να μην κινδυνεύει από αφανισμό, τότε «*ας κοσμοπολιτιστεί ας σοσιαλιστεί ας κάμει ότι θέλει το έθνος μας*». Άλλωστε, καταλήγει ο ίδιος: «*ύστερα από αιώνες, θα καταντήσουμε κοσμοπολίτες, τότε βέβαια και η κληρονομικότητα θα αρχίσει να γίνεται κοινή σ' όλους τους ανθρώπους, και δε θα υπάρχουν χωριστές κληρονομικότητες, και χωριστά επομένως έθνη, αλλά μια κληρονομικότητα και ένα έθνος -η ανθρωπότη*».

2.3.4 Σε εκπαιδευτικό επίπεδο:

Ο Γ. Σκληρός, σύμφωνα με την μαρξιστική λογική του, πιστεύει ότι οι κοινωνικές τάξεις της ελληνικής κοινωνίας πρέπει να οργανωθούν σε κόμματα, να αρχίσουν τον «*πόλεμο αναμεταξύ τους*» υποστηρίζοντας τα συμφέροντά τους τα οικονομικά κ.ά. Μέσα από αυτή την πάλη των τάξεων θα θιχτούν και θα αντιμετωπισθούν από ανάγκη όλα τα προβλήματα: πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά, πνευματικά και ηθικά. Και το εκπαιδευτικό πρόβλημα και το ζήτημα της γλώσσας, πιστεύει ο Γ. Σκληρός, ότι υπαγόμενα στον προηγούμενο προβληματισμό θα αντιμετωπιστούν με την ίδια μέθοδο, δηλαδή τον «*πόλεμο ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις*» μέχρι να θεραπευτούν εντελώς.

Γι' αυτό, ο Γ. Σκληρός, κατηγορεί τους δημοτικιστές για την ουτοπιστική τακτική των, που ως θύματα και αυτοί της αμάθειας του τόπου στα κοινωνικά ζητήματα, νόμισαν ότι μπορούν να λύσουν το γλωσσικό και το εκπαιδευτικό ζήτημα, χωρίς να θίξουν το όλο κοινωνικό οικοδόμημα. Όμως, υποστηρίζει ο Γ. Σκληρός, το γλωσσικό και το εκπαιδευτικό πρόβλημα είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με τα γενικότερα προβλήματα και είναι αδύνατο να λυθούν αν προηγούμενα δεν λυθούν τα άλλα ζητήματα.

Την συμφωνία του, εκφράζει και ο Αλ. Δελμούζος, στην προηγούμενη άποψη του Γ. Σκληρού, παρουσιάζεται όμως λίγο επιφυλακτικός στο να ταυτίσει τον δημοτικισμό με τον σοσιαλισμό, διότι φαίνεται δεν είναι σίγουρος, ακόμη εκείνη τη στιγμή, αν αυτό είναι καλή

τακτική για την επίτευξη των γλωσσικών και εκπαιδευτικών στόχων της ελληνικής κοινωνίας.

Ο Ί. Δραγούμης, πάλι με τη σειρά του, θέλει να λυθεί το γλωσσικό πρόβλημα, επειδή πιστεύει ότι το γεγονός αυτό θα βοηθήσει στην επίλυση του εθνικού προβλήματος, αλλά και επειδή το θεωρεί ως το πλέον σημαντικό ελληνικό πρόβλημα.

Ο Κ. Χατζόπουλος θεωρεί ότι το εκπαιδευτικό και γλωσσικό πρόβλημα θα επιλυθεί όταν ο λαός, από την αναπόφευκτη «*προλεταριακή εξέλιξη*», η οποία θα επέλθει αναμφίβολα και στην Ελλάδα, θα ξυπνήσει και θα απαιτήσει να μορφωθεί, έτσι θα επιβάλει τη ζωντανή γλώσσα, για να μορφωθούν τα παιδιά του, στα σχολεία. Η συζήτηση αυτή, γράφει ο Κ. Χατζόπουλος, δεν γίνεται για το «*συμφέρον μιας τάξης*» αλλά «*ολάκερης της κοινωνίας*», δηλαδή ολόκληρου του λαού, του οποίου ο στόχος είναι δημιουργήσει ένα «*πολιτισμένο έθνος*».

Στο σημείο αυτό παρατηρείται η έντονη χρήση της έννοιας λαός και έθνος από όλους τους διανοούμενους για το λόγο αυτό επιβάλλεται να γίνει ο διαχωρισμός τους. Οι «*εθνικιστές*» δημοτικιστές ταυτίζουν τον λαό με το έθνος, ενώ οι «*σοσιαλιστές*» δημοτικιστές ταυτίζουν τον λαό με τους «*μη κατέχοντες*» ή διαφορετικά με τις μη κυρίαρχες κοινωνικές τάξεις. Η χρήση της λέξης λαός από ορισμένους σοσιαλιστές γίνεται πολλές φορές ασαφής, όπως του Κ. Χατζόπουλου, ο οποίος άλλοτε ταυτίζει το λαό με τους «*μη κατέχοντες*» και άλλοτε με το έθνος. Αυτό γίνεται εύκολα φανερό από τα παρακάτω:

α) λαός = «*μη κατέχοντες*»: Θα ξυπνήσει ο λαός θα απαιτήσει μόρφωση και θα «*επιβάλη να μπη στα σχολεία η ζωντανή μας γλώσσα, η μόνη που θα τον μορφώση*»[287].

β) λαός = έθνος: Η συζήτηση αυτή, λέει ο Κ. Χατζόπουλος, δεν γίνεται για το «*συμφέρον μιας τάξης, μα αλάκαιρης της κοινωνίας, που προορισμός της μοναχός δεν είναι να κάμη νέο Βυζάντιο, αλλά πολιτισμένο έθνος, να ξαναγεννηθή σε λαό αντάξιο της σημερινής ζωής κ' επί τέλους –γιατί όχι τάχα;- και του περασμένου του και των παραδόσεών του*»[288].

Υποστηρίζει, επίσης, ο Κ. Χατζόπουλος ότι ο δημοτικιστικός και ο εργατικός αγώνας πηγάζουν απ' την ίδια αιτία, και θα ακολουθήσουν τον ίδιο δρόμο για να ευοδωθούν. Γι' αυτό, συνεχίζει ο ίδιος διανοητής, είναι ουτοπιστής ο δημοτικιστής που «*γυρεύει τη νίκη της ιδέας του μέσα σε μια κοινωνική τάξη, που έχει αντίθετο συμφέρον από την επικράτηση της δημοτικής γλώσσας*».

Ο Γ. Σκληρός στο θέμα της ιδεολογίας, γράφει: η ιδεολογία «*εν γένει δεν είναι ανεξάρτητη απ' τις υλικές ανάγκες, αλλά πάντοτε προσδιορίζεται απ' αυτές. Ιδεολογία επίσημη, αντίθετη με τα υλικά συμφέροντα της κυριαρχούσας κοινωνικής τάξεως δεν υπήρξε ως τα τώρα πουθενά και δεν μπορεί ποτέ να υπάρξη* (…) [Η ιδέα της προόδου] «*έξω από την αντικειμενική εξέλιξη, είναι ολωσδιόλου υποκειμενική έννοια,*

---

[287] Χατζόπουλος Κ. (ψευδ. Πέτρος Βασιλικός), «Στους σοσιαλιστοφάγους», π. *Νουμάς*, φ.289 (30 του Μάρτη 1908), σ. 4.

[288] *Στο ίδιο*, σ. 4.

και συνήθως δεν είναι άλλο τι, παρά αντανάκλαση των ενστίκτων, της ιδιοσυγκρασίας, της κοινωνικής θέσεως και της 'επίσημης ιδεολογίας' του καθενός καιρού και τόπου»[289]. Ο Γ. Σκληρός πιστεύει πως η ιδεολογία δεν είναι ανεξάρτητη από τις υλικές ανάγκες του ανθρώπου, ισχυρίζεται ότι ποτέ ως τώρα η επίσημη ιδεολογία, δηλαδή η ιδεολογία του κράτους, δεν ήταν αντίθετη με τα υλικά συμφέροντα της άρχουσας («*κυριαρχούσας*») κοινωνικής τάξης. Υπαινίσσεται λοιπόν ο Γ. Σκληρός ταύτιση της επίσημης ιδεολογίας με την ιδεολογία της άρχουσας κοινωνικής τάξης. Η επίσημη ιδεολογία είναι βέβαια πασιφανές ότι προβάλλεται από όλους τους κρατικούς θεσμούς, άρα και από τον κρατικό θεσμό του σχολείου. Αν λοιπόν προχωρήσουμε τη σκέψη του Γ. Σκληρού λίγο πιο πέρα, τότε θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε συμπερασματικά πως η επίσημη ιδεολογία, δηλαδή κατά το Γ. Σκληρό η ιδεολογία της άρχουσας τάξης, καλλιεργείται στο σχολειό και μεταβιβάζεται στους μαθητές του. Αβίαστα, λοιπόν, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι αν ο Γ. Σκληρός ανέλυε περισσότερο τη σκέψη του θα κατέληγε λογικά να ισχυρισθεί ότι το σχολείο είναι ταξικό, και η αγωγή που παρέχεται σ' αυτό είναι ταξική.

Στην αντίθετη πλευρά, ο Μ. Τσιριμώκος υποστηρίζει ότι δεν ενδιαφέρεται για την «*κυριαρχία καμιάς τάξης*» και ότι θέλει την επικράτηση της δημοτικής για το καλό του Κράτους, επειδή έτσι «*θα βοηθήσει το μεγάλωμα της δυνάμεως του κράτους όχι γιατί 'θα κάμει ζωτικότερη την τάξη μου' (την αστική;;!!) αλλά γιατί με τη δημοτική θ' αναπλασθεί η εκπαίδευση και θα γίνει ανώτερη η όλη μόρφωση της μιας κοινωνικής τάξεως του ελληνικού λαού που χωρίζεται σ' επίπεδα μορφώσεως όπως και σε κατατάξεις οικονομικές. Και τρέφω μια παρόμοια πίστη, γιατί τη δύναμη του Κράτους τη φαντάζομαι σαν τον όγκο μιας πυραμίδας, που τη βάση της την αποτελεί ο πληθυσμός και το ύψος της η πνευματική μόρφωση. Όσο λοιπόν τα παράλληλα στη βάση της επίπεδα (οι μορφωμένοι πληθυσμοί) είναι μεγαλείτερα και έφθασαν ψηλότερα, τόσον ο όγκος της πυραμίδας, η δύναμη του Κράτους, αυξάνει*»[290]. Δεν δέχεται, λοιπόν, ο Μ. Τσιριμώκος ότι αυτό ανήκει στην αστική τάξη, καθότι δεν παραδέχεται την ύπαρξη τάξεων αλλά μόνο «*κατατάξεις οικονομικές*», και καταλήγει να υποστηρίζει ότι ο ελληνικός λαός είναι μια κοινωνική τάξη, δηλαδή με άλλα λόγια ένα έθνος ή όπως ακριβώς το γράφει: «*Πεπεισμένος, άρα, ότι αγωνιζόμενος για τη δημοτική αγωνίζομαι όχι για την κυριαρχία ή το συμφέρον της Α ή Β τάξεως, αλλά για το ανύψωμα της μιας τάξεως, του ελληνικού λαού, και για το μεγάλωμα της δυνάμεως του Κράτους, δε θα πάψω να ενδιαφέρομαι για τη δημοτική κι ούτε θα φαντασθώ τον εαυτό μου ουτοπιστή*»[291]. Συμπερασματικά «*με τη δημοτική θ' αναπλασθεί η εκπαίδευση*», ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός θα βοηθήσει να αναπλαστεί η εκπαίδευση άρα και το σχολείο. Μ' αυτό τον τρόπο, υποστηρίζει ο Μ. Τσιριμώκος, «*θα γίνει ανώτερη η όλη μόρφωση της μιας κοινωνικής τάξεως του ελληνικού λαού*», δηλαδή το σχολείο θα

---

[289] Σκληρός Γ., «Το κοινωνικό μας ζήτημα. Οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλίστες'», π. *Νουμάς*, φ. 291 (13 του Απρίλη 1908), σσ. 1-3.

[290] Τσιριμώκος Μ. (ψευδ. Στέφανος Ραμάς), «Σοσιαλισμός και γλώσσα», *ό.π.*, σ. 5.

[291] *Στο ίδιο*, σ. 5.

είναι ανώτερο και η μόρφωση που θα παρέχεται από αυτό ανώτερη, και αυτή θα προσφέρεται στην μία «*κοινωνική τάξη του ελληνικού λαού*», προφανώς σ' όλη την εθνική ομάδα. Αν λοιπόν προχωρήσουμε τη σκέψη του Μ. Τσιριμώκου λίγο πιο πέρα τότε θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ως συμπέρασμα, πως ο Μ. Τσιριμώκος αναφέρεται σε μια υπερταξική μόρφωση και σε ένα σχολείο εθνικό και υπερταξικό, αφού όλος ο ελληνικός λαός είναι ένα εθνικό σύνολο ενιαίο «*μια κοινωνική τάξη*», το οποίο θα λαμβάνει αυτή την ανώτερη εκπαίδευση, αν και ο ελληνικός λαός «*χωρίζεται σ' επίπεδα μορφώσεως όπως και σε κατατάξεις οικονομικές*», βεβαίως υπάρχουν αυτές οι διαφορές, όμως προφανώς ο Μ. Τσιριμώκος δεν συνδέει αυτές τις δυο κατατάξεις, δηλαδή δεν συνδέει την υψηλότερη μορφωτική ομάδα με την υψηλότερη οικονομική ομάδα, όπως βέβαια ο σοσιαλιστής Γ. Σκληρός κάνει, αφού υποστηρίζει ότι η άρχουσα τάξη (η υψηλότερη οικονομική ομάδα), πάντα εξυπηρετούνταν από την επίσημη ιδεολογία, άρα συνδέονταν με την υψηλότερη μορφωτική ομάδα και όλους τους θεσμούς που την εξυπηρετούν, όπως και το σχολειό.

2.3.5 Ανακεφαλαιωτικό συμπέρασμα

Α. Φιλοσοφικό επίπεδο		
Θέματα	**«Εθνικιστές»**	**«Σοσιαλιστές»**
Φυσική νομοτέλεια στους κοινωνικοοικονομικούς νόμους	*Μ. Τσιριμώκος*: Η φυσική νομοτέλεια είναι υπαρκτή όμως δεν υφίστανται ακόμα οι οικονομικοκοινωνικές συνθήκες που θα δημιουργήσουν την πάλη των τάξεων (αστική-εργατική). *Π. Βλαστός*: Αν ο νόμος της εξέλιξης είναι σιδερένιος τότε γιατί πασκίζουμε στον αγώνα της ζωής και να μη σταυρώνουμε τα χέρια μας και να περιμένουμε; Απαντά ο ίδιος λέγοντας ότι και ο άνθρωπος είναι νόμος της φύσης και έτσι και αυτός επιδρά πάνω της. Αλληλεπίδραση του ανθρώπινου παράγοντα και της νομοτέλειας της φύσης. *Ι. Δραγούμης*: Στην Ελλάδα δεν ήρθε ακόμα η ώρα του κοινωνικού προβλήματος, τώρα προέχει η επίλυση του εθνικού προβλήματος.	*Γ. Σκληρός*: Τα κοινωνικά φαινόμενα απορρέουν από τη διαρκή εξέλιξη της κοινωνίας σύμφωνα με ορισμένους νόμους. Αφού τους κατανοήσουμε μπορούμε να του υποβοηθήσουμε συνειδητά. Αυτή η φυσική νομοτέλεια της κοινωνίας δημιουργεί την πάλη των τάξεων. Η πάλη αυτή δημιουργεί με τη σειρά τις εξής κυρίαρχες τάξεις: φεουδαρχική, αστική, εργατική. *Κ. Χατζόπουλος*: Η φυσική νομοτέλεια είναι υπαρκτή, κατ' αυτόν τον τρόπο θα επέλθει στην Ελλάδα η ίδια εξέλιξη που συνέβη και στην Ευρώπη. Για το λόγο αυτό ο Κ. Χατζόπουλος προτρέπει όλους: βοηθείστε τον σοσιαλισμό να επισπεύσει την εξέλιξη.
Η βούληση του ανθρώπου-βουλησιοκρατία (βολονταρισμός)	*Ι. Δραγούμης*: Μια κοινωνία αλλάζει με την πάροδο του χρόνου και με τις επεμβάσεις των αρχηγών της (πολιτικών, οικονομικών, πολιτιστικών).	*Γ. Σκληρός*: Τα κοινωνικά φαινόμενα δεν διαμορφώνονται μόνο από την ανεξάρτητη και ελεύθερη βούληση του ανθρώπου. *Κ. Χατζόπουλος*: Η ζωή αναπτύσσεται δίχως τη θέληση του ανθρώπου πάνω στις υλικές του ανάγκες.
Πάλη του πνεύματος	*Μ. Τσιριμώκος*: Εκτός από την πάλη των τάξεων την εξέλιξη των κοινωνιών βοηθούν και άλλοι παράγοντες, όπως είναι η πάλη του πνεύματος.	*Γ. Σκληρός*: Είναι και η πάλη του πνεύματος παράγοντας εξέλιξης, όμως είναι εξαρτημένος παράγων από τον βαθύτερο κοινωνικοοικονομικό.
Επιστημονική αλήθεια: Μαρξισμός - Ιδεαλισμός	*Μ. Τσιριμώκος*: Ο Μαρξισμός δεν είναι απόλυτη επιστημονική αλήθεια. Οι μαρξιστές χρησιμοποιούν το φιλοσοφικό σύστημα τους σαν την κλίνη του Προκρούστη. *Ι. Δραγούμης*: Ο Μαρξισμός δεν είναι επιστήμη αλλά θεωρία, δηλαδή μια υποκειμενική αλήθεια.	*Δελμούζος*: Οι δημοτικιστές πρέπει να σκέφτονται επιστημονικά και όχι ιδεαλιστικά.

	Π. Βλαστός: Ο Μαρξισμός και ο νόμος της εξέλιξης είναι κατασκεύασμα του ανθρώπου και όχι αντικειμενική αλήθεια.	
Αλήθεια	*Π. Βλαστός*: Ο Πραγματισμός υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει αλήθεια αντικειμενική και αμετάβλητη. Ο άνθρωπος φτιάχνει αλήθειες, δηλαδή νόμους που έχουνε αξία για τη δική του ζωή και τις αλλάζει ανάλογα με τις ανάγκες και τις ωφέλειες του.	
Επιλογή φιλοσοφικού συστήματος	*Ι. Δραγούμης -Π. Βλαστός*: Η επιλογή του φιλοσοφικού συστήματος είναι θέμα διαφορετικής ιδιοσυγκρασίας των ανθρώπων.	*Γ. Σκληρός*: Το θέμα της ιδιοσυγκρασίας είναι σημαντικός παράγων επιλογής για του κοινούς ανθρώπους, που δεν θέλουν να εργαστούν επιστημονικά.

Β. Πολιτικό επίπεδο		
Θέματα	**«Εθνικιστές»**	**«Σοσιαλιστές»**
Κοινωνικός μετασχηματισμός	*Μ. Τσιριμώκος*: Ο κοινωνικός μετασχηματισμός θα γίνει από τα προοδευτικά στοιχεία του τόπου, τα οποία θα ιδρύσουν πολιτικό κόμμα που θα ζητήσει την πνευματική χειραφέτηση του λαού και τη βελτίωση της λαϊκής παιδείας. Με τη πάλη του πνεύματος θα δημιουργηθεί μια πνευματική επανάσταση που θα αναμορφώσει την κοινωνία.	*Γ. Σκληρός*: Ο κοινωνικός μετασχηματισμός θα γίνει από την εργατική τάξη η οποία αφού συνειδητοποιηθεί και ιδρύσει το εργατικό κόμμα, θα αναγκάσει και τις 'υπόλοιπες τάξεις να φτιάξουν τα δικά τους κόμματα. Με την πάλη των κομμάτων θα επέλθει σταδιακή εξέλιξη της κοινωνίας προς τον σοσιαλισμό (εξελικτικός σοσιαλισμός), μέχρις ότου η εργατική τάξη γίνει πλειοψηφία και επιτευχθεί η σοσιαλιστική επανάσταση.

Γ. Ιδεολογικό – κρατικό επίπεδο		
Θέματα	**«Εθνικιστές»**	**«Σοσιαλιστές»**
Η εθνικιστική αρχή, το έθνος - κράτος και οι μορφές του. Υπάρχει ιστορική συνέχεια του έθνους ως μια αιώνια αλήθεια;	*Ι. Δραγούμης*: Ιστορικός παράγοντας εξέλιξης δεν είναι η πάλη των τάξεων αλλά το έθνος και η αναγκαία κρατική του υπόσταση. Η βασική εθνικιστική αρχή υπαγορεύει να υπάρχει ένα κράτος, ένα έθνος και η ταύτιση του κράτους με τα όρια του έθνους. Αυτή τη στιγμή προέχει η προάσπιση του έθνους ώστε να μην κινδυνεύει από αφανισμό. Μετά από πολλά χρόνια ας γίνει ότι πρόκειται η εξέλιξη να υπαγορεύσει.	*Γ. Σκληρός*: Το έθνος και το κράτος δεν είναι αιώνιες αλήθειες που θα υφίστανται συνεχώς, αλλά δημιουργήθηκαν σε μια περίοδο της εξέλιξης για να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα της αστικής τάξης στην αντιπαράθεσή της με τις τάξεις των φεουδαρχών και των προλεταρίων. Είναι ένα αστικό κράτος, δηλαδή ένα ταξικό αστικό κράτος. *Κ. Χατζόπουλος*: Ο σοσιαλισμός και η εργατική επανάσταση δεν έχουν σκοπό να διαλύσουν το έθνος-κράτος με την σημερινή μορφή του την ταξική αστική, αλλά να το αναδιοργανώσουν έτσι ώστε να

		στηρίζεται στη θέληση όλων των τάξεων, δηλαδή να πάρει μια υπερταξική μορφή.
Κοινωνική τάξη και η πάλη των τάξεων	*Μ. Τσιριμώκος*: Ο ελληνικός λαός δεν είναι χωρισμένος σε πολλές κοινωνικές τάξεις αλλά σε μια, το έθνος-κράτος. Στην ελληνική κοινωνία δεν υπάρχει εργατική τάξη, γιατί οι συνθήκες δεν επιτρέπουν τη δημιουργία της, άρα δεν μπορεί να δημιουργηθεί κοινωνικό ζήτημα, ούτε η πάλη των τάξεων. *Ι. Δραγούμης*: Η πάλη των τάξεων και τα κοινωνικά ζητήματα είναι δευτερότερα και είναι επιζήμια για την επίλυση των εθνικών προβλημάτων, αυτό που προέχει είναι να ισχυροποιηθεί πρώτα το έθνος μας.	*Γ. Σκληρός*: Στην ελληνική κοινωνία παρατηρούμε μικρή, μεσαία, μεγάλη αστική τάξη και μικρή εργατική τάξη. Η αντίθεση των τάξεων αυτών θα επιφέρουν την πάλη των τάξεων η οποία θα οδηγήσει στην πρόοδο της ελληνικής κοινωνίας. *Δελμούζος*: Με μέσο την πάλη των τάξεων μπορεί να ξεπεραστεί η στασιμότητα της ελληνικής κοινωνίας.
Εθνικό, κοινωνικό και γλωσσικό πρόβλημα	*Ι. Δραγούμης*: Η επίλυση των εθνικών προβλημάτων είναι πολύ σημαντικότερα από τα κοινωνικά προβλήματα και τα συμφέροντα των κοινωνικών τάξεων. Το γλωσσικό πρόβλημα το εντάσσει στα εθνικά προβλήματα, του οποίου η επίλυση θα βοηθήσει την επίλυση του εθνικού προβλήματος.	*Γ. Σκληρός*: Ο λαός θα πρέπει να πάψει να πιστεύει την άρχουσα τάξη και τους πολιτικούς της και να παλέψει για να τους αποσπάσει το δίκιο του. Έτσι ζωντανεύει το έθνος και την πατρίδα και τους δίνει μια νέα μορφή που εξυπηρετεί τα συμφέροντα του λαού.
Κοσμοπολιτισμός-ανθρωπότητα	*Ι. Δραγούμης*: Ύστερα από αιώνες θα επικρατήσει ο κοσμοπολιτισμός, δεν θα υπάρχουν χωριστά έθνη αλλά ένα κοινό έθνος, η ανθρωπότητα.	

Δ. Εκπαιδευτικό επίπεδο		
Θέματα	**«Εθνικιστές»**	**«Σοσιαλιστές»**
Εκπαιδευτικό και γλωσσικό πρόβλημα	*Ι. Δραγούμης*: Το γλωσσικό πρόβλημα είναι το κυριότερο εθνικό πρόβλημα, γι' αυτό και η επίλυση του θα βοηθήσει την τελική επίλυση και ολόκληρου του εθνικού μας προβλήματος.	*Γ. Σκληρός*: Οι κοινωνικές τάξεις θα οργανωθούν σε κόμματα, θα αρχίσουν την πάλη μεταξύ τους (πάλη των τάξεων), και έτσι κατ' ανάγκη θα επιλυθούν όλα τα προβλήματα και το γλωσσικό και εκπαιδευτικό. Οι ουτοπιστές δημοτικιστές νόμισαν ότι μπορούν να λύσουν το γλωσσικό και το εκπαιδευτικό πρόβλημα χωρίς να θίξουν το όλο κοινωνικό οικοδόμημα. *Δελμούζος*: Ο αγώνας ο κοινωνικός θα επιλύσει και το γλωσσικό και εκπαιδευτικό πρόβλημα, όμως δεν ταυτίζεται ο κοινωνικός με τον σοσιαλιστικό αγώνα. *Κ. Χατζόπουλος*: Το γλωσσικό και εκπαιδευτικό πρόβλημα θα λυθεί όταν η προλεταριακή εξέλιξη θα ξυπνήσει το λαό, ο οποίος θα απαιτήσει να μορφωθούν τα παιδιά του στα σχολεία με τη ζωντανή γλώσσα. Ο δημοτικιστικός και ο εργατικός αγώνας

		πηγάζουν από την ίδια αιτία και θα επιλυθούν μαζί αφού λείψει αυτή.
Σχολείο και αγωγή	*Μ. Τσιριμώκος*: Η επικράτηση της δημοτικής θα βοηθήσει την ανάπλαση και την πρόοδο της εκπαίδευσης, του σχολείου και της μόρφωσης του ελληνικού λαού, δηλαδή του έθνους.	*Γ. Σκληρός*: Η επίσημη ιδεολογία προσδιορίζεται από τις υλικές ανάγκες και δεν ήταν ποτέ αντίθετη από τα υλικά συμφέροντα της κυριαρχούσας τάξης. Άρα και η επίσημη ιδεολογία που περνάει το σχολείο στους μαθητές του είναι πάντα σύμφωνη με τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης, δηλαδή το σχολείο είναι ταξικό και αγωγή του είναι ταξική.

3 ΟΙ ΠΡΟΟΔΕΥΤΙΚΟΙ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΙ ΣΥΝΟΔΟΙΠΟΡΟΙ ΣΤΟΝ *ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΟΜΙΛΟ* (1910-1925)

3.1 Εισαγωγή

Με την ίδρυση του *Εκπαιδευτικού Ομίλου*, ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός οργανώνεται σε έναν όμιλο, ο οποίος παίζει για περίπου δύο δεκαετίες σημαντικό ρόλο στα εκπαιδευτικά πράγματα της χώρας. Η προσπάθεια για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1913, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917 -με την εισαγωγή της ομιλούμενης γλώσσας στις τέσσερις πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου και η δημιουργία των πρώτων αναγνωστικών βιβλίων στη δημοτική-, η προσπάθεια για την ευαισθητοποίηση των δασκάλων στα γλωσσικά και εκπαιδευτικά θέματα με τη δημιουργία του Μαρασλείου Διδασκαλείου και της Παιδαγωγικής Ακαδημίας είναι οι πιο σημαντικοί σταθμοί στους οποίους ο *Εκπαιδευτικός Όμιλος* στάθηκε και πολέμησε με βασικούς πρωτεργάτες του, τους: Αλ. Δελμούζο, Δημ. Γληνό και Μ. Τριανταφυλλίδη.

Ο *Όμιλος* συγκροτήθηκε από διαφόρους δημοτικιστές διανοουμένους με πολλές διαφορετικές ιδεολογικές αντιλήψεις[292]. Από τη μια οι καθαροί εθνικιστές: Λ. Μαβίλης, Ι. Δραγούμης, Ανδρ. Καρκαβίτσας, ο Μ. Τσιριμώκος, ο Δημ. Πετροκόκκινος, ο Γ. Σωτηριάδης, ο Κ. Πασαγιάννης και από την άλλη «*τα πιο προοδευτικά στοιχεία*»[293], οι *Κοινωνιολόγοι*: Αλ. Παπαναστασίου, Κ. Τριανταφυλλόπουλος, Θρ. Πετμεζάς, Αλ. Μυλωνάς, Αλ. Δελμούζος, αλλά και άλλοι περισσότερο ή λιγότερο «*προοδευτικοί*» όπως ο Δημ. Γληνός, ο Δημ. Σαράτσης, ο Φ. Φωτιάδης κ.ά.

Από τον *Όμιλο* αποκλείστηκαν «*οι διαλυτικοί*»[294], όπως εξιστορεί ο Μ. Τσιριμώκος, ένας από τους ιδρυτές του *Εκπαιδευτικού Ομίλου*, δηλαδή δύο κατηγορίες δημοτικιστών διανοουμένων, οι ψυχαρικοί και οι σοσιαλιστές-κοινωνιστές. Οι ψυχαρικοί ήσαν οι οπαδοί της γλώσσας του Ψυχάρη και οι σοσιαλιστές-κοινωνιστές, ήσαν όσοι συστηματικά «*είχαν αποδείξει πως μπορεί να υποτάξουν το δημοτικισμό σε κοινωνιστικό σύστημα*»[295]. Οι σοσιαλιστές αυτοί ήταν οι Ν. Γιαννιός, Δρακούλης, Κ. Χατζόπουλος, Κ. Θεοτόκης, Γ. Σκληρός, οι οποίοι δεν έχουν διαφορές από τους *Κοινωνιολόγους* «*στο είδος της θεωρίας που ασπάζονται. Διαφέρουν όμως ριζικά ως προς την πολιτική τους πρακτική,* (…) *είναι ξεχωριστή*

---

[292] Βαμβέτσος Αλ. (ψευδ. Τρανός Α.), «Εκπαιδευτικός Όμιλος», π. *Νουμάς*, 1912, φ. 462, σ. 25.
Ο Αλέξανδρος Βαμβέτσος (1890-1971) αναφέρεται ως αρθρογράφος του π. *Νουμάς* με το ψευδώνυμο Α. Τρανός στο: Ντελόπουλος Κυρ., *Νεοελληνικά Φιλολογικά Ψευδώνυμα (1800-1981)*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 1983, 2η έκδ., σσ. 89,

[293] Τσιριμώκος Μ., «Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου», π. *Νέα Εστία*, 1927, τχ. 7, 8, σ. 405.

[294] Οι διαλυτικοί είναι «*απόλυτοι και πιστεύουν στη σωτηρία από μια μελλοντική μορφή, την οποία για να τη φέρουν επιθυμούν και εργάζονται για τη διάλυση αυτού που υπάρχει*», *Στο ίδιο,* σ. 405,

[295] *Στο ίδιο*, σσ. 405-406.

κατηγορία ακριβώς γιατί επιδιώκει την αυτόνομη οργάνωση της εργατικής τάξης και την πολιτική αυτονόμηση του σοσιαλισμού»[296].

Πράγματι, οι έλληνες σοσιαλιστές των αρχών του 20ού αιώνα «*δεν είναι άμεση παραγωγή του εμβρυακού, ακόμη τότε, ελληνικού εργατικού κινήματος. Οι περισσότεροι έρχονται από τα Πανεπιστήμια της Γερμανίας και τις παροικίες. Οι σοσιαλιστικές ιδέες που κουβαλούν μαζί τους* (…) *είναι οι ιδέες της Δεύτερης Διεθνούς. Οι κοινωνικές τους θεωρίες συνοψίζουν έναν μαρξισμό διερμηνευόμενο από τους μεγάλους δασκάλους της Δεύτερης Διεθνούς: Πλεχάνωφ, Κάουτσκυ, Ζωρές κλπ. Κεντρικές ιδέες αυτού του σοσιαλισμού είναι ο κοινωνικός εξελικτικισμός και ο οικονομικός ντετερμινισμός*»[297]. Έτσι οι περισσότεροι από αυτούς, όπως και οι *Κοινωνιολόγοι*, οδηγούνται και εντάσσονται αφενός στο κίνημα του δημοτικισμού αφετέρου στο «*βενιζελικό κίνημα, μερικοί μάλιστα ως επιφανείς κρατικοί λειτουργοί*»[298]. Ο Μ. Τσιριμώκος υποστηρίζει ότι η συνένωση «*εθνικιστών*» και «*προοδευτικών στοιχείων*» οφείλεται στην κοινή παραδοχή τους «*ότι η μόρφωση η πραγματική και σύγχρονη έχει ένα κοινό κι αλάθευτο γνώρισμα, τον* εξελιχτικισμό[299]*. Δηλαδή άσχετα με την ιδιοσυγκρασία που κάνει τους ιδεαλιστάς ανθρώπους, είτε εθνικιστή, είτε σοσιαλιστή, είτε σωβινιστή, είτε διεθνιστή, όσο είναι μορφωμένοι μπορούν να διακρίνουν κάθε φορά το σταθμό που βρίσκονται και να συμβαδίσουν προς την πρόοδο*»[300].

Η Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου για το ίδιο θέμα διατείνεται πως εκτός από την συνηθισμένη εξήγηση που δίνεται, δηλαδή αφενός περί ρεαλιστικής συμπεριφοράς των σοσιαλιστών διανοουμένων απέναντι στη σοσιαλιστική ουτοπία και αφετέρου ως ξεπέρασμα του εκβιαστικού διλήμματος κωνσταντινισμός-βενιζελισμός, οι σοσιαλιστές διανοούμενοι προσχώρησαν αργά ή γρήγορα στον βενιζελισμό, επειδή πολλοί απ' αυτούς, όπως οι κοινωνιολόγοι, ο Γ. Σκληρός[301] και ο Δημ. Γληνός, προσέγγισαν τον

---

[296] Ελεφάντης Α., *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. Κ.Κ.Ε. και αστισμός στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1979, σ. 333.

[297] *Στο ίδιο*, σσ. 332-333.

[298] *Στο ίδιο*, σ. 333.

[299] Η διαφορετική γραφή είναι του ιδίου.

[300] Τσιριμώκος Μ., «Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου», *ό.π.*, σ. 405.

[301] Η Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου υποστηρίζει ότι και ο Γ. Σκληρός αργότερα ιδίως μετά το 1915 στην Αίγυπτο υιοθετεί «*τις αρχές της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης όπως την είχε εκφράσει ο Εκπαιδευτικός Όμιλος*», στο άρθρο: Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., «Γ. Σκληρός και Μ. Τριανταφυλλίδης: σύγκλιση και απόκλιση δύο δρόμων», στο *Τιμητικές εκδηλώσεις για τα εκατό χρόνια από τη γέννηση του Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 1987, σ. 111.

Την άποψη της αυτή ενισχύει με τον σχολιασμό και την δημοσίευση της επιστολής που στέλνει, από το Χελουάν της Αιγύπτου το 1919, ο Γ. Σκληρός προς τον Αλ. Δελμούζο, στο: Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., «Η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και οι αντίστοιχοι προσανατολισμοί του Γ. Σκληρού», στο *Αμητός στη μνήμη Φώτη Αποστολοπούλου*, Αθήνα, εκδ. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1984. Η επιστολή αναδημοσιεύεται στο: Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο. Σοσιαλισμός, Δημοτικισμός και Μεταρρύθμιση*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1988, σσ. 231-232.

σοσιαλισμό μέσα από την γερμανική οδό και «*σε γενικές γραμμές είχαν όλοι υιοθετήσει την άποψη που επικρατούσε την πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα στην ευρωπαϊκή Σοσιαλδημοκρατία, σύμφωνα με την οποία ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός της κοινωνίας προϋποθέτει αναγκαία το στάδιο του καπιταλισμού, της εκβιομηχάνισης και της κυριαρχίας της αστικής τάξης. Ακόμη, η ένταξη των σοσιαλιστών διανοουμένων στο βενιζελισμό νοείται ως ένταξη σ' ένα σύστημα ιδεών και όχι αναγκαστικά ως συνεργασία των ανθρώπων αυτών με τις κυβερνήσεις του Ελευθερίου Βενιζέλου*»[302].

Αυτοί, λοιπόν, οι σοσιαλιστές-διανοούμενοι που επηρεάστηκαν από τη γερμανική οδό και τον Γ. Σκληρό και που διαμόρφωσαν σοσιαλιστικές μεταρρυθμιστικές ιδέες, διαφωνούν με την Τρίτη Διεθνή και την Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917 στη Ρωσία, και παραμένουν στο κόμμα των Φιλευθέρων, καθότι «*στις ελληνικές συνθήκες δεν δημιουργήθηκε ποτέ ένα σοσιαλδημοκρατικό κόμμα με το κύρος και την ακτινοβολία των αντιστοίχων ευρωπαϊκών.* (…) [Για το λόγο αυτό] *προσκολλήθηκαν λιγότερο ή περισσότερο στο βενιζελισμό, πιστεύοντας πως έτσι η ελληνική κοινωνία εισέρχεται σε ανώτερο στάδιο πολιτικής και οικονομικής ανάπτυξης μέσα στο οποίο μπορούν να ωριμάσουν οι συνθήκες που θα οδηγήσουν στο σοσιαλιστικό μετασχηματισμό*»[303].

Και ο Δημ. Γληνός επιστρέφοντας από την Γερμανία εντάσσεται στον *Εκπαιδευτικό Όμιλο* και στο βενιζελικό κίνημα. Ο Φ. Ηλιού χαρακτηρίζει την στροφή αυτή του Δημ. Γληνού αλλά και των σοσιαλιστών γενικά «*τακτικό ελιγμό*» που επέβαλλαν «*οι νέες συνθήκες που διαμορφώθηκαν στην Ελλάδα* (…) *Η ελκτική δύναμη του μεταρρυθμιστικού αστισμού δημιούργησε την εντύπωση, στους διανοούμενους που απάρτιζαν μικρές σοσιαλιστικές και ριζοσπαστικές ομάδες της εποχής εκείνης, ότι μπορούσαν να παρέμβουν 'από τα μέσα' για να επιτύχουν τις εξελίξεις*»[304].

Πραγματικά αυτό προσυπογράφει και ο Δημ. Γληνός στην ιστορική αναδρομή του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* την οποία διατυπώνει στην «*Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'*»[305], αμέσως μετά από την διάσπαση του Ομίλου το 1927, σημειώνοντας τα εξής: «*Άλλα από τα μέλη του Ομίλου ήταν εξελιχτικοί σοσιαλιστές, που επειδή βλέπανε, πως ο λαός ήταν ολότελα καθυστερημένος και πως δεν ύπαρχαν ακόμα οι αντικειμενικοί όροι για μια πραγματική σοσιαλιστική κίνηση, συνεργάστηκαν στο δημοτικιστικό αγώνα, πιστεύοντας τον σαν ένα αναγκαίο προπαρασκευαστικό στάδιο ως που να δημιουργηθούν οι όροι εκείνοι. Αυτοί βάζανε για μόνη προϋπόθεση της συνεργασίας τους να μη υψώση ποτέ ο Όμιλος 'όρια προς τα αριστερά'*»[306].

---

[302] Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., «Η ένταξη σοσιαλιστών διανοουμένων στο κίνημα του βενιζελισμού», *ό.π.*, σσ. 315-316.

[303] Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο. Σοσιαλισμός, Δημοτικισμός και Μεταρρύθμιση*, *ό.π.*, σσ. 210-211.

[304] Γληνός Δημ., *Άπαντα*, τόμ. Α' (1898-1910), *ό.π.*, σ. 561.

[305] Γληνός Δημ. κ.ά., «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», π. *Αναγέννηση*, 1927, τόμ. Α', τχ. 11ο και 12ο, σσ. 578-598.

[306] *Στο ίδιο*, σ. 587.

Στη λογική αυτή εντάσσεται η πρώτη προσπάθεια των δημοτικιστών, όπου όλοι μαζί παλεύουν για την αστική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1913, η οποία βέβαια απέτυχε 'εν τη γενέσει' της καθότι τα φεουδαλικά κατάλοιπα ήταν ακόμα ισχυρά. Στη συνέχεια σε ευνοϊκότερες επαναστατικές και πολεμικές συνθήκες έγινε η προσπάθεια για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917-1920, η οποία επέφερε την ένταξη της δημοτικής γλώσσας στις πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου.

Σ' αυτές τις συνθήκες από το 1915 και ως το 1920 και με αφορμή κυρίως τον εθνικό διχασμό και την επαναστατική αστική προοπτική, όλοι σχεδόν, ακόμη και οι σοσιαλιστές που στην αρχή αντιδρούσαν στον *Εκπαιδευτικό Όμιλο*, ετάχθησαν τελικά στις τάξεις του *Ομίλου* και του βενιζελικού κινήματος. Έτσι, σχεδόν όλοι οι διανοούμενοι, δηλαδή «*οι Κοινωνιολόγοι, ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός, με επικεφαλής την τριανδρία Τριανταφυλλίδη, Δελμούζου, Γληνού, σοσιαλδημοκράτες σαν τον Χατζόπουλο, τον Σκληρό, τον Κωνσταντίνο Θεοτόκη, τον Νίκο Γιαννιό κ.ά. θα ταυτιστούν με το βενιζελικό κίνημα και θα ενισχύσουν ιδεολογικά και πρακτικά μέσα από αναλύσεις κάθε είδους, φιλελεύθερες, σοσιαλδημοκρατικές, τον αστικό εκσυγχρονισμό της κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου*»[307].

Η δίχρονη διακοπή της αστικοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης κατά το 1920-1922 δίνει την δυνατότητα σύγκρισης των εκπαιδευτικών των δυο σχολείων, έτσι οι περισσότεροι δάσκαλοι καταλαβαίνουν πλέον τη παιδαγωγική δυνατότητα της δημοτικής γλώσσας.

Μετά τη μικρασιατική καταστροφή του 1922 αυξήθηκε ο αριθμός των εργατών σημαντικά, από την έλευση των προσφύγων στην κυρίως Ελλάδα. Επίσης η δημιουργία του *Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος* το 1924 έχει ως αποτέλεσμα το εργατικό κίνημα να μεγαλώσει και να οργανωθεί καλύτερα απλώνοντας την επιρροή του παντού. Στον *Εκπαιδευτικό Όμιλο* οι νεαροί μαρξιστές αρχίζουν να προξενούν συζητήσεις κοινωνικού και μαρξιστικού ενδιαφέροντος. Έτσι στις Δευτεριάτικες συγκεντρώσεις του *Ομίλου* τα έτη 1924-25 αρχίζουν να συζητούνται θέματα τέτοια που βοηθούν τους νέους να εισαγάγουν κομμουνιστικές ιδέες στον *Εκπαιδευτικό Όμιλο*.

Η δεύτερη αποτυχημένη προσπάθεια για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση το 1923-1925 της φιλελεύθερης παράταξης αρχίζει να δημιουργεί ρήγματα στην ενότητα του *Ομίλου*, μέχρι που οδηγείται στην διάσπασή του, το 1927 και στο οριστικό του τέλος, το 1929.

Η χρονική περίοδος από το 1910 ως και το 1925 μπορεί να χαρακτηριστεί, κατά βάση, ως μια πορεία συνεργασίας των φιλελευθέρων, των σοσιαλδημοκρατών και των σοσιαλιστών-κοινωνιστών διανοουμένων. Ο Δημ. Γληνός, ο Αλ. Δελμούζος αλλά και όλοι οι διανοούμενοι των προηγούμενων κατηγοριών πορεύτηκαν μαζί για να πετύχουν τον αστικό εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας ευρύτερα, και τον αστικό εκσυγχρονισμό του ελληνικού σχολείου ειδικότερα. Προσπάθησαν να πετύχουν την αστική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση με την ένταξη της

---

[307] Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., «Η σύνδεση των Κοινωνιολόγων με το κίνημα του δημοτικισμού», π. *Τα Ιστορικά*, 1988, τχ. 9, σ. 370.

δημοτικής γλώσσας και του σχολείου εργασίας στο ελληνικό σχολειό και έτσι να δημιουργήσουν ένα λαϊκό-αστικό σχολείο που να λαμβάνει υπόψη του και τις ανάγκες για εκπαίδευση και των κατωτέρων κοινωνικών στρωμάτων αλλά και τις ανάγκες της αναπτυσσόμενης βιομηχανικής κοινωνίας. Με άλλα λόγια όλοι αυτοί συνασπίστηκαν, κατά το χρονικό διάστημα αυτό, για να δημιουργήσουν -σε πρώτη φάση τουλάχιστον για ορισμένους- το εθνικό αστικό σχολείο.

Απόδειξη των προηγουμένων είναι τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας για τη χρονική περίοδο 1910-1925, τα οποία χαρακτηρίζονται από «*απουσία*» ευρημάτων, δηλαδή απουσία σοβαρών ιδεολογικών συγκρούσεων, σε εκπαιδευτικά, αλλά και σε ευρύτερα φιλοσοφικά, ιδεολογικά ή σε πολιτικά θέματα, ανάμεσα στους διανοουμένους αυτούς. Ελάχιστες περιπτώσεις ευρέθησαν που φανερώνουν είτε συγκρούσεις, είτε διαφοροποιήσεις, είτε βοηθούν να ξεκαθαρισθούν οι θέσεις, οι ιδέες και οι απόψεις των πρωταγωνιστών διανοουμένων κατά την περίοδο αυτή, οι οποίες θα γίνει προσπάθεια να παρουσιασθούν και να αναλυθούν στο κεφάλαιο αυτό.

3.2 Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1913

Ο Υπουργός Παιδείας των Φιλελευθέρων Ι. Τσιριμώκος κατέθεσε Εισηγητική Έκθεση στη Βουλή το 1913 με εκπαιδευτικά νομοσχέδια[308], τα οποία είχε συντάξει ο Δημ. Γληνός, ο ένας από τους τρεις ηγέτες του *Εκπαιδευτικού Ομίλου*, με σκοπό να ψηφισθούν για να ξεκινήσει η εκπαιδευτική αναγέννηση του τόπου. Τα νομοσχέδια αυτά «*ήταν επηρεασμένα από τις αστικοφιλελεύθερες ιδέες και τάσεις και αποσκοπούσαν στην εδραίωση της αστικής τάξης και του αστικοδημοκρατικού κράτους*»[309], και απετέλεσαν «*την πρώτη πειστική πρόταση αστικοδημοκρατικής γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης τον 20ο αιώνα*»[310]. Παρόλα αυτά, τα νομοσχέδια του 1913 προκάλεσαν μεγάλες αντιδράσεις στην κοινή γνώμη, τον εκπαιδευτικό κόσμο, την αντιπολίτευση, αλλά και στο μεγαλύτερο κομμάτι του Βενιζελικού κόμματος, με αποτέλεσμα να καταψηφισθούν από τη Βουλή. Έτσι το Βενιζελικό κόμμα αναγκάσθηκε να αποσύρει τα νομοσχέδια αυτά και να εγκαταλείψει την ιδέα της αστικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, όπως ακριβώς και πριν δυο χρόνια είχε υποχωρήσει, κατά την αναθεώρηση του Συντάγματος του 1911, στο θέμα της γλώσσας, όπου τελικά απεδέχθη την

---

[308] Η Εισηγητική Έκθεση και το κείμενο των νομοσχεδίων έχουν δημοσιευθεί στα:

α) Γληνός Δημ., *Ένας άταφος νεκρός*, Αθήνα, 1925.

β) Γληνός Δημ., *Άπαντα*, τόμ. Β', (επιμ. - εισαγωγή: Φ. Ηλιού), Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1983, σσ. 183-372.

γ) Μπουζάκης Σηφ., *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, τόμ. Α', Αθήνα, Gutenberg, 1994, σσ. 55-173.

[309] Ευαγγελόπουλος Σπ., *Ελληνική εκπαίδευση*, τόμ. Β' (20ος αιώνας), *ό.π.*, σ. 31.

[310] Μπουζάκης Σηφ., *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*, Αθήνα, Gutenberg, 1994, σ. 67.

συνταγματική κατοχύρωση της καθαρεύουσας ως επίσημης γλώσσας του κράτους εις βάρος της δημοτικής[311].

Ο Αλ. Δελμούζος κατά το πρώτο πανεπιστημιακό εξάμηνο του 1931 είχε δώσει μια σειρά μαθημάτων, με θέμα «Το σχολείο εργασίας»[312], «*για το διδαχτικό προσωπικό των σχολείων της Θεσσαλονίκης*»[313]. Σ' ένα απ' αυτά τα μαθήματα, και συγκεκριμένα στο έκτο και τελευταίο: «VI. Οι ξένοι κι' εμείς (συνέχεια)»[314], ανέπτυξε την άποψή του για τις προσπάθειες εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης στην Ελλάδα σε συσχετισμό με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Στο άρθρο του αυτό ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζει πως στην κίνηση του σχολείου εργασίας το «*κεντρικό πρόβλημα στην οργάνωση της παιδείας,* [είναι] *το ενιαίο σχολείο*». Μέχρι τότε στην Ευρώπη «*η κάθε τάξη είχε τα δικά της ιδιότυπα σχολεία, που ήταν παράλληλα και δεν είχαν σημεία επαφής μεταξύ τους*», η οργάνωση της παιδείας τους ήταν στο βάθος της ταξική. Όμως με αφορμή από τη μια μεριά την ανάπτυξη «*του δημοκρατικού-σοσιαλιστικού πνεύματος με το αίτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης, και από την άλλη το αίτημα να δώσουν στους νέους μόρφωση σύμφωνη με τις ικανότητες και τα ενδιαφέροντα του καθενός των*» δημιουργήθηκε ένα βασικό αίτημα το οποίο ζητούσε να λείψουν οι διαχωρισμοί που υπήρχαν μεταξύ των σχολείων των διαφόρων κοινωνικών τάξεων και να δημιουργηθεί το ενιαίο σχολείο με δημοκρατικές αρχές και στο οποίο «*θα φοιτούν χωρίς εξαίρεση όλα τα παιδιά* (...) *σε όποια κοινωνική τάξη και αν ανήκουν. Από ορισμένο σχολικό χρόνο και πέρα το σχολείο αυτό θα διακλαδίζεται σε διάφορους τύπους, και το κάθε παιδί θα σπουδάζη στο τύπο που ταιριάζει με το φυσικό του, ανάλογα με τις ικανότητές και τις κλίσεις του, χωρίς να εμποδίζεται από οικονομικά ή κοινωνικά εμπόδια*»[315].

Κατόπιν, ο Αλ. Δελμούζος εξετάζει την οργάνωση της δικής μας παιδείας σχετικά με το ενιαίο σχολείο και παρατηρεί πως «*πριν στην παλιά Ελλάδα* (...) *η ίδια η οργάνωση δεν έβαζε κανένα ταξικό φραγμό*», δηλαδή η παιδεία δεν ήταν ταξική, αλλά υπήρχε ένα «*ενιαίο αταξικό σχολείο, που στο βάθος όμως σήμαινε φτώχια τρομερή, γιατί κατώτερη και μέση επαγγελματική εκπαίδευση δεν υπήρχε σχεδόν καμία*». Έτσι, συνεχίζει ο Αλ. Δελμούζος, «*απ' αυτήν την άποψη αντικρύζοντας μερικοί την οργάνωση της παιδείας μας την είπαν ολιγαρχική. Γιατί φρόντιζε μόνο για τους λίγους που θα φοιτούσαν στις ανώτερες σχολές, ενώ τους πολλούς τους άφηνε αμόρφωτους ή μισομορφωμένους*». Η άποψη αυτή ενισχύονταν από το γεγονός ότι «*σε πολλές απόμερες κοινότητες δεν υπήρχε ούτε σχολικό κτήριο, ή αν υπήρχε, έλειπε συχνά ο δάσκαλος, και η μαθητική*

---

311 Ευαγγελόπουλος Σπ., *Ελληνική εκπαίδευση*, τόμ. Β' (20ος αιώνας), *ό.π.*, σσ. 28-29.

312 Τα μαθήματα του αυτά δημοσιεύθηκαν σε τόμο του περιοδικού *Παιδεία* του 1951 και αναδημοσιεύτηκαν αργότερα στο: Δελμούζος Αλ., «Από το σχολείο εργασίας», στο *Μελέτες και Πάρεργα*, τόμ. Β', Αθήνα, 1958, σσ. 103-157.

313 *Στο ίδιο*, σ. 103.

314 Δελμούζος Αλ., «VI. Οι ξένοι κι' εμείς (συνέχεια)», στο *Μελέτες και Πάρεργα*, τόμ. Β', Αθήνα, 1958, σσ. 149-157.

315 *Στο ίδιο*, σσ. 151-152.

αντίληψη ήταν ανύπαρκτη. Όλα αυτά και η φτώχια μαζί ήταν, λένε, φραγμός ταξικός (…) *η γνώμη τους είναι σωστή, αλλά ως ένα σημείο μονάχα. Γιατί παρ' όλη τη φτώχια δεν ήταν λίγα τα παιδιά από την ύπαιθρο κατόρθωναν να φοιτήσουν σε όλους τους βαθμούς της γενικής παιδείας, ακόμα και στο πανεπιστήμιο*»[316].

Στη συνέχεια, ο Αλ. Δελμούζος παρουσιάζει τις διάφορες εκπαιδευτικές μεταρρυθμιστικές προσπάθειες. Η πρώτη ουσιαστικά προσπάθεια για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Ευταξία το 1899, είναι η πρώτη «*προσπάθεια να οργανωθή η παιδεία σύμφωνα με τις κοινωνικές τάξεις και τις ανάγκες των και να διαφοροποιηθή κάπως*»[317], η οποία βέβαια ήταν αποτυχημένη καθότι τα νομοσχέδια που πρότεινε ο Ευταξίας δεν ψηφίστηκαν ποτέ. Και η δεύτερη προσπάθεια του Ι. Τσιριμώκου το 1913 ήταν εξίσου αποτυχημένη, και τα νομοσχέδια αυτά δεν ψηφίστηκαν ποτέ. Εδώ, υποστηρίζει ο Αλ. Δελμούζος, «*για πρώτη φορά παρουσιάζεται καθαρά η κοινωνική άποψη του ενιαίου σχολείου, αλλά με άλλο πνεύμα απ' ό,τι την είδαμε έξω. Τώρα ορίζεται ένα εξάχρονο βασικό σχολείο κοινό για όλα τα παιδιά.* (…) *Εδώ δηλαδή ο νομοθέτης γυρεύει κοινό εξάχρονο δημοτικό σχολείο, όχι για ν' ανοίξη και στο λαό το δρόμο προς τη μέση παιδεία και απ' αυτή προς το πανεπιστήμιο, αλλά να τον εμποδίση από τέτοιο παραστράτημα. Τα ίδια νομοσχέδια όριζαν πως οι απόφοιτοι του δημοτικού μπορούν ν' ακολουθήσουν τρεις δρόμους: άλλοι, οι πολλοί, προς τις στοιχειώδης επαγγελματικές, που σκοπός τους να υπηρετήσουν τα λαϊκά επαγγέλματα. Άλλοι προς τα τριτάξια αστικά σχολεία, που θα έδιναν αυθύπαρκτη γενική μόρφωση στα παιδιά της μέσης αστικής τάξης, και άλλοι, οι πολύ λιγότεροι, προς τα εξατάξια γυμνάσια, κλασικά και πραγματικά, που θα ήταν παράλληλα με τ' αστικά σχολεία. Από τον ένα σχολικό τύπο της μέσης στον άλλο δεν έχομε καμιά σχεδόν ευκολία για μετάβαση. Όλα αυτά, όπως και η διαφορά στα προγράμματα των αστικών σχολείων και των γυμνασίων, δείχνουν την έντονη προσπάθεια για διαφοροποίηση και από μια άποψη πνεύμα αντίθετο προς το πνεύμα του ενιαίου σχολείου*»[318].

Όμως τελικά, συνεχίζει ο Αλ. Δελμούζος, το 1929 με τα νομοσχέδια του υπουργού Κ. Γόντικα «*νομοθετήθηκε η νέα οργάνωση της παιδείας.* (…) *Το πνεύμα της είναι στα κύρια σημεία το ίδιο σχεδόν με τα νομοσχέδια του 1913.* (…) *Προσπάθειά της είναι όχι να ανοίξη και να πλατύνη ο δρόμος προς τα γυμνάσια και τα πανεπιστήμια, αλλά να στενέψη και ν' ανοίξουν νέοι δρόμοι για πιο παραγωγική μόρφωση της νεολαίας. Η ανήσυχη φροντίδα να διαφοροποιηθή η παιδεία σύμφωνα με τις αντικειμενικές ανάγκες του τόπου φαίνεται καθαρά στη γενική εισηγητική έκθεση του Γόντικα*»[319].

Και καταλήγει ο Αλ. Δελμούζος στη διαπίστωση πως «*το πρόβλημα του ενιαίου σχολείου δεν το ζήσαμε στην Ελλάδα από τις απόψεις που το ζουν σήμερα έξω. Αυτό που έχει ακόμα για την οργάνωση της παιδείας μας*

---

[316] *Στο ίδιο*, σσ. 153-154.
[317] *Στο ίδιο*, σ. 154.
[318] *Στο ίδιο*, σ. 155.
[319] *Στο ίδιο*, σ. 156.

βασική σημασία ήταν και είναι να λείψη με τη διαφοροποίηση η ασφυχτική μονομέρεια και φτώχια. Διαφοροποίηση προς την κατεύθυνση που είχαν πριν και έχουν ακόμα οι περισσότερες αντικειμενικές ανάγκες της κοινωνίας. Αυτή στο βάθος ήταν βέβαια ταξική και αντίθετη, όπως είδαμε, προς το αίτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης. Το αίτημα όμως αυτό έχει και για μας βαριά εθνική σημασία. Αλλά η προέχουσα ανάγκη του διαφορισμού μπορεί πολύ καλά να συδυαστή με την προσπάθεια της εφαρμογής του»[320]. Και ολοκληρώνει την άποψή του ο Αλ. Δελμούζος λέγοντας ότι «*θα νόμιζα προς το παρόν ικανοποιητικό, αν κατορθώναμε να παραμερίσουμε οριστικά την πιεστική για τα παιδιά μονομέρεια της οργάνωσής μας, ανοίγοντας πραγματικά και όχι μόνο στο χαρτί και άλλους δρόμους για γενική και επαγγελματική μόρφωση.* (…) [Να πετύχουμε δηλαδή] *διαφοροποίηση ανάλογη με τις οικονομικές και πολιτιστικές μας δυνάμεις, τέτοια δηλαδή που να μπορεί να εφαρμοστή στην πράξη. Σύγχρονα όμως με την πραγματοποίησή της είναι δυνατό ν' αποφεύγωμε την παραλληλία, που εμποδίζει τη μετάβαση από τον ένα στον άλλο τύπο* [σχολείου]»[321].

Την άποψη του Αλ. Δελμούζου, ότι οι διάφορες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα και του 1913 περιλαμβανομένης είναι προσπάθειες διαφορισμού της εκπαίδευσης ανάλογα με τις ανάγκες των διαφόρων κοινωνικών και επαγγελματικών ομάδων, υποστηρίζει και ο Θ. Μυλωνάς, αλλά με τον όρο αντιστοίχηση, δηλαδή προσαρμογή του σχολείου στις πραγματικές ανάγκες της κοινωνίας, με την αντιστοίχησή του προς τις κοινωνικές τάξεις[322]. Συγκεκριμένα πιστεύει πως «*η ιδέα της αντιστοίχησης διατρέχει επίσης τη λογική των προτάσεων μεταρρύθμισης του εκπαιδευτικού συστήματος των διαφόρων Νομοσχεδίων που δεν ψηφίστηκαν: Μίλιση 1877, Αυγερινού 1880, Θεοτόκη 1889, Ευταξία 1899*»[323]. Και τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1913 που είχε συντάξει ο Δημ. Γληνός, τονίζει ο Θ. Μυλωνάς, εμφανίζουν την ίδια τάση συγχρονισμού, δηλαδή την τάση αντιστοίχησης των σχολικών βαθμίδων και κατευθύνσεων με τις διάφορες κοινωνικές τάξεις.

Πραγματικά διαβάζοντας τα νομοσχέδια του 1913 παρατηρεί κανείς αυτή την αλήθεια περί αντιστοίχησης: «*Κατά την πρώτην λοιπόν αρχήν, ην εθέσαμεν, οφείλομεν να παράσχωμεν εις εκάστην κοινωνικήν τάξιν όσω το δυνατόν υπό τας παρούσας συνθήκας και τα μέσα, τα οποία διαθέτομεν, αρτιωτέραν την εις αυτήν αναγκαιούσαν γενικήν μόρφωσιν. Αλλ' ίσως υπάρχουσι τινές, οι οποίοι θα ξενισθώσιν ακούοντες ημάς ομιλούντας τόσον ωρισμένως περί κοινωνικών τάξεων και διαγράφοντας τα όρια της απαιτουμένης δι' εκάστην μορφώσεως. Την διάκρισιν της κοινωνίας επιφέρει πρώτιστα πάντων ο τρόπος της συμμετοχής των ατόμων εις την παραγωγήν και κατανομήν των μέσων της ζωής εν τη γενικωτάτη της*

---

[320] *Στο ίδιο*, σ. 156.

[321] *Στο ίδιο*, σ. 157.

[322] Μυλωνάς Θ., Κοινωνιολογία της Ελληνικής Εκπαίδευσης Συμβολές, Αθήνα, εκδ. Gutenberg, 2002, σσ. 368-397 (Κφ. 11ο: Η αντιστοίχηση των κοινωνικών τάξεων με τις σχολικές βαθμίδες και κατευθύνσεις).

[323] *Στο ίδιο*, σ. 379.

λέξεως σημασίας»[324]. Εδώ ο Δημ. Γληνός με τον μαρξιστικό τρόπο σκέψης αναλύει τις κοινωνικές τάξεις για τις οποίες αναφέρει: τα όρια τους «*είναι βεβαίως κάπως ρευστά, τρεις κυρίως υπάρχουσιν, ως ανωτέρω αναπτύξαμεν, τάξεις, τρεις είναι σήμερον και οι βαθμοί της γενικής μορφώσεως, εν πάσαις σχεδόν ταις πεπολιτισμέναις χώραις. Ταύτην δε την τριπλήν διαβάθμισιν αντιπροσωπεύει καίτοι ελλιπώς και ανεπαρκώς και το υπάρχον παρ' ημίν εκπαιδευτικόν σύστημα. Κατά ταύτα δε και το νέον εκπαιδευτικόν σύστημα (εφ' όσον στηρίζεται επί της σημερινής κοινωνικής διαρθρώσεως) πρέπει να περιλαμβάνη τριών ειδών σχολεία*». Στη συνέχεια όμως, ο Δημ. Γληνός υποστηρίζει ότι «*η διαφορά της εν τοις σχολείοις τούτοις παρεχομένης μορφώσεως είναι κυρίως διαφορά βαθμού και ουχί ποιού. Ανεξαρτήτως της εν τη κοινωνία θέσεως έκαστον άτομον είναι κατά πρώτιστον λόγον άνθρωπος, μέλος ωρισμένης θρησκευτικής κοινότητος και έθνους, άμα και πολίτης ωρισμένου Κράτους. Εκ των ιδιοτήτων δε αυτών τούτων των γενικών εις πάντας τους εις την κοινωνίας ανήκοντας πηγάζουσι στοιχεία της πνευματικής και ηθικής υποστάσεως του ανθρώπου κοινά και απαραίτητα δια πάντας. Η αγωγή λοιπόν υπό την κυρίαν αυτής σημασίαν πρέπει να είναι δια πάντας η αυτή ηθική, εθνική και θρησκευτική, η δε διαφορά του ποσού της μορφώσεως και του είδους, όπου υπάρχει, ανάγεται εις το ποσόν και το είδος των γνώσεων και εις την άσκησιν και ανάπτυξιν των πνευματικών και σωματικών δεξιοτήτων*». Για το λόγο αυτό, συνεχίζει ο Δημ. Γληνός, επιβάλλεται η συμφοίτηση «*επί ωρισμένον αριθμόν ετών πάντων των πολιτών*» στο δημοτικό σχολείο[325].

---

[324] Μπουζάκης Σηφ., *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, τόμ. Α', *ό.π.*, σ. 101.

[325] *Στο ίδιο*, σ. 102.

3.2.1 Ανακεφαλαιωτικό συμπέρασμα

Γ. Ιδεολογικό επίπεδο	
Θέματα	**Δημ. Γληνός (Εκπαιδευτικά νομοσχέδια 1913), κ. ά.**
Κοινωνία-Κοινωνικές τάξεις	*Δημ. Γληνός:* Τη διάκριση της κοινωνίας κατά πρώτο λόγο επιφέρει ο τρόπος της συμμετοχής των ατόμων στην παραγωγή και κατανομή των μέσων της ζωής. Τρεις είναι κυρίως οι τάξεις στην κοινωνία μας, των οποίων τα όρια είναι κάπως ρευστά.

Δ. Εκπαιδευτικό επίπεδο	
Θέματα	**Δημ. Γληνός (Εκπαιδευτικά νομοσχέδια 1913), κ. ά.**
Στόχος του σχολείου	*Δημ. Γληνός:* Στόχος του σχολείου είναι να παράσχομε σε κάθε κοινωνική τάξη όσο το δυνατόν αρτιότερη την γενική μόρφωση την οποία έχει ανάγκη. *Αλ. Δελμούζος:* Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1913 στην Ελλάδα ήταν μια προσπάθεια διαφορισμού της παρεχόμενης εκπαίδευσης, ώστε να γίνει δυνατό να παίρνει την αναγκαία μόρφωση η κάθε κοινωνική ή επαγγελματική τάξη. *Θ. Μυλωνάς:* Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1913 στην Ελλάδα ήταν μια προσπάθεια προσαρμογής του σχολείου στις πραγματικές ανάγκες της κοινωνίας, με την προσπάθεια αντιστοίχησης της αναγκαίας παρεχόμενης εκπαίδευσης με την κάθε κοινωνική ή επαγγελματική τάξη.
Σχολείο και αγωγή	*Δημ. Γληνός:* Το σχολείο στις πολιτισμένες χώρες έχει μια τριπλή διαβάθμιση της γενικής μόρφωσης που παρέχει στο λαό. Και στην Ελλάδα το σχολείο πρέπει να περιλαμβάνει τριών ειδών σχολεία ανάλογα με τις τρεις βασικές κοινωνικές τάξεις. Αυτά τα τρία σχολεία θα παρέχουν μόρφωση διαφορετική κυρίως σε σχέση με το βαθμό (ποσότητα) και όχι με την ποιότητα. Η αγωγή καταρχάς πρέπει να είναι για όλους η αυτή ηθική, εθνική και θρησκευτική, η οποία θα τους παρέχεται στο δημοτικό σχολείο. Η διαφοροποίηση στο ποσό ή στο είδος της μόρφωσης, όπου υπάρχει, ανάγεται στο ποσό και το είδος των γνώσεων και στην άσκηση και ανάπτυξη των πνευματικών και σωματικών δεξιοτήτων. *Αλ. Δελμούζος:* Το σχολείο μέχρι το 1913 σε σχέση με την οργάνωσή του δεν έβαζε κανένα ταξικό φραγμό διότι ήταν ένα ενιαίο αταξικό σχολείο, το οποίο όμως σήμαινε μια φτώχια τρομερή, επειδή δεν υπήρχε καμιά κατώτερη και μέση επαγγελματική εκπαίδευση. Η προσπάθεια του 1913 ώστε να λείψει με τη διαφοροποίηση της εκπαίδευσης η μονομέρεια και η φτώχεια της, στο βάθος ήταν ταξική και αντίθετη με το αίτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης, όμως ήταν απαραίτητη για να σπάσει η φτώχεια αυτή της παιδείας μας. Επίσης πρέπει να προσεχθεί να μην γίνει απαγορευτική η μετάβαση από τον ένα τύπο σχολείου στον άλλο.

3.3 Η Δίκη του Ναυπλίου (1914)

3.3.1 Γενικά

Το 1914 από τις 16 έως και τις 28 Απριλίου διεξάγεται στο Ναύπλιο η επονομαζόμενη *Δίκη του Ναυπλίου* ή αλλιώς *τα Αθεϊκά του Βόλου*. Στα πρακτικά[326], που εκδόθηκαν για πρώτη φορά την επομένη χρονιά, φαίνονται αναλυτικά τα πεπραγμένα της δίκης.

Η απολογία του Αλ. Δελμούζου[327], παρουσιάζει ενδιαφέρον για το δικό μας θέμα, διότι σ' αυτήν φαίνεται η φιλοσοφική, η πολιτική, η ιδεολογική και εκπαιδευτική του τοποθέτηση. Ο Αλ. Δελμούζος, ως κατηγορούμενος, είχε την ευκαιρία να ανακοινώσει στο δικαστήριο την απολογία του, στις 25 Απριλίου του 1914.

3.3.2 Η απολογία του Δελμούζου

Ο Αλ. Δελμούζος ξεκινά την απολογία του λέγοντας: «*Εάν, κύριοι Δικασταί, επρόκειτο περί του ατόμου μου, ούτε κάν θα απελογούμην, διότι, καθώς, απεδείχθη από την αποδεικτικήν διαδικασίαν, σήμερον εις το εδώλιον του κατηγορουμένου δεν καθήμεθα κατ' ουσίαν ημείς οι κατηγορούμενοι. Μ' όλα ταύτα, επειδή εζητήθη να κατασπιλωθή ο αγών υπέρ δύο ευγενών και μεγάλων ιδεών οφείλω να ομιλήσω και εκπληρώσω το χρέος παντός ανθρώπου δυναμένου ν' αρθή υπεράνω των ατομικών του συμφερόντων και παθών. Αι δύο αύται ιδέαι είνε άφ' ενός ή εκπαιδευτική αναγέννησις του τόπου μας και αφ' ετέρου η ανύψωσις των εργατικών τάξεων. Αμφοτέρων των ιδεών τούτων είμαι πιστός οπαδός και θαυμαστής*»[328].

Στη συνέχεια ανιχνεύουμε, σε διάφορα επίπεδα, τις θέσεις του Αλ. Δελμούζου που βοηθούν να κατανοήσουμε τις ιδέες του σε σχέση με τα προς έρευνα θέματα.

3.3.2.1 Σε φιλοσοφικό και εκπαιδευτικό επίπεδο

Ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζει στην απολογία του: «*Το Ανώτερον όμως Παρθεναγωγείον σκοπόν είχε να διαπλάση ηθικούς αυθύπαρκτους χαρακτήρας ζωντανούς, ικανούς να ζήσουν.* (…) *Έπρεπε να δημιουργηθή σχολικόν περιβάλλον τοιούτον, όπου να αναπνέη ελευθέρα η παιδική ψυχή*». Όμως επειδή το «*μικρό παιδί*» μπορεί να καταχραστεί την ελευθερία και να οδηγηθεί στην αναρχία, θα πρέπει ο δάσκαλος να γίνει «*ο ρυθμιστής της παιδικής ζωής. Η κατηγορική προσταγή του θα υψώνεται κατ' αρχάς επάνω από την μαθητικήν κοινωνίαν πάντοτε κανονιστική, και κάποτε και καταπιεστική. Βαθμηδόν όμως θα υποχωρή, ώσπου θα λείψη*

---

[326] *Η Δίκη του Ναυπλίου (16-18 Απριλίου 1914). Στενογραφημένα πρακτικά*, *ό.π.*, 531σ.

[327] *Στο ίδιο*, σσ. 302-336.

[328] *Στο ίδιο*, σ. 302.

τέλος όλως διόλου και εις την θέσιν της θα υψωθή η απρόσωπος κατηγορική προσταγή, η επιβαλλομένη από την αντίληψιν του καθήκοντος και την συναίσθησιν της ευθύνης και του ατομικού και ομαδικού συμφέροντος»[329]. Το σχολείο που οραματίζεται ο Αλ. Δελμούζος και που προσπαθεί να δημιουργήσει στον Βόλο είναι ένα σχολείο που θα διαπαιδαγωγεί έτσι τους μαθητές του, ώστε να διαμορφώνουν χαρακτήρες ηθικούς και αυθύπαρκτους. Αρχικά ο δάσκαλος θα επιβάλλει ο ίδιος στους μαθητές του την κατηγορική προσταγή, δηλαδή η συμπεριφορά των μαθητών κατ' αρχάς θα είναι ετερόνομη, *βαθμηδόν* όμως με τη σωστή αγωγή θα γίνει αυτόνομη λειτουργία, δηλαδή θα επιβάλλεται αυτοβούλως από τους ίδιους προς τους εαυτούς των ως μια *απρόσωπη κατηγορική προσταγή*, την οποία θα διαμορφώνουν από την «*αντίληψιν του καθήκοντος και την συναίσθησιν της ευθύνης και του ατομικού και ομαδικού συμφέροντος*». Η αντίληψη αυτή του Αλ. Δελμούζου δείχνει την άποψη του Kant περί *κατηγορικής προσταγής* και περί της δυνατότητας του ανθρώπου για αυτονομία και αυθυπαρξία.

Ο ίδιος, άλλωστε, σε άλλο σημείο της απολογίας του ισχυρίζεται την επίδραση που έχει δεχθεί από τον Kant και εξανίσταται εναντίον των κατηγόρων του λέγοντας: πως είναι δυνατόν «*άνθρωπος δυνάμενος να παρακολουθή την φιλοσοφικήν σκέψιν, να γρονθοκοπή διά των έργων του αυτήν την υπόστασιν της νεωτέρας φιλοσοφίας, την θεμελιωθείσαν διά του μεγάλου Kant*»[330].

Ο Κ. Δεληκωνσταντής, στη μελέτη του για την παιδαγωγική του Kant, εξηγεί την άποψη του φιλοσόφου για το σκοπό της αγωγής. Εκεί παρατηρούμε ότι ο Αλ. Δελμούζος συμφωνεί απολύτως με τον Kant. Πιο συγκεκριμένα ο Κ. Δεληκωνσταντής υποστηρίζει ότι: «ο *τελικός σκοπός της αγωγής, που δίνει βαθύτερο νόημα σ' ολόκληρη την παιδαγωγική διαδικασία, είναι η ολοκλήρωση της ανθρώπινης φύσης, το να οδηγηθεί δηλαδή ο άνθρωπος στην ηθικότητα και αυτονομία, η οποία 'είναι αυτό που κάνει τον άνθρωπο άνθρωπο'[331]. Επειδή ακριβώς η ηθική αγωγή αναφέρεται στην ελευθερία και στον προορισμό του ανθρώπου, είναι η σημαντικότερη πτυχή της αγωγής. Γι αυτό σε τελευταία ανάλυση η Παιδαγωγική θεμελιώνεται στην ηθική και απ' αυτή παίρνει τον τελικό δεσμευτικό της σκοπό. Δεν είναι τυχαίο ότι στις Παραδόσεις του Kant για την Παιδαγωγική, όταν περιγράφεται το ύψιστο παιδαγωγικό καθήκον της ηθικοποίησης του ανθρώπου, έχουμε μια υπέροχη διατύπωση της κατηγορικής προσταγής: 'ο άνθρωπος πρέπει όχι απλά να γίνει ικανός για την επιτυχία οιουδήποτε σκοπού, αλλά να αποκτήσει το φρόνημα, ώστε να επιλέγει μόνον αγαθούς σκοπούς. Αγαθοί δε σκοποί είναι εκείνοι, οι οποίοι αναγκαία εγκρίνονται από τον καθένα και παράλληλα μπορούν να είναι σκοποί του καθενός'. Ο Kant ερμηνεύει την ηθικότητα και ελευθερία του ανθρώπου ως αυτονομία. Αυτονομία δεν σημαίνει όμως*

---

[329] *Στο ίδιο, σ.* 318.

[330] *Στο ίδιο*, σ. 330.

[331] Εκ παραπομπής. Βλ. Ξωχέλλη Π., *Θεμελιώδη προβλήματα της Παιδαγωγικής Επιστήμης. Εισαγωγή στην Παιδαγωγική*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Κυριακίδη, 1983, σσ. 58-68.

αδέσμευτο αυτοπροσδιορισμό, αλλά δέσμευση και απόλυτη υπακοή στον ηθικό νόμο. Από την έννοια της αυτονομίας δεν μπορεί λοιπόν να χωρισθεί η έννοια του καθήκοντος, αφού καθήκον είναι 'η αναγκαιότητα μιας πράξης που προκύπτει από σεβασμό προς τον ηθικό νόμο'. Από την άλλη πλευρά πάλι το καθήκον δεν μπορεί να κατανοηθεί σωστά ανεξάρτητα από την ιδέα της ελευθερίας. Γι' αυτό και η θεμελιώδης έκφραση της αυτονομίας είναι η κατηγορική προσταγή. Όταν ο άνθρωπος υπακούει στην κατηγορική προσταγή, ακολουθεί ένα νόμο, ο οποίος δεν προέρχεται έξω απ' αυτόν, αλλά βρίσκεται μέσα του, είναι η ίδια η αρχή και η έκφραση του ανθρώπινου λόγου. Γι' αυτό η υπακοή στον νόμο του καθήκοντος δεν είναι ετερονομία αλλά αυτονομία. 'Κάνω κάτι από καθήκον σημαίνει: υπακούω στη λογική'»[332].

Αν συγκρίνουμε τα δυο προηγούμενα κείμενα, των Αλ. Δελμούζου και Κ. Δεληκωνσταντή, βλέπουμε:

α) Σκοπός της αγωγής είναι για τον Δελμούζο: «*να διαπλάση ηθικούς αυθύπαρκτους χαρακτήρας*» και για τον Kant: «*η ολοκλήρωση της ανθρώπινης φύσης, το να οδηγηθεί δηλαδή ο άνθρωπος στην ηθικότητα και αυτονομία*».

Ο Ν. Τερζής όμως υποστηρίζει ότι «*γενικότερα θα μπορούσε κανείς να εξισώσει την έννοια της αυθυπαρξίας με την αυτονομία η οποία σηματοδοτεί εναργέστερα την πορεία από την εξάρτηση και τον ετεροπροσδιορισμό στη χειραφέτηση και τον αυτοπροσδιορισμό του ανθρώπου, από την ετερονομία στην αυτονομία*»[333]. Και πράγματι αυθυπαρξία ο άνθρωπος θα έχει μόνο αν αυτόνομα θα βούλεται, θα έχει δηλαδή ελευθερία βούλησης. Η ελεύθερη αυτή βούληση, κατά τον Καντ, «*υπακούει μόνον εις τον καθολικόν ηθικόν*[334] *νόμον και εκφράζεται διά της συνειδήσεως. Ο Λόγος* (…) *επιβάλλει αφ' εαυτού τον ηθικόν νόμον με την μορφήν της κατηγορικής προσταγής* (…) [η οποία], *λέγει ο Κάντ, ευρίσκεται εντός μου (μέσα εις την συνείδησίν μου), όπως ο έναστρος ουρανός ευρίσκεται εκτός εμού*»[335].

---

[332] Δεληκωνσταντή Κ., *Η παιδαγωγική του Kant*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Κυριακίδη, 1990, σσ. 89-90.

[333] Τερζής Ν., *Η παιδαγωγική του Αλεξάνδρου Π. Δελμούζου. Συστηματική εξέταση του έργου και της δράσης του*, *ό.π.*, σ. 137.

[334] Ο Kant αναφέρει επί λέξει: «*ο ηθικός νόμος να καθορίζη άμεσα τη βούληση*», στο: Kant Im., *Κριτική του πρακτικού λόγου*, (μετάφρ.: Γ. Δ. Σκούρτση), Αθήνα, εκδ. Αναγνωστίδη, 1944, σ. 92. Επίσης αναφέρεται: «*Ο ηθικός νόμος καθορίζει αντικειμενικά και άμεσα τη βούληση στη λογική κρίση*», *Στο ίδιο,* σ. 102.

Βλ. επίσης: α) Kant Im., *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών*, (εισαγ., μετάφρ., σχόλια: Γ. Τζαβάρα), Αθήνα, εκδ. Δωδώνη, 1984.

β) Kedourie Elie, *Ο Εθνικισμός*, (μεταφρ. Σπ. Μαρκέτος, επιστ. Επιμ. Παντ. Λέκκας), Αθήνα, εκδ. Κατάρτι, 1999.

γ) Ντελέζ Ζ., *Η κριτική φιλοσοφία του Καντ. Η θεωρία των ικανοτήτων*, (μεταφρ. Ελ. Περδικούρη), Αθήνα, εκδ. Εστία, 2000.

[335] Σπανός Μιχ., *Εισαγωγή εις την Φιλοσοφίαν*, Αθήναι, εκδ. συγγρ., 1979, 3η έκδ., σσ. 149-150

Συμπερασματικά ο Αλ. Δελμούζος συμφωνεί απολύτως ως προς τον σκοπό της αγωγής με τον Kant, που είναι δηλαδή η δημιουργία ανθρώπινου χαρακτήρα ηθικού και αυθύπαρκτου και αυτόνομου.

β) Ο δάσκαλος θα πρέπει να επιβάλλει και σιγά-σιγά να διαπαιδαγωγεί τους μαθητές του να υπακούουν αυτοβούλως στην *κατηγορική προσταγή*, η οποία, συμφωνούν και ο Αλ. Δελμούζος και ο I. Kant, πρέπει να είναι σύμφωνος με τον *καθολικό ηθικό νόμο*, ο οποίος καθορίζεται από τη λογική και «*από την αντίληψιν του καθήκοντος*» ή την «*υπακοή στον νόμο του καθήκοντος*».

3.3.2.2 Σε πολιτικό επίπεδο

Ο Αλ. Δελμούζος στην απολογία του, σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο, τάσσεται υπέρ του εργαζομένου λαού, και λέει με σταθερό και διεκδικητικό τόνο: «*Ο εργαζόμενος λαός οφείλει να γνωρίση τα συμφέροντά του, να ενωθή και να ζητήση με νόμιμα μέσα παρά της πολιτείας, να ζητήση όχι ως επαίτης αλλά ως δικαιούχος, δικαιοτέραν διανομήν της γης, δικαιοτέραν φορολογίαν, καλυτέρους όρους ζωής, ανωτέραν και πραγματικήν εκπαίδευσιν.* (…) *Όταν εκάστη κοινωνική τάξη λάβη δια της μορφώσεως συνείδησιν της οντότητός της, τότε προ πάντων θα δημιουργηθούν ρεύματα γενικών αρχών και πεποιθήσεων, τότε θα τονωθή η κοινωνική κίνησις και η ζωή, η οποία θα συντελέση εις την ανατολήν ενός νεοελληνικού ιδικού μας πολιτισμού. Εκ των γενικών αυτών αρχών και ιδεών άλλαι μεν είνε κοιναί δι' όλας τας κοινωνικάς τάξεις, άλλαι δε διίστανται προς αλλήλας ως εκ της αντιθέσεως των οικονομικών συμφερόντων. Υπεράνω των αντιθέσεων τούτων πρέπει να ίσταται ρυθμιστής η πολιτεία, το κράτος. Ουχί κοινή αρχή είναι ως προς τα οικονομικά π.χ. ζητήματα η δουλοπαροικία, η έμμεσος φορολογία και άλλα ιδανικά σάπια που ήρχησαν να κλονίζονται μόλις μετά την επανάστασιν εις το Γουδή, εις την οποίαν κατά μέγα μέρος συνετέλεσε και η αφύπνισις της συνειδήσεως του εργαζόμενου λαού*»[336]. Ο Αλ. Δελμούζος παρουσιάζεται ως ένας εξελικτικός σοσιαλιστής ο οποίος θεωρεί ότι πρέπει να διεκδικείται «*με νόμιμα μέσα παρά της πολιτείας*» το δίκιο του εργαζόμενου λαού, είτε οικονομικό, είτε εκπαιδευτικό. Πιστεύει επίσης ο Αλ. Δελμούζος πως όταν η κάθε κοινωνική τάξη μορφωθεί ανάλογα θα «*τονωθή η κοινωνική κίνησις*» και έτσι θα αναπτυχθεί ο νεοελληνικός πολιτισμός.

Κατόπιν ο Αλ. Δελμούζος εξηγεί την ανάμειξή του στο *Εργατικό Κέντρο Βόλου*: «*Τον Δεκέμβριον του 1908 εκλήθην εγγράφως από την διοικητικήν επιτροπήν του Κέντρου όπως αναλάβω και διδάξω εις τους εργάτας σειράν μαθημάτων. Δυστυχώς όμως ως εκ της ελλείψεως χρόνου ηγαγκάσθην να περιορισθώ μόνον εις τρεις διαλέξεις. Η πρώτη ήτο περί του εθνικού ύμνου.* (…) *Η δευτέρα και τρίτη διάλεξις ήτο ανάπτυξις και επίκρισις ενός επιστημονικού βιβλίου του Γ. Σκληρού επιγραφομένου 'το κοινωνικόν μας ζήτημα'.* (…) *Ο συγγραφεύς περιορίζων την ιστορικήν εξέλιξιν και βασίζων αυτήν εις την εξέλιξιν των οικονομικών μόνον*

---

[336] *Η Δίκη του Ναυπλίου (16-18 Απριλίου 1914). Στενογραφημένα πρακτικά*, *ό.π.*, σσ. 303-304.

παραγόντων παραδέχεται ως το κατ' εξοχήν αίτιον της Ελληνικής επαναστάσεως την οικονομικήν ανάπτυξιν της αστικής τάξεως. Την μονομέρειαν του τοιούτου ισχυρισμού ανήρεσα εκτός των άλλων και δια πλείστων όσων παραδειγμάτων πλουσίων αστών ατόμων ή ομάδων, οι οποίοι αποστέργοντες κατ' αρχάς την επανάστασιν ηναγκάσθησαν να υποκύψουν εις την θέλησιν και την βίαν του εξεγερθέντος λαού»[337]. Με λίγα λόγια, ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζει πως οι διαλέξεις του στο *Ε.Κ.Β.* ήταν εθνικού περιεχομένου αφενός και κριτικής του οικονομικού ντετερμινισμού της μαρξιστικής ιδεολογίας.

3.3.2.3 Σε ιδεολογικό επίπεδο

Ο Αλ. Δελμούζος σημειώνει πως «*κάθε άτομον, ανεξαρτήτως της κοινωνικής τάξεως εις την οποίαν ανήκει, πρέπει να μορφωθή πρώτον ως άνθρωπος, έπειτα ως Έλλην*»[338]. Εδώ παρατηρούμε την προτεραιότητα που ο Αλ. Δελμούζος δίνει από την αρχή στην ανθρωπιστική αγωγή και στον ανθρώπινο πολιτισμό, όμως συγχρόνως τονίζει και την εθνική αγωγή και τον εθνικό πολιτισμό σε μια προσπάθεια παντρέματος των δυο πολιτισμών.

Τελειώνοντας την απολογία του ο Αλ. Δελμούζος, υποστηρίζοντας και πάλι περί της προσήλωσής του στον εθνικό πολιτισμό, σημειώνει: «*ο κύριος σκοπός της απολογίας μου ήτο, Κύριοι Εφέται, να σας παρουσιάσω ένα πιστόν καθρέφτη της κοινωνικής μου δράσεως. Σ' αυτήν έχετε την ιδεολογία και το χαρακτήρα μου. Και τώρα μπορείτε δια μέσου των θρύλων να διακρίνετε και να εκτιμήσετε τας πραγματικώς ιδικάς μου πράξεις* (…) [οι οποίες διακατέχονται] *από έναν και μόνον πόθον: να ιδώ και στον τόπο μας την ανατολή ενός πραγματικώς εθνικού νεοελληνικού πολιτισμού*»[339].

3.3.2.4 Σε κρατικό επίπεδο

Ο Αλ. Δελμούζος πιστεύει ότι υπεράνω των κοινωνικών αντιθέσεων θα «*πρέπει να ίσταται ρυθμιστής η πολιτεία, το κράτος*»[340], βλέπει, δηλαδή την ανάγκη ύπαρξης ενός κράτους ρυθμιστή, άρα προφανώς ένα υπερταξικό κράτος.

3.3.2.5 Σε εκπαιδευτικό επίπεδο

Ο Αλ. Δελμούζος τονίζει πως «*η εθνική, η ηθική και η θρησκευτική μόρφωσις των μαθητών και των μαθητριών*»[341] είναι καθήκον του σχολείου, για το λόγο αυτό κατευθύναμε προς τα εκεί τις προσπάθειές μας στο Παρθεναγωγείο του Βόλου.

Για το λόγο αυτό, σημειώνει ο Αλ. Δελμούζος, αφού αντιπαρέλθουμε «*την θεμελιώδη περί την γλώσσαν καινοτομίαν, την στηριζομένην εις την πεποίθησιν ότι εκπαίδευσις Ελληνική είνε απολύτως αδύνατον να υπάρξη αν δεν στηριχθή εις την ζωντανήν μας γλώσσαν, και αν δεν μεταχειρισθή*

---

[337] *Στο ίδιο*, σσ. 305-306.
[338] *Στο ίδιο*, σσ. 303-304.
[339] *Στο ίδιο*, σ. 336.
[340] *Στο ίδιο*, σσ. 303-304.
[341] *Στο ίδιο*, σ. 308.

αυτήν και μόνον ως όργανόν της (...), [θα ήθελα να τονίσω το σημαντικό γεγονός της διάταξης] *της ύλης των ιστορικοφιλολογικών μαθημάτων, δηλαδή δια των οποίων κατ' εξοχήν επεδιώκετο η Ελληνική, η εθνική μόρφωσις*»[342], στο σχολείο μας.

Ο Αλ. Δελμούζος για να αποδείξει τον εθνισμό του, και με άλλο τρόπο, διαβάζει κάποιο κομμάτι από παλαιότερα δημοσιευμένα κείμενα του[343], σε κάποιο σημείο στην απολογία του λέει «*εις την περί ου ο λόγος μελέτην, δια της οποίας υπεστήριζον με άλλους ομόφρονας την ίδρυσιν ενός προτύπου δημοτικού σχολείου, υπάρχουν μεταξύ των γενικών γραμμών του εφαρμοστέου προγράμματος και τακόλουθα· 'θα προσπαθήσωμεν να δώσωμεν εις το σχολείον μας τοιούτον πρόγραμμα και ζωήν, ώστε ν' αξίζη το επίθετον Εθνικόν σχολείον. Θα εξετασθή ο Νέος Ελληνισμός ως κόσμος έχων ιδίαν οντότητα και χαρακτήρα, και χρησιμοποιήσωμεν όλον το προς τούτο κατάλληλον υλικό*[344]»[345].

3.3.2.6 Ανακεφαλαιωτικό συμπέρασμα

Ο Αλ. Δελμούζος, με αφορμή την απολογία του στη δίκη του Ναυπλίου, φανερώνει τις απόψεις του σε φιλοσοφικό, πολιτικό, ιδεολογικό, κρατικό και εκπαιδευτικό επίπεδο κατά την εποχή εκείνη.

Συνοπτικά παρουσιάζονται οι ιδέες του αυτές παρακάτω:

Α. Φιλοσοφικό επίπεδο	
Θέματα	**Αλ. Δελμούζος κ.ά.**
Η ηθική και η βούληση του ανθρώπου	*Κ. Δεληκωνσταντής*: Ο Ι. Καντ υποστηρίζει ότι η ηθικότητα και η ελευθερία του ανθρώπου βασίζεται στην αυτονομία του, η οποία όμως δεν σημαίνει αδέσμευτο αυτοπροσδιορισμό, αλλά δέσμευση και απόλυτη υπακοή στον ηθικό νόμο που προέρχεται από την απρόσωπη κατηγορική προσταγή. *Ι. Καντ*: Ο λόγος επιβάλλει τον ηθικό νόμο με τη μορφή της κατηγορικής προσταγής, η οποία βρίσκεται εντός του ανθρώπου. Ο ηθικός αυτός νόμος καθορίζει τη βούληση του ανθρώπου, η οποία βεβαίως στηρίζεται στη λογική κρίση. *Αλ. Δελμούζος*: Η απρόσωπη κατηγορική προσταγή επιβάλλεται από την αντίληψη του καθήκοντος και τη συναίσθηση του ατομικού και ομαδικού συμφέροντος. *Συμπερασματική πρόταση*: Η φύση του ανθρώπου είναι τέτοια που τον οδηγεί να είναι ελεύθερος, αυτόνομος και αυθύπαρκτος, δηλαδή η φύση του ανθρώπου κρύβει την ελευθερία της βούλησης του. Αυτή όμως η

[342] *Στο ίδιο*, σ. 309.

[343] Δελμούζος Αλ., «Πρόσωπα και πράγματα», εφ. *Ακρόπολις* Αθηνών, 3, 4, 5, 6 και 7 Ιουνίου 1908. Αναδημοσιεύτηκε στο: Δελμούζος Αλ., *Μελέτες και Πάρεργα*, τόμ. Α', *ό.π.*, σσ. 13-29.

[344] Δελμούζος Αλ., «Το Πρότυπον Δημοτικόν Σχολείον και οι επικριταί του», π. *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τόμ. Α', Αθήνα, 1911, σ. 50. Ο Αλ. Δελμούζος δικαιολογεί, στο άρθρο του αυτό, το σκοπό του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* που περιέχεται στο ιδρυτικό καταστατικό του 1911, δηλαδή τη βούληση του Ομίλου να ιδρύσει ένα Πρότυπο Δημοτικό Σχολείο στην Αθήνα, το οποίο θα βοηθήσει με τον καιρό να αναβαθμισθεί η ελληνική εκπαίδευση.

[345] *Η Δίκη του Ναυπλίου (16-18 Απριλίου 1914). Στενογραφημένα πρακτικά*, *ό.π.*, σ. 312.

	βούληση του ανθρώπου καθορίζεται από την κατηγορική προσταγή του Καντ, άρα η βούληση του τελικά είναι σχετικώς ελεύθερη.

Β. Πολιτικό επίπεδο	
Θέματα	**Αλ. Δελμούζος κ.ά.**
Κοινωνικός μετασχηματισμός	Αλ. Δελμούζος: Ο κοινωνικός μετασχηματισμός της ελληνικής κοινωνίας θα γίνει εξελικτικά και δημοκρατικά, γι' αυτό πρέπει να μορφωθεί ο λαός (κάθε κοινωνική τάξη), ώστε να μάθει να διεκδικεί με νόμιμα μέσα το δίκιο του, δηλαδή μέσα από ένα δημοκρατικό κοινωνικό ανταγωνισμό με ρυθμιστή την πολιτεία, το κράτος.

Γ. Ιδεολογικό επίπεδο	
Θέματα	**Αλ. Δελμούζος κ.ά.**
Εθνικός και πανανθρώπινος πολιτισμός	Αλ. Δελμούζος: Ο Αλ. Δελμούζος τονίζει τον πανανθρώπινο και τον εθνικό του προσανατολισμό. Υποστηρίζοντας όμως ότι ο άνθρωπος πρώτα, ο Έλλην κατόπιν.

Δ. Κρατικό και Εκπαιδευτικό επίπεδο	
Θέματα	**Αλ. Δελμούζος κ.ά.**
Κράτος	Αλ. Δελμούζος: Το κράτος πρέπει να είναι ο ρυθμιστής των κοινωνικών αντιθέσεων, δηλαδή να είναι ουδέτερος κριτής, ένα υπερταξικό κράτος.
Σκοπός του σχολείου	Αλ. Δελμούζος: Ο σκοπός του σχολείου είναι να διαπλάθει ηθικούς και αυθύπαρκτους χαρακτήρες ικανούς να ζήσουν ελεύθεροι αργότερα στην κοινωνία. Ι. Καντ: Ο τελικός σκοπός του σχολείου και της αγωγής είναι να ολοκληρώσει την ανθρώπινη φύση, δηλαδή να οδηγηθεί ο άνθρωπος στην ηθικότητα και την αυτονομία.
Το σχολικό περιβάλλον και ο ρόλος του δασκάλου για την διαπαιδαγώγηση του παιδιού	Ο Το σχολικό περιβάλλον να είναι τέτοιο ώστε ν' αναπνέει ελεύθερα η παιδική ψυχή. Ο δάσκαλος πρέπει να υψώνει την κατηγορική προσταγή πάνω από την μαθητική κοινότητα πάντα κανονιστική, και κάποτε και καταπιεστική, δηλαδή αρχικά η υπακοή του μαθητή θα επιτυγχάνεται ως μια ετερόνομη λειτουργία. Βαθμηδόν όμως, με τη σωστή αγωγή των μαθητών, θα υποχωρεί η προσταγή του δασκάλου για να υψωθεί μέσα τους η απρόσωπος κατηγορική προσταγή, η οποία επιβάλλεται από την αντίληψη του καθήκοντος και τη συναίσθηση του ατομικού και ομαδικού συμφέροντος[346].
Γλωσσική και εθνική μόρφωση	Στο σχολείο θα πρέπει να διδάσκεται και να χρησιμοποιείται η ζωντανή μας γλώσσα, και τα ιστορικοφιλολογικά μαθήματα να καλλιεργούν την εθνική μόρφωση.

[346] «*Το παιδί θα περάση πάντα από την ετερόνομη πειθαρχία, για να φτάση σκαλί το σκαλί στην αυτόνομη*», έλεγε ο Αλ. Δελμούζος και το 1931 πιστός στις απόψεις του, στο: Δελμούζος Αλ., «VI. Οι ξένοι κι' εμείς (συνέχεια)», *Μελέτες και Πάρεργα*, τόμ. Β', Αθήνα, 1958, σ. 150.

3.4 Συζήτηση για τον εθνικισμό και το έθνος. Περιοδικό Επιθεώρησις των κοινωνικών και πολιτικών Επιστημών (1916)

3.4.1 Εισαγωγικά

Από το 1914 είχε ξεσπάσει ένας σκληρός ιμπεριαλιστικός πόλεμος στην Ευρώπη, ο οποίος κινδύνευε να πάρει διαστάσεις παγκοσμίου πολέμου. Ο πόλεμος διεξήχθη μεταξύ των δυνάμεων της *Entente* (*Συνεννόησης*), δηλαδή της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας και των δυνάμεων των Κεντρικών Αυτοκρατοριών, δηλαδή της Γερμανίας και της Αυστροουγγαρίας. Όμως, τελικά, ενέπλεξε σχεδόν όλες τις ευρωπαϊκές χώρες και την Ελλάδα, η οποία αν και λίγο καθυστερημένα προς τα τέλη Ιουνίου του 1917 κήρυξε τον πόλεμο κατά της Γερμανίας και των συμμάχων της[347]. Προηγουμένως είχαν συμβεί μεγάλα γεγονότα[348] στον ελληνικό χώρο, μέσα από τη σύγκρουση του Ελ. Βενιζέλου, ο οποίος ήθελε να βγει η Ελλάδα στον πόλεμο στο πλευρό των δυνάμεων της *Entente*, με τον Βασιλιά Κωνσταντίνο, ο οποίος είχε πάρει το μέρος της Γερμανίας και πρότεινε την ουδετερότητα της Ελλάδας. Η σύγκρουση αυτή δίχασε τον ελληνικό λαό σε Βενιζελικούς και Αντιβενιζελικούς ή Βασιλικούς και επέφερε τον *εθνικό διχασμό*, ο οποίος ταλαιπώρησε την ελληνική κοινωνία για πολλά χρόνια αργότερα. Έτσι σχηματοποιήθηκαν δυο διαφορετικές ερμηνείες του «*εθνικού συμφέροντος*» μέσα από τις δυο αυτές διαφορετικές παρατάξεις, οι οποίες όμως είχαν διανύσει μια ολόκληρη διαδρομή ζυμώσεων πριν για να διαμορφωθούν[349].

Ο Ελ. Βενιζέλος αναχωρεί από την Αθήνα και μεταβαίνει στη Θεσσαλονίκη όπου σχηματίζει τον Οκτώβριο του 1916 την κυβέρνηση της Εθνικής Άμυνας. Αργότερα ο βασιλιάς Κωνσταντίνος υποχρεώνεται σε εξορία από τις δυνάμεις της Entente, ο Ελ. Βενιζέλος κατεβαίνει τον Ιούνιο του 1917 στην Αθήνα και αναλαμβάνει τη διακυβέρνηση όλης της χώρας μέχρι και το 1920.

Ο Ελ. Βενιζέλος με το κόμμα των Φιλελευθέρων επιχειρεί στον χώρο της εκπαίδευσης την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917, η οποία έχει ως χαρακτηριστικό γνώρισμα την εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στις

---

[347] Τούντα-Φεργάδη Αρ., *Θέματα Ελληνικής Διπλωματικής Ιστορίας (1912-1940)*, Αθήνα, εκδ. Ι. Σιδέρης, 1996, σ. 132.

[348] Τα γεγονότα αυτά μπορεί να δει κανείς, λεπτομερώς, στα:

α) Βεντήρης Γ., *Η Ελλάς του 1910-1920. Ιστορική μελέτη*, τόμ. Α' και Β', Αθήναι, εκδ. Ίκαρος, 1970, 2η έκδ.

β) Τούντα-Φεργάδη Αρ., *Θέματα Ελληνικής Διπλωματικής Ιστορίας (1912-1940)*, *ό.π*, σσ. 117-133.

γ) Βακαλόπουλος Απ., *Νέα ελληνική ιστορία 1204-1985*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Βάνιας, 12η έκδ., 1996, σσ. 351-365.

[349] Βλ. Παπαδημητρίου Δέσπ., «Ο εθνικισμός στο βενιζελικό και αντιβενιζελικό τύπο και η εσωτερική διαμάχη 1914-1917, στο: *Συμπόσιο για τον Βενιζέλο. Πρακτικά*, Αθήνα, εκδ. Εταιρεία ελληνικού λογοτεχνικού και ιστορικού αρχείου. Μουσείο Μπενάκη, 1988, σσ. 95-103.

πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου και τη νομοθεσία για τα αναγνωστικά. Η τριανδρία του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* -Δημ. Γληνός, Αλ. Δελμούζος, Μ. Τριανταφυλλίδης- μετείχαν άμεσα στην κυβερνητική αυτή προσπάθεια, η οποία επέφερε τη γλωσσική διδασκαλία της δημοτικής στο δημοτικό σχολείο και «*μερικά βιβλία υψηλής ποιότητας κυριότερα ανάμεσά τους το 'Αλφαβητάρι με τον Ήλιο' και το 'Ψηλά Βουνά'*»[350].

Τον Απρίλιο του 1916 ιδρύεται η *Εταιρεία των κοινωνικών και πολιτικών Επιστημών*, ένα «*σωματείον, του οποίου σκοπός κατά το καταστατικόν του είναι η ενίσχυσις των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών δι' οργανώσεως επιστημονικών διαλέξεων και συζητήσεων, διά συστάσεως βιβλιοθήκης και εντευκτηρίου, δι' εκδόσεως συγγραμμάτων και περιοδικού, δι' ενεργείας επιστημονικών διαγωνισμών και ερευνών, δι' ιδρύσεως ελευθέρας σχολής των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών και διά παντός άλλου προσφόρου μέσου*»[351].

Τον Σεπτέμβριο του 1916 η εταιρεία κατάφερε να συστήσει «*ευρύχωρον αναγνωστήριον με ολονέν πλουτιζομένην βιβλιοθήκην και επίσης ευρύχωρον και άνετον εντευκτήριον*». Έτσι τον ίδιο μήνα η εταιρεία ξεκίνησε τις επιστημονικές συνεδριάσεις της, των οποίων περιληπτικά πρακτικά καταχωρούνταν στο περιοδικό της εταιρείας, το οποίο ονομάσθηκε *Επιθεώρησις των κοινωνικών και πολιτικών Επιστημών*[352].

Στο πρώτο τεύχος του περιοδικού ο ίδιος ο Αλ. Παπαναστασίου, όπως μαρτυρεί ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος[353], γράφει στον ανώνυμο πρόλογο του περιοδικού τον σκοπό και τις μελέτες που θα παρουσιάζονται σ' αυτό: «*Το περιοδικόν τούτον σκοπόν έχει να βοηθήση την σπουδήν της κοινωνίας και της πολιτείας. Κατ' ακολουθίαν αποβλέπει εις οικονομικάς, δημοσιονομικάς, στατιστικάς, νομικάς, και γενικάς κοινωνιολογικάς μελέτας, αι οποίαι έχουν αντικείμενον το σύνολον των κοινωνικών εκδηλώσεων και σκοπόν την εύρεσιν των νόμων της ακμής και της παρακμής των κοινωνιών. Εκτός τούτων, προς πλήρη κατανόησιν της κοινωνικής ζωής θα περιλαμβάνωνται και μελέται, αφορώσαι όλας τας άλλας σημαντικάς κοινωνικάς εκδηλώσεις, δηλ. τας ηθικάς σχέσεις, τας συνηθείας, την γλώσσαν, τας θρησκευτικάς και καλλιτεχνικας αντιλήψεις. Αναγκαίον συμπλήρωμα των θεωρητικών ερευνών θα είναι πολιτικαί μελέται, αι οποίαι αποβλέπουν εις την ενσυνείδητον διαμόρφωσιν της κοινωνικής και πολιτειακής ζωής. Τέλος απαραίτητα θα είναι φιλοσοφικαί μελέται, διότι χωρίς την βοήθειαν της φιλοσοφίας δεν είναι δυνατή η λύσις ούτε των σχετικών μεθοδολογικών ζητημάτων ούτε των θεμελιωδών εν γένει προβλημάτων των κοινωνικών και πολιτικών*

---

[350] Δημαράς Αλ., «Εκπαίδευση 1913-1941», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος ελληνισμός από 1913 ως 1941*, Αθήνα, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ. 489.

[351] «Επιστημονική Κίνησις», π. *Επιθεώρησις των κοινωνικών και πολιτικών Επιστημών*, 1916, τχ. 1-2, σ. 250.

[352] *Στο ίδιο*, σ. 250.

[353] Τριανταφυλλόπουλος Δ. Κ., «Πρόλογος», στο *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Μελέτες -Λόγοι -Άρθρα*, (επιμέλεια: Ξ. Λευκοπαρίδη), Αθήνα, εκδ. Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., 1988, σ. ιστ'.

επιστημών. Με ολίγα λόγια τίποτε από ό,τι αφορά την κοινωνικήν και πολιτειακήν ζωήν δεν θα είναι ξένον προς το περιοδικόν αυτό»[354]. Κατόπιν ο ίδιος ο Αλ. Παπαναστασίου μαρτυρεί ότι το περιοδικό αυτό «*εκδίδεται επιμελεία ομάδος επιστημόνων και αποτελεί παράρτημα της αρτιουστάτου Εταιρίας των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών*»[355].

3.4.2 Περί του έθνους και του εθνικισμού

3.4.2.1 Γενικά

Η πρώτη συνεδρία της *Εταιρείας κοινωνικών και πολιτικών Επιστημών* έγινε στις 7 Σεπτεμβρίου του 1916 υπό την προεδρία του Θ. Τ. Μπασιά, υπουργού της Εθνικής Οικονομίας. Σ' αυτήν παρουσίασε ο Αλ. Παπαναστασίου τη μελέτη του «*Εθνικισμός*» και ακολούθησε μια σφοδρή συζήτηση μεταξύ των μελών της εταιρείας. Στη συζήτηση πήραν μέρος εκτός του Αλ. Παπαναστασίου και οι: Δημ. Γληνός, Ανδρέας Ανδρεάδης, Δαμιανός Κυριαζής, Γεώργιος Καφαντάρης, Γεώργιος Παπανδρέου και Κωνσταντίνος Πολυχρονιάδης[356].

Στη συνέχεια στο πρώτο τεύχος του περιοδικού περιέχονται σύντομα πρακτικά της προαναφερομένης συζήτησης, η μελέτη του Αλ. Παπαναστασίου «*Εθνικισμός*» και η μελέτη του Γεωργ. Παπανδρέου «*Η Ευρώπη προ του πολέμου*». Επίσης στον 5ο τόμο του *Δελτίου του Εκπαιδευτικού Ομίλου* στα 1916 είχε δημοσιευθεί η σχετική με το θέμα της συζήτησης μελέτη του Δημ. Γληνού «*Έθνος και Γλώσσα*»[357].

Ο Δημ. Γληνός στη μελέτη του αυτή επιχειρεί να αποκρούσει την εξής κατηγορία: «*Άμα επικρατήση η δημοτική θα διασπασθή η εθνική ενότης;*». Για να απαντήσει στο ερώτημα αυτό ο Δημ. Γληνός εξηγεί τί είναι εθνική ενότητα, δηλαδή αναπτύσσει την άποψή του για το έθνος, και υποστηρίζει συγχρόνως ότι το σχολείο με όργανο τη δημοτική γλώσσα είναι το «*σπουδαιότερο εργαστήριο της εθνικής ενότητας*»[358].

Ο Αλ. Παπαναστασίου, σε μια περίοδο ευαίσθητη μέσα στην κορύφωση του Α΄ παγκοσμίου πολέμου, προβληματίζεται σχεδόν μαζί με όλους τους διανοούμενους που αποτελούν την *Εταιρεία πολιτικών και κοινωνικών επιστημών* για τα αίτια αυτού του πολέμου. Έτσι οδηγείται στη μελέτη του «*Εθνικισμός*»[359], όπου προσπαθεί να ξεδιαλύνει την ίδια έννοια: α) γιατί όπως πιστεύει «*αυτού του όρου* [εθνικισμός] *γίνεται χρήση*

---

[354] «Πρόλογος», π. *Επιθεώρησις των κοινωνικών και πολιτικών Επιστημών*, 1916, τχ. 1-2, σσ. 2-3.

[355] *Στο ίδιο*, σ. 4.

[356] Αυτό συνάγεται από τα σύντομα πρακτικά της συνεδρίασης της 7ης Σεπτεμβρίου του 1916 που δημοσιεύθηκαν στο: «Επιστημονική Κίνησις», π. *Επιθεώρησις των κοινωνικών και πολιτικών Επιστημών*, 1916, τχ. 1-2, σσ. 250-253.

[357] Γληνός Δημ., «Έθνος και γλώσσα», π. *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τόμ. 5, 1915, αριθ. 1-2, σσ. 47-62.

[358] *Στο ίδιο*, σ. 59.

[359] Παπαναστασίου Αλ., «Εθνικισμός», π. *Επιθεώρησις των κοινωνικών και πολιτικών Επιστημών*, 1916, τχ. 1-2, σσ. 4-45.

από όλον τον κόσμον. Εν τούτοις ολίγον εξετάζεται το περιεχόμενον του και όχι σπανίως αποδίδεται εις αυτόν αξία επί τη βάσει υποκειμενικών κριτηρίων» και β) διότι πιστεύει άνευ «*αμφισβητήσεως ότι εγγυτέραν αιτίαν*» του παγκοσμίου πολέμου δεν είναι άλλη από την ανάπτυξη «*προηγηθέντων επί μέρους*» εθνικισμών. Τέτοιοι εθνικισμοί αναπτύχθηκαν με τους βαλκανικούς πολέμους και είναι οι εθνικισμοί των βαλκανικών λαών και ιδιαιτέρως του σερβικού, ο οποίος έγινε και η αφορμή της έκρηξης του πολέμου, αλλά και άλλοι όπως ο ιταλικός εθνικισμός και ο γαλλικός νασιοναλισμός, ο οποίος συνέβαλε στη συγκρότηση «*του συνασπισμού που αμφισβητεί σήμερα την κυριαρχία του κόσμου*»[360].

Και συνεχίζει ο Αλ. Παπαναστασίου πως «*στην Ευρώπη δεν φαίνεται ακόμη εξησφαλισμένη η αρχή των εθνοτήτων*»[361], για το λόγο αυτό ο ένας συνασπισμός, δηλαδή η Entente υποστηρίζει την άποψη ότι παλεύει για την καθιέρωση της αρχής αυτής[362], ενώ ο άλλος συνασπισμός των Κεντρικών Αυτοκρατοριών διατείνεται, όπως φαίνεται από τη διατύπωση γερμανικών κύκλων, ότι «*ο γερμανικός πολιτισμός είναι ανώτερος από τον πολιτισμόν των άλλων εθνών, όπως και το γερμανικόν έθνος είναι ανώτερον από τα άλλα και ότι η υπεροχή αυτή παρέχει το δικαίωμα εις την Γερμανίαν να οργανώση την Ευρώπην σύμφωνα με τον πολιτισμόν της, δηλ. να την κατακτήση*»[363].

Και ο Γ. Παπανδρέου συμμετέχει στον προβληματισμό της ανεύρεσης των αιτίων του παγκοσμίου πολέμου, προσπαθώντας να εξηγήσει την «*πολιτική ατμόσφαιρα της Ευρώπης προ του πολέμου*». Έτσι με τη μελέτη του «*Η Ευρώπη προ του πολέμου*»[364] προσπαθεί να εξηγήσει «*το βαθύτερον πολιτικόν γεγονός της νεωτέρας ιστορίας*» όπως το αποκαλεί και το οποίο είναι *«η εμφάνισις της εθνικής συνειδήσεως με τόσην σαφήνειαν και έντασιν, όσην εις καμμίαν άλλην ιστορικήν περίοδον*». Στη συνέχεια ο ίδιος εξηγεί πώς η εθνική συνείδηση ανέδειξε τον εθνικισμό, δηλαδή την ταύτιση κράτους και φυλής και κατόπιν πώς ο εθνικισμός αυτός μετατρέπεται σε ιμπεριαλισμό με άμεσο επακόλουθο τον πόλεμο αυτό.

3.4.2.2 Έθνος -εθνικισμός -κοσμοπολιτισμός

3.4.2.2.1 Το έθνος και τα χαρακτηριστικά του

Ο Αλ. Παπαναστασίου ορίζει το έθνος «*ως το λαϊκόν σύνολον του οποίου όλα τα τμήματα εις σημαντικάς εποχάς της ιστορίας των είχαν κοινάς περιπετείας και ως εκ τούτου έχουν, εκτός μερικών κοινών στοιχείων καταγωγής, κοινά ιδιαίτερα στοιχεία πολιτισμού και προ παντός συνείδησιν ότι αποτελούν ιδιαιτέραν λαϊκήν ενότητα. Από την συνείδησιν αυτήν, η οποία σφραγίζει ασφαλώς την ύπαρξιν του έθνους, απορρέουν*

---

[360] *Στο ίδιο*, σ. 5.
[361] *Στο ίδιο*, σ. 39.
[362] *Στο ίδιο*, σ. 5.
[363] *Στο ίδιο*, σ. 39.
[364] Παπανδρέου Γ., «Η Ευρώπη προ του πολέμου», π. *Επιθεώρησις των κοινωνικών και πολιτικών Επιστημών*, 1916, τχ. 1-2, σσ. 46-70.

κοινά αισθήματα που συνδέουν τα μέλη του αυτού έθνους και θέλησις προς ενιαίαν ενέργειαν, η οποία, όταν εκδηλώνεται, χαρακτηρίζει ακόμη σαφέστερα και ασφαλέστερα το έθνος»[365]. Πιο αναλυτικά ο Αλ. Παπαναστασίου χωρίζει τα χαρακτηριστικά του έθνους σε εσωτερικά και σε εξωτερικά. Τα εξωτερικά γνωρίσματα του έθνους είναι η κοινή καταγωγή, η γλώσσα, η θρησκεία, ο πολιτισμός, τα ήθη και έθιμα, οι κοινές συνήθειες και οι ιστορικές τύχες. Τα εσωτερικά γνωρίσματα είναι η συνείδηση, η αναγνώριση των απαριθμούντων ένα έθνος «*ότι αποτελούν ένα ξεχωριστόν σύνολον διάφορον από τα άλλα ομοίου είδους*» και η θέληση των «*προς ενιαίαν ενέργειαν*»[366].

Ο Δημ. Γληνός στο άρθρο του «*Έθνος και γλώσσα*»[367], με παρόμοιο τρόπο, φωτίζει την εθνική ενότητα, την οποία -όπως ακριβώς γράφει- «*δημιουργεί πρώτ' απ' όλα η συνείδηση και η πίστη των ομοεθνών ανθρώπων, πως ανήκουν στο ίδιο έθνος* (…) *Από την πίστη αυτή πηγάζει η θέληση να ενώσουν την τύχη τους με την τύχη των ομοεθνών τους, ν' αγωνιστούν μαζί για την ύπαρξή τους*». Και συνεχίζει ο Δημ. Γληνός σημειώνοντας πως όλοι αυτοί έχουν και μερικά άλλα γνωρίσματα κοινά, όπως τη φυλετική καταγωγή, τη γλώσσα, τα κοινά ήθη και έθιμα, τις ιστορικές παραδόσεις, τους κοινούς εθνικούς πόθους, και την κοινή θρησκεία. Από όλα αυτά τα χαρακτηριστικά της εθνικής ταυτότητας, πιστεύει ο Δημ. Γληνός, όσα «*περισσότερα συντρέχουν μαζί για ν' αποτελέσουν ένα έθνος, τόσο σφιχτότεροι οι ενωτικοί δεσμοί*» αυτού[368].

3.4.2.2.2 Ο Εθνικισμός και η σύγκρουση για τους όρους δημιουργίας του

Ο Αλ. Παπαναστασίου ορίζει τον εθνικισμό «*ως την προσπάθειαν ενός έθνους προς επιβολήν του εντός των ορίων του δι' αποκρούσεως αλλοεθνούς επιβολής ή διά συγχωνεύσεως εις εν όλον των χωρισμένων μερών του αυτού έθνους. Εις την πρώτην περίπτωσιν η εθνικιστική ιδέα εκδηλώνεται εις την καταπολέμησιν της ξενικής επιδράσεως, εις δε την δευτέραν εις την κατάπνιξιν των τοπικιστικών τάσεων τμημάτων του αυτού έθνους. Και εις τας δύο περιπτώσεις το ουσιώδες είνε η προσπάθεια προς κυριαρχίαν της υποστάσεως ολοκλήρου του έθνους. Η προσπάθεια αυτή εκδηλώνεται, πού εντονώτερα και πού ασθενέστερα εις όλα τα στάδια της ανθρωπίνης ενεργείας, εις την πολιτικήν, την πνευματικήν, την οικονομικήν, την κοινωνικήν και την θρησκευτικήν ζωήν*»[369]. Στη συνέχεια ο Αλ. Παπαναστασίου αναφέρει ότι «*συμφώνως προς τη συγγενή με τον εθνικισμόν δημοκρατικήν αρχήν*» τα όρια του

---

[365] Παπαναστασίου Αλ., «Εθνικισμός», *ό.π.*, σ. 19.

[366] *Στο ίδιο*, σσ. 16-19.

[367] Το άρθρο αυτό του Δημ. Γληνού έχει προηγηθεί του άρθρου του Αλ. Παπαναστασίου, καθότι βλέπουμε ότι ο Αλ. Παπαναστασίου παραπέμπει σε μελέτη που δημοσιεύθηκε στο επόμενο τεύχος του *Δελτίου του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, δηλαδή στο: Thumb Α., «Οι νεοέλληνες και η καταγωγή τους», π. *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 1915, τόμ. 5, αριθ. 3-4, σσ. 165-193.

[368] Γληνός Δημ., «Έθνος και γλώσσα», *ό.π.*, σσ. 51-53.

[369] Παπαναστασίου Αλ., «Εθνικισμός», *ό.π.*, σ. 6.

έθνους «*τα προσδιορίζει η εκπεφρασμένη θέλησις του σχετικού λαού*»[370]. Άλλες αρχές που καθορίζουν τα όρια ενός έθνους είναι: «*τα ιστορικά δικαιώματα*», «*αι της εθνικής συνεχείας, της οικονομικής ανεξαρτησίας, των φυσικών γεωγραφικών ορίων ή της ασφαλείας, της ισορροπίας. Όλαι αι αρχαί αυταί στηρίζονται εις την ιδέαν της θυσίας ενός μικρότερου εθνικού συμφέροντος χάριν ενός μεγαλυτέρου αντιθέτου. Λέγει δηλ. το ενδιαφερόμενον έθνος: αξιώ να θυσιάση το άλλο έθνος ένα μικρόν αριθμόν μελών του, διά να μη χάσω εγώ την ενότητα με πολύ μεγαλύτερα εθνικά τμήματα, ή διά να εξασφαλίσω ολόκληρον την πολιτικήν ή την οικονομικήν ανεξαρτησίαν μου. Των αρχών αυτών γίνεται χρήσις από τα έθνη αναλόγως του πολιτικού των συμφέροντος*»[371].

Σε άλλο σημείο πάλι ο Αλ. Παπαναστασίου γράφει ότι ο εθνικισμός «*είναι μια μορφή εκδηλώσεως του εθνικού αισθήματος* (...) *που συνδέει τα μέλη ενός έθνους και τα χωρίζει από τους ανήκοντας εις άλλο έθνος. Και δεν είναι δύσκολον να εννοήσωμεν πως το εθνικόν αίσθημα μετατρέπεται εις θετικήν δράσιν, εις εθνικισμόν*»[372].

Για το ίδιο θέμα ο Γ. Παπανδρέου γράφει: το βαθύτερο πολιτικό γεγονός της νεώτερης ιστορίας «*είναι η εμφάνισις της εθνικής συνειδήσεως με τόσην σαφήνειαν και έντασιν, όσον εις καμμίαν άλλην ιστορικήν περίοδον. Το εθνικόν αίσθημα υπήρχε πάντοτε· διότι όμως δεν συνέπιπτε το Κράτος και η Φυλή, το άτομον εμοιράζετο κατ' ανάγκην μεταξύ των δύο, εις τρόπον ώστε η δύναμις του εθνικού αισθήματος υφίστατο μείωσιν. Κατόπιν όμως της Γαλλικής επαναστάσεως, από την οποίαν προήλθον τα ισχυρά ρεύματα των εθνικών και πολιτικών ελευθεριών, η τάσις υπήρξεν ακατανίκητος προς δημιουργίαν ομοεθνών κρατών*»[373].

Ο Αλ. Παπαναστασίου σε άλλο σημείο της μελέτης του σημειώνει: «*Ο ιμπεριαλισμός και ο εθνικισμός έχουν την αυτήν ρίζαν, το κοινωνικόν ένστικτον. Αλλ' ενώ ο εθνικισμός θέλει την σύμπτωσιν κρατικών και εθνικών ορίων, ο ιμπεριαλισμός επιδιώκει την επέκτασιν των κρατικών ορίων πέραν από τα εθνικά. Ο εθνικισμός ενός έθνους αναγνωρίζει και συμβιβάζεται με όλους τους άλλους εθνικισμούς, ως εκ τούτου έχει αμυντικόν χαρακτήρα και ημπορεί να αποτελέση την βάσιν ειρηνικών σχέσεων των εθνών αποτελεί τον αλτρουιστικόν εθνικισμόν, όπως είπαν. Ο ιμπεριαλισμός ενός Κράτους αποτελεί κατ' ανάγκην άρνησιν των άλλων ιμπεριαλισμών, ημπορεί να συμβιβασθεί με αυτούς μόνον προσωρινώς και διά τούτο έχει επιθετικόν χαρακτήρα· αποτελεί τον εγωιστικόν εθνικισμόν και επάνω εις αυτόν δεν ημπορεί να θεμελιωθή παγία ειρήνη. Ο εθνικισμός αποτελεί το minimum των εθνικών αξιώσεων ενός έθνους, στηρίζεται περισσότερον εις το αίσθημα και διά τούτο ένα έθνος ημπορεί να αναλάβη έναν αγώνα υπέρ της εθνικιστικής του ιδέας, αν και έχει βεβαιότητα ότι δεν ημπορεί να επικρατήση. Αντιθέτως ο ιμπεριαλισμός υπονοεί τάσεις απεριορίστου εξαπλώσεως ενός Κράτους, στηρίζεται εις το συμφέρον και εις τον υπολογισμόν των δυνάμεων και δι' αυτό τα Κράτη*

---

[370] *Στο ίδιο*, σ. 36.
[371] *Στο ίδιο*, σσ. 36-37.
[372] *Στο ίδιο*, σσ. 19-20.
[373] Παπανδρέου Γ., «Η Ευρώπη προ του πολέμου», *ό.π.*, σ. 47.

δεν ριψοκινδυνεύουν διά τας ιμπεριαλιστικάς των αξιώσεις χωρίς πιθανότητα επιτυχίας. Ο ιμπεριαλισμός είναι επίσης παλαιός όπως και ο εθνικισμός. Όλα τα έθνη έχουν τάσιν εξαπλώσεως της επιβολής των, και περισσότερον οι πρωτόγονοι λαοί που ζουν διαρκώς εις κατάστασιν πολέμου, παρά οι πολιτισμένοι, διά τους όποιους ο ειρηνικός βίος είναι ο κανών. Η μόρφωσις εις την νεωτέραν εποχήν μεγάλων Κρατών, μεγάλων δυνάμεων έκαμεν αδύνατον ή σχεδόν αδύνατον τον ιμπεριαλισμόν εις τα μικρά Κράτη, τα οποία εξασφαλίζει η αρχή των εθνοτήτων και δι' αυτό την επικαλούνται πάντοτε. Αλλά και τον ιμπεριαλισμόν των μεγάλων Κρατών περιορίζουν από μεν το ένα μέρος αι μεταξύ των αντιθέσεις, από δε το άλλο μέρος η εξάπλωσις αισθημάτων δικαιοσύνης και ελευθερίας εις τους λαούς και συνεπώς η βαθμιαία αναγνώρισις απ' αυτούς της αρχής των εθνοτήτων»[374].

Στο προηγούμενο κείμενο ο Αλ. Παπαναστασίου διαχωρίζει τον εθνικισμό σε «*αλτρουϊστικόν*» εθνικισμό και σε «*εγωιστικόν*» εθνικισμό ή ιμπεριαλισμό. Αναφερόμενος στη συνέχεια στις ομοιότητες και τις διαφορές τους θεωρεί ότι ο ιμπεριαλισμός και ο εθνικισμός έχουν «*την αυτήν ρίζαν, το κοινωνικόν ένστικτον*» και είναι και οι δυο εξίσου παλαιοί. Ενώ ο ένας θέλει «*σύμπτωσιν κρατικών και εθνικών ορίων*», ο άλλος θέλει «*επέκτασιν των κρατικών ορίων πέραν από τα εθνικά*»· ενώ ο ένας «*συμβιβάζεται με όλους τους εθνικισμούς*», ο άλλος «*αποτελεί κατ' ανάγκην άρνησιν των άλλων ιμπεριαλισμών*»· ενώ ο ένας στηρίζεται «*περισσότερον εις το αίσθημα*» αναλαμβάνει «*έναν αγώνα υπέρ της εθνικιστικής του ιδέας, αν και έχει βεβαιότητα ότι δεν ημπορεί να επικρατήση*», ο άλλος «*στηρίζεται εις το συμφέρον και εις τον υπολογισμόν των δυνάμεων και δι' αυτό τα Κράτη δεν ριψοκινδυνεύουν διά τας ιμπεριαλιστικάς των αξιώσεις χωρίς πιθανότητα επιτυχίας*».

Και ο Γ. Παπανδρέου εξηγεί στο άρθρο του ότι με την ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης «*τα μεγάλα ευρωπαϊκά κράτη, εν ονόματι της δυνάμεως και του πολιτισμού των, αρχίζουν να διεκδικούν τον κόσμον, η ευρωπαϊκή πολιτική εξελίσσεται εις παγκόσμιον, επί του εθνισμού οικοδομείται ο ι μ π ε ρ ι α λ ι σ μ ό ς*». Οι σκοποί του ιμπεριαλισμού είναι «*η αύξησις του πολιτικού κύρους*» και «*προπάντων όμως η εδαφική και οικονομική επέκτασις*». Τα δε προσφορότερα μέσα για την επίτευξη από μέρους των κρατών της ιμπεριαλιστικής τους πολιτικής είναι: «*οι αδιάκοποι εξοπλισμοί*», «*το κεφάλαιον, η οικονομική δύναμις*» των, και «*η εθνική προπαγάνδα, η προπαγάνδα του πολιτισμού*» των[375].

Ο Αλ. Παπαναστασίου στη συνέχεια υποστηρίζει ότι ο εθνικισμός είναι «*ιστορικόν προϊόν*» και επικαλείται τα εξής παραδείγματα: «*την αμείλικτον πάλην μεταξύ των ελληνικών πολιτειών που διετηρήθη και όταν εμορφώθη συνείδησις ταυτότητος εθνικής μεταξύ των Ελλήνων μέχρι καταπτώσεως του αρχαίου ελληνικού κόσμου*», την «*ευκολία, με την οποίαν άλλοτε μετεβιβάζετο η κυριαρχία των Κρατών ή ετεμαχίζοντο αυτά εκ λόγων κληρονομικών*», το παράδειγμα της Ιταλίας που «*αν και από τον 12ον αιώνα χρονολογείται η μόρφωσις της ιταλικής γλώσσης και η*

---

[374] Παπαναστασίου Αλ., «Εθνικισμός», *ό.π.*, σ. 38.
[375] Παπανδρέου Γ., «Η Ευρώπη προ του πολέμου», *ό.π.*, σσ. 47-50.

ανάπτυξις κοινής εθνικής συνειδήσεως και από τον 16ον αιώνα εκδηλώνεται ζωηρός πόθος προς πολιτικήν ενότητα, μόλις εις τα μέσα του περασμένου αιώνος πραγματοποιείται αύτη». Εντούτοις, συνεχίζει ο Αλ. Παπαναστασίου, «*θα ήτον εντελώς εσφαλμένον, εάν επί τη βάσει των παραδειγμάτων αυτών εδεχόμεθα, ότι ο εθνικισμός είναι εντελώς προϊόν των νεωτάτων χρόνων. Και πρώτον ο αμυντικός εθνικισμός είναι τόσον παλαιός, όσον και η ιστορία*», και στηρίζοντας το προηγούμενο παραθέτει μερικά παραδείγματα απ' αυτήν όπως: «*η επιδρομή των Περσών εις την Ελλάδα ενώνει εναντίον των ένα μέγα μέρος των Ελλήνων. Ο κίνδυνος της ρωμαϊκής κατακτήσεως προκαλεί ανάλογον ένωσιν των βελγικών λαών*» κ.τ.λ. Και τελειώνει με το θέμα αυτό, ο Αλ. Παπαναστασίου, παραδεχόμενος ότι παρ' όλα αυτά «*είναι αληθές, ότι η εκδήλωσις του εθνικισμού εις τους νεωτάτους χρόνους, από τα τέλη του 18ου αιώνος έως σήμερον, έλαβε τόσον μεγάλας διαστάσεις και έγινε τόσον ζωηρά, ώστε χαρακτηρίζει την εποχήν*»[376].

Και ο Γ. Παπανδρέου δέχεται ότι «*το εθνικόν αίσθημα υπήρχε παντοτε*»[377], μα και ο Δημ. Γληνός αποδέχεται το ίδιο και σημειώνει: «*στην αρχαίαν Ελλάδα, αν και υπήρχαν αντικειμενικά όλα τα στοιχεία για την εθνική ενότητα, η συνείδησή της ήταν χαλαρή*»[378], όμως ο εθνικιστική τάση, δηλαδή η τάση δημιουργίας ομοεθνών κρατών ή αλλιώς η προσπάθεια για ταύτιση του έθνους με το κράτος, δεν υπήρχε από τότε σε μεγάλο βαθμό αλλά εντάθηκε τους τελευταίους αιώνες.

Τους όρους ή τα αίτια που τόνωσαν το εθνικό αίσθημα, που ανέπτυξαν την εθνική συνείδηση, που γιγάντωσαν τον εθνικισμό, αναλύει εκτενώς ο Αλ. Παπαναστασίου, ομοίως τα παραθέτει και ο Γ. Παπανδρέου, ενώ ο Δημ. Γληνός αποφεύγει να τα εξετάσει στη μελέτη του «Έθνος και γλώσσα».

Ο Αλ. Παπαναστασίου αναφέρει αναλυτικά τους όρους που επηρεάζουν, ευμενώς ή δυσμενώς, την ανάπτυξη του εθνικού αισθήματος και του εθνικισμού. Οι όροι αυτοί που σφυρηλατούν την εθνική ενότητα και τον εθνικισμό μέσα σε ένα έθνος είναι η πολιτική ενότητα, η οποία δημιουργεί γλωσσική ενότητα και «*συντελεί γενικώς εις την εξάπλωσιν ενός πολιτισμού, συνταυτίζει τας τύχας των αποτελούντων το Κράτος λαών, γεννά μεταξύ των κοινά αισθήματα*», η απουσία πολιτικών τοπικισμών, η εσωτερική πολιτική οργάνωση του κράτους, η μη τυραννία μιας τάξης, διότι «*όσον μεγαλυτέρα είναι η αντίθεσις των κοινωνικών τάξεων, τόσον βαρυτέρα είναι η πίεσις που ασκεί η άρχουσα τάξις και κατ' ακολουθίαν τόσον περισσότερον υποχωρεί ο εθνικισμός απέναντι του συμφέροντος της τάξεως*», η μη ύπαρξη κοινωνικών αντιθέσεων, η επίδραση της θρησκείας, η επίδραση των οικονομικών σχέσεων, η ύπαρξη ενός λαμπρού πολιτισμού και μιας μακράς παράδοσης, οι πολεμικές αρετές του λαού, η εντονότερη πίεση ξένης επιβολής και το φυσικό περιβάλλον,

---

[376] Παπαναστασίου Αλ., «Εθνικισμός», *ό.π.*, σσ. 13-15.
[377] Παπανδρέου Γ., «Η Ευρώπη προ του πολέμου», *ό.π.*, σ. 47.
[378] Γληνός Δημ., «Έθνος και γλώσσα», *ό.π.*, σ. 53.

το οποίον «*επηρεάζει τας συνηθείας, την σκέψιν, τον χαρακτήρα, εν γένει τον πολιτισμόν*»[379].

Ο Γ. Παπανδρέου δίνει μια αιτιοκρατική εξήγηση γράφοντας ότι «τ*α βαθύτερα αίτια της τοιαύτης εξελίξεως, εκτός της εθνικής αποκαταστάσεως, υπήρξαν κυρίως οικονομικά. Τα ευρωπαϊκά Κράτη από αγροτικών εξειλίχθησαν εις βιομηχανικά, η εθνική των οικονομία, κατόπιν των μεταβολών τας οποίας επέφερον τα νέα τεχνικά μέσα της παραγωγής και της συγκοινωνίας, και αι νέαι μέθοδοι της οικονομικής ζωής, εξειλίχθη εις παγκόσμιον· και την παγκόσμιον οικονομίαν επηκολούθησεν η παγκόσμιος πολιτική. Εις τούτο συνέβαλε και η νέα πολιτειακή μορφή της Ευρώπης, η κοινοβουλευτική. Η πολιτική των Κρατών εξησκείτο άλλοτε από την αυθαίρετον θέλησιν ολίγων προσώπων -από τους μονάρχας, τους υπουργούς και τας εταίρας των,- εις αυτών τα προσωπικά συμφέροντα και πείσματα υποκειμένη, δεν ήτο επομένως βέβαιον ούτε ότι θ' ανταπεκρίνετο πάντοτε προς τα συμφέροντα του έθνους, ούτε ότι θα παρηκολούθει αμεταβλήτως ωρισμένην τροχιάν. Υπό το νέον όμως κοινοβουλευτικόν καθεστώς αι κρατούσαι κοινωνικαί τάξεις, αι οποίαι διαθέτουν τα μέσα διά να επηρεάζουν τα κοινοβούλια, τον τύπον, την αντίληψιν και τα αισθήματα της κοινής γνώμης, κατορθώνουν ασφαλώς ώστε η πολιτική ν' ακολουθή τον δρόμον, τον οποίον χαράσσουν εις αυτήν τα οικονομικά των συμφέροντα και κατορθώνουν συγχρόνως ώστε η πολιτική αυτή, διότι ανταποκρίνεται εις τα αισθήματα και τα συμφέροντα ισχυρών και πολυαρίθμων τάξεων, σταθερώς υπό τούτων υποστηριζομένη, να εκδηλώνεται και να επιδιώκεται με ακατάβλητον ορμήν και με 'συνέπειαν' αδιάπτωτον. Υπό την πίεσιν των παραγόντων αυτών ολόκληρος ο κόσμος κατέστη πολιτικόν έδαφος ενιαίον, ό,τι πολιτικώς συνέβαινεν οπουδήποτε παρηκολουθείτο μ' ενδιαφέρον και εξήσκει επίδρασιν επί της πολιτικής των μεγάλων Κρατών*»[380].

Ο Δημ. Γληνός αναφέρει ότι είναι «*φανερό πως ιστορικά και κοινωνικά αίτια, που δεν είναι τόπος να εξεταστούν εδώ επηρεάζουν την εθνική συνείδηση*»[381]. Αποφεύγει όμως αυτή τη χρονική στιγμή ο Δημ. Γληνός, αν και μαρξιστής, να τα κατονομάσει επειδή όπως έχουμε υποστηρίξει στην εισαγωγή του κεφαλαίου οι σοσιαλιστές της περιόδου αυτής εκτελούν «*τακτικό ελιγμό*», δηλαδή βοηθούν στον εξαστισμό της ελληνικής κοινωνίας συμμαχώντας με του φιλελευθέρους και γι' αυτό δεν είναι συνετό να εξεγείρουν την αντίδραση των επιδιδόμενοι σε μαρξιστικές αναλύσεις.

Μετά το τέλος της παρουσίασης από τον Αλ. Παπαναστασίου της μελέτης του «Εθνικισμός», στη συνεδρία της 7ης Σεπτεμβρίου 1916 της *Εταιρείας των κοινωνικών και πολιτικών Επιστημών*, και της ανάλυσης που ο ίδιος έκανε των όρων οι οποίοι επηρεάζουν την ανάπτυξη του

---

[379] Παπαναστασίου Αλ., «Εθνικισμός», *ό.π.*, σσ. 20-36.
[380] Παπανδρέου Γ., «Η Ευρώπη προ του πολέμου», *ό.π.*, σ. 48.
[381] Γληνός Δημ., «Έθνος και γλώσσα», *ό.π.*, σ. 53.

εθνικού αισθήματος και του εθνικισμού, δόθηκε το «*έναυσμα σφοδράς συζητήσεως*»[382].

Από όσους έλαβαν μέρος στη συζήτηση, εξιστορεί ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος, «*άλλοι είπαν απλώς ότι η ανάπτυξις εθνικισμού οφείλεται εις πλείονας όρους, άλλοι ότι ανάγκη να ευρεθή ο πρώτιστος όρος, η αρχική αίτια και ως τοιαύτη δέον να θεωρηθή ο οικονομικός παράγων και άλλοι ρητώς συνέδεσαν την γένεσιν του εθνικισμού προς την σύγχρονον οικονομικήν μορφήν του καπιταλισμού προσδιορίζουσαν πλείονας εκφάνσεις της κοινωνικής εξελίξεως, συνεπώς και τον εθνικισμόν, με την συνέπειαν ότι, όταν αλλάξη η σημερινή οικονομική μορφή της παραγωγής και εκλείψη ο καπιταλισμός, θα συνεκλείψη και ο εθνικισμός*»[383].

Πρώτος ξεκίνησε τη συζήτηση ο Δημ. Γληνός ο οποίος πήρε το λόγο και υποστήριξε ότι «*οι προσδιορίζοντες τον εθνικισμόν όροι, τους οποίους ανέφερεν ο κ. Παπαναστασίου, δεν λύουν το υπό συζήτησιν θέμα, δηλ. δεν εξηγούν την εξαιρετικήν έντασιν του εθνικισμού κατά τους τελευταίους χρόνους. Αύτη πρέπει να αποδοθή εις οικονομικά αίτια, και δη εις τον καπιταλισμόν, ο οποίος εμφανίζεται από τον 16ον αιώνα και παρακολουθείται από την γένεσιν των αστικών κέντρων, των αστικών τάξεων και των νεωτέρων εθνικών γλωσσών. Ο καπιταλισμός επέφερε την οικονομικήν ελευθερίαν, τον οικονομικόν ατομικισμόν, εκ του οποίου προέκυψεν ο εθνικισμός. Εις την αυτήν αιτίαν οφείλεται και ο ιμπεριαλισμός, δηλ. η τάσις προς επιβολήν έξω της ίδιας εθνικότητος και προς εκμετάλλευσιν αλλοεθνών κοινωνικών στοιχείων. Η επίδρασις των οικονομικών αιτίων καταφαίνεται, πλην άλλων, και εις την έντασιν του εθνικισμού των εθνικών μειοψηφιών εις τα κοινοβουλευτικά κράτη, η οποία οφείλεται πρωτίστως εις την οικονομικήν εκμετάλλευσιν των μειοψηφιών από τας πλειοψηφίας*»[384].

Στη συνέχεια πήρε το λόγο ο Α. Ανδρεάδης ο οποίος «*αποκρούει την αποδιδομένην υπερβολικήν σημασίαν εις τους οικονομικούς παράγοντας*» και διατείνεται αμέσως μετά ότι «*εξ ίσου μεγάλην, πολλάκις μεγαλυτέραν επίδρασιν ασκούσαν άλλοι όροι, ηθικοί. Απόδειξις η Ελληνική Επανάστασις, υπέρ της οποίας, πλην μερικών εξαιρέσεων, αι εύποροι τάξεις εθυσίασαν ό,τι είχαν. Εκτός τούτου εθνικισμόν έχομεν και εις την αρχαιότητα (ελληνικοί αγώνες κατά των Περσών) και εις τον μεσαίωνα (εξέγερσις της Jeanne d' Arc), επομένως δεν είναι ορθή η αναγωγή του εθνικισμού εις τον καπιταλισμόν. Εις εκάστην εποχήν και εις έκαστον τόπον ιδιαίτερος συνδυασμός παραγόντων προκαλεί εθνικιστικάς εκδηλώσεις*»[385].

Κατόπιν πήρε το λόγο ο Αλ. Παπαναστασίου ο οποίος προσπάθησε να αντικρούσει την άποψη του Δημ. Γληνού περί του οικονομικού προσδιορισμού της ιστορίας. Την οποία άποψη δέχεται ως ορθή μόνο όταν

---

[382] Τριανταφυλλόπουλος Δ. Κ., «Πρόλογος», *ό.π.*, σ. ιζ'.

[383] *Στο ίδιο*, σ. ιη'.

[384] «Επιστημονική Κίνησις», π. *Επιθεώρησις των κοινωνικών και πολιτικών Επιστημών*, 1916, τχ. 1-2, σσ. 250-251.

[385] *Στο ίδιο*, σ. 250.

πρόκειται να «*εξηγηθή εις την γενικήν της γραμμήν, η κοινωνική και πολιτική εξέλιξις. Αλλ' ως εκ της μεγάλης καταχρήσεως αυτής που γίνεται εις την εξήγησιν των καθ' έκαστον κοινωνικών φαινομένων, ως και εκ της στενής ερμηνείας της, αποβαίνει πολλάκις εμπόδιον εις την επιστημονικήν έρευναν. Τούτο είναι κοινόν εις όλας τας μονιστικάς θεωρίας, των οποίων πρέπει να γίνεται χρήσις με μεγάλην προσοχήν. Οι οικονομικοί όροι ασκούν, όπως απέδειξε* [ο Αλ. Παπαναστασίου]*, σπουδαιοτάτην επίδρασιν εις γένεσιν του εθνικισμού. Άλλ' η επίδρασις αυτή ασκείται πρωτίστως διά της δημιουργίας του έθνους, την οποίαν εις μέγιστον βαθμόν προσδιορίζουν αι οικονομικαί συνθήκαι. Εις την εκδήλωσιν του εθνικισμού αμέσως οι οικονομικοί όροι ασκούν γενικώς δευτερεύουσαν ή ουδεμίαν επίδρασιν. Η εθνικιστική εξέγερσις εθνικών μειοψηφιών εις συνταγματικά κράτη δεν οφείλεται, τουλάχιστον τας περισσοτέρας φοράς, εις οικονομικήν εκμετάλλευσιν, αλλ' εις στέρησιν ηθικών αγαθών -καλλιεργείας της εθνικής γλώσσης, αυτοπροσδιορισμού του έθνους- όπως δεικνύει η εθνικιστική εκδήλωσις των Πολωνών εις την Γερμανίαν. Ο ισχυρισμός του κ. Γληνού, ότι δεν εξήγησα την κατά τους νεωτάτους χρόνους έντασιν του εθνικισμού, δεν είναι βάσιμος. Εις την αρχαιότητα, εφόσον το έθνος περιωρίζετο εις τα στενά όρια της μικράς αστικής πολιτείας, ο σχετικός εθνικισμός εξεδηλούτο ζωηρότατος, αλλ' όταν το έθνος εξετέθη πέραν από τα όρια αυτά, η πολιτική διαίρεσις ημπόδιζε την γένεσιν του ενωτικού εθνικισμού. Εις τον μεσαίωνα η εθνική επιμιξία ημπόδιζε την μόρφωσιν των εθνών και εκ τούτου τον εθνικισμόν. Εκτός τούτου και οι άλλοι όροι που ανέφερε* [ο Αλ. Παπαναστασίου]*, συντείνουν εις την εντονωτέραν εθνικιστικήν εκδήλωσιν κατά τους νεωτέρους χρόνους, δεν είναι δε αδύνατον να ευρεθούν και άλλοι, αλλά δεν φωτίζεται το ζήτημα, εάν είπωμεν, ότι ο εθνικισμός προσδιορίζεται από οικονομικούς όρους μόνον* [όπως υποστηρίζει ο Δημ. Γληνός]»[386].

Αμέσως μετά πήρε τον λόγο ο Δημ. Κυριαζής ο οποίος συμφώνησε με τον Δημ. Γληνό και παρατήρησε «*ότι ο κ. Παπαναστασίου δεν είπεν, αν οι διάφοροι όροι του εθνικισμού που ανέφεραν ενεργούν ανεξαρτήτως επ' αλλήλων ή ευρίσκωνται εις αιτιολογικήν συνάφειαν. Εις την δευτέραν περίπτωσιν πρέπει να ορισθεί ποίος είνε ο πρωτογενέστερος όρος, ο αποτελών την αρχικήν αιτίαν. Τούτο έχει εξαιρετικήν πρακτικήν σπουδαιότητα, διότι καθιστά δυνατήν την πρόγνωσιν. Ως τοιαύτη δε αρχική αιτία πρέπει να θεωρηθή και κατά την γνώμην του* [Δημ. Κυριαζή] *ο οικονομικός παράγων*»[387].

Και ο Γ. Καφαντάρης με τη σειρά του υποστήριξε την άποψη Δημ. Γληνού λέγοντας «*ότι εις εκάστην ειδικήν περίπτωσιν της κοινωνικής ζωής υπάρχουν ειδικαί αιτίαι, αλλά πάντοτε και μια γενικωτέρα. Τοιαύτη δε αναφορικώς εις τον εθνικισμόν είναι οι οικονομικοί όροι, οι οποίοι προκαλούν την μόρφωσιν των εθνών*»[388].

---

[386] *Στο ίδιο*, σ. 251.
[387] *Στο ίδιο*, σσ. 251-252.
[388] *Στο ίδιο*, σ. 252.

Στη συνέχεια επανέρχεται στη συζήτηση ο Αλ. Παπαναστασίου, ο οποίος υποστήριξε:
α) «*ότι δεν προάγομεν την έρευναν των κοινωνικών φαινομένων, όταν λέγωμεν απλώς ότι προσδιορίζονται από οικονομικούς όρους, διότι η κοινωνική ζωή στηρίζεται γενικώς εις οικονομικάς σχέσεις, αφού οι άνθρωποι έχουν ανάγκας υλικάς και αγωνίζονται να τας ικανοποιήσουν. Διά να έχη η αναγωγή αυτή σημασίαν, πρέπει να προσδιορίζεται ποία οικονομική μορφή ή οικονομικός όρος προσδιορίζει και κατά ποίον τρόπον προσδιορίζει εν κοινωνικόν φαινόμενον. Πρέπει δε εις την καθ' έκαστον εξέτασιν των κοινωνικών φαινομένων να καταβάλλεται προσοχή, ώστε να μη ανάγωνται αυτά μετά σπουδής και ανεξετάστως εις παράγοντας, των οποίων αμφισβητείται ο βαθμός και η γενικότης της επιδράσεως*».
β) «*Υπεστηρίχθη, ότι η ειδική οικονομική μορφή, η προσδιορίζουσα τον εθνικισμόν, είναι ο καπιταλισμός. Τούτο δεν είναι ορθόν, αφού υπάρχει εθνικισμός προ της εμφανίσεως του καπιταλισμού και αφού και εις την σημερινήν εποχήν η εκδήλωσις του εθνικισμού δεν προϋποθέτει αναγκαίως καπιταλισμόν. Απόδειξις ο εθνικισμός των Εβραίων, των Πολωνών, των Αρμενίων και ο ιδικός μας*».
γ) «*Ο καπιταλισμός ενισχύει μάλλον τον διεθνισμόν*».
δ) «*Εάν θέλωμεν να εύρωμεν την αρχικήν αιτίαν, εκ της οποίας πηγάζει ο εθνικισμός, πρέπει να την αναζητήσωμεν, εις το κοινωνικόν ένστικτον, το οποίον ωθεί τον άνθρωπον εις κοινήν συμβίωσιν με άλλους ανθρώπους και εις προσκόλλησιν εις ωρισμένον πολιτισμόν και ωρισμένην ιστορίαν, εις τρόπον ώστε δεν θέλει την καταστροφήν της σχετικής ομάδος ανθρώπων και του σχετικού πολιτισμού. Είναι δυνατόν ωρισμένοι άνθρωποι να αποδεχθούν ξένον ή ξένους πολιτισμούς, και τότε είνε ενδεχόμενον να εξασθένηση εις αυτούς το εθνικόν αίσθημα. Εναντίον της εξασθενήσεως αυτής ενεργούν αλλά αισθήματα, ως το αίσθημα της ηθικής υποχρεώσεως συνταυτισμού με το ίδιον έθνος, αίσθημα φιλοτιμίας, δικαιοσύνης, όταν το ίδιον έθνος αδικείται, αμίλλης προς άλλους ανθρώπους, το οικονομικόν συμφέρον κλπ. Ο ιμπεριαλισμός έχει επίσης αφετηρίαν το κοινωνικόν ένστικτον που ενώνει τους ανθρώπους εις χωριστάς ομάδας, αλλ' επειδή δεν αποβλέπει εις διατήρησιν των αγαθών πού πηγάζουν εκ του εθνισμού, επηρεάζεται πολύ περισσότερον, παρά ο εθνικισμός από οικονομικά συμφέροντα. Διά τούτο φορείς του είναι αι κερδίζουσαι εξ αυτού τάξεις, σήμερον αι κεφαλαιοκρατικαί καί ωρισμέναι υπαλληλικαί. Και διά τούτο όμως ο ιμπεριαλισμός είναι επιδεκτικός περιορισμού πολύ περισσότερον παρά ο εθνικισμός, ο όποιος έχει βαθυτέρας ρίζας γενικώς εις την ψυχήν των ανθρώπων. Η εξέλιξις των ιμπεριαλιστικών και εθνικιστικών τάσεων το αποδεικνύει*»[389].

Ο συνεργάτης και φίλος του Αλ. Παπαναστασίου, Κ. Τριανταφυλλόπουλος, πολύ αργότερα, θέλοντας να ενισχύσει τις απόψεις του αυτές, έγραψε: Ο Αλ. Παπαναστασίου υποστηρίζει πολύ σωστά ότι είναι «η *θεωρία του οικονομικού προσδιορισμού, ορθή, εφ' όσον εξηγεί την γενικήν γραμμήν της κοινωνικής και πολιτικής εξελίξεως* [όμως] *αποβαίνει εμπόδιον εις την επιστημονικήν έρευναν*

[389] *Στο ίδιο*, σ. 251.

όταν ερμηνεύεται στενώς κατά την εξέτασιν των καθ' έκαστον κοινωνικών φαινομένων και τούτο ακριβώς πράττουν οι δεχόμενοι ότι η ειδική οικονομική μορφή η προσδιορίζουσα τον εθνικισμόν είναι ο καπιταλισμός». Ακολούθως ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος αναλύει και κατακρίνει την μαρξιστική άποψη περί οικονομικού προσδιορισμού ως εξής: «*Ο οικονομικός προσδιορισμός, υφ' ον όρον εννοεί ο ομιλητής* [Δημ. Γληνός] *το κυριώτερον αυτού είδος, την ματεριαλιστικήν εξήγησιν της ιστορίας, ως αύτη εκλαμβάνεται διατυπωθείσα από τον Karl Marx, θεωρεί την (μέλλουσαν) σοσιαλιστικήν κοινωνίαν ως απόρροιαν ουχί αρχής δικαιοσύνης, αλλ' αρχής ιστορικοεξελικτικής, ως αναγκαίον προϊόν της συγχρόνου καπιταλιστικής εξελίξεως. Μοναδικόν δηλαδή αίτιον είναι τα οικονομικά φαινόμενα και εκ τούτων ειδικώς ο εκάστοτε τρόπος παραγωγής των οικονομικών αγαθών, αποτέλεσμα δε απλώς το σύνολον των πνευματικών και πολιτιστικών φαινομένων οία η ηθική ελευθερία των ανθρώπων, η θρησκεία, επιστήμη, τέχνη και προ παντός το δίκαιον ως αναγκαστικός οργανισμός. Υπό τοιαύτην απλοϊκήν μορφήν, επέρασεν η αντίληψις αυτή, ως ανέπτυξα αλλαχού, εις την βιβλιογραφίαν και επηρέασε καταπληκτικώς και επηρεάζει την εργατικήν κίνησιν. Εν τούτοις η έννοια της αντιλήψεως ταύτης δεν έμεινε ποσώς άνευ αμφισβητήσεων. Προ παντός ο συνεργάτης του ιδρυτού αυτής, ο Friedrch Engels, δεν απέκλεισεν απολύτως την αυτοτελή επίδρασιν της ανθρωπίνης θελήσεως. Και προσφάτως, τι άλλο ήτο η εξαγγελία του εικοστού σοβιετικού συνεδρίου και ο υπό του σοβιετικού άρχοντος χαρακτηρισμός των ορθοδόξων θεωρητικών του μαρξισμού, ως βιβλιομανών;*»[390].

Κατόπιν πήρε το λόγο ο Γ. Παπανδρέου ο οποίος συμφώνησε με τον Δημ. Γληνό και απέδωσε «*εξαιρετικήν σημασίαν εις τον οικονομικόν παράγοντα*». Στη συνέχεια απέκρουσε «*την γνώμην του κ. Ανδρεάδη, ότι* [δηλαδή] *διάφοροι όροι εις έκαστον έθνος προσδιορίζουν τον εθνικισμόν, διότι είναι ασυμβίβαστος προς την σταθερότητα των κοινωνικών νόμων, ήτις δεν ημπορεί να αμφισβητηθή -σταθερότης οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής εξελίξεως εις τους διαφόρους λαούς-, και αποκλείει την πρόγνωσιν*»[391].

Στο τέλος πήρε το λόγο ο Κ. Πολυχρονιάδης ο οποίος είπε «*ότι θα έπρεπε να εξακριβωθή αν ο εθνικισμός είναι προϊόν σκέψεως ή αισθήματος. Εάν συμβαίνει το πρώτον, ημπορεί να αναχθή εις οικονομικάς αιτίας, άλλως όχι*»[392].

3.4.2.2.3 Διεθνισμός -Κοσμοπολιτισμός

Ο Γ. Παπανδρέου στη μελέτη του «Η Ευρώπη προ του πολέμου» υποστηρίζει ότι μπορεί τα «*εθνικά-ιμπεριαλιστικά ρεύματα* [να] *ήσαν τα κρατούντα, δεν ήσαν όμως και τα μόνα υπάρχοντα στην Ευρώπην*». Υπήρχαν και άλλα αντιθετικά ρεύματα σκέψης και δράσης «*με χαρακτήρα κοσμοπολιτικόν*», τα οποία έτειναν «*εις άρσιν των εθνικών αντιθέσεων*»

---

[390] Τριανταφυλλόπουλος Δ. Κ., «Πρόλογος», *ό.π.*, σ. ιη'.
[391] «Επιστημονική Κίνησις», *ό.π.*, σσ. 251-252.
[392] *Στο ίδιο*, σ. 253.

και επεδίωκαν «την ειρήνην των λαών». Τα κοσμοπολίτικα και διεθνιστικά αυτά ρεύματα καλλιεργούν, κατά τον Γ. Παπανδρέου, «*η εκκλησία, ο διεθνής πολιτισμός, το διεθνές της οικονομικής ζωής, ο διεθνής σοσιαλισμός*»[393]. Έτσι εξηγεί πιο κάτω ο ίδιος πως η οικουμενική διδασκαλία της *εκκλησίας* λειτουργεί ως κοσμοπολίτικος παράγοντας. Επίσης εξηγεί πως η ανάπτυξη του *διεθνούς πολιτισμού* ο οποίος προσανατολίζεται προς το διεθνές δίκαιο και το διεθνές πνεύμα τα οποία δημιουργούν η «*μεγάλη επαφή των λαών, η αμοιβαία των γνωριμία, η κοινή επιστημονική αναζήτησις της αληθείας, η επικοινωνία και αλληλεπίδρασις των εθνικών πολιτισμών*». Όμως, συνεχίζει ο διανοητής, και «*το κεφάλαιον, το οποίον ήτο ο κατ' εξοχήν φορεύς των εθνικών-ιμπεριαλιστικών ροπών, διακλαδούμενων εις αντίπαλα κράτη, εδημιούργει μοιραίως και την αντίδρασιν, απετέλει συγχρόνως ουσιώδη ειρηνικόν παράγοντα προς εξουδετέρωσιν των εθνικών αντιθέσεων*», καθότι καλλιεργεί τον διεθνή χαρακτήρα της παγκόσμιας και της Ευρωπαϊκής οικονομικής ζωής. Αλλά και ο *διεθνής σοσιαλισμός* με τα διεθνιστικά του κηρύγματα όπως το σύνθημα του Μαρξ «*Προλετάριοι όλων των χωρών ενωθήτε!*», υποστηρίζει ο Γ. Παπανδρέου πως συνεχώς δυναμώνει, με τη δημιουργία συνεχώς σοσιαλιστικών οργανώσεων και κομμάτων παγκοσμίως, και έτσι γίνεται ένας διεθνιστικός παράγοντας και αυτός [394].

Και ο Αλ. Παπαναστασίου ομιλεί για τα *διεθνιστικά ιδανικά* τα οποία δημιουργούνται από τις κοινωνικές αντιθέσεις μεταξύ των εργατικών τάξεων. Η εξήγηση που δίνει είναι ότι οι εργατικές τάξεις δυσαρεστούνται από τη συναίσθηση «*ότι το Κράτος αντιπροσωπεύεται από τας πλουτοκρατικάς τάξεις και δεν προστατεύει τους εργάτας, επί πλέον οι κοινοί όροι της ζωής των εργατών όλων των χωρών και τα κοινά συμφέροντα τους έκαμαν να συνθεθούν μαζί και να πλάσουν διεθνιστικά ιδανικά*». Όμως αυτά τα ιδανικά δεν στρέφονται, υποστηρίζει ο Αλ. Παπαναστασίου, εναντίον της πατρίδας και του εθνικισμού, αλλά αντίθετα βοηθούν στην «*πρακτικήν αναγνώρισίν*» τους. Επίσης σημειώνει ο ίδιος πως είναι περιττό να «*προστεθή ότι η αντίληψις αυτή δεν είναι αντίθετος εις την ιδέαν της ενώσεως των εθνών εις ανωτέραν πολιτειακήν σύνθεσιν*», δηλαδή στην δημιουργία μεγάλων διεθνιστικών πολιτικών οργανώσεων ή συνασπισμών[395].

3.4.2.2.4 Ανακεφαλαιωτικό συμπέρασμα

Όλοι οι δημοτικιστές-ομιλητές και μέλη της *Εταιρείας των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών* συμφωνούν, την περίοδο εκείνη, ότι το εθνικό αίσθημα προϋπήρχε, όμως επίσης συμφωνούν πως τα τελευταία χρόνια μεγάλωσε και έλαβε την μορφή του εθνικισμού, δηλαδή την τάση δημιουργίας των ομοεθνών κρατών (ταύτιση έθνους-κράτους). Η σύγκρουση και η διαφοροποίηση μεταξύ των ομιλητών δημιουργείται στον βασικό όρο που δημιούργησε τον εθνικισμό. Αυτοί που πλησιάζουν την μαρξιστική σχολή σκέψης, όπως ο Δημ. Γληνός, υποστηρίζουν τον

[393] Παπανδρέου Γ., «Η Ευρώπη προ του πολέμου», *ό.π.*, σ. 54.
[394] *Στο ίδιο*, σσ. 54-55.
[395] Παπαναστασίου Αλ., «Εθνικισμός», *ό.π.*, σ. 28.

οικονομικό προσδιορισμό του εθνικιστικού φαινομένου. Αν και σε άλλη του μελέτη την ίδια εποχή ο Δημ. Γληνός υποστηρίζει, αντίθετες από τις προηγούμενες απόψεις, όπως ότι «*το σκολειό είναι το σπουδαιότατο εργαστήριο της εθνικής ενότητας, γιατί εκεί μέσα προπάντων καλλιεργείται και διαμορφώνεται ο πιο ισχυρός, ο μόνος απαραίτητος καθώς είδαμε συντελεστής της, δηλ. η εθνική συνείδηση*»[396]. Ο Αλ. Παπαναστασίου δεν δέχεται τον οικονομικό καθορισμό ως πρωταρχικό παράγοντα δημιουργίας του εθνικισμού, αλλά το κοινωνικό ένστικτο, το οποίο ωθεί τον άνθρωπο να προσκολληθεί σε έναν ορισμένο πολιτισμό και σε μια ορισμένη ιστορία.

[396] Γληνός Δημ., «Έθνος και γλώσσα», *ό.π.*, σ. 59.

3.5 Οι πρώτες διαφοροποιήσεις στο χώρο του εκπαιδευτικού δημοτικισμού

3.5.1 Γενικά

Η Οκτωβριανή επανάσταση των μπολσεβίκων στη Ρωσία το 1917 είναι ένα διεθνές ιστορικό γεγονός υψίστης σημασίας, το οποίο επηρέασε τα εργατικά και σοσιαλιστικά κινήματα σ' όλο τον κόσμο.

Στην Ελλάδα, ακριβώς ένα χρόνο μετά, τον Οκτώβρη του 1918 διενεργείται στην Αθήνα και στον Πειραιά το Α' Πανελλαδικό Εργατικό Συνέδριο, το οποίο μετά από μακρές συζητήσεις συγκρότησε τη *Γενική Συνομοσπονδία των Εργατών Ελλάδος (Γ.Σ.Ε.Ε.)*. Λίγες μέρες αργότερα τον Νοέμβρη του 1918 πραγματοποιείται στον Πειραιά το Α' Πανελλαδικό Σοσιαλιστικό Συνέδριο, το οποίο καταλήγει στην ίδρυση του *Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδος (Σ.Ε.Κ.Ε.)*[397].

Το νέο κόμμα «*υπερακοντίζει τη βενιζελική γλωσσική πολιτική*»[398] και έτσι καταρχάς υπερασπίζει την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917 για την εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στο δημοτικό σχολείο. Το γεγονός αυτό όμως δεν σημαίνει πως το νέο κόμμα υποτιμά ή παραγνωρίζει την αστική πολιτική[399].

Όμως αυτό το ευνοϊκό κλίμα, από την πλευρά του Σ.Ε.Κ.Ε., για την εκπαιδευτική πολιτική του Βενιζέλου αρχίζει σταδιακά να μεταβάλλεται και σ' αυτό συνεπικουρούν διάφορα γεγονότα.

Στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 ο Ελ. Βενιζέλος αποτυγχάνει και η αντιπολίτευση κερδίζει τις εκλογές, επαναφέρει τον βασιλιά Κωνσταντίνο και καταργεί την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Το Σ.Ε.Κ.Ε. αρχίζει να χάνει την εμπιστοσύνη του στις αστικές κυβερνήσεις και εξηγεί ότι «*η 'μολυσματική αρρώστεια' της αστικής τάξης -και των δυο μερίδων της-* (...) *δεν εγγυάται την ολοκλήρωση της δημοτικιστικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης*»[400]. Εντωμεταξύ, τον Απρίλη του 1920 είχε γίνει το 2ο Συνέδριο του Σ.Ε.Κ.Ε. όπου αποφασίσθηκε η προσχώρηση του κόμματος στην Τρίτη Κομμουνιστική Διεθνή, η επεξεργασία ενός καινούργιου προγράμματος, το οποίο να συνάδει με τις αρχές της Τρίτης Κομμουνιστικής Διεθνούς, η εφημερίδα *Ριζοσπάστης* να τεθεί υπό τον έλεγχο του κόμματος[401], και η 5μελής Κεντρική Επιτροπή του κόμματος να αποτελείται από τον Ν. Δημητράτο, τον Γ. Δούμα, τον Γ. Κορδάτο, τον Παν. Δημητράτο και τον Μιχ. Σιδέρη.

---

[397] Βλ. α) Κορδάτος Γ., *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Αθήνα, εκδ. Μπουκουμάνη, 7η έκδ., (χχ), σσ. 303-321.
β) Λεονταρίτης Β. Γ., *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Αθήνα, εκδ. Εξάντας, 1978, σσ. 249-294.

[398] Νούτσος Χ., *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία*, Αθήνα, εκδ. Ο πολίτης, 1990, σ. 133.

[399] *Στο ίδιο*, σ. 140.

[400] *Στο ίδιο*, σ. 153.

[401] *Το ΚΚΕ. Επίσημα κείμενα*, τόμ. Α' (1918-1924), Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη εποχή, 1974, σσ. 50, 51, 61, 62, 64, 65, 66.

Στη συνέχεια, επέρχεται η μικρασιατική καταστροφή του 1922, η οποία, με την αναγκαστική προσφυγιά[402] που δημιουργεί, αυξάνει ποσοτικά, ποιοτικά και συγχρόνως δυναμώνει ακόμα περισσότερο το εργατικό, το σοσιαλιστικό και το ευρύτερο κοινωνικό κίνημα.

Οι Νικ. Πλαστήρας, Στυλ. Γονατάς, Αλέξ. Χατζηκυριάκος «*εξοργισμένοι εναντίον των υπαιτίων της καταστροφής, κηρύσσουν την επανάσταση, επικρατούν αμέσως και αναγκάζουν τον βασιλιά Κωνσταντίνο να παραιτηθεί (14 Σεπτεμβρίου 1922) και να φύγει από την Ελλάδα*»[403]. Αμέσως μετά, οι ίδιοι επαναστατημένοι στρατιωτικοί συλλαμβάνουν τους υπευθύνους για την καταστροφή ηγέτες, δηλαδή τους: Δημ. Γούναρη, Ν. Στράτο, Ν. Θεοτόκη, Π. Πρωτοπαπαδάκη, Γ. Μπαλτατζή και Γ. Χατζηανέστη. Ύστερα από την περίφημη «*δίκη των εξ*», η πολιτική και στρατιωτική αυτή ηγεσία κρίνεται τελικώς υπεύθυνη για την εθνική τραγωδία και καταδικάζεται εις θάνατον, απόφαση που εκτελείται αμέσως[404].

Κατόπιν αυτού επικρατούν και πάλι στην πολιτική ζωή του τόπου οι Φιλελεύθεροι, δηλαδή τα διάφορα κόμματα που προήλθαν από τη διάσπαση του κόμματος των Φιλελευθέρων. Αποτέλεσμα της πολιτικής αυτής επικράτησης ήταν να επανέλθει στο προσκήνιο η γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση των Φιλελευθέρων, η οποία είχε διακοπεί τα δυο προηγούμενα χρόνια, και η γνωστή «*δημοτικιστική τριανδρία*» του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* αναλαμβάνει πάλι δράση, αυτή τη φορά όμως με πολύ μεγαλύτερη προσοχή. Η νέα λοιπόν πολιτική αρχή επαναφέρει τα εκπαιδευτικά μέτρα της περιόδου 1917-1920 και τους βασικούς πρωτεργάτες της σε καίριες θέσεις, δηλαδή τον Αλ. Δελμούζο και Μ. Τριανταφυλλίδη στις θέσεις των ανωτέρων εποπτών και το Δημ. Γληνό στη θέση του εκπαιδευτικού συμβούλου του Υπουργείου Παιδείας. Και οι τρεις τα δυο χρόνια της ανάπαυλας είχαν το χρόνο να σκεφτούν πώς έπρεπε να δράσουν αποδοτικότερα. Ο Δημ. Γληνός βλέπουμε ότι κρατιέται λίγο πιο μακριά από το Υπουργείο και δεν παίρνει πάλι τη θέση του Γραμματέα του. Αφετέρου τίθεται στο επίκεντρο της μεταρρύθμισης ο δάσκαλος και η μόρφωσή του, που στην προηγούμενη περίοδο 1917-1920 είχε εντελώς παραμεληθεί. Το γεγονός αυτό επισημαίνουν σε κείμενά τους ο Αλ. Δελμούζος και ο Δημ. Γληνός[405], οι οποίοι στην παρούσα φάση επιχειρούν να υλοποιήσουν την παράλειψη αυτή λειτουργώντας το Μαράσλειο Διδασκαλείο και την Παιδαγωγική Ακαδημία. Το Μαράσλειο

---

[402] «*Η κατάσταση στην Ελλάδα έχει ως έξης: 1.500.000 πρόσφυγες, αξιολύπητοι, στερημένοι από κάθε πόρο ζωής, άστεγοι και εξαντλημένοι, γεμίζουν τους δρόμους των πόλεων και των χωριών, ικετεύοντας την προστασία του κράτους και της κοινωνίας*», στο: Βακαλόπουλος Απ., *Νέα ελληνική ιστορία 1204-1985*, *ό.π.*, σ. 371.

[403] *Στο ίδιο*, σ. 371.

[404] Δαφνής Γρ., *Η Ελλάς μεταξύ δυο πολέμων 1923-1940*, τόμ. Α' (Ο Βενιζελισμός κυβερνά), Αθήνα, εκδ. Ίκαρος, 1955, σσ. 10-20.

[405] Βλ. α) Δελμούζος Αλ., *Οι πρώτες προσπάθειες στο Μαράσλειο Διδασκαλείο 1923-1926*, *ό.π.*, σ. 9.

β) Γληνός Δημ., «Ο σκοπός της Παιδαγωγικής Ακαδημίας (εναρκτήριος λόγος)», π. *Εργασία*, τόμ. Β', 1924, τχ. 5-6, σ. 107.

Διδασκαλείο λειτουργεί από την ακαδημαϊκή χρονιά 1923-1924 ως πρότυπο διδασκαλείο για την εκπαίδευση των δασκάλων με διευθυντή τον Αλ. Δελμούζο. Η Παιδαγωγική Ακαδημία αρχίζει να λειτουργεί από την επόμενη ακαδημαϊκή χρονιά 1924-1925, με διευθυντή τον Δημ. Γληνό και με κύριο σκοπό «*να μετεκπαιδεύση διαλέχτους λειτουργούς από τη Μέση Εκπαίδευση επί δύο χρόνια για να μπορέση να εφοδιάση όλα τα Διδασκαλεία του Κράτους με το κατάλληλο προσωπικό.* (…) [Έτσι οι αποφοιτήσαντες θα έχουν] *μαζί με τον τέλειο επιστημονικό καταρτισμό τους,* (…) [και μια] *βαθειά επίγνωση των σκοπών της παιδείας,* (…) [την οποία] *να μπορούν να την κατευθύνουν προς νέους δρόμους*»[406]. Και στα δυο ιδρύματα η παιδαγωγική θεωρία και πρακτική κινούνταν στα πλαίσια της *Νέας Αγωγής* και του *Σχολείου Εργασίας*[407].

Από τον Απρίλιο του 1922 ο Αλ. Παπαναστασίου είχε δημιουργήσει τη *Δημοκρατική Ένωση* «*κατόπιν εκδηλώσεως επιθυμίας συνεργασίας εις τον δημοκρατικόν αγώνα μετά των Δημοκρατών Φιλελευθέρων και άλλων πολιτικών ομάδων,* (…) *ανηκούσας εις την αγροτικήν και την εργατικήν κίνησιν και ανεξαρτήτους, αποδεχομένας τας γενικάς αρχάς της δημοκρατικής ιδεολογίας*»[408]. Ο Αλ. Παπαναστασίου γράφει ένα πρότυπο καταστατικό τοπικών δημοκρατικών συλλόγων της *Δημοκρατικής Ένωσης*, το οποίο δημοσιεύεται στις 15 Απριλίου στις εφημερίδες[409]. Ο Αλ. Παπαναστασίου και οι *Κοινωνιολόγοι* του 1908 αποδεσμεύονται από τους Φιλελευθέρους, όπου είχαν ενταχθεί ως η αριστερή τους πτέρυγα και «*οροθετούνται ταυτόχρονα αρνητικά απέναντι στη ρωσική προλεταριακή επανάσταση,* (…) *προσπαθούν να παραμείνουν στην Αριστερά ως φορείς ενός κρατικού μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού, που συνεχίζουν να πιστεύουν ότι είναι ο μόνος ικανός να αποτρέψει τη δικτατορία τόσο του προλεταριάτου όσο και της αστικής τάξης*»[410]. Στις 12 Μαρτίου 1924 ο Αλ.

---

[406] Γληνός Δημ., «Ο σκοπός της Παιδαγωγικής Ακαδημίας (εναρκτήριος λόγος)», *ό.π.*, σ. 108.

[407] Χαραλάμπους Δημ., *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του,* Θεσσαλονίκη, εκδ. Κυριακίδη, 1987, σ. 113.

[408] Παπαναστασίου Αλ., *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Μελέτες -Λόγοι -Άρθρα*, (επιμέλεια: Ξ. Λευκοπαρίδη), Αθήνα, εκδ. Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., 1988, σ. 306.

[409] *Στο ίδιο*, σσ. 306-309, στις σελίδες αυτές περιέχεται ολόκληρο. Επίσης αναφέρεται σε υποσημείωση της σελίδας 306, ότι δημοσιεύθηκε στις εφημερίδες ανυπόγραφο όμως ανήκει στον Αλ. Παπαναστασίου.

[410] Ρήγος Ά., «Παπαναστασίου και Αριστερά», στο *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, (επιμέλεια: Γ. Αναστασιάδης, Γ. Κοντογιώργης, Π. Πετρίδης), Αθήνα, εκδ. Πολύτυπο, 1987, σ. 117.

Ο Ά. Ρήγος οριοθετεί τον χώρο της Αριστεράς, τον οποίο δεν περιορίζει, ως συνήθως συμβαίνει, «*με το κομμουνιστικό κίνημα και τις διάφορες εκλογικές του εκφράσεις, γεγονός που οφείλεται κυρίως στην ανυπαρξία ενός ισχυρού σοσιαλιστικού ή σοσιαλδημοκρατικού ή και ριζοσπαστικού κόμματος. Ο χώρος όμως της Αριστεράς* [τονίζει ο Ά. Ρήγος] *δεν μπορεί να κλειστεί μόνο σε έναν πολιτικό φορέα, ούτε πολύ περισσότερο να μονοπωληθεί από έναν πολιτικό φορέα*», *Στο ίδιο,* σ. 112.

Παπαναστασίου καταφέρνει να σχηματίσει κυβέρνηση και αμέσως μετά στις 25 Μαρτίου του 1924 έχουμε το ψήφισμα της Δ' Συντακτικής Συνελεύσεως «*περί εκπτώσεως της δυναστείας και ανακηρύξεως της Δημοκρατίας*»[411]. Έτσι η Β' Ελληνική Δημοκρατία είναι γεγονός και ένα σημαντικό επίτευγμα του μεγάλου αυτού πολιτικού του μεσοπολέμου.

Στις προγραμματικές του δηλώσεις ο Πρωθυπουργός κ. Αλ. Παπαναστασίου προδιαγράφει το «*Εκπαιδευτικό πρόγραμμα της δημοκρατικής Κυβέρνησης*» του, το οποίο θεωρεί «*το ασφαλέστερον θεμέλιον της δημοκρατίας*» και το οποίο απευθύνεται προς όλους τους πολίτες χωρίς διακρίσεις και είναι ακριβώς το «*ίδιο το πρόγραμμα του Εκπαιδευτικού Ομίλου και οι Ιδρυτές και εργάτες του μπορούν να είναι υπερήφανοι για τη διαφωτιστική εργασία τους ως τώρα και έχουν κάθε δικαίωμα να χαίρουνται που βλέπουν τους σκοπούς των να πραγματοποιούνται, δηλαδή το πρόγραμμα του Ομίλου να γίνεται Κυβερνητικό εκπαιδευτικό πρόβλημα*»[412].

Στα πλαίσια και στις συνθήκες αυτές το Σ.Ε.Κ.Ε. αρχίζει κυρίως να συγκρούεται με τη *Δημοκρατική Ένωση* και έτσι «*μ' άλλα λόγια η βαθμιαία 'μπολσεβικοποίηση' του ΣΕΚΕ(Κ) προχωρούσε χέρι-χέρι με την αντίθεσή του προς τη Δημοκρατική Ένωση*»[413].

Τον Νοέμβρη-Δεκέμβρη του 1924 το 3ο έκτακτο Συνέδριο του Σ.Ε.Κ.Ε. αποφασίζει και μετονομάζει το κόμμα σε *Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος (Κ.Κ.Ε.)*[414]. Η νέα επταμελής Εκτελεστική του Επιτροπή αποτελείται από τους: Θ. Αποστολίδη, Σ. Μάξιμο, Π. Πουλιόπουλο, Ν. Βάγγο, Σ. Δεφέρρη, Κ. Μαραινή και Κ. Νέο, ενώ Γραμματέας του κόμματος εξελέγη ο Π. Πουλιόπουλος[415]. Το κόμμα πλέον έχει μεταλλαχθεί πλήρως και οι διανοούμενοί του βλέπουν ότι όχι μόνο η δημοτικιστική μεταρρύθμιση δεν μπορεί να ολοκληρωθεί από μια ανίκανη αστική τάξη, αλλά και ότι αυτή είναι μια αστική μεταρρύθμιση, η οποία βασικά εξυπηρετεί την άρχουσα αστική τάξη και την ιδεολογία της.

---

411 Ρήγος Ά., *Η Β' ελληνική δημοκρατία 1924-1925. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, (πρόλογος: Ν. Σβορώνος), Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1992, 2η έκδ., σ. 339.

412 Παπαναστασίου Αλ., «Η εκπαιδευτική πολιτική της δημοκρατικής κυβέρνησης», π. *Εργασία*, τομ. Α', τχ. 11-12, σσ. 241, 246.

413 Νούτσος Χ., *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία*, *ό.π.*, σ. 159.

414 *Το ΚΚΕ. Επίσημα κείμενα*, τόμ. Α' (1918-1924), *ό.π.*, σσ. 499-500.

415 *Στο ίδιο*, σ. 500.

3.5.2 Ιδεολογικές συγκρούσεις στις Δευτεριάτικες συγκεντρώσεις του Εκπαιδευτικού Ομίλου και στα έντυπα: περ. Εργασία, εφημ. Ριζοσπάστης

Στις 15 Σεπτεμβρίου του 1923 ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός αποκτά κοντά στο *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου* ένα δεύτερο περιοδικό· το π. *Εργασία* με διευθυντή τον Μιχάλη Παπαμαύρο. Στο εισαγωγικό άρθρο του το περιοδικό προδιαγράφει το πρόγραμμά του ως εξής: «*Γνωριμία του σύγχρονου νεοελληνικού πολιτισμού. Γνωριμία της φυσιολογικής κατάστασης και ψυχοσύνθεσης του Ελληνόπουλου. Προσαρμογή του δευτέρου στο πρώτο. Εξέταση της εργασίας του δασκάλου στο σχολείο μέσα κι όξω απ' τη διδασκαλία στο σχολικό βίο. Γνωριμία στους δασκάλους των νέων διδακτικών μεθόδων. Εκτός αυτού η 'Εργασία' θα εξετάζη και κρίνη τα μέτρα της Πολιτείας για την ανόρθωση της εκπαίδευσης, θα γνωρίζη δε στους αναγνώστες της και τη σύγχρονη παιδαγωγική κίνηση, δική μας και ξένη. Με ιδιαίτερη αγάπη και θερμό ζήλο η 'Εργασία' θα αγωνισθή εκτός από την επιστημονική και για την ηθική και κοινωνική εξύψωση του δασκάλου, του μεγάλου εργάτου της εθνικής μας προόδου*»[416].

Το περιοδικό χαιρετίζει ο Δημ. Γληνός με επιστολή του, η οποία δημοσιεύεται στο πρώτο τεύχος και στην οποία σημειώνεται: «*Με χαρά διάβασα την αγγελία της 'Εργασίας',* (…) [διότι] *έρχεται σε μια εξαιρετικά κατάλληλη στιγμή* (…) [για να] *προσφέρη στην Ελληνική παιδεία και το λαό μεγάλη υπηρεσία,* (…) *να μας φέρη σε επικοινωνία με το σύγχρονο κόσμο*». Μετά το Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, ισχυρίζεται ο Δημ. Γληνός, μπήκαν «*σόλες τις καθιερωμένες αξίες πελώρια ερωτηματικά, και αναβράζει σήμερα η ανθρώπινη σκέψη σπρωγμένη από τις φαρμακερές απελπισιές, τις ακοίμητες αμφιβολίες, και τα οράματα και τις λαχτάρες καλύτερου μέλλοντος, για ναγκαλιάση και να πραγματώση νέα ιδανικά*». Το περιοδικό θα πρέπει να παρουσιάσει, υποστηρίζει ο Δημ. Γληνός, τα πράγματα έτσι που να φωτίζονται από την «*ευρωπαϊκή παιδαγωγική επιστήμη*», η οποία τελευταία δυναμώνει από τις θεωρίες της «*νέας ψυχολογίας*», αλλά και «*από την κοινωνιολογία και τα νέα φιλοσοφικά ρεύματα*». Ώστε το σχολείο να μπορέσει να αγκαλιάσει την ιδέα του «*σχολείου της εργασίας*», ως «*σύνθημα μιανής βαθύτερης αναγέννησης του σχολείου*». Διότι «*η παιδεία, που θέλει να πλαστουργεί τις νέες κοινωνίες, έχει ανάγκην από της σύγχρονης σκέψης το φως*» και έτσι μόνο θα οδηγήσει, τελικά, τον άνθρωπο «*με την επιστήμη του πνεύματος, τη ψυχογνωσία και κοινωνιολογία*», να γίνει «*κύριος της κοινωνικής του μοίρας*»[417].

Στον χώρο του Σ.Ε.Κ.Ε. υπάρχει η εφημ. *Ριζοσπάστης,* η οποία χρόνο με τον χρόνο, αλλά κυρίως από το 1924 και μετέπειτα, στα διάφορα άρθρα που παρουσιάζει αρχίζει να κατακρίνει την εκπαιδευτική πολιτική της

---

[416] «Το πρόγραμμα της 'Εργασίας'», π. *Εργασία*, 1923, τχ. 1, σ. 3.

[417] Γληνός Δημ., «Μια επιστολή του κ. Γληνού», π. *Εργασία*, 1923, τχ. 1, σσ. 17-18.

Δημοκρατικής Ένωσης και τις προσπάθειες του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* και υποστηρίζει πως η γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση είναι μια αστική υπόθεση και ότι ποτέ η αστική τάξη δεν πρόκειται να ενδιαφερθεί για το πραγματικό Λαϊκό Σχολείο, το οποίο μπορεί να πετύχει μόνο η κυβέρνηση των αγροτοεργατών ή αλλιώς πραγματική εκπαιδευτική αλλαγή δεν γίνεται χωρίς 'προλεταριακή επανάσταση'[418].

Οι προβληματισμοί αυτοί υπεισέρχονται και μέσα στον *Εκπαιδευτικό Όμιλο*, όπου στις Δευτεριάτικες συγκεντρώσεις-συζητήσεις του θίγονται προβληματισμοί όπως: «*ο Όμιλος μπορεί να πετύχη το σκοπό του μέσα στο αστικό καθεστώς;*», και πώς γίνεται να υπάρξει «*καθαρή λαϊκή εκπαίδευση;*»[419]. Έτσι, αρχίζει να δημιουργείται μέσα στις τάξεις του εκπαιδευτικού δημοτικισμού η διάθεση για σύγκρουση σε βασικά πολιτικά θέματα. Το κεντρικότερο είναι αυτό: ο *Εκπαιδευτικός Όμιλος* μπορεί να κάνει την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που επιζητεί μέσα σε καθεστώς αστικό, χωρίς πρώτα να προσπαθήσει να το αλλάξει; Εδώ βρίσκεται η αρχή του πολιτικού προβληματισμού των μελών του *Εκπαιδευτικού Ομίλου*, η οποία κατέληξε στις αλλεπάλληλες και σφοδρές συνελεύσεις του 1927 και στην οριστική σύγκρουση και διάσπαση του Ομίλου.

Την περίοδο εκείνη, δηλαδή το 1923, ο Δημ. Γληνός δημοσιεύει σε συνέχειες στο περιοδικό *Εργασία* το άρθρο του, με τίτλο: «Το βασικό πρόβλημα της παιδείας»[420], στο οποίο εκθέτει την άποψή του για την παιδεία και το ιδανικό της. Στο άρθρο αυτό, το οποίο ξεκινά μάλιστα από το πρώτο τεύχος του περιοδικού, θα ανιχνεύσουμε κάποιες ενδιαφέρουσες θέσεις του.

Πολύ αργότερα, ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζει στο βιβλίο του «Παιδεία και κόμμα» του 1947, ότι είχε πληροφορηθεί προς το τέλος του 1924 ότι στον *Όμιλο* στις συζητήσεις που γίνονταν «*κάθε Δευτέρα, άρχισαν τελευταία να συζητούν για την αυτονόμηση της Μακεδονίας και για το αν είναι δυνατό να πραγματοποιηθή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση μέσα στο αστικό καθεστώς*». Στη συνέχεια, ο Αλ. Δελμούζος μας πληροφορεί ότι ο Δημ. Γληνός είχε ανεχθεί στις αρχές τις συζητήσεις αυτές, τις οποίες διέκοψε αργότερα με παρέμβαση του ο ίδιος ο Δημ. Γληνός, κατόπιν παραινέσεως του Δελμούζου προς τον Γληνό[421].

Άλλα στοιχεία για τις Δευτεριάτικες συζητήσεις του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* αντλούμε: από τα σχόλια και τα άρθρα του περιοδικού *Εργασία*, από τα άρθρα και τα σχόλια της εφημερίδας *Ριζοσπάστης* και από ένα βιβλίο που εξέδωσε λίγο αργότερα στα 1928, ο Δημ. Αναγνωστόπουλος, μέλος του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* και συμμετέχων στις σχετικές συζητήσεις. Στο βιβλίο αυτό περιέχεται αυτούσια η ομιλία του: «*Είναι*

---

[418] Νούτσος Χ., *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία*, *ό.π.*, σσ. 159-170.

[419] Βλ. «Συγκεντρώσεις του Εκπαιδευτικού Ομίλου», π. *Εργασία,* 1925, τχ. 9-10, σ. 234.

[420] Γληνός Δημ., «Το βασικό πρόβλημα της παιδείας», π. *Εργασία*, 1923, τχ. 1, σσ. 5-8 και 1923, τχ. 2, σσ. 28-31 και 1923, τχ. 4, σσ. 75-78 και 1923, τχ. 5, σσ. 100-103.

[421] Δελμούζος Αλ., *Παιδεία και κόμμα*, Αθήνα, εκδ. Οίκος Ν. Αλικιώτης και υιοί, 1947, σσ. 47-48.

δυνατή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση μέσα στο αστικό κράτος;», την οποία είχε κάνει στη Δευτεριάτικη συνάντηση του Ε.Ο. τον Απρίλη του 1925[422].

Από άρθρο της εφημ. *Ριζοσπάστης* προκύπτει ότι στις 12 Ιανουαρίου του 1925, ημέρα Δευτέρα, ο *Εκπαιδευτικός Όμιλος* εγκαινίασε «*τις τακτικές εβδομαδιάτικες συγκεντρώσεις των μελών του*»[423], αν και μη τακτικές Δευτεριάτικες συγκεντρώσεις είχαν γίνει και παλιότερα σ' αυτόν. Ο Δημ. Γληνός, όπως μας ενημερώνει το άρθρο της εφημερίδας, «*έκαμε μια γενική ανασκόπηση του έργου του Ομίλου στα τελευταία κυρίως χρόνια, ειδικώτερα όμως μίλησε για ωρισμένα εκπαιδευτικά μέτρα του προγράμματος του Ομίλου που υιοθετήθηκαν από το επίσημο κράτος και με διάφορα νομοθετήματα μπήκαν σε εφαρμογή.* (…) *Βρήκε ακόμη αφορμή ο κ. Δημ. Γληνός ν' απαντήση και σε ωρισμένες κατηγορίες που διατυπώθηκαν από διάφορες μεριές κατά του Εκπαιδευτικού Ομίλου*»[424].

Την επόμενη Δευτέρα, στις 19 Ιανουαρίου του 1925, μαθαίνουμε από το περιοδ. *Εργασία*, ότι στη συγκέντρωση του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* ο Ιορδανίδης, η Ιμβριώτη και ο Κομιώτης μίλησαν και αναρωτήθηκαν αν ο «*Όμιλος μπορεί να πετύχη το σκοπό του μέσα στο αστικό καθεστώς*» αλλά και πώς θα δράσει ώστε να υπάρξει «*καθαρή λαϊκή εκπαίδευση*», δυο ερωτήματα σημαντικά για το μέλλον του *Ομίλου*, όπως φάνηκε αργότερα.

Σε μια Δευτεριάτικη συγκέντρωση του Ομίλου τον Απρίλη του 1925 ομιλητής ήταν ο Δημ. Αναγνωστόπουλος ο οποίος επιχειρεί να δώσει απάντηση στο ερώτημα: «*Είναι δυνατή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση μέσα στο αστικό κράτος*»[425].

Μέσα από τα προαναφερθέντα κείμενα και έντυπα, σε σχέση με τα επίπεδα της παρούσας μελέτης, μπορούν να συναχθούν ορισμένες σκέψεις και συμπεράσματα για το ξεκίνημα των ενδοομιλικών συγκρούσεων.

3.5.2.1 Σε φιλοσοφικό επίπεδο

α) *Η αρετή και οι αιώνιες ηθικές αξίες:*

Ο Δημ. Γληνός γράφει: «*Το να γίνη κανείς ενάρετος, ή να έχη ηθικό χαρακτήρα, υψώθηκεν από πολλούς σαν ένα αιώνιο και αμετάβλητο ιδανικό*[426] *παιδείας.*

Μα η δική μας έρευνα μας φέρνει σε εντελώς διαφορετικό πόρισμα. Και τη ζωντάνια και την αρετή τις θεωρούμε, σαν γενικές ειδολογικές[427]

---

[422] Αναγνωστόπουλος Δημ., *Από τα εκπαιδευτικά μας προβλήματα*, τεύχος Β', *Αθήναι*, εκδ. Α. Φραντζεσκάκη & Α. Καϊτατζή, 1928, σσ. 5-22.

[423] «Γύρω στην αστική εκπαίδευση. Δημοτικισμός και μπουρζουαζία. Μελέτη *συνεργάτου*», εφ. *Ριζοσπάστης*, 18-1-1925, σ. 3.

[424] *Στο ίδιο*, σ. 3.

[425] Αναγνωστόπουλος Δημ., *Από τα εκπαιδευτικά μας προβλήματα*, *ό.π.*, σσ. 5-22.

[426] Ιδανικό είναι ο υψηλός και τελικός στόχος στον οποίο αποβλέπουν και τείνουν οι ελπίδες και οι ενέργειες ενός ατόμου ή συνόλου.

[427] Ειδολογικός είναι «*ο τρόπος με τον οποίο εμφανίζεται η ύλη και το πνεύμα, στη μορφή τους κι όχι στο περιεχόμενό τους*», στο: Βασιλείου Θ. -Σταματάκης Ν., *Επίτομο εννοιολογικό λεξικό Επιστημών του Ανθρώπου*, *ό.π.*, σ. 119.

Ειδολογικός είναι «*ο αναφερόμενος εις το είδος, εις την μορφήν: Ειδολογική μόρφωσις, η αναφερομένη εις την διανοητικήν μόρφωσιν. Ειδολογικά στάδια της διδασκαλίας, αι ειδικαί μορφαί εις τας οποίας βαθμιαίως εξελίσσεται η*

ικανότητες του υποκειμενικού όρου της παιδείας [της ψυχής του παιδιού]*, ενώ το ιδανικό δίνει το περιεχόμενο της ζωής.*

Μια ζωντανή ψυχή ημιαγρίου θα δείξη τη ζωντάνια της σκοτώνοντας πολλούς οχτρούς, σκλαβώνοντας, δέρνοντας, καταστρέφοντας, μια ζωντανή ψυχή αμερικανού φιλανθρωπιστού θα πάη να γλυτώση από τα χέρια του Τούρκου στα βάθη της Μικράς Ασίας τα ερημωμένα ορφανά.

Ένας ενάρετος Σπαρτιάτης κλέβει, λέει ψέματα κατά την περίσταση. Είναι μέρος της αρετής του, η κλεψιά και το ψέμα. Ένας ενάρετος Εγγλέζος θεωρεί το ψέμα τη μεγαλύτερη ταπείνωσή του.

Ένας ενάρετος Χριστιανός θα στρέψη και το άλλο μάγουλο σε κείνον, που τον μπάτσισε από το ένα. Ο άνθρωπος του Νίτσε θ' αυτοχτονούσε, αν δεν σκότωνε αμέσως τον υβριστή του.

Η αρετή και η ζωντάνια είναι ειδολογικές ικανότητες, που μας δίνουν εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο ζωής κατά τον καιρόν, τον τόπο, άρα δεν είναι μέσα στο ιδανικό»[428].

Ο Δημ. Αναγνωστόπουλος στην ομιλία του στον Ε.Ο. σημειώνει ότι πολιτισμός «*είναι το σύνολο από αξίες, που δημιούργησε η κοινωνία στον αγώνα της για να καταχτήση τα αγαθά της ζωής. Είναι το σύνολο από κείνες τις καταχτήσεις, όπου απόχτησαν στην κοινή συνείδηση αξία, γιατί υπηρετούσαν τις τότε ανάγκες της ζωής. Οι καταχτήσεις αυτές είναι κείνο που λέμε τα αγαθά του πολιτισμού, και που η κοινωνική συνείδηση τους αποδίνει αξία*». Με τη πάροδο του χρόνου, υποστηρίζει ο ίδιος, ένα νέο αγαθό του πολιτισμού ερχόταν και εκτόπιζε το παλαιότερο, βλέπουμε δηλαδή ότι «*ο πολιτισμός δεν είναι ποσότητα σταθερή και αμετακίνητη από αξίες. Αξίες γεννιούνται και αξίες πεθαίνουν ανάλογα με τα αγαθά, όπου είναι προσκολλημένες*». Και καταλήγει λέγοντας ότι «*δεν υπάρχουν αξίες αιώνιες, μόνιμες, αμετάβλητες*». Στη συνέχεια σχολιάζει ο ίδιος ότι από άλλους «*υποστηρίζεται και η γνώμη ότι ωρισμένες αξίες είναι αιώνιες και αμετάβλητες. Υποθέτω* [(αναρωτιέται ο Δημ. Αναγνωστόπουλος)] *ότι οι υποστηρικτές της γνώμης αυτής βάζουν διαφορετικό περιεχόμενο στην έννοια της αξίας από κείνο που βάζω σε όσα είπα παραπάνω.* (…) *Το περιεχόμενο της έννοιας της αξίας κατά τη δική μου αντίληψη είναι 'η κρίση αξιολογική*[429] *τρόπου ζωής'. Αν ένας τρόπος ζωής ανταποκρίνεται πληρέστερα στην ανθρώπινη βιολογία, κρίνεται άξιος να πραγματοποιηθή. Όταν η αξιολογική κρίση γίνη δεχτή από την κοινή συνείδηση, γίνεται αξία. Ο νέος τρόπος της ζωής είναι το νέο αγαθό του πολιτισμού και όσο ισχύει το αγαθό αυτό, τόσο ισχύει και η αξία του*». Στη συνέχεια, εξηγεί ότι οι άλλοι «*στην έννοια αξία βάζουν το περιεχόμενο, που κατά την αντίληψή μου έχει η έννοια αρετή. Η φιλαλήθεια, η τιμιότητα, η δικαιοσύνη, η ειλικρίνεια, η σταθερότητα και άλλες αρετές είναι αιώνιες, αλλά σαν*

διαδασκαλία του μαθήματος», στο: *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου*, τόμ. Η', σ. 489.

[428] Γληνός Δημ., «Το βασικό πρόβλημα της παιδείας», π. *Εργασία*, 1923, τχ. 5, σ. 101.

[429] «*Αξιολογική κρίση ονομάζεται η πρόταση, η πίστη, η πεποίθηση, που περιέχει ένα στοιχείο υποκειμενικής εκτίμησης για το τι είναι καλό ή κακό, ηθικό ή ανήθικο, αξία ή απαξία*», στο: Βασιλείου Θ. -Σταματάκης Ν., *Επίτομο εννοιολογικό λεξικό Επιστημών του Ανθρώπου*, *ό.π.*, σ. 43.

μέθοδες που μ' αυτές πραγματοποιούμε τις αποχτημένες και ζωντανές αξίες ή τα αγαθά του πολιτισμού. Για να καρπωθή π.χ. κανείς τα αποτελέσματα, που πηγάζουν από ένα αγαθό του πολιτισμού, πρέπει στη σχέση του με τα άλλα μέλη της κοινωνίας να χρησιμοποιήση ένα μέσο, που να το εγκρίνη το σύγχρονο κοινωνικό πνέμα, που να μην αντιστρατεύεται στο κοινό συμφέρον, που προάγει την κοινή ωφέλεια. Το μέσο τούτο ισχύει πάντοτε, γιατί πάντοτε εναρμονίζεται στον κοινωνικό σκοπό. Γι' αυτό ενώ οι αξίες διαδέχουνται η μια την άλλη, για την πραγματοποίηση κάθε νέας αξίας του πολιτισμού μεταχειριζόμαστε τις ίδιες πάντα μεθόδους των αρετών, γιατί αποδείχτηκαν από την πείρα, πως μόνο μ' αυτές μπορούμε να κάμουμε τα αγαθά του πολιτισμού πραγματικά εξυπηρετικά της ζωής »[430].

β) *Ο αντιβολονταρισμός και η κοινωνικοιστορική νομοτέλεια:*

Σε άρθρο της η εφημ. *Ριζοσπάστης* υποστηρίζει τη μαρξιστική θέση της σιδερένιας κοινωνικοϊστορικής εξέλιξης, η οποία αμβλύνει τη σπουδαιότητα της θέλησης των ανθρώπων (τη βουλησιοκρατία ή τον βολονταρισμό τους) ως παράγοντα σημαντικού στην δημιουργία της πραγματικότητας. Γράφεται, λοιπόν, στο άρθρο: «*Άλλως τε και χωρίς εμάς και χωρίς τη δική μας αντίδραση ή συδετερότητα ή βοήθεια, το λαϊκό κύμα μέρα με τη μέρα φουσκώνει. Είναι η σιδερένια ιστορική κοινωνική ανάγκη. Μόνο τυφλοί μπορεί να μην το νοιώθουν*», ότι δηλαδή η πολιτική και πολιτιστική εξουσία της αστικής τάξης θα πέσει και θα έρθει ο προλεταριακός πολιτισμός[431].

Όμως ο *Ριζοσπάστης*, μόλις την προηγουμένη μέρα σε άρθρο του, βροντοφωνάζει ότι είναι ουτοπία και μωρία αυτών που πιστεύουν ότι η απελευθέρωση των κατωτέρων τάξεων του ελληνικού λαού θα γίνει μόνο με «*τα εκπαιδευτικά μέτρα χωρίς παράλληλο εντατικό, συνειδητό, συστηματικό αγώνα για το γκρέμισμα των τειχών που χωρίζουν την κοινωνία σε τάξεις αφεντάδων και σε τάξεις κοπελιών, σε τάξεις κηφήνων και εκμεταλλευτών και σε τάξεις σκλάβων της δουλειάς και του κεφαλαίου*»[432]. Ο αγώνας, αναφέρει στη συνέχεια ομότιτλου άρθρου την άλλη μέρα η εφημερίδα, πρέπει να γίνει υπέρ του λαού «*κάτω από τις πτυχές της επαναστατικής του σημαίας*», δηλαδή του κομμουνιστικού κινήματος, για την ανατροπή του «*κεφαλαιοκρατικού Πύργου*»[433].

Αλλά και πριν τρεις μήνες περίπου, τον Οκτώβριο του 1924, υποστήριζε άλλος αρθρογράφος της εφημερίδας σε μια κατεύθυνση βολονταριστική πως τελικά οι κομμουνιστές δεν πρέπει να «*βλέπουν μηχανιστικά την εξέλιξη και να περιμένουν τη βασιλεία του κομμουνισμού,* [αλλά πρέπει μέχρι τότε] *να διαφωτίζουν τους δασκάλους για την πραγματικήν αποστολήν τους και για την κοινωνική τους θέση κι*

---

[430] Αναγνωστόπουλος Δημ., *Από τα εκπαιδευτικά μας προβλήματα*, *ό.π.*, σσ. 11-14.

[431] «Γύρω στην αστική εκπαίδευση. Δημοτικισμός και μπουρζουαζία. Μελέτη *συνεργάτου*», εφ. *Ριζοσπάστης*, 19-1-1925, σ. 3.

[432] «Γύρω στην αστική εκπαίδευση. Δημοτικισμός και μπουρζουαζία. Μελέτη *συνεργάτου*», εφ. *Ριζοσπάστης*, 18-1-1925, σ. 3.

[433] «Γύρω στην αστική εκπαίδευση. Δημοτικισμός και μπουρζουαζία. Μελέτη *συνεργάτου*», εφ. *Ριζοσπάστης*, 19-1-1925, σ. 3.

ακόμα πρέπει να πιέζουν το 'αστικό κράτος' για να κάμη παραχωρήσεις στο σχολείο»[434].

Παρατηρούμε στις τρεις προηγούμενες παραγράφους την αντίφαση της μαρξιστικής σκέψης, δηλαδή από τη μια να υποστηρίζεται η αντιβολονταριστική άποψη της σιδηράς κοινωνικοοικονομικής νομοτέλειας και από την άλλη να επιζητείται ο βολονταριστικός «*συνειδητός, συστηματικός αγώνας*» των προλεταρίων για την υποβοήθησή της. Αν συμβαίνει αυτό τότε γιατί αντιδρά η μαρξιστική σκέψη στην δυνατότητα του ανθρώπου να μπορεί να παρεμβαίνει και να οδηγεί κι αυτός την κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα προς την κατεύθυνση που αυτός επιζητεί, δηλαδή είτε σε συμφωνία είτε και σε αντίθεση με την φορά της νομοτέλειας. Βεβαίως αν ο άνθρωπος ενταχθεί μέσα στην νομοτέλεια η αντίφαση αίρεται, διότι υποτίθεται ότι γίνεται τυφλό όργανό της και εντάσσεται πειθήνια στα σχέδιά της. Όμως αυτή η σκέψη μας παραπέμπει στην επίλυση ενός άλλου βασικού φιλοσοφικού ερωτήματος, δηλαδή ύπαρξης ή μη της ελευθερίας βούλησης του ανθρώπου.

γ) *Ιδεαλισμός και αυτιστικός ψευτοϊδεαλισμός:*

Ο Γ. Ντεγιάννης αναπαραγάγει από την «*Ελβετική εφημερίδα δασκάλων*»[435] ένα άρθρο: «Πραγματικός και ψεύτικος ιδεαλισμός», το οποίο μεταφράζει και δημοσιεύεται στο περιοδικό *Εργασία*. Στο άρθρο αυτό επιχειρείται να οριοθετηθεί ο πραγματικός ιδεαλισμός σε σχέση με τον ψευτοϊδεαλισμό. Για το λόγο αυτό επιστρατεύεται ο Πλάτωνας, ο οποίος πολύ σωστά θεώρησε πως είναι «*αδύνατο να περιέχεται η φύση των πραγμάτων στις έννοιες των. Βέβαια η φύση αυτή είνε τελικά πνευματική φύση. Μα δεν είνε η έννοια αλλά η ιδέα. Η ιδέα είνε το μοναδικό ιδανικό. Αυτό σημαίνει: η ιδέα είνε το απόλυτο μέσα σε κάθε σχετικό, το σταθερώς επιδιωκόμενο, μα ουδέποτε επιτυγχανόμενο, το ανέφικτο πρότυπο και υπόδειγμα. Μα είνε απ' την άλλη μεριά και πραγματικό. Και μάλιστα η πιο μεγάλη, πιο θεμελιωμένη, πιο πραγματική πραγματικότητα. Όποιος διέκρινε, όποιος ένιωσε, πως η πνευματική φύση όλων των πραγμάτων, η 'ιδέα' των υπάρχει πολύ προτήτερα από την τυχαία 'πραγματική' των ύπαρξη, δε θα νομίζη πια για παραλογισμό, άμα του λέμε: ο μεγαλύτερος πραγματιστής είναι ο ιδεολόγος. Ο άνθρωπος που πιστεύει στην πνευματική πραγματικότητα του ιδανικού. Κι' αναγνωρίζει ίσια την πνευματική αυτή πραγματικότητα για την πιο πραγματική πραγμαικότητα, την πιο αληθινή αλήθεια.* (...) *Ο σφυγμός της ιδέας γεννάει ζωή, πραγματικότητα. Άμα αισθάνεσαι να χτυπάη μέσα σου και μέσα σ' άλλους ο σφυγμός αυτός, άμα αντλείς απ' αυτόν δύναμη και ικμάδα για την αντίληψη της ζωής όλου του κόσμου, σημαίνει πως έχεις αληθινό ιδεαλισμό. Σημαίνει πως είσαι νόμιμος κληρονόμος του Πλάτωνα*»[436]. Όμως κάποιοι και συγκεκριμένα οι ονομαζόμενοι «*γνωσιοθεωρητικοί*» ιδεαλιστές πέφτουν «*στο βαριό διανοητικό παραστράτημα*: [να πιστεύουν πως] *ο κόσμος είνε η παράστασή μου*» γι' αυτόν, και «*στα χνάρια του ιδεαλισμού*

---

[434] W., «Οι δημοδιδάσκαλοι και το Κράτος», εφ. *Ριζοσπάστης*, 1-10-1924.

[435] «Schweizersche Lehrerzeitung», Nr (αριθμ.) 43, 1924.

[436] Ντεγιάννης Γ., «Πραγματικός και ψεύτικος ιδεαλισμός», π. *Εργασία*, τομ. Β', τχ. 7,8 (27,28) Δεκέμβριος 1924, σσ. 267-268.

αυτού ακουλουθάει ένας νόθος ιδεαλισμός για την ηθικήν και τις

πρακτικές καθόλου αξίες»[437]. Η σημερινή νεολαία κινείται μέσα σ' αυτά τα χνάρια, δηλαδή «*γατζώνεται απ' το ιδανικό* (…) [και επιδιώκει] *κάτι απόλυτο, ανέφικτο, ως το στήριγμα και θεμέλιο σε πνευματική πραγματικότητα (στην ιδέα)*»[438]. Έτσι μια παραστρατημένη ιδεαλιστική λογική στηρίζεται αυτιστικά σε κάποιες βασικές αρχές και βγάζει απολυτοποιημένα συμπεράσματα λανθασμένα, όπως φαίνεται από τα επόμενα: «*Ίδιο δικαίωμα για κάθε δημιούργημα που φέρνει ανθρώπινη μορφή' και επομένως: 'όλα ανήκουν σ' όλους'. Ή και: 'Ο λαός σου, η πατρίδα σου, νάναι για σένα το ύψιστο αγαθό!'. Και επομένως: 'κάθε αληθινή σκέψη, βούληση, συναίσθημα, είνε εθνική, είνε λαϊκή σκέψη βούληση συναίσθημα'. Δε βλέπει καθένας πως με τον κομμουνισμό όπως και με τον υπέρμετρο εθνικισμό είνε βαλμένος στη 'νεολαία της σήμερον' ο ίδιος παραστρατημένος ιδεαλισμός; Όταν ο Schleiermacher κάποτε αισθάνθηκε τη μεγάλη αλήθεια πως κάθε γνήσιος ιδεαλισμός είνε πραγματισμός, του ήρθε στο νου η λέξη: ιδεοπραγματισμός*»[439]. Αντίθετα ο ψευτοϊδεαλιστής «*δεν προσέχει τις αντιφάσεις προς την πραγματικότητα. Κάθε πραγματικό που δεν τεριάζει στο μυαλό του που ακολουθάει μόνο τη 'λογική του συναισθήματος' το ολιγώτερο το αγνοεί, πολλές φορές το κατακομματιάζει*». Κατ' αυτόν τον τρόπο αν διαπαιδαγωγούνται οι νέοι φτάνουν στο σημείο «*να ζουν διαρκώς σ' ένα κόσμο των 'φαντασιώσεων' – αυθυποβολών και ξένων υποβολών- που τις κρατούν τελικά ως τον πραγματικό κόσμο, με τόση αδιατάραχτη συνείδηση της δύναμής των, που δεν μπορούν πια να ξαναβρούν το δρόμο για τον πραγματικό κόσμο· ψευδαισθήσεις και αυταπάτες διατηρούνται για 'ιδανικά'. Η ψυχή του νέου τότε μόνο είναι υγιής, όταν πεινάη για γεγονότα όταν κατευθύνεται φυσιολογικά από το εγώ στα αντικείμενα. Η αντίθετη ψυχική κατάσταση η ριζική αντιστροφή, ο 'Autismus' που παραδίνεται στο εγώ όλος ανεξάρτητος από τα πράγματα είνε –επειδή πολλάκις ερεθίζει και ελκύει μυστηριωδώς τους νέους- γεμάτος μεγάλους κινδύνους. Ολέθρια πλάνη της εποχής μας να εναλλάσωμε τέτιον αυτισμό με τον ιδεαλισμό*»[440].

3.5.2.2 Σε ιδεολογικοπολιτικό επίπεδο

Ο Δημ. Αναγνωστόπουλος υποστηρίζει ότι η κοινωνική οργάνωση γεννήθηκε καταρχάς από την ανάγκη «*της αμοιβαίας βοήθειας, της κοινής ασφάλειας μέσα σε φοβερές δυσκολίες, που απειλούσαν στην αρχή τη ζωή*», αργότερα όμως μέσα από την παρεμβολή του γεωγραφικού[441], του κοινωνικού («*ομαδική ζωή*»[442]) και του βιολογικού[443] παράγοντα

---

[437] *Στο ίδιο*, σσ. 268-269.
[438] *Στο ίδιο*, σ. 269.
[439] *Στο ίδιο*, σ. 270.
[440] *Στο ίδιο*, σσ. 270-271.
[441] «*Εννοώ τη θέση, τη γεωλογική σύσταση και την κλιματολογική ιδιοφυΐα της χώρας*», στο: Αναγνωστόπουλος Δημ., *Από τα εκπαιδευτικά μας προβλήματα*, *ό.π.*, σ. 7.
[442] *Στο ίδιο*, σ. 9.
[443] «*Οι σύμφυτες ψυχολογικές ιδιότητες και οι αισθητικές ανάγκες*», *Στο ίδιο,* σ. 10.

δημιουργήθηκαν οι διάφορες κοινωνικές τάξεις, οι επαγγελματικές τάξεις, οι κοινωνικοί οργανισμοί και θεσμοί, τα ήθη και τα έθιμα, οι τέχνες και οι επιστήμες και το κάθε κοινωνικό δημιούργημα. Έτσι πλέον τώρα η κοινωνία «*τείνει μέρα με την μέρα να καλυτερέψη τη ζωή, να ελαττώση στο ελάχιστο τις ανάγκες της ζωής, να ευδαιμονίση τη ζωή*»[444].

Κατά τον *Ριζοσπάστη* οι ηγέτες του *Εκπαιδευτικού Ομίλου*: «*μιλούν για ελληνικό λαό, ενώ στην πραγματικότητα υπάρχουν μόνο τάξεις κοινωνικές με αντίθετα οικονομικά συμφέροντα*». Στη συνέχεια, ο αρθρογράφος δεν θέλει να αμφισβητήσει την καλή προαίρεση των ηγετών του Ε.Ο. και γράφει συγκεκριμένα πως «*δε θέλομε να αμφισβητήσωμε την αγάπη και το ενδιαφέρον* [τους] (…) *για μια γενική πρόοδο της ελληνικής κοινωνίας*», όμως «*δεν έχουν καμμιά σαφή και ξεκαθαρισμένη συνείδηση της πάλης των τάξεων και των γενικών οικονομικών όρων που διέπουν τη ζωή της κοινωνίας μας*»[445], ούτε κατανοούν την αδήριτη «*σιδερένια ιστορική ανάγκη*», η οποία, άλλωστε είτε με τη δική μας προσπάθεια είτε όχι, θα ρίξει την πολιτική και πολιτιστική εξουσία της αστικής τάξης και στη θέση της θα έρθει να εδραιωθεί «*ο σεμνός και δίκαιος και αρμονικός ο προλεταριακός πολιτισμός, ο μόνος πανανθρώπινος*»[446]. Εδώ το κομμουνιστικό όργανο υπαινίσσεται τον μόνο «πανανθρώπινο» δηλαδή διεθνιστικό πολιτισμό, σε αντίθεση ίσως με το καπιταλιστικό διεθνιστικό πολιτισμό ή κοσμοπολιτισμό.

Και ο Δημ. Γληνός στο «Βασικό πρόβλημα της Παιδείας» σημειώνει την άποψή του περί της διαφορετικότητας της σύνθεσης της κοινωνίας και την σε συγρουσιακή βάση δημιουργία των ιδανικών της, δηλαδή πιστεύει ότι «*ένα λαό, μια κοινωνία σε μια ωρισμένη στιγμή της ζωής της μπορούμε να την παρομοιάσωμε μένα κάμπο ή ένα βουνό με χώματα λογής λογής. Οι κοινωνικές τάξεις, που την αποτελούν, τα εξαιρετικά άτομα, τα συμφέροντα τα υλικά, τα συμφέροντα τα ηθικά, οι ψυχικές ροπές, εδώ ταποκτημένα αγαθά, εκεί τα λαχταρισμένα αγαθά, εδώ οι χορτασμοί, εκεί οι πείνες,* (…) *οι δυσαρέσκειες και οι πόθοι και όχι μόνο των ζωντανών μα και των πεθαμένων η κληροδοσιά,* (…)*σ' αυτά τα χώματα βλασταίνουν τα κυπαρίσσια και τα έλατα των ιδανικών.* (…)*Τα ιδανικά, που κάθε φορά επικρατούν* (…) *είναι τα ιδανικά των δυνατών, που κατέχουν και διακυβερνούν ταγαθά και θέλουν και κατορθώνουν όλες οι κοινωνικές λειτουργίες να προσαρμόζονται στα συμφέροντά τους*»[447].

3.5.2.3 Σε κρατικό επίπεδο

Ο Δημ. Αναγνωστόπουλος, στη δευτεριάτικη ομιλία του, αναφέρεται στο κράτος θεωρώντας το ως τη «*'συνισταμένη των θελήσεων των περισσοτέρων μελών μιας ωρισμένης κοινωνίας.' Είναι το σύνολο των θελήσεων της πλειοψηφίας.* (…) *Το κράτος είναι ο εκτελεστής της*

---

[444] *Στο ίδιο*, σσ. 10-11.

[445] «Γύρω στην αστική εκπαίδευση. Δημοτικισμός και μπουρζουαζία. Μελέτη *συνεργάτου*», εφ. *Ριζοσπάστης*, 18-1-1925, σ. 3.

[446] «Γύρω στην αστική εκπαίδευση. Δημοτικισμός και μπουρζουαζία. Μελέτη *συνεργάτου*», εφ. *Ριζοσπάστης*, 19-1-1925, σ. 3.

[447] *Στο ίδιο*, σσ. 6-7.

θελήσεως της κοινωνίας, που ζη έναν ωρισμένο πολιτισμό, μα που πάντα εξελίσσεται και υπηρετεί τη ζωή τελειώτερα». Στη συνέχεια ο ίδιος διατυπώνει τον ισχυρισμό ότι το κράτος έχει διπλό σκοπό «*τη συντήρηση του αποχτημένου πολιτισμού και τη νομιμοποίηση κάθε νέας αξίας αυτού*» και έτσι βρίσκεται σε αρμονία με τη θέληση της κοινωνίας. Αν δεν συμβαίνει αυτό τότε «*το χάσμα ανάμεσα από το κράτος και την κοινωνία το γεφυρώνει η επανάσταση*»[448].

Ενώ, συνεχίζει ο Δημ. Αναγνωστόπουλος, «*η κοινωνία είναι ο δημιουργός του πολιτισμού, δηλαδή των αξιών που υπηρετούν τις ανάγκες της ζωής*», το κράτος, «*σαν ομαδική βούληση της κοινωνίας, είναι ο συντηρητής κάθε αποχτημένου και ο νομιμοποιητής κάθε νέου αγαθού*»[449].

Αντίθετα, ο *Ριζοσπάστης* διατυπώνει, για το αστικό κράτος, τη θέση ότι με τα μέτρα που παίρνει δεν καταργεί «*τη σημερινή οικονομικοκοινωνική ανισότητα που δημιουργεί και διαιωνίζει μέσα στην κοινωνία δυο αντιμαχόμενα στρατόπεδα, την τάξη των προνομιούχων και την τάξη των αποκλήρων*»[450].

3.5.2.4 Σε εκπαιδευτικό επίπεδο

Ο Δημ. Γληνός υποστηρίζει, ότι η *«κοινωνική συμβίωση με το πέρασμα των καιρών και τη δημιουργία συνθετώτερων λειτουργιών δημιούργησε παράλληλα με την άμεση επενέργεια των ιδεών, μια συστηματική έμμεση ή απώτερη να πούμε επίδραση απάνω στην κοινωνική ζωή, και τις μορφές, που παίρνει σε κάθε καιρό και τόπο, τη συστηματική επίδραση στο παιδί, την παιδεία.* (…) *Η παιδεία είναι ένα χωνευτήρι ιδεών και όπου οι βρύσες της πλούσιες ρέουν, γεμίζει ο τόπος από ταγαθά της. Ιδιότυπο όμως χωνευτήρι, πιο περίπλοκο και τεχνικό. Παίρνει απ' όλα, φιλοσοφία, τέχνη, επιστήμη, θρησκεία, έθιμο, ηθική, όλους τους χυμούς και τους περνάει από το δικό της φίλτρο και τους προσθέτει το δικό της μαγικό προζύμι, για να βγουν τα νάματα της γλυκόπιοτα και καρπερά και δυναμωτικά, να φέρουν της γνώσης τη νηφάλια ενόραση, της σκόπιμης βούλησης τη σταθερή γύμναση και της ηθικής ενέργειας το ιερό μεθύσι.* (…) *Η παιδεία παρακολουθεί παράλληλα τη συνθετικότητα του κοινωνικού οργανισμού. Ξεκινώντας από τις πρωτόγονες μορφές, που είναι απλή μετάδοση μιας δεξιοτεχνίας από έναν ώριμο και έμπειρο άνθρωπο σέναν χώρο και άπλαστο και φτάνοντας ως την ανώτατη μορφή της επιγενετικής κοινωνικής λειτουργίας, η παιδεία έγινε σιγά σιγά η ψυχική μήτρα των κοινωνιών.* [Μέσα στην παιδεία μελετάται πως και με ποια προσπάθεια θα] *ριζοβολήσουν μέσα στις μελλούμενες ψυχές τα σπέρματα μιανής αρμονικώτερης και ηθικώτερης συνυπαρξίας των ανθρώπων.* (…) [Οι δυο βασικοί πόλοι κάθε παιδείας σήμερα είναι] *από τη μια μεριά το ιδανικό του ανθρώπου, που θέλομε να πλάσωμε, από την άλλη μεριά την ψυχή του παιδιού, που θα πλαστουργηθή*»[451].

---

[448] Αναγνωστόπουλος Δημ., *Από τα εκπαιδευτικά μας προβλήματα*, *ό.π.*, σ. 17.

[449] *Στο ίδιο*, σ. 18.

[450] «Γύρω στην αστική εκπαίδευση. Δημοτικισμός και μπουρζουαζία. Μελέτη *συνεργάτου*», εφ. *Ριζοσπάστης*, 18-1-1925, σ. 3.

[451] Γληνός Δημ., «Το βασικό πρόβλημα της παιδείας», π. *Εργασία*, 1923, τχ. 1, σ. 5

Το ιδανικό της παιδείας, σημειώνει ο Δημ. Γληνός, «*πρέπη νάχη τις ρίζες του στη ζωή και να προεκβάλλεται σα μια κορυφή κυπαρισσιού ή έλατου, που τραβάει στο άπειρο με μιαν ιδεατή γραμμή πέραν από την ορατή του κορφή. Όσο βαθύτερες και πλατύτερες οι ρίζες στο χώμα, τόσο ψηλότερο, πιο τιναχτό, πιο στέρεο το πέταγμα προς τα ύψη. Με τις εικόνες ποτέ δεν εκφράζεται η ουσία τέλεια. Μα πάντα χρήσιμη η εικόνα. Ένα λαό, μια κοινωνία σε μια ωρισμένη στιγμή της ζωής της μπορούμε να την παρομοιάσωμε μένα κάμπο ή ένα βουνό με χώματα λογής λογής. Οι κοινωνικές τάξεις, που την αποτελούν, τα εξαιρετικά άτομα, τα συμφέροντα τα υλικά, τα συμφέροντα τα ηθικά, οι ψυχικές ροπές, εδώ ταποκτημένα αγαθά, εκεί τα λαχταρισμένα αγαθά, εδώ οι χορτασμοί, εκεί οι πείνες,* (…) *οι δυσαρέσκειες και οι πόθοι και όχι μόνο των ζωντανών μα και των πεθαμένων η κληροδοσιά,* (…) *όσα ακόμη φέρνει ο αέρας και το νερό από τις άλλες χώρες αντίστοιχα ψυχοκινήματα, όλα αυτά των χωμάτων χυμοί και ορμές, που βράζουν και δυνάμεις πλαστουργικές. Και πάνω σ' αυτά τα χώματα βλασταίνουν τα κυπαρίσσια και τα έλατα των ιδανικών* (…) *και κουφαίνουν και ξεραίνονται, όσα είναι ρηγμένα σε χώματα ξεθυμασμένα, σε βράχους ξερούς, όσα στέκονται ανεδαφικά στην επιφάνεια, αεροφερμένα σπέρματα σε ρηχή γη, όσα δε βρίσκουν να αφομοιώσουν από το χώμα ζωντανούς χυμούς. Η πρόσβαση στα ύψη είναι συνάρτηση της γήινης ρίζας τους*»[452]. Συμπερασματικά, ο Δημ. Γληνός υποστηρίζει πως το ιδανικό της παιδείας μα και κάθε ιδανικό πρέπει από τη μια πλευρά να στέκει πολύ ψηλά, να είναι, δηλαδή, δυσκολοαπόκτητο, αλλά από την άλλη πρέπει να στηρίζεται σε βαθιές ρίζες, δηλαδή στην πραγματικότητα του τόπου και του καιρού του, για να μπορεί να στέκεται εκεί ψηλά και να μπορεί να γίνεται η πρόσβασή του ευκολότερη, αλλιώς γίνεται ένα άπιαστο όνειρο.

Ο καθορισμός της παιδείας ως μιας κοινωνικής λειτουργίας, συμπληρώνει ο Δημ. Γληνός, είναι δυναμικός, διότι «*όπου ενέργεια ζωντανών δυνάμεων εκεί και κυματισμός, πάλη και παλμός, μετάπτωση της συνισταμένης. Σχηματικά μιλώντας μπορούμε να πούμε. (α) Τα ιδανικά, που κάθε φορά επικρατούν στην παιδεία ενός λαού, είναι τα ιδανικά των δυνατών, που κατέχουν και διακυβερνούν ταγαθά και θέλουν και κατορθώνουν όλες οι κοινωνικές λειτουργίες να προσαρμόζονται στα συμφέροντά τους. Η παιδεία τότε προσπαθεί να μορφώση τον άνθρωπο και τον πολίτη ικανό να συντηρήση τα κοινωνικά καθεστώτα, όπως βρίσκονται και να τα δυναμώση. Αυτό είναι ένας γενικός κανόνας, χωρίς όμως να είναι και μια απόλυτα σταθερή μορφή*[453].

Ο *Ριζοσπάστης* έρχεται να συμφωνήσει με τον Δημ. Γληνό μα συγχρόνως να τον κατηγορήσει και αυτόν και ολόκληρο τον γλωσσικό δημοτικισμό λέγοντας ότι «*όσο μένει μακριά από τον πόνο των λαϊκών μαζών και όσο δεν εμπνέεται ταυτόχρονα από τον πόθο για το οικονομικό ξεσκλάβωμά τους, δε συντελεί σε τίποτ' άλλο παρά στο να δημιουργή σε λιγότερο χρόνο και ακοπώτερα ικανώτερους, επιτηδειότερους, καταλληλότερους και παραγωγικώτερους σκλάβους του κεφαλαίου*». Οι

---

[452] *Στο ίδιο*, σσ. 6-7.
[453] *Στο ίδιο*, σ. 7.

περισσότεροι μαθητές από την τάξη των αποκλήρων, συνεχίζει η εφημερίδα, δεν καταφέρνουν να τελειώσουν ούτε το κατώτερο σχολείο και αν ελάχιστοι από αυτούς καταφέρουν να τελειώσουν και το Πανεπιστήμιο γίνονται τελικά «*υπηρέτες και λακέδες του αστικού καθεστώτος*», δηλαδή υπηρετούν την ιδεολογία της κυρίαρχης αστικής τάξης, ή όπως ακριβώς αναφέρεται στην εφημερίδα: γίνονται «*κήρυκες των κούφιων και ψεύτικων και αντιλαϊκών αστικών ιδανικών της θρησκείας, (των οικοπεδοφάγων και καταχραστών), της πατρίδας (των Εμπειρίκων Χαριλάων και Μποδοσάκηδων), της ιερής ιδιοκτησίας και της κληρονομιάς, του σεβασμού στους νόμους και στους άρχοντες και στην καθεστηκυίαν τάξιν*»[454]. Υποστηρίζεται, δηλαδή, ότι η παιδεία είναι ταξική και υπηρετεί την ιδεολογία της άρχουσας αστικής τάξης. Το ίδιο αποτέλεσμα πετυχαίνει και η γλωσσική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που επιδιώκει και εφαρμόζει ο *Εκπαιδευτικός Όμιλος* και οι κυβερνήσεις του Αλ. Παπαναστασίου ή των Φιλελευθέρων.

Στη συνέχεια, για να ενισχυθούν τα προηγούμενα επιχειρήματα, η εφημερίδα υποστηρίζει ότι «*η μέριμνα για τη μεταρρύθμιση του λαϊκού σχολείου είναι ένα από τα ζωτικώτερα μέτρα που υπαγορεύει στο αστικό καθεστώς –είτε Μοναρχία Κωνσταντινική είναι, είτε Βενιζελική δικτατορία, είτε Παπαναστασιακή δημοκρατοκαπηλία είτε Κονδυλικός φασισμός– αυτή η οικονομική του συγκρότηση και η ανάγκη της ζωής του*», δηλαδή πάντα το αστικό καθεστώς φροντίζει για «*την ύπαρξη σκλάβων του κεφαλαίου ικανών και κάπως μορφωμένων, ώστε να μπορούν φεύγοντας από τα σχολεία, να τροφοδοτήσουν και να συντηρήσουν τις εμπορικές, βιομηχανικές και χρηματιστικές επιχειρήσεις της κυρίαρχης τάξης των τεμπέληδων και κοιλαράδων*». Άλλωστε τα ίδια έχουν φροντίσει για το σχολείο της χώρας τους όλες οι αστικές τάξεις της Ευρώπης τους τελευταίους αιώνες[455].

Όμως πολύ πιο πριν, ήδη από το 1924, η εφημερίδα είχε αρχίσει να υποστηρίζει παρόμοιες θέσεις και να στρέφεται εναντίον των προσπαθειών του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* και της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης που επεδίωκε.

Ο ίδιος ο Γ. Κορδάτος υποστήριζε παλαιοτέρα: «*μόνον η εισαγωγή της γλώσσης του Εκπαιδευτικού Ομίλου εις τα αναγνωστικά δεν θα λύση το ζήτημα διότι απαιτούνται νέα εκπαιδευτικά προγράμματα. Ριζικαί μεταρρυθμίσεις με βάσιν την μόρφωσιν του διδασκάλου και την οικονομικήν του ανεξαρτησίαν εκ παραλλήλου και προς το περιεχόμενον των αναγνωστικών και βοηθητικών βιβλίων. Αλλά μπορούν σήμερα να γίνουν αυτά; Όχι* (…) *Δεν θα γίνη τίποτα. Εφόσον αι μεταρρυθμίσεις κινούνται μέσα εις το αστικόν πλαίσιον.* (…) *Το Λαϊκό Σχολείο θα πραγματοποιηθή, μόνον όταν η εξουσία περιέλθει εις τα χέρια των εργατοαγροτών. Όπως επραγματοποιήθη εις την Σοβιετικήν Ρωσίαν*»[456].

---

[454] «Γύρω στην αστική εκπαίδευση. Δημοτικισμός και μπουρζουαζία. Μελέτη *συνεργάτου*», εφ. *Ριζοσπάστης*, 19-1-1925, σ. 3.

[455] *Στο ίδιο*, σ. 3.

[456] Κ(ορδάτος) Ι., «Το νέον Πανεπιστήμιον», εφ. *Ριζοσπάστης*, 10-7-1924.

Και σε επόμενο άρθρο του *Ριζοσπάστη* υποστηρίζεται η ίδια άποψη και μάλιστα ο αρθρογράφος της εφημερίδας σημειώνει ότι μέχρι να ερθει στην εξουσία η κυβέρνηση των εργατοαγροτών δεν πρέπει «*ν' αφήνουμε ούτε στιγμή να περάση χωρίς να ανντεπεξέλθουμε και αντιδράσουμε στην κολοσσιαία επιζήμια επίδραση των σημερινών σχολείων που έχουν πάνω στα παιδιά μας*», επειδή μέσα από τα βιβλία των διοχετεύονται η «*μικροαστική ιδεολογία*» και οι αστικές αξίες[457].

Και αργότερα τον Οκτώβριο του 1924 σε άλλο άρθρο του ο *Ριζοσπάστης* σημειώνει ότι και αν αντικατασταθούν οι «*σημερινοί τμηματάρχες*» του υπουργείου Παιδείας, οι οποίοι «*είναι έμπιστοι υπηρέτες της αστικής τάξεως*», δεν πρόκειται να «*μεταβληθή επί το ευνοϊκότερο η κατάσταση, εάν δεν αλλάξη όλο το σύστημα, εάν δεν πέση το αστικό κράτος*», διότι άλλωστε η δημοτική γλώσσα και η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που επιχειρείται «*κυρίως τους αστούς θα ωφελήση γιατί η γλώσσα ως μέσο θα χρησιμεύση να μάθουν τα παιδιά των μπουρζουάδων ακοπώτερα και καλύτερα τις γνώσεις που χρειάζονται*». Ενώ αντίθετα, συνεχίζει ο αρθρογράφος, το «*Λαϊκό Σχολείο*», που μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο σε ένα «*εργατοαγροτικό κράτος*» με την επικράτηση του κομμουνισμού, σημαίνει τα εξής: «*α) Δωρεάν και υποχρεωτική φοίτηση στα παιδιά (αγόρια και κορίτσια) των εργατοαγροτών (συσσίτια, παιδοτροφεία κ.τλ.) και β) Ευρύ πρόγραμμα ανθρωπιστικό και μορφωτικό, χωρίς θρησκευτικές και πατριωτικές προλήψεις*». Και η μόρφωση των δασκάλων είναι «*εξυπηρετική των συμφερόντων και των σκοπών της κρατούσης αστικής τάξεως*», όμως σε μια κατεύθυνση αντιβολονταριστική ο αρθρογράφος προτείνει τελικά στους κομμουνιστές να μην «*βλέπουν μηχανιστικά την εξέλιξη και να περιμένουν τη βασιλεία του κομμουνισμού,* [αλλά πρέπει μέχρι τότε] *να διαφωτίζουν τους δασκάλους για την πραγματικήν αποστολήν τους και για την κοινωνική τους θέση κι ακόμα πρέπει να πιέζουν το 'αστικό κράτος' για να κάμη παραχωρήσεις στο σχολείο*»[458].

Με το ίδιο ύφος η εφημερίδα σε άλλο άρθρο της, απαντώντας στο περιοδικό *Εργασία*, σημειώνει ότι διάφοροι επόπτες (εννοείται η τριανδρία του Ε.Ο.), που θέλουν να παρουσιάσουν τον Ελ. Βενιζέλο και τον Αλ. Παπαναστασίου ως αναμορφωτές, «*κάνουν βέβαια το καθήκον τους, διότι είναι οργανέττα των και εχθροί του σοσιαλισμού. Άλλωστε συνιστώμεν στην 'Εργασία' να μην κάμη σκόπιμα σύγχυση δημοτικισμού, δημοκρατισμού και κομμουνισμού. Με το να είναι ο κομμουνιστής και δημοτικιστής, δεν έπεται πως παραδέχεται το δημοτικό 'σημερινό σχολείο' της αστικής τάξεως ως σχολείο λαϊκό. Λαϊκά Σχολεία υπάρχουν μόνο στη Ρωσσία*»[459].

Ο Δημ. Γληνός συνεχίζει την ανάλυσή του στο άρθρο του: «Το βασικό πρόβλημα της παιδείας» και σημειώνει ότι «*με την αδιάκοπη κίνηση και τον κοινωνικό αναβρασμό στους ζωντανούς λαούς*» κάποιοι που «*διψούν*

---

[457] Πλέμπους (ψευδ.), «Το σημερινό σχολείο και η πλουτοκρατία», εφ. *Ριζοσπάστης*, 11-7-1924.

[458] W., «Οι δημοδιδάσκαλοι και το Κράτος», εφ. *Ριζοσπάστης*, 1-10-1924.

[459] «Επιβαλλομένη απάντησις», εφ. *Ριζοσπάστης*, 16-10-1924.

για δύναμη και αγαθά υλικά και πνευματικά» προβάλλουν σαν ιδανικά τους δικούς τους πόθους και δυσαρέσκειες. Δηλαδή «*προβάλλονται σαν ιδανικά νέων κοινωνικών καταστάσεων και εκφρασμένα από τη φιλοσοφία, την τέχνη, την επιστήμη, το λόγο γίνονται ψυχοκίνητρα για μια νέα δυναμική ισορροπία. Και τότε γίνεται αγώνας γύρω από την παιδεία και η νέα τις περισσότερες φορές εκφράζεται έξω και σε αντίθεση με το κράτος και την επίσημη παιδεία σαν ιδιωτική ή εξωκρατική παιδεία ή μόνο σαν κήρυγμα νέας παιδείας επαναστατικό*». Μερικές φορές όμως, συνεχίζει ο ίδιος, το κήρυγμα κατακτά σαν «*προοδευτική κίνηση, τις κρατικές λειτουργίες ή εφήμερα ή και οριστικώτερα, όσο είναι παράλληλο το δυναμικό ανέβασμα των συμφερόντων, που εκφράζονται με αυτά τα ιδανικά.* (…) *Κάποτε σπανιώτερα καταχτάει προληπτικά, σαν προοδευτική κίνηση, τις κρατικές λειτουργίες*». Δηλαδή καμιά φορά, υποστηρίζει ο Δημ. Γληνός, κάποιοι «*φωτισμένοι κυβερνήτες ή κάποιοι ουτοπιστές* (…) *ενεργούν με μια φανερή αντίθεση προς τα συμφέροντα, που πρέπει να εκφράζει το κράτος*». Αυτό το φαινόμενο, όμως, εξηγείται μόνο από την ατομική ψυχολογία και βεβαίως η κατάσταση αυτή είναι μειοψηφική.

Αν όμως, συνεχίζει το συλλογισμό του ο Δημ. Γληνός, θεωρήσουμε μέγιστη ανάγκη «*να γίνεται συστηματικά η παιδεία όργανο μιανής προοδευτικής εξέλιξης, που μπορεί ως ένα βαθμό να προλαβαίνη και τα βίαια επαναστατικά αναποδογυρίσματα των κοινωνικών καταστάσεων, μπορούμε να διατυπώσουμε την εξαίρεση αυτή σαν ένα αίτημα προοδευτικής τάσης για την παιδεία.* [Δηλαδή] *η παιδεία ενός λαού πρέπει να εμπνέεται από τα προοδευτικώτερα ιδανικά που σε κάθε καιρό αγωνίζονται για επικράτηση. Δίνομε δηλαδή στην παιδεία μια προσταγή προοδευτικής επιλογής, την κάνομε όργανο επανάστασης. Και μένουν τότε δυο προβλήματα ανοιχτά. Ποιο είναι το προοδευτικώτερο ιδανικό κάθε φορά; το ένα πρόβλημα. Μπορεί η προοδευτική επιλογή να γίνη στην πράξη; Το δεύτερο πρόβλημα. Στο πρώτο πρόβλημα θα μπορούσε να δοθή για οδηγία μας μια απάντηση προκαταβολική. Προοδευτικώτερο είναι το ιδανικό της παιδείας, που υψώνει όσο το δυνατό περισσότερα άτομα μέσα σένα λαό στην ικανότητα ναναπτύξουν πλέρια (δηλ. δυνατά, μεστά και ωραία) και αρμονικά με την ύπαρξη της ολότητας των ανθρώπων (δηλ. ηθικά) το εγώ των, και που υψώνει το σύνολο του λαού στην ικανότητα να διατηρή και να καλυτερεύη ολοένα τους όρους που απαιτούνται για το πρώτο και να δημιουργή σταθερά ολοένα ανώτερες αξίες ή αγαθά του πολιτισμού (δηλαδή αντικειμενικά αποτελέσματα και στηρίγματα, αφετηρίες και περιεχόμενο και ιδανικές κατευθύνσεις για κείνη την ανάπτυξη). Για το δεύτερο πρόβλημα η πιθανώτερη λύση είναι ότι η προοδευτική επιλογή μπορεί να είναι αίτημα στη θεωρία, στη πράξη θα είναι εξαιρετικών περιστάσεων δημιούργημα. Την κανονική κατάσταση την εκφράζει ο πρώτος νόμος*»[460].

Συμπερασματικά, ο Δημ. Γληνός υποστήριζε ο ότι όταν προκύψουν νέα ισχυρά ιδανικά νέων κοινωνικών καταστάσεων γίνεται αγώνας γύρω από την παιδεία, τα νέα αυτά ιδανικά εκφράζονται έξω και σε αντίθεση με

---

[460] Γληνός Δημ., «Το βασικό πρόβλημα της παιδείας», π. *Εργασία*, 1923, τχ. 1, σσ. 7-8.

το κράτος, σπανίως καταχτούν προληπτικά σαν προοδευτική κίνηση τις κρατικές λειτουργίες. Αν αυτό ήταν κανόνας, δηλαδή αν γινόταν συστηματικά η παιδεία όργανο προοδευτικής εξέλιξης, με το σκεπτικό να προλαβαίνει τα βίαια επαναστατικά αναποδογυρίσματα, θα την κάναμε όργανο επανάστασης. Το προοδευτικό ιδανικό κάθε φορά θα ήταν η παιδεία:

α) να υψώνει, όσο το δυνατόν περισσότερα άτομα μέσα σ' ένα λαό, στην ικανότητα ν' αναπτύξουν πλέρια και αρμονικά με την ύπαρξη της ολότητας των ανθρώπων, δηλαδή ηθικά, το εγώ των, και

β) να υψώνει το σύνολο του λαού στην ικανότητα να διατηρεί και να καλυτερεύει ολοένα τους όρους που απαιτούνται για το πρώτο και να δημιουργεί σταθερά ολοένα ανώτερες αξίες ή αγαθά του πολιτισμού.

Όμως η προοδευτική επιλογή για την παιδεία είναι στην πράξη ανέφικτη.

Μια τρίτη περίπτωση γράφει ο Δημ. Γληνός είναι όταν η κατάσταση ενός λαού καθορίζεται εντονότερα από «*εξωτερικά αίτια*». Τότε «*ωρισμένες ιδέες μπορούν υπερτροφικά να επικρατήσουν, συσκοτίζοντας άλλες*». Έτσι στα «*χέρια των δυνατών πολύ συχνά οι ψυχοκινητικές ιδέες είναι όργανα ψευτιάς και ξεπλανεμού και τα ιδανικά γίνονται είδωλα. Και στην περίπτωση αυτή έχουμε και στην παιδεία την απόλυτη επικράτηση ωρισμένων ιδεών με μιαν αντανακλαστική να πούμε δυναμικότητα, χωρίς αληθινές ρίζες στη ζωή*». Έτσι ο Δημ. Γληνός καταλήγει υποστηρίζοντας ότι μπορούμε να διατυπώσουμε την τρίτη αρχή: «(*γ) Η παιδεία ενός λαού πολλές φορές κυριεύεται από ιδέες, που δεν έχουν οργανική αντιστοιχία με τη ζωή του, μα παίρνουν υπερτροφική δύναμη από μια εξωτερική περιπέτεια. Έτσι λ.χ. μπορούμε να έχωμε μια υπερτροφία εθνικών ιδεών, όπου να θολώνουν την πραγματικότητα ή καλλιέργεια μίσους από τη παιδεία και τα όμοια*»[461].

Το βασικό πρόβλημα της παιδείας, όπως το παρουσιάζει στο άρθρο του αυτό ο Δημ. Γληνός, είναι η αντινομία που παρουσιάζεται ανάμεσα στους δυο κυριότερους παράγοντες της συστηματικής αγωγής, δηλαδή τον αντικειμενικό και τον υποκειμενικό. Γιατί, αναρωτιέται ο ίδιος, πώς μπορεί να υποταχθεί η παιδαγωγική ενέργεια από τη μια σε ένα εξωτερικό ιδανικό και από την άλλη να προσαρμοσθεί στους νόμους της ψυχικής εξέλιξης του παιδιού; Εντοπίζεται εδώ μια σύγκρουση της ατομικής ψυχής με το ιδανικό που έρχεται απ' έξω, δηλαδή το ιδανικό που υπαγορεύει η κοινωνία και το κράτος. Εδώ λοιπόν κρίνεται η ποιότητα κάθε μορφής παιδείας, δηλαδή ο τρόπος προσαρμογής των δυο αυτών όρων που επιτυγχάνεται από την παιδεία ενός τόπου σε ένα συγκεκριμένο χρόνο. Έτσι πολλές φορές «*όχι μόνο ένα άτομο, μα ολόκληρες κατηγορίες ατόμων, φύλα, τάξεις κοινωνικές και έθνη ολόκληρα θυσιάζονται από τη σύγκρουση του υποκειμενικού και του αντικειμενικού παράγοντα, του ιδανικού και της ψυχικής των πραγματικότητας*»[462].

---

[461] *Στο ίδιο*, σ. 8.

[462] Γληνός Δημ., «Το βασικό πρόβλημα της παιδείας», π. *Εργασία*, 1923, τχ. 4, σσ. 76-77.

Σύμφωνα με τα αμέσως προηγούμενα εξάγεται αβίαστα το συμπέρασμα πως οι κατώτερες κοινωνικές τάξεις θυσιάζονται, επειδή το ιδανικό της κοινωνίας, δηλαδή το κυρίαρχο ιδανικό της άρχουσας τάξης, δεν συνάδει με το συμφέρον και το ιδανικό αυτών των τάξεων και για το λόγο αυτό καταπιέζονται και αυτές, δηλαδή η ψυχή τους, αλλά και το ιδανικό τους.

Στη συνέχεια, ο Δημ. Γληνός αναρωτιέται «*σε ποια στοιχεία απάνω μπορεί να στηρίζεται η εναρμόνιση του αντικειμενικού και υποκειμενικού παράγοντα της παιδείας;*».

Καταρχάς αναλύει τον αντικειμενικό όρο, δηλαδή το ιδανικό της παιδείας, το οποίο δεν πρέπει να στηρίζεται: α) σε γενικούς ειδολογικούς κανόνες, όπως ο ανώτατος ηθικός κανόνας του Καντ[463]: «*Πράττε έτσι, που οι κανόνες των πράξεων σου μπορούν να χρησιμεύσουν για νόμοι σε ολόκληρη την ανθρωπότητα*», διότι δεν δίνουν πραγματικά ένα κανόνα ζωής, δεν μπορούν να ισχύσουν σε όλες τις κοινωνίες καθ' όμοιο τρόπο και να αποτελέσουν ουσιαστικά ιδανικά. Το ιδανικό της ανθρώπινης ζωής «*πρέπει να είναι ουσιαστικό, συγκεκριμένο, με θετικό περιεχόμενο*»[464], ώστε να «*δίνη ένα περιεχόμενο ζωής θετικό, ουσιαστικό, συγκεκριμένο, ζωντανό, ψυχοκινητικό, συγχρονισμένο, βαλμένο μέσα σε τόπο και χρόνο*»[465]. β) «*Το ιδανικό της αγωγής δεν πρέπει να είναι καθαρή ιδέα χωρίς συναισθηματικό περιεχόμενο. Αν ένα ιδανικό δε συγκινή τις ψυχές των ανθρώπων, αν δεν διεγείρη το συναίσθημα, είναι ιδανικό νεκρό, γιατί δεν έχει ψυχοκινητική δύναμη. Άρα το ιδανικο της ζωής που προβάλλεται, πρέπει να θερμαίνη τις ψυχές, να αγαπιέται, να προκαλή ενθουσιασμό*». γ) «*Το ιδανικό δεν πρέπει να είναι ανεδαφικό. Πρέπει να βγαίνη από μέσα από τη ζωή σα μια προέκτασή της*». Άρα δ) «*το ιδανικό πρέπει να είναι μέσα σε τόπο και χρόνο. Ιδανικά έξω τόπου και χρόνου μπορεί να έχουν μια φαινομενική γενικότητα, μα στην ουσία τους δε λεν τίποτα*»[466].

Κατόπιν αναλύει τον υποκειμενικό όρο της παιδείας, την ψυχή του παιδιού την οποία έχουμε να πλάσουμε. Ο Δημ. Γληνός σημειώνει πως «*οι ατομικές διαφορές των ψυχών είναι άπειρες, είναι μια πολυσύνθετη σκάλα αποχρώσεων,* (...) *όμως μπορούμε να ξεχωρίσουμε μερικούς χαρακτήρες, που λίγο ή πολύ θεωρήθηκαν πάντα ότι είναι οι σημαντικώτερες ιδιότητες της ψυχής σχετικά με την παιδεία. Και οι ιδιότητες αυτές είναι κάποιες*

---

[463] Ειδοκρατία ή φορμαλισμός είναι η θεωρία κατά την οποία «*την ουσία των πραγμάτων αποτελεί το είδος, ή μορφή. Έχομεν δε λογικήν ειδοκρατίαν, δηλαδή την επιστήμην της Λογικής την εξετάζουσαν τα είδη της νοήσεως ανεξαρτήτως της ύλης της νοήσεως· καλολογικήν ειδοκρατίαν εντοπίζουσαν το ωραίον μόνον εις την μορφήν (σχολή Εβάρτου κ.ά.)· και ηθικήν ειδοκρατίαν (θεωρία του Καντ), η οποία εκάστην πράξιν την κρίνει όχι εκ των αποτελεσμάτων της, αλλ΄ εκ της προαιρέσεώς* της», στο: *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου*, τόμ. Η', σ. 489.

[464] Γληνός Δημ., «Το βασικό πρόβλημα της παιδείας», π. *Εργασία*, 1923, τχ. 4, σ. 77.

[465] Γληνός Δημ., «Το βασικό πρόβλημα της παιδείας», π. *Εργασία*, 1923, τχ. 5, σ. 100.

[466] Γληνός Δημ., «Το βασικό πρόβλημα της παιδείας», π. *Εργασία*, 1923, τχ. 4, σσ. 77-78.

γενικές ειδολογικές ικανότητες, η ζωντάνια και η αρετή». Δηλαδή: α) «*Η ψυχή πρέπει να είναι ζωντανή και η παιδεία να δυναμώνη τη ζωντάνια της*». β) «*Η ψυχή πρέπει να γίνη ενάρετη, να ασκηθή στην αρετή*».

Καθ' όμοιο τρόπο, αναρωτιέται ο Δημ. Γληνός, «*η έννοια της ζωντανής και της ενάρετης ψυχής, μας δίνει στήριγμα για να βρούμε την εναρμόνιση με το ιδανικό της παιδείας;*», και απαντά αμέσως, ο ίδιος, αρνητικά πως δεν μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι οι γενικές ειδολογικές ικανότητες της ψυχής, η ζωντάνια και η αρετή, μπορούν να μας δώσουν «*στοιχεία για να εναρμωνίσωμε τον υποκειμενικό και τον αντικειμενικό όρο της παιδείας*». Είναι λάθος, συνεχίζει ο Δημ. Γληνός, αυτό που υποστηρίζεται από πολλούς ότι «*το να γίνη κανείς ενάρετος, ή να έχη ηθικό χαρακτήρα*» είναι ένα «*αιώνιο και αμετάβλητο ιδανικό παιδείας*», επειδή «η *αρετή και η ζωντάνια είναι ειδολογικές ικανότητες, που μας δίνουν εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο ζωής κατά τον καιρό τον τόπο, άρα δεν είναι μέσα στο ιδανικό*»[467].

«*Μπορούμε να βρούμε ένα έδαφος, όπου να ενώνονται ο όρος ψυχή και ο όρος ιδανικό;*», αναρωτιέται πάλι ο Δημ. Γληνός και σημειώνει: «Όπως το ιδανικό πρέπει να είναι συγκεκριμένο, θετικό ουσιαστικό, εδαφικό, έτσι μας χρειάζεται και για την ψυχή [του παιδιού], *μία συγκεκριμένη θετική ψυχική ποιότητα* (...) [την οποία] *μας τη δίνει η ιστορικά εξελιγμένη κοινωνία ενός ωρισμένου καιρού και τόπου. Μέσα στην ιστορικά εξελιγμένη κοινωνία ενός ωρισμένου καιρού και τόπου, έχομε από τη μια μεριά τα αντικειμενικά δεδομένα όλης της μακρόχρονης συμβιωτικής ύπαρξης, την προβολή της ψυχικότητας του λαού αυτού στον έξω κόσμο και στους όρους της συνυπαρξίας του και από την άλλη μεριά την ιστορικά επίσης δημιουργημένη γενική ψυχική ποιότητα του λαού δημιούργημα της αρχέγονης φυλετικής ιδιοσυστασίας του και των αλλαγών, που έφεραν τα περιστατικά της ζωής του, γενικά η δράση του. Αν μεταχειριστούμε τον όρο πολιτισμένη κοινωνία για να δηλώσουμε μια ιστορικά εξελιγμένη συμβιωτική κοινότητα ανθρώπων, θα μπορούμε να μεταχειρισθούμε για το δεύτερο στοιχείο, τον όρο πολιτισμένη ψυχή. Η ενιαία ψυχική ποιότητα μιας πολιτισμένης κοινωνίας σε ωρισμένο καιρό και τόπο, είναι κάτι συγκεκριμένο θετικό και ουσιαστικό. Μα τώρα ολοένα πλησιάζομε να βρούμε ένα έδαφος στερεό για τη σχέση ιδανικού και ψυχής. Η εξιδανικευμένη ψυχική ποιότητα ενός λαού σε μια ωρισμένη στιγμή της ζωής του, να το ιδανικό του ενωμένο με την ψυχή του*»[468]. Και καταλήγει ο Δημ. Γληνός, ότι ο μεγάλος πόθος κάθε λαού είναι σε κάθε στιγμή να υψώνονται «*όσο μπορούν περισσότερα άτομα από το λαό μέσα στην εξιδανικευμένη ψυχική του ποιότητα*». Αυτή «*η ενιαία ψυχική ποιότητα του λαού είναι αντικειμενοποιημένη σε όλα τα γενικά φανερώματα της ζωής του, στη γλώσσα του, στα ήθη του και τα έθιμα, στα τραγούδια του, στις παροιμίες του, στα παραμύθια του, στη θρησκεία του, στο δίκαιό του, στην τέχνη του, στη φιλοσοφία του, στην επιστήμη του*

---

[467] *Στο ίδιο*, σ. 101.

[468] Γληνός Δημ., «Το βασικό πρόβλημα της παιδείας», π. *Εργασία*, 1923, τχ. 5, σσ. 101-102.

ακόμη», από αυτά όλα είναι παρμένα όλα τα «*επακτά*»[469] στοιχεία που από τότε που γεννιέται ο άνθρωπος τα αντλεί από γύρω του και «*τον ενώνουν κατ' ευθείαν με τον ιδανικό σκοπό της αγωγής του, την εξύψωση του δηλαδή προς την εξιδανικευμένη ψυχική ποιότητα του λαού του,* (...) *ο ποιο σταθερός σύνδεσμος ανάμεσα στην ατομική ψυχή και στο ιδανικό της παιδείας*», δηλαδή η εναρμόνιση του υποκειμενικού με τον αντικειμενικό σκοπό της παιδείας, η σωστή παιδεία μεταχειρίζεται τα στοιχεία αυτά σωστά και πετυχαίνει την εναρμόνιση αυτή[470]. Ο Δημ. Γληνός υποστηρίζει στο τέλος πως αυτά τα επακτά στοιχεία «*η σωστή παιδεία δεν τα δέχεται όλα παθητικά, αλλά κάνει επιλογή, ακριβώς την επιλογή προς τη γραμμή του ιδανικού*», έτσι φαίνεται ο «*προοδευτικός ρόλος της*» και το «*εξυψωτικό της έργο*». Και ο δάσκαλος αντίστοιχα, σημειώνει ο Δημ. Γληνός, πρέπει πάντα να είναι «*ένας κοινωνικός αναμορφωτής, ένας απόστολος μιας θρησκείας, μιας θρησκείας ιδεών*»[471].

Ο Δημ. Αναγνωστόπουλος, με τη σειρά του, στην ομιλία του σε Δευτεριάτικη συγκέντρωση του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* υποστηρίζει ότι: «*άμεσος σκοπός της Παιδείας είναι να γνωρίση στη νεότητα τον πολιτισμό σε όλα του τα φανερώματα, τα οικονομικά, τα κοινωνικά και τα αισθητικά στην ιστορική τους εξέλιξη και ακόμη να οδηγήση πώς να χρησιμοποιούν τα αγαθά του πολιτισμού για τη ζωή*». Πρέπει λοιπόν η Παιδεία, συνεχίζει ο ίδιος, «*να παρακολουθή την κοινωνία στην εξέλιξή της, να παίρνη τα κοινωνικά δεδομένα, που μορφωποιήθηκαν σε ωρισμένη θετική μορφή και να τα τοποθετή ως περιεχόμενο γνωσιολογικό στην ψυχή της νεαρής ηλικίας. Δεν προβάλλει η Παιδεία νέες απόψεις της ζωής τουλάχιστον στις κατώτερες βαθμίδες της, πράγμα που το κάνει η φιλοσοφία κι' ως ένα σημείο η επιστήμη, δε δημιουργεί νέους όρους ζωής, πράγμα που το κάνει η κοινωνία, προσπαθώντας να καλυτερέψη τη ζωή. Κι' αφού λοιπόν ούτε νέες απόψεις, ούτε νέους όρους ζωής μπάζει, δεν επαναστατεί η Παιδεία κατά της καθεστωτικής κοινωνικής τάξεως, παρά την παρακολουθεί. Όμως αφού δεν επαναστατεί η Παιδεία, αφού παρακολουθεί την κοινωνική εξέλιξη, μεταρρυθμίζεται φυσικά, προσαρμόζεται στις νεώτερες καταχτήσεις της ζωής, που γένηκαν κοινωνικά καθεστώτα*»[472].

Κατόπιν ο Δημ. Αναγνωστόπουλος αναφέρεται στον *Εκπαιδευτικό Όμιλο,* τον οποίο θεωρεί «*σα σωματείο ανθρώπων*» με ένα «*κοινό εκπαιδευτικό ιδανικό, συγχρονισμένο, ιδανικό στηριγμένο στις προωδεμένες αντιλήψεις της ζωής, έχει σκοπό και πρόγραμμα*», το οποίο προσπαθεί να πραγματοποιήσει και όταν ενεργεί ως ένα κομμάτι της κοινωνίας και όταν ενεργεί από μέσα ως κράτος: δηλαδή προσπαθεί «*α') να ανοίγη νέους ορίζοντας για να καλλιτερέψη τη ζωή της ελληνικής κοινωνίας στο επιστημονικό πεδίο, β') να διαφωτίζη την κοινωνία στα εκπαιδευτικά ζητήματα, συγχρονίζοντας την εκπαιδευτική σκέψη με τη σύγχρονη αντίληψη της ζωής, χρησιμοποιώντας όσα νόμιμα μέσα μπορεί*

---

[469] Επακτός είναι «*ο μεταφερθείς από μακράν ή από έξω, ξένος*», στο: Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ήλιου, τόμ. Θ', σ. 229.

[470] *Στο ίδιο*, σσ. 102-103.

[471] *Στο ίδιο*, σ. 103.

[472] Αναγνωστόπουλος Δημ., *Από τα εκπαιδευτικά μας προβλήματα*, *ό.π.*, σσ. 19-20.

να διαθέση και γ') να προτείνη στο κράτος προτάσεις μεταρρυθμιστικές για να μεταρρυθμιστή το παληωμένο εκπαιδευτικό σύστημα και ο καθυστερημένος εκπαιδευτικός οργανισμός σύμφωνα με τη σύγχρονη αντίληψη»[473].

Όταν ενεργεί ο *Εκπαιδευτικός Όμιλος*, συνεχίζει ο Δημ. Αναγνωστόπουλος, κατ' αυτόν τον τρόπο, τότε «*δεν κάνει έργο μάταιο μέσα στο αστικό κράτος*». Άλλωστε «*έτσι θα ενεργούσε σε οποιαδήποτε μορφή κράτους κι' αν βρισκόταν. Έτσι ενεργούσε στο προηγούμενο πολίτευμα, έτσι ενεργεί στο δημοκρατικό, έτσι θα ενεργούσε και μέσα σε κομουνιστικό κράτος. Τη στιγμή που η Παιδεία παρακολουθεί την κοινωνική εξέλιξη στις παγιωμένες της μορφές, που μεταδίνει στη νεότητα τα αγαθά του πολιτισμού, που είναι αγαθά για όλη την κοινωνία, ούτε η Παιδεία είναι εκπαίδευση ωρισμένης τάξεως, ούτε ο Όμιλος ενεργεί σαν σωματείο ωρισμένης τάξεως. Γι' αυτό έχει συνείδηση πως εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις όχι μόνο είναι δυνατές, μα και αναγκαίες σε οποιοδήποτε κράτος*»[474].

Στο σημείο αυτό θα ήταν σκόπιμο να αναφερθεί η άποψη του νεοκαντιανού παιδαγωγού P. Natorp, την οποία ανασύρουμε από την μετάφραση που κάνει ο Μ. Παπαμαύρος στο βιβλίο του K. Kesseler, με τίτλο «Έξοχοι παιδαγωγοί» (τρίτη έκδοση, Φραγκφούρτη 1921, μεταφρ. Μ. Π.) και το οποίο δημοσιεύεται σε συνέχειες στο περιοδικό *Εργασία*. Ο K. Kesseler σημειώνει σχετικά, αναλύοντας την Κοινωνική παιδαγωγική του P. Natorp: «*Ο Νάτορπ, λοιπόν, έχει στο νου του ένα 'Κεντρικό Συμβούλιο της πνευματικής εργασίας' σαν ένα μόνιμο θεσμό, που, τέλεια ανεξάρτητο από κάθε ξένη, πολιτική ή οικονομική επιβολή, να προστατεύη την απαραίτητη αυτονομία της εκπαίδευσης. Ο σκοπός της μόρφωσης είναι η αναστείλωση του σοσιαλισμού. Όχι όμως του πολιτικού σοσιαλισμού, όχι της σοσιαλιστικής δικτατορίας, παρά του σοσιαλισμού της ανθρώπινης πράξης από την άποψη της ανθρώπινης αδελφότητας. Η δράση της αληθινής Ιδέας πρέπει να νοείται μόνο σαν κάτι συγκεκριμένο που περνά από άνθρωπο σε άνθρωπο. Το να νομίζη κανείς πως είναι δυνατό να γίνη αυτό στη ζωή με ένα οποιοδήποτε πολιτικό μέσο ή με μια οποιαδήποτε από ανώτερη αρχή ωδηγημένη οικονομική μηχανοποιήση, είναι μια απελπισμένη ουτοπία'. Έτσι όλα εξαρτώνται από την πράξη του ανθρώπου προς άνθρωπο*»[475]. Ο σκοπός της παιδείας, δηλαδή, είναι να μορφώσει τον άνθρωπο να συμπεριφέρεται με σεβασμό στον άλλο άνθρωπο και στα δικαιώματά του, χωρίς καμιά μηχανιστική επιβουλή εξωτερική ή «*εκ των άνω*», αλλά μέσα από μια ζωογόνο μεταφορά, με βοηθό την παιδεία, από άνθρωπο σε άνθρωπο.

Το περιοδικό *Εργασία* από το πρώτο κιόλας τεύχος του υποστηρίζει πως η παιδεία είναι πάνω από πολιτικά κόμματα, είναι, δηλαδή, υπερκομματική. Την άποψη αυτή διατυπώνει σε κάποια σχόλια που κάνει

---

[473] *Στο ίδιο*, σσ. 20-21.

[474] *Στο ίδιο*, σσ. 19-21.

[475] Kesseler K., «Έξοχοι παιδαγωγοί': Τρίτη έκδοση, Φραγκφούρτη 1921, μετάφραση Μ. Π., Παύλος Νάτορπ, Οι αρχές της Κοινωνικής παιδαγωγικής», π. *Εργασία*, τομ. Α', τχ. 11-12, σσ. 287-288.

με ευκαιρία τις επικείμενες εκλογές και την στάση ουδετερότητας που πρέπει να κρατήσουν οι δάσκαλοι για τον λόγο αυτό. Αναλυτικά το περιοδικό γράφει: «*Σε λίγο θα έχουμε πάλι εκλογές. Οι δάσκαλοι ως τώρα είνε οι μόνοι που υπέφεραν περισσότερο από όλους από την πολιτική διαπάλη των κομμάτων. Θέλομε να συστήσωμε στους δασκάλους αυτή τη φορά να δειχθούν ξυπνότεροι και φρονιμώτεροι. Τα προβλήματα της παιδείας δεν έχουν καμμιά σχέση με την πολιτική της ημέρας, την πολιτική των κομμάτων. Η παιδεία είνε απάνω από προσωπικά πολιτικά κόμματα και οι δάσκαλοι πρέπει να σηκώσουν τη σημαία της παιδείας που πρέπει νάναι και η οδηγήτριά τους. Αν το κατορθώσουν αυτό θα αποκτήσουν και το μεγαλύτερο δικαίωμα και τη δύναμη να απαιτήσουν από τα κόμματα να παύσουν να επεμβαίνουν κάθε τόσο απρόσκλητα στα σχολικά ζητήματα*»[476].

Από τις προγραμματικές δηλώσεις του Πρωθυπουργού κ. Αλ. Παπαναστασίου, που δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό *Εργασία*, όσον αφορά την εκπαιδευτική πολιτική ανασύρουμε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα, το οποίο περιγράφει το εκπαιδευτικό πρόγραμμά του και την αρχή από την οποία διέπεται: «*Το ασφαλέστερον θεμέλιον της δημοκρατίας θα δημιουργηθή εις τας ψυχάς των πολιτών.* (…) *Η Δημοκρατική Κυβέρνησις ορμάται από την αρχήν, ότι δια πάντας τους πολίτας αμφοτέρων των φύλλων πρέπει να δημιουργηθή η δυνατότης ανεξαρτήτως κοινωνικής προελεύσεως και οικονομικών μέσων να εξυψωθούν εις επίπεδον μορφώσεως ικανής να καταστήση αυτούς συνειδητά και αλληλέγγυα μέλη μιας λαοκρατικής πολιτείας και μιας συγχρονισμένης ανθρωπιστικής κοινωνίας. Το άτομον πρέπει να ευρίσκη ανοικτόν τον δρόμον προς τελειοποίησίν του και να οπλίζεται καλώς δια τον αγώνα της ζωής. Οργάνωσις των σχολείων, συστηματική πρόνοια περί μορφώσεως διδακτικού προσωπικού δια πάντας τους βαθμούς της εκπαιδεύσεως και δια πάντας τους κλάδους, εξύψωσις της θέσεως των λειτουργών της παιδείας, βαθμιαία εισαγωγή της Δημοτικής γλώσσης εις την εκπαίδευσίν μας, θεμελίωσις της αγωγής επί των αρχών ανώτερου ανθρωπισμού και των ζωντανών στοιχείων της Νεοελληνικής ζωής, συμμόρφωσις των προγραμμάτων προς τας απαιτήσεις μιας πραγματικώς δημιουργικής εργασίας, διοικητική αποκέντρωσις της εκπαιδεύσεως.* (…) *Αυτό είναι το Εκπαιδευτικό πρόγραμμα της δημοκρατικής Κυβέρνησης. Όποιος παρακολούθησε την εκπαιδευτική μας κίνηση στα δέκα – δεκαπέντε χρόνια, θα δη αμέσως πως το πρόγραμμα αυτό είναι το ίδιο το πρόγραμμα του Εκπαιδευτικού Ομίλου και οι Ιδρυτές και εργάτες του μπορούν να είναι υπερήφανοι για τη διαφωτιστική εργασία τους ως τώρα και έχουν κάθε δικαίωμα να χαίρουνται που βλέπουν τους σκοπούς των να πραγματοποιούνται, δηλαδή το πρόγραμμα του Ομίλου να γίνεται Κυβερνητικό εκπαιδευτικό πρόβλημα*»[477].

---

[476] «Σχόλια. Η παιδεία απάνω από προσωπικά κόμματα», π. *Εργασία*, 1923, τχ. 1, σσ. 18-19.

[477] Παπαναστασίου Αλ., «Η εκπαιδευτική πολιτική της δημοκρατικής κυβέρνησης», π. *Εργασία*, τομ. Α', τχ. 11-12, σσ. 241, 246.

3.5.2.5 Ανακεφαλαιωτικό συμπέρασμα

Α. Φιλοσοφικό επίπεδο		
Θέματα	**«Ιδεαλιστές»**	**«Σοσιαλιστές»**
Ηθική, αρετή, αξία	*Δημ. Αναγνωστόπουλος:* Ο πολιτισμός είναι ένα σύνολο από αξίες, που δημιούργησε η κοινωνία στον αγώνα της για να καταχτήσει τα αγαθά της ζωής. Οι αξίες αυτές δημιουργούνται επειδή υπηρετούν τις ανάγκες της ζωής και καταπίπτουν όταν παύουν να τις υπηρετούν, γι' αυτό δεν είναι αιώνιες, μόνιμες και αμετάβλητες. Όμως αρετές όπως η φιλαλήθεια, η τιμιότητα, η δικαιοσύνη, η ειλικρίνεια, η σταθερότητα κ.ά. είναι αιώνιες σαν μέθοδες που μ' αυτές πραγματοποιούμε τις αποχτημένες και ζωντανές αξίες ή τα αγαθά του πολιτισμού. Οι μέθοδοι ή τα μέσα αυτά ισχύουν πάντοτε, διότι εναρμονίζονται στον κοινωνικό σκοπό και μ' αυτά κάνουμε τα αγαθά του πολιτισμού πραγματικά εξυπηρετικά της ζωής.	*Δημ. Γληνός:* Η ηθική, η αρετή και η ζωντάνια δεν είναι αιώνια και αμετάβλητα ιδανικά ζωής, παρά είναι γενικές ειδολογικές ικανότητες που αλλάζουν κατά καιρό και κατά τόπο.
Φυσική νομοτέλεια ή βουλησιοκρατία (βούληση του ανθρώπου)	*Αντίφαση:* Ο *Ριζοσπάστης* υποπίπτει σε μια βασική μαρξιστική αντίφαση, δηλαδή από τη μια προβάλλει την αιτιοκρατική άποψή του περί σιδηράς ιστορικοκοινωνικής προοπτικής της κοινωνίας και από την άλλη την βουλησιοκρατική άποψη περί συνειδητού, συστηματικού αγώνα των προλεταρίων για την υποβοήθησή της. *Ερώτημα:* Ο άνθρωπος εντάσσεται στη φυσική νομοτέλεια ή όχι, δηλαδή ο άνθρωπος έχει δυνατότητα ελευθερίας βούλησης ή όχι;	*Εφημ. Ριζοσπάστης:* Η σιδερένια ιστορική κοινωνική ανάγκη οδηγεί την πραγματικότητα, έτσι η πολιτική και πολιτιστική εξουσία της αστικής τάξης θα αντικατασταθεί από την προλεταριακή. *Εφημ. Ριζοσπάστης:* Η απελευθέρωση των κατωτέρων τάξεων θα γίνει με συνειδητό και συστηματικό αγώνα για το γκρέμισμα των τειχών που χωρίζουν τις κοινωνικές τάξεις μεταξύ των (κατάργηση κοινωνικών τάξεων).
Ιδανικό. Ιδεαλισμός και αυτιστικός ψευτοϊδεαλισμός	*Γ. Ντεγιάννης:* Η ιδέα είναι το μοναδικό ιδανικό. Αυτό σημαίνει: η ιδέα είναι το απόλυτο μέσα σε κάθε σχετικό, το σταθερώς επιδιωκόμενο, μα ουδέποτε επιτυγχανόμενο, το ανέφικτο πρότυπο και υπόδειγμα. Μα είναι απ' την άλλη μεριά και πραγματικό. Και μάλιστα η πιο μεγάλη, πιο θεμελιωμένη, πιο πραγματική πραγματικότητα. Ο ιδεολόγος είναι ο μεγαλύτερος πραγματιστής, είναι ο άνθρωπος που πιστεύει στην πνευματική πραγματικότητα του ιδανικού. Κι' αναγνωρίζει ίσια την πνευματική αυτή πραγματικότητα για την πιο πραγματική πραγματικότητα, την πιο αληθινή αλήθεια. Ο ψευτοϊδεαλιστής από μια παραστρατημένη ιδεαλιστική αυτιστική λογική που στηρίζεται σε	

	κάποιες βασικές αρχές βγάζει απολυτοποιημένα συμπεράσματα λανθασμένα, όπως φαίνεται από τα επόμενα: 'Ίδιο δικαίωμα για κάθε δημιούργημα που φέρνει ανθρώπινη μορφή' οδηγεί στο αυτιστικό 'όλα ανήκουν σ' όλους'. Ή και: 'Ο λαός σου, η πατρίδα σου, νάναι για σένα το ύψιστο αγαθό!'. Οδηγεί στο αυτιστικό: 'κάθε αληθινή σκέψη, βούληση, συναίσθημα, είναι εθνική, είναι λαϊκή σκέψη βούληση συναίσθημα'. Δηλαδή ο κομμουνισμός και ο υπέρμετρος εθνικισμός είναι βγαλμένος από αυτόν τον αυτιστικό παραστρατημένο ιδεαλισμό. Ο ψευτοϊδεαλιστής δεν προσέχει τις αντιφάσεις προς την πραγματικότητα. Κάθε πραγματικό που δεν ταιριάζει στο μυαλό του, το οποίο λειτουργεί μόνο συναισθηματικά και αυτιστικά, το αγνοεί. Οι ψευτοϊδεαλιστές ζουν διαρκώς σ' ένα κόσμο 'φαντασιώσεων' –αυθυποβολών και ξένων υποβολών- που τις κρατούν τελικά ως τον πραγματικό κόσμο. Έτσι αυτές οι ψευδαισθήσεις και οι αυταπάτες διατηρούνται για 'ιδανικά'. Όμως η ψυχή του νέου, αλλά και κάθε ανθρώπου, τότε μόνο είναι υγιής, όταν κατευθύνεται φυσιολογικά από το εγώ στα αντικείμενα. Η αντίθετη ψυχική κατάσταση η ριζική αντιστροφή, ο 'Autismus' κατά τον οποίο παραδίνεται στο εγώ όλος ο ψυχικός κόσμος ανεξάρτητα από τα πράγματα, δημιουργεί τον αυτιστικό ψευτοϊδεαλισμό.	

Β. και Γ. Ιδεολογικοπολιτικό – κρατικό επίπεδο		
Θέματα	**«Ιδεαλιστές»**	**«Σοσιαλιστές»**
Έθνος -Κοινωνική τάξη: πάλη των τάξεων σε οικονομική συγκρουσιακή βάση ή με στόχο μια αρμονική συμβίωση με την καλυτέρευση της ζωής του ανθρώπου	*Δημ. Αναγνωστόπουλος:* Η κοινωνική οργάνωση, καταρχάς, γεννήθηκε από την προσπάθεια των ανθρώπων για συμβίωση και για ασφάλεια. Κατόπιν ανάλογα με τον ξεχωριστό γεωγραφικό, βιολογικό και κοινωνικό τους παράγοντα δημιούργησαν στη συνέχεια κάθε κοινωνικό δημιούργημα όπως τις κοινωνικές και επαγγελματικές τάξεις, τους κοινωνικούς οργανισμούς και θεσμούς, τα ήθη και τα έθιμα, τις τέχνες και τις επιστήμες. Κατ' αυτόν τον τρόπο η κοινωνία οδηγείται στην καλυτέρευση και την ευδαιμονία της ζωής του ανθρώπου.	*Ριζοσπάστης:* Δεν υπάρχει ένας ελληνικός λαός (ένα έθνος) παρά κοινωνικές τάξεις με αντιτιθέμενα οικονομικά συμφέροντα. *Δημ. Γληνός:* Η σύνθεση της κοινωνίας είναι πολυποίκιλη, δηλαδή αποτελείται από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις, διαφορετικά άτομα, συμφέροντα υλικά και ηθικά, ψυχικές ροπές, αποκτημένα ή «*λαχταρισμένα*» αγαθά, από χορτασμούς και πείνες. Από την σύγκρουση όλων των προηγουμένων στοιχείων δημιουργούνται τα ιδανικά ενός λαού, μιας κοινωνίας. Τα ιδανικά, που κάθε φορά επικρατούν είναι τα ιδανικά των δυνατών, οι οποίοι κατέχουν και διακυβερνούν τ' αγαθά.
Πανανθρώπινος		*Ριζοσπάστης:* Η αδήριτη σιδερένια ιστορική

διεθνιστικός προλεταριακός πολιτισμός		ανάγκη θα ρίξει την πολιτική και πολιτιστική αστική εξουσία και θα φέρει την μόνη πανανθρώπινη, σεμνή, δίκαιη, αρμονική, διεθνιστική προλεταριακή πολιτιστική και πολιτική εξουσία.
Κράτος - κοινωνία	*Δημ. Αναγνωστόπουλος:* Το κράτος είναι η συνισταμένη των θελήσεων, δηλαδή της πλειοψηφίας των μελών μιας ορισμένης κοινωνίας, ή αλλιώς η πλειοψηφούσα ομαδική βούληση της κοινωνίας. Αν δεν συμβαίνει έτσι, τότε το χάσμα ανάμεσα στην κοινωνία και το κράτος γεφυρώνει η επανάσταση. Το κράτος συντηρεί τον αποχτημένο πολιτισμό και νομιμοποιεί κάθε νέα αξία του, ώστε να βρίσκεται σε αρμονία με τη θέληση της κοινωνίας.	*Ριζοσπάστης:* Το αστικό κράτος δεν καταργεί την οικονομικοκοινωνική ανισότητα μεταξύ της προνομιούχας τάξης και της τάξης των αποκλήρων, αλλά την διαιωνίζει.

Δ. Εκπαιδευτικό επίπεδο		
Θέματα	«Ιδεαλιστές»	«Σοσιαλιστές»
Παιδεία		*Δημ. Γληνός:* Η παιδεία είναι η συστηματική επίδραση πάνω στο παιδί, δηλαδή μια συστηματική έμμεση ή απώτερη επίδραση πάνω στην κοινωνική ζωή, και τις μορφές που παίρνει σε κάθε καιρό και τόπο. Η παιδεία είναι ένα χωνευτήρι ιδεών, τις οποίες δέχεται από τη φιλοσοφία, την τέχνη, την επιστήμη, τη θρησκεία, το έθιμο, την ηθική και γίνεται η ψυχική μήτρα των κοινωνιών, η οποία προσπαθεί να ριζοβολήσουν μέσα στις μελλούμενες ψυχές τα σπέρματα μιας αρμονικότερης και ηθικότερης συνύπαρξης των ανθρώπων.
Ιδανικό παιδείας και η ψυχή του παιδαγωγού		*Δημ. Γληνός:* Το ιδανικό της παιδείας μα και κάθε ιδανικό πρέπει από τη μια πλευρά να στέκει πολύ ψηλά, να είναι, δηλαδή, δυσκολοαπόκτητο, αλλά από την άλλη πρέπει να στηρίζεται σε βαθιές ρίζες, δηλαδή στην πραγματικότητα του τόπου και του καιρού του, για να μπορεί να στέκεται εκεί ψηλά και να μπορεί να γίνεται η πρόσβασή του ευκολότερη, αλλιώς γίνεται ένα άπιαστο όνειρο. Με άλλα λόγια, το ιδανικό της ανθρώπινης ζωής πρέπει να είναι ουσιαστικό, συγκεκριμένο, με θετικό περιεχόμενο, ώστε να δίνει ένα περιεχόμενο ζωής θετικό, ουσιαστικό, συγκεκριμένο, ζωντανό,

μενου		ψυχοκινητικό, συγχρονισμένο, δηλαδή δεν πρέπει να είναι ανεδαφικό, πρέπει να βγαίνει μέσα από τη ζωή σαν μια προέκτασή της, πρέπει να είναι μέσα σε τόπο και χρόνο. *Δημ. Γληνός:* Η ψυχή πρέπει να είναι ζωντανή και η παιδεία να δυναμώνει τη ζωντάνια της. β) Η ψυχή πρέπει να γίνει ενάρετη, να ασκηθεί στην αρετή.
Σκοπός, λειτουργία και το βασικό πρόβλημα της παιδείας	*Δημ. Αναγνωστόπουλος:* Άμεσος σκοπός της παιδείας είναι να γνωρίσει στη νεότητα τον πολιτισμό σε όλα του τα φανερώματα, τα οικονομικά, τα κοινωνικά και τα αισθητικά στην ιστορική τους εξέλιξη και να τους μάθει πώς να χρησιμοποιούν τα αγαθά του πολιτισμού για τη ζωή. *K. Kesseler:* Ο Νάτορπ υποστηρίζει ότι ο σκοπός της μόρφωσης είναι η αναστύλωση του σοσιαλισμού της ανθρώπινης πράξης από την άποψη της ανθρώπινης αδελφότητας. Δηλαδή, ο σκοπός της παιδείας είναι να μορφώσει τον άνθρωπο έτσι ώστε να συμπεριφέρεται με σεβασμό στον συνάνθρωπό και στα δικαιώματά του, χωρίς καμιά μηχανιστική επιβουλή εξωτερική ή «*εκ των άνω*», αλλά μέσα από μια ζωογόνο μεταφορά παιδείας από άνθρωπο σε άνθρωπο. *Δημ. Αναγνωστόπουλος:* Η παιδεία παρακολουθεί την κοινωνία στην εξέλιξή της, παίρνει τα κοινωνικά δεδομένα, που μορφοποιήθηκαν σε ορισμένη θετική μορφή και τα τοποθετεί ως περιεχόμενο γνωσιολογικό στην ψυχή της νεαρής ηλικίας. *Δημ. Αναγνωστόπουλος:* Το σχολείο δεν εισάγει ούτε νέες απόψεις, ούτε νέους όρους ζωής, άρα η Παιδεία δεν επαναστατεί κατά της καθεστωτικής κοινωνικής τάξης, παρά την ακολουθεί και μεταρρυθμίζεται φυσικά, δηλαδή προσαρμόζεται στις νεώτερες καταχτήσεις της ζωής, που έγιναν ήδη κοινωνικά καθεστώτα.	*Δημ. Γληνός:* Όταν προκύψουν νέα ισχυρά ιδανικά νέων κοινωνικών καταστάσεων γίνεται αγώνας γύρω από την παιδεία, τα νέα ιδανικά εκφράζονται έξω και σε αντίθεση με το κράτος, σπανίως καταχτούν προληπτικά σαν προοδευτική κίνηση τις κρατικές λειτουργίες. Αν αυτό ήταν κανόνας, δηλαδή αν γινόταν συστηματικά η παιδεία όργανο προοδευτικής εξέλιξης, με το σκεπτικό να προλαβαίνει τα βίαια επαναστατικά αναποδογυρίσματα, θα την κάναμε όργανο επανάστασης. Το προοδευτικό ιδανικό κάθε φορά θα ήταν η παιδεία: α) να υψώνει, όσο το δυνατόν περισσότερα άτομα μέσα σ' ένα λαό, στην ικανότητα ν' αναπτύξουν πλέρια και αρμονικά με την ύπαρξη της ολότητας των ανθρώπων, δηλαδή ηθικά, το εγώ των, και β) να υψώνει το σύνολο του λαού στην ικανότητα να διατηρεί και να καλυτερεύει ολοένα τους όρους που απαιτούνται για το πρώτο και να δημιουργεί σταθερά ολοένα ανώτερες αξίες ή αγαθά του πολιτισμού. Όμως η προοδευτική επιλογή για την παιδεία είναι στην πράξη ανέφικτη. Το ιδανικό θα πρέπει να ευρίσκεται σε αρμονία με την ψυχή της πλειοψηφίας των παιδαγωγούμενων. Από το γεγονός αυτό κρίνεται η ποιότητα της παιδείας και επιλύεται το πρόβλημα της. Η εξιδανικευμένη ψυχική ποιότητα ενός λαού σε μια ορισμένη στιγμή της ζωής του είναι το ιδανικό του ενωμένο με την ψυχή του. Ο πόθος κάθε λαού είναι κάθε στιγμή να υψώνονται όσο μπορούν περισσότερα άτομα από το λαό μέσα στην εξιδανικευμένη ψυχική του ποιότητα. Αν υπάρχει απόκλιση μεταξύ των δυο αυτών όρων της παιδείας (ψυχής, ιδανικού), τότε η ψυχή ολόκληρων κοινωνικών τάξεων καταπιέζονται από τα ιδανικά των ισχυρών της κοινωνίας.
Η		*Γ. Κορδάτος:* Το λαϊκό σχολείο θα πραγματοποιηθεί μόνο ύστερα από

επίτευξη του Λαϊκού Σχολείου		μια κοινωνική επανάσταση, η οποία θα επιτρέψει να έλθει η εξουσία στα χέρια των εργατοαγροτών. *Ριζοσπάστης:* Το λαϊκό σχολείο μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο αν πέσει το αστικό κράτος με την επικράτηση του κομμουνισμού και στη θέση του δημιουργηθεί ένα άλλο εργατοαγροτικό σαν αυτό της Ρωσίας.
Ταξική ή υπερταξική (υπερκομματική) παιδεία	*Δημ. Αναγνωστόπουλος:*Η παιδεία παρακολουθεί την κοινωνική εξέλιξη στις παγιωμένες της μορφές, μεταδίνει στη νεότητα τα αγαθά του πολιτισμού, τα οποία είναι αγαθά για όλη την κοινωνία, και κατ' αυτόν τον τρόπο έχουμε εκπαίδευση όχι μόνο μιας τάξης, αλλά όλων. *Κ. Kesseler:* Ο Νάτορπ προτείνει να δημιουργηθεί ένα «*Κεντρικό Συμβούλιο της πνευματικής εργασίας*» σαν έναν μόνιμο θεσμό, που, τέλεια ανεξάρτητος από κάθε ξένη, πολιτική ή οικονομική επιβολή, θα προστατεύει την απαραίτητη αυτονομία της εκπαίδευσης. *π. Εργασία:* Τα προβλήματα της παιδείας δεν έχουν καμιά σχέση με την πολιτική των κομμάτων. Η παιδεία είναι απάνω από προσωπικά πολιτικά κόμματα, είναι, δηλαδή, υπερκομματική. *Αλ. Παπανασταίου:* Το εκπαιδευτικό σύστημα πρέπει να διέπεται από την αρχή, ότι για όλους τους πολίτες αμφοτέρων των φύλλων πρέπει να δημιουργηθεί η δυνατότητα, ανεξαρτήτως κοινωνικής προελεύσεως και οικονομικών μέσων, να εξυψωθούν σε επίπεδο μόρφωσης ικανής να τους καταστήσει συνειδητά και αλληλέγγυα μέλη μιας λαοκρατικής πολιτείας και μιας συγχρονισμένης ανθρωπιστικής κοινωνίας. Το άτομο πρέπει να οπλίζεται επαρκώς για τον αγώνα της ζωής και να βρίσκει ανοικτό τον δρόμο προς την τελειοποίησή του.	*Δημ. Γληνός:* Τα ιδανικά, που κάθε φορά επικρατούν στην παιδεία ενός λαού, είναι τα ιδανικά των δυνατών, που κατέχουν και διακυβερνούν τα αγαθά και θέλουν και κατορθώνουν όλες οι κοινωνικές λειτουργίες να προσαρμόζονται στα συμφέροντά τους. Η παιδεία τότε προσπαθεί να κάνει τον άνθρωπο και τον πολίτη ικανό να συντηρήσει και να δυναμώσει τα κοινωνικά καθεστώτα. Αυτό είναι ένας γενικός κανόνας, χωρίς όμως να είναι και μια απόλυτα σταθερή μορφή. *Ριζοσπάστης:* Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος και ο γλωσσικός δημοτικισμός όσο μένει μακριά από τον πόνο των λαϊκών μαζών και το οικονομικό ξεσκλάβωμά τους υπηρετεί την ιδεολογία της κυρίαρχης αστικής τάξης. Η παιδεία είναι ταξική και υπηρετεί την άρχουσα τάξη και την ιδεολογία της. *Ριζοσπάστης:* Η αγωγή, που προσφέρουν τα σημερινά σχολειά, ασκούν επιζήμια επίδραση πάνω στα παιδιά μας, επειδή μέσα από τα βιβλία των διοχετεύονται η μικροαστική ιδεολογία και οι αστικές αξίες.
Έργο του Ε.Ο.	*Δημ. Αναγνωστόπουλος:*Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος είναι ένα σωματείο ανθρώπων με ένα κοινό εκπαιδευτικό ιδανικό, συγχρονισμένο, στηριγμένο στις προοδευτικές αντιλήψεις της ζωής, το ιδανικό αυτό προτείνει ως εκπαιδευτική μεταρρύθμιση είτε ενεργεί απλά ως κομμάτι της κοινωνίας, είτε ενεργεί μέσα από το κράτος. Για το λόγο αυτό δεν επιτελεί έργο μάταιο μέσα στο αστικό ή στο κομμουνιστικό κράτος ή σε οποιοδήποτε άλλο, διότι προτείνει πάντοτε εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις προοδευτικές, ώστε τα νέα αγαθά και ο νέος πολιτισμός	

	να μεταλαμπαδευθεί σ' όλη την κοινωνία, αυτό κάνει τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις απαραίτητες για οποιοδήποτε κράτος. Με άλλα λόγια, ο Όμιλος ενεργεί όχι σαν σωματείο μιας τάξης, αλλά όλης της κοινωνίας.	

4 ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΜΑΧΗ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΑ ΜΑΡΑΣΛΕΙΑΚΑ (1925)

4.1 Γενικά

Από τις αρχές του αιώνα μια κεντρική σύγκρουση στην ελληνική κοινωνία και εκπαίδευση είναι η σύγκρουση του δημοτικισμού με την «*αντίδραση*» δηλαδή με τον αρχαϊσμό και τον καθαρευουσιανισμό.

Μετά από ένα διεθνές γεγονός υψίστης σημασίας, την Οκτωβριανή επανάσταση του 1917 στη Ρωσία, και μετά από ένα ελληνικό γεγονός, την Μικρασιατική καταστροφή του 1922 με άμεσες και σκληρές συνέπειες για τον ελληνισμό, όπως οι ανταλλαγές των πληθυσμών και η δημιουργία των προσφύγων, αρχίζουν να δημιουργούνται και στην ελληνική κοινωνία οι δυνατότητες ανάπτυξης μιας σοβαρότερης μαρξιστικής ιδεολογίας και πρακτικής. Οι προϋποθέσεις αυτές ευνοούν την εμφάνιση ενός εργατικού κινήματος και κατ' επέκταση ενός κομμουνιστικού. Ανάλογες ιδεολογίες και πρακτικές δημιουργούνται και στον χώρο της εκπαίδευσης, οι οποίες προκαλούν ρήγματα, διαμάχες και διαφορετικές απόψεις. Έτσι και στο άλλοτε αρραγές στρατόπεδο του *Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού* δημιουργούνται ιδεολογικές και άλλες διαφορές, οι οποίες επιφέρουν διαμάχες και συγκρούσεις.

Σε αυτή την ιδεολογική διαφοροποίηση εντάσσεται και η διαμάχη του Αλ. Δελμούζου με τον Π. Πουλιόπουλο[478] και τον Γ. Κορδάτο με αφορμή το βιβλίο του πρώτου «Μαράσλειο και ζωή». Παρακάτω αναλύεται η διαμάχη αυτή σε σχέση πάντα με την προβληματική της παρούσας εργασίας.

Με αφορμή τη δημιουργία των γεγονότων που είναι γνωστά ως «Μαρασλειακά»[479], ο Αλ. Δελμούζος στέλνει ένα γράμμα στην εφημερίδα *Εστία*, το οποίο δημοσιεύεται στις 4 Ιουνίου. Στη συνέχεια, ο Αλ. Δελμούζος αρθρογραφεί στην εφημερίδα *Δημοκρατία* από 6-9 Ιουνίου του 1925. Την ίδια χρονιά, το γράμμα και τα άρθρα του αυτά αναδημοσιεύονται σε βιβλίο με τον τίτλο «Μαράσλειο και ζωή»[480].

Κατ' αρχάς, ο Αλ. Δελμούζος εξηγεί το επεισόδιο με τους τρεις δημοδιδασκάλους και τη Ρ. Ιμβριώτη[481] από την σκοπιά του Μαρασλείου Διδασκαλείου. Στη συνέχεια ξεκαθαρίζει τις βασικές αρχές που διέπουν τη

---

[478] Πληροφορίες για τον Π. Πουλιόπουλο στο: Λιβιεράτος Δημ., *Παντελής Πουλιόπουλος: Ένας διανοούμενος επαναστάτης*, Αθήνα, εκδ. Γλάρος, 1992.

[479] Βλ. α) Παπανούτσος Ε., *Αλ. Δελμούζος*, Αθήνα, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1984, σσ. 86-93.
β) Ευαγγελόπουλος Σπ., *Ελληνική Εκπαίδευση*, τόμ. Β', Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1998, σσ. 54-57.
γ) Χατζηστεφανίδης Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, Αθήνα, έκδ. Παπαδήμας, 1990, 2η έκδ., σσ. 149-150.
δ) Αθανασιάδης Χ., *Δάσκαλοι και εκπαιδευτικός δημοτικισμός-Το περιοδικό* Αυγή *(1923-1925)*, Αθήνα, εκδ. Μεταίχμιο, 2001, σσ. 86-95.

[480] Δελμούζος Αλ., *Μαράσλειο και ζωή*, Αθήνα, εκδ. Αθηνά-Δ. Ι. Ράλλη και Σια, 1925, 51σ.

[481] *Στο ίδιο*, σσ. 38-51. (Αναδημοσιεύεται με μερικές απαραίτητες συμπληρώσεις η απάντηση που έστειλε ο Αλ. Δελμούζος στην εφημ. *Εστία* της 4ης Ιουνίου).

λειτουργία του Μαρασλείου Διδασκαλείου[482], «*στα ζητήματα του εθνισμού, του ανθρωπισμού και της ηθικής*»[483], επειδή πιστεύει, όπως αναφέρει, ότι: «*όσο αγνοούνται από πολλούς οι αρχές που μας οδηγούν στο έργο μας, θα βρίσκεται στην άγνοια αυτή γόνιμο έδαφος για κάθε παρεξήγηση ή κακή πρόθεση*»[484].

Εκτός όμως από την ανάλυση των αρχών λειτουργίας του Μαρασλείου και των συγκεκριμένων γεγονότων, κάνει μια ευρύτερη κοινωνιολογική και ιδεολογική ανάλυση της ελληνικής κοινωνίας και στρέφεται εναντίον των δύο, κατά την άποψή του, άκρων της: του *Εθνικού Συνεδρίου* και του *νεοελληνικού κομμουνισμού*, τα οποία χαρακτηρίζει ως δυο ακραία κινήματα «*καθαρευουσιάνικα, δηλ. ανεδαφικά που αντρειεύονται απάνω στα ξυλοπόδαρα των λόγων και της μιμήσεως*»[485], αλλά και συνάμα υλιστικά. Το *Εθνικό Συνέδριο* «*γίνεται 'υπέρ της κινδυνευούσης ηθικής, γλώσσης, πατρίδος, ιδιοκτησίας και θρησκείας'. Η πατρίδα, η ηθική και η θρησκεία στην ίδια γραμμή και αλληλένδετα με την ιδιοκτησία! Τσιφλίκι δηλ. και δικαίωμα μιας κοινωνικής τάξεως! Η πιο χυδαία υλιστική αντίληψη υποστηριζόμενη στο όνομα της επιστήμης με τα πιο αεροφούσκωτα έπη!*»[486]. Ο *νεοελληνικός κομμουνισμός* βασίζεται στον διαλεκτικό και ιστορικό ματεριαλισμό (υλισμό)[487] και παίρνοντας υπόσταση από τα αίσχη του προηγουμένου «*εθνικοσυνεδριακού*» κινήματος, παρασέρνει τη ρομαντική νεολαία σε μια θέση «*που στο όνομα μιας ανύπαρκτης αχρωμάτιστης ανθρωπότητας παίζει το πιο επιπόλαιο παιχνίδι με τη χεροπιαστή ζωή του τόπου της. Γι' αυτήν πατρίδα, εθνισμός, θρησκεία, ηθική κτλ., όλα είναι σύμβολα και όργανα των αστών για να καλοτρώνε ήσυχοι καταπιέζοντας τους φτωχούς*»[488].

Από την πλευρά του νεοελληνικού κομμουνιστικού κινήματος αναλαμβάνει να απαντήσει, πολύ συγκεκριμένα, στο τελευταίο άρθρο του Δελμούζου, το επονομαζόμενο «Εθνισμός και ανθρωπισμός»[489], ο έγκλειστος τότε Γενικός Γραμματέας του Κ.Κ.Ε., Π. Πουλιόπουλος. Με το ψευδ. Π. Σαρκάτος, ο Π. Πουλιόπουλος, απαντά διεξοδικά στον Αλ. Δελμούζο και στις ιδέες του, με το σε συνέχειες άρθρο του «Εθνικισμός και

---

[482] *Στο ίδιο*, σσ. 6-37 (Αναδημοσίευση από την εφημ. *Δημοκρατία*, 6-9 Ιουνίου του 1925).

[483] *Στο ίδιο*, σ. 34.

[484] *Στο ίδιο*, σ. 5.

[485] *Στο ίδιο*, σσ. 9-10.

[486] *Στο ίδιο*, σ. 10.

[487] Διαλεκτικός Ματεριαλισμός: «*Ονομάζεται η κοσμοθεωρία αυτή επειδή η μέθοδος έρευνας των φαινομένων είναι η διαλεκτική και επειδή η ερμηνεία των φαινομένων είναι υλιστική. Η άλλη μορφή ματεριαλισμού είναι ο Ιστορικός Ματεριαλισμός (: συντετμημένα ΙστοΜατ ή HistoMat), δηλ. η εφαρμογή των κατευθυντηρίων αρχών του διαλεκτικού ματεριαλισμού στην έρευνα της ζωής της κοινωνίας, στην έρευνα της ιστορίας της κοινωνίας*», στο: Κωσταράς Γρ., *Φιλοσοφική προπαιδεία*, *ό.π.*, σ. 387.

[488] Κορδάτος Γ., *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία*, Αθήνα, εκδ. Βασιλείου, 1925, σ. 10.

[489] Δελμούζος Αλ., *Μαράσλειο και ζωή*, *ό.π.*, σσ. 24-37.

αγριανθρωπισμός»[490], στην εφημερίδα *Ριζοσπάστης*. Απαντάει αφενός στην κατηγορία του Αλ. Δελμούζου για το λάθος της θέσης του Κ.Κ.Ε. στο Μακεδονικό ζήτημα, και αφετέρου εξηγεί τη μαρξιστική άποψή του για το έθνος, τον εθνικισμό και τον ανθρωπισμό, κρίνοντας συγχρόνως την άποψη του Δελμούζου ως προς τις έννοιες αυτές.

Στη πιο πάνω ιδεολογική διαμάχη συμμετέχουν και οι Γ. Κορδάτος και Κ. Παρορίτης. Ο Γ. Κορδάτος συμμετέχει με τον πρόλογο και την εισαγωγή του βιβλίου, που εκδίδει το 1925, με τίτλο: «Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία»[491], ενώ ο Κ. Παρορίτης με το άρθρο του «Το εκπαιδευτικόν συνέδριον», στην εφημερίδα *Δημοκρατία*[492].

Για πρώτη φορά, λοιπόν, μετά από δύο δεκαετίες περίπου (1907-1925) στο στρατόπεδο του *Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού* έχουμε ισχυρές ιδεολογικές συγκρούσεις οι οποίες, τελικά, θα οδηγήσουν στην πλήρη διάσπασή του. Ο Αλ. Δελμούζος στρέφεται για πρώτη φορά εναντίον δημοτικιστών (όπως είναι οι κομμουνιστές) που αν και τους χαρακτηρίζει ως «*καθαρευουσιάνους*», με την έννοια της ανεδαφικότητας που είδαμε παραπάνω, δεν παύουν να είναι δημοτικιστές. Συγχρόνως για πρώτη φορά ο Αλ. Δελμούζος, όπως υποστηρίζει και ο Χ. Νούτσος[493], απορρίπτει την πολιτική θεωρία και πρακτική του Κ.Κ.Ε.

Έτσι, θα μελετηθεί η ιδεολογική διαμάχη αρχικά σε *φιλοσοφικό* επίπεδο, ύστερα σε *πολιτικό* επίπεδο, κατόπιν σε *ιδεολογικό* επίπεδο αναλύοντας τα κοινωνικά σύνολα (έθνος, κοινωνική τάξη, ανθρωπότητα) και τις αντίστοιχες ιδεολογίες που έχουν σχηματισθεί για αυτά και τέλος σε *θεσμικό* επίπεδο, εξετάζοντας και αναλύοντας τον κρατικό θεσμό αλλά και τον εκπαιδευτικό θεσμό, ειδικότερα, ως προς τρεις βασικές παραμέτρους του: α) την παιδαγωγική πρακτική β) τη γλώσσα που χρησιμοποιείται ή πρέπει να χρησιμοποιείται στην εκπαιδευτική διαδικασία και γ) την ιδεολογικοπολιτική θέση που λαμβάνουν οι αντιπαρατιθέμενες απόψεις σε σχέση με το ποια είναι ή πρέπει να είναι η μορφή του σχολείου και της αγωγής που παρέχεται σ' αυτό, δηλαδή το κεντρικό πρόβλημα της παρούσας έρευνας.

4.2 Η διαμάχη επί της ουσίας

4.2.1 Σε φιλοσοφικό επίπεδο

Στο φιλοσοφικό επίπεδο οι αντιπαρατιθέμενες απόψεις, που ενδιαφέρουν την παρούσα έρευνα, είναι σημαντικό να εντοπισθούν διότι δίνουν τη βάση της διαμάχης σ' ένα ευρύτερο επίπεδο σκέψης και δίνεται έτσι η δυνατότητα να εντοπισθεί και να αναλυθεί σφαιρικότερα το κεντρικό ερώτημά μας.

---

[490] Πουλιόπουλος Π. (ψευδ. Π. Σαρκάτος), «Εθνικισμός και αγριανθρωπισμός», εφ. *Ριζοσπάστης*, 21-29 Ιουνίου 1925.

[491] Κορδάτος Γ., *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία*, *ό.π.*, σσ. V-XV και 1-32.

[492] Παρορίτης Κ., «Το εκπαιδευτικόν συνέδριον», εφ. *Δημοκρατία*, 2, 3 Ιουλίου 1925.

[493] Νούτσος Χ., *Ιστορία της Εκπαίδευσης και Ιδεολογία*, *ό.π.*, σ. 183.

Στο επίπεδο αυτό εμφανίζονται δυο αντιμαχόμενες φιλοσοφικές σχολές σκέψης. Από τη μια πλευρά ο ιδεαλισμός του Αλ. Δελμούζου με τη μορφή του νεοκαντιανισμού, από την άλλη πλευρά ο υλισμός των Π. Πουλιόπουλου και Γ. Κορδάτου με τη μορφή του μαρξισμού.

Ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζει ότι στην ελληνική αλλά και στην παγκόσμια κοινωνία επικρατεί ένας προβληματισμός της νεολαίας πάνω στα κοινωνικά ζητήματα με μια διάθεση υλιστική και απαξιωτική του παραδεδομένου πολιτισμού, η οποία οδηγεί σε ένα «*πνευματικό και ηθικό χάος*». Παρατηρεί επίσης ότι σε πολλούς νέους «*σε όλο τον τρόπο που σκέπτονται προβάλλει ένας καθολικός ξέσκεπος υλισμός, τέτοιος που κάποτε θαρρείς ότι και το παιδί ακόμη έγινε ένα πελώριο στομάχι που μέσα του έχει θάψει κάθε πνοή ιδανικού. Η παλιά απλοϊκή πίστη του ανθρώπου έχει κλονιστή και μ' αυτήν κλονίστηκε κάθε παραδομένη αξία πολιτισμού*»[494]. Στρέφεται, λοιπόν, ο Αλ. Δελμούζος με χαρακτηριστικές εκφράσεις όπως «*καθολικός ξέσκεπος υλισμός*» και «*χυδαίος υλισμός*», εναντίον του υλισμού που ο Μαρξισμός εμπνέει στον «*νεοελληνικό κομμουνισμό*» και αυτός με τη σειρά του στην ελληνική κοινωνία και στην ελληνική νεολαία[495].

Οι κύριες αιχμές της κριτικής του Αλ. Δελμούζου εναντίον του Μαρξισμού μπορούν να κατηγοριοποιηθούν ως εξής:

α) Οικονομικός ντετερμινισμός (αιτιοκρατία) του μαρξιστικού τρόπου σκέψης («*ξέσκεπος υλισμός*», «*πελώριο στομάχι*») και ως αποτέλεσμα αυτού β) την κατάργηση των ηθικών αξιών και κάθε ιδανικού («*έχει θάψει κάθε πνοή ιδανικού*», οδηγεί σε ένα «*πνευματικό και ηθικό χάος*», «*κλονίστηκε κάθε παραδομένη αξία πολιτισμού*»).

α) Μαρξιστικός οικονομικός ντετερμινισμός (αιτιοκρατία).

Η κριτική του Αλ. Δελμούζου ως προς τον οικονομικό ντετερμινισμό της μαρξιστικής θεωρίας φαίνεται σε δυο συγκεκριμένα σημεία: ι) «*Τα κοινωνικά και ιστορικά φαινόμενα προέρχονται από συνύφανση πολλών όρων: υλικών, πνευματικών, ψυχολογικών κτλ. Και δεν ανταποκρίνεται στη σύνθεση της ζωής όποιος ζητώντας την εξήγηση τους τα ανάγει σε ένα αίτιο πρωταρχικό. Πάντως ιστορία χωρίς την έρευνα και των οικονομικών όρων σήμερα δεν μπορεί να σταθή*»[496]. Ο Αλ. Δελμούζος αποδέχεται εδώ την σημαντική επίδραση του οικονομικού παράγοντα στη ζωή και την κοινωνία, αλλά δεν τον αποδέχεται ως πρωταρχικό παράγοντα, δείχνοντας την αντίθεσή του στην υπερβολή αυτή (κατά την άποψή του) των μαρξιστών. ιι) Στην κριτική που είχε ασκήσει σε μια συνεδρία του Μαρασλείου ο Αλ. Δελμούζος αναφερόμενος στο βιβλίο του Γ. Κορδάτου «Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως του '21»[497], γράφει: «*την υλιστική αντίληψη της ιστορίας έτσι χοντροκομμένη, με μόνον δηλαδή*

---

[494] Δελμούζος Αλ., *Μαράσλειο και ζωή, ό.π.*, σ. 7.

[495] *Στο ίδιο*, σσ. 7-8.

[496] *Στο ίδιο*, σ. 17.

[497] Κορδάτος Γ., Η *κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, Αθήνα, εκδ. Επικαιρότητα, 1991. (Πιστή φωτογραφική αναπαραγωγή των προηγουμένων εκδόσεων).

παράγοντα τους οικονομικούς όρους, δεν την ακολουθεί σήμερα κανείς σοβαρός ερευνητής στην ιστορική επιστήμη»[498]. Και συμπληρώνει παρακάτω ότι ο Γ. Κορδάτος «*περιορίζων την ιστορικήν εξέλιξην και βασίζων αυτήν εις την εξέλιξην των οικονομικών μόνων παραγόντων παραδέχεται ως κατ' εξοχήν αίτιον της ελληνικής επαναστάσεως την οικονομικήν ανάπτυξιν της αστικής τάξεως*»[499].

Την κατηγορία αυτή, ο Γ. Κορδάτος, επιχειρεί να αναιρέσει στην εισαγωγή του βιβλίου του «Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία»[500] με αφορμή την κριτική που του ασκεί ο Δημ. Καλλιτσουνάκις. Αφού στην αρχή πληροφορεί ότι ο Δημ. Καλλιτσουνάκις: «*με κατηγοράει πως δίνω 'υπερβολική' σημασία στον οικονομικό παράγοντα*», κατόπιν επικαλείται τον Έγκελς για να αντικρούσει την κατηγορία που απευθύνεται εναντίον του αλλά και εναντίον του μαρξιστικού τρόπου σκέψης γενικότερα. Επικαλείται τον Έγκελς σύμφωνα με τον οποίο *«κατά την υλιστική αντίληψη της ιστορίας ο συντελεστής που τελικώς καθορίζει την ιστορία είναι η παραγωγή της υλικής ζωής. Όταν λοιπόν μερικοί παραγνωρίζουν τούτο, ώστε να λέγουν ότι οι οικονομικός παράγων είναι ο μόνος, τότε παρουσιάζουν τη θεωρία άτοπη, αφηρημένη, και χωρίς νόημα. Οι οικονομικοί όροι είναι η βάση, αλλά τα διάφορα στοιχεία του 'υπερκελετού'(sic) ήτοι πολιτικές μορφές, οι αγώνες τάξεων και τα αποτελέσματά τους, τα πολιτεύματα, …τα νομικά καθεστώτα και οι αντανακλάσεις των πραγματικών τούτων αγώνων στο πνεύμα εκείνων που παίρνουν μέρος σ' αυτούς ήτοι οι πολιτικές θεωρίες, οι νομικές, οι φιλοσοφικές καθώς και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και η εξέλιξή τους σε δογματικά συστήματα, όλα αυτά εξασκούν μιαν επίδραση επάνω στην ανάπτυξη των ιστορικών αγώνων,…».* Στη συνέχεια, ο Γ. Κορδάτος εξηγεί ότι ο Έγκελς «*δεν τα έγραψε αυτά γιατί άλλαξε γνώμη, για να αναθεωρήσει τη μέθοδο του μαρξισμού αλλά για να χτυπήσει μερικούς αυτοκαλούμενους μαρξιστές που δίνανε στη μέθοδο μηχανικό χαρακτήρα και καταντούσανε μοιρολάτρες*». Επανερχόμενος στον Έγκελς αναφέρει το πιο κάτω απόσπασμα από τον πρόλογο του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* του το 1883: «*Η θεμελιώδης ιδέα που κυριαρχεί μέσα στο Μανιφέστο είναι ότι τη βάση της πολιτικής και πνευματικής ιστορίας μιας ιστορικής εποχής την αποτελούν η οικονομική παραγωγή και η κοινωνική διαφορά των ανθρώπων που, σε κάθε εποχή, αναγκαστικά γεννιέται απ' την πρώτη. Επίσης ότι ύστερα (από την διάλυση της αρχαίας κοινής ιδιοχτησίας της γης) ολόκληρη η ιστορία είναι ιστορία αγώνων τάξεων, αγώνων μεταξύ τάξεων που πιέζονται και τάξεων που πιέζουν, που κυβερνιούνται και κυβερνούν*».

Και αμέσως μετά, με την πιο πάνω συνεισφορά του Έγκελς, ο Γ. Κορδάτος διατυπώνει την τελική του θέση επί του θέματος λέγοντας: «*Μ' αυτό το νόημα εφαρμόζουμε τη μέθοδο του ιστορικού υλισμού δίνοντας 'πρωτεύουσα' θέση στον οικονομικό παράγοντα μέσα στις διάφορες ιστορικές εποχές. Αυτό κάναμε και στη μελέτη μας για τα αίτια της*

---

[498] Δελμούζος Αλ., *Μαράσλειο και ζωή, ό.π.,* σ. 47.
[499] *Στο ίδιο*, σ. 50.
[500] Κορδάτος Γ., *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία*, *ό.π.*, σ. 29.

Επανάστασης του 21. Ο οικονομικός παράγοντας είναι 'ο συντελεστής που τελικώς καθορίζει την ιστορία' ή πάλι είναι η βάση της εξέλιξης κλπ. Όσο για τους άλλους 'υποκειμενικούς' κι 'αντικειμενικούς' παράγοντες όχι μονάχα τους αναφέρουμε αλλά και τους υπολογίζουμε και τους αναλύουμε πράγμα που δεν πρόσεξε ο Καλλιτσουνάκις γι' αυτό και λέει πως βλέπουμε μονόπλευρα ωρισμένα γεγονότα»[501].

β) Κατάργηση ηθικών αξιών και ιδανικών.

Ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζει ότι ο μαρξισμός κλονίζει την «*παλιά απλοϊκή πίστη του ανθρώπου*» κλονίζοντας ακολούθως «*κάθε παραδομένη αξία πολιτισμού*». Το φαινόμενο αυτό, εξηγεί ο Αλ. Δελμούζος, είναι παγκόσμιο τα τελευταία χρόνια: *«η σκληρότητα και οι δυσκολίες της ζωής κατά τον πόλεμο, και προπάντων ύστερα απ' αυτόν, οι μεγάλες και απότομες εθνικές, πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές, η επανάσταση ιδίως του εργαζόμενου λαού σε κράτη μεγάλα, εκλόνισαν την πίστη στις καθιερωμένες αξίες και μάλιστα τις ηθικές, και ο πολιτισμός με την πολύχρονη παράδοση του θεωρήθηκε ως σάπιο δημιούργημα μιας τάξεως που έπρεπε να πέση.*

Τον κλονισμό όμως πολλών καθιερωμένων αξιών τον είχε από χρόνια πριν προετοιμάσει η απόλυτη μονοκρατορία της επιστήμης, ενώ η προσπάθεια της για να δημιουργή νέες αξίες και να τις στερεώση, ναυαγούσε σχεδόν στην αδυναμία της ίδιας της επιστήμης και στην ανάγκη απολυτρώσεως από τη μονοκρατορία της, που ολοένα γινόταν αισθητότερη σε μεγαλύτερους κύκλους. Έτσι παντού τα τελευταία χρόνια δημιουργήθηκε χάος τέτοιο, που θαρρείς πως τρικλίζει αβέβαιη όλη η ανθρωπότητα»[502].

Στην κατηγορία αυτή απαντάει ο Γ. Κορδάτος, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο ιστορικός υλισμός είναι «*η πιο μεγάλη επανάσταση στην ιστορία της σκέψης*» και δίνει «*το πιο βαρύ και αποφασιστικό χτύπημα στον Ιδεαλισμό*»[503]. Και συνεχίζει απαντώντας άμεσα στον Αλ. Δελμούζο, στον Ν. Καζάζη, τον Ν. Εξαρχόπουλο και τους «*τέτοιους ρωμιούς*» που

---

[501] *Στο ίδιο*, υποσημείωση των σσ. 29-30.

[502] Δελμούζος Αλ., *Μαράσλειο και ζωή, ό.π.*, σ. 8.

[503] Κορδάτος Γ., *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία, ό.π.*, σ. 26. Επίσης σε υποσημείωση στην ίδια σελίδα, ο Γ. Κορδάτος επιχειρεί συνοπτικά να διαφωτίσει περί ιδεαλισμού και της χρήσης που του γίνεται από τους κρατούντες από παλιά και γράφει: «*Ο ιδεαλισμός έχει τις ρίζες του (την καταγωγή του) στην εποχή της άγριας κατάστασης του ανθρώπου. Ο ιδεαλισμός από την εποχή αυτή που ο άγριος δεν μπορούσε να εξηγήσει τα γύρω του φαινόμενα, στην ουσία του, ως τα σήμερα, είναι αντιδραστικός. Υποστηρίζει και δημιουργεί την κυριαρχία του πνεύματος επάνω στην ύλη κ' έτσι διαιωνίζει στα μυαλά των ανθρώπων την πεποίθηση της αναγκαιότητας της κυριαρχίας των εκμεταλλευτών επάνω στις μάζες. Άρα ως φιλοσοφικό σύστημα χρειάζεται πολύ στους 'κρατούντας' γιατί έτσι με το σχολείο, εκκλησία και την επιστήμη τους προσπαθούν να χαλιναγωγήσουν τις εργαζόμενες μάζες. Ακόμα στο βάθος οι ιδεαλιστές (με οποιαδήποτε μάσκα) ξαναγυρίζουν στην παπαδίστικη θεωρία 'του ανώτατου όντος του δημιουργού κλπ' θεωρία και διδασκαλία που είναι το δραστικώτερο για τις 'λαϊκές μάζες'*».

κατηγορούνε τον μαρξισμό ως «*επιζήμια*» αίρεση «*γιατί διδάσκει ένα βάναυσο!! υλισμό και γκρεμίζει τις ηθικές αξίες και τα ιδανικά!*», αναφέρει ότι οι προαναφερθέντες, «*φιλελεύθεροι ιδεολόγοι*», πλαστογραφούν τη μαρξιστική διδασκαλία, διότι κάνουν πως ξεχνούν «*τα ιδανικά, τα μεγάλα ιδανικά του μαρξισμού και λησμονάνε ακόμα πως για τα ιδανικά αυτά σκοτώνουνται από τα μυδραλλιοβόλα της εξουσίας οι εργάτες κάθε τόσο σε συλλαλητήρια ή διαδηλώσεις*» και πως επίσης ο μαρξισμός, πραγματικά, επιχειρεί να γκρεμίσει ηθικές αξίες και ιδανικά αλλά τα ιδανικά τα «*σάπια*» της αστικής τάξης[504]. Ο Γ. Κορδάτος, συνεχίζοντας την επιχειρηματολογία του σημειώνει ότι: «*Ο 'ιδεολόγος' που πριν από 15 χρόνια αποκαλούσε τα ιδανικά της αστικής τάξης σάπια τώρα προσπαθεί μ' αυτά να χτίσει 'έναν κόσμο αγγελικό κι' ωραίον'. Ο άλλοτε επαναστάτης-ιδεολόγος Δελμούζος έγινε τώρα υπερσωβινιστής και μυστικιστής*»[505].

Ο Π. Πουλιόπουλος και ο Γ. Κορδάτος υποστηρίζουν την νεοκαντιανή καταγωγή της ιδεαλιστικής σκέψης του Αλ. Δελμούζου. Ο πρώτος το δηλώνει άμεσα, ο δεύτερος έμμεσα. Ο Π. Πουλιόπουλος αποδίδει την ιδεαλιστική σκέψη του Αλ. Δελμούζου στο ότι την «*εδίδαξαν, αυτουνού και των φίλων του κοινωνιολόγων-δημοκρατών, ο από καθέδρας Σοσιαλισμός και ο Ρ. Στάμλερ περνώντας πρώτα από τον ιστορικό υλισμό του Μαρξ, γυρίζοντάς τους όμως ύστερα πίσω, πολύ πίσω, zuruk auf Kant …*»[506].

Ο Π. Πουλιόπουλος, πάλι, αναφέρεται στους 'δογματισμούς' του Αλ. Δελμούζου και λέγει πως, αν και «*τρόφιμος της θετικής επιστήμης, γνώστης της ιστορικής μεθόδου*», ο Αλ. Δελμούζος μας γυρίζει πίσω στον καιρό του *ουμανισμού* και της *μεταφυσικής*, δίνοντάς μας παλιές ιδέες ανανεωμένες από τον νεοκαντιανό ιδεαλισμό. Μια από αυτές είναι η ιδέα ότι υπάρχουν *αιώνιες* αλήθειες δικαιοσύνης, ηθικής, ισότητας κλπ. Την ιδέα αυτή αντικρούει ο Π. Πουλιόπουλος επιχειρηματολογώντας πως «*δεν υπάρχουν απόλυτες κ' αιώνιες αλήθειες δικαιοσύνης, ηθικής, ισότητας κλπ., παρά μόνο στο μυαλό των αστών και μικροαστών που γεννήθηκαν ως πνευματικό αντικαθρέφτισμα των σχέσεων 'ισότητας' και 'δικαιοσύνης' της εμπορευματικής αστικής κοινωνίας. Οι ιδέες τις οποίες έχουν οι άνθρωποι για δίκαιο, ηθική κλπ. αλλάζουν ανάλογα με τις συγκεκριμμένες ιστορικές συνθήκες κάθε φορά και γι' αυτό άμα θέλουμε να τις εξηγήσουμε, επιστημονικά, οφείλουμε να βρούμε το κοινωνικοιστορικό τους περιεχόμενο, διαφορετικά λέμε μόνον, λόγια, λόγια*»[507].

Στο θέμα αυτό και ο Γ. Κορδάτος, συμβαδίζοντας με την άποψη του Π. Πουλιόπουλου περί του ότι δεν υπάρχουν αιώνιες αλήθειες και αιώνιες ηθικές αξίες, γράφει σχετικά: «*Μα δεν υπάρχουνε 'αιώνιες αλήθειες' όπως είναι η 'ελευθερία, η δικαιοσύνη' αληθινές για κάθε κοινωνικό καθεστώς; Όχι δεν υπάρχουνε τέτοιες 'αιώνιες αλήθειες'. Η δικαιοσύνη και*

---

[504] *Στο ίδιο*, σ. 25 (υποσημείωση 2).

[505] *Στο ίδιο*, σ. XV.

[506] Πουλιόπουλος Π. (ψευδ. Π. Σαρκάτος), «Εθνικισμός και αγριανθρωπισμός», εφ. *Ριζοσπάστης*, 24 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2833-1333.

[507] *Στο ίδιο*, 28 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2837-1337.

ελευθερία για την αρχαία και μεσαιωνική εποχή είτανε άγνωστο πράμα για τα εκατομμύρια των δουλοπάροικων και μικροχωρικών. Οι ιδέες για την ελευθερία της συνείδησης και τη θρησκευτική ελευθερία δεν είναι παρά η εκδήλωση της βασιλείας του ελεύθερου συναγωνισμού στο επίπεδο του πνεύματος. (…) *Αιώνιες ηθικές αξίες λένε τις δήθεν αυτές 'αιώνιες αλήθειες' οι σύγχρονοί μας αστοί επιστήμονες τόσο οι 'αντιδραστικοί' όσο και οι φιλελεύθεροι'. Έτσι και οι δικοί μας Ν. Καζάζης, Ν. Εξαρχόπουλος, Θ. Βορέας, Π. Καρολίδης, Δελμούζος, Χ. Ανδρούτσος, Μ. Τριανταφυλλίδης, Γ. Ψυχάρης, ενώ τάχατες αναμεταξύ τους διαφωνούνε, στο βάθος είναι σύμφωνοι και κήρυκες των 'αιωνίων' ηθικών αξιών και γι' αυτό παίρνουν όλοι τους την ίδια αντιδραστική θέση αντίκρυ στην κομμουνιστική κίνηση και ιδεολογία*»[508].

Και σε επόμενο άρθρο του[509], ο Π. Πουλιόπουλος αναφέρεται στον «*νεοκαντιανό ιδεαλισμό*» του Αλ. Δελμούζου με τον ίδιο περίπου ισχυρισμό: «*Φιλοσοφική βάση του 'ανθρωπισμού' αυτού είναι ένας νεοκαντιανός ιδεαλισμός, περασμένος με το επίχρισμα μόνο του 'θετικισμού' και της 'αντικειμενικής' επιστημονικής μεθόδου. Την ιδεολογία αυτή, που προκαλεί τόση σύγχυση μέσ' στα κεφάλια των νέων δασκάλων οφείλουμε να τήνε ξεσκεπάσουμε αδιάκοπα και αλύπητα να τήνε καταπολεμούμε με το ισχυρό όπλο της μαρξιστικής διαλεκτικής στα χέρια*».

Αλλά και ο Γ. Κορδάτος προσπαθεί να ξεκαθαρίσει ότι τον υλισμό «*που διδάσκει η μαρξική επιστήμη -όχι βέβαια με την έννοια του 'αγοραίου υλισμού'- αυτόν δεν χωνεύουν οι διανοητικοί αντιπρόσωποι της μπουρζουαζίας και γι' αυτό τα πυρά τους τα επιστημονικά όλο και ρίχνονται 'ομαδόν' με την ελπίδα να γκρεμίσουν το από γρανίτη τείχος της μαρξιστικής επιστήμης. Από χρόνια τώρα στην εκστρατεία τους επιστρατεύουν λογιώ λογιώνε φιλοσόφους και κοινωνιολόγους. Επίσης από χρόνια τώρα αγωνίζονται 'ονομαστοί' της μπουρζουαζίας κοινωνιολόγοι και καθηγητές να ευνουχήσουν το μαρξισμό μια που δεν μπορούν να τον αγνοήσουν ή να τον βγάλουν από τη μέση με την πολεμική τους*»[510]. Σίγουρα σε ελληνικό επίπεδο ο Γ. Κορδάτος βάζει στην κατηγορία αυτή και την «*ομάδα των Κοινωνιολόγων*» με τον Αλ. Παπαναστασίου, Αλ. Δελμούζο κλπ., στο δε εξωτερικό επίπεδο αναφέρεται ο ίδιος στους: Ρ. Στάμμλερ, Ερ. Σπένσερ, Σόμπαρτ, Χέρκνερ, Α. Wagner, Σμόλλερ κ.αλ. Ο Π. Πουλιόπουλος πάλι, συμφωνώντας στο ίδιο θέμα, κρούει τον κώδωνα του κινδύνου λέγοντας ότι πολλά νέα 'διανοούμενα' στελέχη του κομμουνιστικού κόμματος μπορούν να βρεθούν εύκολα θύματα «*μέσα στην ατμόσφαιρα της θεωρητικής συγχύσεως που δημιουργεί ο ιδεαλισμός της προοδευτικής μας μπουρζουαζίας με την 'ελίτ' της διανοήσεως του, τον*

---

[508] Κορδάτος Γ., *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία*, *ό.π.*, σ. 31 (και στην υποσημείωση 2).

[509] Πουλιόπουλος Π. (ψευδ. Π. Σαρκάτος), «Εθνικισμός και αγριανθρωπισμός», εφ. *Ριζοσπάστης*, 29 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2838-1338.

[510] Κορδάτος Γ., *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία*, *ό.π.*, σ. 28.

'Εκπ. Όμιλο', 'Εταιρία Κοινωνικών Επιστημών', 'Ένωση δικαιωμάτων Ανθρώπου' κλπ.»[511].

Στην Ευρώπη, η προαναφερθείσα προσπάθεια των διαφόρων «*φιλοσόφων και κοινωνιολόγων*», παίρνει την μορφή του *νεοκαντιανισμού* και του *ηθικού σοσιαλισμού*. Και όπως αναφέρει συγκεκριμένα ο Γ. Κορδάτος: «*Οπίσω προς τον Καντ, είναι τώρα η επίμονη κραυγή των διανοουμένων της Γερμανίας. Κραυγή που σημαίνει πως η φιλοσοφία του Καντ πρέπει να χρησιμεύσει ως φιλοσοφία για τη συμφιλίωση των κοινωνικών τάξεων (το αντικαθρέφτισμα της 'αρμονίας των τάξεων'). Το ίδιο και στην Αγγλία. Φιλόσοφοι και οικονομολόγοι ανεκάλυψαν τον 'ηθικό σοσιαλισμό' και παντού η αστική επιστήμη αγωνίσθηκε και αγωνίζεται για να 'συμφιλιώσει τις τάξεις' για να 'ευνουχίσει' τον επαναστατικό μαρξισμό. Για να παρουσιάσει το σημερινό καθεστώς σταθερό, αμετάβλητο, αιώνιο*». Έτσι οι Ρ. Στάμμλερ, Ερ. Σπένσερ, Σόμπαρτ, Χέρκνερ, Α. Wagner, Σμόλλερ, Fd. Bernstein, Alf. Weber, Φαβιανοί (στην Αγγλία) κ. αλ. προσπαθούν άμεσα ή έμμεσα να υποκαταστήσουν τον ιστορικό υλισμό «*με άλλες ιδεαλιστικές θεωρίες και ν' αναθεωρηθεί έτσι από τη βάση του*»[512].

4.2.2 Σε πολιτικό επίπεδο

4.2.2.1 Γενικά

Σε πολιτικό επίπεδο θα παρακολουθήσουμε τις απόψεις των Αλ. Δελμούζου και Π. Πουλιόπουλου, ώστε να μπορέσουμε να καταλάβουμε την άποψή τους για τον αστικό φιλελευθερισμό, τον σοσιαλισμό και τον κομμουνισμό. Η διαμάχη σε πολιτικό επίπεδο επικεντρώνεται ανάμεσα στον κομμουνισμό με τον Π. Πουλιόπουλο, από τη μια μεριά, και στον αστικό φιλελευθερισμό ή τον μεταρρυθμιστικό σοσιαλισμό της Δευτέρας Διεθνούς, με τον Αλ. Δελμούζο, από την άλλη.

Ο Αλ. Δελμούζος δείχνει καθαρά την πλήρη αντίθεσή του προς τον κομμουνισμό, αλλά και προς κάθε μορφή αντίδρασης και οπισθοδρόμησης, έτσι στρέφεται συγχρόνως εναντίον του *νεοελληνικού κομμουνισμού* και του *εθνικοσυνεδριασμού*[513]. Ο πολιτικός στόχος του Αλ. Δελμούζου δεν γίνεται εύκολα αντιληπτός. Διαφορετικά θα υποστηρίζαμε ότι είναι πολύ δύσκολο να αποφανθούμε με σιγουριά αν ο πολιτικός στόχος του Αλ. Δελμούζου είναι ο αστικός εκουγχρονισμός της κοινωνίας μέσω του φιλελευθερισμού και της πολιτικής έκφρασής του στην Ελλάδα (Κόμμα Φιλελευθέρων) ή αν στόχος του είναι η σοσιαλιστική μετεξέλιξη της κοινωνίας μέσω του σοσιαλισμού της Δευτέρας Διεθνούς και υπό τη μορφή ενός σοσιαλδημοκρατικού πολιτικού κόμματος (ανύπαρκτου στην ελληνική πραγματικότητα); Αυτό είναι ένα θέμα υπό έρευνα στην παρούσα μελέτη.

---

[511] Πουλιόπουλος Π. (ψευδ. Π. Σαρκάτος), «Εθνικισμός και αγριανθρωπισμός», εφ. *Ριζοσπάστης*, 29 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2838-1338 (προς το τέλος του άρθρου).

[512] Κορδάτος Γ., *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία*, *ό.π.*, σ. 13.

[513] Δελμούζος Αλ., *Μαράσλειο και ζωή, ό.π.*, σσ. 9-10.

Ο Π. Πουλιόπουλος υποστηρίζει ότι η συζήτηση στον αστικό τύπο γύρω από τα *Μαρασλειακά* είναι «*ένα απλό επεισόδιο στον ανταγωνισμό μεταξύ αντιδραστικής-συντηρητικής [εφ. 'Εστία'] και φιλελεύθερης-δημοκρατικής [εφ. 'Δημοκρατία'] ιδεολογίας της ελληνικής μπουρζουαζίας*»[514]. Στη συνέχεια, αναφερόμενος στον Αλ. Δελμούζο, υποστηρίζει ότι είναι «*ένας απ' τους γνωστούς ηγέτες του νεωτάτου αστικοδημοκρατικού μεταρρυθμισμού στην εκπαίδευση*». Και συμπληρώνει αμέσως μετά ότι από την εφ. *Δημοκρατία* (στις 9 Ιουνίου, στο: «Εθνισμός και Ανθρωπισμός»), ο Αλ. Δελμούζος, βιάζεται να απολογηθεί για να διαλύσει τις συκοφαντίες, αλλά και να αποδείξει τις μεγάλες του διαφορές με τον κομμουνισμό. Κάνοντάς το αυτό δίνει πιο συγχρονισμένες θέσεις «*υψηλή θεωρητική θεμελίωση*» για να στηριχθούν οι κατηγορίες εναντίον του Π. Πουλιόπουλου και του Κ.Κ.Ε., κατηγορίες περί «*εσχάτης προδοσίας*» στο Μακεδονικό ζήτημα[515].

Κατόπιν, αφού περιγράφει σύντομα τις απόψεις του Αλ. Δελμούζου (οι οποίες αναφέρονται στο «Μαράσλειο και ζωή»), ο Π. Πουλιόπουλος, αρνείται να αποδεχθεί ότι αυτή η «*εθνικοανθρωπιστική θεωρία*» του Αλ. Δελμούζου, όπως την χαρακτηρίζει, σχετίζεται με την «*σύγχρονη και ζωντανή*» πραγματικότητα, παρά μόνο σε ένα κομμάτι της: αυτό το οποίο τείνει ολοένα να χάνει τη σπουδαιότητά του για τη ζωή της σύγχρονης ανθρωπότητας, δηλαδή «*τους κοινούς ψυχικούς, ηθικούς, ιστορικούς, γλωσσικούς, θρησκευτικούς δεσμούς που απαρτίζουν ωρισμένες ομάδες ανθρώπων σε ξεχωριστές λαϊκές οντότητες, σε έθνη-δεσμούς*», δηλαδή το εθνικό στοιχείο της.

4.2.2.2 Επί της πολιτικής ουσίας

Περιγράφοντας ο Αλ. Δελμούζος τη *σχολική κοινότητα* γίνεται δυνατό να κατανοήσουμε, ορισμένα από τα πολιτικά πιστεύω του. «*Εκεί* [στη σχολική κοινότητα -γράφει-] *ο κάθε μαθητής θα δίνη ό,τι μπορεί, μα θα το δίνη όσο το δυνατόν πιο τέλεια ανάλογα με τις δυνάμεις του. Το κάθε παιδί θα δημιουργή και προάγη το ομαδικό έργο από τη δική του κλίση και ικανότητα. Έτσι θ' αναπτύσση τη δική του ατομικότητα, αλλά μέσα σε μια κοινότητα, στην ευεργετική επίδραση της κοινοτικής ζωής και εργασίας. Όχι ισοπέδωση, αλλά ποικιλία από ατομικότητες, από δυνάμεις, όλες όμως συντονισμένες σε σύνολο αρμονικό. Σ' αυτό και ο πιο ταπεινός εργάτης είναι πολύτιμος. Έτσι μορφώνεται και αναπτύσσεται το κοινωνικό ένστικτο και η κοινωνική αρετή*»[516].

---

[514] Τα ίδια ακριβώς υποστηρίζονται και στο: Ένας δάσκαλος, «Το αστικό κράτος και οι εκπαιδευτικοί υπάλληλοί του», εφ. *Ριζοσπάστης*, 11-6-1925. Δηλαδή αναφέρονται συγκεκριμένα τα εξής: «*και στο βάθος του είναι προσωπικός καυγάς* [τα Μαρασλειακά] *ανάμεσα στα δύο αστικά -πολιτικά και κοινωνικά- συγκροτήματα : το φεουδαρχικό (Μιχαλακόπουλος, Καφαντάρης, Μεταξάς, 'Εστία', 'Ν. Ημέρα', 'Ελ. Τύπος', 'Εμπρός', 'Σκριπ' κτλ) και το φιλελευθεροαστικό (Παπαναστασίου, 'Δημοκρατία' κτλ)*».

[515] Πουλιόπουλος Π. (ψευδ. Π. Σαρκάτος), «Εθνικισμός και αγριανθρωπισμός», εφ. *Ριζοσπάστης*, 21 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2830-1330.

[516] Δελμούζος Αλ., *Μαράσλειο και ζωή*, *ό.π*, σ. 15.

Και πιο κάτω, ο Αλ. Δελμούζος συνεχίζει: «*Και δικό μου ιδανικό - απαντά η κοινότητά μας- είναι μια ανθρωπότητα με βασική αρετή την αγάπη και την ελευθερία. Η ανθρωπότητα όμως δεν είναι για μένα έννοια αφηρημένη. Ανθρωπότητα θα πη σύνολο λαών, εθνών, και όχι άθροισμα αχρωμάτιστων ανθρώπων. Τέτοιο άθροισμα ζη μόνον στη φαντασία μερικών ατόμων. Έλληνες, Τούρκοι, Βούλγαροι, Γάλλοι, Γερμανοί κτλ. όλοι αυτοί οι λαοί, τα έθνη αποτελούν την ανθρωπότητα, και ελεύθερη ανθρωπότητα θα πη ελεύθερα έθνη*»[517].

Και τέλος σημειώνει: «*Καλλιεργώντας τα δικά σου, τα εθνικά στοιχεία υπηρετείς όχι μόνον τον εαυτό σου και τον τόπο σου, αλλά και την ανθρωπότητα, τον ανθρώπινο πολιτισμό και τον ανθρωπισμό. Έτσι μόνον μπορείς να τον υπηρετήσης. Γιατί όπως η ανθρωπότητα δεν είναι άθροισμα αχρωμάτιστων ατόμων, έτσι και ο ανθρώπινος πολιτισμός δεν είναι κάτι αχρωμάτιστο, αλλά η συνισταμένη των πολιτισμών που έχουν τα διάφορα έθνη. Και στον ανθρώπινο πολιτισμό όσες αξίες δεν αντιμάχονται στην ηθική, είναι ανθρωπιστικές αξίες, και αυτές πάλι τόσο πολυτιμότερες, όσο περισσότερο υψώνουν τη ζωή του ανθρώπου, τον απολυτρώνουν, τον κάνουν ελεύθερο άνθρωπο. Τον ανθρωπισμό, τον ελεύθερο άνθρωπο τον ζης και στην πιο μικρή γωνιά του τόπου σου. Θαυμάσιο παράδειγμα ο ελεύθερος πολιορκημένος του Μεσολογγιού*»[518].

Ο Π. Πουλιόπουλος, από την άλλη υποστηρίζει ότι μετά από τον Α' παγκόσμιο πόλεμο: «*το ευαγγέλιο του 'ανθρωπισμού', του 'εξελιτικού' και 'ειρηνικού' σοσιαλισμού κηρυσσότανε σ' όλα τα σχολεία του 'πολιτισμένου' κόσμου και στα πολιτικά βήματα. Και όλοι τότε, πολιτικοί, 'σοσιαλιστές', 'ειρηνιστές', όλη η σύγχρονη σοφία του κόσμου μαζεύτηκε για να ευλογήση το μεγάλο έργο του 'ανθρωπισμού' και με επικεφαλής το Μεγαλόστομο Πατσιφίστα της Αμερικής, τον Ουΐλσων, έθεσε στις Βερσαλλίες τον Καταστατικό Χάρτη της Νέας Ανθρωπότητας, Χάρτη Ειρήνης και Δικαιοσύνης μεταξύ των Εθνών. Ας δούμε τώρα και ας θαυμάσουμε από κοντά το καθεστώς του 'ανθρωπισμού' που χάρισε στον κόσμο ο χάρτης αυτός, στη σύνταξη του οποίου πρωταγωνίστησαν και ό,τι 'ανθρωπιστικώτερο', 'διεθνιστικώτερο', ό,τι δελμουζικώτερο να πούμ' έτσι έχει να επιδείξη η ανθρωπότητα: η Δεύτερη 'Σοσιαλιστική' Διεθνής, και η Μεταρρυθμιστική Διεθνής των Συνδικάτων (Α. Τομάς, Μακντόναλντ, Βαρντερβέλντε, Σάϊντεμαν κλπ)*». Το έργο τους όμως, όπως αναφέρει ο Πουλιόπουλος, δεν ήταν καθόλου δίκαιο, αλλά ήταν σύμφωνο με τα συμφέροντα των ισχυρών π.χ ενώ διέλυσαν την Αυστροουγγαρία για χάρη της αρχής «*των εθνοτήτων*» και της «*αυτοδιαθέσεως των λαών*», στη συνέχεια και σε αντίθεση με τα λεγόμενά τους δημιούργησαν το «*τριαδικό σερβοκροατοσλοβενικό έθνος*» για να στήσουν τελικά το Σερβικό κράτος[519].

Με αναφορές του, ο Π. Πουλιόπουλος, αφού συνδέει τον Αλ. Δελμούζο με τον Αλ. Παπαναστασίου, προσπαθεί να αιτιολογήσει και να υποστηρίξει, και στο ελληνικό πεδίο, τα λάθη της πολιτικής ιδεολογίας

---

[517] *Στο ίδιο*, σ. 27.

[518] *Στο ίδιο*, σ. 30.

[519] Πουλιόπουλος Π. (ψευδ. Π. Σαρκάτος), «Εθνικισμός και αγριανθρωπισμός», εφ. *Ριζοσπάστης*, 21 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2830-1330.

του Αλ. Δελμούζου και των ομοϊδεατών του. Πιο συγκεκριμένα, ο Π. Πουλιόπουλος, υποστηρίζει ότι ο Αλ. Παπαναστασίου είναι τρόφιμος της ίδιας «*ανθρωπιστικής*» σχολής στη Γερμανία με τον Αλ. Δελμούζο και ως πολιτικός υποστήριξε δυο εθνικιστικές εκστρατείες τη μία στην Ουκρανία και την άλλη στη Μικρά Ασία. Άρα για ποιόν εθνισμό και για ποιόν ανθρωπισμό μιλάνε. Και συνεχίζει ο Π. Πουλιόπουλος ότι, βέβαια, ο Αλ. Δελμούζος και οι σύντροφοι του «*εκπαιδευτικοί μεταρρυθμιστές και πολιτικοί δημοκράτες -κοινωνιολόγοι*», πιστεύουν και υποστηρίζουν πως αυτά τα προβλήματα «*είναι ακριβώς τα 'κακά' που θέλουνε να χτυπήσουν*» και να βοηθήσουν να αλλάξουν στο σημερινό καθεστώς, διότι αυτά μπορούν όλα να γιατρευτούν χωρίς να χρειάζεται επαναστατική αλλαγή του σημερινού αστικού οικονομικού και κοινωνικοπολιτικού καθεστώτος. Δηλαδή όλα αυτά είναι απλά «*παρεκκλίσεις από τον 'ομαλό', 'φυσικό' δρόμο του 'δικαίου' της 'ηθικής' μ' ένα λόγο του 'ανθρωπισμού'*».

Όμως πολύ πριν από τον Αλ. Δελμούζο και τους *Κοινωνιολόγους*, σημειώνει ο Π. Πουλιόπουλος, στην Ευρώπη οι ηγέτες της Δεύτερης Σοσιαλιστικής Διεθνούς και οι Μεταρρυθμιστές των εργατικών Συνδικάτων είχαν αποτύχει να εφαρμόσουν το «*ανθρωπιστικό*» δημοκρατικοπατσιφιστικό (δημοκρατικό-ειρηνόφιλο) σύστημά τους, αν και είχαν κατακτήσει σπουδαίες θέσεις στην εκπαίδευση, και μεγάλη επιρροή στα πολιτικά αντιπροσωπευτικά σώματα της Αστικής Δημοκρατίας. Απέτυχε, λοιπόν, το σύστημα του Δελμούζου στην πράξη και δικαιώθηκε αυτό που λένε οι κομμουνιστές ότι: «*η ουσία του τέτοιου 'ανθρωπισμού' είναι να γίνεται ΟΡΓΑΝΟ ΣΤΑ ΧΕΡΙΑ ΤΗΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΑΠΑΝΘΡΩΠΙΑΣ ΤΟΥ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΑΓΡΙΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΥ*[520]». Για να υπάρξει αληθινός ανθρωπισμός, λένε τα πράγματα, θα πρέπει να «*συντριβή οριστικά και ριζικά του Κεφαλαίου η κυριαρχία*». Στη συνέχεια, ο Π. Πουλιόπουλος, κατηγορεί τον Αλ. Δελμούζο και όλους τους αντιπροσώπους «*του εντός του καπιταλιστικού καθεστώτος επιδιωκόμενου 'ανθρωπισμού'*» είτε βρίσκονται στις τάξεις της προοδευτικής μπουρζουαζίας, είτε της εργατικής τάξης, ότι «*αποδείχτηκαν στην πράξη ταπεινοί λακέδες του Ιμπεριαλισμού, τόσο κατά τον μεγάλο πόλεμο, όσο και σήμερα*»[521].

Σε επόμενο άρθρο του, ο Π. Πουλιόπουλος υποστηρίζει ότι, για μια μεγάλη ιστορική περίοδο, η αστική τάξη ήταν προοδευτική διότι βοήθησε στο ξεπέρασμα του φεουδαρχικού συστήματος. Όμως, με την ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος η αστική τάξη έγινε συντηρητική. Η ανταγωνιστική φύση του καπιταλισμού ξεπερνά τα εθνικά πλαίσια και γίνεται *«το σύστημα των ολίγων μα τεραστίων ομάδων του χρηματιστικού κεφαλαίου και των παμμεγίστων καπιταλιστικών τράστ που κρατιόντας στα πανίσχυρα χέρια τους όλες τις οικονομικές και πολιτικές δυνάμεις κάθε χώρας, έχουν ακτίνα δράσεως παγκόσμια διεθνή*». Και στις μικρές χώρες τις μισοαποικιακές που μόλις καπιταλιστικοποιήθηκαν ακολουθείται αναπότρεπτα η ίδια εξέλιξη. Οι διάφορες μορφές του ιμπεριαλιστικού καπιταλισμού οδηγούν στις θηριωδέστερες πράξεις ενός

---

[520] Η κεφαλαία γραφή είναι του Π. Πουλιόπουλου.

[521] Πουλιόπουλος Π. (ψευδ. Π. Σαρκάτος), «Εθνικισμός και αγριανθρωπισμός», εφ. *Ριζοσπάστης*, 22 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2831-1331.

«*πολιτισμένου αγριανθρωπισμού*». Όμως οι «*αμείλικτοι νόμοι της εξελίξεως του καπιταλισμού δημιουργούν πάλι μέσα στους κόλπους του και τους αντικειμενικούς και υποκειμενικούς κοινωνικούς παράγοντας που κατ' αναπότρεπτη ιστορική ανάγκη είνε προωρισμένοι να λύσουνε τη βασική του εσωτερική αντίφαση*» Έτσι ο σύγχρονος μονοπωλιακός ιμπεριαλιστικός καπιταλισμός με την ανάπτυξη των οικονομικών του δυνάμεων ξεπερνά τα όρια των εθνικών κρατών και γίνεται διεθνιστικός (διεθνείς συγκοινωνιακοί οργανισμοί, διεθνές εμπόριο, διεθνή καπιταλιστικά τραστ). Στο τέλος ιδρύοντας κατ' ουσία σήμερα μια «*παγκόσμια καπιταλιστική κοινωνία*». Ο ίδιος ο καπιταλισμός γεννά την «*ιστορική ενσυνείδητη δύναμη που θα τον καταλύση. Το 'νεκροθάφτη' του, την εργατική τάξη».* Το προλεταριάτο, λοιπόν, με τη διεθνή του ένωση βοηθούμενο από το εθνικοεπαναστατικό κίνημα των αποικιακών λαών θα ελευθερώσει την ανθρωπότητα από τον αγριανθρωπισμό του ιμπεριαλιστικού καπιταλισμού και θα δημιουργήσει, μέσα από μια οργανωμένη και συστηματικά ρυθμισμένη Διεθνή Σοσιαλιστική Οικονομία, την Σοσιαλιστική Κοινωνία[522].

4.2.3 Σε ιδεολογικό επίπεδο

Ιδεολογήματα πολλά υπάρχουν ανάλογα με το βασικό προσανατολισμό του καθενός προς κάποιο κοινωνικό σύνολο ή κοινωνική ομάδα. Όταν κάποιος βλέπει ως βασική ομάδα στην κοινωνία την κοινωνική τάξη στρέφεται λογικά προς τους κοινωνικούς αγώνες. Αντίθετα όταν κάποιος βλέπει ως βασική ομάδα στην κοινωνία των ανθρώπων το έθνος στρέφεται αντιστοίχως προς τους εθνικούς αγώνες. Καθ' όμοιο τρόπο ο προσανατολισμός προς την οικουμένη στρέφει τον διανοούμενο, τον πολιτικό σε ανάλογες πρακτικές και ιδεολογίες που προωθούν και υποστηρίζουν την ενοποίηση της ανθρωπότητας ή την παγκοσμιοποίηση, όπως την αποκαλούμε σήμερα, που το θέμα βρίσκεται στην επικαιρότητα.

4.2.3.1 Τα κοινωνικά σύνολα: Τάξη -Έθνος-Ανθρωπότητα

Είναι σημαντικά όσα τονίζει για το έθνος και την κοινωνική τάξη ο Αλ. Δελμούζος στο παρακάτω απόσπασμα: «*Ο εθνισμός όμως δεν είναι δημιούργημα της φαντασίας που μπορείς να το πετάξης όταν θελήσης. Είναι πραγματικότητα αιώνων ζυμωμένη στο αίμα, που τη ζης και καθορίζει τη ζωή σου. Κάθε άτομο γεννιέται και ανήκει σε ωρισμένη κοινωνία, σε ωρισμένο τόπο και έθνος, και εκτός αυτό τα γενικά ανθρώπινα στοιχεία ή τα ιδιαίτερα του τόπου του (Πελοποννήσιος-Στερεοελλαδίτης) και της κοινωνικής τάξεώς του, έχει πολλά χαρακτηριστικά κοινά με όλα τα άτομα που ανήκουν στο ίδιο έθνος. Τα στοιχεία αυτά καθορίζουν μια ξεχωριστή ψυχολογία και ιδιοσυγκρασία του Γάλλου, άλλη του Γερμανού και άλλη του Ρώσσου. Όσο περισσότερα και σημαντικώτερα τα κοινά στοιχεία, τόσο συνεκτικώτερος ο δεσμός των ατόμων και ομάδων που αποτελούν το έθνος. Δεν έχομε μόνον 'κοινές*

[522] *Στο ίδιο*, 24 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2833-1333.

ιστορικές περιπέτειες, πλήθος στοιχεία κοινής καταγωγής, κοινά στοιχεία πολιτισμού και προπάντων συνείδηση ότι αποτελούμε ιδιαίτερη λαϊκή ενότητα', αλλά έχομε τις ίδιες αξίες του πολιτισμού και προπάντων συνείδηση για παράδοση περασμένη υπέρλαμπρη, μιλούμε την ίδια γλώσσα, έχομε την ίδια θρησκεία, πλήθος ήθη και έθιμα κοινά, πλήθος κοινές εκδηλώσεις της ζωής»[523].

Ο Αλ. Δελμούζος δίνει εδώ την έννοια του *έθνους* απαριθμώντας τα κοινά στοιχεία που δημιουργούν την εθνική ταυτότητα. Αντιδιαστέλλει, βέβαια, ομαδοποιώντας τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων σε «*γενικά ανθρώπινα στοιχεία*», στα «*ιδιαίτερα του τόπου*», στα «*ιδιαίτερα της κοινωνικής τάξεως*» και στα «*πολλά χαρακτηριστικά κοινά με όλα τα άτομα που ανήκουν στο ίδιο έθνος*», δηλαδή στα εθνικά χαρακτηριστικά.

Αποδέχεται και την *κοινωνική τάξη*, ο Αλ. Δελμούζος, και την ύπαρξη ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τα οποία διακρίνουν τους ανθρώπους που ανήκουν στην ίδια τάξη, όμως δεν αναφέρεται σ' αυτή ως μια βασική κοινωνική ομάδα με χαρακτηριστικά βαρύνουσας σημασίας. Αντίθετα υπερτονίζει το έθνος και τα εθνικά χαρακτηριστικά, γιατί όπως ο ίδιος αναφέρει ο εθνισμός, άρα και το έθνος, είναι μια «*πραγματικότητα αιώνων ζυμωμένη στο αίμα που τη ζης και καθορίζει τη ζωή σου*».

Στα στοιχεία αυτά, ο Π. Πουλιόπουλος αντιπαραθέτει την δική του άποψη γράφοντας πως ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζοντας ότι «*το έθνος είναι μια 'πραγματικότητα', και μάλιστα μια πραγματικότητα 'αιώνων'*», δεν μας λέει το σπουδαιότερο, για μια επιστημονική κατανόηση της έννοιας του έθνους, «*πόσων αιώνων πραγματικότητα είναι αυτή η πραγματικότητα του έθνους και ποια είναι η ιστορική της γένεση και εξέλιξη, η τωρινή μορφή και η τάση της μελλοντικής της εξελίξεως*». Από την ανάλυσή του (συνεχίζει ο Πουλιόπουλος) φαίνεται πως ο κ. Αλ. Δελμούζος φαντάζεται το έθνος σαν μια «*πραγματικότητα αιώνια*» όπως, αναφέρει σαν τέτοιες, και τις ιδέες της 'ανθρωπότητας', του 'δικαίου', της 'ηθικής' και της 'ελευθερίας'. Εδώ βρίσκεται, υποστηρίζει ο Πουλιόπουλος, «*η βασική πλάνη*» του Δελμούζου διότι το «*έθνος είναι μια συγκεκριμένη ιστορική μορφή της κοινωνικής συμβιώσεως των ανθρώπων*», είναι ένας τρόπος με τον οποίο εμφανίζεται εξωτερικά, ανάλογα με τις εκάστοτε επικρατούσες αντικειμενικές συνθήκες εξελίξεως, η ομαδική (κοινωνική) οντότητα. Έτσι το έθνος, όπως και οι άλλες μορφές κοινωνικής συγκρότησης, όταν αλλάξουν οι αντικειμενικές συνθήκες που το επέβαλαν ως ιστορική ανάγκη θα αλλάξει κι αυτό αναπόφευκτα και θα δώσει τη θέση του σε μια άλλη ιστορική κατηγορία, σε μια άλλη μορφή ανθρώπινης κοινωνίας. Δεν μπορεί να είναι έθνος καταλήγει ο Πουλιόπουλος ούτε οι πρωτόγονες «*ορδές, γένη, ή αιματοσυγγενικές ομάδες*», ούτε οι ράτσες, ούτε τα διάφορα φύλα και οι ποικίλες φυλετικές αποχρώσεις, όλες αυτές οι ιστορικές κατηγορίες είναι διαφορετικές μορφές κοινωνικής συγκρότησης ανάλογα με τις συνθήκες της εκάστοτε πραγματικότητας[524].

---

[523] Δελμούζος Αλ., *Μαράσλειο και ζωή, ό.π*, σ. 28.

[524] Πουλιόπουλος Π. (ψευδ. Π. Σαρκάτος), «Εθνικισμός και αγριανθρωπισμός», εφ. *Ριζοσπάστης*, 23 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2832-1332.

Σε προηγούμενο άρθρο του[525], ο Π. Πουλιόπουλος, αρνείται να αποδεχθεί ότι αυτή η «*εθνικοανθρωπιστική θεωρία*» του Αλ. Δελμούζου, όπως την χαρακτηρίζει και την οποία παρουσιάζει στο «Μαράσλειο και ζωή», σχετίζεται με την «*σύγχρονη και ζωντανή*» πραγματικότητα, παρά μόνο σε ένα κομμάτι της αυτό το οποίο «*ολοένα και περισσότερο χάνει τη σπουδαιότητά του για τη ζωή της 'σύγχρονης' ανθρωπότητας· Τους κοινούς ψυχικούς, ηθικούς, ιστορικούς, γλωσσικούς, θρησκευτικούς δεσμούς που απαρτίζουν ωρισμένες ομάδες ανθρώπων σε ξεχωριστές λαϊκές οντότητες, σε έθνη-δεσμούς*»[526]. Δηλαδή υποστηρίζει εδώ καθαρά ο Π. Πουλιόπουλος, ότι αυτή η μορφή κοινωνικής συγκρότησης που ονομάζεται έθνος και την οποία ορίζοντας την αναφέρει ότι βασίζεται στα κοινά ψυχικά, ηθικά, ιστορικά, γλωσσικά και θρησκευτικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων, που την αποτελούν, τείνει να εξαφανισθεί σήμερα.

Σε άλλο σημείο, ο Π. Πουλιόπουλος εξηγεί αναλυτικά τι είναι το έθνος και με ποια διαδικασία δημιουργήθηκε, όπως φαίνεται πιο κάτω: «*Το έθνος είναι η μορφή μιας πολύ πλατύτερης κοινωνικής ομαδικότητας που διαδέχτηκε τις προηγούμενες, όταν, μέσα από την κατάρρευση των παλαιών οικονομικοκοινωνικών συνθηκών, η εξέλιξη δημιούργησε ωρισμένες ανάγκες και όρους οικονομικούς (ανάπτυξη εμπορίου συσσώρευση χρήματος, επέκταση αγορών, και συγκοινωνιακών δικτύων κλπ.). Αυτές οι ανάγκες ωδηγούσαν αναπόφευκτα, για την ικανοποίησή τους, στη συνένωση μέσα σε κάθε χώρα πολλών ξεχωριστών κλειστών ίσαμε τότε παραγωγικών και τοπικών λαϊκών μονάδων και στη συγκρότηση μιας πλατύτερης 'λαϊκής οντότητας', με ενιαίο σύστημα κρατικών θεσμών, ενιαία 'εθνική' γλώσσα, κοινές εκπολιτιστικές εκδηλώσεις γενικά. Ο σχηματισμός μιας τέτοιας λαϊκής οντότητας, του έθνους, συμπίπτει με την μεγάλη ανάπτυξη της παραγωγής εμπορευμάτων που διαδέχτηκε τις στενές τοπικές, 'φυσικές', οικονομικές μονάδες της φεουδαρχικής κοινωνίας και συμπίπτει με την αστικοποίηση των κοινωνιών, που γινότανε ασυνείδητα μέσα στους κόλπους των μεσαιωνικών κοινοτήτων. Ιστορικός ταξικός φορέας των αναγκών της νέας αυτής εξελίξεως είναι η μπουρζουαζία (αστική τάξη). Η μπουρζουαζία στάθηκε μέσα στην ιστορία η ζώσα εθνοδημιουργός δύναμη των κοινωνιών. Η απελευθέρωση από τα φεουδαρχικά δεσμά και η συγκρότηση των νεωτέρων εθνών είναι ο προοδευτικός, επαναστατικός ρόλος της τάξεως αυτής. Αυτή ωδήγησε τις νεώτερες κοινωνίες στη δημιουργία ενός ενιαίου συγκεντρωτικού κράτους ανώτερης εξουσίας στη θέση των διεσπαρμένων φεουδαλικών τοπαρχιών με τις κρατικοϊδιωτικές σχέσεις τους. Αυτή δημιούργησε τον ενιαίο 'εθνικό' στρατό στη θέση των μισθοφορικών φρουρών του φεουδάρχη, αυτή δημιούργησε μια ενιαία εθνική 'κουλτούρ', αυτή τέλος ενσάρκωσε το κίνημα της πνευματικής αναγεννήσεως του έθνους και τη διαμόρφωση μιας ενιαίας 'εθνικής' γλώσσας πάνω από την ποικιλία των τοπικών διαλέκτων και γλωσσικών ιδιωμάτων του παρελθόντος. Πότε έγινε αισθητή η ανάγκη μιας 'εθνικής' γλώσσας στη Γαλλία, Ιταλία, Ελλάδα και πότε εμφανίζεται το εθνικό 'αναγεννητικό' γλωσσικό και πνευματικό γενικά*

[525] *Στο ίδιο*, 21 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2830-1330.
[526] *Στο ίδιο*.

κίνημα στις χώρες αυτές; (Δάντε, Χριστόπουλος, Κοραής, Ψυχάρης κλπ.)»[527].

Στη συνέχεια, ο ίδιος ο Π. Πουλιόπουλος προτρέπει να διαβαστεί το βιβλίο του Μπρόϊντο[528], μα και ο Γ. Κορδάτος προσφεύγει στον Μπρόϊντο και υιοθετεί τον ορισμό του για το έθνος: «*Έθνος είναι σύνολο ανθρώπων που σχηματίζεται από τη γέννηση και ανάπτυξη του καπιταλισμού και χαρακτηρίζεται απ' την ύπαρξη μέσα σ' αυτό ορισμένων οικονομικών δεσμών καθώς και από την κοινότητα του εδάφους, της γλώσσας και του πολιτισμού (κουλτούρ)*»[529]. Συμπληρωματικά, ο Γ. Κορδάτος, αναφέρεται και στο τι δεν είναι έθνος, λέγοντας: δεν είναι έθνος μια «*ένωση ανθρώπων που σκέπτονται το ίδιο και ομιλούν την ίδια γλώσσα' ούτε 'το σύνολο των ανθρώπων που συνδέονται με ένα κοινό χαρακτήρα που στηρίζεται πάνω στη βάση της κοινής τύχης των ανθρώπων' ούτε πάλι 'έθνος είναι ένωση λαού που έχει κοινή καταγωγή, την ίδια γλώσσα και θρησκεία'*». Και στη συνέχεια τονίζει ο ίδιος με έμφαση αυτό που φαίνεται και στον ορισμό, δηλαδή ότι: «Το έθνος γενιέται μαζύ με τον καπιταλισμό. Όπως δε και ο καπιταλισμός δεν υπήρξε πάντα και ούτε είναι αιώνιος έτσι και το έθνος σαν ιστορικό φαινόμενο που είναι θα λείψει μαζύ με τον καπιταλισμό»[530].

Αμέσως μετά ο Γ. Κορδάτος αναλύει και την προοπτική της κατάργησης του κράτους αλλά και του έθνους. Πιο συγκεκριμένα κάνοντας μια μαρξιστική ανάλυση σημειώνει τα εξής: «*όπως το Κράτος ύστερα από την κοινωνική επανάσταση και τη διχτατορία του Προλεταριάτου, όταν θα δημιουργηθεί η κομμουνιστική κοινωνία και θα εκλείψουν οι τάξεις, θα σβύση, θα πεθάνει, έτσι και το Έθνος θα έχει την ίδια τύχη*». Εξάλλου και παρακάτω, ο Γ. Κορδάτος κριτικάρει την άποψη των αστών για το «*αιώνιο έθνος*» ως εξής: «*Τα συμφέροντα της αστικής τάξης τις επιβάλλουνε να διδάσκει και να προπαγανδίζει ότι το έθνος είναι αιώνιο, για να μπορεί να μπερδεύει την ταξική συνείδηση των*

---

[527] *Στο ίδιο*, 23 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2832-1332.

[528] Γράφει ο Π. Πουλιόπουλος: «*(Αναλυτικώτερη έκθεση της έννοιας του έθνους μπορεί κανένας να βρη στο περίφημο έργο του καθ. Μπρόϊντο: 'Το Εθνικό Ζήτημα κάτω από το φως του μαρξισμού' ελλ. Μετ. Α. Χαϊτά)*», *στο ίδιο*.

Αναφέρεται προφανώς στο βιβλίο που επιμελήθηκε ο ίδιος μαζί με τον Α. Χαϊτά, δηλαδή στο βιβλίο: Μπρόϊντο Γκ., *Το εθνικό ζήτημα κάτω από το φως του μαρξισμού*, (πρόλογος-μετάφρ.: Αν. Χαϊτάς, επιμέλεια: Α. Χαϊτάς-Π. Σαρκάτος [=Πουλιόπουλος]), εκδ. Σοσιαλιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα, 1925, 107σ.

[529] Κορδάτος Γ., *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία*, *ό.π.*, σ. 18.

Πρβλ. στη σελίδα 19 του πιο πάνω αναφερθέντος βιβλίου του Γκ. Μπρόϊντο όπου σημειώνεται ο ορισμός του έθνους ως εξής: «*έθνος είναι σύνολο ανθρώπων, το οποίο σχηματίζεται σαν αποτέλεσμα της γενέσεως και της αναπτύξεως του καπιταλισμού και χαραχτηρίζεται απ' την ύπαρξη μέσα σαυτό ορισμένων οικονομικών δεσμών, επίσης δε απ' την κοινότητα του εδάφους, της γλώσσης και της κουλτούρ*».

[530] *Στο ίδιο*, σσ. 17-18. Η έντονη γραφή είναι του Γ. Κορδάτου και όπως δηλώνει ο ίδιος στη υποσημείωση 2 της σελίδας 17, τις απόψεις αυτές δανείζεται από το «*ρώσσο καθηγητή Μπρόϊντο*».

καταπιεζομένων, και να καλλιεργεί τους σύγχρονους ιμπεριαλιστικούς της σκοπούς»[531].

Ο Π. Πουλιόπουλος, ως μαρξιστής, προσανατολισμένος στην κοινωνία, και στους κοινωνικούς αγώνες, αφού ασκήσει την κριτική του στο έθνος όπως περιγράφηκε πιο πάνω, αναλύει τις δυο κοινωνικές τάξεις στις οποίες σύμφωνα με τη μαρξιστική άποψη είναι χωρισμένη η κοινωνία. Για την αστική τάξη υποστηρίζει ότι, για μια μεγάλη ιστορική περίοδο, έπαιξε ρόλο 'εθνοδημιουργό', η δράση της ήταν προοδευτική διότι συμβάλλοντας στην εθνογένεση και στην εθνική συνειδητοποίηση των λαών επιτεύχθηκε τελικά το ξεπέρασμα του φεουδαρχικού συστήματος. Όμως με την ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος η αστική τάξη έγινε συντηρητική, «*αντιδραστική και εχθρός θανάσιμος κάθε προόδου της ανθρωπότητας,* (…) *εχθρός δηλαδή κάθε πραγματικού ανθρωπισμού*»[532].

Όμως, εξακολουθεί ο Π. Πουλιόπουλος, οι «*αμείλικτοι νόμοι της εξελίξεως του καπιταλισμού δημιουργούν πάλι μέσα στους κόλπους του και τους αντικειμενικούς και υποκειμενικούς κοινωνικούς παράγοντας που κατ' αναπότρεπτη ιστορική ανάγκη είνε προωρισμένοι να λύσουνε τη βασική του εσωτερική αντίφαση και μαζύ μ' αυτή να ελευθερώσουν την ανθρωπότητα από φρίκες της καπιταλιστικής θηριωδίας*». Γεννά, λοιπόν, ο ίδιος ο καπιταλισμός την *«ιστορική ενσυνείδητη δύναμη που θα τον καταλύση. Το 'νεκροθάφτη' του, την εργατική τάξη. Την επαναστατική τάξη που οφείλει να παίξη κατά τη δύση του καπιταλισμού τον επαναστατικό ρόλο τον οποίο στον καιρό της έπαιξε η μπουρζουαζία κατά την δύση του φεουδαλικού καθεστώτος*». Κατά τον τρόπο αυτό το προλεταριάτο με τη διεθνή του ένωση βοηθούμενο από το εθνικοεπαναστατικό κίνημα των αποικιακών λαών θα ελευθερώσει την ανθρωπότητα από τον αγριανθρωπισμό του ιμπεριαλιστικού καπιταλισμού και θα δημιουργήσει, μέσα από μια οργανωμένη και συστηματικά ρυθμισμένη Διεθνή Σοσιαλιστική Οικονομία, την Σοσιαλιστική Κοινωνία, δηλαδή την *«Ελεύθερη Κοινωνία του πραγματικού ανθρωπισμού, του Διεθνιστικού Ανθρωπισμού*»[533].

Προχωρώντας την ανάλυσή του σε επόμενο άρθρο, ο Π. Πουλιόπουλος διατυπώνει τα πιο πάνω με άλλα λόγια, αναφερόμενος στις δυο αυτές κοινωνικές τάξεις. Επεξηγεί ότι εκτός από τον ανθρωπισμό της αστικής τάξης υπάρχει ένας άλλος ανθρωπισμός, μια άλλη ηθική, ένα άλλο δίκαιο κλπ. δηλαδή άλλες αλήθειες ταξικές και αυτές, που έχουν καθορισθεί από άλλους κοινωνικοοικονομικούς όρους, και οι οποίες δημιουργούν τον προλεταριακό ανθρωπισμό, τον ανθρωπισμό της εργατικής τάξης. Για την εργατική τάξη «*ηθικό, τίμιο, ανθρώπινο κλπ. είναι να μισεί θανάσιμα τον καπιταλισμό και τα εθνικιστικά του μίση, να πολεμά τον πόλεμό του, να οργανώση την επανάσταση για το γκρέμισμα της κυριαρχίας του κεφαλαίου και του παράφρονος ανταγωνισμού των καπιταλιστικών 'πατρίδων' και για την εγκαθίδρυση της κυριαρχίας του εργατοαγροτικού*

---

[531] *Στο ίδιο*, σ. 18.

[532] Πουλιόπουλος Π. (ψευδ. Π. Σαρκάτος), «Εθνικισμός και αγριανθρωπισμός», εφ. *Ριζοσπάστης*, 24 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2833-1333.

[533] *Στο ίδιο*, 23 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2832-1332

λαού και του Σοσιαλισμού και της ρυθμισμένης παγκόσμιας κοινωνίας των εργαζομένων, που χωρίς αυτή καμμιά πραγματική ελευθέρωση από το ζυγό της κεφαλαιοκρατικής βαρβαρότητος δεν μπορεί να υπάρξη»[534].

Ο προσανατολισμός, και του Αλ. Δελμούζου και των μαρξιστών Π. Πουλιόπουλου και Γ. Κορδάτου, προς την *ανθρωπότητα*, ως κοινωνικού συνόλου υπαρκτού και δυνατού και ωφέλιμου να υπάρξει, διαπιστώνεται εύκολα στα κείμενά τους. Όμως την βλέπουν ο καθένας από διαφορετική οπτική γωνία και έτσι την φαντάζονται διαφορετική.

Ο Αλ. Δελμούζος διατείνεται ότι ιδανικό του είναι «*μια ανθρωπότητα με βασική αρετή την αγάπη και την ελευθερία*» και επειδή γι' αυτόν η ανθρωπότητα δεν είναι μια έννοια αφηρημένη την ορίζει ως εξής: «*Ανθρωπότητα θα πη σύνολο λαών, εθνών*», και συνεχίζοντας με κριτικό πνεύμα, εναντίον των μαρξιστών και όχι μόνο, λέει: «*όχι άθροισμα αχρωμάτιστων ανθρώπων. Τέτοιο άθροισμα ζη μόνον στη φαντασία μερικών ανθρώπων*». Και στο τέλος επεξηγεί: «*Έλληνες, Τούρκοι, Βούλγαροι, Γάλλοι, Γερμανοί κτλ. όλοι αυτοί οι λαοί, έθνη αποτελούν την ανθρωπότητα, και ελεύθερη ανθρωπότητα θα πη ελεύθερα έθνη*»[535]. Συνεχίζοντας υποστηρίζει ο Αλ. Δελμούζος ότι «*καλλιεργώντας τα δικά σου, τα εθνικά στοιχεία υπηρετείς όχι μόνον τον εαυτό σου και τον τόπο σου, αλλά και την ανθρωπότητα, τον ανθρώπινο πολιτισμό και τον ανθρωπισμό*»[536]. Έτσι λοιπόν όπως είναι απαραίτητη η αυτοσυντήρηση του ατόμου είναι και του συνόλου, και κατά συνέπεια είναι βιολογική ανοησία «*κάθε ενέργεια εναντίον της εθνικής αυτοσυντηρήσεως*», ως επίσης είναι «*ενέργεια εναντίον της ανθρωπότητας, του ανθρώπινου πολιτισμού και του ανθρωπισμού*»[537]. Διότι, εξηγεί ο ίδιος, το έθνος ως ένα μέρος του όλου, δηλαδή της ανθρωπότητας, όταν προοδεύει αυτό, προοδεύει συνάμα ολόκληρη η ανθρωπότητα ή το αντίθετο.

Ο Π. Πουλιόπουλος πάλι, με τη σειρά του, στα άρθρα του, αφήνει να εννοηθεί ότι προοβλέπει σε μια ανθρωπότητα πραγματικά ελεύθερη, χωρίς τον ανταγωνισμό των «*καπιταλιστικών πατρίδων*», μετά από την επικράτηση του κομμουνισμού και την εγκαθίδρυση «*της κυριαρχίας του εργατοαγροτικού λαού και του Σοσιαλισμού και της ρυθμισμένης παγκόσμιας κοινωνίας των εργαζομένων*»[538].

---

[534] *Στο ίδιο*, 28 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2837-1337.

[535] Δελμούζος Αλ., *Μαράσλειο και ζωή, ό.π*, σ. 27.

[536] *Στο ίδιο*, σ. 30.

[537] *Στο ίδιο*, σσ. 30-31. Σημειώνει ο Αλ. Δελμούζος: «*Αν στο άτομο η αυτοσυντήρηση είναι βιολογική ανάγκη, πολύ περισσότερο στο σύνολο, αφού το άτομο απομονωμένο δεν υπάρχει, είναι λογική αφαίρεση. Η εθνική αυτοσυντήρηση είναι βιολογική ανάγκη, στοιχειώδης προϋπόθεση της ζωής, είναι ακόμη απαίτηση του ανθρωπισμού. Έτσι κάθε ενέργεια εναντίον της εθνικής αυτοσυντηρήσεως (πρβλ. αίτημα για την αυτονομία της Μακεδονίας) είναι αυτοκτονία και του ατόμου και του συνόλου, είναι βιολογική ανοησία. Κ' είναι ακόμη ενέργεια εναντίον της ανθρωπότητας, του ανθρώπινου πολιτισμού και του ανθρωπισμού, αν δε θέλωμε να είναι ατά λόγια μονάχα*».

[538] Πουλιόπουλος Π. (ψευδ. Π. Σαρκάτος), «Εθνικισμός και αγριανθρωπισμός», εφ. *Ριζοσπάστης*, 23 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2837-1337.

Στο ίδιο, άρθρο, ο Π. Πουλιόπουλος παραθέτει τα ίδια τα λόγια του Γάλλου Ανρί Μπαρμπύς, για να ενισχύσει την πεποίθησή του για μια πραγματική ελεύθερη ανθρωπότητα: «*Η πατρίδα σήμερα αποκλείει την ανθρωπότητα. Είμαι πρώτα άνθρωπος κ' ύστερα Γάλλος*». Και στη συνέχεια, ο αρθρογράφος, για να ενισχύσει και να εξηγήσει τη θέση του, παραθέτει και την άποψη του Ανατόλ Φρανς, ο οποίος υποστηρίζει ότι μόνο η εργατική τάξη είναι «*μια δύναμη εξανθρωπισμού και ειρηνεύσεως του κόσμου*», η οποία «*οδηγή αναπότρεπτα τον κόσμο προς την διεθνή ενοποίηση των ανθρώπων*», διότι είναι αδύνατον η τάξη αυτή «*να ελευθερωθεί από το κεφάλαιο χωρίς ν' απελευθερώση και την ανθρωπότητα όλη από τα δεσμά του Ιμπεριαλισμού*».

Αμέσως μετά ο Π. Πουλιόπουλος, απαντώντας στην κατηγορία του Αλ. Δελμούζου για το ότι δήθεν οι μαρξιστές πιστεύουν σε μια ανθρωπότητα που αποτελείται από ένα «*άθροισμα αχρωμάτιστων ανθρώπων*», σημειώνει: Με τα λεγόμενα του Αλ. Δελμούζου «*θαρρεί κανένας πως κομμουνισμός είναι ένας ισοπεδωτικός οδοστρωτήρας που απειλεί να εξαφανίση μονομιάς όχι μόνο τις φυσικές ιδιομορφίες που ξεχωρίζουν τ' άτομα αναμεταξύ τους (μήπως και γι' αυτό δεν μας κατηγορούν οι μικροαστοί), αλλά και τις διάφορες ποικιλίες και αποχρώσεις μεταξύ των λαών. Ο κ. Δ.* [Αλ. Δελμούζος] *προφανώς σκιαμαχεί. Πουθενά στο κομμουνιστικό μας πρόγραμμα δεν είναι γραμμένες τέτοιες χονδροειδείς ανοησίες*». Αν ο Αλ. Δελμούζος διάβαζε το πρόγραμμά μας, γράφει ο Π. Πουλιόπουλος, θα έβλεπε ότι στη «*μεταβατική περίοδο από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό, την περίοδο της Δικτατορίας του Προλεταριάτου*», το διεθνιστικό μας πρόγραμμα, που είναι «*επιστημονικό, κι' όχι βγαλμένο από το μυαλό κανενός ευκολοφάνταστου κοσμοδιορθωτή*», λαμβάνει υπόψη του όλες τις «*ιδιομορφίες των 'ξεχωριστών εθνικών πεδίων'*» ή αλλιώς «*όλες τι ποικίλες 'εθνικές' ιδιοτυπίες κάθε χώρας και λαού*».

Αμέσως παρακάτω ο Π. Πουλιόπουλος αναλύει τη διαδικασία που θα ακολουθηθεί μέσα στην κοινωνία, ώσπου να εξαφανισθούν οι εθνικές ιδιομορφίες και ώσπου να επικρατήσει, τελικά, η «*Διεθνής Σοσιαλιστική Κοινωνία*» σ' όλο τον κόσμο. Ας δούμε πως ο Π. Πουλιόπουλος εξηγεί τα πιο πάνω: «[Το πρόγραμμά μας] *διαπιστώνει απλώς τις ιστορικοϋλιστικές συνθήκες που τις δημιουργούν, και την διεθνιστική τάση που γέννησε ήδη από τώρα σε όλες τις εκδηλώσεις της κοινωνικής ζωής ο διεθνής χαρακτήρας της καπιταλιστικής οικονομίας. Την ολοένα και μεγαλύτερη υπεροχή των διεθνών στοιχείων πάνω στα εθνικά, υπεροχή που στο τέλος μέσα στη Διεθνή Σοσιαλιστική Κοινωνία παίρνει την ανώτερή της έκφανση με τη φυσική και βαθμιαία εξαφάνιση των ποικιλιών των εθνικών μορφών, τις οποίες είχαν γεννήσει οι εξαφανισμένοι πια τότε ολοκληρωτικά καπιταλιστικοί όροι. Το πέρασμα αυτό φυσικά δεν μπορεί να γίνη μονομιάς. Η βαθμιαία εξαφάνιση των εθνικών ιδιομορφιών θα περάση διάφορα ιστορικά στάδια ανάλογα με το βαθμό της συσφίξεως των σχέσεων κλπ. Πόσα και ποια στάδια και ποικιλίες μας παρουσίασεν ο σχηματισμός του έθνους, ποικιλίες που τόσο συγχύζουν πολλούς στην κατανόηση της*

έννοιας του και του περιεχομένου, επειδή ακριβώς τα δεύτερα τους εμποδίζουν να δουν το δάσος!»[539].

Παρακολουθώντας τη σκέψη του Αλ. Δελμούζου και του Π. Πουλιόπουλου θα πρέπει να σημειωθούν τα εξής. Ο Π. Πουλιόπουλος υπαινίσσεται ότι ο κομμουνισμός δεν «*απειλεί να εξαφανίση μονομιάς*» όλες τις «*ποικιλίες και αποχρώσεις μεταξύ των λαών*», αλλά θα συμβεί μια «*φυσική και βαθμιαία εξαφάνιση των ποικιλιών των εθνικών μορφών*», οι οποίες διαφορές είναι φυσικό και επιβεβλημένο να εξαφανισθούν, διότι τις διαφορές αυτές «*είχαν γεννήσει οι εξαφανισμένοι πια τότε ολοκληρωτικά καπιταλιστικοί όροι*», εξαφανισμένοι διότι θα έχει επικρατήσει η Διεθνής Σοσιαλιστική Κοινωνία. Αντίθετα ο Αλ. Δελμούζος λέει καθαρά πως «*ανθρωπότητα θα πη σύνολο λαών, εθνών*» που θα συνυπάρχουν μεταξύ τους και θα φτιάχνουν μια οικουμενική κοινωνία «*με βασική αρετή την αγάπη και την ελευθερία*». Συμπερασματικά ενώ ο Αλ. Δελμούζος θέλει μια ανθρωπότητα ποικιλόμορφη και ομονοούσα, πιστεύοντας ότι τα έθνη, άρα και οι ιδιομορφίες τους, υπήρχαν πάντοτε, προ ή και μετά την ύπαρξη της καπιταλιστικής κοινωνίας, και το ζητούμενο είναι η ανθρωπότητα να ομονοεί εμφορούμενη από τα ιδανικά του ανθρωπισμού, αντίθετα ο Π. Πουλιόπουλος θέλει μια ανθρωπότητα που σταδιακά, με την διαμόρφωση της «*Διεθνούς Σοσιαλιστικής Κοινωνίας*», θα εκλείψουν οι εθνικές ιδιοτυπίες και ιδιομορφίες και βεβαίως έτσι θα υπάρξει μια ανθρωπότητα χωρίς διαφορές και αντιπαλότητες, τις οποίες άλλωστε έχει δημιουργήσει μέχρι τότε η ύπαρξη της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Και ο Γ. Κορδάτος, ο οποίος έχει υπόψη του τη ανάλυση του Μπρόϊντο για το έθνος και την ανθρωπότητα, αντιμετωπίζει την έννοια και την ανάλυση της ανθρωπότητας με τον ίδιο τρόπο που το κάνει ο Π. Πουλιόπουλος, αλλά και ο Μπρόϊντο. Δηλαδή, σημειώνει ο Γ. Κορδάτος: «*Μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία γενιέται η παγκόσμια οικονομία που θα την διαδεχτεί. Όπως και η καπιταλιστική οικονομία γεννήθηκε μέσα από τη φεουδαρχικήν οικονομία. Η παγκόσμια οικονομία όμως απαιτεί παγκόσμια κοινωνική οργάνωση της ανθρωπότητας και γι' αυτό η σημερινή κατά έθνη οργανωμένη ανθρωπότητα δεν μπορεί να υπάρξει με την παγκόσμια οικονομία. Μέσα στην μελλοντική κομμουνιστική κοινωνία οι εθνικές οργανώσεις δεν μπορούν να υπάρξουν*»[540].

Από τα προηγούμενα συμπεραίνουμε ότι η μόνη διέξοδος της παγκόσμιας οικονομίας είναι, είτε η καπιταλιστική παγκοσμιοποίηση είτε η κομμουνιστική διεθνοποίηση. Και οι δυο διαδικασίες φαίνονται ως αλλοτριωτικές των εθνικών πολιτισμών και ομογενοποιητικές συνάμα. Όμως ο Αλ. Δελμούζος προτείνει μια, κατά την άποψή του, εφικτή τρίτη λύση, δηλαδή, προτείνει μια παγκόσμια οικονομία και κοινωνία, η οποία να μπορεί να λειτουργεί εύρυθμα αφενός, και να μπορεί να σέβεται τις ποικίλες εθνικές ιδιομορφίες και ιδιοτυπίες αφετέρου, χωρίς να βλάπτεται ούτε η παγκόσμια κοινωνία ούτε και οι επιμέρους εθνικές κοινωνίες.

---

[539] *Στο ίδιο*, 28 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2842-1342.
[540] Κορδάτος Γ., *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία*, *ό.π.*, σ. 18.

4.2.3.2 Ιδεολογίες κοινωνικών συνόλων

4.2.3.2.1 Για την κοινωνική τάξη

Ως προς την κοινωνία και τις *κοινωνικές τάξεις*, ο Αλ. Δελμούζος, επισημαίνει ότι «*όσο μεγαλύτερες και οξύτερες είναι οι αντιθέσεις των κοινωνικών τάξεων ή και η αντίθεση μέσα στην ίδια τάξη, τόσο η πίεση των διοικούντων είναι βαρύτερη, επομένως τόσο περισσότερο υποχωρεί το αίσθημα της ολότητας στο συμφέρον της τάξεως (αρχαίες πολιτείες, σύγχρονη κατάσταση). Ότι για αυτό όσοι ζητούν να περιορίσουν την οξύτητα των κοινωνικών αντιθέσεων εργάζονται για το συμφέρον του συνόλου (νομοθεσία Σόλωνος, εργατική νομοθεσία, απαλλοτρίωση μεγάλων κτημάτων και διανομή σε ακτήμονες κτλ.)*»[541]. Εδώ γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι ο Αλ. Δελμούζος είναι υπέρ της αμβλύνσεως των αντιθέσεων μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών τάξεων, ώστε εξελικτικά να οδηγηθούμε σε μια αρμονική κοινωνία «*για το συμφέρον του συνόλου*».

Η προηγούμενη ιδεολογική στάση εμφορείται από τον *νεοκαντιανισμό* και τον *ηθικό σοσιαλισμό* των διαφόρων «*φιλοσόφων και κοινωνιολόγων*» της Ευρώπης. Αυτήν την ιδέα ασπάζονται ο Αλ. Δελμούζος και άλλοι Έλληνες διανοητές, όπως έχει υποστηρίξει ο Γ. Κορδάτος, δηλαδή την επιστροφή στη φιλοσοφία του Καντ, η οποία χρησιμεύει στην αστική επιστήμη για να συμφιλιώσει τις κοινωνικές τάξεις ('αρμονία των τάξεων'), να παρουσιάσει το σημερινό καθεστώς σταθερό, αμετάβλητο, αιώνιο και να αδυνατίσει τον επαναστατικό μαρξισμό. Έτσι οι διάφοροι νεοκαντιανοί, ρεφορμιστές (Ρ. Στάμμλερ, Ερ. Σπένσερ, Σόμπαρτ, Χέρκνερ, Α. Wagner, Σμόλλερ, Fd. Bernstein, Alf. Weber, Φαβιανοί) άμεσα ή έμμεσα προσπάθησαν να υποκαταστήσουν τον ιστορικό υλισμό με άλλες ιδεαλιστικές θεωρίες[542].

Κατά τον Γ. Κορδάτο, λοιπόν, γίνεται μια προσπάθεια ώστε η μαρξιστική άποψη περί «*πάλης των τάξεων*» να αντικατασταθεί από την «*αρμονία των τάξεων*». Σ' αυτή την ενδεχόμενη εξέλιξη ο μαρξισμός αντιτάσσει την «*κατάργηση των τάξεων*». Πολύ γλαφυρά, ο Γ. Κορδάτος το εξηγεί αυτό ως εξής: «*Η πάλη των τάξεων όμως συνεχίζεται. Οι προσπάθειες της αστικής επιστήμης αποτύχανε. Κεφαλαιοκρατία και εργατική τάξη βρίσκονται αντιμέτωποι. Καμιά 'ηθική' διδασκαλία δεν μπορεί να σταματήσει τον υπέρ όλων αγώνα. Η κεφαλαιοκρατία υψώνει με ισουητικήν υπουλότητα το σύνθημα 'αρμονία των τάξεων'. Η εργατική τάξη όμως ξέρει ότι το σύνθημα αυτό σημαίνει διατήρηση της οικονομικής και κοινωνικής εκμετάλλευσης της κεφαλαιοκρατίας επάνω στα εργαζόμενα λαϊκά στρώματα. Και γι' αυτό αντιτάσσει το δικό της σύνθημα κατάργηση των τάξεων που σημαίνει μετάβαση σε νέο στάδιο της ανθρώπινης κοινωνίας. Στο καθεστώς του σοσιαλισμού*»[543].

Ανακεφαλαιώνοντας τονίζουμε ότι σε ιδεολογικό επίπεδο ως προς την κοινωνία, τους κοινωνικούς αγώνες και τις κοινωνικές τάξεις, η αντιπαράθεση έγκειται, στο δίπολο ανάμεσα στην κλασσική μαρξιστική

---

[541] Δελμούζος Αλ., *Μαράσλειο και ζωή*, *ό.π*, σ. 20.
[542] Κορδάτος Γ., *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία*, *ό.π.*, σ. 13.
[543] *Στο ίδιο*, σ. 14.

ιδεολογία περί της «*πάλης των τάξεων*» από τη μια, και στη νεοκαντιανή συμφιλιωτική ιδεολογία περί «*αρμονίας των τάξεων*» από την άλλη. Στην τελευταία άποψη των ρεφορμιστών ο μαρξισμός αντιτάσσει το σύνθημα περί «*κατάργησης των τάξεων*», αφού προηγηθεί πρώτα η επιτυχημένη «*μετάβαση σε* [ένα] *νέο στάδιο της ανθρώπινης κοινωνίας. Στο καθεστώς του σοσιαλισμού*»[544].

4.2.3.2.2 Για το έθνος

Στις ιδεολογίες περί του έθνους ως κοινωνικού συνόλου εμφανίζεται, όπως είναι φυσικό, η αντιπαράθεση μεταξύ *εθνικισμού* και *διεθνισμού*. Μεταξύ αυτών των δυο αντιθετικών πόλων ο Αλ. Δελμούζος προτείνει, ως μια μέση λύση, την άποψή του περί *εθνισμού*. Έτσι τελικά η διαμάχη στο κεφάλαιο αυτό διεξάγεται ανάμεσα στον εθνισμό του Αλ. Δελμούζου, από τη μια πλευρά, και στον μαρξιστικό διεθνισμό του Π. Πουλιόπουλου από την άλλη, μέσω της έντονης κριτικής που ασκεί ο δεύτερος στον πρώτο.

Ο Αλ. Δελμούζος, αφού υποβάλλει την άποψή του για το έθνος, περιγράφει τα επιμέρους χαρακτηριστικά, τα οποία αποτελούν την εθνική ταυτότητα, ως εξής: «*Όσο περισσότερα και σημαντικώτερα τα κοινά στοιχεία, τόσο συνεκτικώτερος ο δεσμός των ατόμων και ομάδων που αποτελούν το έθνος. Δεν έχομε μόνον 'κοινές ιστορικές περιπέτειες, πλήθος στοιχεία κοινής καταγωγής, κοινά στοιχεία πολιτισμού και προπάντων συνείδηση ότι αποτελούμε ιδιαίτερη λαϊκή ενότητα', αλλά έχομε τις ίδιες αξίες του πολιτισμού και προπάντων συνείδηση για παράδοση περασμένη υπέρλαμπρη, μιλούμε την ίδια γλώσσα, έχομε την ίδια θρησκεία, πλήθος ήθη και έθιμα κοινά, πλήθος κοινές εκδηλώσεις της ζωής*»[545].

Και αμέσως μετά, ο ίδιος τονίζει με έμφαση πως ο εθνισμός «*δεν είναι δημιούργημα της φαντασίας που μπορείς να το πετάξης όταν θελήσης. Είναι πραγματικότητα αιώνων ζυμωμένη στο αίμα, που τη ζης και καθορίζει τη ζωή σου. Κάθε άτομο γεννιέται και ανήκει σε ωρισμένη κοινωνία, σε ωρισμένο τόπο και έθνος,* (…) *έχει πολλά χαρακτηριστικά κοινά με όλα τα άτομα που ανήκουν στο ίδιο έθνος. Τα στοιχεία αυτά καθορίζουν μια ξεχωριστή ψυχολογία και ιδιοσυγκρασία του Γάλλου, άλλη του Γερμανού και άλλη του Ρώσσου.* (…) *Όλα αυτά ξεχωρίζουν εντονώτατα την εθνική μας φυσιογνωμία, που δεν μπορεί να την αλλάξη κανείς μας, γιατί κανείς δεν μπορεί να ξερριζώση τον εαυτό του, την υπόστασή του. Όλο μας το είναι είναι ζυμωμένο με τα κοινά αυτά στοιχεία, μ' αυτά αισθανόμαστε, σκεπτόμαστε, ζούμε. Γι' αυτό ο κάθε άνθρωπος ζη αληθινά και εντατικά τον εαυτό του μόνο στον τόπο, στο έθνος που ασυνείδητα τον έχει διαπλάσει.* (…) *Όπως τ' άτομο έτσι και το σύνολο. Ένας λαός, ένα έθνος ζη πραγματικά, εντατικά, προοδεύει και δημιουργεί όταν βασίζεται στον εθνισμό του, στα δικά του στοιχεία, στη δική του πραγματικότητα, αλλά την πραγματικότητα τη σύγχρονη και ζωντανή. Και τότε μόνον είναι δυνατόν και τα δικά του περασμένα και οι πνευματικές και ηθικές κατακτήσεις άλλων λαών ν' αφομοιωθούν αληθινά και να γίνουν και γι'*

---

[544] *Στο ίδιο*, σ. 14.

[545] Δελμούζος Αλ., *Μαράσλειο και ζωή, ό.π*, σ. 28.

αυτό πηγή ζωής. (…) *Έτσι και για τ' άτομο και για το σύνολο πραγματική ζωή και δημιουργία, αληθινός πολιτισμός δεν μπορεί να υπάρξη παρά μόνον στον εθνισμό. Καλλιεργώντας τα δικά σου, τα εθνικά στοιχεία υπηρετείς όχι μόνον τον εαυτό σου και τον τόπο σου, αλλά και την ανθρωπότητα, τον ανθρώπινο πολιτισμό και τον ανθρωπισμό. Έτσι μόνον μπορείς να τον υπηρετήσης. Γιατί όπως η ανθρωπότητα δεν είναι άθροισμα αχρωμάτιστων ατόμων, έτσι και ο ανθρώπινος πολιτισμός δεν είναι κάτι αχρωμάτιστο, αλλά η συνισταμένη των πολιτισμών που έχουν τα διάφορα έθνη*»[546].

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζει πως ο εθνισμός είναι μια «*πραγματικότητα αιώνων*» και ως τέτοια έχει δημιουργήσει, στα άτομα που αποτελούν το ίδιο έθνος, πολλά κοινά χαρακτηριστικά, δηλαδή τους έχει διαμορφώσει μια ιδιαίτερη «*ψυχολογία και ιδιοσυγκρασία*», μια ιδιαίτερη εθνική φυσιογνωμία, η οποία κάνει τον άνθρωπο να ζήσει αληθινή ζωή μόνο μέσα στο έθνος του. έτσι, βασιζόμενο στον εθνισμό του (στα δικά του χαρακτηριστικά), το άτομο προοδεύει μέσα στο δικό του γνώριμο εθνικό περιβάλλον. Προοδεύοντας το άτομο προοδεύει και το σύνολο, δηλαδή το έθνος, αλλά και όλη η ανθρωπότητα (ως σύνολο εθνών) με τον πολιτισμό της, καθότι ο Αλ. Δελμούζος αποφαίνεται σταθερά ότι: «*ο ανθρώπινος πολιτισμός δεν είναι κάτι αχρωμάτιστο, αλλά η συνιστάμενη των πολιτισμών που έχουν τα διάφορα έθνη*».

Ο Αλ. Δελμούζος καταλήγει τελικά στο συμπέρασμα πως η εθνική αυτοσυντήρηση είναι μια βιολογική ανάγκη και για το άτομο και για το έθνος, διότι: «α*ν στο άτομο η αυτοσυντήρηση είναι βιολογική ανάγκη, πολύ περισσότερο στο σύνολο, αφού το άτομο απομονωμένο δεν υπάρχει, είναι λογική αφαίρεση. Η εθνική αυτοσυντήρηση είναι βιολογική ανάγκη, στοιχειώδης προϋπόθεση της ζωής, είναι ακόμη απαίτηση του ανθρωπισμού*». Και στη συνέχεια ο ίδιος επιτίθεται εναντίον της άποψης περί αυτονομίας της Μακεδονίας και της Θράκης των ελλήνων κομμουνιστών και γράφει συγκεκριμένα: «*κάθε ενέργεια εναντίον της εθνικής αυτοσυντηρήσεως (πρβλ. αίτημα για την αυτονομία της Μακεδονίας) είναι αυτοκτονία και του ατόμου και του συνόλου, είναι βιολογική ανοησία. Κ' είναι ακόμη ενέργεια εναντίον της ανθρωπότητας, του ανθρώπινου πολιτισμού και του ανθρωπισμού, αν δε θέλωμε να είναι ατά λόγια μονάχα*»[547].

Σε άλλο σημείο ο Αλ. Δελμούζος επανέρχεται στο ίδιο θέμα περί εθνικής αυτοσυντήρησης και διατείνεται πως «*η αυτοσυντήρηση και η ελευθερία είναι για κάθε έθνος ανάγκη βιολογική. Ότι την ανάγκη αυτή την υπηρετεί το εθνικό αίσθημα, το αίσθημα του συνόλου. Ότι χαλάρωση του αισθήματος αυτού οδηγεί σε καταστροφή (Ρωμαιοκρατία, μικρασιατική καταστροφή)*»[548].

Έχουμε, λοιπόν, υποχρέωση να στηρίζουμε το εθνικό αίσθημα, και ο καταλληλότερος χώρος, για να καλλιεργηθεί το αίσθημα αυτό, είναι το

---

[546] *Στο ίδιο*, σσ. 28-30.
[547] *Στο ίδιο*, σσ. 30-31.
[548] *Στο ίδιο*, σ. 20.

σχολείο, υποστηρίζει ο Αλ. Δελμούζος, και πιο συγκεκριμένα προχωρά και σημειώνει πως η λειτουργία του σχολείου θα πρέπει να στηρίζεται στη *σχολική κοινότητα*, διότι εξηγεί πως «*εκεί ο κάθε μαθητής θα δίνη ό,τι μπορεί, μα θα το δίνη όσο το δυνατόν πιο τέλεια ανάλογα με τις δυνάμεις του. Το κάθε παιδί θα δημιουργή και θα προάγη το ομαδικό έργο από τη δική του κλίση και ικανότητα. Έτσι θ' αναπτύσση τη δική του ατομικότητα, αλλά μέσα σε μια κοινότητα, στην ευεργετική επίδραση της κοινοτικής ζωής και εργασίας. Όχι ισοπέδωση, αλλά ποικιλία από ατομικότητες, από δυνάμεις, όλες όμως συντονισμένες σε σύνολο αρμονικό. Σ' αυτό και ο πιο ταπεινός εργάτης είναι πολύτιμος. Έτσι μορφώνεται και αναπτύσσεται το κοινωνικό ένστικτο και η κοινωνική αρετή. Στο κοινωνικό όμως ένστικτο έχει τις ρίζες του το εθνικό αίσθημα, και καλλιέργεια του πρώτου βάζει στερεά θεμέλια για το δεύτερο*»[549]. Σήμερα μάλιστα η ανάγκη για να τονωθεί το κοινωνικό ένστικτο είναι μεγαλύτερη, επειδή όπως υποστηρίζει ο Αλ. Δελμούζος, έχει χαλαρώσει σε τέτοιο βαθμό κατά τον οποίο «*συχνά υπερισχύει ο εγωισμός και το συμφέρον του ατόμου, του κόμματος ή της κοινωνικής τάξεως*»[550].

Ένα λογικό ερώτημα που προκύπτει είναι: γιατί να προσπαθήσουμε να τονώσουμε το κοινωνικό ένστικτο το οποίο δημιουργεί την χρήσιμη για τον άνθρωπο συνοχή της κοινωνίας; Αν υπάρχει η τάση να εξαφανισθεί το ένστικτο αυτό τότε είναι αταίριαστο με τη φύση του ανθρώπου και συνεπώς δεν αξίζει τον κόπο να υφίσταται, αν πάλι έχει ισχυρές βάσεις στην ανθρώπινη φύση τότε αποκλείεται να εκλείψει και κακώς ανησυχούμε ή προσπαθούμε να το τονώσουμε, δηλαδή κακώς προσπαθούμε για ένα αποτέλεσμα αναπόφευκτο.

Ο Αλ. Δελμούζος υποστήριξε προηγούμενα στο φιλοσοφικό επίπεδο ότι μέσα στην φύση του ανθρώπου υπάρχει η καντιανή κατηγορική προσταγή, η οποία κατευθύνει την ηθική πρακτική του ανθρώπου, άρα με αυτή τη λογική το κοινωνικό ένστικτο πρέπει να έχει την τάση να επικρατήσει. Με αυτή την καντιανή λογική, την οποία ασπάζεται και ο Αλ. Δελμούζος, η φύση του ανθρώπου έχει την τάση να τον οδηγεί στις αιώνιες και απόλυτες ηθικές αξίες που πηγάζουν από την κατηγορική προσταγή, άρα ο άνθρωπος οδηγείται προς την διαφύλαξη του κοινωνικού ιστού και κατ' επέκταση στη συνοχή του εθνικού συνόλου. Αν είναι έτσι τότε γιατί ο Αλ. Δελμούζος ανησυχεί και μιλά για χαλάρωση του κοινωνικού ενστίκτου; Άρα λοιπόν ή δεν υπάρχει η χαλάρωση αυτή ή η φύση του ανθρώπου δεν προϋποθέτει το κοινωνικό ένστικτο απαραιτήτως.

Οι μαρξιστές υποστηρίζουν ότι ως φυσική νομοτέλεια ο κοινωνικοοικονομικός παράγοντας θα οδηγήσει την εξέλιξη της κοινωνίας προς την σοσιαλιστική κοινωνία πρώτα και στην αταξική και διεθνιστική κοινωνία κατόπιν[551].

---

[549] *Στο ίδιο*, σ. 15.

[550] *Στο ίδιο*, σ. 24.

[551] «*Ας μην ξεχνούμε, επίσης, ότι ο Μαρξ θεωρεί πως μια ορισμένη φύση του ανθρώπου και της ιστορίας οφείλει να οδηγήσει τον άνθρωπο και την ιστορία στο τέλος τους, στον προκαθορισμένο τους σκοπό, τον κομμουνισμό*», στο: Θεοδωρίδης Αλ., *Η λογική και η οντολογία του φαντασιακού στη φιλοσοφία*

Και οι μαρξιστές και οι νεοκαντιανοί πιστεύουν, τελικά, σε μια φυσική και μηχανιστική πορεία των πραγμάτων είτε με την συνέργια του ανθρώπου είτε χωρίς αυτήν.

Τα ερωτήματα που προκύπτουν από τους προηγούμενους συλλογισμούς είναι: α) η φυσική νομοτέλεια καθορίζει την εξέλιξη της κοινωνικής πραγματικότητας; β) η φύση του ανθρώπου καθορίζει την ηθική πρακτική του; γ) ο άνθρωπος εντάσσεται μέσα στη φύση, και επομένως εκτελεί μια προκαθορισμένη αποστολή δ) ο άνθρωπος έχει την ελευθερία της βούλησης του, δηλαδή μπορεί να καθορίσει ελεύθερα τη σκέψη και την πράξη του ώστε να λειτουργήσει αντιθετικά προς την φυσική νομοτέλεια των κοινωνικοοικονομικών όρων αλλά και εναντίον ακόμα της κατηγορικής προσταγής του Καντ και των ηθικών προσταγών που προκύπτουν απ' αυτή;

Απαντήσεις εύκολες είναι πολύ δύσκολο να δοθούν στα φιλοσοφικά αυτά ερωτήματα.

Επίσης στο προηγούμενο απόσπασμα του, ο Αλ. Δελμούζος, υπαινίσσεται ότι κακώς το ατομικό καλό, δηλαδή το συμφέρον του ατόμου ή και μιας μικρής ομάδας επικρατεί του γενικού καλού, δηλαδή του συμφέροντος του εθνικού συνόλου. Στρέφεται εδώ ο Αλ. Δελμούζος εναντίον του εγωιστικού ατόμου και των ομάδων -κυρίως κομμάτων ή τάξεων, που φροντίζουν μονομερώς τα δικά τους συμφέροντα, τα οποία πολλές φορές έρχονται σε αντίθεση με τα συμφέροντα του έθνους. Διότι έτσι, υποστηρίζει ο Αλ. Δελμούζος πως καταστρέφεται η εθνική συνοχή, με κίνδυνο διάλυσης του έθνους και συνεπώς, με το σκεπτικό αυτό, υπάρχει δυσλειτουργία και στην ανθρωπότητα της οποίας ο πολιτισμός προοδεύει όταν προοδεύουν και τα επί μέρους έθνη, δηλαδή βάση της θεωρίας του είναι η άποψη πως υγιή μέλη δημιουργούν αναπόφευκτα ένα υγιές οργανικό σύνολο. Εδώ οι βολές απευθύνονται εναντίον όχι μόνο του *νεοελληνικού κομμουνισμού*, αλλά και εναντίον των οπαδών του *Εθνικού Συνεδρίου*.

Πιο συγκεκριμένα στρέφεται εναντίον του *νεοελληνικού κομμουνισμού* γιατί: «*εθνισμός και πατρίδα ούτε λόγια είναι, ούτε μέσα των αστών για να εκμεταλλεύωνται τους φτωχούς, ούτε ιδιοκτησία, αλλά η ίδια μας η ζωή και τη ζωή μας αυτή, την ένωση και την αυθυπαρξία της, τον ανθρωπισμό μας συμβολίζει η εθνική μας σημαία*»[552].

Ο Αλ. Δελμούζος προχωρεί πιο πέρα και απαντά στις κατηγορίες των κομμουνιστών περί εθνικισμού και εθνικιστικού μίσους γράφοντας: «*Εθνισμός όμως δεν σημαίνει μίσος εναντίον των άλλων εθνών, και καλλιέργεια του πρώτου δεν προϋποθέτει και καλλιέργεια του δευτέρου; Για να ζήσω ως ελεύθερος άνθρωπος μου φτάνει η εθνική μου αυτοσυντήρηση και αυθυπαρξία. Κάθε ενέργεια πέρα από τα όρια αυτά είναι αδικαιολόγητη και ανήθικη (οι Ιταλοί π.χ. στα Δωδεκάνησα). Γιατί όπως εσύ έτσι και ο άλλος έχει το ίδιο δικαίωμα στη ζωή, και μπορεί να ζήση και να υψώση και τη δική του την ανθρώπινη ζωή μόνον ελεύθερος*

του Κ. Καστοριάδη, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2002, σ. 209.

[552] *Στο ίδιο*, σ. 31.

μέσα στο εθνικό σύνολο που ανήκει. Γι' αυτό η αρχή των εθνοτήτων είναι ιερή. Για την εθνική μου όμως αυτοσυντήρηση δεν έχω ανάγκη να κηρύξω την περιφρόνηση και το μίσος εναντίον άλλων λαών. Γιατί και τα δυο σκοτώνουν τον ανθρωπισμό, που βάση τους δεν είναι μόνον η αγάπη και ο σεβασμός του εαυτού σου, αλλά και ο σεβασμός του άλλου. Φέρε τον τρόφιμό σου σε επίγνωση του εαυτού του και του έθνους του, χωρίς να του αναπτύξης την περιφρόνηση και το μίσος προς τους άλλους λαούς, αλλά δείχνοντάς του το δικό του έθνος ως μια ομάδα που ανήκει στην μεγάλη ολότητα, την ανθρωπότητα, η οποία πρέπει να τείνη στον ίδιο σκοπό. Ανάθρεψέ τον με το αίσθημα του εθνικού συνόλου, άνοιξέ του όμως για το σύνολο αυτό μια προοπτική που να υψώνη όχι μόνον την εθνική, αλλά γενικά και την ανθρώπινη ζωή. Κάνε τον να νιώση ότι στον σκοπόν αυτόν μπορεί να φτάση μονάχα με βάση τον αυθύπαρκτο εθνισμό του. Πότισε την ψυχή του με την αγάπη στην ελευθερία, έτσι που να του γίνη ανάγκη εσωτερική. Κι' αυτό σου φτάνει, γιατί η αγάπη είναι ασυγκρίτως δυνατώτερη από το μίσος»[553]. Ταυτίζει, λοιπόν, εδώ ο Αλ. Δελμούζος τον εθνισμό με τον ανθρωπισμό αλλά και με την αγάπη και το σεβασμό του εαυτού, και κυριότερα με την αγάπη και το σεβασμό του άλλου, ώστε η συνύπαρξη των εθνών να οδηγεί, με αυτό τον τρόπο, στην επίτευξη, τελικά, του ακόμα ευρύτερου γενικού καλού το οποίο είναι και ο τελικός πανανθρώπινος στόχος της ειρήνης και της ελευθερίας πάνω στη γη.

Ο αντίλογος στο πιο πάνω θέμα δίδεται από τον Π. Πουλιόπουλο, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο Αλ. Παπαναστασίου είναι τρόφιμος της ίδιας γερμανικής «*ανθρωπιστικής*» σχολής με τον Αλ. Δελμούζο και ότι επίσης ως πολιτικός, ο Αλ. Παπαναστασίου, υποστήριξε δυο εθνικιστικές εκστρατείες τη μία στην Ουκρανία και την άλλη στη Μικρά Ασία[554]. Συμπερασματικά, αναρωτιέται ο Π. Πουλιόπουλος, για ποιόν εθνισμό και για ποιον ανθρωπισμό μιλάνε. Στη συνέχεια, ο ίδιος, υποστηρίζει ότι ο Αλ. Δελμούζος προσπαθεί να μας πείσει ότι ο εθνισμός και η πατρίδα δεν είναι ούτε λόγια ούτε ένας τρόπος ώστε οι αστοί να εκμεταλλεύονται τους φτωχούς. Εδώ «*εννοεί, φυσικά, ότι δεν πρέπει, ή ότι δεν θέλει ο κ. Δ.*[ελμούζος] *να συμβαίνουν έτσι τα πράγματα*», όμως η ζωντανή πραγματικότητα τον διαψεύδει, γιατί το ιδανικό του για «*μια ανθρωπότητα με βασική αρετή την αγάπη και την ελευθερία*» γίνεται ουτοπία με το «*ανθρωπιστικό*» σύστημα που προτείνει[555]. Και καταλήγει ο Π. Πουλιόπουλος να υποστηρίζει ότι ο Αλ. Δελμούζος θέτει μια αρχή η οποία είναι αξιωματική για την ιδεολογία του: ότι «*ο 'εθνισμός' δεν αντιστρατεύεται προς τον ανθρωπισμό, αλλά και ανθρωπισμός μόνο μέσα*

---

[553] *Στο ίδιο*, σσ. 31-32.

[554] Πουλιόπουλος Π. (ψευδ. Π. Σαρκάτος), «Εθνικισμός και αγριανθρωπισμός», εφ. *Ριζοσπάστης*, 22 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2831-1331.

Όμως και σε επόμενο άρθρο: Πουλιόπουλος Π. (ψευδ. Π. Σαρκάτος), «Εθνικισμός και αγριανθρωπισμός», εφ. *Ριζοσπάστης*, 29 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2838-1338, σημειώνεται με όμοιο τρόπο: «*Πόσο όμως καλύτερα θα ήταν να συγκινιόταν ο 'ανθρωπισμός' του κυρίου Δελμούζου από τις χιλιάδες και τα εκατομμύρια ανθρώπων που χρησιμοποίησεν ο ιμπεριαλισμός και ο ελληνικός εθνικισμός ως τροφή των κανονιών στους πολέμους του*».

[555] *Στο ίδιο*, 22 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2831-1331.

στον 'εθνισμό' υπάρχει», η οποία όμως στη ζωντανή πραγματικότητα δεν μπορεί να σταθεί[556].

Ο Π. Πουλιόπουλος, στη συνέχεια, αναλύει γιατί ο εθνικισμός της κεφαλαιοκρατίας αναγκαστικά παίρνει την επιθετική μορφή και διαψεύδει την άποψη του Αλ. Δελμούζου περί εθνισμού, δηλαδή ενός καλοπροαίρετου αμυντικού εθνικισμού. Εξηγεί λοιπόν ο Π. Πουλιόπουλος ότι η ανταγωνιστική φύση του καπιταλισμού «*δεν μπορούσε με την ιλιγγιώδη ανάπτυξη να σταθεί στα εθνικά του πλαίσια. Τα πλημμυρίζει και τα ξεπηδά το κύμα του το ασυγκράτητο. Ο σύγχρονος καπιταλισμός όπως διαμορφώθηκε από τις αρχές ιδίως του 20ου αιώνος είνε το σύστημα των ολίγων μα τεραστίων ομάδων του χρηματιστικού κεφαλαίου και των παμμεγίστων καπιταλιστικών τράστ που κρατιόντας στα πανίσχυρα χέρια τους όλες τις οικονομικές και πολιτικές δυνάμεις κάθε χώρας, έχουν ακτίνα δράσεως παγκόσμια διεθνή*». Έτσι, συνεχίζει ο Π. Πουλιόπουλος, «*και στις μικρές χώρες τις μισοαποικιακές που μόλις καπιταλιστικοποιήθηκαν*» ακολουθείται αναπότρεπτα η ίδια εξέλιξη. Δηλαδή δεν περιορίζεται ο καπιταλισμός μόνο στην καλλιέργεια του αισθήματος του εθνικού εγωισμού, στη φανατική προσήλωση σε ότι μας χωρίζει από του ξένους και «*στην περιφρόνηση προς κάθε τι 'ξένο'*», ούτε περιορίζεται μόνο «*στην κατάπνιξη κάθε αισθήματος διεθνούς εργατικής αλληλεγγύης μέσα στο έθνος του που τόσο του βλάπτει τα εθνικά σχέδια και γενικά δεν περιορίζεται σε μέτρα που να του εξασφαλίζουν την απόκρουση διεισδύσεως κάθε αλλοεθνούς καπιταλισμού μέσα στη χώρα του (ΑΜΥΝΤΙΚΟΣ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ)*». Αλλά αφού οργανώσει ψυχικά και πρακτικά το έθνος προχωρά «*σε κατακτήσεις και ληστείες πάνω σε ξένα εδάφη υπό τα ποικίλα συνθήματα του κτηνώδους ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ*». Στη συνέχεια ο Π. Πουλιόπουλος απευθυνόμενος προς τον Αλ. Δελμούζο του αναφέρεται στο ότι οι εργάτες και οι καταπιεζόμενοι λαοί δείχνουν ποιος είναι ο καπιταλιστικός εθνικισμός και ποιος είναι ο αληθινός δρόμος του ανθρωπισμού, όμως εκείνος «*του κάκου τον αναζητεί μέσα στις όμορφες μεταφυσικές του αφαιρέσεις*». Την πιο μεγαλοπρεπή αφαίρεση του την κάνει με τον όρο 'εθνισμός', διότι αποφεύγοντας «*ο κ. Δ. να μιλήσει ολωσδιόλου για τον εθνικισμό με την μορφή που του δίνει η κραυγάζουσα 'σύγχρονη πραγματικότητα' του ιμπεριαλισμού. Δεν τονε γνωρίζει ο κ. Δ. καθόλου τον εθνικισμό. Αυτός γνωρίζει μόνο τον 'εθνισμό' του*». Και κατηγορώντας τον ανοικτά, ο Π. Πουλιόπουλος, γράφει: «*είναι, μα την αλήθεια, πολύ λίγο 'ανθρωπιστικό' να θέλη κανένας να συμβιβάση αυτόν τον εθνικισμό (έστω και ντύνοντάς τον με το άχραντο κ' 'αιώνιο' ντύμα κάποιου 'εθνισμού') με τον ανθρωπισμό! Η ανόητη ουτοπία είναι αυτό, ή συνειδητή συμμαχία με τον ιμπεριαλιστικό εθνικισμό. Ο κ. Δελμούζος ή είναι ένας ουτοπιστής ή είναι τσαρλατάνος. Μέσος όρος δεν χωρεί*»[557].

Όμως προηγουμένως, ο Π. Πουλιόπουλος, έχει ξεκαθαρίσει την θέση του για τον ουτοπιστή και ιδεαλιστή Αλ. Δελμούζο, αναφέροντας ότι: «*Είνε όμως φανερός ο σκοπός του κ. Δ. Θέλει να εξιδανικεύση, να εξαχλώση τον εθνικισμό, αφαιρώντας του αληθινή του ωμή πραγματικότητα. Να τον*

---

[556] *Στο ίδιο*, 23 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2832-1332.
[557] *Στο ίδιο*, 28 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2837-1337.

ξεπλύνη με όλα τα μύρα της ιδεαλιστικής σκέψεως, την οποία του εδίδαξαν, αυτουνού και των φίλων του κοινωνιολόγων-δημοκρατών, ο από καθέδρας Σοσιαλισμός και ο Ρ. Στάμμλερ»[558].

Συγκεφαλαιώνοντας, όπως λέει ο Π. Πουλιόπουλος, «*τα πρακτικά συμπεράσματα στα οποία μας οδηγεί η εξέταση των θεωριών του κ. Δελμούζου, δηλαδή της ομάδας των κοινωνιολόγων του εκπαιδευτικού μεταρρυθμισμού*», καταλήγουμε στο θέμα του εθνισμού στο συμπέρασμα: «*Ο 'εθνισμός' τους και ο ανθρωπισμός' τους δεν είναι παρά* ο μικροαστικός εθνικισμός[559] *μ' όλη του τη μικροαστική μεγαλοπρέπεια. Γι' αυτόν ο Λένιν μας είπε· Ο μικροαστικός εθνικισμός περιορίζει τον διεθνισμό στην αναγνώριση της αρχής της ισότητας των εθνών και (χωρίς να επιμένουμε περισσότερο για τον απλώς φρασεολογικό του χαρακτήρα) διατηρεί άθικτο τον εθνικό εγωισμό…*»[560].

Με αυτόν τον τρόπο οι μαρξιστές ασκούν την κριτική τους κατά του εθνικισμού και αντιπαραθέτουν ως σύστημα ιδεών, που βασίζεται στη μαρξιστική λογική τους, δηλαδή στους κοινωνικούς αγώνες και στην «*πάλη των τάξεων*», τον «*Διεθνικό ταξισμό*». Οι μαρξιστές ζητούν να σταματήσουν οι εθνικιστικοί πόλεμοι, δηλαδή η πάλη μεταξύ των εθνών, και να δώσουν τη θέση τους στους ταξικούς αγώνες, στη «*πάλη των τάξεων*», αλλά όμως σε ένα διεθνιστικό επίπεδο με την αλληλεγγύη μεταξύ των τάξεων (π.χ. των εργατικών τάξεων) όλων των εθνών-κρατών, προτείνουν δηλαδή την επικράτηση του «*διεθνικού ταξισμού*».

Από αυτή την οπτική γωνία πρέπει να δούμε την εναρμονισμένη απόφαση του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος, με τους Βαλκάνιους κομμουνιστές, για μια Ανεξάρτητη και Αυτόνομη Μακεδονία και Θράκη.

Ο Π. Πουλιόπουλος γράφει επί λέξει:

«*Οι κομμουνιστές της Βαλκανικής διακηρύσσουν καθαρά και ξεσκέπαστα. 'Ενιαία και ανεξάρτητη Μακεδονία και ενιαία και ανεξάρτητη Θράκη. Ομοσπονδία των λαών της Βαλκανικής. Ενιαίο επαναστατικό μέτωπο εργατών, χωρικών, καταπιεζομένων εθνοτήτων όλων των βαλκανικών χωρών'. Τι σημαίνουν αυτά τα τρία συνθήματά μας;*

1. Για να πάψουν οι εθνικιστικοί ανταγωνισμοί και οι φρίκες των εθνικών καταπιέσεων στα Βαλκάνια, για να πάψουν οι εργατοαγροτικές μάζες της Μακεδονίας και της Θράκης να είναι αντικείμενο εκμεταλλεύσεως και κρέας για κανόνια των ξένων ιμπεριαλιστών και της βαλκανικής μεγαλομπουρζουαζίας, για να κάνουμε το πρώτο μεγάλο βήμα προς την εξαφάνιση των αιτίων νέων πολέμων μέσα στην 'πιο εύφλεκτη αυτή γωνία της Ευρώπης' πρέπει να ξαναενωθούν οι κατακομματιασμένες σε τρία από ιμπεριαλιστικές συνθήκες 'ειρήνης' πατρίδος του μακεδονικού και θρακικού λαού, να συγκροτηθούν σε μια ενιαία και ανεξάρτητη Μακεδονία, σε μια ενιαία και ανεξάρτητη Θράκη.

2. Η λύση αυτή είναι η μοναδική δυνατή σωστή λύση του περίπλοκου 'μακεδονικού προβλήματος', ακόμη και αν πάρουμε ως σωστή την

---

[558] *Στο ίδιο*, 24 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2833-1333.

[559] Υπογράμμιση του Π. Πουλιόπουλου.

[560] *Στο ίδιο*, 29 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2838-1338.

αβάσιμη και ανιστόρητη εκδοχή, κατά την οποία δεν θα υπήρχε καν σε σχηματισμό μια ιδιαίτερη μακεδονική εθνότητα. (…)
6. Οι εργάτες και φτωχοί και ακτήμονες χωρικοί καθεμιάς από τις βαλκανικές χώρες, κατά τη σημερινή περίοδο της καταρρεύσεως του διεθνούς ιμπεριαλισμού και της διεθνούς προλεταριακής επαναστάσεως, περίοδο ειδικής οικονομικής χρεωκοπίας, πολιτιστικής αποσυνθέσεως και αποβαραθρώσεως των βαλκανικών αστικών συγκροτημάτων και εσχάτης εξαθλιώσεως των εργαζομένων μαζών των, δεν μπορούν να πολεμήσουν αποτελεσματικά τη μπουρζουαζία και τους γαιοκτήμονες χωρίς να βοηθήσουν τώρα αμέσως τις καταπιεζόμενες χωρικές ως επιτοπλείστο εθνότητες στον απελευθερωτικό τους αγώνα εναντίον των ξένων τσιφλικάδων και της ξένης μπουρζουαζίας, και βοηθούνται απ' αυτούς στο δικό τους αγώνα εναντίον του κοινού εχθρού. Οι ιστορικοκοινωνικές συνθήκες κάνουν τα δυο κινήματα συμμαχικά. Απ' αυτές βγαίνει μονάχο του το ενιαίο επαναστατικό κατά του καπιταλισμού μέτωπο εργατών, χωρικών, καταπιεζομένων εθνών. Αυτή είναι η διαλεκτική σημασία της πολυθρύλλητης αυτονομίας ως αμέσου συνθήματός μας. Γι' αυτό και τα κόμματα των εργατών και φτωχών χωρικών, τα κομμουνιστικά, αγωνίζονται στην πρώτη γραμμή για την ανεξαρτησία των εθνοτήτων που καταπιέζονται και τον κρατικό τους αποχωρισμό.
7. Είναι αδύνατο να εξασφαλισθή πραγματική ελευθερία των βαλκανικών λαών, οικονομική αλληλοβοήθεια, αμοιβαιότης, αδελφική συνεργασία και αρμονική τους συμβίωση. Είνε αδύνατο ν' αποκτήσουν την απαραίτητη, εν όσω υπάρχουν καπιταλιστικά κράτη, πολιτική δύναμη για την αντιμετώπιση ξένων ιμπεριαλιστικών επιδρομών, αν όλοι οι λαοί (όχι οι αστικές τους κυβερνήσεις) δεν ενωθούν και σχηματίσουν μια Ομοσπονδιακή ένωση, τη Βαλκανική Ομοσπονδία. Μέσα σε μια τέτοια ισχυρότατη Δύναμη της νοτιοανατολικής Ευρώπης κάθε λαός της θα βρη την καλύτερη προστασία του ως 'λαϊκής οντότητος' και έτσι ας ησυχάσουν οι πατριώτες μας εδώ που βλέπουν στα σχέδια των κομμουνιστών παράδοση της 'πατρίδος' ανυπεράσπιστης στους ξένους επιδρομείς. Όσον καιρό θα υπάρχει κίνδυνος ιμπεριαλιστικής επιδρομής, θα υπάρχη σε κάθε Ομόσπονδη Δημοκρατία μια δύναμη στηριγμένη στις ένοπλες εργατοαγροτικές μάζες, για να υπερασπισθή τις ελεύθερες πραγματικά τότε πατρίδες των λαών. Μέσα σε μια Βαλκανική Ομοσπονδία η ελεύθερη Μακεδονία τότε και μόνον τότε, θα μπορέση και όλο το φυσικό της πλούτο να καλλιεργήση, αυτή και όλοι οι άλλοι λαοί της Βαλκανικής και ν' αναπτύξη με τη βοήθεια τους τις εκπολιτιστικές ικανότητες του λαού της, και σ' όλους τους συνεργαζόμενους λαούς της Βαλκανικής να δώση τις απαραίτητες για τη ζωή τους φυσικές οικονομικές διεξόδους προς τη θάλασσα, που εχάρισε στη Μακεδονία η γεωγραφική της θέση. Έτσι και μόνον έτσι θα μπορέση στην πολυαιματοποτισμένη αυτή Βαλκανική ν' ανατείλη ένας πραγματικός βαλκανικός πολιτισμός, ένας βαλκανικός ανθρωπισμός. Ας ησυχάσουν λοιπόν και πάλι οι βιαστικοί πατριώτες

μας που βλέπουν στα σχέδια των κομμουνιστών την 'απώλεια των εθνικών μας οικονομικών δυνάμεων'.

Η ιδέα της Βαλκανικής Ομοσπονδίας και το γνωστό σύνθημα 'η Βαλκανική δια τους Βαλκανικούς' είναι στα χείλη των διπλωματών της βαλκανικής πλουτοκρατίας (Πάσιτς, Βενιζέλος, Δούκα) ένα επονείδιστο ψέμα που χρησιμοποιήται για να αποπλανά τις μάζες και ανύποπτες να τις κρατά των προετοιμαζομένων πολέμων. Σαφέστατα η αχαλίνωτη σωβινιστική κεφαλαιοκρατία του Βελιγραδίου μας είπε προχτές ακόμη με τα δημοσιογραφικά της όργανα τι εννοεί με το σύνθημα 'τα Βαλκάνια δια τους Βαλκανικούς': να 'κατευθύνη' η Σερβία τις τύχες των Βαλκανίων! Απεναντίας μόνο κυβερνήσεις βγαλμένες μεσ' από το ευρύ κίνημα των εργαζομένων βαλκανικών μαζών οι οποίες θα έχουν συναδελφωθή μέσα στον κοινόν τους απελευθερωτικόν αγώνα – μόνον τέτοιες κυβερνήσεις μπορούν να πραγματοποιήσουν το ιδανικό αυτό, που είναι ψέμα στα χείλη των αστών και καθαρή ουτοπία στα χείλη των μικροαστών 'ανθρωπιστών'.

Αυτή, κύριε Δελμούζε, είναι όλη-όλη η 'βιολογική ανοησία' μας. Θεωρούμε ευτυχισμένους τους εαυτούς μας που μας έλειψε η υψηλή σοφία να διακρίνουμε, όπως και σεις, ότι αυτά είναι ανοησίες, και μάλιστα 'βιολογικές'»[561].

Το διεθνιστικό μοντέλο που προτείνει ο Π. Πουλιόπουλος είναι, σε μια πρώτη ασφαλώς φάση, η δημιουργία μιας Βαλκανικής Ομοσπονδίας των λαών, «με *κυβερνήσεις βγαλμένες μεσ' από το ευρύ κίνημα των εργαζομένων βαλκανικών μαζών οι οποίες θα έχουν συναδελφωθή μέσα στον κοινόν τους απελευθερωτικόν αγώνα – μόνον τέτοιες κυβερνήσεις μπορούν να πραγματοποιήσουν το ιδανικό αυτό».* Προτείνει λοιπόν σε μια πρώτη φάση να δημιουργηθεί ένα *«ενιαίο επαναστατικό μέτωπο εργατών, χωρικών, καταπιεζομένων εθνοτήτων όλων των βαλκανικών χωρών»,* στη βάση, φυσικά, ενός *«διεθνικού ταξισμού»,* που θα απελευθερώσει τελικά τους λαούς αυτούς από τις ιμπεριαλιστικές επιδρομές άλλων εθνών, αλλά και από την σκλαβιά της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης των κυβερνήσεων της αστικής τάξης. Έτσι μόνο, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, θα «*ανατείλη ένας πραγματικός βαλκανικός πολιτισμός, ένας βαλκανικός ανθρωπισμός*».

Συμπερασματικά, ο Π. Πουλιόπουλος, αναφέρει: Η θέση αυτή του Κομμουνιστικού κόμματος της Ελλάδας περί ανεξάρτητης Μακεδονίας και Θράκης, δηλαδή μια *«διακήρυξη του δικαιώματος της αυτοδιαθέσεως των λαών μέχρι κρατικού ξεχωρισμού, είναι μια από τις υψηλότερες πράξεις που διαπαιδαγωγούν διεθνιστικά τις καθυστερημένες εργαζόμενες μάζες του καταπιέζοντος έθνους, συντρίβει μέσα τους τις εθνικές και φυλετικές δυσπιστίες και τα μίση και εμπνέει εμπιστοσύνη στις εργαζόμενες μάζες των καταπιεζόμενων εθνοτήτων, και τις κάνει να αγαπήσουν ως προστάτη τους αληθινό τους εργάτες της καταπιέζουσας χώρας και το πολιτικό τους κόμμα. Αυτή η θέση του κόμματος της εργατικής τάξεως ως πρωταγωνιστού στον εθνικό απελευθερωτικό τους αγώνα αποτελεί ένα έμπρακτο και γι' αυτό ανώτερο από κάθε άλλο, δίδαγμα διεθνισμού. Που*

---

[561] *Στο ίδιο*, 26 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2836-1336.

ανεβάζει την συνείδηση του καταπιεζόμενου σ' ένα ανώτερο επίπεδο ανθρωπιστικής αλληλεγγύης με τους άλλους λαούς κι' αυτούς κάτω από του κοινού καταπιεστή το ζυγό. Αυτό είναι το μεγάλο μυστικό της σημερινής αρμονικής συνεργασίας 74 εθνών μέσα στην αχανή Ένωση των Σοσιαλιστικών Σοβιετικών Δημοκρατιών. Είναι η χώρα των διαρκών άλλοτε εθνικών εξεγέρσεων, οι οποίες πνιγόταν με τη φωτιά και το σίδερο από τα όργανα του Τσαρισμού και της ρωσικής κεφαλαιοκρατίας. Όλοι οι λαοί αυτοί σήμερα αισθάνονται ότι είναι ελεύθεροι και ανεξάρτητοι στην αδελφική τους αλληλοβοήθεια μέσα στην μεγάλη Εργατοαγροτική Δημοκρατία, γιατί έχουν απόλυτη εμπιστοσύνη στο ρωσσικό προλεταριάτο που κυβερνά με το κόμμα του, το Ρωσσικό Κομμουνιστικό Κόμμα (Μπολσεβίκων)»[562].

4.2.3.2.3 Για την ανθρωπότητα

Η ανθρωπότητα ως μια παγκόσμια κοινωνία, ως μια Οικουμένη μπορεί ανάλογα με τα συστήματα ιδεών που περιγράφηκαν στα προηγούμενα να ιδωθεί διαφορετικά.

Ο εθνικισμός μπορεί να δει την ανθρωπότητα ως ένα σύνολο ανταγωνιστικών εθνών-κρατών μέσα στο οποίο καλείται να επιβληθεί ως έθνος, να επικρατήσει οικονομικά και πολιτισμικά.

Ο εθνισμός πάλι μπορεί να δει την ανθρωπότητα ως ένα σύνολο εθνών μη ανταγωνιστικών, που μέσα από μια αρμονική συνεργασία που βασίζεται στον ανθρωπισμό, ανεβάζουν τον εθνικό πολιτισμό τους και δι' αυτού του τρόπου γίνονται αφορμή να ανέβει και ο ανθρώπινος, γενικότερα, πολιτισμός.

Ο διεθνικός ταξισμός μπορεί να δει την ανθρωπότητα ως μια παγκόσμια Διεθνή Σοσιαλιστική Κοινωνία στην οποία σιγά-σιγά καταργούνται τα έθνη, οι εθνικές και οι ταξικές διαφορές, μέσα από μια διαδικασία στην οποία επικρατεί ο πραγματικός ανθρωπισμός, ο διεθνιστικός, και ο οποίος τελικά θα οδηγήσει την ανθρωπότητα σε μια παγκόσμια διεθνική και αταξική κοινωνία.

Παρακάτω θα εξετάσουμε τις απόψεις των Π. Πουλιόπουλου και Αλ. Δελμούζου για να γίνουν πιο φανερά τα προαναφερθέντα συστήματα ιδεών, το καθένα απ' τα οποία οδηγεί σε μια άλλη μορφή ανθρωπότητας.

Ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζει ότι: *«Έτσι και για το άτομο και για το σύνολο πραγματική ζωή και δημιουργία, αληθινός πολιτισμός δεν μπορεί να υπάρξη παρά μόνον στον εθνισμό. Καλλιεργώντας τα δικά σου, τα εθνικά στοιχεία υπηρετείς όχι μόνον τον εαυτό σου και τον τόπο σου, αλλά και την ανθρωπότητα, τον ανθρώπινο πολιτισμό και τον ανθρωπισμό. Έτσι μόνον μπορείς να τον υπηρετήσης. Γιατί όπως η ανθρωπότητα δεν είναι άθροισμα αχρωμάτιστων ατόμων, έτσι και ο ανθρώπινος πολιτισμός δεν είναι κάτι αχρωμάτιστο, αλλά η συνισταμένη των πολιτισμών που έχουν τα διάφορα έθνη»*[563].

Υποστηρίζει επίσης, ο Αλ. Δελμούζος, ότι ανθρωπισμός είναι «*η αγάπη και ο σεβασμός του εαυτού σου, αλλά και ο σεβασμός του άλλου*».

---

[562] *Στο ίδιο*, 27 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2837-1337.

[563] Δελμούζος Αλ., *Μαράσλειο και ζωή*, *ό.π*, σ. 30.

Έτσι συνεχίζει και ο εθνισμός που βασίζεται στον ανθρωπισμό, δεν «*σημαίνει μίσος εναντίον των άλλων εθνών*», αλλά ανάπτυξη στο λαό του «*αισθήματος του εθνικού συνόλου*», και συγχρόνως την καλλιέργεια του αισθήματος της ελευθερίας «*έτσι που να του γίνη ανάγκη εσωτερική. Κι' αυτό σου φτάνει, γιατί η αγάπη είναι ασυγκρίτως δυνατώτερη από το μίσος*»[564]. Έτσι ο μπολιασμένος από τον ανθρωπισμό εθνισμός, υποστηρίζει ο Αλ. Δελμούζος, θα δημιουργεί στον κάθε λαό την ανάγκη για σεβασμό του εαυτού του (εθνική αυτοσυντήρηση), αλλά και σεβασμό του άλλου (σεβασμός των άλλων εθνών, άρα σεβασμός της ανθρωπότητας και του ανθρώπινου πολιτισμού).

Στη συνέχεια, ο Αλ. Δελμούζος στρέφεται εναντίον του μαρξιστικού διεθνισμού και υποστηρίζει ότι η ανθρωπότητα δεν είναι «*ένα άθροισμα αχρωμάτιστων ατόμων*»[565]. Αυτό αφήνεται να εννοηθεί από τον Αλ. Δελμούζο, δηλαδή ότι ο διεθνιστικός κομμουνισμός επιδιώκει ή ότι αναπότρεπτα θα συμβεί, καθώς πιστεύει ο μαρξισμός ότι οι εθνικές ιδιοτυπίες είναι καπιταλιστικά κατάλοιπα τα οποία θα εκλείψουν μαζί με την αλλαγή του, άρα θα έχουμε τελικά άτομα αχρωμάτιστα εθνικά. Ο Αλ. Δελμούζος αντίθετα πιστεύει ότι θα πρέπει να κρατηθούν οι χρωματικές (εθνικές) διαφοροποιήσεις στα άτομα και στους λαούς, επιβάλλεται η ανομοιομορφία και η ποικιλία μέσα σε πλαίσια αρμονικής εθνικής και πανανθρώπινης ζωής και συνεργασίας.

Ο Π. Πουλιόπουλος στα άρθρα του αποκρούει την «*εθνικοανθρωπιστική*» θεωρία του Αλ. Δελμούζου και κατόπιν αναπτύσσει την μαρξιστική θεωρία περί του Διεθνιστικού ανθρωπισμού.

Στην επιχειρηματολογία του Αλ. Δελμούζου, ο Π. Πουλιόπουλος αντιτείνει ότι η θεωρία του είναι ουτοπική, γιατί στην πράξη έχει δοκιμασθεί και έχει αποτύχει. Οι διανοούμενοι και οι πολιτικοί στην Ελλάδα και στο εξωτερικό οι οποίοι την επικαλούνται, έχουν αποδείξει στην πράξη ότι είτε δεν την εννοούν είτε παραπλανούν τον κόσμο[566].

---

[564] *Στο ίδιο*, σ. 32.

[565] *Στο ίδιο*, σ. 30.

[566] Σε ευρωπαϊκό επίπεδο αναφέρει ο Π. Πουλιόπουλος: «*το ευαγγέλιο του 'ανθρωπισμού', του 'εξελιτικού' και 'ειρηνικού' σοσιαλισμού κηρυσσότανε σ' όλα τα σχολεία του 'πολιτισμένου' κόσμου και στα πολιτικά βήματα. Και όλοι τότε, πολιτικοί, 'σοσιαλιστές', 'ειρηνιστές', όλη η σύγχρονη σοφία του κόσμου μαζεύτηκε για να ευλογήση το μεγάλο έργο του 'ανθρωπισμού' και με επικεφαλής το Μεγαλόστομο Πατσιφίστα της Αμερικής, τον Ουΐλσων, έθεσε στις Βερσαλλίες τον Καταστατικό Χάρτη της Νέας Ανθρωπότητας, Χάρτη Ειρήνης και Δικαιοσύνης μεταξύ των Εθνών.Ας δούμε τώρα και ας θαυμάσουμε από κοντά το καθεστώς του 'ανθρωπισμού' που χάρισε στον κόσμο ο χάρτης αυτός, στη σύνταξη του οποίου πρωταγωνίστησαν και ό,τι 'ανθρωπιστικώτερο', 'διεθνιστικώτερο', ό,τι δελμουζικώτερο να πούμ' έτσι έχει να επιδείξη η ανθρωπότητα: η Δεύτερη 'Σοσιαλιστική' Διεθνής, και η Μεταρρυθμιστική Διεθνής των Συνδικάτων (Α. Τομάς, Μακντόναλντ, Βαρντερβέλντε, Σάϊντεμαν κλπ)*». Όμως το έργο τους καθόλου δίκαιο δεν ήταν, αλλά σύμφωνο με τα συμφέροντα των ισχυρών π.χ διέλυσαν την Αυστροουγγαρία για χάρη της «*αρχής των εθνοτήτων*» και «*της αυτοδιαθέσεως των λαών*» και αντίθετα δημιούργησαν το «*τριαδικό σερβοκροατοσλοβενικό*

Επομένως ο Αλ. Δελμούζος όσο και αν προσπαθεί να δείξει τον ανθρωπισμό του σαν μια θεωρία που οδηγεί σε μια ανθρωπότητα με βάση την ελευθερία και την αρμονία, διαψεύδεται περίτρανα από την πραγματικότητα, διότι στην πράξη δικαιώθηκε αυτό που λένε οι κομμουνιστές, δηλαδή ότι: «*η ουσία του τέτοιου 'ανθρωπισμού' είναι να γίνεται ΟΡΓΑΝΟ ΣΤΑ ΧΕΡΙΑ ΤΗΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΑΠΑΝΘΡΩΠΙΑΣ ΤΟΥ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΑΓΡΙΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΥ*[567]»[568]. Κατ' αυτόν τον τρόπο το ιδανικό του Αλ. Δελμούζου για «*μια ανθρωπότητα με βασική αρετή την αγάπη και την ελευθερία*» γίνεται ουτοπία με το «*ανθρωπιστικό*» σύστημα που προτείνει. Και ο λόγος, συνεχίζει ο Π. Πουλιόπουλος τη μαρξιστική του ανάλυση, είναι πως «*ο σύγχρονος καπιταλισμός όπως διαμορφώθηκε από τις αρχές ιδίως του 20ου αιώνος, είνε το σύστημα των ολίγων μα τεραστίων ομάδων του χρηματιστικού κεφαλαίου και των παμμεγίστων καπιταλιστικών τράστ που κρατιόντας στα πανίσχυρα χέρια τους όλες τις οικονομικές και πολιτικές δυνάμεις κάθε χώρας, έχουν ακτίνα δράσεως παγκόσμια διεθνή*». Έτσι, συνεχίζει ο Π. Πουλιόπουλος, αυτός ο σύγχρονος μονοπωλιακός ιμπεριαλιστικός καπιταλισμός, με την ανάπτυξη των οικονομικών του δυνάμεων ξεπερνά τα όρια των εθνικών κρατών και γίνεται διεθνιστικός (διεθνείς συγκοινωνιακοί οργανισμοί, διεθνές εμπόριο, διεθνή καπιταλιστικά τραστ). Η ανταγωνιστική φύση του καπιταλισμού «*δεν μπορούσε με την ιλιγγιώδη ανάπτυξη να σταθεί στα εθνικά του πλαίσια. Τα πλημμυρίζει και τα ξεπηδά το κύμα του το ασυγκράτητο*». Στο τέλος ιδρύοντας κατ' ουσία σήμερα μια «*παγκόσμια καπιταλιστική κοινωνία*». Παρόλα αυτά η κάθε εθνική αστική τάξη καλλιεργεί στη χώρα της υπό τις διάφορες του μορφές τον εθνικισμό[569].

Κατά τον Π. Πουλιόπουλο, ο Αλ. Δελμούζος θέλοντας να θεμελιώσει την ιδεολογία του περί «*ανθρωπισμού*» υποστηρίζει ότι υπάρχουν απόλυτες κ' αιώνιες αλήθειες δικαιοσύνης, ηθικής και ισότητας, όμως αυτό είναι λάθος διότι αυτές οι αλήθειες αλλάζουν ανάλογα με τις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, και έτσι *«άμα θέλουμε να τις*

έθνος» για να δημιουργήσουν το Σερβικό κράτος, *Στο ίδιο*, 21 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2830-1330.

Σε ελληνικό επίπεδο σημειώνει ο Π. Πουλιόπουλος ότι ο Αλ. Παπαναστασίου είναι τρόφιμος της ίδιας «*ανθρωπιστικής*» σχολής της Γερμανίας με τον Αλ. Δελμούζο και ως πολιτικός υποστήριξε δυο εθνικιστικές εκστρατείες τη μία στην Ουκρανία και την άλλη στη Μικρά Ασία. Άρα για ποιόν εθνισμό και για ποιόν ανθρωπισμό μιλάνε, *Στο ίδιο*, 22 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2831-1331.

Επίσης «*ποιος 'ανθρωπισμός' ωδήγησε στην υπογραφή συνθηκών σύμφωνα με τις οποίες χιλιάδες κ' εκατομμύρια άνθρωποι ξεριζώνονται από το μέρος όπου είναι θαμένα το κόκκαλα των πατεράδων τους, και είδαν του ήλιου το φως, δηλαδή αποχωρίζονται βίαια από ένα κομμάτι της υπέροχης εκείνης πραγματικότητας για την οποία ο κ. Δ. λέγει ότι 'είναι μια πραγματικότητα ζυμωμένη στο αίμα που τη ζης και καθορίζει τη ζωή σου και δεν μπορεί να την πετάξη και …'; (συνθήκη 'ανταλλαγής' μικρασιατών, θρακών, μακεδόνων βουλγάρων και ελλήνων)*», *Στο ίδιο*.

[567] Η κεφαλαία γραφή είναι του Π. Πουλιόπουλου.

[568] *Στο ίδιο,* 22 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2831-1331.

[569] *Στο ίδιο*, 24 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2833-1333.

εξηγήσουμε, επιστημονικά, οφείλουμε να βρούμε το κοινωνικοιστορικό τους περιεχόμενο, διαφορετικά λέμε μόνον, λόγια, λόγια. Ηθικό και δίκαιο και λογικό και σύμφωνο με την επιταγή του 'ανθρωπισμού' για τον καπιταλιστή είναι να κάθεται και να μαζέβη υπεραξία εκμεταλλευόμενος ξένη εργασία, να ετοιμάζη 'εθνικό' στρατό με την καλλιέργεια του εθνικισμού των ασφυξιογόνων και δηλητηρίων, για να 'απελευθερώση' και να 'εκπολιτίση' τους 'βάρβαρους' λαούς όταν τυχαίνει μάλιστα να έχουν χώρες με 'βαρβαρικώς' ανεκμετάλλευτες πετρελαιοπηγές. Και 'θεϊκό' είναι οι παπάδες της πλουτοκρατίας να διδάσκουν στους στρατευμένους εργάτες και χωρικούς ότι αυτές οι επιχειρήσεις είναι σύμφωνες με το λόγο του Ιησού κλπ. κλπ. Αυτός είναι ο ταξικός 'ανθρωπισμός' της μπουρζουαζίας. Δηλαδή αυτός είναι ο αγριανθρωπισμός της»[570].

Στη συνέχεια ο Π. Πουλιόπουλος περιγράφει την μαρξιστική πρόταση περί ανθρωπισμού, έναν ανθρωπισμό ταξικό και αυτόν, τον προλεταριακό ανθρωπισμό ή ανθρωπισμό της εργατικής τάξης. Για την εργατική τάξη ανθρωπιστικό δηλαδή «*ηθικό, τίμιο, ανθρώπινο κλπ. είναι να μισεί θανάσιμα τον καπιταλισμό και τα εθνικιστικά του μίση, να πολεμά τον πόλεμό του, να οργανώση την επανάσταση για το γκρέμισμα της κυριαρχίας του κεφαλαίου και του παράφρονος ανταγωνισμού των καπιταλιστικών 'πατρίδων' και για την εγκαθίδρυση της κυριαρχίας του εργατοαγροτικού λαού και του Σοσιαλισμού και της ρυθμισμένης παγκόσμιας κοινωνίας των εργαζομένων που χωρίς αυτή καμμιά πραγματική ελευθέρωση από το ζυγό της κεφαλαιοκρατικής βαρβαρότητος δεν μπορεί να υπάρξη Δεν μπορεί κανένας δεν το επιτρέπει η 'ζωντανή' πραγματικότητα της ιστορίας, ν' αποφύγη την εκλογή ανάμεσα στη σκλαβιά του Κεφαλαίου και την απελευθέρωση της Εργασίας, ανάμεσα στον αγριανθρωπισμό των καπιταλιστικών πατρίδων κ' Εθνικισμών και στον ανθρωπισμό του Προλεταριακού Διεθνισμού. Και ενόσω κυριαρχεί στον κόσμο το κεφάλαιο δεν μπορούν οι εργαζόμενοι λαοί να ιδούνε το δικό τους δίκαιο, τη δική τους ηθική κλπ. πραγματοποιούμενες στον κόσμο*»[571]. Όπως υποστηρίζει ο Π. Πουλιόπουλος ο ανθρωπισμός, λοιπόν, δεν στηρίζεται διαρκώς σε αιώνιες αλήθειες, αλλά ανάλογα με τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες κάθε εποχής οι αλήθειες αυτές προσαρμόζονται στην ανάγκη της εξυπηρέτησης των συμφερόντων της κυρίαρχης άρχουσας τάξης.

4.2.4 Σε επίπεδο θεσμών

Η διαμάχη αυτή εξελίσσεται και σε επίπεδο θεσμών και μάλιστα σε δυο από τους σημαντικότερους μιας κοινωνίας: το κράτος και το σχολείο[572]. Και θα ήταν, πραγματικά, περίεργο να μην έχουν ασχοληθεί με αυτούς

---

[570] *Στο ίδιο*, 27 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2837-1337.

[571] *Στο ίδιο.*

[572] Θεσμοί είναι «*τα μέσα, με τα οποία μια κοινωνία ασκεί την ειδική επιρροή της ή επιβάλλει την εξουσία της στο άτομο*», και πραγματικά οι δύο αυτοί θεσμοί έχουν ένα ιδιαίτερο βάρος στη μελέτη μιας κοινωνίας, στο: Γιαννόπουλος Γ - Οικονομόπουλος Ξ. -Κατσουλάκος Θ., *Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές*, Αθήνα, εκδ. Ο.Ε.Δ.Β., 5η έκδ., 1986, σ. 41.

τους θεσμούς οι τρεις διανοούμενοι: Αλ. Δελμούζος, Π. Πουλιόπουλος, Γ. Κορδάτος.

4.2.4.1 Σε κρατικό επίπεδο

Για το κράτος ο Αλ. Δελμούζος σημειώνει: «*το κράτος δεν πρέπη να είναι κράτος ενός ή λίγων ανθρώπων ή μιας τάξεως, αλλά κράτος της ολότητας και να τείνη αδιάκοπα στο κράτος 'του δικαίου και του πολιτισμού'*»[573]. Όπως αντιλαμβάνεται κανείς με το: «*κράτος της ολότητας*» εννοεί το εθνικό κράτος, το κράτος του εθνικού συνόλου. Περιγράφει επίσης την άποψη του για μια εξελικτική πορεία του κράτους προς μια κατεύθυνση «*δικαίου και πολιτισμού*», ή αλλιώς, θα μπορούσαμε να πούμε, προς ένα κράτος δικαίου, δηλαδή ενός κράτους πρόνοιας ή κοινωνικού κράτους, με πολιτιστικό δείκτη τον ανθρωπισμό του Αλ. Δελμούζου (όπως αυτός έχει παρουσιασθεί στα προηγούμενα).

Ο Π. Πουλιόπουλος, από την πλευρά του, εκφράζει την μαρξιστική άποψη για την δημιουργία του αστικού κράτους, το οποίο βεβαίως είναι ένα ταξικό κράτος διότι εξυπηρετεί μια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη.

Πιο συγκεκριμένα ο Π. Πουλιόπουλος εξηγεί ότι «*το έθνος είναι η μορφή μιας πολύ πλατύτερης κοινωνικής ομαδικότητας που διαδέχτηκε τις προηγούμενες, όταν, μέσα από την κατάρρευση των παλαιών οικονομικοκοινωνικών συνθηκών, η εξέλιξη δημιούργησε ωρισμένες ανάγκες και όρους οικονομικούς (ανάπτυξη εμπορίου συσσώρευση χρήματος, επέκταση αγορών, και συγκοινωνιακών δικτύων κλπ.). Αυτές οι ανάγκες ωδηγούσαν αναπόφευκτα, για την ικανοποίησή τους, στη συνένωση μέσα σε κάθε χώρα πολλών ξεχωριστών κλειστών ίσαμε τότε παραγωγικών και τοπικών λαϊκών μονάδων και στη συγκρότηση μιας πλατύτερης 'λαϊκής οντότητας', με ενιαίο σύστημα κρατικών θεσμών, ενιαία 'εθνική' γλώσσα, κοινές εκπολιτιστικές εκδηλώσεις γενικά. Ο σχηματισμός μιας τέτοιας λαϊκής οντότητας, του έθνους, συμπίπτει με την μεγάλη ανάπτυξη της παραγωγής εμπορευμάτων που διαδέχτηκε τις στενές τοπικές, 'φυσικές', οικονομικές μονάδες της φεουδαρχικής κοινωνίας και συμπίπτει με την αστικοποίηση των κοινωνιών, που γινότανε ασυνείδητα μέσα στους κόλπους των μεσαιωνικών κοινοτήτων. Ιστορικός ταξικός φορέας των αναγκών της νέας αυτής εξελίξεως είναι η μπουρζουαζία (αστική τάξη). Η μπουρζουαζία στάθηκε μέσα στην ιστορία η ζώσα εθνοδημιουργός δύναμη των κοινωνιών. Η απελευθέρωση από τα φεουδαρχικά δεσμά και η συγκρότηση των νεωτέρων εθνών είναι ο προοδευτικός, επαναστατικός ρόλος της τάξεως αυτής. Αυτή ωδήγησε τις νεώτερες κοινωνίες στη δημιουργία ενός ενιαίου συγκεντρωτικού κράτους ανώτερης εξουσίας στη θέση των διεσπαρμένων φεουδαλικών τοπαρχιών με τις κρατικοϊδιωτικές σχέσεις τους*»[574].

Με τον ίδιο τρόπο ο Γ. Κορδάτος αναλύει τα περί αστικού κράτους ως εξής: «*Η αστική τάξη στην πρώτη περίοδο της εμφάνισής της αγωνίζεται για το γκρέμισμα της φεουδαρχίας και μαζί της, σαν πρωτοπορεία όλων*

---

[573] Δελμούζος Αλ., *Μαράσλειο και ζωή*, *ό.π*, σ. 21.

[574] Πουλιόπουλος Π. (ψευδ. Π. Σαρκάτος), «Εθνικισμός και αγριανθρωπισμός», εφ. *Ριζοσπάστης*, 23 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2832-1332.

των καταπιεζομένων, κινούνται όλες οι μάζες χωρικών και των μικροαστών. Η 'εθνική' της πολιτική στην περίοδο αυτήν αποβλέπει στη δημιουργία ενιαίου Κράτους και γι' αυτό αγωνίζεται για να καταργήσει τα ξεχωριστά πριγκηπάτα και κρατίδια»[575].

Όμως ο Γ. Κορδάτος αναφέρεται και στο αταξικό κράτος και ισχυρίζεται ότι «*το κράτος ύστερα από την Κοινωνικήν Επανάσταση και τη διχτατορία του Προλεταριάτου, όταν θα δημιουργηθεί η κομμουνιστική κοινωνία και θα εκλείψουν οι τάξεις, θα σβύσει, θα πεθάνει*»[576].

4.2.4.2 Σε εκπαιδευτικό επίπεδο

4.2.4.2.1 Υπερταξικό σχολείο ή Ταξικό σχολείο -Εθνική μόρφωση ή Ταξική παιδεία

4.2.4.2.1.1 Η γενική κοινωνιολογική-ιδεολογική ανάλυση του Αλ. Δελμούζου.

Ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζει ότι στην Ελληνική κοινωνία αλλά και στην παγκόσμια επικρατεί ένας προβληματισμός της νεολαίας πάνω στα κοινωνικά ζητήματα με μια διάθεση υλιστική και απαξιωτική του παραδεδομένου πολιτισμού η οποία οδηγεί σε ένα «*πνευματικό και ηθικό χάος*», το οποίο καλείται να θεραπεύσει το σχολείο και ο δάσκαλος με τη σωστή στάση του την οποία περιγράφει αμέσως μετά ως θέση δική του αλλά και του Μαρασλείου Διδασκαλείου.

Αναλυτικότερα, ο Αλ. Δελμούζος παρατηρεί ότι στην Γ' τάξη του Μαρασλείου Διδασκαλείου προέκυψε η ανάγκη να συζητούνται θέματα-προβλήματα με γενικότερο ενδιαφέρον εκτός του κύκλου των μαθημάτων, για μια ώρα τη βδομάδα στην «*ώρα ευκαιρείας*» όπως την είπαν. Τέτοια θέματα που ήρθαν προς συζήτηση στην «ώρα ευκαιρίας» ήταν και τα εξής: ανάπτυξη των εννοιών εθνισμός, εθνικισμός, διεθνισμός, ποια θέση έχει το μάθημα της ιστορίας στο μεταπολεμικό σχολείο, ποιο είναι το καλύτερο πρόγραμμα για ένα σχολείο εργασίας και ανάλυση των σύγχρονων κοινωνικών ρευμάτων. Ο Αλ. Δελμούζος στη συνέχεια παρατηρεί ότι τα κοινωνικά προβλήματα απασχολούν έντονα τους εφήβους διότι όπως φαίνεται άλλωστε τα περισσότερα θέματα που ζητούν τα παιδιά να συζητηθούν στην «*ώρα ευκαιρείας*» πηγάζουν από το σύγχρονο αγώνα των κοινωνικών τάξεων ή σχετίζονται άμεσα μ' αυτόν. Το κύριο όμως δεν είναι μόνο ότι τα κοινωνικά προβλήματα παίρνουν σημαντική θέση στα ενδιαφέροντα των εφήβων, συνεχίζει ο Αλ. Δελμούζος, αλλά ότι και σ' αυτά και «*σε όλο τον τρόπο που σκέπτονται προβάλλει ένας καθολικός ξέσκεπος υλισμός* (…) [ο οποίος] «*έχει θάψει κάθε πνοή ιδανικού. Η παλιά απλοϊκή πίστη του ανθρώπου έχει κλονιστή και μ' αυτήν κλονίστηκε κάθε παραδομένη αξία πολιτισμού*»[577].

Το φαινόμενο αυτό είναι παγκόσμιο κατά τα τελευταία χρόνια, λέει ο Αλ. Δελμούζος, και το έχει δημιουργήσει: *«η σκληρότητα και οι δυσκολίες της ζωής κατά τον πόλεμο, και προπάντων ύστερα απ' αυτόν, οι μεγάλες και απότομες εθνικές, πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές, η επανάσταση*

---

[575] Κορδάτος Γ., *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία*, *ό.π.*, σ. 20.
[576] *Στο ίδιο*, σ. 18.
[577] Δελμούζος Αλ., *Μαράσλειο και ζωή*, *ό.π*, σ. 7.

ιδίως του εργαζόμενου λαού σε κράτη μεγάλα, εκλόνισαν την πίστη στις καθιερωμένες αξίες και μάλιστα τις ηθικές, και ο πολιτισμός με την πολύχρονη παράδοση του θεωρήθηκε ως σάπιο δημιούργημα μιας τάξεως που έπρεπε να πέση. Τον κλονισμό όμως πολλών καθιερωμένων αξιών τον είχε από χρόνια πριν προετοιμάσει η απόλυτη μονοκρατορία της επιστήμης, ενώ η προσπάθεια της για να δημιουργή νέες αξίες και να τις στερεώση, ναυαγούσε σχεδόν στην αδυναμία της ίδιας της επιστήμης και στην ανάγκη απολυτρώσεως από τη μονοκρατορία της, που ολοένα γινόταν αισθητότερη σε μεγαλύτερους κύκλους. Έτσι παντού τα τελευταία χρόνια δημιουργήθηκε χάος τέτοιο, που θαρρείς πως τρικλίζει αβέβαιη όλη η ανθρωπότητα»[578].

Αν στα πολιτισμένα κράτη, όπως πιστεύει ο Αλ. Δελμούζος, υπάρχει «*η ανασταλτική δύναμη της ζωντανής παραδόσεως και της πειθαρχημένης σκέψεως που σώζει από τον γκρεμνό*», στην Ελλάδα με όλα της τα προβλήματα «*δεν έχει ν' αντιπαραταχθή παράδοση ζωντανή και πολύχρονη, έντονο κοινωνικό αίσθημα, και πολύ λιγώτερο πειθαρχημένη σκέψη και βούλησι*». Όλοι οι Έλληνες και οι νέοι, συνεχίζει ο Αλ. Δελμούζος, προχειρολογούν σε θέματα όπως με τις ιδέες της ολότητας, του εθνικού συνόλου, της πατρίδας, της θρησκείας κτλ. Έτσι όλη η νεοελληνική κίνηση και σκέψη βρίσκεται ανάμεσα στα δυο άκρα από τη μια το «*εθνικό συνέδριο*» και από την άλλη το «*νεοελληνικό κομμουνισμό*». Και τα δύο αυτά κινήματα είναι «*καθαρευουσιάνικα, δηλ. ανεδαφικά που αντρειεύονται απάνω στα ξυλοπόδαρα των λόγων ή της μιμήσεως*». Το κίνημα του 'εθνικού συνεδρίου' «*γίνεται 'υπέρ της κινδυνευούσης ηθικής, γλώσσης, πατρίδος, ιδιοκτησίας και θρησκείας'*». Ο δε 'νεοελληνικός κομμουνισμός' έλκει ένα κομμάτι της «*ρομαντικής νεολαίας, που στο όνομα μια ανύπαρκτης αχρωμάτιστης ανθρωπότητας παίζει το πιο επιπόλαιο παιχνίδι με τη χειροπιαστή ζωή του τόπου της. Γι' αυτήν πατρίδα, εθνισμός, θρησκεία, ηθική κτλ., όλα είναι σύμβολα και όργανα των αστών για να καλοτρώνε ήσυχοι καταπιέζοντας τους φτωχούς*»[579].

4.2.4.2.1.2 Ο ρόλος του σχολείου.

Αμέσως μετά, ο Αλ. Δελμούζος αναρωτιέται πώς θα πρέπει να κινηθεί, πώς θα δράσει, ποιες θέσεις θα πάρει, ποιο ρόλο θα εκτελέσει το σχολείο σ' όλο αυτό το 'χάος'.

Ο Αλ. Δελμούζος παίρνει θέση σ' όλα αυτά, με απάντηση όχι μόνο θεωρητική αλλά και πρακτική. Απαντά στα πιο πάνω ερωτήματα, με τη στάση που κράτησε το Μαράσλειο Διδασκαλείο του οποίου ήταν ο Διευθυντής. Στο βιβλίο του «Μαράσλειο και ζωή», εξηγεί και περιγράφει αυτή τη στάση του Μαρασλείου Διδασκαλείου όπως φαίνεται στα παρακάτω.

Στο Μαράσλειο, γράφει ο Αλ. Δελμούζος, πιστεύεται ότι το σχολείο δεν είναι «*όργανο που εξυπηρετεί δουλικά την κοινωνία, αλλά ένας από τους πιο σημαντικούς παράγοντες για την ατομική, την κοινωνική και εθνική πρόοδο. Η θεωρία του σχολείου-παραρτήματος στην κοινωνική*

---

[578] *Στο ίδιο*, σ. 8.
[579] *Στο ίδιο*, σσ. 9-10.

εξέλιξη σκοτώνει κάθε πρωτοβουλία και ιδανικό σε κάνει σκουλήκι που σέρνεται στη γη. Ούτε ζωή όμως χωρίς ιδανικό αξίζει, ούτε ένα σκουλήκι μπορεί να αναθρέψη ανθρώπους». Έτσι, λοιπόν, ο δάσκαλος δεν πρέπει να είναι ανάξιος και να κάθεται με σταυρωμένα τα χέρια, αλλά να είναι ένας δραστήριος, θαρραλέος, θετικός, ζωντανός άνθρωπος, για να αντιμετωπίζει τα προβλήματα αμέσως μόλις τα συνειδητοποιεί[580].

Στο Μαράσλειο πάλι, αναφέρει ο Αλ. Δελμούζος, πιστεύεται ότι η αγωγή πρέπει να στηρίζεται σε ηθικές αξίες, να έχει ένα ιδανικό, και να καλλιεργεί στο παιδί, με αυτά τα όπλα, την κοινωνική αρετή χωρίς «*ηθικοφλυαρίες*». Πρέπει να γίνουν αυτά (ηθικές αξίες, κοινωνική αρετή) στο παιδί «*εσωτερική ανάγκη, έθος, ζωή*»[581], και για να γίνει αυτό (ένας γόνιμος διαφωτισμός) θα πρέπει να τα ζήσει αληθινά στην πράξη.

Για να επιτευχθούν όλα τα παραπάνω, υποστηρίζει ο Αλ. Δελμούζος, γίνεται στόχος του σχολείου στο Μαράσλειο η ανάπτυξη της «*σχολικής κοινότητας*»[582]. Η *σχολική κοινότητα* θα αντιπαραθέσει στην αστάθεια της κοινωνίας -ως προς τις ηθικές και άλλες αξίες- μια σταθερότητα η οποία θα επιβάλλεται από την ομαδική βούληση και όχι από τη θέληση ενός, και ως τελικό σκοπό θα έχει την αυτονομία και την τέλεια αυτοδιοίκηση. Η τέλεια αυτοδιοίκηση θα επιτευχθεί στη συνέχεια έξω από το σχολείο μέσα στην κοινωνία, θα έχει όμως προετοιμασθεί από το σχολείο και θα οφείλεται στη σωστή ανάπτυξη της σχολικής κοινότητας μέσα σ' αυτό και με τον συνεχή «*αγώνα εναντίον του ατόμου*».

Μέσα στη *σχολική κοινότητα* ανακεφαλαιώνει ο Αλ. Δελμούζος:
α) «*γίνεται οδυνηρότατη αλλά εξυψωτική προσπάθεια να κατακτά το άτομο και το σύνολο ολοένα και υψηλότερες αξίες*»

---

[580] Συγκεκριμένα ο Αλ. Δελμούζος σημειώνει: «*Επομένως σταύρωμα χεριών και μοιρολατρεία είναι ανάξιο για ένα δάσκαλο ζωντανό. Άμα του γίνουν συνειδητά τα προβλήματα, πρέπει να τ' αντικρύση θαρρετά, να κινηθή θετικά και να δράσει*», *Στο ίδιο*, σ. 12.

[581] Διατείνεται ο Αλ. Δελμούζος: «*Το Μαράσλειο ακόμη πιστεύει ότι αγωγή χωρίς πίστη σε ηθικές αξίες, και γενικώτερα χωρίς ιδανικό είναι αδύνατη. Ότι αν δεν καλλιεργήση την κοινωνική αρετή, δεν μπορεί να επιτύχη το σκοπό του. Ηθικές όμως αξίες, κοινωνική αρετή δεν είναι λόγια, δεν διδάσκονται, η ηθικοφλυαρία είναι άσκοπη και βλαβερή. Πρέπει να γίνουν εσωτερική ανάγκη, έθος, ζωή και αυτό γίνεται μόνον αν ζήση το παιδί αληθινά. Τότε μονάχα είναι γόνιμος κάθε διαφωτισμός*», *Στο ίδιο*, σ. 12.

[582] Την έννοια της «*σχολικής κοινότητας*» έχει δανειστεί, ο Αλ. Δελμούζος, από το έργο του Kerschensteiner, όπως υποστηρίζει ο Σπ. Ράσης: *«…took from Kerscensteiner only the theoretical elements of 'manual training' and 'school community'*», στο βιβλίο του: Rasis Sp., *Demetres Glenos and Educational Demoticism in Greece*, Urbana: University of Illinois, 1975, pp. 112, λαμβάνοντας όμως πολύ σοβαρά τις ανάγκες της ελληνικής πραγματικότητας.

Βλ. επίσης στο: Δελμούζος Αλ., *Οι πρώτες προσπάθειες στο Μαράσλειο Διδασκαλείο 1923-1926*, Αθήνα, εκδ. Δημητράκος Α.Ε., 1929, σ. 5, όπου ο Αλ. Δελμούζος αναφέρει ρητά την επίδραση που του άσκησε ο Kerschensteiner.

Επίσης στο τρίτο μέρος του ίδιου βιβλίου με τίτλο: «Η σχολική μας κοινότητα και η ζωή της» στις σσ. 133-316, ο Αλ. Δελμούζος περιγράφει και αναλύει διεξοδικά την *σχολική κοινότητα* όπως αυτή διαμορφώθηκε στο Μαράσλειο Διδασκαλείο.

β) «*να ζήση το άτομο την ιδέα του κοινωνικού συνόλου, να του γίνη η ιδέα αυτή ανάγκη, αίσθημα, έτσι που να καλλιεργηθή γόνιμα το έδαφος με τη μεγαλύτερη, την εθνική και πιο μακριά την ανθρώπινη ολότητα*» [583].

Η *σχολική κοινότητα* λοιπόν για τον Αλ. Δελμούζο μπορεί να καλλιεργήσει στο άτομο την ιδέα του κοινωνικού συνόλου, να εμφυσήσει στο παιδί την αγάπη και το αίσθημα προς το κοινωνικό σύνολο και τελικά να λειτουργήσει ως πρότυπο για να δημιουργηθεί μια κοινωνία δημοκρατική και αυτοδιοικούμενη.

Στη συνέχεια, ο Αλ. Δελμούζος σημειώνει πως έτσι θα «*καλλιεργηθή γόνιμα το έδαφος με τη μεγαλύτερη, την εθνική και πιο μακριά την ανθρώπινη ολότητα».* Έτσι με βάση την προηγούμενη ανάλυση σε ιδεολογικό επίπεδο στη παρούσα διαμάχη, εξηγείται πως βλέπει ο Αλ. Δελμούζος το έθνος και την ανθρωπότητα. Αν γίνει μια λογική σύνδεση όλων των προηγουμένων, τότε γίνεται σαφές και ότι ο Αλ. Δελμούζος θεωρεί τελικά, την *σχολική κοινότητα* ως πρότυπο στα μάτια των παιδιών, ώστε αργότερα σαν πολίτες της κοινωνίας να βοηθήσουν να χτισθεί μια υπερταξική, δημοκρατική εθνική κοινωνία, δηλαδή μια εθνική ολότητα (έθνος), όπως ο ίδιος την αποκαλεί. Και στη συνέχεια, αν σκεφτούμε με όμοιο τρόπο και αν στοχεύσουμε μακροπρόθεσμα ή όπως λέει ο Αλ. Δελμούζος: «*πιο μακριά*», τότε θα δούμε να λειτουργεί η *σχολική κοινότητα* ως πρότυπο για να δημιουργηθεί μια «*ανθρώπινη ολότητα*» (ανθρωπότητα, οικουμένη), με αρμονικά αυτοδιοικούμενα εθνικά σύνολα.

Το σχολείο, πιστεύει ο Αλ. Δελμούζος, πρέπει να προετοιμάζει τους μαθητές του για τη ζωή, ώστε να βοηθά την πρόοδο του τόπου του. Πρέπει να κάνει τον μαθητή ικανό για οικονομική, πνευματική, ηθική και σωματική αυθυπαρξία. Αυτό για να γίνει θα πρέπει το σχολειό να βασισθεί στα ζωντανά ενδιαφέροντα του μαθητή, τα οποία κατά ένα μέρος προκαλούνται από τα σύγχρονα κοινωνικά και εθνικά μας προβλήματα, τα οποία το σχολειό θα πρέπει να μην αγνοεί, αλλά να ενσκήπτει με το σωστό τρόπο, ώστε να μη δημιουργεί ανημέρωτους πολίτες, έτοιμους να παρασυρθούν από «*κάθε συντηρητική δήθεν ή προοδευτική δήθεν προχειρολογία και προπαγάνδα που οργιάζει στη σημερινή κοινωνία μας*» [584].

Στα κοινωνικά προβλήματα, το σχολείο, πρέπει να μείνει έξω από τον σκληρό αγώνα των κοινωνικών τάξεων και να μη διδάξει «*εθνικοσυνεδριασμό, κομμουνισμό, και πιο στενά βενιζελισμό ή βασιλισμό ή μεταξισμό κτλ. κτλ. Το σχολείο στέκει απάνω από κάθε πρόσκαιρη κομματική διαπάλη, απάνω από κάθε αντίθεση κοινωνικών τάξεων. Αντικρύζει την ολότητα, το εθνικό σύνολο, το συμφέρον του συνόλου. Το αίσθημα του συνόλου ζητεί να τονώση στο παιδί και να το κάμη αν μπορή να το ζήση. Τονώνοντας το αίσθημα αυτό και καλλιεργώντας στο παιδί την πολύμερη αυθυπαρξία του, έχει την πεποίθηση πως όταν ο απόφοιτος του*

[583] Δελμούζος Αλ., *Μαράσλειο και ζωή, ό.π*, σ. 13.
[584] *Στο ίδιο*, σσ. 13-14.

βγη στην κοινωνία δεν θα ενεργή εναντίον της ολότητας σε όποια κοινωνική τάξη και αν ανήκη»[585].

Ο Αλ. Δελμούζος ισχυρίζεται όπως είδαμε παραπάνω: πως «*το σχολείο στέκει απάνω από κάθε πρόσκαιρη κομματική διαπάλη, απάνω από κάθε αντίθεση κοινωνικών τάξεων*». Το ερώτημα που τίθεται αβίαστα από την προηγούμενη θέση του είναι: το σχολείο στέκει ή θα πρέπει να στέκει πάνω από κάθε κόμμα;

Βεβαίως ο Αλ. Δελμούζος μάλλον εννοεί ότι θα *πρέπει να στέκει* πάνω από κάθε πρόσωπο ή κόμμα. Αν και σε κάποιο σημείο διαβεβαιώνει: «*πολύ περισσότερο* [από το κράτος] *είναι, μπορεί και πρέπει να είναι το σχολείο απάνω από τις κομματικές και κοινωνικές αντιθέσεις, σχολείο του συνόλου, σχολείο πραγματικά εθνικό*»[586].Όμως άσχετα από τι πιστεύει ή τι σημειώνει ο Αλ. Δελμούζος, ξεπηδάει εδώ ένα δεύτερο ερώτημα –το κεντρικότερο της παρούσας εργασίας-: μπορεί ή γίνεται ή είναι δυνατόν ο θεσμός του σχολείου να στέκει πάνω από κάθε επηρεασμό κρατικό ή κοινωνικό ή κομματικό; ή αλλιώς: μπορούμε να έχουμε το εθνικό σχολείο;

Σε ένα άλλο σημείο πάλι, ο Αλ. Δελμούζος, κατακρίνει την σημερινή οργάνωση της παιδείας γιατί όπως λέει: «*υπηρετεί μια μικρή μόνο μειοψηφία, και αυτό ελεεινά και αξιοκατάκριτα*». Εδώ καταφέρεται εναντίον μιας ταξικής ή αριστοκρατικής παιδείας, και στη συνέχεια αφού αναφέρει τον σκοπό της παιδείας: «*να βοηθήση για να υψωθή η ατομική, η κοινωνική, η εθνική, επομένως και η ανθρώπινη ζωή και ο πολιτισμός της*», τονίζει «*το χρέος της πολιτείας: α) να κρατή κάθε παιδί σε γενικά ή επαγγελματικά σχολεία ως τη στιγμή που αρχίζει ή αυτοπαιδαγώγησή του και β) να δίνη τα μέσα σε κάθε παιδί να μορφωθή ανάλογα με την πραγματική του ιδιοφυΐα και ικανότητα, χωρίς να εμποδίζεται από την οικονομική και κοινωνική θέση του σπιτιού του. Αυτό είναι μόνον ηθικό, αλλά και επιβάλλεται από το συμφέρον του συνόλου. Γιατί έτσι δεν ικανοποιείται μόνον το άτομο ζώντας αληθινά τον εαυτό του, αλλά αναπτύσσονται πλήθος γόνιμες δυνάμεις, που όσο περισσότερες και δημιουργικώτερες είναι σ' ένα έθνος, τόσο πιο πολύ υψώνεται και η εθνική ζωή και ο πολιτισμός της. Αιτήματα βέβαια ουτοπικώτατα για τη σημερινή κατάσταση του τόπου μας, αφού και σε αλλα μεγάλα, πλούσια και πιο πολιτισμένα κράτη, μόλις στην μεταπολεμική εποχή έγιναν συνειδητά, και άρχισαν να πραγματοποιούνται βαθμιαία και πάρα πολύ αργά, και πάλι μόνο σε έκταση πολύ περιωρισμένη*»[587].

Η ενδυνάμωση του αισθήματος του εθνικού συνόλου, αναφέρει ο Αλ. Δελμούζος, θα καλλιεργηθεί μέσα στο σχολείο, και πάλι, με βάση τη *σχολική κοινότητα*, διότι «*εκεί ο κάθε μαθητής θα δίνη ό,τι μπορεί, μα θα το δίνη όσο το δυνατόν πιο τέλεια ανάλογα με τις δυνάμεις του. Το κάθε παιδί θα δημιουργή και θα προάγη το ομαδικό έργο από τη δική του κλίση και ικανότητα. Έτσι θ' αναπτύσση τη δική του ατομικότητα, αλλά μέσα σε μια κοινότητα, στην ευεργετική επίδραση της κοινοτικής ζωής και*

---

[585] *Στο ίδιο*, σσ. 13-14.
[586] *Στο ίδιο*, σ. 21.
[587] *Στο ίδιο*, σσ. 22-23.

εργασίας. Όχι ισοπέδωση, αλλά ποικιλία από ατομικότητες, από δυνάμεις, όλες όμως συντονισμένες σε σύνολο αρμονικό. Σ' αυτό και ο πιο ταπεινός εργάτης είναι πολύτιμος. Έτσι μορφώνεται και αναπτύσσεται το κοινωνικό ένστικτο και η κοινωνική αρετή. Στο κοινωνικό όμως ένστικτο έχει τις ρίζες του το εθνικό αίσθημα, και καλλιέργεια του πρώτου βάζει στερεά θεμέλια για το δεύτερο. Το εθνικό όμως –που το έχει και ο πιο αμόρφωτος και μόνον από την κοινή συμβίωση με τους άλλους και από την παράδοση- είναι δυνατόν και πρέπει να τονωθή και ν' αναπτυχθή. Και αυτό θα γίνη με την αγάπη, τη γνώση και το διαφωτισμό. Τόσο περισσότερο αγαπά κανείς τον τόπο του, όσο καλύτερα τον γνωρίζει απ' όλες του τις απόψεις. Και όσο καλύτερα τον γνωρίζει, τόσο πιο αποτελεσματικά εργάζεται και για τον εαυτό του και για τον τόπο του. Γι' αυτό το παιδί πρέπει να γνωρίση την Ελλάδα. Έτσι ένα από τα μορφωτικά μέσα του Μαρασλείου είναι συστηματικές πολυήμερες εκδρομές σε μέρη που έχουν να παρουσιάσουν κάτι χαρακτηριστικό από την άποψη του φυσικού κόσμου ή του πολιτισμού μας»[588].

Το εθνικό αίσθημα, διατείνεται ο Αλ. Δελμούζος, τονώνεται με ένα ακόμα σημαντικότερο μέσο από όλα τ' άλλα και αυτό είναι «*τα ιστορικοφιλολογικά μαθήματα με κέντρο τον ελληνικό πολιτισμό*» και κυρίως το μάθημα της ιστορίας. Εδώ το παιδί θα παρακολουθήσει την ελληνική φυλή στους αγώνες της για αυτοσυντήρηση και για καλλιέργεια του πολιτισμού της, από εδώ θα φανούν τα προτερήματα και τα ελαττώματα της και θα φανούν τα σύγχρονά προβλήματα της. Η ιστορία ασχολείται με το να εξετάσει όλες τις εκδηλώσεις της ζωής και του πολιτισμού ενός λαού και όχι μόνο τα πολεμικά του γεγονότα[589].

Ο Αλ. Δελμούζος σημειώνει ότι «*ο ιδιαίτερος άμεσος διαφωτισμός* [σ' ένα ανώτερο σχολείο] *έξω από το πρόγραμμα και τα μαθήματα είναι πάντοτε ωφέλιμος,* [και] *στη σημερινή κλονιζόμενη εποχή επιβάλλεται να γίνει* (…) *ιδίως ως προς τις ηθικές αξίες και το εθνικό αίσθημα. Γιατί για πολλούς λόγους και η ηθικότητα και το εθνικό αίσθημα έχει χαλαρωθή, ώστε συχνά υπερισχύει ο εγωισμός και το συμφέρον του ατόμου, του κόμματος ή της κοινωνικής τάξεως*»[590].

Καταλήγει ο Αλ. Δελμούζος, σε σχέση με τη μόρφωση του ατόμου και του συνόλου, να υποστηρίζει ότι τα στοιχεία που αποτελούν την εθνική μας ταυτότητα, τα οποία έχουν απαριθμηθεί ξανά στο ιδεολογικό επίπεδο[591], «*ξεχωρίζουν εντονώτατα την εθνική μας φυσιογνωμία, που δεν μπορεί να την αλλάξη κανείς μας, γιατί κανείς δεν μπορεί να ξερριζώση τον εαυτό του, την υπόστασή του. Όλο μας το είναι είναι ζυμωμένο με τα κοινά αυτά στοιχεία, μ' αυτά αισθανόμαστε, σκεπτόμαστε, ζούμε. Γι' αυτό ο κάθε άνθρωπος ζη αληθινά και εντατικά τον εαυτό του μόνο στον τόπο, στο*

---

[588] *Στο ίδιο*, σσ. 15-16.

[589] *Στο ίδιο*, σσ. 16-17.

[590] *Στο ίδιο*, σ. 24.

[591] Ο Αλ. Δελμούζος τα αναφέρει ως εξής: *«'κοινές ιστορικές περιπέτειες, πλήθος στοιχεία κοινής καταγωγής, κοινά στοιχεία πολιτισμού και προπάντων συνείδηση ότι αποτελούμε ιδιαίτερη λαϊκή ενότητα',* (…) *μιλούμε την ίδια γλώσσα, έχομε την ίδια θρησκεία, πλήθος ήθη και έθιμα κοινά, πλήθος κοινές εκδηλώσεις της ζωής*», *Στο ίδιο*, σ. 28.

έθνος που ασυνείδητα τον έχει διαπλάσει. Γι' αυτό αληθινή μόρφωση δεν μπορεί παρά να είναι εθνική. Γιατί μόρφωση θα ειπή συστηματική εξέλιξη, ανάπτυξη στοιχείων που υπάρχουν στο άτομο και στο κάθε άτομο υπάρχουν πλήθος στοιχεία εθνικά που καθορίζουν την ψυχοσύστασή του. Γι' αυτό μόνον μέσα στο έθνος του μπορεί καθένας να εντείνη όλες τις δυνάμεις και να υψωθή σε πραγματική δημιουργία, που ανάλογα με την αξία της είναι δυνατόν πηδώντας τα εθνικά όρια ν' απλωθή εκτός τόπου και χρόνου». Συνεχίζοντας, ο Αλ. Δελμούζος σημειώνει για την μόρφωση του συνόλου τα παρακάτω: «*Όπως τα άτομο έτσι και το σύνολο. Ένας λαός, ένα έθνος ζη πραγματικά, εντατικά, προοδεύει και δημιουργεί όταν βασίζεται στον εθνισμό του, στα δικά του στοιχεία, στη δική του πραγματικότητα, αλλά την πραγματικότητα τη σύγχρονη και ζωντανή. Και τότε μόνον είναι δυνατόν και τα δικά του περασμένα και οι πνευματικές και ηθικές κατακτήσεις άλλων λαών ν' αφομοιωθούν αληθινά και να γίνουν και γι' αυτό πηγή ζωής*»[592].

Στην αντίθετη όχθη βρίσκεται η άποψη του Π. Πουλιόπουλου για την εκπαίδευση και το σχολείο, μια άποψη που δεν είναι πολυδουλεμένη και δεν είναι καταγεγραμμένη άμεσα, συμπεραίνεται έμμεσα από την γενικότερη φιλοσοφική, κοινωνικοπολιτική και ιδεολογική τοποθέτησή του. Η άποψή του βέβαια είναι ότι το *αστικό* είναι ένα ταξικό σχολείο, και ότι μόνο το προλεταριακό είναι πραγματικά *εθνικό* και *ανθρωπιστικό* σχολείο.

Πιο συγκεκριμένα, ο Π. Πουλιόπουλος, αφού αναφέρει κατηγορηματικά ότι το «*Μαράσλειο και τα άλλα παιδαγωγικά ιδρύματα*», είναι όλα τους «*πράγματι αστικά, αστικώτατα, όπως ορθά τα χαρακτήρισε ένας σύντροφος παιδαγωγός. Είναι εκπαιδευτικά παραρτήματα των ξένων και ντόπιων τραπεζιτικών και εμποροβιομηχανικών κέντρων*»[593].

Τελικά, ο Π. Πουλιόπουλος, δεν επιμένει σχεδόν καθόλου στο να αναλύσει την άποψή του, παρά αφήνει τους συντρόφους του μαρξιστές παιδαγωγούς, να λύσουν τις παρεξηγήσεις του Αλ. Δελμούζου πάνω στην εκπαίδευση και να αντιτείνουν στην άποψη του ότι η εκπαίδευση «*μόνον όταν είναι εθνική είναι και ανθρωπιστική*», την μαρξιστική άποψη ότι η «*μόνη σήμερα 'εθνική' εκπαίδευση που είναι και ανθρωπιστική συγχρόνως είναι εκείνη την οποία οργανώνει μέσα στην Ε.Σ.Σ.Δ. το προλεταριάτο και ν' αναλύσουν κατά ποίον επιστημονικόν τρόπο μια σοσιαλιστική εκπαίδευση αύριο στην Ελλάδα θα αναπτύξη πραγματικώς τα εθνικά στοιχεία που θα μας έχη αφήση ο καπιταλισμός σε τρόπο που συνδυασμένα με τα παγκόσμια, να θεμελιώνουν μαζύ μ' αυτά έναν ελληνικό σοσιαλιστικό πολιτισμό ολοκληρωτικό κι' αναπόσπαστο τμήμα του ενός κ' ενιαίου Διεθνούς Σοσιαλιστικού Πολιτισμού*»[594].

---

[592] *Στο ίδιο*, σ. 28.

[593] Πουλιόπουλος Π. (ψευδ. Π. Σαρκάτος), «Εθνικισμός και αγριανθρωπισμός», εφ. *Ριζοσπάστης*, 29 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2838-1338.

[594] *Στο ίδιο*, 28 Ιουνίου 1925, αρ. φύλλου: 2837-1337.

Στη συζήτηση παρεμβαίνει και ο Κ. Παρορίτης με το άρθρο του «Το εκπαιδευτικόν συνέδριον»[595]. Ο Χ. Νούτσος αναφερόμενος στο άρθρο του αυτό, λέει συγκεκριμένα: «*ο Παρορίτης θα τονίσει πως το σχολείο μέσα στο αστικό καθεστώς δεν έχει άλλο προορισμό παρά την εδραίωση αυτού του καθεστώτος. Θα επικρίνει τα 'τρία ατυχέστατα και κακογραμμένα άρθρα' του 'αλχημιστή κ. Δελμούζου' και θα επαναλάβει τη γνωστή θέση του πως 'η λύση των κοινωνικών ζητημάτων δεν εκβιάζεται με το ζόρι' και πως 'σε καμιά εποχή και σε καμιά χώρα δεν έγινε προσπάθεια να λυθούνε κοινωνικά ζητήματα με τη μέθοδο του σκολειού'. Γι' αυτό και τελικά, θα τονίσει, 'είμαστε υποχρεωμένοι να περιμένουμε την εξέλιξη, που θα φέρει την αποκρυστάλλωση των ιδεών'*»[596].

Στα λεγόμενα του Κ. Παρορίτη ανιχνεύεται η μαρξιστική του θέση σχετικά με το θέμα του σχολείου. Ο Κ. Παρορίτης συμφωνεί με τον Π. Πουλιόπουλο ότι το αστικό σχολείο εξυπηρετεί την εδραίωση του αστικού καθεστώτος με την επιβολή της ιδεολογίας της άρχουσας αστικής τάξης. Όμως ο Κ. Παρορίτης συγχρόνως διαφοροποιείται υποστηρίζοντας ότι «*η λύση των κοινωνικών ζητημάτων δεν εκβιάζεται με το ζόρι*». Με αυτό που λέει ο Κ. Παρορίτης δείχνει την προσήλωσή του σε μια παλιότερη μοιρολατρική και αντιβολονταριστική άποψη των παλαιοτέρων μαρξιστών. Όμως την προηγούμενη θέση του Κ. Παρορίτη δεν συμμερίζονται όχι μόνο οι μαρξιστές-λελινιστές, αλλά και οι νεοκαντιανοί και οι ρεφορμιστές σοσιαλιστές. Για το λόγο αυτό, οι νεοκαντιανοί και οι ρεφορμιστές γενικά σοσιαλιστές, στηρίζουν τον σοσιαλισμό πάνω σε ηθικές προϋποθέσεις, δίνοντας του μια διαφορετική διέξοδο και δημιουργούν έτσι τον *ηθικό σοσιαλισμό*[597].

---

[595] Βλ. Παρορίτης Κ., «Το εκπαιδευτικόν συνέδριον», εφ. *Δημοκρατία*, 2, 3 Ιουλίου 1925.

[596] Νούτσος Χ., *Ιστορία της Εκπαίδευσης και Ιδεολογία, ό.π.*, σσ. 191-2.

[597] Πρβλ. Τερζής Ν., *Η παιδαγωγική του Αλέξανδρου Π. Δελμούζου. Συστηματική εξέταση του έργου και της δράσης του, ό.π.*, σσ. 45-50, (δηλαδή το υποκεφάλαιο «Η συζήτηση στη Γερμανία για τον ηθικό σοσιαλισμό»).

4.2.5 Ανακεφαλαιωτικό συμπέρασμα

Α. Φιλοσοφικό επίπεδο		
Θέματα	**«Ιδεαλιστές (Νεοκαντιανοί)»**	**«Υλιστές (Κομμουνιστές)»**
Μαρξισμός – Ιδεαλισμός και ο κλονισμός των αξιών του πολιτισμού	*Αλ. Δελμούζος:* Ο μαρξισμός κλονίζει την παλιά απλοϊκή πίστη του ανθρώπου και κάθε παραδομένη αξία πολιτισμού. Το φαινόμενο αυτό είναι παγκόσμιο τα τελευταία χρόνια, διότι η σκληρότητα και οι δυσκολίες της ζωής κατά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο, και προπάντων ύστερα απ' αυτόν, οι μεγάλες και απότομες εθνικές, πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές, η οκτωβριανή επανάσταση του 1917 στη Ρωσία κλόνισαν την πίστη στις καθιερωμένες αξίες και μάλιστα τις ηθικές, και ο πολιτισμός με την πολύχρονη παράδοση του θεωρήθηκε ως σάπιο δημιούργημα μιας τάξης που έπρεπε να πέσει. Ο κλονισμός όμως πολλών καθιερωμένων αξιών είχε από χρόνια πριν προετοιμασθεί από την απόλυτη μονοκρατορία της επιστήμης, ενώ η προσπάθεια της για να δημιουργεί νέες αξίες και να τις στερεώσει, ναυαγούσε σχεδόν στην αδυναμία της ίδιας της επιστήμης και στην ανάγκη απολυτρώσεως από τη μονοκρατορία της, που ολοένα γινόταν πιο αισθητή σε μεγαλύτερους κύκλους. Έτσι παντού τα τελευταία χρόνια δημιουργήθηκε χάος τέτοιο, που θαρρείς πως τρικλίζει αβέβαιη όλη η ανθρωπότητα.	*Γ. Κορδάτος:* Ο ιστορικός υλισμός είναι η πιο μεγάλη επανάσταση στην ιστορία της σκέψης και δίνει το πιο βαρύ και αποφασιστικό χτύπημα στον Ιδεαλισμό. Οι «φιλελεύθεροι ιδεολόγοι»: Αλ. Δελμούζος, Ν. Καζάζης, Ν. Εξαρχόπουλος, που κατηγορούν τον μαρξισμό ως «επιζήμια» αίρεση «*γιατί διδάσκει ένα βάναυσο υλισμό και γκρεμίζει τις ηθικές αξίες και τα ιδανικά!!*», πλαστογραφούν τη μαρξιστική διδασκαλία, διότι κάνουν πως ξεχνούν τα μεγάλα ιδανικά του μαρξισμού για τα οποία σκοτώνονται από τα μυδραλιοβόλα της εξουσίας οι εργάτες κάθε τόσο σε συλλαλητήρια ή διαδηλώσεις και πως επίσης ο μαρξισμός, πραγματικά, επιχειρεί να γκρεμίσει ηθικές αξίες και ιδανικά αλλά τα ιδανικά τα «σάπια» της αστικής τάξης.
Ο καντιανός χαρακτήρας του Αλ. Δελμούζου		*Γ. Κορδάτος:* Ο άλλοτε επαναστάτης-ιδεολόγος Δελμούζος που πριν από 15 χρόνια αποκαλούσε τα ιδανικά της αστικής τάξης σάπια τώρα προσπαθεί μ' αυτά να χτίσει 'έναν κόσμο αγγελικό κι' ωραίον', έγινε τώρα υπερσωβινιστής και μυστικιστής. *Π. Πουλιόπουλος:* Ο Αλ. Δελμούζος διδάχτηκε από τον Ρ. Στάμλερ και τον «από καθέδρας σοσιαλισμό», δηλαδή περνώντας πρώτα από τον ιστορικό υλισμό του Μαρξ γύρισε πίσω στον Καντ, δηλαδή γύρισε πίσω στον καιρό του ουμανισμού και της μεταφυσικής, δίνοντάς μας παλιές ιδέες ανανεωμένες από τον νεοκαντιανό ιδεαλισμό, που ως φιλοσοφική βάση του 'ανθρωπισμού' αυτού, είναι περασμένος με το επίχρισμα μόνο του 'θετικισμού' και της 'αντικειμενικής' επιστημονικής μεθόδου. Την ιδεολογία αυτή, που προκαλεί τόση σύγχυση μέσ' στα κεφάλια των νέων δασκάλων οφείλουμε να την ξεσκεπάσουμε, να την καταπολεμούμε με το ισχυρό όπλο της μαρξιστικής διαλεκτικής. Πολλά νέα 'διανοούμενα' στελέχη του κομμουνιστικού κόμματος μπορούν να βρεθούν εύκολα

		θύματα μέσα στην ατμόσφαιρα της θεωρητικής συγχύσεως που δημιουργεί ο ιδεαλισμός της προοδευτικής μας μπουρζουαζίας με την 'ελίτ' της διανοήσεως του, τον 'Εκπ. Όμιλο', την 'Εταιρία Κοινωνικών Επιστημών', την 'Ένωση δικαιωμάτων Ανθρώπου' κλπ.
Το πρωταρχικό αίτιο στην ανάλυση των ιστορικών και κοινωνικών φαινομένων. Οικονομικός ντετερμινισμός	*Αλ. Δελμούζος:* Τα κοινωνικά και ιστορικά φαινόμενα προέρχονται από συνύφανση πολλών όρων: υλικών, πνευματικών, ψυχολογικών κτλ. Και δεν ανταποκρίνεται στη σύνθεση της ζωής όποιος ζητώντας την εξήγηση τους τα ανάγει σε ένα αίτιο πρωταρχικό. Πάντως ιστορία χωρίς την έρευνα και των οικονομικών όρων σήμερα δεν μπορεί να σταθεί. Την υλιστική αντίληψη της ιστορίας έτσι χοντροκομμένη, με μόνον δηλαδή παράγοντα τους οικονομικούς όρους, δεν την ακολουθεί σήμερα κανείς σοβαρός ερευνητής στην ιστορική επιστήμη. Ο Γ. Κορδάτος περιορίζει την ιστορική εξέλιξη και την βασίζει αυτήν στην εξέλιξη των οικονομικών μόνων παραγόντων, γι' αυτό παραδέχεται ως κατ' εξοχήν αίτιον της ελληνικής επανάστασης του 1821 την οικονομική ανάπτυξη της αστικής τάξης.	*Γ. Κορδάτος:* Κατά την υλιστική αντίληψη της ιστορίας, όπως υποστηρίζει και ο Έγκελς, ο συντελεστής που τελικώς καθορίζει την ιστορία είναι η παραγωγή της υλικής ζωής. Όταν μερικοί διατείνονται ότι οι οικονομικός παράγων είναι ο μόνος, τότε παρουσιάζουν την υλιστική θεωρία άτοπη, αφηρημένη, και χωρίς νόημα. Οι οικονομικοί όροι είναι η βάση, αλλά τα διάφορα στοιχεία του εποικοδομήματος όπως οι πολιτικές μορφές, οι αγώνες τάξεων και τα αποτελέσματά τους, τα πολιτεύματα, τα νομικά καθεστώτα, οι πολιτικές θεωρίες, οι νομικές, οι φιλοσοφικές καθώς και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και η εξέλιξή τους σε δογματικά συστήματα, όλα αυτά εξασκούν μιαν επίδραση επάνω στην ανάπτυξη των ιστορικών αγώνων. Ο Έγκελς δεν τα έγραψε αυτά για να αναθεωρήσει τη μέθοδο του μαρξισμού αλλά για να χτυπήσει μερικούς μαρξιστές που δίνανε στη μέθοδο μηχανικό χαρακτήρα και καταντούσανε μοιρολάτρες. Η θεμελιώδης ιδέα που κυριαρχεί μέσα στο Μανιφέστο είναι ότι τη βάση της πολιτικής και πνευματικής ιστορίας μιας ιστορικής εποχής την αποτελούν η οικονομική παραγωγή και η κοινωνική διαφορά των ανθρώπων που, σε κάθε εποχή, αναγκαστικά γεννιέται απ' την πρώτη. Ύστερα από την διάλυση της αρχαίας κοινής ιδιοκτησίας της γης, ολόκληρη η ιστορία είναι αγώνων μεταξύ τάξεων που πιέζονται και τάξεων που πιέζουν, που κυβερνιούνται και κυβερνούν. Έτσι εφαρμόζουμε τη μέθοδο του ιστορικού υλισμού δίνοντας 'πρωτεύουσα' θέση στον οικονομικό παράγοντα όπως έγινε και στη μελέτη για τα αίτια της Επανάστασης του 21. Ο οικονομικός παράγοντας είναι 'ο συντελεστής που τελικώς καθορίζει την ιστορία' ή πάλι είναι η βάση της εξέλιξης κλπ. Όσο για τους άλλους 'υποκειμενικούς' κι 'αντικειμενικούς' παράγοντες όχι μονάχα τους αναφέρουμε αλλά και τους υπολογίζουμε και τους αναλύουμε, γι' αυτό και δεν βλέπουμε μονόπλευρα τα γεγονότα.
Αιώνιες αλήθειες και ηθικές αξίες. Ελευθερία της συνείδησης		*Π. Πουλιόπουλος: Δ*εν υπάρχουν απόλυτες κ' αιώνιες αλήθειες δικαιοσύνης, ηθικής, ισότητας κλπ., παρά μόνο στο μυαλό των αστών και μικροαστών που γεννήθηκαν ως πνευματικό αντικαθρέφτισμα των σχέσεων 'ισότητας' και 'δικαιοσύνης' της εμπορευματικής αστικής κοινωνίας. Οι ιδέες τις οποίες έχουν οι άνθρωποι για δίκαιο, ηθική κλπ. αλλάζουν ανάλογα με τις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες κάθε φορά και γι' αυτό άμα θέλουμε να τις εξηγήσουμε, επιστημονικά, οφείλουμε να βρούμε το κοινωνικοιστορικό τους περιεχόμενο, διαφορετικά λέμε μόνο αερολογίες. Άλλωστε η δικαιοσύνη και η ελευθερία για την αρχαία και μεσαιωνική εποχή ήτανε άγνωστο πράμα για τα εκατομμύρια των δουλοπάροικων και μικροχωρικών. Οι ιδέες για την ελευθερία της συνείδησης και τη θρησκευτική ελευθερία δεν είναι παρά η εκδήλωση της βασιλείας του ελεύθερου συναγωνισμού στο επίπεδο του πνεύματος. Αιώνιες ηθικές αξίες λένε τις δήθεν αυτές 'αιώνιες αλήθειες' οι σύγχρονοί μας αστοί επιστήμονες τόσο οι 'αντιδραστικοί' όσο και οι φιλελεύθεροι'. Έτσι και οι δικοί μας Ν. Καζάζης, Ν. Εξαρχόπουλος, Θ. Βορέας, Π. Καρολίδης, Δελμούζος, Χ. Ανδρούτσος, Μ. Τριανταφυλλίδης, Γ. Ψυχάρης, ενώ δήθεν μεταξύ τους διαφωνούν, στο βάθος είναι σύμφωνοι και κήρυκες των 'αιωνίων' ηθικών αξιών και γι' αυτό παίρνουν όλοι τους την ίδια αντιδραστική θέση απέναντι στην κομμουνιστική κίνηση και ιδεολογία

Β. Πολιτικό επίπεδο		
Θέματα	**«Ιδεαλιστές (Νεοκαντιανοί)»**	**«Υλιστές (Κομμουνιστές)»**
Πολιτική ιδεολογία του Αλ. Δελμούζου- Ανθρωπιστικός, εξελικτικός, ειρηνικός σοσιαλισμός	*Αλ. Δελμούζος:* Ιδανικό μας είναι μια ανθρωπότητα με βασική αρετή την αγάπη και την ελευθερία. Η ανθρωπότητα όμως δεν είναι για μένα έννοια αφηρημένη. Ανθρωπότητα θα πει σύνολο λαών, εθνών, και όχι άθροισμα αχρωμάτιστων ανθρώπων. Τέτοιο άθροισμα ζει μόνον στη φαντασία μερικών ατόμων. Έλληνες, Τούρκοι, Βούλγαροι, Γάλλοι, Γερμανοί κτλ. όλοι αυτοί οι λαοί, τα έθνη αποτελούν την ανθρωπότητα, και ελεύθερη ανθρωπότητα θα πει ελεύθερα έθνη. Καλλιεργώντας τα δικά σου, τα εθνικά στοιχεία υπηρετείς όχι μόνον τον εαυτό σου και τον τόπο σου, αλλά και την ανθρωπότητα, τον ανθρώπινο πολιτισμό και τον ανθρωπισμό. Έτσι μόνον μπορείς να τον υπηρετήσεις. Γιατί όπως η ανθρωπότητα δεν είναι άθροισμα αχρωμάτιστων ατόμων, έτσι και ο ανθρώπινος πολιτισμός δεν είναι κάτι αχρωμάτιστο, αλλά η συνισταμένη των πολιτισμών που έχουν τα διάφορα έθνη. *Π. Πουλιόπουλος* (ερμηνεύει την άποψη του Αλ. Δελμούζου)*:* Τα προβλήματα που υπάρχουν στην κοινωνία είναι ακριβώς τα 'κακά' που πρέπει να χτυπηθούν και έτσι θα βοηθηθεί να αλλάξει το σημερινό καθεστώς. Όλα αυτά τα άσχημα μπορούν να γιατρευτούν σταδιακά χωρίς να χρειάζεται επαναστατική αλλαγή του σημερινού αστικού οικονομικού και κοινωνικοπολιτικού καθεστώτος. Δηλαδή όλα αυτά είναι απλά «*παρεκκλίσεις από τον 'ομαλό', 'φυσικό' δρόμο του 'δικαίου' της 'ηθικής' μ' ένα λόγο του 'ανθρωπισμού'*».	*Π. Πουλιόπουλος:* Ο Αλ. Δελμούζος, είναι ένας απ' τους γνωστούς ηγέτες του νεότατου αστικοδημοκρατικού μεταρρυθμισμού στην εκπαίδευση. Με τη στάση του δίνει πιο συγχρονισμένες θέσεις με υψηλή θεωρητική θεμελίωση για να στηριχθούν οι κατηγορίες εναντίον μου και εναντίον του Κ.Κ.Ε., κατηγορίες περί «εσχάτης προδοσίας» στο Μακεδονικό ζήτημα. Μετά από τον Α' παγκόσμιο πόλεμο: «*το ευαγγέλιο του 'ανθρωπισμού', του 'εξελιτικού' και 'ειρηνικού' σοσιαλισμού κηρυσσότανε σ' όλα τα σχολεία του 'πολιτισμένου' κόσμου και στα πολιτικά βήματα. Και όλοι τότε, πολιτικοί, 'σοσιαλιστές', 'ειρηνιστές', όλη η σύγχρονη σοφία του κόσμου μαζεύτηκε για να ευλογήση το μεγάλο έργο του 'ανθρωπισμού' και με επικεφαλής το Μεγαλόστομο Πατσιφίστα της Αμερικής, τον Ουΐλσων, έθεσε στις Βερσαλλίες τον Καταστατικό Χάρτη της Νέας Ανθρωπότητας, Χάρτη Ειρήνης και Δικαιοσύνης μεταξύ των Εθνών. Ας δούμε τώρα και ας θαυμάσουμε από κοντά το καθεστώς του 'ανθρωπισμού' που χάρισε στον κόσμο ο χάρτης αυτός, στη σύνταξη του οποίου πρωταγωνίστησαν και ό,τι 'ανθρωπιστικώτερο', 'διεθνιστικώτερο', ό,τι δελμουζικώτερο να πούμε έτσι έχει να επιδείξη η ανθρωπότητα: η Δεύτερη 'Σοσιαλιστική' Διεθνής, και η Μεταρρυθμιστική Διεθνής των Συνδικάτων (Α. Τομάς, Μακντόναλντ, Βαρντερβέλντε, Σάϊντεμαν κλπ)».* Το έργο τους όμως δεν ήταν καθόλου δίκαιο, αλλά ήταν σύμφωνο με τα συμφέροντα των ισχυρών. Ο Αλ. Παπαναστασίου είναι τρόφιμος της ίδιας «*ανθρωπιστικής*» σχολής στη Γερμανία με τον Αλ. Δελμούζο. Όλοι αυτοί οι αντιπρόσωποι του εντός του καπιταλιστικού καθεστώτος επιδιωκόμενου 'ανθρωπισμού', είτε βρίσκονται στις τάξεις της προοδευτικής αστικής τάξης, είτε της εργατικής τάξης, αποδείχτηκαν στην πράξη ταπεινοί υπηρέτες του Ιμπεριαλισμού, τόσο κατά τον μεγάλο πόλεμο, όσο και σήμερα. Απέτυχε, λοιπόν, το σύστημα του Δελμούζου στην πράξη και δικαιώθηκε αυτό που λένε οι κομμουνιστές ότι: «*η ουσία του τέτοιου 'ανθρωπισμού' είναι να γίνεται όργανο στα χέρια της καπιταλιστικής απανθρωπιάς του ιμπεριαλιστικού αγριανθρωπισμού*».
Η σχολική κοινότητα και η πολιτική συμπεριφορά που προάγει	*Αλ. Δελμούζος:* Στη σχολική κοινότητα του Μαρασλείου Διδασκαλείου ο κάθε μαθητής θα δίνει ό,τι μπορεί, μα θα το δίνει όσο το δυνατόν πιο τέλεια ανάλογα με τις δυνάμεις του. Το κάθε παιδί θα δημιουργεί και προάγει το ομαδικό έργο από τη δική του κλίση και ικανότητα. Έτσι θ' αναπτύσσει τη δική του ατομικότητα, αλλά μέσα σε μια κοινότητα, στην ευεργετική επίδραση της κοινοτικής ζωής και εργασίας. Δεν θα δημιουργείται έτσι	

	ισοπέδωση, αλλά ποικιλία από ατομικότητες, από δυνάμεις, όλες όμως συντονισμένες σε σύνολο αρμονικό.	
Σύγχρονος μονοπωλιακός ιμπεριαλιστικός καπιταλισμός		*Π. Πουλιόπουλος:* Οι αμείλικτοι νόμοι της εξελίξεως του καπιταλισμού δημιουργούν πάλι μέσα στους κόλπους του και τους αντικειμενικούς και υποκειμενικούς κοινωνικούς παράγοντας που κατ' αναπότρεπτη ιστορική ανάγκη είναι προορισμένοι να λύσουνε τη βασική του εσωτερική αντίφαση. Έτσι ο σύγχρονος μονοπωλιακός ιμπεριαλιστικός καπιταλισμός με την ανάπτυξη των οικονομικών του δυνάμεων ξεπερνά τα όρια των εθνικών κρατών και γίνεται διεθνιστικός ιδρύοντας κατ' ουσία σήμερα μια «*παγκόσμια καπιταλιστική κοινωνία*». Ο ίδιος ο καπιταλισμός γεννά την ιστορική ενσυνείδητη δύναμη που θα τον καταλύσει. Το 'νεκροθάφτη' του, την εργατική τάξη.

Γ. Ιδεολογικο επίπεδο		
Θέματα	**«Ιδεαλιστές (Νεοκαντιανοί)»**	**«Υλιστές (Κομμουνιστές)»**
Έθνος. Εθνικά χαρακτηριστικά	*Αλ. Δελμούζος:* Κάθε άτομο γεννιέται και ανήκει σε ορισμένη κοινωνία, σε ορισμένο τόπο και έθνος, και εκτός από τα γενικά *ανθρώπινα στοιχεία* ή τα *ιδιαίτερα του τόπου του* και *της κοινωνικής τάξεώς του*, έχει πολλά *εθνικά*, δηλαδή χαρακτηριστικά κοινά με όλα τα άτομα που ανήκουν στο ίδιο έθνος. Τα στοιχεία αυτά καθορίζουν στο άτομο μια ξεχωριστή ψυχολογία και ιδιοσυγκρασία, την εθνική. Τα εθνικά χαρακτηριστικά είναι: οι κοινές ιστορικές περιπέτειες, πλήθος στοιχεία κοινής καταγωγής, κοινά στοιχεία πολιτισμού, συνείδηση ότι αποτελούμε ιδιαίτερη λαϊκή ενότητα, ίδιες πολιτιστικές αξίες, συνείδηση για παράδοση περασμένη υπέρλαμπρη, μιλούμε την ίδια γλώσσα, έχομε την ίδια θρησκεία, πλήθος ήθη και έθιμα κοινά, πλήθος κοινές εκδηλώσεις της ζωής.	*Γκ. Μπρόϊντο*: Έθνος είναι σύνολο ανθρώπων, το οποίο σχηματίζεται σαν αποτέλεσμα της γέννησης και της ανάπτυξης του καπιταλισμού και χαρακτηρίζεται κοινούς οικονομικούς δεσμούς, από κοινότητα του εδάφους, της γλώσσας και της κουλτούρας. *Π. Πουλιόπουλος:* Έθνος ονομάζεται η μορφή κοινωνικής συγκρότησης η οποία βασίζεται στα κοινά ψυχικά, ηθικά, ιστορικά, γλωσσικά και θρησκευτικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων, που την αποτελούν, και που τείνει να εξαφανισθεί σήμερα. *Γ. Κορδάτος:* Έθνος είναι σύνολο ανθρώπων που σχηματίζεται από τη γέννηση και ανάπτυξη του καπιταλισμού και χαρακτηρίζεται απ' την ύπαρξη ορισμένων οικονομικών δεσμών καθώς και από την κοινότητα του εδάφους, της γλώσσας και του πολιτισμού. Δεν είναι έθνος μόνο μια ένωση ανθρώπων που σκέπτονται το ίδιο και ομιλούν την ίδια γλώσσα, ούτε το σύνολο των ανθρώπων που συνδέονται με ένα κοινό χαρακτήρα που στηρίζεται πάνω στη βάση της κοινής τύχης των ανθρώπων, ούτε πάλι έθνος είναι ένωση λαού που έχει κοινή καταγωγή, την ίδια γλώσσα και θρησκεία.
Έθνος αιώνια πραγματικότητα;	*Αλ. Δελμούζος:* Το έθνος, είναι μια πραγματικότητα αιώνων ζυμωμένη στο αίμα που τη ζεις και καθορίζει τη ζωή σου.	*Π. Πουλιόπουλος:* Το έθνος είναι μια συγκεκριμένη ιστορική μορφή της κοινωνικής συμβιώσεως των ανθρώπων, είναι ένας τρόπος με τον οποίο εμφανίζεται εξωτερικά, ανάλογα με τις εκάστοτε επικρατούσες αντικειμενικές συνθήκες εξελίξεως, η ομαδική (κοινωνική) οντότητα. Έτσι το έθνος, όπως και οι άλλες μορφές κοινωνικής συγκρότησης, όταν αλλάξουν οι αντικειμενικές συνθήκες που το επέβαλαν ως ιστορική ανάγκη θα αλλάξει κι αυτό αναπόφευκτα και θα δώσει τη θέση του σε μια άλλη ιστορική κατηγορία, σε μια άλλη μορφή ανθρώπινης κοινωνίας. *Γ. Κορδάτος:* Το έθνος γεννιέται μαζί με τον καπιταλισμό. Όπως δε και ο καπιταλισμός δεν υπήρξε πάντα και ούτε είναι αιώνιος έτσι και το έθνος σαν

		ιστορικό φαινόμενο που είναι θα λείψει μαζί με τον καπιταλισμό, όταν θα δημιουργηθεί η κομμουνιστική κοινωνία και θα εκλείψουν οι τάξεις, θα σβήσει, θα πεθάνει, έτσι και το Έθνος.
Κοινωνική τάξη	*Αλ. Δελμούζος:* Η κοινωνική τάξη υπάρχει, δημιουργεί ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τα οποία διακρίνουν τους ανθρώπους που ανήκουν στην ίδια τάξη, όμως δεν είναι μια βασική κοινωνική ομάδα με χαρακτηριστικά βαρύνουσας σημασίας.	*Π. Πουλιόπουλος:* Η κοινωνία είναι χωρισμένη σε δυο κοινωνικές τάξεις. Την αστική τάξη η οποία για μια μεγάλη ιστορική περίοδο έπαιξε ρόλο 'εθνοδημιουργό', η δράση της ήταν προοδευτική διότι συμβάλλοντας στην εθνογένεση και στην εθνική συνειδητοποίηση των λαών επιτεύχθηκε τελικά το ξεπέρασμα του φεουδαρχικού συστήματος. Όμως με την ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος η αστική τάξη έγινε συντηρητική, αντιδραστική και εχθρός θανάσιμος κάθε προόδου της ανθρωπότητας, εχθρός δηλαδή κάθε πραγματικού ανθρωπισμού. Ο ίδιος ο καπιταλισμός γεννά την ιστορική ενσυνείδητη δύναμη που θα τον καταλύσει. Το 'νεκροθάφτη' του, την εργατική τάξη, την επαναστατική τάξη που οφείλει να παίξει κατά τη δύση του καπιταλισμού τον επαναστατικό της ρόλο.
Ανθρωπότητα	*Αλ. Δελμούζος:* Ανθρωπότητα θα πει σύνολο λαών, εθνών και όχι άθροισμα αχρωμάτιστων ανθρώπων. Τέτοιο άθροισμα ζει μόνο στη φαντασία μερικών ανθρώπων. Έλληνες, Τούρκοι, Βούλγαροι, Γάλλοι, Γερμανοί κτλ. όλοι αυτοί οι λαοί, έθνη αποτελούν την ανθρωπότητα, και ελεύθερη ανθρωπότητα θα πει ελεύθερα έθνη. Το έθνος ως ένα μέρος του όλου, δηλαδή της ανθρωπότητας, όταν προοδεύει αυτό, προοδεύει συνάμα ολόκληρη η ανθρωπότητα ή το αντίθετο. Άρα καλλιεργώντας τα δικά σου, τα εθνικά στοιχεία υπηρετείς όχι μόνον τον εαυτό σου και τον τόπο σου, αλλά και την ανθρωπότητα, τον ανθρώπινο πολιτισμό και τον ανθρωπισμό, μια ανθρωπότητα με βασική αρετή την αγάπη και την ελευθερία. ***Συμπέρασμα:*** Ενώ ο Αλ. Δελμούζος θέλει μια ανθρωπότητα ποικιλόμορφη και ομονοούσα, πιστεύοντας ότι τα έθνη, άρα και οι ιδιομορφίες τους, υπήρχαν πάντοτε, προ ή και μετά την ύπαρξη της καπιταλιστικής κοινωνίας, και το ζητούμενο είναι η ανθρωπότητα να ομονοεί εμφορούμενη από τα ιδανικά του ανθρωπισμού, αντίθετα ο Π. Πουλιόπουλος θέλει μια ανθρωπότητα που σταδιακά, με την διαμόρφωση της «Διεθνούς Σοσιαλιστικής Κοινωνίας», θα εκλείψουν οι εθνικές ιδιοτυπίες και ιδιομορφίες και βεβαίως έτσι θα υπάρξει μια ανθρωπότητα χωρίς διαφορές και αντιπαλότητες, τις οποίες άλλωστε έχει δημιουργήσει μέχρι τότε η ύπαρξη της καπιταλιστικής κοινωνίας.	*Π. Πουλιόπουλος:* Η ανθρωπότητα θα είναι πραγματικά ελεύθερη, όταν εκλείψει ο ανταγωνισμός των «καπιταλιστικών πατρίδων», μετά από την επικράτηση του κομμουνισμού και την εγκαθίδρυση της κυριαρχίας του εργατοαγροτικού λαού και του Σοσιαλισμού και της ρυθμισμένης παγκόσμιας κοινωνίας των εργαζομένων. Η πατρίδα σήμερα αποκλείει την ανθρωπότητα. Είμαι πρώτα άνθρωπος κ' ύστερα Γάλλος. Η εργατική τάξη είναι μια δύναμη εξανθρωπισμού και ειρηνεύσεως του κόσμου, η οποία οδηγεί αναπότρεπτα τον κόσμο προς την διεθνή ενοποίηση των ανθρώπων, διότι είναι αδύνατον η τάξη αυτή να ελευθερωθεί από το κεφάλαιο χωρίς ν' απελευθερώσει και την ανθρωπότητα όλη από τα δεσμά του Ιμπεριαλισμού. Ο κομμουνισμός δεν είναι ένας ισοπεδωτικός οδοστρωτήρας που απειλεί να εξαφανίσει μονομιάς όχι μόνο τις φυσικές ιδιομορφίες που ξεχωρίζουν τ' άτομα αναμεταξύ τους, αλλά και τις διάφορες ποικιλίες και αποχρώσεις μεταξύ των λαών. Πουθενά στο κομμουνιστικό μας πρόγραμμα δεν είναι γραμμένες τέτοιες χονδροειδείς ανοησίες. Αν ο Αλ. Δελμούζος διάβαζε το πρόγραμμά μας θα έβλεπε ότι στη μεταβατική περίοδο από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό, την περίοδο της Δικτατορίας του Προλεταριάτου, το διεθνιστικό μας πρόγραμμα, που είναι «*επιστημονικό, κι' όχι βγαλμένο από το μυαλό κανενός ευκολοφάνταστου κοσμοδιορθωτή*», λαμβάνει υπόψη του όλες τις «ιδιομορφίες των 'ξεχωριστών εθνικών πεδίων'» ή αλλιώς «όλες τι ποικίλες 'εθνικές' ιδιοτυπίες κάθε χώρας και λαού».
Πάλη, αρμονία ή κατάργη	*Αλ. Δελμούζος:* Όσο μεγαλύτερες και οξύτερες είναι οι αντιθέσεις των κοινωνικών τάξεων τόσο η πίεση των διοικούντων είναι βαρύτερη, επομένως τόσο περισσότερο υποχωρεί το αίσθημα της ολότητας στο συμφέρον της τάξεως. Όσοι ζητούν να περιορίσουν	*Γ. Κορδάτος:* Η ιδεολογική στάση του Δελμούζου και των διαφόρων φιλοσόφων και κοινωνιολόγων της Ευρώπης εμφορείται από τον νεοκαντιανισμό και τον ηθικό σοσιαλισμό, δηλαδή την επιστροφή στη φιλοσοφία του Καντ, η οποία χρησιμεύει στην αστική επιστήμη να συμφιλιώσει τις κοινωνικές τάξεις

ση των τάξεων	εξελικτικά την οξύτητα των κοινωνικών αντιθέσεων εργάζονται για το συμφέρον του συνόλου, και για τη δημιουργία μιας αρμονικής κοινωνίας.	('αρμονία των τάξεων') και να παρουσιάσει το σημερινό καθεστώς σταθερό, αμετάβλητο, αιώνιο για να αδυνατίσει τον επαναστατικό μαρξισμό. Έτσι οι διάφοροι νεοκαντιανοί, ρεφορμιστές (Ρ. Στάμμλερ, Ερ. Σπένσερ, Σόμπαρτ, Χέρκνερ, Α. Wagner, Σμόλλερ, Fd. Bernstein, Alf. Weber, Φαβιανοί) άμεσα ή έμμεσα προσπάθησαν να υποκαταστήσουν τον ιστορικό υλισμό με άλλες ιδεαλιστικές θεωρίες. Δηλαδή γίνεται μια προσπάθεια ώστε η μαρξιστική άποψη περί «πάλης των τάξεων» να αντικατασταθεί από την «αρμονία των τάξεων». Σ' αυτή την ενδεχόμενη εξέλιξη ο μαρξισμός αντιτάσσει την «κατάργηση των τάξεων».
Εθνισμός - Ανθρωπισμός. Διεθνικός ταξισμός - προλεταριακός και Διεθνιστικός Ανθρωπισμός. Ανεξάρτητη Μακεδονία και Θράκη	*Αλ. Δελμούζος*: Εθνισμός είναι μια «πραγματικότητα αιώνων» και ως τέτοια έχει δημιουργήσει, στα άτομα που αποτελούν το ίδιο έθνος, πολλά κοινά χαρακτηριστικά, δηλαδή τους έχει διαμορφώσει μια ιδιαίτερη «ψυχολογία και ιδιοσυγκρασία», μια ιδιαίτερη εθνική φυσιογνωμία, η οποία κάνει τον άνθρωπο να ζήσει αληθινή ζωή μόνο μέσα στο έθνος του. Έτσι, βασιζόμενο στον εθνισμό του (στα δικά του χαρακτηριστικά), το άτομο προοδεύει μέσα στο δικό του γνώριμο εθνικό περιβάλλον. Προοδεύοντας το άτομο προοδεύει και το σύνολο, δηλαδή το έθνος, αλλά και όλη η ανθρωπότητα (ως σύνολο εθνών) με τον πολιτισμό της. Η εθνική αυτοσυντήρηση είναι μια βιολογική ανάγκη και για το άτομο και για το έθνος, διότι αν στο άτομο η αυτοσυντήρηση είναι βιολογική ανάγκη, πολύ περισσότερο στο σύνολο, αφού το άτομο απομονωμένο δεν υπάρχει, είναι λογική αφαίρεση. Η εθνική αυτοσυντήρηση είναι βιολογική ανάγκη, στοιχειώδης προϋπόθεση της ζωής, είναι ακόμη απαίτηση του ανθρωπισμού. Ο ανθρώπινος πολιτισμός δεν είναι κάτι αχρωμάτιστο, αλλά η συνιστάμενη των πολιτισμών που έχουν τα διάφορα έθνη. Εθνισμός όμως δεν σημαίνει μίσος εναντίον των άλλων εθνών, και καλλιέργεια του πρώτου δεν προϋποθέτει και καλλιέργεια του δευτέρου; Για να ζήσω ως ελεύθερος άνθρωπος μου φτάνει η εθνική μου αυτοσυντήρηση και αυθυπαρξία. Κάθε ενέργεια πέρα από τα όρια αυτά είναι αδικαιολόγητη και ανήθικη. Ταυτίζεται ο εθνισμός με τον ανθρωπισμό, έτσι με την αγάπη και το σεβασμό του εαυτού, και κυριότερα με την αγάπη και το σεβασμό του άλλου, η συνύπαρξη των εθνών να οδηγείται με αυτό τον τρόπο, στην επίτευξη, τελικά, του ακόμα ευρύτερου γενικού καλού το οποίο είναι και ο τελικός πανανθρώπινος στόχος της ειρήνης και της ελευθερίας πάνω στη γη. ***Συμπέρασμα:*** Ο εθνικισμός μπορεί να δει την ανθρωπότητα ως ένα σύνολο ανταγωνιστικών εθνών-κρατών μέσα στο οποίο καλείται να	*Π. Πουλιόπουλος*: Ο Δελμούζος και ο Παπαναστασίου είναι της ίδιας ανθρωπιστικής σχολής. Όμως ο δεύτερος υποστήριξε δυο εθνικιστικές εκστρατείες τη μία στην Ουκρανία και την άλλη στη Μικρά Ασία. Και ο πρώτος προσπαθεί να μας πείσει ότι ο εθνισμός και η πατρίδα δεν είναι ούτε λόγια ούτε ένας τρόπος ώστε οι αστοί να εκμεταλλεύονται τους φτωχούς. Εδώ εννοεί, φυσικά, ότι δεν πρέπει, ή ότι δεν θέλει ο Δελμούζος να συμβαίνουν έτσι τα πράγματα, όμως η ζωντανή πραγματικότητα τον διαψεύδει, γιατί ο εθνικισμός της κεφαλαιοκρατίας αναγκαστικά παίρνει την επιθετική μορφή και όχι την μορφή ενός καλοπροαίρετου αμυντικού εθνικισμού. Ο 'εθνισμός' τους και ο ανθρωπισμός' τους δεν είναι παρά ο μικροαστικός εθνικισμός. Γι' αυτόν ο Λένιν μας είπε πως περιορίζει τον διεθνισμό στην αναγνώριση της αρχής της ισότητας των εθνών και διατηρεί άθικτο τον εθνικό εγωισμό. Να σταματήσουν οι εθνικιστικοί πόλεμοι, δηλαδή η πάλη μεταξύ των εθνών, και να δώσουν τη θέση τους στους ταξικούς αγώνες, στη «πάλη των τάξεων», αλλά όμως σε ένα διεθνιστικό επίπεδο με την αλληλεγγύη μεταξύ των τάξεων (π.χ. των εργατικών τάξεων) όλων των εθνών-κρατών να επικρατήσει έτσι ο «διεθνικός ταξισμός». Στο θέμα της Ανεξάρτητης Μακεδονίας και Θράκης αλλά και γενικότερα, να δημιουργηθεί μια Βαλκανική Ομοσπονδία των λαών, με κυβερνήσεις βγαλμένες μεσ' από το ευρύ κίνημα των εργαζομένων βαλκανικών μαζών, οι οποίες θα έχουν συναδελφωθεί μέσα στον κοινό τους απελευθερωτικό αγώνα. Σε μια πρώτη φάση να δημιουργηθεί ένα ενιαίο επαναστατικό μέτωπο εργατών, χωρικών, καταπιεζομένων εθνοτήτων όλων των βαλκανικών χωρών, στη βάση ενός «διεθνικού ταξισμού», που θα απελευθερώσει τελικά τους λαούς αυτούς από τις ιμπεριαλιστικές επιδρομές άλλων εθνών, αλλά και από την σκλαβιά της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης των κυβερνήσεων της αστικής τάξης. *Π. Πουλιόπουλος: Π*ρολεταριακό ανθρωπισμό, τον ανθρωπισμό της εργατικής τάξης. Για την εργατική τάξη ηθικό, τίμιο, ανθρώπινο κλπ. είναι να μισεί θανάσιμα τον καπιταλισμό και τα εθνικιστικά του μίση, να πολεμά τον πόλεμό του, να οργανώσει την επανάσταση για το γκρέμισμα της κυριαρχίας του κεφαλαίου και του παράφρονος ανταγωνισμού των καπιταλιστικών 'πατρίδων'

	επιβληθεί ως έθνος, να επικρατήσει οικονομικά και πολιτισμικά. Ο εθνισμός πάλι μπορεί να δει την ανθρωπότητα ως ένα σύνολο εθνών μη ανταγωνιστικών, που μέσα από μια αρμονική συνεργασία που βασίζεται στον ανθρωπισμό, ανεβάζουν τον εθνικό πολιτισμό τους και δι' αυτού του τρόπου γίνονται αφορμή να ανέβει και ο ανθρώπινος, γενικότερα, πολιτισμός. Ο διεθνικός ταξισμός μπορεί να δει την ανθρωπότητα ως μια παγκόσμια Διεθνή Σοσιαλιστική Κοινωνία στην οποία σιγά-σιγά καταργούνται τα έθνη, οι εθνικές και οι ταξικές διαφορές, μέσα από μια διαδικασία στην οποία επικρατεί ο πραγματικός ανθρωπισμός, ο διεθνιστικός, και ο οποίος τελικά θα οδηγήσει την ανθρωπότητα σε μια παγκόσμια διεθνική και αταξική κοινωνία.	και για την εγκαθίδρυση της κυριαρχίας του εργατοαγροτικού λαού και του Σοσιαλισμού και της ρυθμισμένης παγκόσμιας κοινωνίας των εργαζομένων, που χωρίς αυτή καμιά πραγματική ελευθέρωση από το ζυγό της κεφαλαιοκρατικής βαρβαρότητας δεν μπορεί να υπάρξει. Σταδιακά το προλεταριάτο με τη διεθνή του ένωση βοηθούμενο από το εθνικοεπαναστατικό κίνημα των αποικιακών λαών θα ελευθερώσει την ανθρωπότητα από τον αγριανθρωπισμό του ιμπεριαλιστικού καπιταλισμού και θα δημιουργήσει, μέσα από μια οργανωμένη και συστηματικά ρυθμισμένη Διεθνή Σοσιαλιστική Οικονομία, την Σοσιαλιστική Κοινωνία, δηλαδή την Ελεύθερη Κοινωνία του πραγματικού ανθρωπισμού, του Διεθνιστικού Ανθρωπισμού.

Δ1. κρατικό επίπεδο		
Θέματα	**«Ιδεαλιστές (Νεοκαντιανοί)»**	**«Υλιστές (Κομμουνιστές)»**
Κράτος: εθνικό-ταξικό	*Αλ. Δελμούζος:* Το κράτος δεν πρέπει να είναι κράτος ενός ή λίγων ανθρώπων ή μιας τάξεως, αλλά κράτος της ολότητας και να τείνει αδιάκοπα στο κράτος 'του δικαίου και του πολιτισμού', δηλαδή το εθνικό κράτος, σε μια εξελικτική πορεία προς το κράτος δικαίου.	*Π. Πουλιόπουλος:* Η μπουρζουαζία στάθηκε μέσα στην ιστορία η ζώσα εθνοδημιουργός δύναμη των κοινωνιών. Η απελευθέρωση από τα φεουδαρχικά δεσμά και η συγκρότηση των νεωτέρων εθνών είναι ο προοδευτικός, επαναστατικός ρόλος της τάξεως αυτής. Αυτή οδήγησε τις νεώτερες κοινωνίες στη δημιουργία ενός ενιαίου συγκεντρωτικού κράτους ανώτερης εξουσίας στη θέση των διεσπαρμένων φεουδαλικών τοπαρχιών με τις κρατικοϊδιωτικές σχέσεις τους. *Γ. Κορδάτος:* Η αστική τάξη στην πρώτη περίοδο της εμφάνισής της αγωνίζεται για το γκρέμισμα της φεουδαρχίας και μαζί της, σαν πρωτοπορία όλων των καταπιεζομένων, κινούνται όλες οι μάζες χωρικών και των μικροαστών. Η 'εθνική' της πολιτική στην περίοδο αυτήν αποβλέπει στη δημιουργία ενιαίου Κράτους και γι' αυτό αγωνίζεται για να καταργήσει τα ξεχωριστά πριγκιπάτα και κρατίδια.
Ανυπαρξία κράτους-Κομμουνιστική κοινωνία		*Γ. Κορδάτος:* Το κράτος ύστερα από την Κοινωνική Επανάσταση και τη δικτατορία του Προλεταριάτου, όταν θα δημιουργηθεί η κομμουνιστική κοινωνία και θα εκλείψουν οι τάξεις, θα σβήσει.

Δ2. Εκπαιδευτικό επίπεδο		
Θέματα	**«Ιδεαλιστές (Νεοκαντιανοί)»**	**«Υλιστές (Κομμουνιστές)»**
Παιδεία-Αγωγή	*Αλ. Δελμούζος:* Η αγωγή πρέπει να στηρίζεται σε ηθικές αξίες, να έχει ένα ιδανικό, και να καλλιεργεί στο παιδί, με αυτά τα όπλα, την κοινωνική αρετή χωρίς «*ηθικοφλυαρίες*». Πρέπει να γίνουν αυτά (ηθικές αξίες, κοινωνική αρετή) στο παιδί «εσωτερική ανάγκη, έθος, ζωή», και για να γίνει αυτό (ένας γόνιμος διαφωτισμός) θα πρέπει να τα ζήσει αληθινά στην πράξη.	
Ιδανικ	*Αλ. Δελμούζος:* Το σχολείο πρέπει να κάνει τον μαθητή ικανό για οικονομική, πνευματική, ηθική και	

ό παιδείας	σωματική αυθυπαρξία. Για να επιτευχθεί αυτό πρέπει να προετοιμάζει τους μαθητές του για τη ζωή, ώστε να βοηθά την πρόοδο του τόπου του. Πρέπει το σχολειό να βασισθεί στα ζωντανά ενδιαφέροντα του μαθητή, τα οποία κατά ένα μέρος προκαλούνται από τα σύγχρονα κοινωνικά και εθνικά μας προβλήματα, τα οποία το σχολειό θα πρέπει να μην αγνοεί, αλλά να ενσκήπτει με το σωστό τρόπο, ώστε να μη δημιουργεί ανημέρωτους πολίτες, έτοιμους να παρασυρθούν από «κάθε συντηρητική δήθεν ή προοδευτική δήθεν προχειρολογία και προπαγάνδα που οργιάζει στη σημερινή κοινωνία μας.	
Εθνική αγωγή	*Αλ. Δελμούζος:* Η ενδυνάμωση του αισθήματος του εθνικού συνόλου, αναφέρει ο Αλ. Δελμούζος, θα καλλιεργηθεί μέσα στο σχολείο, και πάλι, με βάση τη *σχολική κοινότητα. Επίσης* τονώνεται με ένα ακόμα σημαντικότερο μέσο από όλα τ' άλλα και αυτό είναι «*τα ιστορικοφιλολογικά μαθήματα με κέντρο τον ελληνικό πολιτισμό*» και κυρίως το μάθημα της ιστορίας.	*Π. Πουλιόπουλος:* Μόνη σήμερα 'εθνική' εκπαίδευση που είναι και ανθρωπιστική συγχρόνως είναι εκείνη την οποία οργανώνει μέσα στην Ε.Σ.Σ.Δ. το προλεταριάτο. Μόνο μια σοσιαλιστική εκπαίδευση αύριο στην Ελλάδα θα αναπτύξει πραγματικά τα εθνικά στοιχεία που θα μας έχει αφήσει ο καπιταλισμός σε τρόπο που συνδυασμένα με τα παγκόσμια, να θεμελιώνουν μαζί μ' αυτά έναν ελληνικό σοσιαλιστικό πολιτισμό ολοκληρωτικό κι' αναπόσπαστο τμήμα του ενός κ' ενιαίου Διεθνούς Σοσιαλιστικού Πολιτισμού.
Σκοπός της παιδείας, χρέος της πολιτείας	*Αλ. Δελμούζος:* Η σημερινή οργάνωση της παιδείας είναι κατακριτέα γιατί υπηρετεί μια μικρή μόνο μειοψηφία, και αυτό ελεεινά και αξιοκατάκριτα. Ο σκοπός της παιδείας είναι να βοηθήσει για να υψωθεί η ατομική, η κοινωνική, η εθνική, επομένως και η ανθρώπινη ζωή και ο πολιτισμός της, και το χρέος της πολιτείας είναι: α) να κρατεί κάθε παιδί σε γενικά ή επαγγελματικά σχολεία ως τη στιγμή που αρχίζει η αυτοπαιδαγώγησή του και β) να δίνει τα μέσα σε κάθε παιδί να μορφωθεί ανάλογα με την πραγματική του ιδιοφυΐα και ικανότητα, χωρίς να εμποδίζεται από την οικονομική και κοινωνική θέση του σπιτιού του. Αυτό είναι μόνον ηθικό, αλλά και επιβάλλεται από το συμφέρον του συνόλου. Γιατί έτσι δεν ικανοποιείται μόνον το άτομο ζώντας αληθινά τον εαυτό του, αλλά αναπτύσσονται πλήθος γόνιμες δυνάμεις, που όσο περισσότερες και δημιουργικότερες είναι σ' ένα έθνος, τόσο πιο πολύ υψώνεται και η εθνική ζωή και ο πολιτισμός της. Πολύ ουτοπικά αιτήματα, βέβαια, για τη σημερινή κατάσταση του τόπου μας, αφού και σε άλλα μεγάλα, πλούσια και πιο πολιτισμένα κράτη, μόλις στην μεταπολεμική εποχή έγιναν συνειδητά, και άρχισαν να πραγματοποιούνται βαθμιαία και πάρα πολύ αργά, και πάλι μόνο σε έκταση πολύ περιορισμένη.	
Στόχος του σχολείου	*Αλ. Δελμούζος:* Στόχος του σχολείου στο Μαράσλειο η ανάπτυξη της «σχολικής κοινότητας», η οποία θα αντιπαραθέσει στην αστάθεια της κοινωνίας -ως προς τις ηθικές και άλλες αξίες- μια σταθερότητα η οποία θα επιβάλλεται από την ομαδική βούληση και όχι από τη θέληση ενός, και ως τελικό σκοπό θα έχει την αυτονομία και την τέλεια αυτοδιοίκηση. Η τέλεια αυτοδιοίκηση θα επιτευχθεί στη συνέχεια έξω από το σχολείο μέσα στην κοινωνία, θα έχει όμως προετοιμασθεί από το σχολείο και θα οφείλεται στη σωστή ανάπτυξη της σχολικής κοινότητας μέσα σ' αυτό και με τον συνεχή «αγώνα εναντίον του ατόμου. Η σχολική κοινότητα λοιπόν για τον Αλ. Δελμούζο μπορεί να καλλιεργήσει στο άτομο την ιδέα του κοινωνικού συνόλου, να εμφυσήσει στο παιδί την	

	αγάπη και το αίσθημα προς το κοινωνικό σύνολο και τελικά να λειτουργήσει ως πρότυπο για να δημιουργηθεί μια κοινωνία δημοκρατική και αυτοδιοικούμενη. **Συμπέρασμα**: Ο Αλ. Δελμούζος θεωρεί ότι η σχολική κοινότητα θα λειτουργήσει ως πρότυπο στα μάτια των παιδιών, ώστε αργότερα σαν πολίτες της κοινωνίας να βοηθήσουν να χτισθεί μια υπερταξική, δημοκρατική εθνική κοινωνία. Ή ακόμα και ως πρότυπο για να δημιουργηθεί μια «ανθρώπινη ολότητα» (ανθρωπότητα, οικουμένη), με αρμονικά αυτοδιοικούμενα εθνικά σύνολα.	
Ταξικό ή υπερταξικό (υπερκομματικό) σχολείο	*Αλ. Δελμούζος:* Το σχολείο δεν είναι όργανο που εξυπηρετεί δουλικά την κοινωνία, αλλά ένας από τους πιο σημαντικούς παράγοντες για την ατομική, την κοινωνική και εθνική πρόοδο. Η θεωρία του σχολείου-παραρτήματος στην κοινωνική εξέλιξη σκοτώνει κάθε πρωτοβουλία και ιδανικό, σε κάνει σκουλήκι που σέρνεται στη γη. Ούτε ζωή όμως χωρίς ιδανικό αξίζει, ούτε ένα σκουλήκι μπορεί να αναθρέψει ανθρώπους. *Αλ. Δελμούζος*: Στα κοινωνικά προβλήματα, το σχολείο, πρέπει να μείνει έξω από τον σκληρό αγώνα των κοινωνικών τάξεων και να μη διδάξει «*εθνικοσυνεδριασμό, κομμουνισμό, και πιο στενά βενιζελισμό ή βασιλισμό ή μεταξισμό κτλ. κτλ.*». Το σχολείο στέκει απάνω από κάθε πρόσκαιρη κομματική διαπάλη, απάνω από κάθε αντίθεση κοινωνικών τάξεων. Αντικρίζει την ολότητα, το εθνικό σύνολο, το συμφέρον του συνόλου. Το αίσθημα του συνόλου ζητεί να τονώσει στο παιδί και να το κάμει αν μπορεί να το ζήση. Τονώνοντας το αίσθημα αυτό και καλλιεργώντας στο παιδί την πολυμερή αυθυπαρξία του, έχει την πεποίθηση πως όταν ο απόφοιτος του βγει στην κοινωνία δεν θα ενεργή εναντίον της ολότητας σε όποια κοινωνική τάξη και αν ανήκει. Πρέπει το σχολείο να είναι απάνω από τις κομματικές και κοινωνικές αντιθέσεις, σχολείο του συνόλου, σχολείο πραγματικά εθνικό. ***Ερώτημα***: Μπορεί ή γίνεται ή είναι δυνατόν ο θεσμός του σχολείου να στέκει πάνω από κάθε επηρεασμό κρατικό ή κοινωνικό ή κομματικό; ή αλλιώς: μπορούμε να έχουμε το υπερκομματικό-εθνικό σχολείο;	*Π. Πουλιόπουλος:* Το Μαράσλειο και τα άλλα παιδαγωγικά ιδρύματα, είναι όλα τους αστικά, είναι εκπαιδευτικά παραρτήματα των ξένων και ντόπιων τραπεζιτικών και εμποροβιομηχανικών κέντρων. Άρα το αστικό σχολείο είναι ένα ταξικό σχολείο, μόνο το προλεταριακό είναι πραγματικά εθνικό και ανθρωπιστικό σχολείο. *Κ. Παρορίτης*: Το σχολείο μέσα στο αστικό καθεστώς δεν έχει άλλο προορισμό παρά την εδραίωση αυτού του καθεστώτος.
Ο δάσκαλος	*Αλ. Δελμούζος:* Ο δάσκαλος δεν πρέπει να είναι ανάξιος και να κάθεται με σταυρωμένα τα χέρια, αλλά να είναι ένας δραστήριος, θαρραλέος, θετικός, ζωντανός άνθρωπος, για να αντιμετωπίζει τα προβλήματα αμέσως μόλις τα συνειδητοποιεί.	

5 ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΜΑΧΗ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΙΣ ΟΜΙΛΙΕΣ ΤΟΥ ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ ΣΤΗ ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΣΥΝΤΡΟΦΙΑ (1926)

Από το 1922 και μετά η διακυβέρνηση της Ελλάδας χαρακτηρίζεται από μια κοινοβουλευτική αλλά και μια ευρύτερη πολιτική αστάθεια[598]. Αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής αστάθειας είναι η επιτυχία του κινήματος του στρατηγού Θεόδωρου Πάγκαλου στις 25 Ιουνίου 1925[599], ο οποίος πραξικοπηματικά κατέλαβε την εξουσία την οποία κράτησε ως τις 22 Αυγούστου 1926. Ο Πάγκαλος φροντίζει, ήδη από τις 13 Ιουλίου του 1925, να θωρακίσει το δικτατορικό του καθεστώς από «*κάθε είδος επικινδύνου κριτικής*» με ένα νόμο ο οποίος επιβάλλει την λογοκρισία και καταργεί την ελευθεροτυπία[600].

Στις αρχές του 1926 οι Αλ. Δελμούζος και Δημ. Γληνός απομακρύνονται από την διεύθυνση του Μαρασλείου Διδασκαλείου και της Παιδαγωγικής Ακαδημίας αντίστοιχα. Συγχρόνως απολύεται από εκπαιδευτικός σύμβουλος ο Δημ. Γληνός και από ανώτερος επόπτης ο Αλ. Δελμούζος, καθότι «*ο Θ. Πάγκαλος είχε ήδη αναλάβει όλες τις εξουσίες και είχε αρχίσει η εξορία 'εις Θήραν' των δημοκρατικών προσωπικοτήτων*»[601].

Την άνοιξη του 1926 ο Αλ. Δελμούζος γράφει: «*ύστερα από τον συστηματικό διωγμό που έκανε στο δημοτικισμό η Πολιτεία, η Φοιτητική Συντροφιά ωργάνωσε μια σειρά από δημόσιες ομιλίες με το θέμα 'δημοτικισμός και παιδεία'. Οι ομιλίες άρχισαν με μια σειρά δική μου. Ήταν να κάμω πέντε, μα όταν τελείωσα την Τρίτη, το Α΄ σώμα στρατού μ' εμπόδισε να εξακολουθήσω*»[602]. Στο τέλος της ίδιας χρονιάς, όταν η παγκαλική δικτατορία είχε ήδη πέσει, ο Αλ. Δελμούζος δημοσιεύει και τις πέντε ομιλίες του σε ένα βιβλίο με τίτλο: *Δημοτικισμός και Παιδεία*[603].

Η απάντηση, στις απόψεις που περιέχονται στο προαναφερθέν βιβλίο του Αλ. Δελμούζου, έρχεται σχεδόν συγχρόνως από δύο μαρξιστές, τον Γιάννη Κορδάτο και τον Κώστα Βάρναλη. Ο πρώτος δημοσιεύει την βιβλιοκριτική του για το βιβλίο του Αλ. Δελμούζου στον *Ερμή* της Αλεξανδρείας Αιγύπτου[604] και ο δεύτερος το άρθρο του «*Νεοελληνική*

---

[598] Για την περίοδο αυτή Βλ. ενδεικτικά: Βακαλόπουλος Απ., *Νέα ελληνική ιστορία 1204-1985*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Βάνιας, 12η έκδ., 1996, σ. 375.

[599] Βλ. ενδεικτικά: Βερέμης Αθ., «Η δικτατορία του Πάγκαλου» στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμ. ΙΕ', Αθήνα, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ. 290.

[600] Δαφνής Γρ., *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, τόμ. Α', Αθήνα, εκδ. Ίκαρος, 1955, σσ. 291-292.

[601] Φραγκουδάκη Άν., *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι*, Αθήνα, εκδ. Κέδρος, 7η έκδ., 1992, σ. 74.

[602] Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, Αθήνα, εκδ. 'Αθηνά', Α. Ι. Ράλλης & Σία, 1926, σ. 7.

[603] Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, Αθήνα, εκδ. 'Αθηνά', Α. Ι. Ράλλης & Σία, 1926, 182 σ.

[604] Κορδάτος Γ., «Βιβλία και κριτική: 'Δημοτικισμός και παιδεία'», π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1927, τχ. 4 (1 Μαρτίου), σσ. 132-136.

πραγματικότητα και μαγεία»[605] στην *Αναγέννηση* στο τεύχος 7, τον Μάρτιο του 1927. Το μηνιαίο αυτό περιοδικό, με διευθυντή τον Δημ. Γληνό, έχει ήδη εκδοθεί από την εκδοτική εταιρία 'Αθηνά', Α. Ι. Ράλλης & Σία, τον Σεπτέμβριο του 1926[606]. Στην προσπάθεια αυτή ο Δημ. Γληνός βρίσκεται μόνος, χωρίς τον αχώριστο συνοδοιπόρο Αλ. Δελμούζο.

Στη συνέχεια, ο Κωστής Μπαστιάς, με τρία άρθρα του στον *Ερμή* της Αλεξανδρείας Αιγύπτου, έρχεται να ενισχύσει τις απόψεις του Αλ. Δελμούζου και να αναλύσει με τον δικό του τρόπο το θέμα: «*Εθνικός και διεθνικός ταξισμός*», στα τεύχη της 1ης Μαΐου, της 1ης Ιουνίου και της 1ης Ιουλίου του 1927, αντιστοίχως.

Τα δημοσιεύματα των εμπλεκομένων σ' αυτή τη διαμάχη ερευνώνται στη συνέχεια, για να κατανοήσουμε τις θέσεις και τις απόψεις τους καθώς και τα σημεία της διαφωνίας τους σε διάφορα επίπεδα.

---

[605] Βάρναλης Κ., «Νεοελληνική πραγματικότητα και μαγεία», π. *Αναγέννηση*, 1927, τχ. 7 (Μαρτίου), σσ. 388-398.

[606] Το περιοδικό του Δημ. Γληνού *Αναγέννηση* κυκλοφόρησε σε μηνιαία βάση για δυο χρονιές. Η πρώτη χρονιά αποτελεί τον Α΄ τόμο, από το 1ο φυλλάδιο του Σεπτέμβρη του 1926 έως και το 11ο-12ο φυλλάδιο του Ιουλίου-Αυγούστου του 1927. Η δεύτερη χρονιά αποτελεί τον Β΄ τόμο, από το 1ο φυλλάδιο του Σεπτέμβρη του 1927 έως και το 11ο-12ο φυλλάδιο του Ιουλίου-Αυγούστου του 1928.

5.1 Σε φιλοσοφικό επίπεδο

Η αντιπαράθεση σε φιλοσοφικό επίπεδο, και εδώ, διεξάγεται ανάμεσα στον ιδεαλισμό και τον υλισμό, ειδικότερα ανάμεσα στον νεοκαντιανισμό και τον μαρξισμό. Τα θέματα στα οποία συγκρούονται -σ' αυτή τη διαμάχη- οι δυο αυτές φιλοσοφικές σχολές σκέψης αφορούν το πρόβλημα της ηθικής. Πιο συγκεκριμένα τίθενται τα ερωτήματα: υπάρχει κρίση στον πολιτισμό, ποια είναι τα ελατήρια της κρίσης αυτής, κλονίζονται καθιερωμένες ηθικές αξίες και ιδανικά (απουσία ιδανικού), γιατί συμβαίνει αυτό; Ποιο είναι το ιδανικό για τους ιδεαλιστές και ποιο για τους μαρξιστές; Ξεδιπλώνεται, λοιπόν, η σύγκρουση μεταξύ του ιδεαλιστικού βολονταρισμού (βουλησιοκρατία, ελευθερία της βούλησης) και του υλιστικού ντετερμινισμού[607] (αιτιοκρατίας) και ειδικότερα του οικονομικού ντετερμινισμού[608] της μαρξιστικής σκέψης, αλλά συγχρόνως και μια σύγκρουση της ατομιστικής και της κοινωνιστικής τάσης στην ερμηνεία της ιστορικο-κοινωνικής διαδικασίας και εξέλιξης της πραγματικότητας.

5.1.1 Η φύση της ηθικής

Η ηθική στη φιλοσοφία «*είναι βασικός κλάδος που προσπαθεί να δώσει απάντηση στα κορυφαία προβλήματα του ανθρώπου ως ηθικού όντος μέσα κυρίως από την ιδεαλιστική και την υλιστική φιλοσοφία. Στον Ιδεαλισμό η ηθική βρίσκεται έξω από τη σφαίρα της εμπειρίας, η ηθικότητα είναι έμφυτη, α-πριόρι κτήμα του ανθρώπου, και το κύρος της είναι απόλυτο και διαχρονικό. Για την υλιστική αντίληψη το πρόβλημα της ηθικής και οι ηθικές αξίες ανάγονται ως στοιχείο στο εποικοδόμημα, ακολουθώντας την αντικειμενική ιστορική νομοτέλεια που διέπει τα κοινωνικά φαινόμενα*»[609], είναι δηλαδή η ηθική σχετική και ιστορικά προσδιορισμένη. Αν στοχαστούμε τα προηγούμενα συμπεραίνουμε ότι ο Αλ. Δελμούζος βλέπει από την ιδεαλιστική σκοπιά το πρόβλημα της ηθικής και στηρίζεται στις απόψεις του Kant. Άλλωστε και ο Γ.

---

[607] Ο Ντετερμινισμός αποδίδει το νόημα της αιτιοκρατίας ή της ετεροπροσδιοριστίας, δηλαδή «*είναι η αντίληψη ότι κάθε φαινόμενο καθορίζεται από τους συγκεκριμένους παράγοντες που το παράγουν. Ντετερμινισμός, λοιπόν, είναι ο αιτιακός προσδιορισμός όλων των φαινομένων και η εμμονή στην μοναδική αιτία που τα προκαλεί*», στο: Βασιλείου Θ. -Σταματάκης Ν., *Επίτομο εννοιολογικό λεξικό Επιστημών του Ανθρώπου*, *ό.π.*, σ. 278.

Βλ. επίσης στο: Διαμαντόπουλος Δημ., *Σύγχρονο Λεξικό*, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, 2002, σ. 523.

[608] Οικονομικός ντετερμινισμός είναι: «*Η αντίληψη κατά την οποία η ύπαρξη, η κοινωνική εξέλιξη, αλλά και η συμπεριφορά των μελών μιας κοινωνίας, ανάγονται στις λειτουργίες της οικονομικής της δομής. Δεν είναι λίγοι, λόγου χάρη, εκείνοι που επικρίνουν τη μαρξιστική θεωρία (μαρξισμός), για το μονοδιάστατο οικονομικό ντετερμινισμό που πρυτανεύει σ' αυτήν*», *Στο ίδιο,* σ. 278.

[609] *Στο ίδιο*, σ. 169.

Κορδάτος, στην κριτική του για το βιβλίο του Αλ. Δελμούζου, τονίζει τον καντιανισμό του Δελμούζου, λέγοντας ότι «ο *στείρος καντιανισμός του σε τίποτα δεν μπορεί να τον ωφελήση. Τον σπρώχνει μόνο στο μυστικισμό και στην ουτοπία*»[610].

Ο Αλ. Δελμούζος φαίνεται πως είναι γνώστης της φιλοσοφίας του Kant και είναι επηρεασμένος απ' αυτήν, όπως ήδη έχει υποστηριχθεί. Το γεγονός αυτό φαίνεται στα διάφορα συγγράμματά του, όπως στην απολογία του στη *Δίκη του Ναυπλίου* το 1914, καθώς και σε κάποια σημεία στο «*Δημοτικισμός και Παιδεία*». Σε ένα σημείο αναφέρει: «*είναι η βαθύτερη υποσύνειδη πηγή, απ' όπου πηγάζει απόλυτη σαν κατηγορική προσταγή*[611] *η ηθική, ο καθολικός ανθρωπισμός*»[612]. Επίσης, σε άλλο σημείο μιλάει για τις «*πιο ψηλές ανθρωπιστικές αξίες*», οι οποίες κατ' αυτόν «*πραγματώνονται στο έθνος και γίνονται κοινές για όλη την ανθρωπότητα*»[613]. Αλλού μιλά για τις «*ανθρωπιστικές αξίες, όσες δεν αντιμάχονται, μα στηρίζονται στην ηθική*»[614] κι ακόμα επιμένει: «*Είναι η φωνή της ηθικής, που ορίζει το ανθρωπιστικό ιδανικό, ένα ιδανικό που το κάθε έθνος μπορεί να το πετύχη μονάχα με τη δική του ιδιότυπη μορφή. Η φωνή αυτή λέει στα έθνη πως όλα έχουν το ίδιο χρέος: να υψώσουν την ανθρώπινη ζωή και τον πολιτισμό της*»[615]. Ο αγώνας αυτός, συνεχίζει ο Αλ. Δελμούζος, είναι «*αδιάκοπος και απολυτρωτικός, ένα σιγανό εξελιχτικό ανέβασμα προς τον ελεύθερο άνθρωπο*»[616]. «*Τέτοια όμως φωνή*», διερωτάται ο ίδιος, «*δεν είναι σήμερα φωνή 'βοώντος εν ερήμω'*». Και απαντά αμέσως μετά αρνητικά: «*Όχι, γιατί είναι κάτι που στηρίζεται στην πραγματικότητα, και ξυπνά στη συνείδησή μας ό,τι από αιώνες σάλευε στην ανθρώπινη ψυχή. Από καιρό έχει αρχίσει να μορφώνεται τέτοια κοινή συνείδηση και ολοένα γίνεται πιο μεστή. Είναι η συνείδηση που κήρυξε ιερή την αρχή για τις εθνικότητες, και τον ωραίο αυτόν καρπό του ανθρωπισμού εμείς πρώτοι τον δοκιμάσαμε εδώ κι έναν αιώνα στο Ναυαρίνο*»[617]. Στη συνέχεια ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζει την άποψή του ότι «*αγωγή χωρίς ηθικές αξίες με απόλυτο κύρος δεν μπορεί να σταθή*»[618], και για το λόγο αυτό υπερασπίζεται τον υπάρχοντα πολιτισμό λέγοντας ότι «*ο σύγχρονος*

---

[610] Κορδάτος Γ., «Βιβλία και κριτική: 'Δημοτικισμός και παιδεία'», π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1927, τχ. 4 (1 Μαρτίου), σ. 136.

[611] «Κ*άθε πράξη που πηγάζει από την συνείδηση του χρέους είναι αληθινά αγαθή και υψώνεται σε γενικό, καθολικό νόμο. Αυτή είναι η απάντηση του Καντ στην ερώτηση: 'τι πρέπει, τι οφείλει να πράττει ο άνθρωπος': (...) πράξε έτσι, ώστε οι ύψιστες αρχές, ο γνώμονας της θελήσεώς σου να μπορεί να ισχύει ως καθολικός νόμος'. Είναι η κατηγορική προστακτική που αξιώνει απροϋποθεσία και ισχύει απόλυτα-καθολικά*», στο: Κωσταράς Γρ., *Φιλοσοφική προπαιδεία*, *ό.π.*, σ. 162.

[612] Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, *ό.π.*, σ. 165.

[613] *Στο ίδιο*, σ. 166.

[614] *Στο ίδιο*, σ. 167.

[615] *Στο ίδιο*, σσ. 168-169.

[616] *Στο ίδιο*, σ. 172.

[617] *Στο ίδιο*, σ. 170.

[618] *Στο ίδιο*, σ. 174.

πολιτισμός με όλα του τα κακά έχει πολυτιμότατες αξίες καθολικές»[619]. Ο καθολικός ηθικός νόμος που ως «*κατηγορική προσταγή*» επιβάλλεται προς όλους απόλυτα, πηγάζει από την συνείδηση του ατόμου και προϋπάρχει ως αιώνια απόλυτη έμφυτη αλήθεια (αιώνια καθολική αλήθεια). Ο Κ. Μπαστιάς συμμετέχει στη συγκεκριμένη διένεξη και ενισχύει τις προηγούμενες απόψεις του Δελμούζου με το τριπλό άρθρο του στον *Ερμή* της Αλεξανδρείας[620], υποστηρίζοντας ότι «*όλοι -και πολλοί μάλιστα ακαθόριστα και ασύνειδα- νοιώθουν πως ο πολιτισμός δεν είναι κάτι αυθαίρετο και πρόσκαιρο, αλλά ότι με όλα του τα ελαττώματα έχει μια καθολικότερη αξία και ότι η αξία αυτή δεν είναι ταξική αλλά ανθρώπινη κατάχτηση, πως μια και υπάρχει είναι πια ένα κομμάτι κι απ' τον ίδιο τον εαυτό μας που δε γκρεμίζεται, δε μπορεί να σωριαστεί και να σβήσει*»[621].

Ο Κ. Μπαστιάς, ήδη στο πρώτο άρθρο του, ασκεί κριτική στην άβαθη υλιστική νοοτροπία των μαρξιστών, ρίχνοντας τα βέλη του με άκρως νεοκαντιανή διάθεση, λέγοντας ότι «*όπως είμαστε πρόχειροι στη ζωή μας έτσι και στη σκέψη μας είμαστε βιαστικοί και άβαθοι. Ένα ατροφικό ξερό λογικό οικοδόμημα μας ικανοποιεί και το θεωρούμε τέρμα και αρχή κάθε σκέψης συγχρονισμένης. Μα όταν πης πως η λογική μόνο τα χοντρά φαινόμενα μπορεί να δη, όταν δεχτής τα όρια που έθεσε ο Καντ στο λογικό κι όταν συ δεν αρκεστής σε μια ξερή εγκεφαλική ενέργεια αλλά θελήσης να προχωρήσης πιο βαθιά, να ξεπεράσης το φαινόμενο και νοιώσης τη ζωή, που κάθε άλλο παρά λογικός αερόλιθος είναι, όταν θελήσης να ζήσης, να αντικρύσης τη ζωή όχι με το αδύναμο και περιορισμένο λογικό αλλά με ολόκληρο το είναι σου το ανθρώπινο, τότε με τη βιασύνη και ευκολία των προχειρολόγων σου κολλούν μια ετικέτα στο μέτωπο. Γι' αυτούς δεν είσαι άνθρωπος που ζεις και που αγωνίζεσαι ζώντας έντονα να νοιώσεις καθολικά τη ζωή αλλά είσαι λογικό στοιχείο μιας κατηγορίας που οφείλεται σε επιπόλαιη διαίρεση: Είσαι ιδεαλιστής, κάνεις μεταφυσική, είσαι επίθετο με άλλα λόγια και όχι νέτος σκέτος άνθρωπος που ζεις έντονα και ανθρώπινα και που ανήκεις στη ζωή κι όχι σε φαιδρές κατηγόριες και διαιρέσεις, απαραίτητες για όλους εκείνους που άτολμοι και ανήμποροι ν' αγκαλιάσουν τη ζωή σα σύνολο τη διαιρούν σε πελώρια σχήματα και ξεχνούν πως η ζωή δεν είναι σχήμα καθορισμένο ούτε χωρίζεται σε σχήματα αλλά είναι ένα αέναο γίγνεσθαι πλημμυρισμένο από τις πιο απρόβλεπτες ποικιλίες κι εναλλαγές*»[622]. Φαίνεται πως η βασική κατηγορία του Μπαστιά προς τους μαρξιστές είναι ότι αφού έχτισαν ένα «*ατροφικό ξερό λογικό οικοδόμημα*» θεωρούν πως ότι δεν χωρεί μέσα σ' αυτό χαρακτηρίζεται γρήγορα και πρόχειρα ως ιδεαλιστικό και εσύ που το υποστηρίζεις αυτόματα είσαι ιδεαλιστής,

---

[619] *Στο ίδιο*, σ. 175.

[620] Μπαστιάς Κ., «Εθνικός και διεθνικός ταξισμός», π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1927, τχ. 6 (1 Μαΐου), σσ. 184-188, τχ. 7 (1 Ιουνίου), σσ. 221-224, τχ. 8 (1 Ιουλίου), σσ. 261-264.

[621] Μπαστιάς Κ., «Εθνικός και διεθνικός ταξισμός», π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1927, τχ. 7 (1 Ιουνίου), σ. 223.

[622] Μπαστιάς Κ., «Εθνικός και διεθνικός ταξισμός», π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1927, τχ. 6 (1 Μαΐου), σ. 187.

μεταφυσικός και όχι «*νέτος σκέτος άνθρωπος που ζεις έντονα και ανθρώπινα και που ανήκεις στη ζωή κι όχι σε φαιδρές κατηγόριες*».

5.1.2 Αίτια κλονισμού των καθιερωμένων ηθικών αξιών και του πολιτισμού -ερμηνεία της ιστορικο-κοινωνικής διαδικασίας: Βολονταρισμός - οικονομικός ντετερμινισμός -Ατομιστική τάση (ψυχολογισμός)

Ο Αλ. Δελμούζος εξηγεί και αναλύει την ελληνική κοινωνία, περιγράφει τα αίτια που επέφεραν τον κλονισμό της, τον κλονισμό του πολιτισμού και των αξιών της, ως εξής: «*Λίγα χρόνια πριν η κοινωνία μας* [η νεοελληνική] *παρουσίαζε σταθερή μορφή στην οργάνωση, στις ανάγκες της και τις διάφορες αξίες. Η εξέλιξή της ήταν αργή και ανεπαίσθητη, βαθμιαία. Τη σταθερότητα όμως αυτή την κλόνισαν μεγάλα γεγονότα, που ήρθαν έξαφνα και απανωτά: πρώτα οι βαλκανικοί πόλεμοι, έπειτα η πολύχρονη παγκόσμια σύγκρουση με τους νέους όρους και τις ανάγκες που γέννησε, ο τεράστιος εσωτερικός διχασμός και τέλος η μικρασιατική καταστροφή και το απότομο μεγάλωμα του μικρού μας πληθυσμού με εκατομμύρια πρόσφυγες*»[623].

Κατόπιν επικεντρώνει την ανάλυση του στον κλονισμό του σύγχρονου πολιτισμού και περιορίζεται αναφερόμενος στους λόγους οι οποίοι οφείλονται σε ατομικά βουλησιοκρατικά ελατήρια. Ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζει, λοιπόν, ότι «*ο κλονισμός στις καθιερωμένες αξίες, κι αυτό στις νεώτερες προπάντων γενιές· ένα φαινόμενο μεταπολεμικό παγκόσμιο, που σε μας όμως φανερώνεται πιο έντονο και επικίνδυνο: Η αδιάντροπη υπερτροφία του ατομικισμού που τα σκλαβώνει όλα στο ατομικό συμφέρον, η ανήθικη ευλυγισία και η έλλειψη ανδρισμού και αξιοπρέπειας, η τάση για εύκολη μίμηση και επίδειξη, το τρελό κυνήγημα του νεωτερισμού ή το στριδένιο κόλλημα σε αξίες πεθαμένες πια,* [είναι] *κάτι κούφιο και εξωτερικό, ένα επιπόλαιο παιχνιδιάρικο αντίκρυσμα της ζωής*»[624]. Από την άλλη πάλι ο Αλ. Δελμούζος έχει προτρέψει τους δημοτικιστές σε βουλησιαρχική δράση, από την αρχή του βιβλίου του, λέγοντας ότι *«άνθρωποι ζωντανοί δεν αφήνουν μοιρολατρικά ζητήματα τόσο ζωτικά στην εξέλιξη, μα τα κατευθύνουν συνειδητά. Γιατί κάποτε η εξέλιξη μπορεί να πάρη στραβό δρόμο*»[625].

Στο σημείο αυτό, ο Αλ. Δελμούζος επισύρει την αντίδραση του μαρξιστή Γ. Κορδάτου, ο οποίος απαντά επί λέξει: «*στο σημείο αυτό αποδείχνεται ο ίδιος* [ο Αλ. Δελμούζος]*, ντιπ δάσκαλος. Για να κλονιστούν οι καθιερωμένες αξίες δε θα πει πως φταίνε οι κακές ορέξεις των ατόμων. Τα ελατήρια είναι βαθύτερα, πολύ βαθύτερα. Που δεν είναι ο τόπος να τα εξετάσομε εδώ*»[626]. Κατακρίνει, λοιπόν, ο Γ. Κορδάτος τον βολονταρισμό της σκέψης του Δελμούζου, χωρίς να μπορεί στον περιορισμένο χώρο της βιβλιοκριτικής του να εμβαθύνει στα ελατήρια που δημιουργούν κρίση

---

[623] Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, *ό.π.*, σ. 30.

[624] *Στο ίδιο*, σσ. 31-32.

[625] *Στο ίδιο*, σ. 14.

[626] Κορδάτος Γ., «Βιβλία και κριτική: 'Δημοτικισμός και παιδεία'», π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1927, τχ. 4 (1 Μαρτίου), σ. 134.

στις καθιερωμένες αξίες και τον πολιτισμό της κοινωνίας. Απαντήσεις για το θέμα αυτό είχαν δώσει, ήδη, ο Γ. Κορδάτος αλλά και ο Δημ. Γληνός στη μεγάλη έρευνα που είχε διεξάγει ο Κ. Μπαστιάς, από την 9η Οκτωβρίου 1926 έως και την 1η Ιανουαρίου του 1927, στην εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος* με θέμα: «*Τα μεγάλα προβλήματα της ελληνικής ζωής*». Στην έρευνα αυτή ο Κ. Μπαστιάς είχε πάρει συνεντεύξεις από τους μεγαλύτερους πολιτικούς και πνευματικούς ανθρώπους της εποχής αυτής[627].

Ο Γ. Κορδάτος απαντά στην έρευνα αυτή και δίνει τη μαρξιστική του άποψη, λέγοντας ότι η κρίση βρίσκεται στο κοινωνικό πεδίο και ότι «*εάν το εργατικόν κίνημα εις την Ελλάδα πάρει μεγάλην έκτασιν και μορφήν επαναστατικήν, τότε και εάν ακόμη εξούσεν ο Κωνσταντίνος, θα έδιδε το χέρι εις τον Βενιζέλον διά την καταπολέμησιν του 'κοινού εχθρού'*»[628], δηλαδή του προλεταριάτου. Στο επόμενο άρθρο του, ο Γ. Κορδάτος αναλύει τον Παγκαλισμό και δίνει μια εξήγηση, με βάση τον μαρξιστικό οικονομικό ντετερμινισμό, της ανατροπής της δικτατορίας, λέγοντας σχετικώς τα εξής: «*Και όσον μεν αφορά την καταδίωξιν της εργατικής τάξεως και την υποδούλωσιν των εργατών προσφύγων εις το κεφάλαιον, η δικτατορία του Παγκάλου ηρίστευσεν εις τας εξετάσεις που έδωκε. Από απόψεως όμως εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής ο Παγκαλισμός απεδείχθη όχι μόνον ανίκανος και ανάπηρος, αλλά και αποσυνθετικός, εγκαινιάσας την πολιτικήν της αποσυνθέσεως. Δι' αυτό και απεμονώθη και ανετράπη εις ολίγα λεπτά, μόλις οι φίλοι του τραπεζικοί χρηματιστικοί και βιομηχανικοί κύκλοι απέσυραν την ηθικήν και υλικήν εμπιστοσύνην των*»[629].

Η εξήγηση που δίνει ο Δημ. Γληνός για την κρίση της ελληνικής κοινωνίας, απαντώντας στην ίδια έρευνα[630] ξεκινά από τη διαπίστωση ότι: «*τα ανησυχητικά φαινόμενα, που παρουσιάζονται σήμερα, έχουν αιτίες βαθύτερες. Ίσως το καθένα πολλές και ίσως όλα μαζί μια γενικώτατη, μερικές καθολικώτερες, που συγκλονίζουν ολόκληρο το σύγχρονο πολιτισμό και μερικές ειδικώτερες, που πηγάζουν από τον ελληνικό κόσμο*»[631]. Και στη συνέχεια κάνει, και αυτός σαν τον Γ. Κορδάτο, μια καθαρά μαρξιστική ανάλυση με γνώμονα τον οικονομικό ντετερμινισμό,

---

[627] Συνοπτική ανασκόπηση της έρευνας αυτής υπάρχει στο: Μπαστιάς Γ., *Ο Κωστής Μπαστιάς στα χρόνια του Μεσοπολέμου*, τόμ. Α' (Χρονογραφία-εργογραφία), Αθήνα, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, 1997, σσ. 207-219.

[628] Κορδάτος Γ., «Τα μεγάλα προβλήματα της ελληνικής ζωής», εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 1 Νοεμβρίου 1926.

[629] Κορδάτος Γ., «Τα μεγάλα προβλήματα της ελληνικής ζωής», εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 2 Νοεμβρίου 1926.

[630] Γληνός Δημ., «Τα μεγάλα προβλήματα της ελληνικής ζωής», εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 23, 24 και 25 Οκτωβρίου 1926. Αναδημοσίευση της συνέντευξης Δημ. Γληνού έγινε ως: Γληνός Δημ., «Η ελληνική αρρώστεια», π. *Αναγέννηση*, 1926, τχ. 3 (Νοέμβριος), σσ. 121-129. Επίσης η συνέντευξη του Δημ. Γληνού περιέχεται (αναδημοσίευση από το π. *Αναγέννηση*) στο: Γληνός Δημ., *Εκλεκτές σελίδες*, τόμ. Β', Αθήνα, εκδ. Στοχαστής, 1971, σσ. 109-123.

[631] Γληνός Δημ., «Ελληνική αρρώστεια», στο: *Εκλεκτές σελίδες*, τόμ. Β', Αθήνα, εκδ. Στοχαστής, 1971, σ. 112.

αναφέροντας σχετικά: «*Είναι αναμφισβήτητο ότι σήμερα όλος ο αστικός πολιτισμός της Ευρώπης περνάει μια βαθύτατη κρίση. Είναι σφαλερή η ιδέα, πως ο πόλεμος γέννησε την κρίση. Τα αίτια είναι οργανικά, προ πάντων οικονομικοκοινωνικά. Ο παγκόσμιος πόλεμος είναι μια μορφή της κρίσης, δεν είναι γενετικό αίτιο.* (...) *Οι υψηλότερες ιδέες, που συγκινούσαν και χαλιναγωγούσαν τον άνθρωπο έγιναν χονδροειδή προσχήματα άγριου εγωισμού, αρπαχτικής ορμής και υλιστικών διαθέσεων. Πίσω από τα υψηλά ιδανικά, το συμφέρο, η πλουτομανία, η αισχροκέρδεια, ο παχυλώτατος ηδονισμός. Από τη μια αίματα και θυσίες, από την άλλη αχαλίνωτη κραιπάλη. Η ηθική πίστη των ανθρώπων ραγίστηκε. Η έννοια της θυσίας έμεινε χτήμα των κουτών. Ήταν φυσικό τέτοια αποκάλυψη, που έγινε λίγο πολύ συνειδητή και στα πλήθη ακόμη, να φέρη τέτοιο γκρέμισμα, πίστης και ιδανικών, τέτοια δυσπιστία προς τα 'λόγια', τα τόσο αντιφατικά με τα έργα, ώστε σήμερα είναι ανάγκη να γίνη τεράστιος αγώνας για την ψυχική ανασύνθεση του κόσμου*»[632].

Στη διαμάχη αυτή εμπλέκεται και ο Κ. Βάρναλης, ο οποίος αρθρογραφεί στο περιοδικό *Αναγέννηση* του Δημ. Γληνού και στρέφεται εναντίον των ιδεών που εκφράζει ο Αλ. Δελμούζος στο Βιβλίο του «Δημοτικισμός και Παιδεία». Σε άρθρο του, με τίτλο «Νεοελληνική πραγματικότητα και μαγεία»[633] ξεκινά ο Κ. Βάρναλης, με μια ειρωνική διάθεση για το ιδεαλιστικό «*υψηλό πνεύμα*» και δείχνει τη μαγεία που θέλουν να εξασκήσουν τα υψηλά ιδεαλιστικά ιδανικά, λέγοντας: «*Στον καιρό της Χαλιμάς, όποιος ήξερε να πη 'σουσάμι', του ανοίγονταν όλοι οι κρυμμένοι θησαυροί της γης. Στον καιρό το δικό μας, που οι πολύ χειροπιαστές έννοιες* [οι υλικές] *θεωρούνται ανάξια ασχολία για το υψηλό πνέμα, κλειδί όλων των μυστικών θησαυρών της ψυχής και της ζωής έγινε η λέξη ιδανικό*»[634]. Και συνεχίζει ο Κ. Βάρναλης με την ίδια σκωπτική διάθεση εναντίον των ιδεαλιστών: «*Πολύ πιθανό η κύρια αιτία της μικρασιατικής καταστροφής νάναι η απουσία του απαρεμφάτου* [όπως πιθανόν να υποστήριζε ο μακαρίτης Μιστριώτης]*, ή όπως σήμερα λένε άλλοι, η απουσία του ιδανικού*»[635]. Επίσης, αφού αναφέρει τι θεωρεί ο Αλ. Δελμούζος ως πολιτισμό, «*τις διάφορες δηλαδή εκδηλώσεις της ζωής του ανθρώπου: γλώσσα, επιστήμη, τέχνη, θρησκεία, τεχνικά μέσα, ήθη και έθιμα κτλ.*»[636], κριτικάρει τον ορισμό αυτόν παρατηρώντας: «*Πρώτα-πρώτα ο πολιτισμός δεν είναι οι διάφορες εκδηλώσεις της ζωής του ανθρώπου, γιατί μέσα σ' αυτές θα ζητήσουνε δικαιωματικά να μπούνε και οι φυσιολογικές του εκδηλώσεις, ούτε η Ζωή (με ζήτα κεφαλαίο) είναι μια έννοια, που λέει ή εξηγεί τίποτα. Αυτός ο ιδεαλιστικός βιταλισμός έχει πολύν καιρό, που μπήκε στο ράφι. Ο πολιτισμός είναι το σύνολο των κοινωνικών εκδηλώσεων του ανθρώπου (όχι του ατομικού ανθρώπου, ούτε του καθολικού) μιας ωρισμένης εποχής και τόπου. Και δεύτερο: δεν*

---

[632] *Στο ίδιο*, σσ. 113-114.

[633] Βάρναλης Κ., «Νεοελληνική πραγματικότητα και μαγεία», π. *Αναγέννηση*, 1927, τχ. 7 (Μαρτίου), σσ. 388-398.

[634] *Στο ίδιο*, σ. 388.

[635] *Στο ίδιο*, σ. 391.

[636] Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, *ό.π.*, σ. 22.

υπάρχει η κοινωνία μέσα στον πολιτισμό, αλλ' ο πολιτισμός είναι δημιούργημα της κοινωνίας»[637].

Ο Κ. Βάρναλης δείχνει, με τη σειρά του, ξεκάθαρα τον αντιβολονταρισμό του στα εξής σημεία:

i) «*Η νίκη αυτή του δημοτικισμού δεν θα ζητηθή στην τύχη, στο καπρίτσιο ή το πείσμα των ατόμων. Δεν θα έφτανε η συνείδηση των ποιητών να επιβάλη την αλήθεια. Για να μπη η αλήθεια αυτή στην κρατική παιδεία, χρειάστηκε ο Ελ. Βενιζέλος, δηλ. η συνείδηση του μεγαλοαστού. Κι από τότε το γλωσσικό ζήτημα πήρε την οξύτερη μορφή του. Η φωτισμένη συνείδηση της αστικής τάξης κατάλαβε, πως ο δημοτικισμός είναι καταλληλότερο όπλο κυριαρχίας*»[638]. Ο Κ. Βάρναλης υποστηρίζει, δηλαδή, ότι δεν αρκεί η βούληση των ατόμων για να επιβληθεί η γλωσσική αλήθεια, αλλά χρειάζεται να ωριμάσουν οι συνθήκες. Και οι οικονομικο-κοινωνικές συνθήκες ωρίμασαν, όταν η μεγαλοαστική τάξη αναπτύχθηκε οικονομικά, συνειδητοποιήθηκε ως τάξη, κατέλαβε την εξουσία και κατόπιν είδε ότι τα συμφέροντά της εξυπηρετούνταν καλύτερα με την καλλιέργεια της δημοτικής γλώσσας.

ii) «*'Άμα δικαιολογήσης ένα κακό (βρης την αιτία του), λέει πάνου-κάτου ο Ρενάν, τότε παύεις πια να θυμώνεις ενάντιά του'. Έτσι με τον καιρό και την πείρα η πρώτη σου ψυχική αντίδραση του θυμού και της αηδίας υποχωρεί σε μια σατυρική διάθεση, αυτό το κέφι, είναι λύτρωση. Τότες όχι μόνο δε ζητάς ναλλάξη η κατάσταση, μα και να χειροτερέψη. 'Όσο χειρότερα τόσο καλύτερο', είπε κι αυτός ο καταραμένος ο Μαρξ. Και τότε τους μάγους όχι μόνο δεν τους μισείς πια, αλλά τους αγαπάς. Έτσι αγαπάς μέχρι θανάτου τους δυο αντιπροσωπευτικούς τύπους της 'νεοελληνικής πραγματικότητας' τον κ. Χατζηδάκη και τον κ. Δελμούζο. Κι ανησυχείς για την υγεία τους μην πάθουν τίποτα. Γιατί, όταν αυτοί σιωπήσουν, πως τα πράματα θα χειροτερέψουν;*»[639]. Εδώ ο Κ. Βάρναλης παρουσιάζεται με μια εσκεμμένη μοιρολατρική διάθεση: ('δε ζητάς να αλλάξει η κατάσταση'), αλλά περιμένεις να χειροτερέψει ώστε να ωριμάσουν οι οικονομικο-κοινωνικές συνθήκες για να είναι δυνατή η αλλαγή της κοινωνίας. Αυτή η αντίληψη έχει κυριαρχήσει στην πολιτική πρακτική του Κ.Κ.Ε., γιατί έτσι οι συνθήκες ωριμάζουν πιο γρήγορα (δηλαδή η άσκημη κατάσταση συνειδητοποιεί ευκολότερα την εργατική τάξη και την ωθεί σε ενεργοποίηση με σκοπό την ανατροπή του αστικού καθεστώτος), σε αντίθεση με την τακτική των «*μεταρρυθμιστικών σοσιαλιστών*», οι οποίοι επιδιώκουν σταδιακές κοινωνικές κ.ά. αλλαγές και βελτιώσεις στο υπάρχον κοινωνικό καθεστώς.

iii) Και στο παρακάτω απόσπασμα ο Κ. Βάρναλης αφήνει να φανεί ο οικονομικός ντετερμινισμός, δηλαδή η προτεραιότητα που δίνει στον οικονομικό παράγοντα σε σχέση με το 'ηθικοπνευματικό εποικοδόμημα' στη διαδικασία διαμόρφωσης της κοινωνίας, και μάλιστα τονίζει ότι ο πρώτος καθορίζει το δεύτερο: «*το είδος της παραγωγής και της κατανομής*

---

[637] Βάρναλης Κ., «Νεοελληνική πραγματικότητα και μαγεία», π. *Αναγέννηση*, 1927, τχ. 7 (Μαρτίου), σ. 391.

[638] *Στο ίδιο*, σ. 395.

[639] *Στο ίδιο*, σσ. 388-389

των αγαθών αλλάζει. Πού η αιτία; Στις μεταβολές της κοινωνικής τεχνικής. Ανεξάρτητα από το κλίμα, τη φυλή, τη θρησκεία και τους γεωγραφικούς όρους, λέγει ο Γκρόσσε, η τέχνη κανονίζεται από το είδος της οικονομικής ζωής. Οι Λάπωνες των πάγων του βορρά και οι Αυστραλοί της φλογερής γεωγραφικής ζώνης έχουνε την ίδια τέχνη (ερμηνεία της φύσης), γιατί είναι κυνηγοί. Ο οικονομικός λοιπόν παράγοντας κανονίζει το είδος του ηθικοπνευματικού εποικοδομήματος της κοινωνίας»[640].

Την πιο πάνω μαρξιστική λογική προσπαθεί να αναιρέσει ο Αλ. Δελμούζος επισημαίνοντας ότι όταν υποστηρίζει, χτυπώντας το ρωσικό επαναστατικό κήρυγμα, «*πως καθολικός ανθρωπισμός είναι ένα μακρινό ιδανικό και πως ο μόνος δρόμος γι' αυτό είναι η εντατική ψυχική καλλιέργεια μέσα σε εθνικές ομάδες*» δε θέλει να υποβαθμίσει τον οικονομικό παράγοντα ή να συστήσει την μοιρολατρία, ή όπως ακριβώς το εξηγεί ο ίδιος: «*δε θέλω μ' αυτό ν' αρνηθώ τη σημασία που έχουν για το άτομο και την ομάδα οι κοινωνικοί όροι της ζωής τους, και πολύ λιγώτερο να συστήσω τη μοιρολατρεία και την αδράνεια. Όσα ίσα η οικονομική βάση και η προσπάθεια για να την καλυτερεύωμε είναι ανάγκη και χρέος και του ατόμου και της ομάδας, και δεν είναι κάτι που δίνεται αλλά που παίρνεται. Το ίδιο και η ψυχική καλλιέργεια δεν έρχεται ουρανοκατέβατη, και μοιρολατρεία και αδράνεια σημαίνουν ψυχικό βάλτωμα. Εκείνο όμως που δεν μπορεί να το χωρέση ο νους μου, είναι όταν φαντάζωνται τον άνθρωπο μονάχα στομάχι, ένα στομάχι τεράστιο που χωνεύει μέσα του ολόκληρη τη ζωή, που τη σκλαβώνει και γίνεται αυτό το ιδανικό της*»[641].

Πιστεύει δηλαδή ο Αλ. Δελμούζος ότι στο δρόμο για τον καθολικό ανθρωπισμό δεν οδηγεί 'το ρωσικό επαναστατικό κήρυγμα', αλλά μόνο η εντατική ψυχική καλλιέργεια του ανθρώπου. Και ακριβώς γι' αυτό είναι αντίθετος με την μοιρολατρία και πιστεύει ότι οι άνθρωποι στο σύνολό τους (όλη η κοινωνία) έχουν ανάγκη και χρέος να παλεύουν για να καλυτερεύσουν και την κοινωνικο-οικονομική τους βάση και την ψυχική τους καλλιέργεια συνάμα. Σ' αυτό που ο Αλ. Δελμούζος αντιδρά με περίσσια μαχητικότητα ('δε μπορεί να το χωρέσει ο νους μου'), είναι ο μαρξιστικός οικονομικός ντετερμινισμός, η μονομέρεια στην επίδραση των διαφόρων παραγόντων. Πιστεύει επίσης ο ίδιος ότι οι κοινωνικοί όροι της ζωής του ατόμου και του συνόλου παίζουν σημαντικό ρόλο και πρέπει να επιζητούν να τους βελτιώνουν οι άνθρωποι και οι ομάδες.

Ο Γ. Κορδάτος (αφού παραθέτει αυτούσιο το προηγούμενο απόσπασμα από το κείμενο του Αλ. Δελμούζου) απαντάει στις κατηγορίες του με τα παρακάτω επιχειρήματα: «*ο Δελμούζος πήρε σοβαρά το τι γράφουν οι διάφορες φυλλάδες* (...) *πήρε μια ανοησία (τη θεωρία του στομαχιού) στα σοβαρά*». Όμως, συνεχίζει ο Γ. Κορδάτος, ο Αλ. Δελμούζος είναι ξενόγλωσσος και θα μπορούσε να μελετήσει από τις πηγές την κοσμοθεωρία του μαρξισμού. Θα έβλεπε τότε ότι σε κανένα μαρξιστικό βιβλίο δεν έχουν γραφτεί τα προηγούμενα αλλά ότι «*οι παραγωγικές*

---

[640] *Στο ίδιο*, σ. 394.

[641] Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, *ό.π.*, σσ. 173-174.

δυνάμεις (τεχνικές) της κοινωνίας κανονίζουν τη διανοητική εξέλιξη. Πως οι ιδέες αντικαθρεφτίζουν την ίδια την κοινωνία σε ωρισμένο στάδιο της εξέλιξης της. Και οι ιδέες αυτές αλλάζουν πότε αργά και πότε γρήγορα μαζί με το άλλαγμα της οικονομίας της κοινωνίας»[642].

Φαίνεται λοιπόν ότι ο Αλ. Δελμούζος πιστεύει ότι μια ισόρροπη ανάπτυξη των οικονομικο-κοινωνικών και των ψυχοπνευματικών παραγόντων θα οδηγήσει άτομα και ομάδες στον καθολικό ανθρωπισμό. Όμως ο Κ. Βάρναλης και ο Γ. Κορδάτος, πιστεύουν ότι οι οικονομικο-κοινωνικοί παράγοντες ['οικονομικός', 'παραγωγικές δυνάμεις (τεχνικές)] καθορίζουν τους ψυχικοπνευματικούς παράγοντες (δηλ. 'ηθικοπνευματικό εποικοδόμημα' και 'διανοητική εξέλιξη') και συντελούν στην εξέλιξη της κοινωνίας. Ή αν το πούμε διαφορετικά: οι ιδέες αλλάζουν ανάλογα με τις αλλαγές που συμβαίνουν στην οικονομία της κοινωνίας.

Ο Κ. Μπαστιάς υπεισέρχεται στη διαμάχη επί φιλοσοφικού επιπέδου, για να ενώσει τα επιχειρήματά του με αυτά του Αλ. Δελμούζου: «*Εκείνο που με βασανίζει είναι όχι το πρόβλημα το ταξικό μα το πρόβλημα το ανθρώπινο. Το γιατί* υπάρχουμε *θα είναι ένας αδιάκοπος εφιάλτης για τις ανήσυχες ψυχές που αποτελούν τη ρουτίνα της ζωής, αλλά χωρούν προς βαθύτερες αναζητήσεις. Κι όλα τα γόνιμα πνεύματα της ανθρωπότητας στάθηκαν μπροστά στο κοσμογονικό πρόβλημα κι επήραν μια στάση απέναντί του. 'Ουκ' επ' άρτω μόνον ζήσεται ο άνθρωπος' γιατί τι ιδανικό θα ήταν εκείνο που με έναν αγώνα μόλις τριών δεκαετηρίδων η ανθρωπότητα άρχισε να το κατακτα; Αν πούμε ότι από το Μαρξικό Ευαγγέλιο μπορεί να βγει το ανθρώπινο ιδανικό καταδικάζομε τον άνθρωπο σε μια επανάσταση εναντίον του ίδιου του εαυτού του. Γιατί όταν τάχατες αποκτήσει κοινωνική δικαιοσύνη, όταν δηλαδή χορτάσει, κατά τι το ανθρώπινο πνεύμα θα προχωρήσει; Το ιδανικό του θα έχει εξαντληθεί αφού θα είχε πιστέψει πως ένα απλό κοινωνικο-πολιτικό πρόβλημα μπορεί να παραφουσκωθεί με κίνδυνο μάλιστα να σπάσει για να πάρει διαστάσεις ανθρώπινου ιδανικού. Το ιδανικό πρέπει να είναι βαθύ, αιώνιο και να μας λυτρώνει από τις αγωνίες της ύπαρξης*»[643]. Ο Κ. Μπαστιάς θεωρεί ότι το κοσμογονικό πρόβλημα ('γιατί υπάρχουμε;') έχει τη μεγαλύτερη αξία και γι' αυτό αξίζει να προσπαθούμε για να καταξιώνουμε το ανθρώπινο είδος. Ο μαρξισμός δίνει το μεγαλύτερο βάρος στην επίλυση του κοινωνικο-πολιτικού προβλήματος του ανθρώπου και έτσι κατεβάζει το ανθρώπινο ιδανικό σε ένα απλό πρόβλημα υλικό (πώς να έχουμε κοινωνική δικαιοσύνη και πώς να χορτάσουμε υλικά;). Όμως ο Κ. Μπαστιάς υποστηρίζει ότι 'ουκ επ' άρτω μόνον ζήσεται ο άνθρωπος', και συμπληρώνει παρακάτω, για να ενισχύσει το επιχείρημά του, ότι «*ο περιορισμός του κομμουνιστικού ιδανικού στην κατάχτηση μόνο υλικών αγαθών*»[644] μειώνει την ανθρώπινη ύπαρξη.

---

[642] Κορδάτος Γ., «Βιβλία και κριτική: 'Δημοτικισμός και παιδεία'», π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1927, τχ. 4 (1 Μαρτίου), σσ. 135-136.

[643] Μπαστιάς Κ., «Εθνικός και διεθνικός ταξισμός», π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1927, τχ. 7 (1 Ιουνίου), σσ. 221-222.

[644] *Στο ίδιο*, σ. 223.

Στη σκέψη του Αλ. Δελμούζου εμφανίζεται αφενός, όπως έχουμε δει ως τα τώρα, ένας βολονταρισμός, αφετέρου ένας ψυχολογικός ντετερμινισμός[645] υπό τη μορφή της ατομιστικής τάσης (ψυχολογισμού)[646]. Ο ντετερμινισμός αυτός εντοπίζεται στα κατωτέρω: υπάρχουν λέει «*χίλιες δυο δυσκολίες, όχι τόσο εξωτερικές -σε συμφέροντα που έρχονται από πολύχρονη περασμένη ιστορία,- όσο εσωτερικές, σε ιδιότητες δηλαδή έμφυτες στον άνθρωπο και στην ομάδα. Είναι οι ίδιες δυσκολίες που γεννιούνται και μέσα στην κοινωνία, κι εμποδίζουν να ωριμάση η ιδέα πως το κράτος είναι κράτος συνόλου* (…) το *ιδανικό δεν είναι κάτι εξωτερικό, μα εσωτερικό, χωρίς ψυχική καλλιέργεια δεν υπάρχει. Αυτή η ψυχική καλλιέργεια είναι το ιδανικό, και πραγματώνεται βήμα με βήμα όσο πιο πολύ μορφώνεται η ανθρώπινη ψυχή*»[647]. Δηλαδή, ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζει ότι η προβληματική κατάσταση που επικρατεί στις κοινωνίες, αλλά και γενικότερα στην πανανθρώπινη κοινωνία, και η οποία δημιουργεί τις δυσκολίες τις κοινωνικές και τις διεθνικές και στερεί την συνεννόηση μεταξύ τάξεων και λαών, οφείλεται σε εσωτερικές «*ιδιότητες δηλαδή έμφυτες στον άνθρωπο και στην ομάδα*». Για να επιτευχθεί δε η ιδανική κοινωνική και

---

645 Ντετερμινισμός ψυχολογικός είναι «η *αντίληψη κατά την οποία προβάλλονται οι έμφυτες τάσεις και τα ιδιαίτερα ψυχολογικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ατόμου ως αποκλειστικοί παράγοντες της κοινωνικής του ένταξης, της προσωπικότητας του, της συμπεριφοράς του κλπ. Κλασσικό παράδειγμα ψυχολογικού –αλλά και βιολογικού- ντετερμινισμού είναι η ατομιστική τάση ή αλλιώς ψυχολογισμός*», στο: Βασιλείου Θ. -Σταματάκης Ν., *Επίτομο εννοιολογικό λεξικό Επιστημών του Ανθρώπου*, *ό.π.*, σ. 279.

646 Ψυχολογισμός είναι «η *πρακτική και ακραία τάση της ψυχολογίας να καθυποτάξει τη φιλοσοφία και τις κοινωνικές επιστήμες στα πλαίσια της, ανάγοντας τα φιλοσοφικά και κοινωνικά προβλήματα σε ψυχολογικά, παρέχοντας ταυτόχρονα τα γνωστικά εργαλεία για την προσέγγιση και ερμηνεία τους στη βάση ενός ψυχολογικού ντετερμινισμού. Ο ψυχολογισμός συγκροτήθηκε σαν οργανωμένη τάση το 19. αιώνα στη Γαλλία (ατομιστική τάση), με κύριο εκπρόσωπο τον G. Tarde, που υποστήριξε ότι η ψυχολογία υπερέχει από τη βιολογία. Στην τάση αυτή αντιτάχθηκε η επίσης ακραία τάση του κοινωνιολογισμού, με κύριους εκφραστές της τους μαθητές του E. Durkheim*», *Στο ίδιο,* σ. 413.

Για να μπορεί να γίνει εύκολα η αντιπαράθεση με την κοινωνιστική τάση παραθέτω τον ορισμό: Κοινωνιολογισμός είναι «η *ερμηνεία της ιστορικο-κοινωνικής διαδικασίας στη βάση αποκλειστικά των αποπροσωποποιημένων κοινωνικών παραγόντων και δομών, με πλήρη παραγνώριση του ρόλου και της σημασίας του ανθρώπινου παράγοντα. Εκφραστές της τάσης αυτής ήταν οι οπαδοί της Κοινωνιολογικής Σχολής του E. Durkheim στη Γαλλία. Για τους οπαδούς της κοινωνιστικής τάσης, σ' αντίθεση με τους οπαδούς της ατομιστικής τάσης, η προσωπικότητα του ατόμου και η κοινωνική του συμπεριφορά είναι προϊόντα της κοινωνίας και προσδιορίζονται μέσα από τις κοινωνικές διαρθρώσεις, τις δομές, τους θεσμούς, τους νόμους, τις αξίες, τα κοινωνικά πρότυπα και τις κάθε είδους πολιτισμικές επιδράσεις*», *Στο ίδιο,* σ. 232.

647 Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, *ό.π.*, σσ. 170-172.

διεθνική συμβίωση, θα πρέπει να επιτύχουμε την ψυχική ανάπλαση του ανθρώπου.

Σε απάντηση, των απόψεων αυτών του Αλ. Δελμούζου, ο Κ. Βάρναλης αντιπαραθέτει τα εξής: «*Η φαντασία των καλλιτεχνών, η σκέψη των φιλοσόφων και των επιστημόνων, οι ηθικές αξίες των λαών δεν είναι ούτε δημιουργήματα της ατομικής ψυχολογίας, ούτε της Φύσης. Ένας γενικός τρόπος φαντασίας, σκέψης και συναίστησης κυριαρχεί κάθε εποχή κι επιβάλλεται στο άτομο*»[648]. Διαφωνεί δηλαδή ο Κ. Βάρναλης με την άποψη του Δελμούζου πως ο ψυχολογισμός αφενός και η επίδραση της φύσης (γεωγραφικό περιβάλλον) αφετέρου είναι αίτια-παράγοντες που καθορίζουν την πνευματική, την ηθική και την πολιτιστική εξέλιξη της κοινωνίας. Αντίθετα ο Κ. Βάρναλης διατυπώνει τη θέση ότι συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο· δηλαδή η κοινωνία ανάλογα με την εποχή (και πάντα σε σχέση με την οικονομική της βάση) επιβάλλει στα άτομα το ηθικοπνευματικό εποικοδόμημα της: «*Ο οικονομικός λοιπόν παράγοντας κανονίζει το είδος του ηθικοπνευματικού εποικοδομήματος της κοινωνίας*»[649].

Ο Αλ. Δελμούζος απαντά στον Κ. Βάρναλη με ένα άρθρο του[650] στο περιοδικό *Ελληνικά Γράμματα* που εντωμεταξύ έχει κυκλοφορήσει, ενώ έχει ήδη επέλθει και η διάσπαση του *Εκπαιδευτικού Ομίλου*.

Στο άρθρο του αυτό, ο Αλ. Δελμούζος κατακρίνει τους Βάρναλη και Γληνό, χαρακτηρίζοντάς τους ως αρχοντοχωριάτες. Οι οπαδοί του αρχοντοχωριατισμού, αναλύει ο Αλ. Δελμούζος, χαρακτηρίζονται από τρία γνωρίσματα: τη λαχανιασμένη φευγάλα, το συγχρονισμό σε όλα και την ανειλικρίνεια. Η λαχανιασμένη φευγάλα είναι το χαρακτηριστικό που κάνει τον άνθρωπο να φεύγει συνεχώς μακριά από τον εαυτό του δηλαδή ο αρχοντοχωριάτης είναι ένας άνθρωπος «*που μέρα με τη μέρα σου παρουσιάζεται αλλιώτικος και πάντα ολοκαίνουργος*»[651]. Ο συγχρονισμός, συνεχίζει ο Αλ. Δελμούζος, «*θα ειπή να κυνηγούμε το πιο καινούριο πράμα που βγαίνει στην ευρωπαϊκή αγορά, είτε μας ταιριάζει είτε το χωνεύει το στομάχι μας είτε όχι*, (…) *θα ειπή να χάσης τον εαυτό σου, απόλυτη συγχώνευση, και σ' αυτή θα σε φέρει η μίμηση*»[652]. Η ανειλικρίνεια είναι χαρακτηριστικό του αρχοντοχωριάτη γιατί πιστεύει στην έννοια της προόδου δηλ. 'όχι να είσαι, αλλά να φαίνεσαι', και έτσι για να τηρήσει αυτή την αρχή «*τα παραμορφώνει όλα και παίζει με όλα*»[653].

---

[648] Βάρναλης Κ., «Νεοελληνική πραγματικότητα και μαγεία», π. *Αναγέννηση*, *ό.π.*, σ. 392.

[649] *Στο ίδιο*, σ. 394.

[650] Δελμούζος Αλ., «Λαχανιασμένη φευγάλα ή ο ελληνικός αρχοντοχωριατισμός», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τχ. 2 (1η Ιουλίου), σσ. 51-57. Το άρθρο αυτό είχε δημοσιευθεί τότε με υπογραφή του περιοδικού, αργότερα περιελήφθη ως έργο του Δελμούζου στο βιβλίο: Δελμούζος Αλ., *Μελέτες και Πάρεργα*, τόμ. Β', Αθήνα, 1958, σσ. 277-295.

[651] Δελμούζος Αλ., «Λαχανιασμένη φευγάλα ή ο ελληνικός αρχοντοχωριατισμός», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τχ. 2 (1η Ιουλίου), σ. 51.

[652] *Στο ίδιο*, σ. 54.

[653] *Στο ίδιο*, σ. 55.

Όπως είδαμε πιο πάνω ο Κ. Βάρναλης κατηγορεί τον Αλ. Δελμούζο για φυσιοκράτη, δηλαδή για την προσήλωση και την πίστη του στην ισχυρή επίδραση της φύσης. Ο Αλ. Δελμούζος αντιδρά, χαρακτηρίζοντας τον Κ. Βάρναλη 'αρχοντοχωριάτη', επειδή χαρακτηρίζεται από το γνώρισμα της 'ανειλικρίνειας'. Ο Αλ. Δελμούζος αποδέχεται ότι αυτός είπε, για την επίδραση της φύσης, μόνο ότι «*την επίδραση του φυσικού περιβάλλοντος απάνω στα λαϊκά δημιουργήματα δεν μπορούμε να την αρνηθούμε, όσο και αν μικρύνουμε τη σημασία της μέσα στους κληρονομικούς και τους άλλους όρους. Ο κ. Βάρναλης όμως όχι μόνο την αρνιέται, μα βάζει στο μυαλό του κ. Δελμούζου και σκέψεις που δεν τις έκαμε*»[654].

5.2 Σε πολιτικό επίπεδο

Οι εκπρόσωποι του ιδεαλιστικού στρατοπέδου στη σύγκρουση αυτή, Αλ. Δελμούζος και Κ. Μπαστιάς, παραδέχονται καθένας με το δικό του τρόπο, «*τη φαυλότητα της αστικής κοινωνίας*», όμως αφενός δίνουν διαφορετική εξήγηση, από τους κομμουνιστές, των αιτίων που την δημιουργούν και αφετέρου δεν ενστερνίζονται την μαρξιστική πολιτική πρόταση για την με βίαιο τρόπο ανατροπή της καπιταλιστικής κοινωνίας και την δημιουργία της σοσιαλιστικής. Ο Κ. Μπαστιάς τονίζει επί λέξει: «*Το πρόβλημα το ταξικό που απασχολεί σήμερα τους λαούς κανένας άνθρωπος με λίγο νου δε θα το παράβλεπε. Αντίθετα είναι ένα σοβαρό, σοβαρότατο πρόβλημα που απασχόλησε και μας και η μόνη διαφορά μας με τους ορθόδοξους κομμουνιστές είναι ότι αυτοί μεν στάθηκαν εκεί, ενώ εμείς έχομε την ιδέα πως δε μπορεί μόνιμα και για καιρό να σταθεί κανείς παρά μόνο μπροστά στα μεγάλα ιδανικά. Για μας ο κομμουνισμός είναι πια υπόθεση πολιτικής τακτικής και όχι βαθύτερο και εσώτερο πρόβλημα της ανθρώπινης ζωής. Δε θα είμαι εγώ εκείνος που θ' αρνηθώ τον λίθον εναντίον της φαυλότητας της αστικής κοινωνίας. Μάτια έχω και όσφρηση ακόμα για ν' αντιλαμβάνομαι και τις αδικίες και για να βλέπω τον πόνο των φτωχών και των πεινασμένων. Και η θέση ακόμη η δική μου στους τελευταίους αυτούς ανήκει. Στο βάθος μάλιστα προς την ψυχολογία του κεφαλαιοκράτη τρέφω μια σχεδόν έμφυτη απέχθεια. Μα όλα αυτά κι ο πόθος μιας κοινωνικής δικαιοσύνης και μιας δικαιότερης κατανομής των αγαθών δε θα σταθούν ποτέ ικανά να σβήσουν κάποιους ανώτερους πόθους της ψυχής*»[655].

Ο Κ. Μπαστιάς προχωρεί ακόμα περισσότερο και αναφέρει συγκεκριμένα ότι «*ως πολιτικό πρόγραμμα μπορεί κάλλιστα να δεχτώ τον κομμουνισμό αλλά πως σα στοιχειωδώς σκεφτόμενος άνθρωπος όταν πρόκειται ν' αναζητήσω το ιδανικό μου τον ξεπερνώ και το ζητώ πολύ βαθύτερα. Και για να εξηγηθούμε καλλίτερα λέω πως δεν θα μου ήταν διόλου δυσάρεστο αν καθόριζε το κράτος ανώτατο όριο ιδιοκτησίας στις 200 χιλιάδες να πούμε, ή αν εθνικοποιούσε όλες τις βιομηχανίες και*

---

[654] *Στο ίδιο*, σ. 55.

[655] Μπαστιάς Κ., «Εθνικός και διεθνικός ταξισμός», π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1927, τχ. 7 (1 Ιουνίου), σ. 221.

επιχειρήσεις τις ώριμες για τέτοια δουλειά, όπως ή Εθνική Τράπεζα, ή αν έπαιρνε το κράτος υπέρ του συνόλου τα εννέα δέκατα των κληρονομιών σε τρόπο που ο λαός ν' ανακουφιστεί και μερικοί κηφήνες να πάψουν ν' ασχημίζουν τον τόπο με την εμφάνιση τους. Αυτά όμως όλα είναι πολιτική υπόθεση και όχι ιδανικό ανθρώπινο. Αυτό ακριβώς δε θέλουνε να νοιώσουνε οι κομμουνιστές και γι' αυτό με καλή πίστη πολλές φορές παρασύρουνται σε μονόπλευρες απόψεις πού δεν μπορούνε ποτέ να ικανοποιήσουνε την ανθρώπινη ψυχή. Χαίρουμαι ιδιαίτερα πού το πείραμα έγινε στη Ρωσία γιατί αυτή η χώρα μπορεί από κάθε άποψη ν' ανθέξει σε πειραματισμούς. Μα βλέπουμε πως μέρα με τη μέρα οι φωτισμένοι άνθρωποι και κει καταλαβαίνουν κάποιες αλήθειες γενικές και αργότερα θα καταλάβουν πιότερο πως ο άνθρωπος και καλλίτερα η ανθρώπινη ψυχή θέλει στηρίγματα και καταφύγια και πως χωρίς ιδανικό βαθύτερο και στερεότερο δε μπορεί να ζήσει ο άνθρωπος και κατά φυσική συνέπεια και κάθε ανθρώπινη ολότητα»[656]. Στο επόμενο άρθρο του, ο Κ. Μπαστιάς αποδέχεται τη σχετική αξία του κομμουνιστικού ιδανικού και γράφει τα εξής: «[Οι διανοούμενοι] *δυσπιστούνε προς την απόλυτη, κι' όχι βέβαια τη σχετική, αξία του κομμουνιστικού ιδανικού. Βέβαια κάποια ιερή φλόγα φωτίζει τον αγώνα αυτόν και δεν θάταν ευσυνείδητος άνθρωπος εκείνος που θ' αρνιώνταν κάτι παρόμοιο*»[657].

Ο Αλ. Δελμούζος πιστεύει στην ικανότητα αφενός της θέλησης του ανθρώπου (βολονταρισμός) αφετέρου στη δύναμη των εμφύτων τάσεων του ατόμου (ψυχολογισμός), έτσι λοιπόν υποστηρίζει ότι είναι δυνατόν να υπερνικηθούν οι εσωτερικές «*χίλιες δυο δυσκολίες* (…) *που γεννιούνται και μέσα στην κοινωνία, κι εμποδίζουν να ωριμάση η ιδέα πως το κράτος είναι κράτος συνόλου, και ακόμα περισσότερο εμποδίζουν τις πραχτικές συνέπειες που φέρνει τέτοια ιδέα. Γι' αυτό οι δυο προσπάθειες* [ενδοεθνική και διεθνική ειρήνη] *είναι στο βάθος οι ίδιες, η εξωεθνική κοινή συνείδηση μεγαλώνει μαζί με την ενδοεθνική, με το σιγανό ωρίμασμα και το ανέβασμα των λαών μέσα στις κοινωνίες που ζουν. Μια ενιαία κοινή κατεύθυνση που έχει να πολεμήση με τα ίδια αίτια. Αυτά φέρνουν την εσωτερική και την εξωτερική καταπίεση, τους οικονομικούς, τους κοινωνικούς και διεθνικούς όρους με τη χτυπητή τους ανισότητα*». Για το λόγο αυτό, ο Αλ. Δελμούζος, δεν πιστεύει ότι με επαναστατικές βίαιες λύσεις μπορούν να επιλυθούν οι κοινωνικές ανισότητες κ.τ.λ. διότι θεωρεί ότι αυτές οι κοινωνικές δυσλειτουργίες είναι εξωτερικά αποτελέσματα εσωτερικών ψυχικών διεργασιών. Οι εσωτερικές αυτές λειτουργίες είναι τα βαθύτερα αίτια, οι οποίες αν δεν ξεριζωθούν, τότε εγχειρήματα σαν το ρωσικό είναι καταδικασμένα σε αποτυχία. Η λύση μπορεί να δοθεί μόνο αν δουλέψουμε προς την κατεύθυνση της εσωτερικής ανάπλασης της «*ψυχικής καλλιέργειας*» του ατόμου και της ομάδας, αυτό μπορεί να επιτευχθεί με αγώνα «*σιγανό εξελιχτικό*». Βλέπουμε εδώ την πολιτική έκφραση της σκέψης του Δελμούζου, δηλαδή μια προσπάθεια για ένα ειρηνικό εξελικτικό σοσιαλισμό. Πιο

---

[656] *Στο ίδιο*, σσ. 223-224.

[657] Μπαστιάς Κ., «Εθνικός και διεθνικός ταξισμός», π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1927, τχ. 8 (1 Ιουλίου), σ. 261.

συγκεκριμένα ο Αλ. Δελμούζος επισημαίνει πως: «*Κάθε επαναστατική προσπάθεια για να γκρεμίσωμε τους όρους αυτούς, και αν μπορούσε ακόμα να πετύχη, θα είχε προσωρινή μονάχα σημασία, όσο τα βαθύτερα αίτια θα έμεναν τα ίδια. Γιατί θα ξανάφερναν τα ίδια αποτελέσματα. Έτσι το ρώσσικο επαναστατικό κήρυγμα δεν έρχεται μονάχα σε αντίθεση με το ένστικτο της ατομικής και εθνικής αυτοσυντηρησίας, αλλά μας ξεμακραίνει ακόμα και από το ανθρωπιστικό ιδανικό και δεν έχει πραγματική μορφωτική σημασία. Γιατί το ιδανικό δεν είναι κάτι εξωτερικό, μα εσωτερικό, χωρίς ψυχική καλλιέργεια δεν υπάρχει. Αυτή η ψυχική καλλιέργεια είναι το ιδανικό, και πραγματώνεται βήμα με βήμα όσο πιο πολύ μορφώνεται η ανθρώπινη ψυχή. Ψυχική όμως καλλιέργεια δε γίνεται απότομα από τη μια μέρα στην άλλη και με μέσα εξωτερικά, αλλά με αγώνα. Με αγώνα που κάνει το άτομο με τον εαυτό του και η ομάδα με το άτομο και τον εαυτό της. Είναι ένας αγώνας αδιάκοπος και απολυτρωτικός, ένα σιγανό εξελιχτικό ανέβασμα προς τον ελεύθερο άνθρωπο. Μαζί του θ' αλλάξουν και οι εξωτερικοί όροι, και τότε μονάχα τέτοια αλλαγή έχει μόνιμη αξία. Αν η ανθρωπότητα θα φτάση μια μέρα σε τέτοιο ιδανικό, με τι μορφή θα το φτάση, και αν το φτάσιμο θα είναι γενικό για όλους τους ανθρώπους, δεν το ξέρω*»[658].

Κατόπιν ο Αλ. Δελμούζος αναφέρεται στο δάσκαλο και λέει ότι πρέπει να φροντίζει «*να δίνη τα μέσα στον καθένα για να μορφώνεται σύμφωνα με την ιδιοφυΐα του και την ικανότητά του, χωρίς να εμποδίζεται από την κοινωνική και την οικονομική του θέση. Η αντίληψη πως τέτοια αιτήματα ριζικά και άλλα παρόμοια δεν μπορούν να μπουν σε πράξη αμέσως και όλα μονομιάς μα σιγά σιγά και με τον καιρό, θα τον κάμη να πατά στερεά στη πραγματικότητα και να ξέρη τι θα ζητήση κάθε φορά*»[659]. Στο σημείο αυτό, ο Αλ. Δελμούζος δείχνει πως το σχολείο είναι το εργαλείο που μπορεί να βοηθήσει μαζί με το δάσκαλο να δημιουργηθεί η πρέπουσα προαναφερθείσα «*ψυχική καλλιέργεια*». Οι οδηγίες που δίνει στο δάσκαλο, ο Αλ. Δελμούζος, δείχνουν την πολιτική του άποψη, δηλαδή τη σταδιακή προσπάθεια κατάκτησης αιτημάτων, όπως τα ίσα δικαιώματα στην παιδεία ασχέτως από «*την οικονομική και την κοινωνική θέση*» του ατόμου. Άλλο ένα σημείο που φαίνεται το πολιτικό πιστεύω του Δελμούζου δηλαδή ο δημοκρατικός εξελικτικός σοσιαλισμός.

Συγχρόνως, ο Αλ. Δελμούζος δεν ξεχνά και τους οικονομικο-κοινωνικούς όρους και την προσπάθεια των ατόμων να τους καλυτερεύουν όσο είναι δυνατόν με αγώνα όμως παράλληλο με τον αγώνα για την ψυχική τους καλλιέργεια. Κατόπιν, ο Αλ. Δελμούζος κατηγορεί ευθέως την μονομέρεια των κομμουνιστών να πασχίζουν μόνο για την βελτίωση των οικονομικών όρων της ζωής του ατόμου, όμως επειδή δεν θέλει να πιστευτεί από κανέναν ότι αυτός είναι μοιρολάτρης (αντιβολονταριστής) και ότι συστήνει την αδράνεια και όχι την διεκδίκηση της οικονομικής καλυτέρευσης, αναφέρει διεξοδικά: «*Όταν χτυπώντας το ρωσσικό επαναστατικό κήρυγμα υποστηρίζω πως καθολικός*

---

[658] Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, *ό.π.*, σσ. 170-172.
[659] *Στο ίδιο*, σ. 176.

ανθρωπισμός είναι ένα μακρινό ιδανικό και πως ο μόνος δρόμος γι' αυτό είναι η εντατική ψυχική καλλιέργεια μέσα σε εθνικές ομάδες, δε θέλω μ' αυτό ν' αρνηθώ τη σημασία που έχουν για το άτομο και την ομάδα οι οικονομικοί όροι της ζωής τους, και πολύ λιγώτερο να συστήσω τη μοιρολατρεία και την αδράνεια. Ίσα ίσα η οικονομική βάση και η προσπάθεια για να την καλυτερεύωμε είναι ανάγκη και χρέος και του ατόμου και της ομάδας, και δεν είναι κάτι που δίνεται αλλά που παίρνεται. Το ίδιο και η ψυχική καλλιέργεια δεν έρχεται ουρανοκατέβατη, και μοιρολατρεία και αδράνεια σημαίνουν ψυχικό βάλτωμα. Εκείνο όμως που δεν μπορεί να το χωρέση ο νους μου, είναι όταν φαντάζωνται τον άνθρωπο μονάχα στομάχι, ένα στομάχι τεράστιο που χωνεύει μέσα του ολόκληρη τη ζωή, που τη σκλαβώνει και γίνεται αυτό το ιδανικό της»[660].

Στη συνέχεια ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζει ότι με τον κομμουνισμό το μίσος από εθνικό γίνεται ταξικό και έτσι την αστική βία και καταπίεση ακολουθεί άλλη βία και καταπίεση, η προλεταριακή. Όμως το κομμουνιστικό κήρυγμα αναντίρρητα «*φωτίζεται από τη λάμψη ενός ιδανικού*» και συνεχίζει με το εξής ερώτημα: «*Τότε όμως γιατί σηκώθηκε όλος ο κόσμος εναντίο του;*». Και συμπληρώνει ο ίδιος πως ο λαός της Ελβετίας, της Γερμανίας και της Αγγλίας αντέδρασε στο κομμουνιστικό ιδανικό. Οι κομμουνιστές λένε ότι η αντίδραση αυτή είναι «*κεφαλαιοκρατική, αστική*», όμως οι λαοί αυτοί δεν είναι όλοι αστοί και ούτε είναι αμόρφωτοι, είναι από τους πιο μορφωμένους λαούς και όμως αντιδρούν στην κομμουνιστική προπαγάνδα και στο κομμουνιστικό ιδανικό, δηλαδή «*να λείψουν οι οικονομικές και κοινωνικές διαφορές*». Αντιθέτως, συνεχίζει ο Αλ. Δελμούζος, βλέπουμε ότι όσο πιο αμόρφωτοι είναι οι λαοί τόσο περισσότερο δέχονται την κομμουνιστική προπαγάνδα. Στη συνέχεια στην ανάλυσή του ο Αλ. Δελμούζος αναρωτιέται, ρητορικά, μήπως οι λαοί βλέπουν «*το αληθινό συμφέρον τους;*» και το κομμουνιστικό «*κήρυγμα ουτοπιστικό;*» επειδή πιστεύουν ότι: «*δεν γίνεται ζωή χωρίς διαφορές και πως όλοι οι άνθρωποι και όλες οι χώρες δεν μπαίνουν μέσα στο ίδιο καλούπι; Ο τρόμος εμπρός στο χάος, στον αφανισμό ή στην χειρότερη σκλαβιά; Η αόριστη συναίσθηση πως τα οικονομικά δεν είναι η αρχή και το τέρμα του ανθρώπου; Πως ο πολιτισμός δεν είναι κάτι αυθαίρετο και πρόσκαιρο, μα με όλα του τα κακά έχει καθολικώτερη αξία; Πως δεν είναι μονάχα ταξική αλλά ανθρώπινη κατάκτηση, πως είναι ένα κομμάτι κι από τον εαυτό του που δεν γκρεμίζεται, δεν μπορεί να σωριαστή; Μήπως σ' όλα αυτά έχουμε πιο βαθιά την αγάπη γενικά στον άνθρωπο, στην ατομική και την ανθρώπινη ζωή, το ένστικτο της αυτοσυντηρησίας και του ατόμου και του συνόλου;*»[661].

Ο Γ. Κορδάτος χαρακτηρίζει τον Αλ. Δελμούζο αφελή και δικολάβο και απαντά στα ανωτέρω επιχειρήματα του, ως εξής: «*Φτάνει μάλιστα στην αφέλεια* [ο Δελμούζος] *να κριτικάρει και το Λένιν, γιατί μιλούσε για το μίσος το ταξικό. Αν ήταν λέει καλό το ιδανικό της Νέας Ρωσσίας, η*

---

[660] *Στο ίδιο*, σσ. 173-174.
[661] *Στο ίδιο*, σσ. 160-162.

δημοκρατική Ελβετία, η βιομηχανική Γερμανία, η Αγγλία θα έσπευδον εις τας αγκάλας του σοβιετισμού. Να ο εύκολος δικολαβισμός, προορισμένος για πολύ μικρά παιδάκια. Η ανθρώπινη ιστορία δεν εξελίσσεται μηχανικά*. Κι ακόμα ο Δ. αγνοεί και την επίδραση του τύπου γενικά, των μέσων της βίας κλπ. που διαθέτουν οι άρχουσες τάξεις παντού, ώστε οι* νέες ιδέες *να μη φτάνουν ούτε κι σ' αυτόν το Δελμούζο. Κι' έτσι ένας φωτισμένος και προοδευτικός παιδαγωγός και διανοούμενος σαν το Δελμούζο κριτικάροντας τις νέες ιδέες του Βορρά παίρνει για βάση της κριτικής του όχι όσα ο ίδιος διάβασε μα όσα του* σερβίρισε *ο τύπος*»[662]. Ο Γ. Κορδάτος όμως αφήνει ασχολίαστα τα ρητορικά ερωτήματα του Δελμούζου, στα οποία ο Αλ. Δελμούζος καταθέτει τον προβληματισμό του και δικαιολογεί την στάση των λαών (όπως λέει) των μεγάλων και ανεπτυγμένων βιομηχανικά και πολιτιστικά αυτών κρατών της Ευρώπης.

Συμπερασματικά οι Κ. Μπαστιάς και Αλ. Δελμούζος δέχονται τις αδυναμίες του καπιταλιστικού συστήματος, επισημαίνουν όμως τις αδυναμίες του κομμουνιστικού, και τελικά εκθέτουν τη δική τους τρίτη άποψη. Προτείνουν μια ειρηνική μετεξέλιξη των κοινωνιών σε δικαιότερες εθνικές και πανανθρώπινες κοινωνίες με βασικό τους στόχο την ψυχική καλλιέργεια του ατόμου. Με το τρόπο αυτό θα γίνει δυνατό να επιτευχθεί μια στερεή, δίκαιη και ισόνομη παγκόσμια κοινωνία, η οποία όμως συγχρόνως θα διατηρεί την πολλαπλότητα της, δηλαδή τις όποιες πολιτιστικές, εθνικές και άλλες διαφορές της.

5.3 Σε ιδεολογικό επίπεδο

5.3.1 Τα κοινωνικά σύνολα

5.3.1.1 Έθνος

Ο Αλ. Δελμούζος ορίζει το έθνος και ταυτόχρονα, επικαλούμενος τον Αλ. Παπαναστασίου, προχωρεί σε μια διεξοδικότερη ανάλυση καθορίζοντας με σαφήνεια τα χαρακτηριστικά στοιχεία που αποτελούν την εθνική ταυτότητα: «*Έθνος καθώς ξέρομε, είναι ένα σύνολο από ανθρώπους που έχουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά, που έχουν ακόμα τη συνείδηση πως όλοι τους φτιάνουν μια ξεχωριστή ομάδα και θέλουν να ζουν ενωμένοι και να προκόβουν μαζί. Όσο περισσότερα είναι τα κοινά αυτά στοιχεία, τόσο στενώτερα είναι δεμένα μεταξύ τους τα άτομα και οι ομάδες σ' ένα έθνος. Έτσι εμείς δεν έχομε μονάχα 'κοινάς ιστορικάς περιπετείας και ως εκ τούτου, εκτός μερικών κοινών στοιχείων καταγωγής, κοινά ιδιαίτερα στοιχεία πολιτισμού και προ παντός συνείδησιν ότι αποτελούμεν ιδιαιτέραν λαϊκήν ενότητα'*[663]*, μα έχομε*

---

[662] Κορδάτος Γ., «Βιβλία και κριτική: 'Δημοτικισμός και παιδεία'», π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1927, τχ. 4 (1 Μαρτίου), σ. 135.

[663] Εδώ ο Αλ. Δελμούζος επικαλείται (το αναφέρει και ο ίδιος σε δική του υποσημείωση) τον ορισμό του έθνους του Αλ. Παπαναστασίου από την μελέτη του ιδίου «Ο εθνικισμός», π. *Επιθεώρησις των κοινωνικών και*

ακόμα τις ίδιες αξίες του πολιτισμού, παράδοση περασμένη υπέρλαμπρη, μιλούμε *την ίδια γλώσσα, έχομε την ίδια θρησκεία, πολλά ήθη και έθιμα κοινά κτλ. Τα στοιχεία αυτά ορίζουν μια ξεχωριστή ψυχολογία και ιδιοσυγκρασία του ατόμου και του συνόλου, την* εθνική φυσιογνωμία. *Άλλη η φυσιογνωμία του Γάλλου, άλλη του Γερμανού και άλλη η δική μας*»[664].

Παραπλήσια και ο Κ. Μπαστιάς ορίζει το έθνος και καθορίζει τα κοινά χαρακτηριστικά των ανθρώπων που το απαρτίζουν, και που τους διαμορφώνουν μια ξεχωριστή εθνική φυσιογνωμία, ως εξής: «*Είναι αυτονόητο ότι όπως κάθε άτομο όσο κι αν έχει άπειρα κοινά σημεία με τους άλλους ανθρώπους διατηρεί πάντα μια ξεχωριστή φυσιογνωμία, έτσι και οι ομάδες οι εθνικές διατηρούν μια εθνική φυσιογνωμία που τη συνθέτουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά, μια κοινή συνείδηση, μια κοινή θέληση, μια φυλετική ιδιοσυγκρασία διαφορετική από αυτή που συναντούμε σε άλλες εθνικές ομάδες. Η συμπεριφορά, ο χαρακτήρας, η νοοτροπία, η διάθεση ενός Γάλλου δεν έχει καμμιά ομοιότητα με το χαρακτήρα ενός Γερμανού ή ενός Ρώσσου. Στη ζωή και των τριών υπάρχει ζωηρότατα τυπωμένη η εθνική σφραγίδα. Αυτή τη διαφορά καμμιά επιστήμη δεν την αρνήθηκε και τελευταία η ανθρωπογεωγραφία ήρθε να φωτίση κι άλλα αίτια που γεννούν αυτή τη διαφορά. Η εθνική ομάδα λοιπόν είναι υπαρκτό είναι μια πραγματικότητα που συνδέεται στενά με τη ζωή μας*»[665].

Πραγματικά η εθνική φυσιογνωμία, η εθνική ταυτότητα[666] είναι υπαρκτή και διακριτή ανάμεσα στις διαφορετικές εθνικές ομάδες. Και σε άλλο σημείο ο Κ. Μπαστιάς επιχειρηματολογώντας πάνω στο πρόβλημα των 'μειονοτήτων', συμπεραίνει ότι υπάρχει καθολική αναγνώριση της εθνικής ομάδας από όλους ακόμα και από τους κομμουνιστές. Πιο συγκεκριμένα σημειώνει: «*Μόνο μια ματιά αν ρίξωμε γύρω μας θα δούμε να ορθόνεται σχεδόν απειλητικό για την ειρήνη του κόσμου το πρόβλημα των 'μειονοτήτων'. Το πρόβλημα μάλιστα αυτό που δημιούργησε ο σωβινισμός των νικητών και το οποίο αναγνωρίζει ως πρώτιστο και σοβαρότατο αυτή η Σοβιετική Ρωσσία και που το επικαλείται κάθε φορά για το ζήτημα της Βεσσαραβίας δεν είναι τίποτ' άλλο παρά μια πανηγυρική και καθολική αναγνώριση της εθνικής ομάδας σαν ολότητας που ξεχωρίζει, που έχει τη δική της σφραγίδα και που αξίζει τα σεβασμό και την αναγνώριση όλων, ακόμη και κείνων των κρατών που έχουν προσχωρήσει στον κομμουνισμό. Ακόμη αυτός ο Τρόσκυ μιλώντας στο περίφημο βιβλίο του για το 'Lenine' τον θεωρεί και τον αναγνωρίζει ως*

πολιτικών επιστημών, 1916 (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος), τόμ. Α', τχ. Α'-Β', σ. 19.

[664] Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, *ό.π.*, σσ. 151-152.

[665] Μπαστιάς Κ., «Εθνικός και διεθνικός ταξισμός», π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1927, τχ. 6 (1 Μαΐου), σ. 185.

[666] Βέικος Θ., *Εθνικισμός και εθνική ταυτότητα*, Αθήνα, εκδ. συγγρ, 1993, σσ. 28-44. Στις σελίδες αυτές ο Θ. Βέικος παρουσιάζει και αναλύει ως βασικά χαρακτηριστικά της εθνικής ταυτότητας, κατά σειρά, τα εξής: φυλή και καταγωγή, έδαφος, εργασία, γλώσσα, κουλτούρα, θρησκεία και κράτος.

τύπο βαθύτατα εθνικόν. Δίχως βέβαια ν' αρνιέται -αυτό άλλως τε δεν το αρνιέται κανείς- το διεθνισμό του Λένιν»[667].

Η δημιουργία των εθνικών χαρακτηριστικών παρουσιάζεται από τον Δελμούζο και τον Μπαστιά σε διάφορα σημεία των άρθρων τους. Γράφει, λοιπόν, ο Αλ. Δελμούζος πως τα *«στοιχεία που ζουν μέσα μας, στη δική μας φυσιογνωμία* (…) *όσο κι αν είναι γενικά ανθρώπινα άλλα έχουν επηρεαστή κληρονομικά από την εθνική μας ομάδα, και άλλα από την πραγματικότητα που ζούμε. Φέρνουν δηλαδή απάνω τους βαθιά την εθνική σφραγίδα*»[668]. Τα διάφορα στοιχεία που συνθέτουν την εθνική μας ταυτότητα είναι και κληρονομικής προέλευσης αλλά και περιβαλλοντικής, δηλαδή κάποια χαρακτηριστικά υπάρχουν απριόρι στη φύση της εθνικής ομάδας, όμως υπάρχουν και άλλα που σχηματίζονται με τον καιρό αποστεριόρι (εκ των υστέρων), όλα αυτά τα χαρακτηριστικά μαζί επιτελούν με τη σειρά τους στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του ανθρώπου κάθε έθνους.

Αλλά και σε άλλο σημείο ο Αλ. Δελμούζος αφού υποστηρίξει πάλι πως «η *μεγαλύτερη ομάδα που ξεχωρίζει σήμερα είναι η εθνική*», και η οποία αποτελείται από «*πλήθος κοινά στοιχεία, που δένουν τ' άτομα εσωτερικά μεταξύ τους και τους ορίζουν μια ξεχωριστή κοινή ψυχολογία και ιδιοσυγκρασία, την εθνική φυσιογνωμία. Κι αυτή δεν είναι κάτι αυθαίρετο που μπορεί κανείς να το αφήση ή να το αλλάξη όταν θέλη, όπως η ιδιοκτησία π.χ. του συλλόγου των ιδιοκτητών. Γιατί καθένας μας έχει ζυμωθή με τα κοινά στοιχεία, δικό τους γέννημα είναι η ύπαρξή μας, μ' αυτά αισθανόμαστε, σκεπτόμαστε, ζούμε*»[669], δηλαδή αυτά τα στοιχεία βοηθούν με τη σειρά τους στην αναπαραγωγή ανθρώπων με την ίδια εθνική φυσιογνωμία. Και ο Κ. Μπαστιάς υποστηρίζει ακριβώς το ίδιο επιχείρημα, δηλαδή πως «μ*ε τα εθνικά στοιχεία έχει ζυμωθή ο καθένας μας, είναι δικό τους γέννημα, μ' αυτά αισθανόμαστε, σκεφτόμαστε, και ζούμε*»[670].

Ο Κ. Βάρναλης κατακρίνει την άποψη του Δελμούζου για το έθνος λέγοντας ότι όταν ο Αλ. Δελμούζος «*φαντάζεται, όπως οι εγκυκλοπαιδιστές του 18ου αιώνα, πως το έθνος είναι ένα σύνολο ομοιόρρυθμων συνειδήσεων και συμφερόντων, ένα αποτέλεσμα συμφωνίας όλων των ατομικών συνειδήσεων κτλ. δεν καταλαβαίνει τίποτα. 'Απαραίτητο γνώρισμα στην έννοια του εθνισμού είναι η κοινή θέληση των ατόμων, που φτιάνουν (;) μια εθνική ομάδα να ζουν ενωμένα και να προκόβουν μαζί' (σελ. 151 στιχ. 10-14)*»[671], διότι όπως εξηγεί μόλις προηγουμένως, ο Κ. Βάρναλης, «*οι ιδέες, οι πίστες κτλ., που έχουν οι λαοί είναι όχι αυθόρμητες (γιατί ο ελλ. λαός δεν είναι αυθόρμητα*

---

667 Μπαστιάς Κ., «Εθνικός και διεθνικός ταξισμός», π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1927, τχ. 8 (1 Ιουλίου), σσ. 262-263.

668 Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, *ό.π.*, σ. 155.

669 *Στο ίδιο*, σ. 162.

670 Μπαστιάς Κ., «Εθνικός και διεθνικός ταξισμός», π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1927, τχ. 8 (1 Ιουλίου), σ. 262.

671 Βάρναλης Κ., «Νεοελληνική πραγματικότητα και μαγεία», π. *Αναγέννηση*, 1927, τχ. 7 (Μάρτιος), σ. 397.

καθαρευουσιάνος, 'η εθνική συνείδηση'!-) αλλ' αποτελέσματα της διδασκαλίας της κυρίαρχης τάξης»[672].

Συμπερασματικά βλέπουμε ότι ενώ ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζει πως οι άνθρωποι που αποτελούν το έθνος έχουν «*τη συνείδηση πως όλοι τους φτιάνουν μια ξεχωριστή ομάδα και θέλουν να ζουν ενωμένοι και να προκόβουν μαζί*», ή όπως το σημειώνει ο Κ. Βάρναλης, υπάρχει «*η κοινή θέληση των ατόμων, που φτιάνουν (;) μια εθνική ομάδα να ζουν ενωμένα και να προκόβουν μαζί*», δηλαδή ο Αλ. Δελμούζος πιστεύει ότι οι λαοί συνειδητοποιούν ότι βρίσκονται σε μια ξεχωριστή και ενιαία ομάδα και πως έχουν την ελευθερία βούλησης για να αποφασίσουν πως θέλουν να είναι μαζί. Από την άλλη πλευρά ο Κ. Βάρναλης, υποστηρίζει πως «*οι ιδέες, οι πίστες κτλ., που έχουν οι λαοί είναι όχι αυθόρμητες* (…) *αλλ' αποτελέσματα της διδασκαλίας της κυρίαρχης τάξης*», δηλαδή υποστηρίζει αντίθετα από τον Δελμούζο πως δεν υπάρχει αυθόρμητη, ελεύθερη βούληση μα πως τις συνειδήσεις των ανθρώπων τις φτιάχνουν τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης, η οποία χρησιμοποιεί ασφαλώς για την «*διδασκαλία της*» όλα τα εργαλεία κοινωνικοποίησης, και πρώτα από όλα το σχολείο, για να περάσει την ιδεολογία της ώστε να συντελεστούν τα ποθητά αποτελέσματα, δηλαδή η διαμόρφωση των συνειδήσεων προς την κατεύθυνση που αυτή θέλει. Άρα βλέπουμε, λοιπόν, ότι και εδώ στο θέμα του έθνους, επικρατεί η ίδια φιλοσοφική αντίθεση της ιδεαλιστικής-καντιανής βουλησιοκρατίας, με την υλιστική-μαρξιστική νομοτελειακή αιτιοκρατία. Το αυθόρμητο παραπέμπει στην αυτονομία και στην ελευθερία της βούλησης, ενώ το μη αυθόρμητο μας φέρνει στο νου την ετερονομία, και την πειθαρχία σε ένα εξωτερικό αίτιο.

Ο Θ. Βέικος ένας σύγχρονος μελετητής υποστηρίζει με σαφήνεια πως «*οι ποικίλες μορφές της εθνικιστικής ιδεολογίας, που αναπτύσσονται στον 19ο και τον 20ο αι. και που τονίζουν τη γλώσσα και τον πολιτισμό ως δείκτες διάκρισης των εθνών στην ιστορική σκηνή, τρέφονται από την ιδεαλιστική ιδέα του έθνους σαν ιδιαίτερη μορφή του πνεύματος του κόσμου.* (…) *Γενικά ο μύθος της πολιτισμικής ταυτότητας προϋποθέτει δύο βασικές ολοκληρωτικές κατηγορίες, την ολότητα και τη συνέχεια. Αυτές σχηματίζουν τον πυρήνα ιδεολογιών καθώς προβάλλουν την κουλτούρα σαν σύνολο από ιδέες, σύμβολα, μορφές ζωής, τρόπους επικοινωνίας και συμπεριφοράς, σαν ένα σύστημα που καλύπτει όλη τη συλλογική ζωή και όλη την ιστορική πορεία της*»[673]. Δηλαδή η ιδεαλιστική ιδέα του έθνους επιβάλλει τελικά τη δημιουργία της ολότητας, της ενότητας του συνόλου, της συνέχειας του στο χρόνο, και άρα στην συντήρηση του συνόλου.

Αυτά τα στοιχεία βλέπουμε στα παρακάτω αποσπάσματα ότι στηρίζουν ο Κ. Μπαστιάς και ο Αλ. Δελμούζος. Ο Κ. Μπαστιάς υποστηρίζει πως «*είναι ανάγκη να δείξουμε το δυνατό αγώνα που κάνει αιώνες τώρα η εθνική ομάδα για τη συντήρησή της, για τη ζωή της. Είναι ένας καθαρός αγώνας αυτοσυντηρησίας, και στον αγώνα αυτόν δεν την*

---

[672] *Στο ίδιο*, σ. 397.

[673] Βέικος Θ., *Εθνικισμός και εθνική ταυτότητα*, Αθήνα, εκδ. συγγρ, 1993, σσ. 37-38.

σπρώχνει κανένα επιπόλαιο κι' εξωτερικό αίσθημα, όσο ένα ένστικτο βαθύτατα ριζωμένο μέσα στις εθνικές ομάδες που ξυπνούν και ζουν πειο έντονα στις στιγμές των κινδύνων (...) *Είδαμε πως δημιουργείται η εθνική φυσιογνωμία η οποία είναι έντονη και δυνατή και η οποία, όπως ορθότατα παρατηρεί ο κ. Δελμούζος, δεν είναι κάτι αυθαίρετο που μπορεί κανείς να το αφήση ή να το αλλάξη όταν θέλει όπως η ιδιοκτησία λ.χ. Με τα εθνικά στοιχεία έχει ζυμωθή ο καθένας μας, είναι δικό τους γέννημα, μ' αυτά αισθανόμαστε, σκεφτόμαστε, και ζούμε* (...) *το εθνικό σύνολο έχει εσωτερική ενότητα και ιστορική υπόσταση, έχει έντονο χθες*»[674]. Και σε άλλο σημείο ο Κ. Μπαστιάς τονίζει το «*βαθύτατο ένστικτο αυτοσυντηρησίας που έχει και που εκδηλώνει η εθνική ομάδα*»[675]. Και ο Αλ. Δελμούζος σημειώνει αντίστοιχα πως «σ*ε ένα τέτοιο σύνολο οι εκδηλώσεις της ζωής του μας δίνουν* τον εθνικό πολιτισμό*. Η ζωή όμως δε μένει στάσιμη, μα εξελίσσεται αδιάκοπα· άλλοτε υψώνεται και άλλοτε πέφτει, μα πάντα έχει συνέχεια, συνεχίζοντας ξαναδημιουργεί στοιχεία περασμένα και αφήνει ό,τι της γίνεται βαρύ και άχρηστο, προσαρμόζεται σε νέες ανάγκες και όρους που γεννιούνται, αφομοιώνει ό,τι ξένο της χρειάζεται, μια αδιάκοπη κίνηση και δημιουργία. Εκτός αν το σύνολο αυτό από εσωτερική αδυναμία και λόγους εξωτερικούς χάση μια μέρα για πάντα την αυθυπαρξία του, σβήση ή αφομοιωθή μέσα σε άλλο σύνολο πιο δυνατό. Όσο ζη, ο πολιτισμός του εξελίσσεται και από περίοδο σε περίοδο παρουσιάζει ιδιότυπη νέα μορφή. Μα μέσα στις διάφορες μορφές του πολιτισμού του ξεχωρίζομε στο βάθος με όλες τις αλλαγές την εσωτερική του ενότητα*»[676].

Στη συνέχεια αναρωτιέται ο Αλ. Δελμούζος ως προς την ιστορικότητα του έθνους: «ή*ταν όμως έτσι από μιας αρχής και θα είναι πάντα το ίδιο, αφού τα σημερινά έθνη είνε γέννημα ιστορικό; Τα έθνη έχουν βέβαια γεννηθή σε ωρισμένο τόπο και καιρό, και μπορούμε συχνά να παρακολουθήσωμε την ανάπτυξή τους βήμα με βήμα. Στα περισσότερα όμως, καθώς και στο δικό μας, τα κοινά στοιχεία όπου στηρίχτηκε η ένωση τους πάνε πιο πίσω από την ιστορική παράδοση. Και ακόμα όσο φτάνει η ιστορία, βρίσκομε την ανθρώπινη ζωή να φανερώνεται με ωρισμένο ομαδικό χρώμα και όχι αχρωμάτιστη. Αν θα γίνεται πάντα το ίδιο -με οποιεσδήποτε εξωτερικές αλλαγές στη σύνθεσή του- αυτό είναι αδιάφορο. Το σπουδαίο είναι η ζωντανή πραγματικότητα, γιατί αυτή χαράζει το δρόμο για το μέλλον. Κι αυτή έχει τις ρίζες της σε απόμακρα περασμένα, και με κανένα τρόπο δεν μπορεί ν' αλλάξη απότομα από τη μια μέρα στην άλλη. Γιατί είναι η ίδια μας η ζωή, και την ίδια πραγματικότητα ενσαρκώνει σήμερα και το κέντρο απ' όπου πηγάζει το νέο επαναστατικό κύρυγμα, η σοβιετική δηλαδή Ρωσσία, με όλη την κοινωνική αλλαγή*»[677]. Υποστηρίζει δηλαδή ο Αλ. Δελμούζος ότι αν και το έθνος είναι μια ιστορική κατηγορία, με αρχή και τέλος θα συμπληρώναμε

---

[674] Μπαστιάς Κ., «Εθνικός και διεθνικός ταξισμός», π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1927, τχ. 8 (1 Ιουλίου), σ. 262.

[675] *Στο ίδιο*, σ. 261.

[676] Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, *ό.π.*, σ. 152.

[677] *Στο ίδιο*, σ. 166.

εμείς, όμως ξεκινάει από τόσο βαθιά στην ιστορική παράδοση αφενός και αφετέρου σ' όλη την ιστορία η ανθρώπινη ζωή εμφανίζεται με κάποιο ομαδικό χρώμα, που συμπερασματικά πρέπει η κάθε εθνική ομάδα να διατηρηθεί αυθύπαρκτη και αυτόνομη.

Σε άλλο σημείο, ο Αλ. Δελμούζος συνεχίζει πως «*μόνο μέσα στην εθνική ομάδα μπορεί κανείς να βρη τον εαυτό του, να τον ζήση εντατικά. Το ίδιο και το σύνολο· ζη, δημιουργεί με τα δικά του στοιχεία, μορφώνοντας το δικό του τρόπο που αισθάνεται και σκέπτεται, το δικό του πολιτισμό, την ατομική του φυσιογνωμία. Μέσα από τον Goethe* [Γκαίτε] *και τον Bach μιλάει η γερμανική ψυχή, όπως από το Σοφοκλή, το Φειδία και το δημοτικό τραγούδι η ελληνική*»[678]. Και αλλού ο Αλ. Δελμούζος παρόμοια υποστηρίζει: πως όπως είδαμε «*η εθνική αυθυπαρξία είναι αυτονόητη προϋπόθεση για την ατομική και συνολική ζωή και προκοπή. Στη σκλαβωμένη εθνική ομάδα δεν έχομε οικονομική μονάχα καταπίεση, μα σκλαβιά της ζωής σε όλο της το βάθος. Στερέβουν όλες οι πηγές της ατομικής και ομαδικής ζωής, ξερριζώνονται οι πιο βαθιές ρίζες, η έμφυτη φυσιογνωμία του σκλάβου, η μορφή δηλαδή που φανερώνεται σήμερα η ανθρώπινη ύπαρξη. Η ανάγκη της αυθυπαρξίας της είναι το ίδιο το ένστικτο της αυτοσυντηρησίας ολοζώντανο. Είναι η προϋπόθεση, η μόνη βάση όπου μπορεί να σταθή ανάπτυξη, εξέλιξη και ψυχική καλλιέργεια για μια ζωή καλύτερη. Έτσι στο σκλάβο, το ιδανικό της ελευθερίας του είναι άμεση επιταχτική ανάγκη που έχει ποτίσει όλο του το είναι. Για την αυθυπαρξία της, για το άμεσο σπάσιμο της σκλαβιάς η κάθε εθνική ομάδα είναι ώριμη και ψυχικά και δυναμικά*»[679].

Για όλους αυτούς τους λόγους, λοιπόν, ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζει πως ο σκοπός και το χρέος των εθνών είναι να πετύχουν το ανθρωπιστικό ιδανικό, δηλαδή «*να υψώσουν την ανθρώπινη ζωή και τον πολιτισμό της. Ανθρώπινη όμως ζωή είναι το σύνολο τους, και μπορεί να υψωθή όταν ανεμπόδιστη και αυθύπαρκτη η κάθε εθνική ομάδα αγωνίζεται για την εσωτερική της ανάπτυξη. Και δεν υπάρχει ομάδα που από τη δική της άποψη, με το δικό της τύπο, να μη βάζη ένα πολύτιμο πετράδι στον κοινό σκοπό όλων. Η καθεμιά τους κρύβει μέσα της άπειρα στοιχεία, που κανείς δεν ξέρει τι μπορεί να δώσουν.* (…) *Το κάθε έθνος είναι σύνθεση από πολλές ατομικές και ομαδικές δυνάμεις, και τόσο πιο στερεά θα τραβά το δρόμο του για το σκοπό του, όσο πιο πολύ ελεύθερες θα είναι όλες αυτές οι δυνάμεις για ν' αναπτύξη η καθεμιά τη δική της μορφή και να δώση ό,τι καλύτερο μπορεί.* (…) *Από καιρό έχει αρχίσει να μορφώνεται τέτοια κοινή συνείδηση και ολοένα γίνεται πιο μεστή. Είναι η συνείδηση που κήρυξε ιερή την αρχή για τις εθνικότητες, και τον ωραίο αυτόν καρπό του ανθρωπισμού εμείς πρώτοι τον δοκιμάσαμε εδώ κι ένα αιώνα στο Ναυαρίνο*»[680].

Όπως αναφέρει η λαϊκή παροιμία: «*Όσο πιο βαθιές είναι οι ρίζες της λεύκας τόσο περισσότερο μεγαλύτερη γίνεται (αναπτύσσεται)*», άρα όσο περισσότερο το έθνος βασίζεται στην παράδοση του, τόσο περισσότερο

---

[678] *Στο ίδιο*, σ. 163.
[679] *Στο ίδιο*, σσ. 172-173.
[680] *Στο ίδιο*, σσ. 169-170.

μεγαλώνει, ξεχωρίζει και αναπτύσσεται ο πολιτισμός του, ο οποίος ως μέρος του όλου ανθρώπινου πολιτισμού συμμετέχει στην ανάπτυξη του πανανθρώπινου πολιτισμού. Έτσι εκπληρώνεται αφενός το χρέος προς το σύνολο-έθνος, αφετέρου το χρέος προς την ανθρωπότητα.

5.3.1.2 Κοινωνική τάξη

Εξετάζοντας τα κείμενα των συμμετεχόντων στη παρούσα σύγκρουση ξεχωρίζουμε και παραθέτουμε τις εξής αναφορές τους ως προς τις κοινωνικές διαφορές και τις κοινωνικές τάξεις[681]:

Ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζει ότι «τ*ο εθνικό σύνολο είναι σήμερα η μεγαλύτερη πραγματική ομάδα με αξεδιάλυτη εσωτερική ενότητα. Μέσα της μονάχα παίρνουν υπόσταση διάφορες μικρότερες ομάδες, που η κάθε μια έχει εκτός από τα κοινά σε όλες γνωρίσματα και ξεχωριστά δικά της: Πελοποννήσιος, Στερεολλαδίτης, Μακεδόνας -αστός, εργάτης, αγρότης κτλ. Οι τελευταίες έχουν βέβαια κύριο γνώρισμα κοινό το οικονομικό συμφέρον, μα μόνο του αυτό δεν μπορεί να ενώση εσωτερικά τους ανθρώπους, άμα λείπουν άλλα κοινά στοιχεία ψυχικά. Όλες οι διάφορες αυτές ομάδες παίρνουν σήμερα σάρκα μέσα στην εθνική, και απαραίτητος όρος για τη ζωή τους είναι το εθνικό σύνολο και η συντήρησή του*»[682].

Ο Κ. Μπαστιάς επεξηγώντας την άποψη του Δελμούζου σημειώνει: «*Γιατί όπως είπαμε ότι και η εθνική ομάδα είναι μια πραγματικότητα έτσι δεχόμαστε πως και η κοινωνική τάξη είναι κι αυτή μια ομαδική πραγματικότητα*»[683]. Ο Κ. Μπαστιάς, σε άλλο σημείο, συμφωνώντας απόλυτα με το Δελμούζο συμπληρώνει τα εξής: πως αν και «*η ταξική ομάδα μπορεί βέβαια νάχη για γνώρισμα κοινό το οικονομικό πρόβλημα αλλά όπως απαράμιλλα λέγει ο Δελμούζος 'αυτό και μόνο, δηλαδή το οικονομικό συμφέρο, δεν μπορεί να ενώσει εσωτερικά τους ανθρώπους άμα λείπουν άλλα κοινά στοιχεία ψυχικά. Όλες οι διάφορες ομάδες παίρνουν σάρκα και οστά σήμερα μέσα στην εθνική και απαραίτητος όρος*

---

[681] Κοινωνική τάξη είναι ο «*θεμελιακός τύπος κοινωνικής οργάνωσης στην* κοινωνική *διαστρωμάτωση και βασική έννοια της μαρξιστικής θεωρίας*», και συνεχίζοντας αναφέρεται ότι ο Μαρξ δεν έδωσε ποτέ τον ορισμό της, όμως οι μαρξιστές χρησιμοποιούν τον προσφιλή τους ορισμό του Β. Ι. Λένιν, που λέει πως «*οι τάξεις είναι 'μεγάλες ομάδες ανθρώπων, που διακρίνονται μεταξύ τους από τη θέση που κατέχουν μέσα σ' ένα ιστορικά καθορισμένο σύστημα κοινωνικής παραγωγής, από τη σχέση του με τα μέσα παραγωγής, από το ρόλο τους μέσα στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας και, κατά συνέπεια, από τα μέσα κατάκτησης και το μέγεθος του μέρους του κοινωνικού πλούτου που κατέχουν. Οι τάξεις είναι ομάδες ανθρώπων, που η μια ιδιοποιείται την εργασία των μελών της άλλης, εξαιτίας της διαφορετικής θέσης που κατέχουν σ' έναν ορισμένο τρόπο παραγωγής'. Έτσι κατά τους μαρξιστές θεωρητικούς των συγκρούσεων, το κριτήριο για την κατάταξη των ατόμων σε μια ορισμένη τάξη είναι η σχέση τους με τα μέσα παραγωγής και ο ρόλος που παίζουν στην παραγωγική διαδικασία*», στο: Βασιλείου Θ. -Σταματάκης Ν., *Επίτομο εννοιολογικό λεξικό Επιστημών του Ανθρώπου*, *ό.π.*, σ. 367.

[682] Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, *ό.π.*, σσ. 163-164.

[683] Μπαστιάς Κ., «Εθνικός και διεθνικός ταξισμός», π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1927, τχ. 6 (1 Μαΐου), σ. 188.

για τη ζωή τους είναι το εθνικό σύνολο και η συντήρησή του. Έτσι ασύνειδα το ατομικό και ομαδικό ένστιχτο της αυτοσυντηρησίας συνυφαίνεται με το εθνικό, που με όλες τις αντίθετες διδασκαλίες το βλέπουμε σε κρίσιμες στιγμές να προβάλη σαν ακατάλυτη ανάγκη»[684].

Ο Γ. Κορδάτος διαφωνεί με τις προηγούμενες απόψεις και από την πλευρά του σημειώνει: «*Ο Δ.*[ελμούζος] *βλέπει την κοινωνία την Ελληνική σαν ένα ενιαίο σύνολο. Κι αυτό είναι το βασικό του λάθος. Ας πάρομε παράδειγμα την Αττική κι ακόμα την Αθήνα. Έχομε τα ίδια βουνά, τον ίδιο ουρανό, το ίδιο κλίμα κλπ. Ωστόσο ο αρβανίτης των Μεγάρων ή του Μενιδίου δε μοιάζει καθόλου (στην πνευματική και συναισθηματική ζωή) με τον Αθηναίο. Κι' ακόμα. Ο εύπορος Αθηναίος που γυρίζει και βρίσκεται ολημερίς με το αυτοκίνητο και τις μαιτρέσσες του στα Φάληρα, στα Καζίνα και στα Καμπαρέ δε μοιάζει καθόλου (στη συναισθηματική και πνευματική ζωή) με τον εργάτη του Πειραιά ή με τον άστεγο και κακομοιριασμένο πρόσφυγα. Η πνευματική και συναισθηματική ζωή δεν μπορεί ποτέ ν' αντικρισθεί έτσι γενικά, παρά μόνο ξεχωριστά κατά τάξεις κοινωνικές. Κ' έχομε και τις αποδείξεις. Και στην σκοτεινιασμένη από σύγνεφα, υγρασία, κλπ. Γερμανία και στη χώρα του Νείλου και στις Ινδίες και στην Ιταλία ένας εργάτης έχει τα ίδια (σε παραλλαγές βέβαια) ιδανικά. Ένας χρηματιστής το ίδιο. Ένας βιομήχανος επίσης* (...) *όταν λέει παιδί: γερμανόπουλο, ελληνόπουλο, ιταλόπουλο, φελλαχόπουλο κλπ. ανεξάρτητα από τα εθνικά συστατικά του χαρακτήρα τους (πού βέβαια δεν τα αρνιέμαι) η έννοια αυτή αποτελεί μια και μόνη αντικειμενική μονάδα; Δηλαδή θέλω να πω μέσα σε οποιαδήποτε κοινωνία ή πολιτεία τα παιδιά αποτελούν ένα ομοιόμορφο σύνολο για τον παιδαγωγό; Το χωριατόπαιδο έχει τις ίδιες κλίσεις, τις ίδιες τάσεις, την ίδια ψυχική και σωματική ανάπτυξη με το παιδί των πόλεων; Κι ακόμα μέσα σε μια μεγαλούπολη τα εργατόπαιδα δεν ξεχωρίζουν απ' τα πλουσιόπαιδα; Ένας παιδαγωγός δεν πρέπει έτσι ν' αντικρίζει το ζήτημα; Αυτό πιστεύουμε εμείς*»[685].

Παρατηρούμε, λοιπόν, στα προηγούμενα, ότι ο Αλ. Δελμούζος και ο Κ. Μπαστιάς προοβλέπουν σ' ένα ελληνικό εθνικό σύνολο με κοινά εθνικά χαρακτηριστικά, τα οποία διαμορφώνουν μια ανάλογη εθνική φυσιογνωμία. Ο Γ. Κορδάτος, από την άλλη πλευρά, βλέπει την ελληνική κοινωνία ως ένα ανομοιογενές σύνολο με διαφορετικά κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά, τα οποία τελικά χωρίζουν τους έλληνες αναμεταξύ τους και τους ομαδοποιούν αντίστοιχα σε τάξεις κοινωνικές. Ο Αλ. Δελμούζος και ο Κ. Μπαστιάς παραδέχονται ότι υπάρχουν κοινά χαρακτηριστικά ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις της ελληνικής κοινωνίας, όπως επίσης ασφαλώς παραδέχονται πως υπάρχουν κοινά χαρακτηριστικά ανάμεσα στις όμοιες κοινωνικές τάξεις διαφόρων χωρών.

---

[684] Μπαστιάς Κ., «Εθνικός και διεθνικός ταξισμός», π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1927, τχ. 8 (1 Ιουλίου), σ. 262.
Ο Κ. Μπαστιάς αναφέρεται στις απόψεις του Αλ. Δελμούζου, στο: Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, *ό.π.*, σσ. 163-164.

[685] Κορδάτος Γ., «Βιβλία και κριτική: 'Δημοτικισμός και παιδεία'», π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1927, τχ. 4 (1 Μαρτίου), σσ. 133-134.

Ο Γ. Κορδάτος αντίστοιχα βλέπει ομοιότητες (κοινά χαρακτηριστικά) ανάμεσα στα άτομα του ίδιου έθνους και όπως είδαμε προηγουμένως το αναφέρει με ειλικρίνεια. Συμπερασματικά καταλήγουμε ότι όλοι δέχονται πως υπάρχουν και εθνικά και ταξικά χαρακτηριστικά. Η διαφορετικότητα τελικά των απόψεων, που παρουσιάζονται από τους προηγούμενους διανοητές, έγκειται τελικά στο διαφορετικό επίπεδο αναφοράς τους, δηλαδή ενώ του μαρξιστή το επίπεδο αναφοράς είναι η κοινωνική τάξη, του μη μαρξιστή είναι το εθνικό σύνολο. Το σύνολο που έχουν ως σημείο αναφοράς και εκκίνησης τούς καθορίζει και την ανάλογη έμφαση που δίνει ο καθένας τους στα μεν ή στα δε χαρακτηριστικά, δηλαδή στα ταξικά ή στα εθνικά χαρακτηριστικά αντίστοιχα.

Έτσι, λοιπόν, συνοπτικά η άποψη του Δελμούζου είναι η εξής: Η εθνική ομάδα και η κοινωνική τάξη είναι υπαρκτά σύνολα, αλλά η εθνική είναι η ομάδα που έχει όλες τις προϋποθέσεις ακόμα και τις ψυχικές, οι οποίες είναι απαραίτητες για την πραγματική ένωση των ανθρώπων. Ενώ συνοπτικά η άποψη της άλλης πλευράς είναι η εξής: Οι εθνικές ομάδες είναι υπαρκτές αλλά δεν είναι ενιαίες παρά κρύβουν μέσα τους κοινωνικές διαφοροποιήσεις, οι οποίες μόνο μέσα σε ομοειδής κοινωνικές τάξεις μπορούν να εξαλειφθούν, ώστε οι άνθρωποι να μπορέσουν να ενωθούν κάτω από μια κοινή και ισότιμη οικονομική, αλλά και πνευματική και συναισθηματική ζωή.

Ο Γ. Κορδάτος βέβαια επιμένει και σε άλλο σημείο στις απόψεις του και κατακρίνει τον Αλ. Δελμούζο υποστηρίζοντας πως «*ο Δελμούζος πέφτει από το ένα στ' άλλο σφάλμα γιατί δεν παραδέχεται ταξικούς ανταγωνισμούς* (…) *φτάνει στην αφέλεια να κριτικάρει και τον Λένιν, γιατί μιλούσε για το μίσος το ταξικό*»[686]. Ο Γ. Κορδάτος ξεκαθαρίζει στο σημείο αυτό τη μαρξιστική άποψη του περί της πάλης των τάξεων.

Ο Αλ. Δελμούζος παρουσιάζει, κατά την δική του άποψη, το μαρξιστικό επαναστατικό κήρυγμα σε σχέση με τις κοινωνικές τάξεις ως εξής: «*Το κεφάλαιο όμως το έχει στα χέρια της η κυρίαρχη τάξη, η κεφαλαιοκρατία*», η οποία χρησιμοποιεί τον εθνισμό-πατριωτισμό για να στερεώσει την κυριαρχία της εις βάρος των άλλων τάξεων, και ο μόνος τρόπος αντίδρασης της κοινωνίας είναι «*να ενωθούν σε μια παγκόσμια ένωση όλες οι τάξεις που κερδίζουν το ψωμί με τα χέρια τους* [εργατικές, αγροτικές] *και να χτυπήσουν την κεφαλαιοκρατία*» [687].

Πραγματικά ο Αλ. Δελμούζος παραδέχεται σε ανύποπτο χρόνο πως «*για την τελευταία καταστροφή, την ευθύνη την έχει πρώτα απ' όλους η κοινωνική τάξη που κυβερνά τον τόπο μας*», εννοώντας την Μικρασιατική καταστροφή[688]. Από την παρατήρηση αυτή μπορούμε να υποθέσουμε πως και για την γενικότερη κοινωνική κατάσταση ο Αλ. Δελμούζος θα πρέπει να θεωρεί υπεύθυνη την άρχουσα κοινωνική τάξη, δηλαδή την αστική. Βέβαια διαφωνεί στα με βίαια μέσα ανατροπή της άρχουσας τάξης, και της αλλαγής του κοινωνικού καθεστώτος και γενικότερα της κοινωνικής πραγματικότητας.

---

[686] *Στο ίδιο*, σ. 135.
[687] Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, *ό.π.*, σσ. 157-158.
[688] *Στο ίδιο*, σσ. 58-59

Στο θέμα της ευθύνης της αστικής-άρχουσας τάξης, προφανώς, συμφωνούν όλοι οι μαρξιστές. Ο Κ. Βάρναλης σημειώνει: «*οι προνομιούχες τάξεις επιβάλλουν την κυριαρχία τους στις εργαζόμενες τάξεις*»[689].

Και ο Δημ. Γληνός, στη συνέντευξη που του πήρε ο Κ. Μπαστιάς για λογαριασμό της εφημερίδας *Ελεύθερος Τύπος* τον Οκτώβρη του 1926 αναφορικά με την κρίση στην ελληνική κοινωνία[690], ρίχνει το φταίξιμο στην αστική τάξη, η οποία ως άρχουσα τάξη είναι ο κύριος φορέας του πολιτισμού μαζί με την 'ιντελλικέντσα'[691] (διανοούμενο κόσμο). Πιο συγκεκριμένα, ο Δημ. Γληνός, γράφει: «*Ο πόλεμος και η απότομη εξέλιξη του κράτους μας προς την καπιταλιστική οικονομία έφεραν όλεθρο στις αδύνατες ηθικές συνειδήσεις.* (…) *Υπάρχουν προβλήματα ανοιχτά μπροστά στην ελληνική κοινωνία, προβλήματα, που κρούουν τα αυτιά και αυτών που λέγονται 'ηγήτορες' και αυτών, που αυτοαποκαλούνται 'διανοούμενοι'.* (…) *Ο τρόπος λ.χ. που αντικρίζεται το εκπαιδευτικό πρόβλημα στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια, αποτελεί ένα από τα πιο θλιβερά σημάδια για τη διανοητικότητα αυτών, που αποτελούν τη λεγόμενη 'άρχουσα τάξη'*»[692]. Και πιο κάτω ο Δημ. Γληνός συμπληρώνει «*Τα ιδιότυπα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας. Οι ανωμαλίες, που γεννιούνται από τους ξεχωριστούς όρους, φυλετικούς, ιστορικούς και κοινωνικούς, που κανονίζουν τη ζωή μας. Η αρρώστεια μας μάς πονεί ιδιαίτερα, η ελληνική αρρώστεια.* (…) *Γενικώτατο λοιπόν γνώρισμα της νεοελληνικής κακοδαιμονίας παρουσιάζεται η κατώτερη ποιότητα της ελληνικής αστικής τάξης, που δημιουργήθηκε και κυβέρνησε από τα 1821 ως σήμερα. Και δεν εννοώ φυσικά μόνο τους πολιτικούς εννοώ ολόκληρη την ψυχοσύσταση, τη νοοτροπία, τον ιδεολογικό κόσμο και τις ηθικές ροπές της άρχουσας τάξης.* (…) *Η τάξη, που άρχει και διευθύνει είναι ο κύριος φορέας του πολιτισμού ενός λαού. Και την πιο ξεχωριστή και υπεύθυνη θέση στην ενέργεια αυτή κατέχει φυσικά ο διανοούμενος κόσμος. Οι πολιτικοί άρχοντες, οι δημόσιοι λειτουργοί, ο κλήρος, οι επιστήμονες, οι δάσκαλοι, οι λόγιοι, οι καλλιτέχνες, αυτό που λένε αλλού η 'ιντελλικέντσα'. Παρατηρήστε λοιπόν, τι έγινε στην Ελλάδα. Οι πνευματικοί 'ηγήτορες' του Ελληνικού λαού μετά την πολιτική του απελευθέρωση στάθηκαν ανίκανοι να συλλάβουν στην ουσία του και στο βάθος του το πρόβλημα του νεοελληνικού πολιτισμού. Δεν υψώθηκαν στο νόημα μιανής αναγεννημένης, σύγχρονης, ζωντανής Ελλάδας* (…) *η καταφρόνεση του δικού μας ζωντανού εγώ, αυτός ο ανόητος και εξωτερικός όλως διόλου θαυμασμός των αρχαίων και η τυφλή αντιγραφή*

---

689 Βάρναλης Κ., «Νεοελληνική πραγματικότητα και μαγεία», *π. Αναγέννηση,* τχ.7, Μάρτιος 1927, σ. 394.

690 «*Η έρευνα περιλάβαινε τα ερωτήματα: α) υπάρχει σήμερα κρίση σε ένα ή πολλά επίπεδα της ζωής μας; Β) ποια είναι η αιτία αυτής της κρίσης; γ) με ποια μέσα είναι δυνατή η θεραπεία;*», στο: Γληνός Δημ., *Εκλεκτές σελίδες*, τόμ. Β', Αθήνα, εκδ. Στοχαστής, 1971, σ. 109.

691 Indelligentia: σημαίνει την ελίτ των διανοούμένων, την διανόηση, την πνευματική ηγεσία, την τάξη των διανοουμένων.

692 Γληνός Δημ., *Εκλεκτές σελίδες*, τόμ. Β', *ό.π.*, σ. 112.

των Ευρωπαίων, χαραχτηριστικά κατώτερης διανοητικότητας, κυριαρχούν σε όλα τα φανερώματα της νεοελληνικής ζωής»[693].

Ο Δημ. Γληνος, στη συνέχεια, δείχνει την αρρώστια της ελληνικής αστικής άρχουσας τάξης υποστηρίζοντας ότι αυτή περιφρονεί τον δημοτικισμό, το μόνο ζωντανό και αληθινό κίνημα που υπάρχει στον ελληνικό χώρο, σε αντίθεση με κάθε ανερχόμενη αστική τάξη στην Ευρώπη, και τον συνδέει ατυχώς με τον κομμουνισμό, ως πρόφαση για να αρνηθεί την επίλυση του γλωσσικού ζητήματος. Και καταλήγει στην ανάλυση του ο Δημ. Γληνός πως η αστική τάξη βρίσκεται μπρος το γλωσσικό πρόβλημα μπερδεμένη και αναποφάσιστη. Πιο συγκεκριμένα γράφει: «*Ο δημοτικισμός που σημαίνει επανάσταση ενάντια στην τυφλή μιμητικότητα, που σημαίνει την αυτοαναγνώριση του λαού και τη στροφή προς το παρόν και το μέλλον, που σημαίνει αλήθεια και ειλικρίνεια, ζωντάνια πνευματική και ζωντάνια ηθική και δημιουργική διάθεση, περιφρονήθηκε και περιφρονιέται ακόμη από την άρχουσα τάξη* (…) *αφήνονται επίτηδες να συγχέεται σήμερα ο δημοτικισμός με τον κομμουνισμό δείχνει σα να ζητή πρόφαση για να ξετινάξη από τα πάνω της το μόνο κίνημα ζωντάνιας, που παρουσιάστηκε στην Ελλάδα. Σ' όλο τον κόσμο η αστική τάξη τη στιγμή, που ανεβαίνει και νικά, λύνει το γλωσσικό πρόβλημα του λαού, όπως έγινε αλλού πριν τετρακόσια χρόνια* (…) *μα η δική μας αστική τάξη, αφού βυθίστηκε εκατό χρόνια στο άγονο ονειροπόλημα του αρχαϊσμού, βρίσκεται ακόμη αναποφάσιστη και μπερδεμένη μπροστά στο γλωσσικό πρόβλημα*»[694]. Και πιο κάτω ο Δημ. Γληνός αναλύει ακόμα περισσότερο την ανωριμότητα της αστικής μας τάξης με αυτά τα οποία γράφει παρακάτω: «*Άλλη εξήγηση βρίσκει την αιτία του κακού στους οικονομικούς όρους, που δεν άφησαν να δημιουργηθή γρήγορα μια γερή αστική τάξη, επίσης κοντά στους οικονομικούς όρους, δέχεται, πως επηρέασαν τη ζωή μας κοινωνικοί και ιστορικοί όροι. Ο μεσαίωνας δεν μας άφησε μια ωργανωμένη ελληνική φεουδαρχία. Αυτή τη σύντριψε και την αντικατέστησε ο ξένος δεσπότης, ο Τούρκος. Μας έμειναν όμως τα πνευματικά μας απομεινάρια, ο παπάς, θεματοφύλακας του θρησκευτικού και εκκλησιαστικού Βυζαντινισμού και ο δάσκαλος, θεματοφύλακας του προγονόπληχτου σχολαστικισμού. Η Ελληνική αστική τάξη, όταν άρχισε να δυναμώνη και θέλησε να διώξη τον Τούρκο, έκαμε αναγκαστικά συμμαχία με τους αντιπροσώπους του φεουδαρχικού πνεύματος, προ πάντων παπάδες, και δασκάλους και αγωνίστηκε μόνο και απολυτρώθηκε από τον εξωτερικό δεσπότη, όχι όμως και από τον εσωτερικό πνευματικό δεσπότη. Άρα δεν έζησε την εσωτερική αναγέννηση των άλλων αστικών τάξεων της Ευρώπης*»[695].

Και ο Κ. Βάρναλης από την πλευρά του δίνει μια ανάλογη μαρξιστική εξήγηση για την στρεβλή αντιμετώπιση του γλωσσικού ζητήματος από την ελληνική αστική τάξη. Εξηγεί δηλαδή πως «*η φωτισμένη συνείδηση της αστικής τάξης*» μεν κατάλαβε πως ο η δημοτική γλώσσα είναι το πιο κατάλληλο όπλο για την κυριαρχία της, όμως λόγω

---

[693] *Στο ίδιο*, σσ. 114-116.
[694] *Στο ίδιο*, σσ. 118-119.
[695] *Στο ίδιο*, σ. 121.

της ‘επιβίωσης του λαϊκού υποσυνειδήτου’ παρουσιάζεται μια ισχυρή αντίδραση, την οποία με τον καιρό η ‘μορφωμένη μεγαλοαστική κοινωνία’ θα ανατρέψει και θα επιλύσει τελειωτικά το γλωσσικό ζήτημα. Ας παρακολουθήσουμε τη σκέψη του Κ. Βάρναλη: «*Για να μπη η αλήθεια στην κρατική παιδεία, χρειάστηκε Ο Ελ. Βενιζέλος, δηλ. η συνείδηση του μεγαλοαστού. Κι από τότε το γλωσσικό ζήτημα πήρε την οξύτερη μορφή του. Η φωτισμένη συνείδηση της αστικής τάξης κατάλαβε, πως ο δημοτικισμός είναι καταλληλότερο όπλο κυριαρχίας. Ωστόσο από αποχτημένη ταχύτητα κι από μοιραία επιβίωση στο λαϊκό υποσυνείδητο της παράδοσης, θα αντιδρούνε για πολύν καιρό ακόμα και ο ίδιος ο λαός κι οι αμόρφωτοι (ασυχρόνιστοι) δημοκόποι του. Δε φτάνει νάναι θεωρητικά και πραχτικά λυμένο από τους γλωσσολόγους, τους λογοτέχνες και τους παιδαγωγούς. Πρέπει να λυθεί και πολιτικά. Η αστική τάξη αρχίζει να γίνεται μεγαλοαστική* (…) [και έτσι] *θα εξαφανίση με τον καιρό τα φεουδαρχικά λείψανα και θα λύση, -γιατί το συμφέρο της είναι αυτό- και το γλωσσικό ζήτημα*»[696].

Παρατηρούμε μια διαφοροποίηση στη σκέψη των δύο διανοουμένων. Ο Κ. Βάρναλης παρουσιάζεται σίγουρος για την εξέλιξη του γλωσσικού ζητήματος, σίγουρος πως η αστική τάξη τελικά θα το επιλύσει, δηλαδή δείχνει μια μεγαλύτερη ορθοδοξία στη μαρξιστική του σκέψη. Ο Δημ. Γληνός αντίθετα δείχνει μια διστακτικότητα στο κατά πόσο η ελληνική αστική τάξη θα επιλύσει θετικά το γλωσσικό, αν και αναφέρει βέβαια πως αυτή «*βρίσκεται ακόμη αναποφάσιστη και μπερδεμένη*», άρα αφήνει να εννοηθεί πως αργότερα μπορεί και να το λύσει. Όμως ο Δημ. Γληνός βάζει άλλον ένα σημαντικό παράγοντα σ’ αυτό το θέμα, το κομμουνισμό κίνημα και τον κίνδυνο που αρχίζει να αισθάνεται ο αστικός κόσμος απ’ αυτό.

Άλλωστε εκείνη την εποχή ο Δημ. Γληνός βρίσκεται σε κατάσταση που ενώ φαίνεται να κάνει και μαρξιστική ανάλυση στα θέματα με τα οποία καταπιάνεται, όμως δεν έχει εκδηλώσει ακόμα σοσιαλιστικό ή ακόμα περισσότερο κομμουνιστικό προσανατολισμό. Έτσι οι λύσεις που ο Δημ. Γληνός προτείνει είναι βασικά δύο όπως καταλαβαίνουμε από αυτά που γράφει: «*πολλά* [τα] *ερωτηματικά*» για τη μία, δηλαδή «*το ξύπνημα και ξαναζωντάνεμα της οδηγήτρας τάξης*», άρα συγκαλυμμένα δείχνει την άλλη λύση, δηλαδή την «*ανατροπή από κάτω και κυριαρχία μιας νέας τάξης*», προφανώς εννοεί την εργατική και προτρέπει όλους σε συναγερμό, γιατί «*η στιγμή είναι σοβαρή, τα σημεία θλιβερά. Η ώρα του χρέους για τους ζωντανούς ανθρώπους έχει σημάνει από καιρό*»[697].

Θα ήταν χρήσιμο να παρατηρηθεί το εξής φαινόμενο:

Ο Κ. Βάρναλης, σ’ αυτή τη διαμάχη, εξισώνει τους καθαρευουσιάνους με τους δημοτικιστές, που ακολουθούν τη ‘δελμουζική’ σκέψη, γράφοντας: «*Το κλασσικό ιδανικό του κ. Χατζηδάκη και το*

---

[696] Βάρναλης Κ., «Νεοελληνική πραγματικότητα και μαγεία», π. *Αναγέννηση*, 1927, τχ.7 (Μάρτιος), σ. 395.

[697] *Στο ίδιο*, σσ. 122-123.

δημοτικιστικό του κ. Δελμούζου τείνουν στο ίδιο τέρμα τη δημιουργία ικανών και πειθαρχικών οργάνων της άρχουσας τάξης»[698].

Με ομοειδή τρόπο σκέψης και ο Αλ. Δελμούζος εξίσωνε, στην προηγούμενη διαμάχη του τετάρτου κεφαλαίου, τους καθαρευουσιάνους με τους οπαδούς του νεοελληνικού κομμουνισμού, έγραφε δηλαδή πως «*από τη μια μεριά χαρακτηριστικός αντιπρόσωπος το εθνικό συνέδριο και από την άλλη ο νεοελληνικός κομμουνισμός, και τα δυο κινήματα καθαρευουσιάνικα, δηλ. ανεδαφικά που αντρειεύονται απάνω στα ξυλοπόδαρα των λόγων και της μιμήσεως*»[699].

5.3.1.3 Ανθρωπότητα

Ο Αλ. Δελμούζος στο παρακάτω κείμενό του περιγράφει την έννοια της ανθρωπότητας κατά την δική του γνώμη: «*Ναι, μα η ανθρωπότητα δεν είναι η πιο πλατιά ενότητα που κλείνει μέσα της όλες τις άλλες, ενώ τα έθνη είναι ιστορικά γεννήματα σε ωρισμένο τόπο και καιρό, κάτι δηλαδή που δεν μπορεί να μένη στάσιμο και αμετάβλητο; Δεν υπάρχουν και σήμερα ακόμα πολλά και βασικά κοινά στοιχεία, γενικά ανθρώπινα, που ενώνουν όλους τους ανθρώπους εσωτερικά μεταξύ τους; Και βέβαια υπάρχουν. Έτσι π.χ. οι κατηγορίες που λειτουργεί ο ανθρώπινος εγκέφαλος. Μα πιο ουσιαστικά την πλατιά και αιώνια αυτή ενότητα την αισθάνεσαι ο ίδιος μέσα σου, όταν έξαφνα βρεθής εμπρός σε άνθρωπο που χαροπαλεύει ανέλπιδος σε βαθύ ποτάμι. Σου είναι άγνωστος και - αδιάφορο αν Έλληνας, Τούρκος, ή Ζουλού- νιώθεις αυθόρμητα να σε πιέζη βαριά η ανάγκη να πέσης στα θολά νερά για να τον σώσης. Τη στιγμή αυτή μέσα Σου έχουν σβήσει όχι μόνο τα εθνικά σύνορα, μα και η διαφορά του Εγώ και Συ, έχεις γίνει ένα με τον άλλο, και στο βάθος λαχταρά η μια και ενιαία ανθρωπότητα, το ανθρώπινο είναι μια με την ανάγκη της ζωής του, της δικής σου ζωής.* (…) *Η ανθρωπότητα είναι βέβαια κάτι αιώνιο και πραγματικό με πολλά κοινά βασικά στοιχεία. Αλλά όλα σχεδόν τα στοιχεία αυτά –χωρίς να χάνουν την καθολικότητά τους- έχουν χρώμα εθνικό, φανερώνονται, παίρνουν σάρκα και περιεχόμενο στον εθνισμό, ζουν μ' αυτόν, μορφώνονται μ' αυτόν.* (…) *Ανθρώπινη γλώσσα είναι η γερμανική, η ελληνική, η κινέζικη κτλ. και όχι το Εσπεράντο. Η ανθρώπινη ψυχή μιλάει με την εθνική*»[700]. Ο Αλ. Δελμούζος εδώ παραδέχεται πως η ανθρωπότητα είναι η πιο πλατιά έννοια, η οποία κλείνει μέσα της όλες τις άλλες, άρα και την έννοια του έθνους, το οποίο έθνος, άλλωστε, είναι ιστορικό γέννημα που θα λείψει κάποτε. Επίσης ο Αλ. Δελμούζος παραδέχεται ότι υπάρχουν στοιχεία ανθρώπινα που ενώνουν όλους τους ανθρώπους, και την πλατιά αυτή και αιώνια ενότητα την αισθάνεται ο κάθε άνθρωπος μέσα του. Πιστεύει ο Αλ. Δελμούζος επίσης πως η ανθρωπότητα είναι ένα γεγονός πραγματικό και αιώνιο, το οποίο έχει πολλά κοινά βασικά στοιχεία μέσα του. Όμως ο Αλ. Δελμούζος πιστεύει ότι όλα αυτά τα κοινά στοιχεία της ανθρωπότητας

---

[698] Βάρναλης Κ., «Νεοελληνική πραγματικότητα και μαγεία», π. *Αναγέννηση*, 1927, τχ.7 (Μάρτιος), σ. 390.

[699] Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, *ό.π.*, σ. 9.

[700] *Στο ίδιο*, σσ. 164-165.

«*έχουν χρώμα εθνικό, φανερώνονται, παίρνουν σάρκα και περιεχόμενο στον εθνισμό*».

Για το λόγο αυτό, σε άλλο σημείο, ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζει πως «*η ανθρωπότητα σήμερα δεν είναι αχρωμάτιστη και ανοργάνωτη μάζα από υλικό, μα ένα σύνολο από λαούς, από εθνικές φυσιογνωμίες. Στην προσπάθεια που κάνει η κάθε μια για να συντηρήση τον εαυτό της, πραγματώνει η ανθρωπότητα το ένστικτο για τη δική της αυτοσυντήρηση. Το ίδιο και ο ανθρώπινος πολιτισμός. Δεν είναι κάτι αχρωμάτιστο, μα η συνισταμένη από τους εθνικούς πολιτισμούς*»[701].

5.3.2 Ιδεολογίες των κοινωνικών συνόλων

5.3.2.1 Εθνικισμός -Εθνισμός

Ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος, δηλαδή «*το άτομο δεν είναι άθροισμα απλό ή σχήμα, είναι κάτι που δεν κομματιάζεται. Είναι ένα ζωντανό σύνολο, μια ενότητα όπου ο ψυχικός κόσμος, ενέργειες δηλαδή, δυνάμεις, ικανότητες και περιεχόμενο, βρίσκονται, σε αδιάκοπη ροή και αξεδιάλυτη συνύφανση με κέντρο το ατομικό εγώ, σύνολο όπου και ο χωρισμός ακόμα του ψυχικού και του σωματικού είναι λογική αφαίρεση,* (…) *για το σκοπό μας όμως χρειάζεται να κάμωμε για μια στιγμή λογική αφαίρεση*», δηλαδή να χωρίσομε τον άνθρωπο σε σώμα και ψυχικό κόσμο[702]. Στη συνέχεια ο Αλ. Δελμούζος αναλύει την άποψή του και υποστηρίζει πως στον ανθρώπινο «*ψυχικό κόσμο ξεχωρίζομε διάφορες ψυχικές λειτουργίες, δυνάμεις, ενέργειες και ικανότητες, την ικανότητα π.χ. να σχηματίζω παραστάσεις και έννοιες, να τις αναπλάττω, να τις συνδέω μεταξύ τους, να φαντάζωμαι ή να σκέπτωμαι, να θέλω, να συναισθάνωμαι.* [Αυτές οι ικανότητες είναι] *ποιοτικά και ποσοτικά διάφορες σε κάθε άτομο· είναι οι ίδιες σε όλους τους ανθρώπους, σε μας όπως και στους Ζουλού, είναι γενικά ανθρώπινες. Έχομε όμως σ' αυτές εκτός από τις ατομικές και φυλετικές διαφορές*»[703]. Και το εξηγεί αυτό ο Αλ. Δελμούζος λέγοντας ότι δεν «*αντιδρούν στους εξωτερικούς ερεθισμούς με τον ίδιο τρόπο όλες οι εθνικότητες,* (…) *ο κάθε λαός έχει ξεχωριστό ψυχικό ανάγλυφο, ξεχωριστή ψυχοσύσταση, καθωρισμένη κληρονομικά, από το περιβάλλον και τους όρους της ζωής του*»[704]. Επαναλαμβάνει δηλαδή ο Αλ. Δελμούζος την άποψή του ότι ο άνθρωπος κληρονομεί κάποια διαφορετικά φυλετικά χαρακτηριστικά, τα οποία μαζί με άλλους περιβαλλοντικούς παράγοντες διαμορφώνουν μια διαφορετική εθνική ψυχοσύνθεση, μια διαφορετική εθνική φυσιογνωμία.

Ο Αλ. Δελμούζος επαναλαμβάνει σε άλλο σημείο το προηγούμενο συμπέρασμα του, το οποίο επεκτείνει και στο παιδί γράφοντας ότι «*όπως ο μεγάλος έτσι και ο μικρός έχει ξεχωριστή σωματική και ψυχική ιδιοσυγκρασία, την ιδιοσυγκρασία της φυλής του*»[705].

---

[701] *Στο ίδιο*, σσ. 166-167.
[702] *Στο ίδιο*, σ. 18.
[703] *Στο ίδιο*, σ. 19.
[704] *Στο ίδιο*, σ. 19.
[705] *Στο ίδιο*, σ. 33.

Ο Γ. Κορδάτος κρίνει, στο σημείο αυτό, τον Αλ. Δελμούζο ως εξής: «*Και τελειώνει, με το παιδί. Το Ελληνόπουλο, λέει, έχει δική του ιδιοσυγκρασία ψυχική, την ιδιοσυγκρασία της φυλής. Δηλαδή; 'Είμαι Έλλην το καυχώμαι ξέρω την καταγωγή μου;' Κάτι τέτοιο θέλει να πει αν και μας δηλώνει πως δεν έχει καλά μελετηθή στην Ελλάδα το παιδί. Μα τότες πως το Ελληνόπουλο έχει ιδιαίτερα ψυχικά και σωματικά χαρακτηριστικά; Ας είναι. Θέλομε να ρωτήσωμε τον φίλο μας Δελμούζο, το διαλεκτό, παιδαγωγό, γιατί του αναγνωρίζομε και προσόντα και πίστη και ειλικρίνεια σ' αυτά που λέει: Και θα τον ρωτήσομε με πάσα ειλικρίνεια, όταν λέει παιδί: γερμανόπουλο, ελληνόπουλο, ιταλόπουλο, φελλαχόπουλο κλπ. ανεξάρτητα από τα εθνικά συστατικά του χαρακτήρα τους (που βέβαια δεν τα αρνιέμαι) η έννοια αυτή αποτελεί μια και μόνη αντικειμενική μονάδα; Δηλαδή θέλω να πω μέσα σε οποιαδήποτε κοινωνία ή πολιτεία τα παιδιά αποτελούν ένα ομοιόμορφο σύνολο για τον παιδαγωγό; Το χωριατόπαιδο έχει τις ίδιες κλίσεις, τις ίδιες τάσεις, την ίδια ψυχική και σωματική ανάπτυξη με το παιδί των πόλεων; Κι' ακόμα μέσα σε μια μεγαλούπολη τα εργατόπαιδα δεν ξεχωρίζουν απ' τα πλουσιόπαιδα; Ένας παιδαγωγός δεν πρέπει έτσι ν' αντικρίζει το ζήτημα; Αυτό πιστεύομε εμείς*»[706]. Ο Γ. Κορδάτος αφήνει να εννοηθεί ότι ο Αλ. Δελμούζος είναι εθνικιστής, κατόπιν του βρίσκει μια ανακολουθία στα γραφόμενά του ως προς τη μελέτη του ελληνόπουλου, και στη συνέχεια αφού παραδέχεται ότι όντως υπάρχουν διαφορετικά 'εθνικά συστατικά' στο χαρακτήρα των παιδιών, τονίζει με μια υποθετική ερώτηση ότι συγχρόνως υπάρχουν μεταξύ των παιδιών και άλλου είδους διαφορές, τις οποίες ξεχνά ο Αλ. Δελμούζος, και αυτές είναι οι τοπικές αλλά και βασικά οι κοινωνικές, δηλαδή οι ταξικές διαφορές (χωριατόπαιδο, εργατόπαιδο, πλουσιόπαιδο).

Ο Αλ. Δελμούζος κατακρίνει τον επεκτατικό εθνικισμό γράφοντας: «*όταν όμως το ένα έθνος εμποδίζη την ατομική ανάπτυξη του άλλου, όταν του παίρνη την αυθυπαρξία του, εμποδίζει την ανθρώπινη γενικά ζωή να υψωθή, καταστρέφει τον κοινό σκοπό, καταστρέφει το δικό του σκοπό. Γι' αυτόν φτάνουν στον καθένα, πρέπει να φτάνουν τα σύνορά του, η αυτοσυντήρησή του*»[707].

Ο Αλ. Δελμούζος αναφέρει ότι στο Μαράσλειο έγινε «*συστηματική προσπάθεια*» και το εθνικιστικό και φιλοπόλεμο «*Είμαι έλλην το καυχώμαι, ξεύρω την καταγωγήν μου. Του βουλγαρισμού η ψώρα Μακεδόνα δεν μολύνει …*», αντικαταστάθηκε με το σολωμικό φιλειρηνιστικό ποίημα: «*Στα μάτια και στο πρόσωπο φαίνοντ' οι στοχασμοί τους. Τους λέει μεγάλα και πολλά η τρίσοβαθη ψυχή τους. Αγάπη κι έρωτας καλού τα σπλάχνα τους τινάζουν …*»[708]. Πιστεύει δηλαδή ο Αλ. Δελμούζος, αν και δεν γίνεται προφανώς πιστευτός από τον Γ. Κορδάτο αν κρίνουμε από τα προηγούμενα, ότι χρειάζεται προσπάθεια παιδαγωγικού χαρακτήρα, την οποία ο ίδιος πραγματοποίησε

---

[706] Κορδάτος Γ., «Βιβλία και κριτική: 'Δημοτικισμός και παιδεία'», π. *Ερμής, Αλεξάνδρεια* Αιγύπτου, 1927, τχ. 4 (1 Μαρτίου), σ. 134.

[707] Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, *ό.π.*, σ. 169.

[708] *Στο ίδιο*, σ. 177.

συστηματικά στο Μαράσλειο, για να επιτευχθεί η αλλαγή του φιλοπόλεμου και εθνικιστικού ιδεώδους που κυριαρχεί στους λαούς.

Ο Αλ. Δελμούζος καταλαβαίνει την δυσκολία που υπάρχει στην παιδαγωγική προσπάθεια για την καλλιέργεια του εθνισμού που προτείνει, διότι στην προσπάθεια της ανάπτυξης των θετικών εθνικών χαρακτηριστικών μπορεί να καλλιεργηθούν και ανεπιθύμητα εθνικιστικά χαρακτηριστικά. Κατά λέξη, ο Αλ. Δελμούζος, γράφει: «*πάντα μαζί με τον εθνισμό και την εντατική του καλλιέργεια έρχεται αναγκαστικά το μίσος και η περιφρόνηση των άλλων, η καταπίεση* (…) *Αυτά όλα είναι σωστά. Τα κακά όμως δε με σπρώχνουν ν' αρνηθώ την πραγματικότητα και να πέσω στην ουτοπία. Έπειτα μονάχα η αφετηρία είναι η ίδια, όχι ο δρόμος και το ιδανικό. Γιατί όπως κάθε άτομο έτσι και κάθε έθνος δε φτάνει στο ιδανικό του εγώ άμα στηρίζεται σε όλα τα γόνιμα στοιχεία του, αλλά στα διαλεχτά μονάχα.* (…) *Χρειάζεται λοιπόν να μορφώσωμε και την εθνική ομάδα συστηματικά, να διαλέξωμε δηλαδή από τα γόνιμα στοιχεία όσα αξίζουν*»[709]. Καταλήγει λοιπόν ο Αλ. Δελμούζος στο να εξηγεί ότι θα πρέπει να δίνεται μεγάλη προσοχή στην παιδαγωγική παρέμβαση, ώστε να καλλιεργούνται μόνο τα γόνιμα, τα διαλεχτά εθνικά χαρακτηριστικά, τα οποία οδηγούν στον εθνισμό ή στον θετικό-αμυντικό και δημιουργικό, θα μπορούσαμε να πούμε, εθνικισμό.

Ο Κ. Μπαστιάς αντιμετωπίζει το θέμα παρόμοια και σημειώνει: «*Ξέρω πολύ καλά πως θα μας πουν ότι με την εντατική καλλιέργεια του εθνισμού τονόνουμε το μίσος των εθνών αναμεταξύ τους και ότι η εθνική υπερτροφία γίνεται πάντα εις βάρος και της ύπαρξης αλλά και της υπόληψης του διπλανού έθνους. Μα είπαμε και πριν πως η τακτική της κατηγορίας του γείτονα, του μίσους κ.λ.π. θα τ' αντικαταστήση μια γενικότερη ανθρωπιστική αντίληψη*», που ο Αλ. Δελμούζος και στο Μαράσλειο προσπάθησε να περάσει αντικαθιστώντας το εθνικιστικό τραγούδι *«του βουλγαρισμού η ψώρα»*, με το σολωμικό «*Στα μάτια και στο πρόσωπο φαίνοντ' οι στοχασμοί τους. Τους λέει μεγάλα και πολλά η τρίσβαθη ψυχή τους. Αγάπη κι έρωτας καλού τα σπλάχνα τους τινάζουν· Τα σπλάχνα τους κι η θάλασσα ποτέ δεν ησυχάζουν. …*», ώστε να διαμορφωθεί η σωστή εικόνα του εθνικού αγωνιστή στη ψυχή του παιδιού[710]. Έτσι, συμπληρώνει αλλού ο Αλ. Δελμούζος, το παιδί θα διαπαιδαγωγηθεί σωστά και «*οι γείτονες δε θα του είναι εχθροί, μα συναγωνιστές του που αγωνίζονται για τον ίδιο σκοπό, συναγωνιστές που πρέπει να τους γνωρίση και να τους εκτιμήση σωστά. Μίσος λοιπόν, εκδίκηση και περιφρόνηση των άλλων, ατομική και εθνική ξυπασιά δε θάχουν θέση στην ψυχή του ούτε στις ψυχές των παιδιών του. Την εθνική του αυτοσυντήρηση και προκοπή δε θα τη στηρίξη στο μίσος, μα στην αγάπη της ελευθερίας και στην αγάπη του τόπου του και του πολιτισμού του*»[711].

---

[709] *Στο ίδιο*, σσ. 167-168.

[710] Μπαστιάς Κ., «Εθνικός και διεθνικός ταξισμός», π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1927, τχ. 8 (1 Ιουλίου), σ. 264.

[711] Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, *ό.π.*, σ. 175.

Ο εθνισμός, που πρεσβεύει ο Αλ. Δελμούζος και η ομάδα που αποχώρησε από τον *Εκπαιδευτικό Όμιλο* μετά τη διάσπασή του το 1927, εξηγεί ο Κ. Μπαστιάς σημαίνει τα εξής: «*Όταν εμείς λέμε εθνισμός εννοούμε πως τίποτα δεν μπορεί να δημιουργηθή και ν' ανθίση αν δε βγή μέσα από τα σπλάχνα της εθνικής ολότητας, αν δε στηριχτή στα νόμιμα στοιχεία του τόπου, αν δεν πατήση απάνω σε στοιχεία απόλυτα εθνικά. Η απλή μεταφορά έργο των αδιανόητων κι αφιλοσόφητων ανθρώπων το μόνο που πετυχαίνει είναι να ξεγελάση για κάμποσο καιρό τον ανίδεο λαό. Μα η απλή μεταφορά κι η μίμηση έρχεται για να πεθάνει*»[712]. Και συμπληρώνει ο ίδιος πιο κάτω: «*Με άλλα λόγια ο εθνισμός που δεχόμαστε δεν έχει τίποτα κοινό με τις εγκεφαλικές εξωτερικές παρατήρησες αλλά ένα βαθύ κοίταγμα της ζωής μας όχι εξωτερικά παρμένης αλλά εσωτερικά και ψυχικά*»[713].

Στο τέλος ο Κ. Μπαστιάς ξεκαθαρίζει και αντιδιαστέλλει τον εθνισμό από τον άκρατο σωβινισμό ή εθνικισμό ως ακολούθως: «*Δεν θα ήθελα ποτές να παρεξηγηθώ και να νομίσουν οι αναγνώστες μου πως ο εθνισμός που πιστεύουμε μεις έχει καμμιά σχέση με τον άκρατο σωβινισμό ή εθνικισμό που υπηρετεί τη διεθνή κεφαλαιοκρατία και που δημιουργεί τα θύματα των πολέμων. Όταν ταξίδευα στη Βουλγαρία ως απεσταλμένος του 'Ελευθέρου Τύπου' μ' όλους τους Βουλγάρους πολιτικούς κοινωνιολόγους και διανοούμενους που μίλησα, τούτο και μόνο τόνισα: Ότι ο εθνισμός μας δε μας εμπνέει ποτέ το ρόλο του ταραχοποιού μέσα στα Βαλκάνια, ότι το εθνικό ιδανικό μας δεν είναι ιδανικό εδαφικής κατάκτησης και επέκτασης αλλά ιδανικό εσωτερικής ανασυγκρότησης πάνω στα γόνιμα κι εκλεκτά εθνικά στοιχεία με τάση προς μια γενικότερη και ουσιαστικότερη προσέγγιση και συνεργασία με τους άλλους Βαλκανικούς λαούς*»[714].

5.3.2.2 Διεθνικός ταξισμός

Η διαδρομή του κομμουνιστικού επαναστατικού κηρύγματος που «*μέστωσε στη Ρωσσία*», όπως την αναλύει ο Αλ. Δελμούζος, παρουσιάζεται στη συνέχεια. Γράφει, λοιπόν, ο Αλ. Δελμούζος ότι κατά τους μαρξιστές τον Α' παγκόσμιο πόλεμο, ο οποίος χώρισε τους λαούς, τους έκανε να σφάζονται μεταξύ τους και σώριασε απάνω τους τόσες συμφορές, τον έφερε «*ο παραθρεμένος εθνισμός, ο σοβινισμός. Αυτός δούλευε για χρόνια το μίσος και την περιφρόνηση στους λαούς ανάμεσό τους, και είχε στο βάθος πραγματικό ελατήριο το κεφάλαιο με την ανάγκη του ν' απλωθή και να καταχτήση. Το κεφάλαιο όμως το έχει στα χέρια της η κυρίαρχη τάξη, η κεφαλαιοκρατία, και ο εθνισμός, εθνικά όνειρα, πατριωτισμός, πατρίδα, όλα αυτά της είναι βολικά για να στεριώνη την ξεχωριστή θέση της σ' έναν τόπο και να κερδίζη ολοένα περισσότερα προνόμια. Έτσι σπρώχνει τους λαούς σε πολέμους.* (…) *Ο μόνος λοιπόν τρόπος* [για να αντιδράσουν]

---

[712] Μπαστιάς Κ., «Εθνικός και διεθνικός ταξισμός», π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1927, τχ. 6 (1 Μαΐου), σ. 185.

[713] *Στο ίδιο*, σ. 187.

[714] Μπαστιάς Κ., «Εθνικός και διεθνικός ταξισμός», π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1927, τχ. 7 (1 Ιουνίου), σ. 224.

είναι να ενωθούν σε μια παγκόσμια ένωση όλες οι τάξεις που κερδίζουν το ψωμί με τα χέρια τους και να χτυπήσουν την κεφαλαιοκρατία. Τα εθνικά σύνορα να πέσουν εμπρός στο κοινό συμφέρον. Τον εθνισμό να τον αναπληρώση ο 'διεθνικός ταξισμός', και αντί να πολεμούν τα έθνη μεταξύ τους, να πολεμήσουν οι κοινωνικές τάξεις Αυτό όμως, καθώς και η εργατική δικτατορία θα είναι κάτι προσωρινό και μεταβατικό, ώσπου να νικήση και να στεριωθή το ανώτερο ιδανικό που τους φωτίζει, η ελεύθερη αδερφωμένη ανθρωπότητα. Στο ιδανικό αυτό θα μας φέρη μονάχα η ένωση, το μίσος για τον κοινό εχθρό και νέος παγκόσμιος πόλεμος. Μα τέτοιο μίσος είναι δημιουργικό και τέτοιος πόλεμος [παγκόσμια επανάσταση] *θα ξεσκλαβώση στ' αλήθεια και μια για πάντα όλη την ανθρωπότητα. Με το γκρέμισμα της κεφαλαιοκρατίας, θα λείψουν οι κοινωνικές και οικονομικές διαφορές και η απολύτρωση θα είναι οριστική και ουσιαστική.* (…) *Έτσι θα φτάσωμε στον ελεύθερο άνθρωπο, στον καθολικό ανθρωπισμό* »[715]. Στα προηγούμενα βλέπουμε ότι ο Αλ. Δελμούζος περιγράφει την άποψη των μαρξιστών, όπως την αντιλαμβάνεται αυτός, ότι δηλαδή η αστική τάξη χρησιμοποιώντας τον εθνισμό και τον πατριωτισμό σαν μέσο για να στεριώσει την κυριαρχία της εις βάρος των άλλων τάξεων, οδηγεί σε πολέμους και δυστυχίες, για το δικό της και μόνο συμφέρον, δηλαδή της εξάπλωσης και διεθνοποίησης του κεφαλαίου. Αμέσως μετά ο Αλ. Δελμούζος καταλήγει πως ο μόνος τρόπος αντίδρασης της κοινωνίας, όπως πιστεύουν οι μαρξιστές, είναι να αντικατασταθεί ο εθνισμός από τον 'διεθνικό ταξισμό', ώστε αφού ενωθούν σε μια παγκόσμια διεθνή ένωση όλες οι τάξεις που δουλεύουν χειρωνακτικά και με ιδρώτα βγάζουν το ψωμί τους, κατά το μαρξιστικό σύνθημα «*εργάτες όλων των χωρών ενωθείτε*», να χτυπήσουν κατόπιν τη διεθνή κεφαλαιοκρατία, σε μια παγκόσμια επανάσταση. Έτσι θα επέλθει αλλαγή του κοινωνικού καθεστώτος το οποίο θα καταργήσει της ανισότητες παντός τύπου και θα απελευθερώσει τον άνθρωπο πραγματικά.

Ο Κ. Μπαστιάς, με τη σειρά του, αναφέρει σχετικά με τον εθνισμό και τον διεθνικό ταξισμό: «*είμαστε δεμένοι με τον πολιτισμό ώστε ακίνδυνα μπορούμε να πούμε πως άμα αναφέρομε τη λέξη πολιτισμός νοιώθουμε κάτι από τον ίδιο τον εαυτό μας, ένα κομμάτι από το είναι μας! Ο λόγος αυτός είναι η αφορμή που μας εμποδίζει ν' αναγνωρίσουμε τον πολιτισμό κατάχτηση ταξική και μας υποχρεώνει να τον δεχτούμε μόνο κατάχτηση ανθρώπινη. Και το αίσθημα αυτό που είναι γενικά ανθρώπινο το βλέπουμε σαν μια από τις πολλές αφορμές που κάνουν τους διανοούμενους και τους λαούς να δυσπιστούνε προς την απόλυτη, κι όχι βέβαια τη σχετική, αξία του κομμουνιστικού ιδανικού. Βέβαια κάποια ιερή φλόγα φωτίζει τον αγώνα αυτόν και δεν θάταν ευσυνείδητος άνθρωπος εκείνος που θ' αρνιώνταν κάτι παρόμοιο. Αλλά εκείνο, που σ' άλλους συνειδητό σ' άλλους όχι, ατονεί κάπως την ιδέα του διεθνικού ταξισμού είνε ένα βαθύτατο ένστιχτο αυτοσυντηρησίας που έχει και που*

[715] Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, *ό.π.*, σσ. 157-159.

εκδηλώνει η εθνική ομάδα»[716]. Αποδέχεται ο Κ. Μπαστιάς τη σχετική αλήθεια του κομμουνιστικού ιδανικού, ως προς το πανανθρώπινο του πολιτισμού του ανθρώπου, που κάνει λογική μια διάθεση διεθνιστική και κάνει κατανοητή την ιερή φλόγα που φωτίζει τον αγώνα του 'διεθνικού ταξισμού', όπως τον περιγράφει πριν ο Αλ. Δελμούζος. Όμως η αντίθεσή του Μπαστιά είναι ως προς την απολυτότητα που επιδεικνύει το κομμουνιστικό κήρυγμα, διότι αυτός πιστεύει πως το βαθύτατο «*ένστιχτο αυτοσυντηρησίας*» που έχει η εθνική ομάδα είναι και αυτό εξίσου ιερό και ισχυρό, ώστε να αδυνατίζει το ιδανικό του 'διεθνικού ταξισμού'.

5.3.2.3 Ανθρωπισμός

Ο Αλ. Δελμούζος περιγράφει, σ' αυτό το σημείο, τον καθολικό ανθρωπισμό, ο οποίος θεωρεί ο ίδιος πως ενυπάρχει απριόρι μέσα στην ανθρώπινη ύπαρξη, πηγάζει σαν κατηγορική προσταγή, σαν μια καθολική και αιώνια ανθρώπινη ηθική. Εδώ παρακολουθούμε τον τρόπο με τον οποίο ο Αλ. Δελμούζος περιγράφει και στοιχειοθετεί τον καθολικό ανθρωπισμό: «*όταν έξαφνα βρεθής εμπρός σε άνθρωπο που χαροπαλεύει ανέλπιδος σε βαθύ ποτάμι. Σου είναι άγνωστος και -αδιάφορο αν Έλληνας, Τούρκος, ή Ζουλού- νιώθεις αυθόρμητα να σε πιέζη βαριά η ανάγκη να πέσης στα θολά νερά για να τον σώσης. Τη στιγμή αυτή μέσα σου έχουν σβήσει όχι μόνο τα εθνικά σύνορα, μα και η διαφορά του Εγώ και Συ, έχεις γίνει ένα με τον άλλο, και στο βάθος λαχταρά η μια και ενιαία ανθρωπότητα, το ανθρώπινο είναι μια με την ανάγκη της ζωής του, της δικής σου ζωής. Είναι η βαθύτερη υποσύνειδη πηγή, απ' όπου πηγάζει απόλυτη σαν κατηγορική προσταγή η ηθική, ο καθολικός ανθρωπισμός. Σ' αυτόν υψώνεται ο αγωνιστής του 21, όταν ξεχνώντας για μια στιγμή το εθνικό μίσος, θρηνή στο τραγούδι τον εχθρό που ο ίδιος τον έχει σκοτώσει· και στην ελληνίδα γυναίκα, που μοιρολογάει σα δικό της τον άγνωστο ξένο, είναι η ανθρώπινη ψυχή που κλαίει τη μοίρα γενικά του ανθρώπου*»[717].

Ο Αλ. Δελμούζος, και σε άλλο σημείο, υποστηρίζει ότι «*οι ανθρωπιστικές αξίες*» μπορούν να καλλιεργηθούν «*μονάχα μέσα στα εθνικά σύνορα, στις εθνικές ομάδες.* (...) *Έτσι στον καθολικό ανθρωπισμό, στο ιδανικό δηλαδή που θαμποφέγγει και μέσα στο επαναστατικό κήρυγμα, ένας δρόμος φέρνει: η προσπάθεια του κάθε έθνους για το ιδανικό του εγώ*»[718]. Δέχεται εδώ ο Αλ. Δελμούζος ότι ο καθολικός ανθρωπισμός σαν ιδανικό υπάρχει και στον κομμουνιστικό διεθνισμό, όμως αυτός πιστεύει πως αυτός, δηλαδή ο καθολικός ανθρωπισμός μόνο μέσα από τη σωστή προσπάθεια και ανάπτυξη του κάθε ενός έθνους ξεχωριστά αναπτύσσεται και επικρατεί στην ανθρωπότητα.

Σε άλλο σημείο πάλι ο Αλ. Δελμούζος επανέρχεται και υποστηρίζει όμοια, το απριόρι του ανθρωπιστικού ιδανικού, το οποίο προωθείται μόνο

---

[716] Μπαστιάς Κ., «Εθνικός και διεθνικός ταξισμός», π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1927, τχ. 8 (1 Ιουλίου), σ. 261.

[717] Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, *ό.π.*, σ. 165.

[718] *Στο ίδιο*, σ. 167.

μέσα από την ανάπτυξη των αυθύπαρκτων εθνικών ομάδων. Γράφει ο Αλ. Δελμούζος αυτολεξεί: «*Είναι η φωνή της ηθικής, που ορίζει το ανθρωπιστικό ιδανικό, ένα ιδανικό που το κάθε έθνος μπορεί να το πετύχη μονάχα με τη δική του ιδιότυπη μορφή. Η φωνή αυτή λέει στα έθνη πως όλα έχουν το ίδιο χρέος:* ***να υψώσουν την ανθρώπινη ζωή και τον πολιτισμό της***[719]*. Ανθρώπινη όμως ζωή είναι το σύνολό τους, και μπορεί να υψωθή όταν ανεμπόδιστη και αυθύπαρχτη η κάθε εθνική ομάδα αγωνίζεται για την εσωτερική της ανάπτυξη*»[720].

Ο Αλ. Δελμούζος για να κάνει πιο δυνατό το επιχείρημά του, το συνδέει και με ένα ελληνικό παράδειγμα, εξηγεί δηλαδή πως αυτό που από αιώνες υπάρχει μέσα στην ανθρώπινη ψυχή, ένας αιώνιος ανθρωπισμός αρχίζει τους τελευταίους αιώνες να «*ξυπνά στη συνείδησή μας.* (…) *Από καιρό έχει αρχίσει να μορφώνεται τέτοια κοινή συνείδηση και ολοένα γίνεται πιο μεστή. Είναι η συνείδηση που κήρυξε ιερή την αρχή για τις εθνικότητες, και τον ωραίο αυτόν καρπό του ανθρωπισμού εμείς πρώτοι τον δοκιμάσαμε εδώ κι ένα αιώνα στο Ναυαρίνο*»[721].

Προχωράει παραπέρα ο Αλ. Δελμούζος και γράφει: «*χτυπώντας το ρωσσικό επαναστατικό κήρυγμα υποστηρίζω πως καθολικός ανθρωπισμός είναι ένα μακρινό ιδανικό και πως ο μόνος δρόμος γι' αυτό είναι η εντατική ψυχική καλλιέργεια μέσα σε εθνικές ομάδες*»[722]. Δηλαδή ο Αλ. Δελμούζος φυσικά πιστεύει ότι ο καθολικός ανθρωπισμός βρίσκεται απριόρι στην ψυχή του ανθρώπου, όμως δεν βρίσκεται σε πλήρη ανάπτυξη, ενυπάρχει 'εν δυνάμει' μέσα μας, όμως είναι ένα μακρινό ιδανικό, όπου για να επιτευχθεί πλήρως και να επικρατήσει στην ανθρωπότητα, υποστηρίζει ο ίδιος, και συνάμα διαφωνώντας με την κομμουνιστική λύση της παγκόσμιας επανάστασης, θα πρέπει να επιτευχθεί μέσα από «*εντατική ψυχική καλλιέργεια μέσα σε εθνικές ομάδες*».

Απολύτως όμοια και ο Κ. Μπαστιάς, επηρεασμένος από τις απόψεις του Δελμούζου, υποστηρίζει πως «*υπάρχουνε στιγμές που μια ηθική ξεπηδάει αυθόρμητα από την ψυχή μας σβύνει το εγώ μας και το ταυτίζει με το συ του διπλανού μας. Όταν αψηφούμε τον κίνδυνο για να σώσουμε έναν άνθρωπο που κινδυνεύει, δίχως να σκεφτούμε τι είναι και τι πιστεύει αυτός ο άνθρωπος, δείχνει πως υπάρχει κάποια ηθική ανθρώπινη πως μερικές στιγμές σβύνονται τα εγώ των ανθρώπων όταν μέσα μας λαχταρά η ανθρωπότητα. Ακόμα όταν βλέπουμε δυστυχισμένον τον εχθρό μας όταν τον βλέπουμε νεκρό τότε πονούμε. Ο Μαίτερλιγκ το ονομάζει αυτό μεταφυσική ηθική. Εμείς το λέμε βαθύτερες ανθρώπινες καθολικές ηθικές αξίες. Αλλά κι' αυτή ακόμη η ηθική αυτού του είδους, η βαθύτατα ανθρώπινη που μας υψώνει προς έναν ανώτερον ανθρωπισμόν*

---

[719] Η έντονη γραφή είναι δική μου.
[720] Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, *ό.π.*, σσ. 168-169.
[721] *Στο ίδιο*, σ. 170.
[722] *Στο ίδιο*, σ. 173.

κι' αυτή ακόμη δεν μπορεί παρά να πραγματώνεται μέσα στο έθνος και να παίρνη έκφραση απόλυτα εθνική»[723].

5.4 Σε επίπεδο θεσμών

5.4.1 Κρατικό επίπεδο

Η θέση του Αλ. Δελμούζου για το κράτος φαίνεται από το παρακάτω απόσπασμα: «*το κράτος, αν θέλη να εκφράζη τη θέληση του έθνους και την ωργανωμένη προσπάθεια για το σκοπό του* [να υψώσει την ανθρώπινη ζωή και τον πολιτισμό της], *δεν πρέπει να είναι κράτος των αστών ή των εργατών, αλλά του συνόλου, και κάθε του ενέργεια θα είναι σκόπιμη, όταν ταιριάζη με το συνολικό συμφέρον*»[724]. Υποστηρίζει ο Αλ. Δελμούζος εδώ την ανάγκη ύπαρξης ενός κράτους του συνόλου, ενός υπερταξικού και όχι ενός ταξικού κράτους. Ενός εθνικού κράτους που θα εκφράζει τη θέληση όλου του έθνους και όχι ενός ταξικού κράτους είτε προλεταριακού είτε αστικού.

Ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζει σε πολλά σημεία την ανάγκη του έθνους για αυθυπαρξία και αυτοσυντήρηση ως αυτονόητη «*προϋπόθεση για την ατομική και τη συνολική ζωή και προκοπή*»[725], και τονίζει πως όλοι πρέπει να είναι πεπεισμένοι πως είναι πολύ μεγάλη τρέλα «*άτομα και τάξεις* [να] *φαντάζωνται πως έρχεται κιόλας η απολύτρωση σαν πριονίζουν τον κοινό κορμό της ζωής των, την εθνική του αυθυπαρξία. Μονάχα σ' αυτή τη βάση μπορεί ν' ωριμάζη η ιδέα πως το κράτος είναι κράτος του συνόλου και να πραγματώνεται σιγά σιγά με όλες της τις συνέπειες, όσο θα υψώνωνται τα άτομα και οι ομάδες που ζουν ενωμένα σ' ένα εθνικό σύνολο*»[726]. Η εξέλιξη του κράτους σε υπερταξικό, ισχυρίζεται ο Αλ. Δελμούζος, πρέπει να «*πραγματώνεται σιγά σιγά*», σε μια διαδικασία εξελικτική.

Και ο Γ. Κορδάτος και Κ. Βάρναλης επιτίθενται εναντίον των απόψεών του Αλ. Δελμούζου για το κράτος και τον κατηγορούν πως σφάλλει. Ο πρώτος λέει πως «*ο Δελμούζος πέφτει από το ένα στ' άλλο σφάλμα γιατί δεν παραδέχεται ταξικούς ανταγωνισμούς και προπάντων γιατί στο κράτος βλέπει τον 'καλόν πατέρα των τάξεων'*»[727]. Ο δεύτερος πάλι τον κατηγορεί λέγοντας πως «*αν η σκέψη του κ. Δ. ήτανε ρεαλιστική, θα ξέφευγε από πολλά σφάλματα. (Άξαφνα δε θάβγαζε λόγο να πείση το Κράτος να κατέβη προς το λαό). Φαντάζεται ίσως, πως το κράτος το φκιάνει ο λαός και πως κάθε κυβέρνηση δεν έχει άλλο χρέος από το να φροντίζη για το καλό, για το φωτισμό και την ανύψωση του. Δεν ξαίρει, ότι τα κράτη προστάτεψαν πάντα τα συμφέροντα της άρχουσα τάξης ενάντια στο λαό. Και δεν κατεβαίνουνε προς το λαό, παρά σαν*

---

[723] Μπαστιάς Κ., «Εθνικός και διεθνικός ταξισμός», π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1927, τχ. 8 (1 Ιουλίου), σ. 263.

[724] Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, *ό.π.*, σ. 170.

[725] *Στο ίδιο*, σ. 172.

[726] *Στο ίδιο*, σ. 174.

[727] Κορδάτος Γ., «Βιβλία και κριτική: 'Δημοτικισμός και παιδεία'», π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1927, τχ. 4 (1 Μαρτίου), σ. 135.

έχουνε συμφέρο. Τότε τα κράτη υποχωρούν, όταν το ν' αρνηθούνε ένα δικαίωμα στο λαό είναι χειρότερο κακό από το να το δώσουν. Έτσι θα εξηγηθούν οι εργατικές νομοθεσίες (θεωρητικής αξίας το περισσότερο), οι συντάξεις για τους εργάτες, τα νοσοκομεία κτλ. Αλλά τη δημοτική γλώσσα δεν τη ζητάει ο λαός μάλιστα και την πολεμά. Το κράτος λοιπόν αδιαφορεί. Κουτσά – στραβά κάνει τη δουλειά του και με την καθαρεύουσα. Ο κ. Δ. φαντάζεται, πως το κράτος, άμα διδαχτή ό,τι πρέπει να κατέβη προς το λαό, θα τον ακούση. Μοιάζει με κείνους τους ουτοπιστές φιλάνθρωπους, που νομίζουνε, πως μια δικαιότερη ζωή για τους φτωχούς είναι ζήτημα χρόνου και διδασκαλίας. Ο Άγιος Φραγκίσκος της Ασσίζας δίδαξε το λόγο του Θεού στο Λύκο του Aggubio. Κι ο λύκος δεν ξανάφαγε ανθρώπινο κρέας! Αυτά τα θάματα μπορούν να γίνωνται στα Συναξάρια, όχι όμως και στη ζωή»[728].

5.4.2 Εκπαιδευτικό επίπεδο

5.4.2.1 Μόρφωση

5.4.2.1.1 Υπερταξική- εθνική μόρφωση

Ο Αλ. Δελμούζος θέτει την εξής αρχή: ότι «*η **παιδεία** κάθε τόπου πρέπει να στηρίζεται στην πραγματικότητα του τόπου αυτού*» ή σωστότερα: «*η παιδεία κάθε τόπου πρέπει να στηρίζεται στη σύγχρονη πραγματικότητα[729] του τόπου αυτού*»[730]. Την αρχή αυτή επιβάλλουν ο σκοπός της αγωγής αφενός, ο οποίος κατά τον Δελμούζο, είναι: «*να κάμη το άτομο ικανό να ζήση άνετα και δημιουργικά στον τόπο του και να εργαστή για τον πολιτισμό του*», και το νόημα της αφετέρου, γιατί «*χωρίς αυτή* [την αρχή] *δεν μπορεί να υπάρξη αγωγή, να νοηθή μόρφωση ενός ατόμου. Γιατί τι θα ειπή μόρφωση, μορφώνω το παιδί; Δίνω μορφή στον ψυχικό του κόσμο, σε κάτι άμορφο ακόμα.* (…) [Δηλαδή το παιδί είναι ένας] *έμψυχος οργανισμός που κλείνει μέσα του τα στοιχεία της μελλοντικής του μορφής. Σ' αυτόν τίποτα δεν μπορείς να βάλης με τη βία, μονάχα να εξελίξης, ν' αναπτύξης. Να εξελίξης στοιχεία που υπάρχουν μέσα του. Μορφώνω ένα παιδί θα ειπή το βοηθώ να πάρη με την εξέλιξη τη μορφή που του ταιριάζει, την ιδανική του μορφή. Μόρφωση είναι συστηματική εξέλιξη προς ένα σκοπό, εξέλιξη στοιχείων που πραγματικά υπάρχουν. Μονάχα έτσι μπορεί να γίνη, να νοηθή μόρφωση*»[731]. Στο άτομο λοιπόν μπορείς να δώσεις μορφή (να μορφώσεις) μόνο κλίσεις,

---

[728] Βάρναλης Κ., «Νεοελληνική πραγματικότητα και μαγεία», π. *Αναγέννηση*, 1927, τχ.7 (Μάρτιος), σσ. 395-396.

[729] Την πραγματικότητα αυτή εξηγεί ο Αλ. Δελμούζος ως εξής: «*Μ' αυτόν τον όρο εννοούμε ό,τι πραγματικά υπάρχει, δηλαδή α) τη φύση, το φυσικό περιβάλλον, β) τον πολιτισμό, τις διάφορες δηλαδή εκδηλώσεις της ζωής του ανθρώπου: γλώσσα, επιστήμη, τέχνη, θρησκεία, τεχνικά μέσα, ήθη και έθιμα κτλ. Μέσα στον πολιτισμό ξεχωρίζομε γ) την κοινωνία, τις ανάγκες και την οργάνωσή της και δ) τέλος επειδή πρόκειται για εκπαιδευτικά προβλήματα, το παιδί*», στο: Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, *ό.π.*, σ. 22.

[730] *Στο ίδιο*, σσ. 16-17.

[731] *Στο ίδιο*, σσ. 17-18.

προδιαθέσεις, αλλά και στοιχεία που έχει πάρει από το περιβάλλον του το εθνικό και κοινωνικό και τα οποία επομένως προϋπάρχουν.

Για το λόγο αυτό θα πρέπει η παιδεία να βασίζεται στην ζωντανή **γλώσσα**[732] του τόπου η οποία προϋπάρχει στο παιδί και είναι έτοιμη να εξελιχθεί και να βοηθήσει τα μέγιστα στη μόρφωσή του. Γιατί η γλώσσα είναι ένα βασικό μορφωτικό εργαλείο με το οποίο *«'κυρίως έχομε πραγματική σκέψη, μπορούμε δηλαδή να γενικεύωμε και να συγκρίνωμε, να κρίνωμε και να συλλογιζώμαστε, να συνδυάζωμε και να καταλαβαίνωμε'. Εξέλιξη των πνευματικών λειτουργιών χωρίς γλωσσική εξέλιξη -σε όσους μιλούν- είναι ακατανόητη. Ξερριζώνοντας τη γλώσσα είναι σα να ξεχαρβαλώνης τον πνευματικό και μ' αυτόν όλο τον ψυχικό κόσμο του ανθρώπου. Στον ψυχικό κόσμο του παιδιού ξεχωρίζομε ψυχικές λειτουργίες και ικανότητες, περιεχόμενο και γλώσσα. Η γλώσσα του όμως κι το περισσότερο περιεχόμενο είναι στοιχεία που τα παίρνει από την πραγματικότητα όπου ζη. Και οι ψυχικές ακόμα λειτουργίες, κι αυτές είναι επηρεασμένες από την ίδια πραγματικότητα. Φυσικά λοιπόν μόρφωση, εξέλιξη δηλαδή στοιχείων που υπάρχουν, δεν μπορεί να γίνη αν δε βασιστή στην πραγματικότητα αυτή, αφού δικά της, μέρος δικό της είναι και πολλά στοιχεία, που βρίσκομε στο παιδί»*[733].

Στη συνέχεια, ο Αλ. Δελμούζος, υποστηρίζει ότι όπως το άτομο στηρίζεται στα στοιχεία που προϋπάρχουν μέσα του και τα οποία «*ορίζουν τη μελλοντική μορφή*» του, κατά το ίδιο τρόπο και το σύνολο· στηρίζεται «*στα τωρινά στοιχεία του* [στα οποία] *σα σε σπέρμα κρύβεται η μελλοντική μορφή του πολιτισμού του, το ιδανικό του εγώ. Και η προσπάθεια του συνόλου, η συνειδητή τάση γι' αυτό δεν είναι πολυτέλεια ή πόθος λίγων ανθρώπων, μα εκφράζει μιαν ανάγκη καθολική. Γιατί τονώνει και κάνει καλύτερη και την ομαδική και την ατομική ζωή. Για ένα τέτοιο σκοπό χρειάζεται συνειδητή μόρφωση του έθνους, μόρφωση εθνική*»[734]. Βλέπουμε ότι ο Αλ. Δελμούζος θέτει ως «*καθολική ανάγκη*» την προσπάθεια για εθνική μόρφωση.

Πως θα μορφωθεί όμως ένα άτομο εθνικά, πως θα έχουμε μόρφωση του συνόλου; Στο ερώτημα αυτό απαντάει ο Αλ. Δελμούζος, ως εξής: «*πρέπει καθώς είδαμε να στηριχτούμε σε στοιχεία που πραγματικά υπάρχουν και ζουν μέσα του, να διαλέξωμε απ' αυτά όσα ταιριάζουν με το σκοπό της αγωγής και να τ' αναπτύξωμε συστηματικά. Το ίδιο και για το σύνολο. Ποια είναι τα γόνιμα στοιχεία του το δείχνει η ομαδική ζωή, αφήνοντας στην εξέλιξή της ό,τι πια της έχει γίνει άχρηστο. Γόνιμο σε μια κοινωνία είναι ό,τι ζη σήμερα ομαδικά και ό,τι μπορεί να ζήση ομαδικά. Σπόρος νεκρός δεν μπορεί να πετάξη βλαστάρι. Μονάχα με τα γόνιμα στοιχεία, με τη σύγχρονη δηλαδή ζωντανή πραγματικότητα, μπορούμε να έχωμε μόρφωση του συνόλου, μόρφωση εθνική*»[735].

---

[732] Εξηγεί ο Αλ. Δελμούζος πως «*παιδεία αληθινή χωρίς τη δημοτική γλώσσα δεν μπορεί να έχωμε ποτέ*», *Στο ίδιο,* σ. 15.

[733] *Στο ίδιο*, σσ. 21-22.

[734] *Στο ίδιο*, σ. 153.

[735] *Στο ίδιο*, σ. 153.

Πολλές φορές δημιουργούνται, αναφέρει ο Αλ. Δελμούζος, εμπόδια στη εθνική μόρφωση, δηλαδή στον πολιτισμό των εθνών «*κρατιούνται και στοιχεία περασμένα που έζησαν άλλοτε μια ζωή ομαδική*» όπως «*στους Ινδούς τα σανσκριτικά και στους Άραβες τ' αρχαία αραβικά*», γλώσσες παλιές οι οποίες είναι νεκρές και δημιουργούν προβλήματα. Σ' αυτή τη *«θέση βρέθηκαν οι ευρωπαϊκοί λαοί το μεσαίωνα με την παράδοση των λατινικών, η ανάγκη όμως της ζωής τα έσπρωξε και αγωνίστηκαν χρόνια, ώσπου βρήκαν τέλος το δικό τους δρόμο, τον εαυτό τους. Απομένουν ακόμα σε παρόμοια θέση* [προσκολλημένη σε μια στείρα 'βιβλιακή παράδοση'] *λίγα έθνη της Ανατολής και το δικό μας*»[736].

Όμως φωνάζει για άλλη μια φορά, ο Αλ. Δελμούζος, «*μόρφωση του έθνους δε θεμελιώνεται απάνω στην παράδοση των λογίων. Μπορεί να θεμελιωθή μονάχα με το δημοτικισμό, γιατί αυτός μόνο ζη και μπορεί να ζήση ομαδικά, είναι δημιούργημα ενός ολόκληρου λαού, η σκέψη του, το αίσθημά του, η μορφή του. Αυτός είναι η ζωντανή εθνική παράδοση και συνοχή, μ' αυτόν μονάχα έχομε πραγματική αφομοίωση και δημιουργία*». Εδώ ακριβώς παραπέμπει στο Γληνό («*Κοίτα Δ. Γληνού 'Έθνος και γλώσσα' Δελτίο Εκπ. Ομίλου τόμος 5, 1915 και τόμος 10, 1922*») για να στηρίξει τα προηγούμενα[737].

Συστηματική ανάπτυξη του έθνους μπορεί να γίνει με μέσο το σχολείο. Πνοή του σχολείου αυτού θα είναι η εθνική μόρφωση, υποστηρίζει ο Αλ. Δελμούζος, γιατί χωρίς αυτήν δεν υπάρχει παιδεία, είναι ακατανόητη, όπως ακατανόητη είναι, χωρίς αυτήν, κάθε μόρφωση γενικά ενός ατόμου. Και ο λόγος εξηγεί παρακάτω είναι ότι «*η μόρφωση δεν είναι κάτι εξωτερικό και αυθαίρετο, μέσα μας έχει την πηγή της, την αρχή και το τέρμα, στα στοιχεία που ζουν μέσα μας, στη δική μας φυσιογνωμία. Τα στοιχεία όμως αυτά, όσο κι αν είναι γενικά ανθρώπινα άλλα έχουν επηρεαστή κληρονομικά από την εθνική μας ομάδα, και άλλα από την πραγματικότητα που ζούμε. Φέρνουν δηλαδή απάνω τους την εθνική σφραγίδα. Το παιδί όταν πρωτοέρχεται στο σχολείο, έχει πάρει κιόλας βαθύτατη εθνική μόρφωση, μόνο και μόνο γιατί έχει μάθει από τη ζωή τη γλώσσα που μιλούμε. Και μ' αυτήν είναι συνυφασμένος, καθώς είδαμε, ολόκληρος ο ψυχικός του κόσμος και οι λειτουργίες του. Αλλά την ασύνειδη αυτή προσχολική και εξωσχολική μόρφωση του ατόμου το σχολείο θα την κανονίση, θα τη συμπληρώση και θα την οδηγήση συνειδητά, βλέποντας εμπρός του όχι μόνο το άτομο μα και το σύνολο. Θ' αναπτύξη το παιδί με τ' αγαθά του σύγχρονου πολιτισμού του, έχοντας πάντα για κέντρο όσα αγαθά ταιριάζουν με την κλίση του. Θα το κάμη ικανό να ζήση άνετα και δημιουργικά στον τόπο του· Να εργάζεται και για τον εαυτό του και για το σύνολο, έτσι που να μη συντηρή μόνο την ατομική και την εθνική ζωή και τον πολιτισμό της, αλλά και να την καλυτερεύει. Έτσι το σχολείο γίνεται σπουδαιότατο όργανο για τη συστηματική μόρφωση και του ατόμου και του έθνους*»[738].

---

[736] *Στο ίδιο*, σ. 154.
[737] *Στο ίδιο*, σσ. 154-155.
[738] *Στο ίδιο*, σσ. 156-157.

Με τον Αλ. Δελμούζο έρχεται να συμφωνήσει απόλυτα ο Κ. Μπαστιάς, ο οποίος λέγοντας ότι «*ο Δελμούζος φωτίζει περίφημα το ζήτημα»,* αναφέρει ότι όπως στα άτομα έτσι *«και στα έθνη: Στα τωρινά στοιχεία κάθε έθνους κρύβεται σαν σε σπέρμα η μελλοντική μορφή του πολιτισμού του. Εθνική μόρφωση θα πη ανάπτυξη όλων των στοιχείων που έχει μέσα του ο τόπος και γενικώτερα η εθνική ομάδα, τόνωση και της ατομικής και της εθνικής ζωής όχι με απλή μεταφορά αλλά με συνειδητή μόρφωση του έθνους»*[739].

Σ' αυτό το σημείο εστιάζει ο Αλ. Δελμούζος το πρόβλημα, και υποστηρίζει ότι με μια βαθύτερη ματιά παρατηρούμε να «*διαφωνούν μεταξύ τους όχι μόνο οι οπαδοί του αρχαϊσμού και του δημοτικισμού, μα και οι οπαδοί του τελευταίου*». Εδώ φαίνεται από τις αρχές του 1926, όταν δίνει αυτές τις ομιλίες στη *Φοιτητική Συντροφιά*, πως έχει κατανοήσει ο Αλ. Δελμούζος, ότι υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στους δημοτικιστές, δηλαδή στα μέλη του *Εκπαιδευτικού Ομίλου*, που τους χωρίζουν σε δυο αντιμαχόμενα στρατόπεδα. Το πρόβλημα αυτό, της ενότητας του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, όπως αναγνωρίζει και ο Αλ. Δελμούζος «*είναι βασικό για* [να πετύχει] *κάθε εκπαιδευτικό έργο, και ανάγκη να το κοιτάξωμε ακόμα πιο πλατιά και πιο κοντά. Έτσι βέβαια μπαίνομε σε προβλήματα που κρατούν τη σύγχρονη κοινωνία σε μια νευρική ανησυχία και τη χωρίζουν σε αντίμαχα στρατόπεδα*», αλλά δεν μπορεί να γίνει αλλιώς καθότι η παιδεία «*δεν είναι κάτι ξεκάρφωτο από τη ζωή, μα ριζώνει σ' αυτή, και χρειάζεται ωρισμένη, σταθερή γραμμή, για να σταθή γερά στα πόδια της και να πετύχη το σκοπό της. Αλλιώς τρικλίζη αβέβαιη μέσα σε χίλιες δυο αντιθέσεις και αοριστίες*». Έτσι «*η κοινή θέληση των ατόμων που φτιάνουν μια εθνική ομάδα, να ζουν ενωμένοι και να προκόβουν μαζί* (…) *είναι ένα γνώρισμα βασικό για κάθε εθνική αγωγή*». Αυτό το γνώρισμα μπορεί αν θέλει κανείς να το πολεμήσει συστηματικά και να το αδυνατίσει, δεν μπορεί όμως να το ξεριζώσει. Τέτοια προσπάθεια μετά τον παγκόσμιο πόλεμο «*μέστωσε στη Ρωσσία, σε μια χώρα με ξεχωριστές εσωτερικές συνθήκες, και από κει αγωνίζεται τώρα ν' απλωθή παντού*», είναι η προσπάθεια να απλωθεί το «*κομμουνιστικό επαναστατικό κήρυγμα*» παντού με στόχο να ατονήσει και το βασικό γνώρισμα κάθε εθνικής αγωγής, δηλαδή «*η κοινή θέληση των ατόμων που φτιάνουν μια εθνική ομάδα να ζουν μαζί*»[740].

Όμως ο Αλ. Δελμούζος πιστεύει ακράδαντα, όπως λέει, ότι «*αν το έθνος έχει μέσα του ζωή, και το πιστεύουμε πως έχει, όλη η παιδεία θα γίνη ζωντανή*»[741] και δεν θα κινδυνεύσει από καμιά δυσκολία ή εμπόδιο.

Συνεχίζει ο Αλ. Δελμούζος επαναλαμβάνοντας την πεποίθησή του ότι «*χρειάζεται λοιπόν να μορφώσωμε και την εθνική ομάδα συστηματικά, να διαλέξωμε δηλαδή από τα γόνιμα στοιχεία της όσα αξίζουν*», και να τα καλλιεργήσουμε όσο μπορούμε περισσότερο και βαθύτερα. Το ξεδιάλεγμα αυτό θα γίνει λέει ο Αλ. Δελμούζος με κριτήριο την «*κοινή συνείδηση,*

---

[739] Μπαστιάς Κ., «Εθνικός και διεθνικός ταξισμός», π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1927, τχ. 6 (1 Μαΐου), σ. 186.

[740] *Στο ίδιο*, σσ. 156-157.

[741] *Στο ίδιο*, σ. 14.

που από καιρό έχει αρχίσει να μορφώνεται και να ωριμάζη. Είναι η ίδια φωνή που ο καθένας νιώθει μέσα του επιταχτική, η φωνή που από χρόνια ώρισε στην ατομική μόρφωση το ιδανικό της. Πηγάζει από βάθη όπου, καθώς είδαμε, σβήνει η διαφορά του ατομικού και εθνικού Εγώ και Συ» και είναι «*απόλυτα κατηγορική, είναι η φωνή της Ηθικής, που ορίζει το ανθρωπιστικό ιδανικό*», το οποίο φωνάζει «*στα έθνη πως όλα έχουν τον ίδιο σκοπό και το ίδιο χρέος: να υψώσουν την ανθρώπινη ζωή και τον πολιτισμό της. Ανθρώπινη όμως ζωή είναι το σύνολό τους, και μπορεί να υψωθή όταν ανεμπόδιστη και αυθύπαρκτη η κάθε εθνική ομάδα αγωνίζεται για την εσωτερική της ανάπτυξη*»[742].

Επομένως, καταλήγει ο Αλ. Δελμούζος, σε κάθε έθνος θα πρέπει να «*φτάνουν τα σύνορά του, η αυτοσυντήρησή του. Μένοντας σ' αυτά ας καλλιεργή εντατικά τον εαυτό του, ας μορφώνη το σύνολό του με την αγάπη στον άνθρωπο και στην ελευθερία*»[743]. Έτσι συγχρόνως με την ανάπτυξη μιας ελεύθερης εθνικής κοινωνίας θα αναπτύσσεται, παράλληλα, όλη η ανθρώπινη κοινωνία (η ανθρωπότητα) και ο πολιτισμός της, γιατι «*η εξωεθνική κοινή συνείδηση μεγαλώνει μαζί με την ενδοεθνική, με το σιγανό ωρίμασμα και το ανέβασμα των λαών μέσα στις κοινωνίες που ζούν*». Έχουμε δηλαδή μια κοινή προσπάθεια σε μια «*ενιαία κοινή κατεύθυνση που έχει να πολεμήση με τα ίδια αίτια. Αυτά φέρνουν την εσωτερική και εξωτερική καταπίεση, τους οικονομικούς, τους κοινωνικούς και διεθνικούς όρους με τη χτυπητή τους ανισότητα. Κάθε επαναστατική προσπάθεια για να γκρεμίσωμε τους όρους αυτούς, και αν μπορούσε ακόμα να πετύχη, θα είχε προσωρινή μονάχα σημασία, όσο τα βαθύτερα αίτια θα έμεναν τα ίδια. Γιατί θα ξανάφερναν τα ίδια αποτελέσματα*». Το επαναστατικό Ρώσικο παράδειγμα «*μας ξεμακραίνει από το ανθρωπιστικό ιδανικό και δεν έχει πραγματική μορφωτική σημασία*»[744].

Η μόρφωση, λοιπόν υποστηρίζει ο Αλ. Δελμούζος, θα πρέπει να στοχεύει στην ανάπτυξη του ανθρωπιστικού ιδανικού[745], το οποίο μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την ανάπτυξη της ψυχικής καλλιέργειας, η οποία καταχτιέται αργά με συνεχή αγώνα «*που κάνει το άτομο με τον εαυτό του και η ομάδα με το άτομο και με τον εαυτό της*», ώστε τελικά επιτυγχάνεται ένα «*εξελικτικό ανέβασμα προς τον ελεύθερο άνθρωπο*». Αυτό το «*εξελικτικό ανέβασμα*» θα αλλάξει και τους εξωτερικούς όρους και τότε «*μονάχα τέτοια αλλαγή έχει μόνιμη αξία*»[746].

Ο Αλ. Δελμούζος δηλώνει την άγνοια του για το αν η ανθρωπότητα τελικά θα πετύχει «*τέτοιο ιδανικό*», όμως δηλώνει πως για ένα πράγμα είναι σίγουρος ότι «*η προσπάθεια γι' αυτό έχει αληθινή μορφωτική δύναμη και υψώνει και το άτομο και το σύνολο*». Στη συνέχεια, ο Αλ. Δελμούζος ξεκαθαρίζει ότι η επίτευξη αυτού του ιδανικού δεν είναι «*το*

---

[742] *Στο ίδιο*, σσ. 168-169.

[743] *Στο ίδιο*, σ. 169.

[744] *Στο ίδιο*, σ. 169.

[745] Υποστηρίζει ο Αλ. Δελμούζος πως «*ο καθολικός ανθρωπισμός είναι ένα μακρινό ιδανικό και πως ο μόνος δρόμος γι' αυτό είναι η εντατική ψυχική καλλιέργεια μέσα στις εθνικές ομάδες*», *Στο ίδιο,* σ. 173.

[746] *Στο ίδιο*, σσ. 171-172.

σβήσιμο κάθε διαφοράς σε άτομα και ομάδες», όπως θα το έβλεπαν προφανώς οι μαρξιστές για να επιτευχθεί μια ομονοούσα αταξική ανθρωπότητα, αλλά ακριβώς το αντίθετο, δηλαδή ο στόχος είναι η επίτευξη μιας «*πλουσιώτατης ποικιλίας*» και μιας «*εντατικής εσωτερικής καλλιέργειας*», η οποία θα πετυχαίνει μια ομονοούσα και ελεύθερη ανθρωπότητα[747]. Μια ανθρωπότητα πλουραλιστική και ανεκτική στη διαφορετικότητα και στην πολυπολιτισμικότητα.

5.4.2.1.2 Ταξική (εθνικιστική ή προλεταριακή) μόρφωση

Ο Γ. Κορδάτος απαντώντας στα όσα πρεσβεύει ο Αλ. Δελμούζος περί εθνικών στοιχείων που προϋπάρχουν στο παιδί και που θα πρέπει η εθνική μόρφωση να καλλιεργεί, γράφει πως ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζει ότι το Ελληνόπουλο «*έχει δική του ιδιοσυγκρασία ψυχική, την ιδιοσυγκρασία της φυλής. Δηλαδή; 'Είμαι Έλλην το καυχώμαι ξέρω την καταγωγή μου;' Κάτι τέτοιο θέλει να πει αν και μας δηλώνει πως δεν έχει καλά μελετηθή στην Ελλάδα το παιδί. Μα τότες πώς το Ελληνόπουλο έχει ιδιαίτερα ψυχικά και σωματικά χαρακτηριστικά; Ας είναι. Θέλομε να ρωτήσωμε τον φίλο μας Δελμούζο, το διαλεκτό, παιδαγωγό, γιατί του αναγνωρίζομε και προσόντα και πίστη και ειλικρίνεια σ' αυτά που λέει: Και θα τον ρωτήσομε με πάσα ειλικρίνεια, όταν λέει παιδί: γερμανόπουλο, ελληνόπουλο, ιταλόπουλο, φελλαχόπουλο κλπ. ανεξάρτητα από τα εθνικά συστατικά του χαρακτήρα τους (που βέβαια δεν τα αρνιέμαι) η έννοια αυτή αποτελεί μια και μόνη αντικειμενική μονάδα; Δηλαδή θέλω να πω μέσα σε οποιαδήποτε κοινωνία ή πολιτεία τα παιδιά αποτελούν ένα ομοιόμορφο σύνολο για τον παιδαγωγό; Το χωριατόπαιδο έχει τις ίδιες κλίσεις, τις ίδιες τάσεις, την ίδια ψυχική και σωματική ανάπτυξη με το παιδί των πόλεων; Κι' ακόμα μέσα σε μια μεγαλούπολη τα εργατόπαιδα δεν ξεχωρίζουν απ' τα πλουσιόπαιδα; Ένας παιδαγωγός δεν πρέπει έτσι ν' αντικρίζει το ζήτημα; Αυτό πιστεύομε εμείς*»[748]. Υπαινίσσεται ο Γ. Κορδάτος ότι τελικά η μόρφωση που δίνεται είναι εθνικιστική («*Είμαι Έλλην το καυχώμαι ξέρω την καταγωγή μου;' Κάτι τέτοιο θέλει να πει*») και όχι εθνική, άλλωστε τα παιδιά έχουν στοιχεία προϋπάρχοντα εθνικά όμως έχουν και κοινωνικά στοιχεία διαφορετικά στο ίδιο το έθνος («*μέσα σε μια μεγαλούπολη τα εργατόπαιδα δεν ξεχωρίζουν απ' τα πλουσιόπαιδα;*») επομένως δεν είναι δυνατόν αν καλλιεργούμε τα εθνικά μόνο στοιχεία να έχουμε μια εξισωτική μόρφωση εθνική, αλλά ανάλογα και με τα κοινωνικά χαρακτηριστικά τους τα παιδιά αναπτύσσονται και γι' αυτό διαφέρουν. Για τον ίδιο λόγο δεν μπορεί να υπάρξει εθνική μόρφωση αλλά μόνο μόρφωση ταξική, που υπαγορεύεται από την άρχουσα τάξη για να μορφώνει κατά βάση τα παιδιά της. Λέει επακριβώς ο Γ. Κορδάτος: «*Εθνική μόρφωση θα πει το σχολείο να μορφώσει όλο το λαό, όλες τις τάξεις. Τέτοιο πράμα δεν έγινε πουθενά και ούτε μπορεί να γίνει*»[749].

---

[747] *Στο ίδιο*, σσ. 170-172.

[748] Κορδάτος Γ., «Βιβλία και κριτική: 'Δημοτικισμός και παιδεία'», π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1927, τχ. 4 (1 Μαρτίου), σ. 134.

[749] *Στο ίδιο*, σ. 135.

Ο Αλ. Δελμούζος έχει απαντήσει ήδη ως εξής: Ένας δάσκαλος που στέκεται πάνω από «*κοινωνικές αντιθέσεις και κόμματα* (…) *δε θα βλέπη εμπρός του πλούσια και φτωχά παιδιά, μα δυνάμεις εθνικές και γενικά ανθρώπινες, το μέλλον δηλαδή και την προκοπή του τόπου του. Κι ένα από τα σπουδαιότερα αιτήματά του για την κρατική παιδεία θα είναι να κρατή όλα τα παιδιά ως την εποχή που μπορούν να κυβερνήσουν κάπως τον εαυτό τους, και να δίνη τα μέσα στον καθένα για να μορφώνεται σύμφωνα με την ιδιοφυΐα του και την ικανότητα του, χωρίς να εμποδίζεται από την κοινωνική και την οικονομική του θέση. Η αντίληψη πως τέτοια αιτήματα ριζικά και άλλα παρόμοια δεν μπορούν να μπουν σε πράξη αμέσως και όλα μονομιάς μα σιγά σιγά και με τον καιρό, θα τον κάμη να πατά στερεά στη πραγματικότητα και να ξέρη τι θα ζητήση κάθε φορά*»[750].

Ο Κ. Βάρναλης με τη σειρά του κατηγορεί και εξισώνει τελικά τον καθαρευουσιανισμό του Χατζηδάκη με τον δημοτικισμό του Δελμούζου, γράφοντας: «*Το κλασσικό ιδανικό του κ. Χατζηδάκη και το δημοτικιστικό του κ. Δελμούζου τείνουν στο ίδιο τέρμα τη δημιουργία ικανών και πειθαρχικών οργάνων της άρχουσας τάξης*»[751], και μάλιστα, ο Κ. Βάρναλης, προχωρά πιο πέρα και λέει πως «*ο δημοτικισμός είναι καταλληλότερο όπλο κυριαρχίας*»[752].

Ο Κ. Βάρναλης υποστηρίζει ότι «*ένας γενικός τρόπος φαντασίας, σκέψης και συναίσθησης κυριαρχεί κάθε εποχή κι επιβάλλεται στο άτομο*»[753], και βεβαίως όλες αυτές «*οι ιδέες, οι πίστες κτλ., που έχουν οι λαοί είναι όχι αυθόρμητες (γιατί ο ελλ. λαός δεν είναι αυθόρμητα καθαρευουσιάνος, 'η εθνική συνείδηση'!-) αλλ' αποτελέσματα της διδασκαλίας της κυρίαρχης τάξης*». Έτσι λοιπόν συμβαίνει και σήμερα με την καθαρεύουσα και την δημοτική γλώσσα, η καθαρεύουσα επιβάλλεται ως καθολική ανάγκη επειδή «*η εθνική μόρφωση, είναι μόρφωση ταξική και σήμερα η άρχουσα τάξη θέλει την καθαρεύουσα, άρα κι ο λαός, που δεν έχει ούτε θέληση ούτε ατομικότητα ούτε συνείδηση συμφέροντος, αλλ' είναι παθητική μάζα, μάζα υποταγής που υπερασπίζεται τη θέληση (συνειδητή ή τυφλή) των αφεντάδων του, που πρέπει να το ξέρη ο κ. Δ., πως όταν ζητά μόρφωση εθνική, ζητά μόρφωση αστική. Κι όταν οι Ρούσσοι θέλουν μόρφωση προλεταριακή, εφαρμόζουν πρόγραμμα αντιταξικό*»[754].

Με την προηγούμενη λογική του ο Κ. Βάρναλης συμπεραίνει: «*Όταν λοιπόν ο κ. Χατζηδάκης λέη, πως γλώσσα των νέων Ελλήνων είναι η καθαρεύουσα, γιατί αυτήν θέλει η εθνική συνείδηση. Κι όταν ο κ. Δ. λέη ότι η εθνική μόρφωση είναι ανάγκη καθολική, σκέφτονται με τον ίδιο τρόπο, δηλ. αρνητικά. Γιατί αυτός ο τρόπος σκέψης προϋποθέτει για δεδομένο, πως οι μάζες έχουν ωρισμένη λεύτερη θέληση, πως ό,τι πιστεύουν, το δημιουργούνε μοναχές και ανεπηρέαστα. Αν αυτή η*

---

[750] Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, *ό.π.*, σσ. 175-176.

[751] Βάρναλης Κ., «Νεοελληνική πραγματικότητα και μαγεία», π. *Αναγέννηση*, 1927, τχ.7 (Μάρτιος), σ. 390.

[752] *Στο ίδιο*, σ. 395.

[753] *Στο ίδιο*, σ. 392.

[754] *Στο ίδιο*, σ. 397.

θεωρητική αρχή είναι σωστή, τότες ο κ. Δ. είναι υποχρεωμένος να παραδεχτή, πως ο κ. Χατζηδάκης έχει δίκιο, όταν δικαιώματα της καθαρεύουσας τα βγάζη από την κοινή συνείδηση των Ελλήνων, δηλ. από το εθνικόν εγώ! Που θα πη: νεοελληνική πραγματικότητα δεν είναι η δημοτική γλώσσα, που λαός τη μεταχειρίζεται. Αν όμως ο κ. Δ. δεν τολμά ν' ακολουθεί ως αυτού τις συνέπειες των θεωρητικών του σφαλμάτων, τότες είναι υποχρεωμένος να πάψη να ισχυρίζεται, ότι άμα μια γάτα είναι χρωματισμένη γαλάζια, πως βάφηκε μοναχή της και πως το χρώμα της αυτό εκφράζει τη λεύτερη θέλησή της, τη συνείδηση της … φυλής της, ενώ εκφράζει απλούστατα τη συνείδηση του αφέντη της»[755]. Εδώ όπως παρατηρούμε ο Κ. Βάρναλης υποστηρίζει ότι οι μάζες δεν έχουν ελεύθερη θέληση, αλλά αποκτούν ή τους επιβάλλεται η θέληση (η ιδεολογία) της άρχουσας τάξης.

5.4.2.2 Σχολείο

5.4.2.2.1 Γενικά

Ο Δημ. Γληνός σε πέντε άρθρα του που δημοσιεύει στο περιοδικό *Διδασκαλικό Βήμα* με θέμα: «*Ο Δημοτικισμός και η τύχη του Δημοτικού Σχολείου*»[756], κάνει μια ιστορική ανασκόπηση του Δημοτικού Σχολείου γράφοντας: «*Το δημοτικό σχολείο είναι δημιούργημα των νεωτέρων χρόνων,* (…) *δεν υπάρχει πουθενά πριν από το 16ο αιώνα μ.Χ. Η γένεσή του οφείλεται στην εξέλιξη της νεώτερης ευρωπαϊκής κοινωνίας και του νεώτερου πολιτισμού.* (…) *Το δημοτικό σχολείο γεννιέται τη στιγμή, που αρχίζει να παίρνη συνείδηση του εαυτού της και να αισθάνεται μορφωτικές ανάγκες η νέα κοινωνική τάξη, που άλλαξε σε τρεις αιώνες μέσα τη μορφή του κόσμου, η αστική τάξη.* (…) *Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον και απαραίτητο για την έρευνά μας να παρακολουθήσωμε την παράλληλη εξέλιξη της αστικής τάξης και του λαϊκού σχολείου*»[757].

Και συνεχίζει ο Δημ. Γληνός : «*Η αστική τάξη φθάνει στο κορύφωμα του απολυτρωτικού της αγώνα, στη Γαλλική Επανάσταση. Και τότε το νέο πια κράτος, εμπνέεται από τη νέα αντίληψη για τη λαϊκή παιδεία. Το Γαλλικό Σύνταγμα του 1791 παρέχει την ακόλουθη διάταξη. 'Θα δημιουργηθή και οργανωθή δημόσια εκπαίδευση, κοινή για όλους του πολίτες, και δοσμένη δωρεάν, με τα στοιχεία της διδασκαλίας τα απαραίτητα σε όλους τους ανθρώπους'*». Επίσης όλο το 17ο αιώνα ο Ratke και ο Comenious στη Γερμανία, ο Montaigne στη Γαλλία διατυπώνουν το ίδιο αίτημα: *«Μητρική γλώσσα και πράγματα αντί λέξεων»*[758].

---

[755] *Στο ίδιο*, σ. 398.

[756] Γληνός Δημ., «Ο Δημοτικισμός και η τύχη του Δημοτικού Σχολείου», π. *Διδασκαλικό Βήμα*, αρ. 70 (14 Μαρτίου 1926) σσ. 5-6, αρ. 71 (21 Μαρτίου 1926) σσ. 5-6, αρ. 72 (28 Μαρτίου 1926) σσ. 5-6, αρ. 73 (4 Απριλίου 1926) σσ. 5-6 και αρ. 74 (11 Απριλίου 1926) σσ. 5-6.

[757] Γληνός Δημ., Ο Δημοτικισμός και η τύχη του Δημοτικού Σχολείου, π. *Διδασκαλικό Βήμα*, αρ. 70 (14 Μαρτίου 1926) σσ. 5-6.

[758] Γληνός Δημ., Ο Δημοτικισμός και η τύχη του Δημοτικού Σχολείου, π. *Διδασκαλικό Βήμα*, αρ. 71 (21 Μαρτίου 1926) σ. 5.

Το δημοτικό σχολείο, συμπληρώνει σε άλλο σημείο ο Δημ. Γληνός, «*άρχισε με μια κυρίως βασική απαίτηση. Να μαθαίνη στα παιδιά τη μητρική τους γλώσσα. Σχολείο της μητρικής γλώσσας πρωτονομάστηκε*». Στην αρχή το δημοτικό σχολείο ήταν επαναστατικό, όμως γρήγορα έγινε δεχτό από όλους. Αργότερα το μορφωτικό ιδανικό του λαϊκού σχολείου γίνεται συνθετότερο και διατυπώνεται η «*θεωρία του μορφωτικού minimum*», δηλαδή «*πρέπει ο κάθε πολίτης από το σύνολο του ανθρώπινου πνευματικού θησαυρού, θρησκεία, ιστορία, μαθηματικά, φυσικές επιστήμες, να παίρνει το απολύτως αναγκαίο ελάχιστο ποσό*». Αυτό το μορφωτικό minimum «*οι συντηρητικοί, οι οπισθοδρομικοί, οι αριστοκρατικοί το θεωρούσαν για όριο, για φραγμό, στη μόρφωση και του μαθητή και του δασκάλου*», ενώ «*οι προοδευτικοί, οι ριζοσπάστες, οι δημοκρατικοί σε όλες τις πολιτισμένες χώρες αναγνώριζαν, ότι το όριο αυτό επιβάλλεται μόνο από λόγους αδυναμίας ή των παιδιών να μείνουν πολλά χρόνια στο σχολείο ή της πολιτείας και των δήμων να κάμουν τις αναγκαίες δαπάνες. Γι' αυτό ολοένα ζητούν μεγαλύτερες δαπάνες για τη λαϊκή παιδεία*». Στα μέσα του 19ου αιώνα με την ανάπτυξη του τεχνικού πολιτισμού και τις οικονομικές αντιθέσεις που δημιουργεί «*υψώνεται απέναντι στη νέα κυρίαρχη τάξη με συνείδηση δικαιωμάτων όλος ο απόκληρος κόσμος. Και τότε συνειδητοποιείται και μια άλλη αλήθεια: ότι το σχολείο παρ' όλη του την πρόοδο είναι σχολείο αποκληρωτικό. Ότι η παιδεία, όπως είναι ωργανωμένη ευνοεί, μεγαλώνει, στερεοποιεί τις ταξικές αντιθέσεις, αντί να τις υπερνικά'».* Στη συνέχεια, ο Δημ. Γληνός συνοψίζει τα εξής: α) «*Το αριστοκρατικό και ολιγαρχικό πνεύμα σε κάθε μορφή του είναι αντίθετο προς την ανάπτυξη του λαϊκού σχολείου*», β) «*Το λαϊκό σχολείο αναπτύχθηκε κυριώτατα ως σχολείο ταξικό. Άμεσο συμφέρον στην ανάπτυξη του είχε μόνο η μεγάλη μάζα του λαού, τα 90% κατά μέσον όρο σε όλες τις πολιτισμένες χώρες του κόσμου, που τα παιδιά των μόνο σαυτό το σχολείο πηγαίνουν. Το ενδιαφέρον της κυρίαρχης αστικής τάξης είναι μόνο έμμεσο. Ο λαός έχει απόλυτο συμφέρον να ζητή ολοένα μεγαλύτερη ανάπτυξη του λαϊκού σχολείου, ως σχολείου δικού του*», γ) «*Τα σχολεία της μέσης παιδείας, όπως και τα Πανεπιστήμια, αναπτύχθηκαν και αυτά ως σχολεία ταξικά, δηλαδή υπηρετούν την κυρίαρχη τάξη*», δ) «*Το λαϊκό σχολείο στηρίζεται στην καλλιέργεια της μητρικής γλώσσας, το αριστοκρατικό σχολείο στην καλλιέργεια της αρχαίας ή της αρχαΐζουσας γλώσσας*», ε) «*Η ταξική μορφή των σχολείων σήμερα πια θεωρείται ολότελα αντιδημοκρατική. (…) Η παιδεία πρέπει να γίνη ολότελα δημοκρατική. Συμπέρασμα: Όλα τα μέσα της παιδείας σχολική οργάνωση, μόρφωση των δασκάλων, προγράμματα, συστήματα προαγωγής των μαθητών, ευκολίες για τη φοίτηση των παιδιών, πρέπει να τείνουν προς το δημοκρατικό ιδανικό*»[759].

Στο τελευταίο του πέμπτο άρθρο, ο Δημ. Γληνός, με βάση τα πορίσματα της ιστορικής ανασκόπησης που έχει κάνει στα προηγούμενα άρθρα του, εξετάζει το ελληνικό σχολείο βλέποντας «*ότι στη γενική*

---

[759] Γληνός Δημ., «Ο Δημοτικισμός και η τύχη του Δημοτικού Σχολείου», π. *Διδασκαλικό Βήμα*, αρ. 73 (4 Απριλίου 1926) σσ. 5-6.

κοινωνική εξέλιξη παρουσιάζονται και εδώ [στο ελληνικό σχολείο] *ανάλογοι σταθμοί*». Και καταλήγοντας στο σύγχρονό του δημοτικό σχολείο, υποστηρίζει ο Δημ. Γληνός, ότι «*δεν είναι δημοτικό σχολείο, δεν είναι λαϊκό σχολείο* (…) [γιατί] *το βασικό διακριτικό γνώρισμα του λαϊκού σχολείου, είναι η διδασκαλία της μητρικής γλώσσας. Μ' αυτό το σύμβολο γεννήθηκε στο λαϊκό σχολείο στις νεώτερες κοινωνίες και χωρίς αυτό δε μπορεί να νοηθή. Ενώ το δικό μας λαϊκό σχολείο έως τα 1917 και από τα 1920-1923 και από το ευλογημένο έτος 1926, καθώς φαίνεται, αγνοούσε, αγνοεί και θα επιμένη να αγνοή τη νεοελληνική μητρική γλώσσα*». Και καταλήγει, ο Δημ. Γληνός, αφενός στο ότι: «*Το δημοτικό στη συνείδηση της άρχουσας τάξης στην Ελλάδα, στη συνείδηση των γραμματισμένων και των ίδιων των δασκάλων ως πριν λίγα χρόνια στέκεται μόνο ως προγυμνάσιο. Παίρνει 'εκ των άνω' τον υπαρκτικό λόγο του. Το ταξικό λαϊκό σχολείο δεν αναπτύχθηκε σε μας ακόμη, πολύ λιγώτερο φυσικά το υπερταξικό. Ο λαός δεν έχει ακόμη παιδεία στην Ελλάδα*», και αφετέρου ότι «*ο Δημοτικισμός έρχεται να ιδρύση το δημοτικό Σχολείο στην Ελλάδα. Και η τύχη του δημοτικού σχολείου είναι απόλυτα ταυτισμένη με την τύχη του Δημοτικισμού. Ας μη γελιούνται γι' αυτό οι δάσκαλοι και ας μη ξεπλανεύωνται. Λαϊκή παιδεία χωρίς τη γλώσσα του λαού δεν μπορεί να υπάρξη*»[760].

5.4.2.2.2 Υπερταξικό (εθνικό)–αταξικό σχολείο ή Ταξικό (αστικό ή προλεταριακό) σχολείο

Ο Αλ. Δελμούζος ξεκινώντας τις ομιλίες του στη *Φοιτητική Συντροφιά* ξεκαθαρίζει την άποψή του για την ανάγκη η Ελλάδα να «*αποχτήση ένα από τα σημαντικώτερα μέσα για την προκοπή της, το δικό της σχολείο*», έτσι «*ο λαός, το έθνος θα μπορεί να μορφώνεται*». Ένα σχολείο, που όπως υποστηρίζει ο Αλ. Δελμούζος, πρέπει να είναι «*πραγματικά νεοελληνικό*», να στηρίζεται δηλαδή στη νεοελληνική πραγματικότητα. Η δημιουργία, λοιπόν, αυτού του σχολείου είναι ένα «*ζήτημα λαϊκό, εθνικό*», για το οποίο κραυγάζει και πονάει ένας ολόκληρος λαός που «*δεν μπορεί ν' αρνηθή τον εαυτό του*». Και συνεχίζοντας ο Αλ. Δελμούζος σημειώνει ότι δεν μπορεί να κανονισθεί το ζήτημα αυτό έτσι «*αυθαίρετα από τον Α ή τον Β κυβερνήτη, υπουργό, γλωσσολόγο ή παιδαγωγό*» παρά μόνο σύμφωνα με ένα «*κατηγορικό πρέπει*», με μια «*κατηγορική προσταγή*». Μέσα από την προηγούμενη θέση του, ο Αλ. Δελμούζος, δείχνει την καντιανή φιλοσοφική του καταβολή περί «*κατηγορικής προσταγής*»[761], η οποία καθορίζει την άποψή του για το σχολείο, το οποίο πρέπει να είναι εθνικό, νεοελληνικό και να βασίζεται πάνω στο δημοτικισμό ο οποίος χρόνια τώρα ανασταίνεται «*σιγά σιγά μέσα από τη λαϊκή ψυχή*» και την οποία συγχρόνως ανασταίνει[762].

---

[760] Γληνός Δημ., «Ο Δημοτικισμός και η τύχη του Δημοτικού Σχολείου», π. *Διδασκαλικό Βήμα*, αρ. 74 (11 Απριλίου 1926), σσ. 5-6.

[761] Δηλαδή, ο απόλυτος ηθικός νόμος που προϋπάρχει ως μια έμφυτη τάση του ανθρώπου, και ο οποίος καθορίζει, το καθήκον -το πρέπει- και προστάζει για την εκπλήρωσή του.

[762] Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, *ό.π.*, σ. 12.

Στη δεύτερη ομιλία του, ο Αλ. Δελμούζος, υποστηρίζει κατηγορηματικά ότι η διοίκηση και η οργάνωση της παιδείας μας, αλλά και το πρόγραμμα του Δημοτικού Σχολείου δεν στηρίζονται στη «*σύγχρονη πραγματικότητα*» του τόπου μας και χρειάζονται αλλαγή. Το ίδιο ισχύει για τον Αλ. Δελμούζο και με το πρόγραμμα του Γυμνασίου, που περιγράφει στην τρίτη ομιλία του και το οποίο ομοίως δεν στηρίζεται στη σύγχρονη «*ζωντανή νεοελληνική πραγματικότητα*». Ίδιο συμπέρασμα (περί μη συμφωνίας με τη σύγχρονη πραγματικότητα) βγάζει ο Αλ. Δελμούζος και στην τέταρτη ομιλία του, ως προς την μέθοδο και τη σχολική ζωή στο ελληνικό σχολείο της εποχής του[763].

Ανακεφαλαιώνοντας ο Αλ. Δελμούζος καταλήγει στα εξής: Η ελληνική παιδεία δεν «*στηρίζεται στη σύγχρονη, τη ζωντανή νεοελληνική πραγματικότητα*», άρα «*παιδεία πραγματική δεν υπάρχει σήμερα στην Ελλάδα*». Χρειάζεται, λοιπόν, να υπάρξει ένα σχολείο «*σωστό, αληθινά δικό μας, εθνικό*» στηριζόμενο στο δημοτικισμό[764].

Ο Αλ. Δελμούζος σημειώνει στη συνέχεια: «*Πάμε στην οργάνωση της παιδείας* (…) *εδώ δε θα ζητήσωμε βέβαια από την οργάνωση των σχολείων μας ό,τι θα ζητούσε όποιος δε θέλει την παιδεία απλό υπηρετικό όργανο της κοινωνίας και του πολιτισμού της, μα και όργανο εξυψωτικό. Σε τέτοιο κριτήριο δεν αντέχει η οργάνωση των σχολείων ούτε και σε κράτη πολύ πιο προχωρημένα από το δικό μας*»[765]. Θέλει την παιδεία ο Αλ. Δελμούζος «όργανο εξυψωτικό» της κοινωνίας και του πολιτισμού της.

Παρακάτω συνεχίζει ως προς την οργάνωση της παιδείας να διαπιστώνει πως «*όλο το σχολικό μας σύστημα υπηρετεί μονάχα τα 4 ή 5 παιδιά του χωριού που φιλοδοξούν να γίνουν επιστήμονες, κι αυτά πάλι τα υπηρετεί στραβά και ανάποδα, ενώ τ' άλλα τ' αφήνει αμόρφωτα, μισομορφωμένα, ανίκανα για τη ζωή. Ένα σύστημα αντίθετο όχι μόνο με τις ανάγκες της κοινωνίας και των επαγγελμάτων, αλλά και των παιδιών*»[766].

Και επιμένει ο Αλ. Δελμούζος δίνοντας κατά την άποψή του στο σκοπό του Σχολείου και της Παιδείας: «*Σκοπός της παιδείας δεν είναι να υπηρετήση μόνο δουλικά την κοινωνία, μα και να την υψώση. Είναι ένας από τους πιο σημαντικούς παράγοντες για την κοινωνική και την εθνική προκοπή. Για να το κατορθώση όμως αυτό, πρέπει από τις διάφορες ιδέες και συνήθειες που υπάρχουν σ' έναν τόπο να διαλέξη και να προτιμήση όσες ταιριάζουν με το σκοπό της αγωγής. Έτσι και από τα δυό αντίθετα εκπολιτιστικά ρεύματα που αγωνίζονται ποιο να νικήση, έχει και το δικαίωμα και το χρέος να υποστηρίξη συνειδητά εκείνο που στηρίζεται σε ζωντανή βάση, που είναι γονιμώτερο και πιο σύμφωνο με την προοδευτική εξέλιξη του εθνικού συνόλου και του πολιτισμού του*». Έτσι λοιπόν ανάμεσα στις δυό αντίθετες παραδόσεις που διχάζουν το νεοελληνικό πολιτισμό, τη λόγια και τη δημοτική, θα πρέπει να

---

[763] Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, *ό.π.*, σσ. 37-66 (β' ομιλία), σσ. 68-99 (γ' ομιλία) και σσ. 100-137 (δ' ομιλία).

[764] Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, Αθήνα, *ό.π.*, σ. 141.

[765] *Στο ίδιο*, σ. 39.

[766] *Στο ίδιο*, σσ. 43-44.

επιλεχθεί η δεύτερη η οποία υποστηρίζει αυτή την προοδευτική εξέλιξη[767].

Ο αντίλογος του Γ. Κορδάτου στο πιο πάνω επιχείρημα του Αλ. Δελμούζου έχει ως εξής: «*Σκοπός της παιδείας* [άρα και του σχολείου] *δεν είναι (σε κανένα μέρος του κόσμου) να υπηρετήση δουλικά την κοινωνία παρά μόνο την άρχουσα τάξη. Γι' αυτό το σχολείο δεν μπορεί να διαλέγει όσες ιδέες ταιριάζουν στο σκοπό της αγωγής, αλλά παίρνει εκείνες που ταιριάζουν με τα ταξικά συμφέροντα της τάξης που κυβερνάει. Η ιστορία της Παιδαγωγικής τα λέει αυτά κύριε Δελμούζο. Και σας ρωτάμε γιατί καταδιώχτηκεν ο 'Αιμίλιος' του Ρουσσώ; Γιατί παραγνωρίστηκεν η μεγάλη αξία του Πεσταλότζη από την εκκλησία και τη Φεουδαρχία; Γι' αυτό όταν λέει δογματικά: 'Τι σκοπό έχει το γυμνάσιο; Να δώση μια ανώτερη γενική μόρφωση με βάση τον κλασσικισμό' πρέπει για νάχει νόημα το περιεχόμενο του ορισμού του να προσθέσει και τούτο '… να δώση μια ανώτερη γενική μόρφωση στα παιδιά της άρχουσας τάξης'*»[768].

Και σε άλλο σημείο ο Γ. Κορδάτος επιμένει πως «*το σχολείο είναι ένα ταξικό όργανο και ήταν τέτοιο πάντα στα χέρια της άρχουσας τάξης. Εθνική μόρφωση θα πει το σχολείο να μορφώσει όλο το λαό, όλες τις τάξεις. Τέτοιο πράμα δεν έγινε πουθενά και ούτε μπορεί να γίνει. Από τα χίλια παραδείγματα που μπορώ να φέρω, σημειώνω ένα. Αν και φωνάζουν τώρα τελευταία στον τόπο μας οικονομίες, κλειούνε δημοτικά σχολεία και φτιάνουν νέα γυμνάσια. Μόνον για τα σχολεία τα δημοτικά της Μακεδονίας κάπως δείχνουν ενδιαφέρον οι κυβερνώντες μας κι αυτό γιατί εκεί υπάρχουν ξένοι πληθυσμοί και θέλουν να τους αφομοιώσουν*»[769].

Παρακάτω ο Αλ. Δελμούζος συνεχίζει να αναλύει την άποψή του για το σκοπό της παιδείας: «*Από την παιδεία όμως γυρεύομε κάτι παραπάνω παρά να ετοιμάζη μονάχα τα παιδιά για τη ζωή, γυμνάζοντας τις ενεργητικές τους ικανότητες και συνηθίζοντάς τα να πειθαρχούν. Το σχολείο δεν το θέλομε μόνο να υπηρετή το άτομο, την κοινωνία και το εθνικό σύνολο, μα και να τα υψώνη, να είναι ένα από τα σπουδαιότερα μέσα για την ατομική και τη συνολική προκοπή. Για να πετύχη όμως αυτό το σκοπό, πρέπει να ετοιμάση το άτομο έτσι που να μπορή αργότερα να σταθή στερεά στα δικά του πόδια*»[770]. Εδώ βέβαια ο Αλ. Δελμούζος εννοεί το σχολείο να υψώνει τον άνθρωπο, να τον κάνει να μπορεί να στέκεται στα δικά του πόδια, δηλαδή να τον κάνει έναν άνθρωπο ελεύθερο και αυθύπαρκτο.

Το σχολείο, λοιπόν, υποστηρίζει ο Αλ. Δελμούζος είναι «*ένα από τα σπουδαιότερα όργανα*» της εθνικής μόρφωσης, για το λόγο αυτό θα «*πρέπει να είναι σχολείο του συνόλου και όχι ορισμένης κοινωνικής τάξης*»[771].

---

[767] *Στο ίδιο*, σσ. 69-70.

[768] Κορδάτος Γ., «Βιβλία και κριτική: 'Δημοτικισμός και παιδεία'», π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1927, τχ. 4 (1 Μαρτίου), σ. 134.

[769] *Στο ίδιο*, σ. 135.

[770] Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, Αθήνα, *ό.π.*, σ. 112.

[771] *Στο ίδιο*, σσ. 174-175.

Έτσι το σχολείο και ο δάσκαλος πρέπει να στέκονται πάνω από «*κοινωνικές αντιθέσεις και κόμματα*», και να κοιτάζουν μόνο το καλό του μαθητή («*να δίνη τα μέσα στον καθένα για να μορφώνεται σύμφωνα με την ιδιοφυΐα του και την ικανότητα του*») και συνεπώς του έθνους[772].

Στη συνέχεια, ο Αλ. Δελμούζος για να ενισχύσει τις απόψεις του αναφέρει συγκριτικά τι συμβαίνει στην παιδεία της Σοβιετικής Ρωσσίας: «*Σύμφωνα με το κήρυγμα αυτό* [το κομμουνιστικό] *βλέπομε να κανονίζεται και ολόκληρο το σχολικό σύστημα στη Ρωσσία. Στα 'επίσημα προγράμματα της σοβιετικής δημοκρατίας', διαβάζομε στην εισαγωγή:'.. Ο Lenine με το ξάστερο μυαλό του και τη χαρακτηριστική του δύναμη έλεγε: …Πραγματικά το σχολείο έγινε στα χέρια των αστών όπλο για να κρατούν την εξουσία. Ήταν βαθιά ποτισμένο από το αστικό πνεύμα με το σκοπό να δίνη στους κεφαλαιοκράτες υπάκουους και έξυπνους εργάτες… Ένα σπουδαίο σημείο στον αγώνα που κάνομε τώρα, είναι η δημόσια παιδεία. Και μέσα στο σχολείο πρέπει να ρίξωμε την αστική τάξη, και το λέμε ανοιχτά πως το σχολείο έξω από τη ζωή, έξω από την πολιτική, είναι ψέμα και υποκρισία… Σκοπός της γενιάς μας ήταν να ρίξη τους αστούς. Έπρεπε λοιπόν να τους κρίνωμε, να θρέψωμε στις μάζες το μίσος γι' αυτούς, και να τους μορφώσωμε την ταξική συνείδηση και την ικανότητα να οργανώσουν τις εργατικές δυνάμεις. Οι σκοποί της νέας γενιάς είναι πολύ πιο σύνθετοι'. Και παρακάτω: 'Η P.C.R. ορίζει σκοπό της δημόσιας παιδείας να βάλη σε πράξη εκείνο που πρώτη η ρωσσική επανάσταση είχε αρχίσει να καταλαβαίνη: Το σχολείο δηλαδή από όπλο της αστικής κυριαρχίας, να γίνη όπλο που θα ρίξη τις κοινωνικές τάξεις, ένα μέσο που θα χτίση την κομμουνιστική κοινωνία'. Έτσι το σχολείο το σκλαβώνουν χωρίς κανένα πρόσχημα στην πολιτική. Η κυρίαρχη τώρα εργατική τάξη κανονίζει μεθόδους και σχολικά προγράμματα σύμφωνα με τα συμφέροντα και τις ιδέες της. Πολλές καταχτήσεις του πολιτισμού, πολλές ακόμα ανθρωπιστικές αξίες πετιούνται σαν κάτι άχρηστο και επικίνδυνο στη εργατική ζωή και ψυχολογία, και η επιστήμη γίνεται κόμμα*»[773]. Ο Αλ. Δελμούζος λοιπόν αναφέρει ότι οι κομμουνιστές πιστεύουν ότι πρέπει το σχολείο «*από όπλο της αστικής κυριαρχίας, να γίνη όπλο που θα ρίξη τις κοινωνικές τάξεις*», δηλαδή το αστικό ταξικό σχολείο να μετατραπεί σε ένα σχολείο το οποίο θα καταργήσει τις κοινωνικές τάξεις, σ' ένα αταξικό σχολείο μέσα σε μια αταξική κοινωνία. Όμως αυτός, ο Αλ. Δελμούζος, πιστεύει ότι τελικά στην προσπάθεια τους αυτή το σχολείο σκλαβώνεται στην πολιτική και γίνεται όχι ένα αταξικό σχολείο αλλά ένα σχολείο ταξικό προλεταριακό, το οποίο απορρίπτει πολιτισμούς, ανθρωπιστικές αξίες και στρατεύει την επιστήμη στην υπηρεσία του κόμματος.

Ο Γ. Κορδάτος εκδίδει το βιβλίο του «Δημοτικισμός και Λογιοτατισμός»[774], στο οποίο αντικρούει τις απόψεις του Αλ. Δελμούζου για το σχολείο σημειώνοντας: Ο Αλ. Δελμούζος «μ*ε όλους του τους*

---

[772] *Στο ίδιο*, σσ. 175-176.

[773] *Στο ίδιο*, σσ. 159-160.

[774] Κορδάτος Γ., *Δημοτικισμός και Λογιοτατισμός*, Αθήνα, εκδ. Μπουκουμάνης, 4η έκδ., 259σ.

ουτοπιστικούς δογματισμούς για τη δήθεν 'ελληνική πραγματικότητα', στο βάθος (χρονολογικά ύστερα από τη Δίκη του Ναυπλίου) με το να βάλει την παιδεία πάνω από τις τάξεις δεν είναι ένας 'ουδέτερος παιδαγωγός' μα ένας αστός δάσκαλος. Βέβαια ο Δελμούζος μπορεί και σήμερα να λέει πως 'συμπαθεί το σοσιαλισμό'. Πολλές φορές με όσα γράφει και λέει (κυρίως με τη θεωρία του για την 'ανθρωπιστική' παιδεία που πρέπει να καλλιεργεί το κάθε σχολείο) πιστεύει και ο ίδιος πως βρίσκεται πιο κοντά στους κοινωνικούς απόκληρους, παρά στην κυρίαρχη τάξη. Μ' αυτές τις αυταπάτες του (αν είναι αυταπάτες) μοιάζει με μερικούς μεγαλοαστούς που δηλώνουν πως είναι κι αυτοί σοσιαλιστές! Μα το ζήτημα δεν είναι τι λέει ή τι πιστεύει το άτομο Δελμούζος μα: α) αν υπάρχει λαϊκή εκπαίδευση β) αν η 'ελληνική πραγματικότητα' είναι αντικειμενικά τέτοια που τη βλέπει και τη σχεδιάζει ο Δελμούζος και γ) ποια θέση παίρνει ο ίδιος (ως παιδαγωγός) μέσα στην πάλη των κοινωνικών τάξεων. Δε χρειάζεται πολύ φιλοσοφία να καταλάβουμε πως ούτε η αταξική εκπαίδευση υπάρχει μέσα στο σύγχρονο καθεστώς, ούτε η ελληνική πραγματικότητα είναι κανένα ξεχωριστό ελληνικό φρούτο, ούτε ο Δελμούζος (ως παιδαγωγός) στην πάλη των τάξεων παίρνει θέση προλεταριακή»[775].

Και στην υποσημείωση 11 της σ. 152 ο Γ. Κορδάτος σημπληρώνει πως αταξική εκπαίδευση «*μόνο άμα καταργηθούν, λείψουν, (ύστερα από την κοινωνική προλεταριακή επανάσταση και τη δικτατορία του προλεταριάτου) οι κοινωνικές τάξεις, θα υπάρξει*»[776].

[775] *Στο ίδιο*, σσ. 152-153.
[776] *Στο ίδιο*, σ. 169.

5.5 Ανακεφαλαιωτικό συμπέρασμα

Α. Φιλοσοφικό επίπεδο		
Θέματα	**«Ιδεαλιστές (Νεοκαντιανοί)»**	**«Υλιστές (Κομμουνιστές) και ο Δημ. Γληνός»**
Κριτική μεταξύ ιδεαλιστών και μαρξιστών	*Κ. Μπαστιάς:* Αφού έχτισαν οι μαρξιστές ένα «*ατροφικό ξερό λογικό οικοδόμημα*» θεωρούν πως ότι δεν χωρεί μέσα σ' αυτό χαρακτηρίζεται γρήγορα και πρόχειρα ως ιδεαλιστικό και εσύ που το υποστηρίζεις αυτόματα είσαι ιδεαλιστής, μεταφυσικός και όχι «νέτος σκέτος άνθρωπος που ζεις έντονα και ανθρώπινα και που ανήκεις στη ζωή κι όχι σε φαιδρές κατηγόριες.	*Γ. Κορδάτος:* Ο στείρος καντιανισμός του Δελμούζου σε τίποτα δεν μπορεί να τον ωφελήσει. Τον σπρώχνει μόνο στο μυστικισμό και στην ουτοπία.
Ο κλονισμός των αξιών του πολιτισμού	*Αλ. Δελμούζος:* Λίγα χρόνια πριν η νεοελληνική κοινωνία παρουσίαζε σταθερή μορφή στην οργάνωση, στις ανάγκες της και τις διάφορες αξίες. Η εξέλιξή της ήταν αργή και ανεπαίσθητη, βαθμιαία. Τη σταθερότητα όμως αυτή την κλόνισαν μεγάλα γεγονότα, που ήρθαν έξαφνα και απανωτά: πρώτα οι βαλκανικοί πόλεμοι, έπειτα η πολύχρονη παγκόσμια σύγκρουση με τους νέους όρους και τις ανάγκες που γέννησε, ο τεράστιος εσωτερικός διχασμός και τέλος η μικρασιατική καταστροφή και το απότομο μεγάλωμα του μικρού μας πληθυσμού με εκατομμύρια πρόσφυγες. Ένα φαινόμενο μεταπολεμικό παγκόσμιο, που σε μας όμως φανερώνεται πιο έντονο και επικίνδυνο: Η αδιάντροπη υπερτροφία του ατομικισμού που τα σκλαβώνει όλα στο ατομικό συμφέρον, η ανήθικη ευλυγισία και η έλλειψη ανδρισμού και αξιοπρέπειας, η τάση για εύκολη μίμηση και επίδειξη, το τρελό κυνήγημα του νεωτερισμού ή προσκόλληση σε αξίες πεθαμένες πια, είναι κάτι κούφιο και εξωτερικό, ένα επιπόλαιο παιχνιδιάρικο αντίκρισμα της ζωής. *Κ. Μπαστιάς: Ό*λοι -και πολλοί μάλιστα ακαθόριστα και ασύνειδα- νοιώθουν πως ο πολιτισμός δεν είναι κάτι αυθαίρετο και πρόσκαιρο, αλλά ότι με όλα του τα ελαττώματα έχει μια καθολικότερη αξία και ότι η αξία αυτή δεν είναι ταξική αλλά ανθρώπινη κατάχτηση, πως μια και υπάρχει είναι πια ένα κομμάτι κι απ' τον ίδιο τον εαυτό μας που δε γκρεμίζεται, δε μπορεί να σωριαστεί και να σβήσει	*Κ. Βάρναλης:* Ο Αλ. Δελμούζος ως πολιτισμό θεωρεί τις διάφορες εκδηλώσεις της ζωής του ανθρώπου: γλώσσα, επιστήμη, τέχνη, θρησκεία, τεχνικά μέσα, ήθη και έθιμα κτλ., όμως δεν είναι έτσι, γιατί μέσα σ' αυτές θα ζητήσουνε δικαιωματικά να μπούνε και οι φυσιολογικές του εκδηλώσεις. Πολιτισμός είναι το σύνολο των κοινωνικών εκδηλώσεων του ανθρώπου (όχι του ατομικού ανθρώπου, ούτε του καθολικού) μιας ορισμένης εποχής και τόπου. Επίσης δεν υπάρχει η κοινωνία μέσα στον πολιτισμό, αλλ' ο πολιτισμός είναι δημιούργημα της κοινωνίας.
Βουλησιαρχία, ψυχολογισμός (ατομιστική τάση) ή νομοτέλεια και οικονομικό	*Αλ. Δελμούζος:* Ο μόνος δρόμος για τον καθολικό ανθρωπισμό είναι η εντατική ψυχική καλλιέργεια μέσα σε εθνικές ομάδες, χωρίς να υποβαθμίζεται ο οικονομικός παράγοντας, ή να συστήνεται η μοιρολατρία. Η οικονομική βάση και η προσπάθεια για να την καλυτερεύουμε είναι ανάγκη και χρέος και του ατόμου και της ομάδας, και δεν είναι κάτι που δίνεται αλλά που παίρνεται. Το ίδιο και η ψυχική καλλιέργεια δεν έρχεται ουρανοκατέβατη, η μοιρολατρία και η αδράνεια σημαίνουν ψυχικό βάλτωμα. Εκείνο όμως που δεν μπορεί να το χωρέσει ο νους μου, είναι όταν οι μαρξιστές-υλιστές φαντάζονται τον άνθρωπο μονάχα στομάχι, ένα στομάχι	*Γ. Κορδάτος:* Για να κλονιστούν οι καθιερωμένες αξίες δε θα πει πως φταίνε οι κακές ορέξεις των ατόμων. Τα ελατήρια είναι βαθύτερα, πολύ βαθύτερα, που δεν είναι ο τόπος να τα εξετάσουμε εδώ. *Κ. Βάρναλης:* Η νίκη αυτή του δημοτικισμού δεν θα ζητηθεί στην τύχη, στο καπρίτσιο ή το πείσμα των ατόμων. Δεν θα έφτανε η συνείδηση των ποιητών να επιβάλλει την αλήθεια. Για να μπει η αλήθεια αυτή στην κρατική παιδεία, χρειάστηκε ο Ελ. Βενιζέλος, δηλ. η συνείδηση του μεγαλοαστού. Η φωτισμένη συνείδηση της αστικής τάξης κατάλαβε, πως ο δημοτικισμός είναι καταλληλότερο

ς ντετερμινισμός	τεράστιο που χωνεύει μέσα του ολόκληρη τη ζωή. *Κ. Μπαστιάς:* Ο Κ. Μπαστιάς θεωρεί ότι το κοσμογονικό πρόβλημα ('γιατί υπάρχουμε;') έχει τη μεγαλύτερη αξία και γι' αυτό αξίζει να προσπαθούμε για να καταξιώνουμε το ανθρώπινο είδος. Ο μαρξισμός δίνει το μεγαλύτερο βάρος στην επίλυση του κοινωνικο-πολιτικού προβλήματος του ανθρώπου και έτσι κατεβάζει το ανθρώπινο ιδανικό σε ένα απλό πρόβλημα υλικό (πώς να έχουμε κοινωνική δικαιοσύνη και πώς να χορτάσουμε υλικά;). Όμως ο Κ. Μπαστιάς υποστηρίζει ότι 'ουκ επ' άρτω μόνον ζήσεται ο άνθρωπος', και συμπληρώνει παρακάτω, για να ενισχύσει το επιχείρημά του, ότι ο περιορισμός του κομμουνιστικού ιδανικού στην κατάχτηση μόνο υλικών αγαθών μειώνει την ανθρώπινη ύπαρξη **Συμπέρασμα**: Ο Αλ. Δελμούζος πιστεύει ότι μια ισόρροπη ανάπτυξη των οικονομικο-κοινωνικών και των ψυχοπνευματικών παραγόντων θα οδηγήσει άτομα και ομάδες στον καθολικό ανθρωπισμό. Όμως ο Κ. Βάρναλης και ο Γ. Κορδάτος, πιστεύουν ότι οι οικονομικο-κοινωνικοί παράγοντες ['οικονομικός', 'παραγωγικές δυνάμεις (τεχνικές)] καθορίζουν τους ψυχικοπνευματικούς παράγοντες (δηλ. 'ηθικοπνευματικό εποικοδόμημα' και 'διανοητική εξέλιξη') και συντελούν στην εξέλιξη της κοινωνίας. Ή αν το πούμε διαφορετικά: οι ιδέες αλλάζουν ανάλογα με τις αλλαγές που συμβαίνουν στην οικονομία της κοινωνίας.	όπλο κυριαρχίας. Δηλαδή οι οικονομικο-κοινωνικές συνθήκες ωρίμασαν, όταν η μεγαλοαστική τάξη αναπτύχθηκε οικονομικά, συνειδητοποιήθηκε ως τάξη, κατέλαβε την εξουσία και κατόπιν είδε ότι τα συμφέροντά της εξυπηρετούνταν καλύτερα με την καλλιέργεια της δημοτικής γλώσσας. Έτσι όχι μόνο δε ζητάς να αλλάξει η κατάσταση, μα να χειροτερέψει, γιατί όπως είπε ο καταραμένος ο Μαρξ *'Οσο χειρότερα τόσο καλύτερο'*, ώστε να ωριμάσουν γρηγορότερα οι οικονομικο-κοινωνικές συνθήκες για να γίνει δυνατή η αλλαγή της κοινωνίας. *Γ. Κορδάτος:* Η κυβέρνηση του Πάγκαλου ανατράπηκε μόλις οι φίλοι του οι τραπεζικοί, χρηματιστικοί και βιομηχανικοί κύκλοι απέσυραν την ηθική και υλική εμπιστοσύνη τους. Σε κανένα μαρξιστικό βιβλίο δεν έχουν γραφτεί αυτά που ισχυρίζεται ο Δελμούζος περί οικονομισμού, αλλά ότι οι παραγωγικές δυνάμεις (τεχνικές) της κοινωνίας κανονίζουν τη διανοητική εξέλιξη. Πως οι ιδέες αντικαθρεφτίζουν την ίδια την κοινωνία σε ορισμένο στάδιο της εξέλιξης της. Και οι ιδέες αυτές αλλάζουν πότε αργά και πότε γρήγορα μαζί με το άλλαγμα της οικονομίας της κοινωνίας. *Δημ. Γληνός:* Είναι σφαλερή η ιδέα, πως ο πόλεμος γέννησε την κρίση. Τα αίτια είναι οργανικά, προ πάντων οικονομικοκοινωνικά. Ο παγκόσμιος πόλεμος είναι μια μορφή της κρίσης, δεν είναι γενετικό αίτιο. Οι υψηλότερες ιδέες, που συγκινούσαν και χαλιναγωγούσαν τον άνθρωπο έγιναν χονδροειδή προσχήματα άγριου εγωισμού, αρπαχτικής ορμής και υλιστικών διαθέσεων. Πίσω από τα υψηλά ιδανικά, το συμφέρον, η πλουτομανία, η αισχροκέρδεια, ο ηδονισμός. Από τη μια αίματα και θυσίες, από την άλλη αχαλίνωτη κραιπάλη. Η ηθική πίστη των ανθρώπων ραγίστηκε. Η έννοια της θυσίας έμεινε χτήμα των κουτών. Ήταν φυσικό τέτοια αποκάλυψη, που έγινε λίγο πολύ συνειδητή και στα πλήθη ακόμη, να φέρει τέτοιο γκρέμισμα, πίστης και ιδανικών, τέτοια δυσπιστία προς τα 'λόγια', τα τόσο αντιφατικά με τα έργα, ώστε σήμερα είναι ανάγκη να γίνει τεράστιος αγώνας για την ψυχική ανασύνθεση του κόσμου. *Κ. Βάρναλης:* Ο οικονομικός παράγοντας κανονίζει το είδος του ηθικοπνευματικού εποικοδομήματος της κοινωνίας, ο ψυχολογισμός αφενός και η επίδραση της φύσης (γεωγραφικό περιβάλλον) αφετέρου δεν είναι αίτια-παράγοντες που καθορίζουν την πνευματική, την ηθική και την πολιτιστική εξέλιξη της κοινωνίας.
Αιώνιες	*Αλ. Δελμούζος:* Είναι η βαθύτερη υποσύνειδη πηγή, απ' όπου πηγάζει	

αλήθειες και ηθικές αξίες. Ελευθερία της συνείδησης	απόλυτη σαν κατηγορική προσταγή η ηθική, ο καθολικός ανθρωπισμός. Τις «πιο ψηλές ανθρωπιστικές αξίες», οι οποίες κατ' αυτόν πραγματώνονται στο έθνος και γίνονται κοινές για όλη την ανθρωπότητα. Είναι η φωνή της ηθικής, που ορίζει το ανθρωπιστικό ιδανικό, ένα ιδανικό που το κάθε έθνος μπορεί να το πετύχει μονάχα με τη δική του ιδιότυπη μορφή. Η φωνή αυτή λέει στα έθνη πως όλα έχουν το ίδιο χρέος: να υψώσουν την ανθρώπινη ζωή και τον πολιτισμό της. Τέτοια όμως φωνή», διερωτάται ο ίδιος, «*δεν είναι σήμερα φωνή 'βοώντος εν ερήμω'*». Και απαντά αμέσως μετά αρνητικά: Όχι, γιατί είναι κάτι που στηρίζεται στην πραγματικότητα, και ξυπνά στη συνείδησή μας ό,τι από αιώνες σάλευε στην ανθρώπινη ψυχή. Από καιρό έχει αρχίσει να μορφώνεται τέτοια κοινή συνείδηση και ολοένα γίνεται πιο μεστή. Είναι η συνείδηση που κήρυξε ιερή την αρχή για τις εθνικότητες, και τον ωραίο αυτόν καρπό του ανθρωπισμού. Αγωγή χωρίς ηθικές αξίες με απόλυτο κύρος δεν μπορεί να σταθεί. Ο καθολικός ηθικός νόμος που ως «*κατηγορική προσταγή*» επιβάλλεται προς όλους απόλυτα, πηγάζει από την συνείδηση του ατόμου και προϋπάρχει ως αιώνια απόλυτη έμφυτη αλήθεια (αιώνια καθολική αλήθεια). *Κ. Μπαστιάς:* Όλοι -και πολλοί μάλιστα ακαθόριστα και ασύνειδα- νοιώθουν πως ο πολιτισμός δεν είναι κάτι αυθαίρετο και πρόσκαιρο, αλλά ότι με όλα του τα ελαττώματα έχει μια καθολικότερη αξία και ότι η αξία αυτή δεν είναι ταξική αλλά ανθρώπινη κατάχτηση, πως μια και υπάρχει είναι πια ένα κομμάτι κι απ' τον ίδιο τον εαυτό μας που δε γκρεμίζεται, δε μπορεί να σωριαστεί και να σβήσει.	

Β. Πολιτικό επίπεδο		
Θέματα	**«Ιδεαλιστές (Νεοκαντιανοί)»**	**«Υλιστές (Κομμουνιστές)»**
Πολιτική ιδεολογία του Αλ. Δελμούζου- Ανθρωπιστικός, εξελικτικός, ειρηνικός σοσιαλισμός	*Αλ. Δελμούζος:* Είναι αδύνατον με επαναστατικές βίαιες λύσεις να μπορούν να επιλυθούν οι κοινωνικές ανισότητες κ.τ.λ. διότι αυτές οι κοινωνικές δυσλειτουργίες είναι εξωτερικά αποτελέσματα εσωτερικών ψυχικών διεργασιών. Οι εσωτερικές αυτές λειτουργίες είναι τα βαθύτερα αίτια, οι οποίες αν δεν ξεριζωθούν, τότε εγχειρήματα σαν το ρωσικό είναι καταδικασμένα σε αποτυχία. Η λύση μπορεί να δοθεί μόνο αν δουλέψουμε προς την κατεύθυνση της εσωτερικής ανάπλασης της «*ψυχικής καλλιέργειας*» του ατόμου και της ομάδας, αυτό μπορεί να επιτευχθεί με αγώνα «σιγανό εξελιχτικό», δηλαδή μια προσπάθεια για ένα ειρηνικό εξελικτικό σοσιαλισμό. Κάθε επαναστατική προσπάθεια για να γκρεμίσομε τους όρους αυτούς, και αν μπορούσε ακόμα να πετύχει, θα είχε προσωρινή μονάχα σημασία, όσο τα βαθύτερα αίτια θα έμεναν τα ίδια. Γιατί θα ξανάφερναν τα ίδια αποτελέσματα. Το ιδανικό δεν είναι κάτι εξωτερικό, μα εσωτερικό, χωρίς ψυχική καλλιέργεια δεν υπάρχει. Αυτή η ψυχική καλλιέργεια είναι το ιδανικό, και πραγματώνεται βήμα με βήμα όσο πιο πολύ μορφώνεται η ανθρώπινη ψυχή. Ψυχική όμως καλλιέργεια δε γίνεται απότομα από τη μια μέρα στην άλλη και με μέσα εξωτερικά, αλλά με αγώνα. Με αγώνα που κάνει το άτομο με τον εαυτό του και η ομάδα με το άτομο και τον εαυτό της. Είναι ένας	

	αγώνας αδιάκοπος και απολυτρωτικός, ένα σιγανό εξελιχτικό ανέβασμα προς τον ελεύθερο άνθρωπο. Μαζί του θ' αλλάξουν και οι εξωτερικοί όροι, και τότε μονάχα τέτοια αλλαγή έχει μόνιμη αξία. Αν η ανθρωπότητα θα φτάσει μια μέρα σε τέτοιο ιδανικό, με τι μορφή θα το φτάσει, και αν το φτάσιμο θα είναι γενικό για όλους τους ανθρώπους, είναι άγνωστο. Το σχολείο είναι το εργαλείο που μπορεί να βοηθήσει μαζί με το δάσκαλο να δημιουργηθεί η πρέπουσα προαναφερθείσα «*ψυχική καλλιέργεια*».	
Το κομμουνιστικό ιδανικό	*Αλ. Δελμούζος:* Με τον κομμουνισμό το μίσος από εθνικό γίνεται ταξικό και έτσι την αστική βία και καταπίεση ακολουθεί άλλη βία και καταπίεση, η προλεταριακή. Όμως το κομμουνιστικό κήρυγμα αναντίρρητα «*φωτίζεται από τη λάμψη ενός ιδανικού*». «*Τότε όμως γιατί σηκώθηκε όλος ο κόσμος εναντίο του;*». Ο λαός της Ελβετίας, της Γερμανίας και της Αγγλίας αντέδρασε στο κομμουνιστικό ιδανικό. Οι κομμουνιστές λένε ότι η αντίδραση αυτή είναι «*κεφαλαιοκρατική, αστική*», όμως οι λαοί αυτοί δεν είναι όλοι αστοί και ούτε είναι αμόρφωτοι, είναι από τους πιο μορφωμένους λαούς και όμως αντιδρούν στην κομμουνιστική προπαγάνδα και στο κομμουνιστικό ιδανικό, δηλαδή «*να λείψουν οι οικονομικές και κοινωνικές διαφορές*». Όσο πιο αμόρφωτοι είναι οι λαοί τόσο περισσότερο δέχονται την κομμουνιστική προπαγάνδα. Μήπως οι λαοί βλέπουν «το αληθινό συμφέρον τους;» και το κομμουνιστικό «*κήρυγμα ουτοπιστικό*» επειδή πιστεύουν ότι: «*δεν γίνεται ζωή χωρίς διαφορές και πως όλοι οι άνθρωποι και όλες οι χώρες δεν μπαίνουν μέσα στο ίδιο καλούπι; Ο τρόμος εμπρός στο χάος, στον αφανισμό ή στην χειρότερη σκλαβιά; Η αόριστη συναίσθηση πως τα οικονομικά δεν είναι η αρχή και το τέρμα του ανθρώπου; Πως ο πολιτισμός δεν είναι κάτι αυθαίρετο και πρόσκαιρο, μα με όλα του τα κακά έχει καθολικώτερη αξία; Πως δεν είναι μονάχα ταξική αλλά ανθρώπινη κατάκτηση, πως είναι ένα κομμάτι κι από τον εαυτό του που δεν γκρεμίζεται, δεν μπορεί να σωριαστή; Μήπως σ' όλα αυτά έχουμε πιο βαθιά την αγάπη γενικά στον άνθρωπο, στην ατομική και την ανθρώπινη ζωή, το ένστικτο της αυτοσυντηρησίας και του ατόμου και του συνόλου;*» *Κ. Μπαστιάς:* Το ταξικό πρόβλημα απασχολεί σήμερα τους λαούς και κανένας λογικός άνθρωπος δε θα το παράβλεπε. Η διαφορά μας με τους ορθόδοξους κομμουνιστές είναι ότι αυτοί μεν στάθηκαν εκεί, ενώ εμείς έχομε την ιδέα πως δε μπορεί μόνιμα και για καιρό να σταθεί κανείς παρά μόνο μπροστά στα μεγάλα ιδανικά. Για μας ο κομμουνισμός είναι πια υπόθεση πολιτικής τακτικής, ως τέτοια μπορούμε να τη δεχτούμε, και όχι ως βαθύτερο και εσώτερο πρόβλημα της ανθρώπινης ζωής. Μα όλα αυτά κι ο πόθος μιας κοινωνικής δικαιοσύνης και μιας δικαιότερης κατανομής των αγαθών δε θα σταθούν ποτέ ικανά να σβήσουν κάποιους ανώτερους πόθους της ψυχής. Έχει λοιπόν μια σχετική αξία το κομμουνιστικό ιδανικό, διότι κάποια ιερή φλόγα φωτίζει και τον αγώνα αυτόν.	*Γ. Κορδάτος:* Φτάνει μάλιστα στην αφέλεια ο Δελμούζος να κριτικάρει και το Λένιν, γιατί μιλούσε για το μίσος το ταξικό. Αν ήταν λέει καλό το ιδανικό της Νέας Ρωσίας, η δημοκρατική Ελβετία, η βιομηχανική Γερμανία, η Αγγλία θα 'έσπευδον εις τας αγκάλας' του σοβιετισμού. Η ανθρώπινη ιστορία δεν εξελίσσεται μηχανικά. Κι ακόμα ο Δ. αγνοεί και την επίδραση του τύπου γενικά, των μέσων της βίας κλπ. που διαθέτουν οι άρχουσες τάξεις παντού, ώστε οι νέες ιδέες να μη φτάνουν ούτε κι ο' αυτόν το Δελμούζο. κριτικάροντας τις νέες ιδέες του Βορρά παίρνει για βάση της κριτικής του όχι όσα ο ίδιος διάβασε μα όσα του σερβίρισε ο τύπος.
Συμπέρασμα	Οι Κ. Μπαστιάς και Αλ. Δελμούζος δέχονται τις αδυναμίες του καπιταλιστικού συστήματος, επισημαίνουν όμως τις αδυναμίες του κομμουνιστικού, και τελικά εκθέτουν τη δική τους τρίτη άποψη. Προτείνουν μια ειρηνική μετεξέλιξη των κοινωνιών σε δικαιότερες εθνικές και πανανθρώπινες κοινωνίες με βασικό τους στόχο την ψυχική καλλιέργεια του ατόμου. Με τον τρόπο αυτό θα γίνει δυνατό να επιτευχθεί μια στερεή, δίκαιη και ισόνομη παγκόσμια κοινωνία, η οποία όμως συγχρόνως θα διατηρεί την πολλαπλότητα της, δηλαδή τις όποιες πολιτιστικές, εθνικές και άλλες διαφορές της.	

Γ. Ιδεολογικο επίπεδο		
Θέματα	**«Ιδεαλιστές (Νεοκαντιανοί)»**	**«Υλιστές (Κομμουνιστές)»**
Έθνος. Εθνικά χαρακτηριστικά	*Αλ. Δελμούζος:* Έθνος καθώς ξέρομε, είναι ένα σύνολο από ανθρώπους που έχουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά, που έχουν ακόμα τη συνείδηση πως όλοι τους φτιάνουν μια ξεχωριστή ομάδα και θέλουν να ζουν ενωμένοι και να προκόβουν μαζί. Τα εθνικά χαρακτηριστικά αυτά είναι: οι κοινές ιστορικές περιπέτειες, πλήθος στοιχεία κοινής καταγωγής, κοινά στοιχεία πολιτισμού, συνείδηση ότι αποτελούμε ιδιαίτερη λαϊκή ενότητα, ίδιες πολιτιστικές αξίες, συνείδηση για παράδοση περασμένη υπέρλαμπρη, μιλούμε την ίδια γλώσσα, έχομε την ίδια θρησκεία, πλήθος ήθη και έθιμα κοινά, πλήθος κοινές εκδηλώσεις της ζωής. Τα στοιχεία αυτά καθορίζουν στο άτομο μια ξεχωριστή ψυχολογία και ιδιοσυγκρασία, την εθνική. *Κ. Μπαστιάς:* Οι ομάδες οι εθνικές διατηρούν μια εθνική φυσιογνωμία που τη συνθέτουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά, μια κοινή συνείδηση, μια κοινή θέληση, μια φυλετική ιδιοσυγκρασία διαφορετική από αυτή που συναντούμε σε άλλες εθνικές ομάδες. Η συμπεριφορά, ο χαρακτήρας, η νοοτροπία, η διάθεση ενός Γάλλου δεν έχει καμιά ομοιότητα με το χαρακτήρα ενός Γερμανού ή ενός Ρώσου. Στη ζωή και των τριών υπάρχει ζωηρότατα τυπωμένη η εθνική σφραγίδα. Αυτή τη διαφορά καμιά επιστήμη δεν την αρνήθηκε και τελευταία η ανθρωπογεωγραφία ήρθε να φωτίσει κι άλλα αίτια που γεννούν αυτή τη διαφορά. Η εθνική ομάδα λοιπόν είναι υπαρκτό είναι μια πραγματικότητα που συνδέεται στενά με τη ζωή μας. Υπάρχει καθολική αναγνώριση της εθνικής ομάδας από όλους ακόμα και από τους κομμουνιστές όπως ο Τρόσκυ και ο Λένιν.	*Κ. Βάρναλης:* Όταν ο Αλ. Δελμούζος φαντάζεται, όπως οι εγκυκλοπαιδιστές του 18ου αιώνα, πως το έθνος είναι ένα σύνολο ομοιόρρυθμων συνειδήσεων και συμφερόντων, ένα αποτέλεσμα συμφωνίας όλων των ατομικών συνειδήσεων κτλ. δεν καταλαβαίνει τίποτα, διότι «*οι ιδέες, οι πίστες κτλ., που έχουν οι λαοί είναι όχι αυθόρμητες (γιατί ο ελλ. λαός δεν είναι αυθόρμητα καθαρευουσιάνος, 'η εθνική συνείδηση'!-) αλλ' αποτελέσματα της διδασκαλίας της κυρίαρχης τάξης*».
Συμπέρασμα	Ενώ ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζει πως οι άνθρωποι που αποτελούν το έθνος έχουν «*τη συνείδηση πως όλοι τους φτιάνουν μια ξεχωριστή ομάδα και θέλουν να ζουν ενωμένοι και να προκόβουν μαζί*», ή όπως το σημειώνει ο Κ. Βάρναλης, υπάρχει «*η κοινή θέληση των ατόμων, που φτιάνουν (;) μια εθνική ομάδα να ζουν ενωμένα και να προκόβουν μαζί*», δηλαδή ο Αλ. Δελμούζος πιστεύει ότι οι λαοί συνειδητοποιούν ότι βρίσκονται σε μια ξεχωριστή και ενιαία ομάδα και πως έχουν την ελευθερία βούλησης για να αποφασίσουν πως θέλουν να είναι μαζί. Από την άλλη πλευρά ο Κ. Βάρναλης, υποστηρίζει πως «*οι ιδέες, οι πίστες κτλ., που έχουν οι λαοί είναι όχι αυθόρμητες* (…) *αλλ' αποτελέσματα της διδασκαλίας της κυρίαρχης τάξης*», δηλαδή υποστηρίζει αντίθετα από τον Δελμούζο πως δεν υπάρχει αυθόρμητη, ελεύθερη βούληση μα πως τις συνειδήσεις των ανθρώπων τις φτιάχνουν τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης, η οποία χρησιμοποιεί ασφαλώς για την «*διδασκαλία της*» όλα τα εργαλεία κοινωνικοποίησης, και πρώτα από όλα το σχολείο, για να περάσει την ιδεολογία της ώστε να συντελεστούν τα ποθητά αποτελέσματα, δηλαδή η διαμόρφωση των συνειδήσεων προς την κατεύθυνση που αυτή θέλει. Άρα βλέπουμε, λοιπόν, ότι και εδώ στο θέμα του έθνους, επικρατεί η ίδια φιλοσοφική αντίθεση της ιδεαλιστικής-καντιανής βουλησιοκρατίας, με την υλιστική-μαρξιστική νομοτελειακή αιτιοκρατία. Το αυθόρμητο παραπέμπει στην αυτονομία και στην ελευθερία της βούλησης, ενώ το μη αυθόρμητο μας φέρνει στο νου την ετερονομία, και την πειθαρχία σε ένα εξωτερικό αίτιο.	
Έθνος αιώνια	*Αλ. Δελμούζος:* Αν και το έθνος είναι μια ιστορική κατηγορία, με	

πραγματικότητα;	αρχή και τέλος θα συμπληρώναμε εμείς, όμως ξεκινάει από τόσο βαθιά στην ιστορική παράδοση αφενός και αφετέρου σ' όλη την ιστορία η ανθρώπινη ζωή εμφανίζεται με κάποιο ομαδικό χρώμα, που συμπερασματικά πρέπει η κάθε εθνική ομάδα να διατηρείται αυθύπαρκτη και αυτόνομη. Αν θα γίνεται πάντα αυτό είναι αδιάφορο. Το σπουδαίο είναι η ζωντανή πραγματικότητα, γιατί αυτή χαράζει το δρόμο για το μέλλον. Κι αυτή έχει τις ρίζες της σε απόμακρα περασμένα, και με κανένα τρόπο δεν μπορεί ν' αλλάξει απότομα από τη μια μέρα στην άλλη. Γιατί είναι η ίδια μας η ζωή. *Κ. Μπαστιάς:* Είναι ανάγκη να δείξουμε το δυνατό αγώνα που κάνει αιώνες τώρα η εθνική ομάδα για τη συντήρησή της, για τη ζωή της. Είναι ένας καθαρός αγώνας αυτοσυντηρησίας, και στον αγώνα αυτόν δεν την σπρώχνει κανένα επιπόλαιο κι' εξωτερικό αίσθημα, όσο ένα ένστικτο βαθύτατα ριζωμένο μέσα στις εθνικές ομάδες. Με τα εθνικά στοιχεία έχει ζυμωθεί ο καθένας μας, είναι δικό τους γέννημα, μ' αυτά αισθανόμαστε, σκεφτόμαστε, και ζούμε το εθνικό σύνολο έχει εσωτερική ενότητα και ιστορική υπόσταση, έχει έντονο χθες.	
Χρέος των εθνών	*Αλ. Δελμούζος:* Το χρέος των εθνών είναι να πετύχουν το ανθρωπιστικό ιδανικό, δηλαδή να υψώσουν την ανθρώπινη ζωή και τον πολιτισμό της. Η ανθρώπινη όμως ζωή περιέχει το σύνολο των εθνών, και μπορεί να υψωθεί όταν ανεμπόδιστη και αυθύπαρκτη η κάθε εθνική ομάδα αγωνίζεται για την εσωτερική της ανάπτυξη.	
Κοινωνική τάξη και εθνικό σύνολο	*Αλ. Δελμούζος:* Το εθνικό σύνολο είναι σήμερα η μεγαλύτερη πραγματική ομάδα με αξεδιάλυτη εσωτερική ενότητα. Μέσα της μονάχα παίρνουν υπόσταση διάφορες μικρότερες ομάδες, που η κάθε μια έχει εκτός από τα κοινά σε όλες γνωρίσματα και ξεχωριστά δικά της: Πελοποννήσιος, Στερεολλαδίτης, Μακεδόνας -αστός, εργάτης, αγρότης κτλ. Οι τελευταίες έχουν βέβαια κύριο γνώρισμα κοινό το οικονομικό συμφέρον, μα μόνο του αυτό δεν μπορεί να ενώσει εσωτερικά τους ανθρώπους, άμα λείπουν άλλα κοινά στοιχεία ψυχικά. Όλες οι διάφορες αυτές ομάδες παίρνουν σήμερα σάρκα μέσα στην εθνική, και απαραίτητος όρος για τη ζωή τους είναι το εθνικό σύνολο και η συντήρησή του. *Κ. Μπαστιάς:* Όπως η εθνική ομάδα είναι μια πραγματικότητα έτσι δεχόμαστε πως και η κοινωνική τάξη είναι κι αυτή μια ομαδική πραγματικότητα. Η ταξική ομάδα μπορεί βέβαια να χει για γνώρισμα κοινό το οικονομικό πρόβλημα αλλά όπως απαράμιλλα λέγει ο Δελμούζος 'αυτό και μόνο, δηλαδή το οικονομικό συμφέρον, δεν μπορεί να ενώσει εσωτερικά τους ανθρώπους άμα λείπουν άλλα	*Γ. Κορδάτος:* Ο Δελμούζος βλέπει την κοινωνία την Ελληνική σαν ένα ενιαίο σύνολο. Κι αυτό είναι το βασικό του λάθος. Στην Αθήνα. Έχομε τα ίδια βουνά, τον ίδιο ουρανό, το ίδιο κλίμα κλπ., ωστόσο ο αρβανίτης των Μεγάρων ή του Μενιδίου δε μοιάζει καθόλου (στην πνευματική και συναισθηματική ζωή) με τον Αθηναίο. Η πνευματική και συναισθηματική ζωή δεν μπορεί ποτέ ν' αντικρισθεί έτσι γενικά, παρά μόνο ξεχωριστά κατά τάξεις κοινωνικές. Έτσι και ο παιδαγωγός πρέπει να δει ως ξεχωριστή περίπτωση το παιδί ανάλογα με την κοινωνική τάξη από την οποία προέρχεται.

	κοινά στοιχεία ψυχικά. Όλες οι διάφορες ομάδες παίρνουν σάρκα και οστά σήμερα μέσα στην εθνική και απαραίτητος όρος για τη ζωή τους είναι το εθνικό σύνολο και η συντήρησή του.	
Συμπέρασμα	Ο Αλ. Δελμούζος και ο Κ. Μπαστιάς προσβλέπουν σ' ένα ελληνικό εθνικό σύνολο με κοινά εθνικά χαρακτηριστικά, τα οποία διαμορφώνουν μια ανάλογη εθνική φυσιογνωμία. Ο Γ. Κορδάτος, από την άλλη πλευρά, βλέπει την ελληνική κοινωνία ως ένα ανομοιογενές σύνολο με διαφορετικά κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά, τα οποία τελικά χωρίζουν τους έλληνες αναμεταξύ τους και τους ομαδοποιούν αντίστοιχα σε τάξεις κοινωνικές. Ο Αλ. Δελμούζος και ο Κ. Μπαστιάς παραδέχονται ότι υπάρχουν κοινά χαρακτηριστικά ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις της ελληνικής κοινωνίας, όπως επίσης ασφαλώς παραδέχονται πως υπάρχουν κοινά χαρακτηριστικά ανάμεσα στις όμοιες κοινωνικές τάξεις διαφόρων χωρών. Ο Γ. Κορδάτος αντίστοιχα βλέπει ομοιότητες (κοινά χαρακτηριστικά) ανάμεσα στα άτομα του ίδιου έθνους και όπως είδαμε προηγουμένως το αναφέρει με ειλικρίνεια. Συμπερασματικά καταλήγουμε ότι όλοι δέχονται πως υπάρχουν και εθνικά και ταξικά χαρακτηριστικά. Η διαφορετικότητα τελικά των απόψεων, που παρουσιάζονται από τους προηγούμενους διανοητές, έγκειται τελικά στο διαφορετικό επίπεδο αναφοράς τους, δηλαδή ενώ του μαρξιστή το επίπεδο αναφοράς είναι η κοινωνική τάξη, του μη μαρξιστή είναι το εθνικό σύνολο. Το σύνολο που έχουν ως σημείο αναφοράς και εκκίνησης τούς καθορίζει και την ανάλογη έμφαση που δίνει ο καθένας τους στα μεν ή στα δε χαρακτηριστικά, δηλαδή στα ταξικά ή στα εθνικά χαρακτηριστικά αντίστοιχα. Συνοπτικά η άποψη του Δελμούζου είναι η εξής: Η εθνική ομάδα και η κοινωνική τάξη είναι υπαρκτά σύνολα, αλλά η εθνική είναι η ομάδα που έχει όλες τις προϋποθέσεις ακόμα και τις ψυχικές, οι οποίες είναι απαραίτητες για την πραγματική ένωση των ανθρώπων. Ενώ συνοπτικά η άποψη της άλλης πλευράς είναι η εξής: Οι εθνικές ομάδες είναι υπαρκτές αλλά δεν είναι ενιαίες παρά κρύβουν μέσα τους κοινωνικές διαφοροποιήσεις, οι οποίες μόνο μέσα σε ομοειδής κοινωνικές τάξεις μπορούν να εξαλειφθούν, ώστε οι άνθρωποι να μπορέσουν να ενωθούν κάτω από μια κοινή και ισότιμη οικονομική, αλλά και πνευματική και συναισθηματική ζωή.	
Αστική τάξη και οι ευθύνες της και στο γλωσσικό εκπαιδευτικό ζήτημα	*Αλ. Δελμούζος:* Την ευθύνη για την Μικρασιατική καταστροφή την έχει πρώτα απ' όλους η κοινωνική τάξη που κυβερνά τον τόπο μας. Συμπερασματικά και για την γενικότερη κοινωνική κατάσταση ο Αλ. Δελμούζος θα πρέπει να θεωρεί υπεύθυνη την άρχουσα κοινωνική τάξη, δηλαδή την αστική. Βέβαια διαφωνεί στα με βίαια μέσα ανατροπή της άρχουσας τάξης, και της αλλαγής του κοινωνικού καθεστώτος και γενικότερα της κοινωνικής πραγματικότητας.	*Κ. Βάρναλης:* Οι προνομιούχες τάξεις επιβάλλουν την κυριαρχία τους στις εργαζόμενες τάξεις. Η φωτισμένη συνείδηση της αστικής τάξης μεν κατάλαβε πως ο η δημοτική γλώσσα είναι το πιο κατάλληλο όπλο για την κυριαρχία της, όμως λόγω της 'επιβίωσης του λαϊκού υποσυνειδήτου' παρουσιάζεται μια ισχυρή αντίδραση, την οποία με τον καιρό η 'μορφωμένη μεγαλοαστική κοινωνία' θα ανατρέψει και θα επιλύσει τελειωτικά το γλωσσικό ζήτημα. *Δημ. Γληνός:* Η κρίση στην ελληνική κοινωνία οφείλεται στην αστική τάξη, η οποία ως άρχουσα τάξη είναι ο κύριος φορέας του πολιτισμού μαζί με την τάξη των διανοουμένων. Αυτή η τάξη είναι άρρωστη διότι περιφρονεί τον δημοτικισμό, το μόνο ζωντανό και αληθινό κίνημα που υπάρχει στον ελληνικό χώρο, σε αντίθεση με κάθε ανερχόμενη αστική τάξη στην Ευρώπη, και τον συνδέει ατυχώς με τον κομμουνισμό, ως πρόφαση για να αρνηθεί την επίλυση του γλωσσικού ζητήματος. **Συμπέρασμα**: Ο Κ. Βάρναλης παρουσιάζεται σίγουρος για την εξέλιξη του γλωσσικού ζητήματος, σίγουρος πως η αστική τάξη τελικά θα το επιλύσει, δηλαδή παρουσιάζει

		μαρξιστική ορθοδοξία στη σκέψη του. Ο Δημ. Γληνός αντίθετα δείχνει μια διστακτικότητα στο κατά πόσο η ελληνική αστική τάξη είναι ικανή να επιλύσει θετικά το γλωσσικό, αν και αναφέρει βέβαια πως αυτή «*βρίσκεται ακόμη αναποφάσιστη και μπερδεμένη*», άρα αφήνει να εννοηθεί πως αργότερα μπορεί και να το λύσει. Όμως ο Δημ. Γληνός βάζει άλλον ένα σημαντικό παράγοντα σ' αυτό το θέμα, το κομμουνισμό κίνημα και τον κίνδυνο που αρχίζει να αισθάνεται ο αστικός κόσμος απ' αυτό. Την εποχή αυτή ο Δημ. Γληνός βρίσκεται σε κατάσταση που ενώ φαίνεται να κάνει και μαρξιστική ανάλυση στα θέματα με τα οποία καταπιάνεται, όμως δεν έχει εκδηλώσει ακόμα σοσιαλιστικό ή ακόμα περισσότερο κομμουνιστικό προσανατολισμό.
Ανθρωπότητα	*Αλ. Δελμούζος:* Η ανθρωπότητα είναι η πιο πλατιά ενότητα που κλείνει μέσα της όλες τις άλλες, ενώ τα έθνη είναι ιστορικά γεννήματα σε ορισμένο τόπο και καιρό, κάτι δηλαδή που δεν μπορεί να μένει στάσιμο και αμετάβλητο. Υπάρχουν και σήμερα ακόμα πολλά και βασικά κοινά στοιχεία, γενικά ανθρώπινα, που ενώνουν όλους τους ανθρώπους εσωτερικά μεταξύ τους. Η ανθρωπότητα είναι βέβαια κάτι αιώνιο και πραγματικό με πολλά κοινά βασικά στοιχεία. Αλλά όλα σχεδόν τα στοιχεία αυτά –χωρίς να χάνουν την καθολικότητά τους- έχουν χρώμα εθνικό, φανερώνονται, παίρνουν σάρκα και περιεχόμενο στον εθνισμό, ζουν μ' αυτόν, μορφώνονται μ' αυτόν. Η ανθρωπότητα σήμερα δεν είναι αχρωμάτιστη και ανοργάνωτη μάζα από υλικό, μα ένα σύνολο από λαούς, από εθνικές φυσιογνωμίες. Στην προσπάθεια που κάνει η κάθε μια για να συντηρήσει τον εαυτό της, πραγματώνει η ανθρωπότητα το ένστικτο για τη δική της αυτοσυντήρηση. Το ίδιο και ο ανθρώπινος πολιτισμός. Δεν είναι κάτι αχρωμάτιστο, μα η συνισταμένη από τους εθνικούς πολιτισμούς.	
Εθνισμός-Εθνικισμός	*Αλ. Δελμούζος*: Ο άνθρωπος κληρονομεί κάποια διαφορετικά φυλετικά χαρακτηριστικά, τα οποία μαζί με άλλους περιβαλλοντικούς παράγοντες διαμορφώνουν μια διαφορετική εθνική ψυχοσύνθεση, μια διαφορετική εθνική φυσιογνωμία. Όταν όμως το ένα έθνος εμποδίζει την ατομική ανάπτυξη του άλλου, όταν του παίρνει την αυθυπαρξία του (εθνικισμός επεκτατικός), εμποδίζει την ανθρώπινη γενικά ζωή να υψωθεί, καταστρέφει τον κοινό σκοπό, καταστρέφει το δικό του σκοπό. Γι' αυτόν φτάνουν στον καθένα, πρέπει να φτάνουν τα σύνορά του, η αυτοσυντήρησή του. Το σχολείο πρέπει να καλλιεργεί τον εθνισμό. Υπάρχουν δυσκολίες σ' αυτό το ρόλο του σχολεύου διότι συγχρόνως μπορεί να καλλιεργηθούν και ανεπιθύμητα εθνικιστικά χαρακτηριστικά, πρέπει λοιπόν το σχολείο να επιλέγει μόνο τα διαλεχτά χαρακτηριστικά του έθνους για να τα καλλιεργεί στα	*Γ. Κορδάτος:* Το Ελληνόπουλο, λέει ο Δελμούζος, έχει δική του ιδιοσυγκρασία ψυχική, την ιδιοσυγκρασία της φυλής. Δηλαδή; 'Είμαι Έλλην το καυχώμαι ξέρω την καταγωγή μου;' Κάτι τέτοιο θέλει να πει αν και μας δηλώνει πως δεν έχει καλά μελετηθεί στην Ελλάδα το παιδί. Μα τότες πως το Ελληνόπουλο έχει ιδιαίτερα ψυχικά και σωματικά χαρακτηριστικά; Δηλαδή ο Γ. Κορδάτος αφήνει να εννοηθεί ότι ο Αλ. Δελμούζος είναι εθνικιστής, κατόπιν του βρίσκει μια ανακολουθία στα γραφόμενά του ως προς τη μελέτη του ελληνόπουλου, και στη συνέχεια αφού παραδέχεται ότι όντως υπάρχουν διαφορετικά 'εθνικά συστατικά' στο χαρακτήρα των παιδιών, τονίζει με μια υποθετική ερώτηση

	παιδιά. *Κ. Μπαστιάς:* Θα μας κατηγορήσουν ορισμένοι ότι με την εντατική καλλιέργεια του εθνισμού τονώνουμε το μίσος των εθνών αναμεταξύ τους και ότι η εθνική υπερτροφία γίνεται πάντα εις βάρος και της ύπαρξης αλλά και της υπόληψης του διπλανού έθνους. Μα είπαμε και πριν πως η τακτική της κατηγορίας του γείτονα, του μίσους κ.λ.π. θα τ' αντικαταστήσει μια γενικότερη ανθρωπιστική αντίληψη, που ο Αλ. Δελμούζος και στο Μαράσλειο προσπάθησε να περάσει. Όταν εμείς λέμε εθνισμός εννοούμε πως τίποτα δεν μπορεί να δημιουργηθεί και ν' ανθίσει αν δε βγει μέσα από τα σπλάχνα της εθνικής ολότητας, αν δε στηριχτεί στα νόμιμα στοιχεία του τόπου, αν δεν πατήσει απάνω σε στοιχεία απόλυτα εθνικά. Ο εθνισμός αυτός δεν έχει καμιά σχέση με τον άκρατο σωβινισμό ή εθνικισμό που υπηρετεί τη διεθνή κεφαλαιοκρατία και που δημιουργεί τα θύματα των πολέμων.	ότι συγχρόνως υπάρχουν μεταξύ των παιδιών και άλλου είδους διαφορές, τις οποίες ξεχνά ο Αλ. Δελμούζος, και αυτές είναι οι τοπικές αλλά και βασικά οι κοινωνικές, δηλαδή οι ταξικές διαφορές (χωριατόπαιδο, εργατόπαιδο, πλουσιόπαιδο).
Διεθνικός ταξισμός - προλεταριακός και Διεθνιστικός Ανθρωπισμός	*Αλ. Δελμούζος*: (Ο Αλ. Δελμούζος περιγράφει την άποψη των μαρξιστών). Η αστική τάξη χρησιμοποιώντας τον εθνισμό και τον πατριωτισμό σαν μέσο για να στεριώσει την κυριαρχία της εις βάρος των άλλων τάξεων, οδηγεί σε πολέμους και δυστυχίες, για το δικό της και μόνο συμφέρον, δηλαδή της εξάπλωσης και διεθνοποίησης του κεφαλαίου. Ο μόνος τρόπος αντίδρασης της κοινωνίας είναι να αντικατασταθεί ο εθνισμός από τον 'διεθνικό ταξισμό', ώστε αφού ενωθούν σε μια παγκόσμια διεθνή ένωση όλες οι τάξεις που δουλεύουν χειρωνακτικά και με ιδρώτα βγάζουν το ψωμί τους, κατά το μαρξιστικό σύνθημα «*εργάτες όλων των χωρών ενωθείτε*», να χτυπήσουν κατόπιν τη διεθνή κεφαλαιοκρατία, σε μια παγκόσμια επανάσταση. Έτσι θα επέλθει αλλαγή του κοινωνικού καθεστώτος το οποίο θα καταργήσει της ανισότητες παντός τύπου και θα απελευθερώσει τον άνθρωπο πραγματικά. *Κ. Μπαστιάς:* Είναι αποδεχτή η σχετική αλήθεια του κομμουνιστικού ιδανικού, ως προς το πανανθρώπινο του πολιτισμού του ανθρώπου, που κάνει λογική μια διάθεση διεθνιστική και κάνει κατανοητή την ιερή φλόγα που φωτίζει τον αγώνα του 'διεθνικού ταξισμού', όπως τον περιγράφει πριν ο Αλ. Δελμούζος. Όμως είναι λάθος η απολυτότητα που επιδεικνύει το κομμουνιστικό κήρυγμα, διότι το βαθύτατο «*ένστιχτο αυτοσυντηρησίας*» που έχει η εθνική ομάδα είναι και αυτό εξίσου ιερό και ισχυρό, ώστε να αδυνατίζει το ιδανικό του 'διεθνικού ταξισμού'.	
Ανθρωπισμός	*Αλ. Δελμούζος*: Ο καθολικός ανθρωπισμός, δηλαδή η αγάπη προς τον άνθρωπο άσχετα από όποιες διαφορές, ο οποίος ενυπάρχει απριόρι μέσα στην ανθρώπινη ύπαρξη, πηγάζει σαν κατηγορική προσταγή, σαν μια καθολική και αιώνια ανθρώπινη ηθική. Ο καθολικός ανθρωπισμός σαν ιδανικό υπάρχει και στον κομμουνιστικό διεθνισμό, όμως μόνο μέσα από τη σωστή προσπάθεια και ανάπτυξη του μέσα σε κάθε έθνος ξεχωριστά αναπτύσσεται και επικρατεί στην ανθρωπότητα. Ο καθολικός ανθρωπισμός βρίσκεται απριόρι στην ψυχή του ανθρώπου, όμως δεν βρίσκεται σε πλήρη ανάπτυξη, ενυπάρχει 'εν δυνάμει' μέσα μας. Για να επιτευχθεί	

	πλήρως και να επικρατήσει στην ανθρωπότητα, θα πρέπει να επιτευχθεί μέσα από «*εντατική ψυχική καλλιέργεια μέσα σε εθνικές ομάδες*» και όχι με την κομμουνιστική λύση της παγκόσμιας επανάστασης. *Κ. Μπαστιάς:* Όταν αψηφούμε τον κίνδυνο για να σώσουμε έναν άνθρωπο που κινδυνεύει, δίχως να σκεφτούμε τι είναι και τι πιστεύει αυτός ο άνθρωπος, δείχνει πως υπάρχει κάποια ηθική ανθρώπινη, πως μερικές στιγμές σβήνονται τα εγώ των ανθρώπων όταν μέσα μας λαχταρά η ανθρωπότητα. Ο Μαίτερλιγκ το ονομάζει αυτό μεταφυσική ηθική. Εμείς το λέμε βαθύτερες ανθρώπινες καθολικές ηθικές αξίες, οι οποίες μας υψώνουν προς έναν ανώτερο ανθρωπισμό.	

Δ1.κρατικό επίπεδο		
Θέματα	**«Ιδεαλιστές (Νεοκαντιανοί)»**	**«Υλιστές (Κομμουνιστές)»**
Κράτος: εθνικό-ταξικό	Αλ. Δελμούζος: Το κράτος, αν θέλει να εκφράζει τη θέληση του έθνους και την οργανωμένη προσπάθεια για το σκοπό του, δηλαδή να υψώσει την ανθρώπινη ζωή και τον πολιτισμό της, δεν πρέπει να είναι κράτος των αστών ή των εργατών, αλλά του συνόλου, και κάθε του ενέργεια θα είναι σκόπιμη, όταν ταιριάζει με το συνολικό συμφέρον. Η εξέλιξη του κράτους σε υπερταξικό πρέπει να «*πραγματώνεται σιγά σιγά*», σε μια διαδικασία εξελικτική.	*Γ. Κορδάτος:* Ο Δελμούζος πέφτει από το ένα στ' άλλο σφάλμα γιατί δεν παραδέχεται ταξικούς ανταγωνισμούς και προπάντων γιατί στο κράτος βλέπει τον 'καλόν πατέρα των τάξεων'. *Κ. Βάρναλης:* Αν η σκέψη του κ. Δελμούζου ήτανε ρεαλιστική, θα ξέφευγε από πολλά σφάλματα. (Άξαφνα δε θάβγαζε λόγο να πείσει το Κράτος να κατέβει προς το λαό). Φαντάζεται ίσως, πως το κράτος το φκιάνει ο λαός και πως κάθε κυβέρνηση δεν έχει άλλο χρέος από το να φροντίζει για το καλό, για το φωτισμό και την ανύψωση του. Δεν ξέρει, ότι τα κράτη προστάτεψαν πάντα τα συμφέροντα της άρχουσα τάξης ενάντια στο λαό. Και δεν κατεβαίνουνε προς το λαό, παρά σαν έχουνε συμφέρον.

Δ2. Εκπαιδευτικό επίπεδο		
Θέματα	**«Ιδεαλιστές (Νεοκαντιανοί)»**	**«Υλιστές (Κομμουνιστές)»**
Σκοπός και βασική αρχή της αγωγής και της μόρφωσης.	*Αλ. Δελμούζος:* Ο σκοπός της αγωγής είναι να κάμει το άτομο ικανό να ζήσει άνετα και δημιουργικά στον τόπο του και να εργαστεί για τον πολιτισμό του. Ο σκοπός αυτός επιβάλλει στην παιδεία κάθε τόπου να στηρίζεται στη σύγχρονη πραγματικότητα του τόπου αυτού. Γιατί χωρίς αυτή την αρχή δεν μπορεί να υπάρξει αγωγή, να νοηθεί μόρφωση ενός ατόμου. Γιατί τί θα πει μόρφωση, μορφώνω το παιδί; Δίνω μορφή στον ψυχικό του κόσμο, σε κάτι άμορφο ακόμα. Δηλαδή το παιδί είναι ένας έμψυχος οργανισμός που κλείνει μέσα του τα στοιχεία της μελλοντικής του μορφής. Σ' αυτόν τίποτα δεν μπορείς να βάλεις με τη βία, μονάχα να εξελίξεις, ν' αναπτύξεις. Να εξελίξεις στοιχεία που υπάρχουν μέσα του. Μορφώνω ένα παιδί θα ειπεί το βοηθώ να πάρει με την εξέλιξη τη μορφή που του ταιριάζει, την ιδανική του μορφή. Μόρφωση είναι συστηματική εξέλιξη προς ένα σκοπό, εξέλιξη στοιχείων που πραγματικά υπάρχουν.	

Εθνική αγωγή. Εθνική γλώσσα.	*Αλ. Δελμούζος:* Όπως το άτομο στηρίζεται στα στοιχεία που προϋπάρχουν μέσα του και τα οποία «*ορίζουν τη μελλοντική μορφή*» του, κατά το ίδιο τρόπο και το σύνολο στηρίζεται στα τωρινά στοιχεία του, στα οποία σα σε σπέρμα κρύβεται η μελλοντική μορφή του πολιτισμού του, το ιδανικό του εγώ. Και η προσπάθεια του συνόλου, η συνειδητή τάση γι' αυτό δεν είναι πολυτέλεια ή πόθος λίγων ανθρώπων, μα εκφράζει μιαν ανάγκη καθολική. Γιατί τονώνει και κάνει καλύτερη και την ομαδική και την ατομική ζωή. Για ένα τέτοιο σκοπό χρειάζεται συνειδητή μόρφωση του έθνους, μόρφωση εθνική. Εθνική μόρφωση θα έχουμε μονάχα με τα γόνιμα στοιχεία, με τη σύγχρονη δηλαδή ζωντανή πραγματικότητα. Ποια είναι τα γόνιμα στοιχεία του το δείχνει η ομαδική ζωή, αφήνοντας στην εξέλιξή της ό,τι πια της έχει γίνει άχρηστο. Γόνιμο σε μια κοινωνία είναι ό,τι ζει σήμερα ομαδικά και ό,τι μπορεί να ζήσει ομαδικά. Μόρφωση του έθνους δε θεμελιώνεται απάνω στην παράδοση των λογίων. Μπορεί να θεμελιωθεί μονάχα με το δημοτικισμό, γιατί αυτός μόνο ζει και μπορεί να ζήση ομαδικά, είναι δημιούργημα ενός ολόκληρου λαού, η σκέψη του, το αίσθημά του, η μορφή του. Αυτός είναι η ζωντανή εθνική παράδοση. Για το λόγο αυτό θα πρέπει η παιδεία να βασίζεται στην ζωντανή γλώσσα του τόπου η οποία προϋπάρχει στο παιδί και είναι έτοιμη να εξελιχθεί και να βοηθήσει τα μέγιστα στη μόρφωσή του. *Κ. Μπαστιάς:* Ο Δελμούζος φωτίζει περίφημα το ζήτημα, αναφέρει ότι όπως στα άτομα έτσι και στα έθνη, στα τωρινά στοιχεία κάθε έθνους κρύβεται σαν σε σπέρμα η μελλοντική μορφή του πολιτισμού του. Εθνική μόρφωση θα πει ανάπτυξη όλων των στοιχείων που έχει μέσα του ο τόπος και γενικότερα η εθνική ομάδα, τόνωση και της ατομικής και της εθνικής ζωής όχι με απλή μεταφορά αλλά με συνειδητή μόρφωση του έθνους.	*Γ. Κορδάτος:* Η μόρφωση που δίνεται στο ελληνικό σχολείο είναι εθνικιστική («Είμαι Έλλην το καυχώμαι ξέρω την καταγωγή μου;' Κάτι τέτοιο θέλει να πει») και όχι εθνική, άλλωστε τα παιδιά έχουν στοιχεία προϋπάρχοντα εθνικά όμως έχουν και κοινωνικά στοιχεία διαφορετικά στο ίδιο το έθνος («μέσα σε μια μεγαλούπολη τα εργατόπαιδα δεν ξεχωρίζουν απ' τα πλουσιόπαιδα;») επομένως δεν είναι δυνατόν αν καλλιεργούμε τα εθνικά μόνο στοιχεία να έχουμε μια εξισωτική μόρφωση εθνική, αλλά ανάλογα και με τα κοινωνικά χαρακτηριστικά τους τα παιδιά αναπτύσσονται και γι' αυτό διαφέρουν. Για τον ίδιο λόγο δεν μπορεί να υπάρξει εθνική μόρφωση αλλά μόνο μόρφωση ταξική, που υπαγορεύεται από την άρχουσα τάξη για να μορφώνει κατά βάση τα παιδιά της. Γιατί όταν λέμε Εθνική μόρφωση εννοούμε ότι το σχολείο θα μορφώσει όλο το λαό, όλες τις τάξεις. Τέτοιο πράμα δεν έγινε πουθενά και ούτε μπορεί να γίνει. *Δημ. Γληνός:* Το σύγχρονο δημοτικό σχολείο δεν είναι δημοτικό, δεν είναι λαϊκό σχολείο, γιατί το βασικό διακριτικό γνώρισμα του λαϊκού σχολείου, είναι η διδασκαλία της μητρικής γλώσσας. Ας μη γελιούνται γι' αυτό οι δάσκαλοι και ας μη ξεπλανεύονται. Λαϊκή παιδεία χωρίς τη γλώσσα του λαού δεν μπορεί να υπάρξει.
Η παιδεία στη Ρωσία και η προσπάθεια να ξεριζωθεί η εθνική παιδεία	*Αλ. Δελμούζος:* Η παιδεία δεν είναι κάτι ξεκάρφωτο από τη ζωή, μα ριζώνει σ' αυτή, και χρειάζεται ορισμένη, σταθερή γραμμή, για να σταθεί γερά στα πόδια της και να πετύχει το σκοπό της. Αλλιώς τρικλίζει αβέβαιη μέσα σε χίλιες δυο αντιθέσεις και αοριστίες. Έτσι «η κοινή θέληση των ατόμων που φτιάνουν μια εθνική ομάδα, να ζουν ενωμένοι και να προκόβουν μαζί είναι ένα γνώρισμα βασικό για κάθε εθνική αγωγή. Αυτό το γνώρισμα μπορεί αν θέλει κανείς να το πολεμήσει συστηματικά και να το αδυνατίσει, δεν μπορεί όμως να το ξεριζώσει. Τέτοια προσπάθεια μετά τον παγκόσμιο πόλεμο «*μέστωσε στη Ρωσία, σε μια χώρα με ξεχωριστές εσωτερικές συνθήκες, και από κει αγωνίζεται τώρα ν' απλωθεί παντού*», είναι η προσπάθεια να απλωθεί το «κομμουνιστικό επαναστατικό κήρυγμα» παντού με στόχο να ατονήσει και το βασικό γνώρισμα κάθε εθνικής αγωγής, δηλαδή «η κοινή θέληση των ατόμων που φτιάνουν μια εθνική ομάδα να ζουν μαζί.	
Στόχος του σχολείου	*Αλ. Δελμούζος:* Η μόρφωση θα πρέπει να στοχεύει στην ανάπτυξη του ανθρωπιστικού ιδανικού, το οποίο μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την ανάπτυξη της ψυχικής καλλιέργειας, η οποία καταχτιέται αργά με συνεχή αγώνα, με ένα «εξελικτικό ανέβασμα προς τον ελεύθερο άνθρωπο, το οποίο θα αλλάξει και τους εξωτερικούς όρους και τότε «μονάχα τέτοια αλλαγή έχει μόνιμη αξία. αν η ανθρωπότητα τελικά θα πετύχει «τέτοιο	

	ιδανικό», όμως δηλώνει πως για ένα πράγμα είναι σίγουρος ότι «η προσπάθεια γι' αυτό έχει αληθινή μορφωτική δύναμη και υψώνει και το άτομο και το σύνολο». Η επίτευξη αυτού του ιδανικού δεν είναι «το σβήσιμο κάθε διαφοράς σε άτομα και ομάδες», όπως θα το έβλεπαν προφανώς οι μαρξιστές για να επιτευχθεί μια ομονοούσα αταξική ανθρωπότητα, αλλά ακριβώς το αντίθετο, δηλαδή ο στόχος είναι η επίτευξη μιας «*πλουσιώτατης ποικιλίας*» και μιας «*εντατικής εσωτερικής καλλιέργειας*», η οποία θα πετυχαίνει μια ομονοούσα και ελεύθερη ανθρωπότητα. Μια ανθρωπότητα πλουραλιστική και ανεκτική στη διαφορετικότητα και στην πολυπολιτισμικότητα. Σε κάθε έθνος θα πρέπει να φτάνουν τα σύνορά του, η αυτοσυντήρησή του. Μένοντας σ' αυτά ας καλλιεργεί εντατικά τον εαυτό του, ας μορφώνει το σύνολό του με την αγάπη στον άνθρωπο και στην ελευθερία Έτσι συγχρόνως με την ανάπτυξη μιας ελεύθερης εθνικής κοινωνίας θα αναπτύσσεται, παράλληλα, όλη η ανθρώπινη κοινωνία (η ανθρωπότητα) και ο πολιτισμός της. Γιατί η εξωεθνική κοινή συνείδηση μεγαλώνει μαζί με την ενδοεθνική, με το σιγανό ωρίμασμα και το ανέβασμα των λαών μέσα στις κοινωνίες που ζουν. Έχουμε δηλαδή μια κοινή προσπάθεια σε μια ενιαία κοινή κατεύθυνση που έχει να πολεμήσει με τα ίδια αίτια. Αυτά φέρνουν την εσωτερική και εξωτερική καταπίεση, τους οικονομικούς, τους κοινωνικούς και διεθνικούς όρους με τη χτυπητή τους ανισότητα. Κάθε επαναστατική προσπάθεια για να γκρεμίσομε τους όρους αυτούς, και αν μπορούσε ακόμα να πετύχει, θα είχε προσωρινή μονάχα σημασία, όσο τα βαθύτερα αίτια θα έμεναν τα ίδια. Γιατί θα ξανάφερναν τα ίδια αποτελέσματα. Το επαναστατικό Ρώσικο παράδειγμα μας ξεμακραίνει από το ανθρωπιστικό ιδανικό και δεν έχει πραγματική μορφωτική σημασία.	
Ταξικό ή υπερταξικό (υπερκομματικό) σχολείο	*Αλ. Δελμούζος:* Ο δάσκαλος (άρα και το σχολείο) πρέπει να στέκεται πάνω από «κοινωνικές αντιθέσεις και κόμματα δε θα βλέπει εμπρός του πλούσια και φτωχά παιδιά, μα δυνάμεις εθνικές και γενικά ανθρώπινες, το μέλλον δηλαδή και την προκοπή του τόπου του. Κι ένα από τα σπουδαιότερα αιτήματά του για την κρατική παιδεία θα είναι να κρατεί όλα τα παιδιά ως την εποχή που μπορούν να κυβερνήσουν κάπως τον εαυτό τους, και να δίνει τα μέσα στον καθένα για να μορφώνεται σύμφωνα με την ιδιοφυΐα του και την ικανότητα του, χωρίς να εμποδίζεται από την κοινωνική και την οικονομική του θέση. *Αλ. Δελμούζος*: Το σχολείο πρέπει να είναι «πραγματικά νεοελληνικό», να στηρίζεται δηλαδή στη νεοελληνική πραγματικότητα. Η δημιουργία, λοιπόν, αυτού του σχολείου είναι ένα «ζήτημα λαϊκό, εθνικό», για το οποίο κραυγάζει και πονάει ένας ολόκληρος λαός που δεν μπορεί ν' αρνηθεί τον εαυτό του. Δεν μπορεί να κανονισθεί το ζήτημα αυτό έτσι αυθαίρετα από τον Α ή τον Β κυβερνήτη, υπουργό, γλωσσολόγο ή παιδαγωγό παρά μόνο σύμφωνα με ένα «κατηγορικό πρέπει», με μια «κατηγορική προσταγή. Το σχολείο πρέπει να είναι εθνικό, νεοελληνικό και να βασίζεται πάνω στο δημοτικισμό, ο οποίος χρόνια τώρα ανασταίνεται «*σιγά σιγά μέσα από τη λαϊκή ψυχή*» και την οποία συγχρόνως ανασταίνει.	*Κ. Βάρναλης:* Το κλασσικό ιδανικό του κ. Χατζηδάκη και το δημοτικιστικό του κ. Δελμούζου τείνουν στο ίδιο τέρμα τη δημιουργία ικανών και πειθαρχικών οργάνων της άρχουσας τάξης, ο δημοτικισμός είναι το καταλληλότερο όπλο κυριαρχίας. Ο ελλ. λαός δεν είναι αυθόρμητα καθαρευουσιάνος, ή δεν φτιάχνει αυθόρμητα μια εθνική συνείδηση, αλλά αυτά είναι αποτελέσματα της διδασκαλίας της κυρίαρχης τάξης. Έτσι λοιπόν συμβαίνει και σήμερα με την καθαρεύουσα και την δημοτική γλώσσα, η καθαρεύουσα επιβάλλεται ως καθολική ανάγκη επειδή «η εθνική μόρφωση, είναι μόρφωση ταξική και σήμερα η άρχουσα τάξη θέλει την καθαρεύουσα, άρα κι ο λαός, που δεν έχει ούτε θέληση ούτε ατομικότητα ούτε συνείδηση συμφέροντος, αλλ' είναι παθητική μάζα. Ο Δελμούζος όταν ζητά μόρφωση εθνική, ζητά μόρφωση αστική. Κι όταν οι Ρούσσοι θέλουν μόρφωση προλεταριακή, εφαρμόζουν πρόγραμμα αντιταξικό. Οι μάζες δεν έχουν ελεύθερη θέληση, αλλά αποκτούν ή τους

	Η διοίκηση, η οργάνωση, η μέθοδος και η σχολική ζωή της παιδείας μας, αλλά και το πρόγραμμα του Δημοτικού Σχολείου δεν στηρίζονται στη «σύγχρονη πραγματικότητα» του τόπου μας και χρειάζονται αλλαγή. Το ίδιο ισχύει και με το πρόγραμμα του Γυμνασίου, το οποίο ομοίως δεν στηρίζεται στη σύγχρονη «ζωντανή νεοελληνική πραγματικότητα». Η οργάνωση της παιδείας πρέπει να είναι τέτοια ώστε το σχολείο και η παιδεία να μην είναι ένα απλό υπηρετικό όργανο της κοινωνίας και του πολιτισμού της, μα και όργανο εξυψωτικό. Σε τέτοιο κριτήριο δεν αντέχει η οργάνωση των σχολείων ούτε και σε κράτη πολύ πιο προχωρημένα από το δικό μας. Πρέπει λοιπόν το σχολείο να υψώνει τον άνθρωπο, να τον κάνει να μπορεί να στέκεται στα δικά του πόδια, δηλαδή να τον κάνει έναν άνθρωπο ελεύθερο και αυθύπαρκτο. Το σχολείο είναι «ένα από τα σπουδαιότερα όργανα» της εθνικής μόρφωσης, για το λόγο αυτό θα «πρέπει να είναι σχολείο του συνόλου και όχι ορισμένης κοινωνικής τάξης. Το σχολείο και ο δάσκαλος πρέπει να στέκονται πάνω από «κοινωνικές αντιθέσεις και κόμματα», και να κοιτάζουν μόνο το καλό του μαθητή («να δίνη τα μέσα στον καθένα για να μορφώνεται σύμφωνα με την ιδιοφυΐα του και την ικανότητα του») και συνεπώς του έθνους. *Αλ. Δελμούζος:* Ο Λένιν υποστηρίζει: Πραγματικά το σχολείο έγινε στα χέρια των αστών όπλο για να κρατούν την εξουσία. Ήταν βαθιά ποτισμένο από το αστικό πνεύμα με το σκοπό να δίνη στους κεφαλαιοκράτες υπάκουους και έξυπνους εργάτες… Ένα σπουδαίο σημείο στον αγώνα που κάνομε τώρα, είναι η δημόσια παιδεία. Και μέσα στο σχολείο πρέπει να ρίξομε την αστική τάξη, και το λέμε ανοιχτά πως το σχολείο έξω από τη ζωή, έξω από την πολιτική, είναι ψέμα και υποκρισία… Σκοπός της γενιάς μας ήταν να ρίξει τους αστούς. Έπρεπε λοιπόν να τους κρίνομε, να θρέψομε στις μάζες το μίσος γι' αυτούς, και να τους μορφώσομε την ταξική συνείδηση και την ικανότητα να οργανώσουν τις εργατικές δυνάμεις. Το σχολείο δηλαδή από όπλο της αστικής κυριαρχίας, να γίνει όπλο που θα ρίξει τις κοινωνικές τάξεις, ένα μέσο που θα χτίση την κομμουνιστική κοινωνία'. Όμως κατ' αυτό τον τρόπο (διατείνεται ο Αλ. Δελμούζος) τελικά στην προσπάθεια τους αυτή σκλαβώνουν το σχολείο στην πολιτική και φτιάχνουν οι κομμουνιστές όχι ένα αταξικό σχολείο, αλλά ένα σχολείο ταξικό προλεταριακό, το οποίο απορρίπτει πολιτισμούς, ανθρωπιστικές αξίες και στρατεύει την επιστήμη στην υπηρεσία του κόμματος.	επιβάλλεται η θέληση (η ιδεολογία) της άρχουσας τάξης. *Δημ. Γληνός:* Το δημοτικό σχολείο γεννιέται τη στιγμή, που αρχίζει να παίρνει συνείδηση του εαυτού της και να αισθάνεται μορφωτικές ανάγκες η νέα κοινωνική τάξη, που άλλαξε σε τρεις αιώνες μέσα τη μορφή του κόσμου, η αστική τάξη. Υπήρξε παράλληλη εξέλιξη της αστικής τάξης και του λαϊκού σχολείου. Η αστική τάξη φθάνει στο κορύφωμα του απολυτρωτικού της αγώνα, στη Γαλλική Επανάσταση. Και τότε το νέο πια κράτος, εμπνέεται από τη νέα αντίληψη για τη λαϊκή παιδεία. Όλο το 17ο αιώνα ο Ratke και ο Comenious στη Γερμανία, ο Montaigne στη Γαλλία διατυπώνουν το ίδιο αίτημα: «*Μητρική γλώσσα και πράγματα αντί* λέξεων». Όμως το σχολείο παρ' όλη του την πρόοδο είναι σχολείο αποκληρωτικό. Η παιδεία, όπως είναι οργανωμένη ευνοεί, μεγαλώνει, στερεοποιεί τις ταξικές αντιθέσεις, αντί να τις υπερνικά. Το αριστοκρατικό και ολιγαρχικό πνεύμα σε κάθε μορφή του είναι αντίθετο προς την ανάπτυξη του λαϊκού σχολείου. Το λαϊκό σχολείο αναπτύχθηκε κυρίως ως σχολείο ταξικό. Άμεσο συμφέρον στην ανάπτυξη του είχε μόνο η μεγάλη μάζα του λαού. Το ενδιαφέρον της κυρίαρχης αστικής τάξης είναι μόνο έμμεσο. Τα σχολεία της μέσης παιδείας, όπως και τα Πανεπιστήμια, αναπτύχθηκαν και αυτά ως σχολεία ταξικά, δηλαδή υπηρετούν την κυρίαρχη τάξη. Η ταξική μορφή των σχολείων σήμερα πια θεωρείται ολότελα αντιδημοκρατική Η παιδεία πρέπει να γίνει ολότελα δημοκρατική. Το ταξικό λαϊκό σχολείο δεν αναπτύχθηκε σε μας ακόμη, πολύ λιγότερο φυσικά το υπερταξικό. Ο λαός δεν έχει ακόμη παιδεία στην Ελλάδα. Γ. Κορδάτος: Σκοπός της παιδείας άρα και του σχολείου δεν είναι σε κανένα μέρος του κόσμου να υπηρετήσει δουλικά την κοινωνία, όπως ισχυρίζεται και ο Δελμούζος, παρά μόνο την άρχουσα τάξη. Γι' αυτό το σχολείο δεν μπορεί να διαλέγει όσες ιδέες ταιριάζουν στο σκοπό της αγωγής, αλλά παίρνει εκείνες που ταιριάζουν με τα ταξικά συμφέροντα της τάξης που κυβερνάει.
Η αταξική εκπαίδευση-		Γ. Κορδάτος: Ο Αλ. Δελμούζος «με όλους του τους ουτοπιστικούς δογματισμούς για τη δήθεν 'ελληνική πραγματικότητα', στο βάθος (χρονολογικά ύστερα από τη Δίκη του Ναυπλίου) με το να βάλει την παιδεία πάνω από τις

σχολείο		τάξεις δεν είναι ένας ‘ουδέτερος παιδαγωγός’ μα ένας αστός δάσκαλος. Βέβαια ο Δελμούζος μπορεί και σήμερα να λέει πως ‘συμπαθεί το σοσιαλισμό’. Πολλές φορές με όσα γράφει και λέει (κυρίως με τη θεωρία του για την ‘ανθρωπιστική’ παιδεία που πρέπει να καλλιεργεί το κάθε σχολείο) πιστεύει και ο ίδιος πως βρίσκεται πιο κοντά στους κοινωνικούς απόκληρους, παρά στην κυρίαρχη τάξη. Μ’ αυτές τις αυταπάτες του (αν είναι αυταπάτες) μοιάζει με μερικούς μεγαλοαστούς που δηλώνουν πως είναι κι αυτοί σοσιαλιστές! Μα το ζήτημα δεν είναι τι λέει ή τι πιστεύει το άτομο Δελμούζος μα: α) αν υπάρχει λαϊκή εκπαίδευση β) αν η ‘ελληνική πραγματικότητα’ είναι αντικειμενικά τέτοια που τη βλέπει και τη σχεδιάζει ο Δελμούζος και γ) ποια θέση παίρνει ο ίδιος (ως παιδαγωγός) μέσα στην πάλη των κοινωνικών τάξεων. Δε χρειάζεται πολύ φιλοσοφία να καταλάβουμε πως ούτε η αταξική εκπαίδευση υπάρχει μέσα στο σύγχρονο καθεστώς, ούτε η ελληνική πραγματικότητα είναι κανένα ξεχωριστό ελληνικό φρούτο, ούτε ο Δελμούζος (ως παιδαγωγός) στην πάλη των τάξεων παίρνει θέση προλεταριακή. *Γ. Κορδάτος:* Αταξική εκπαίδευση «μόνο άμα καταργηθούν, λείψουν, (ύστερα από την κοινωνική προλεταριακή επανάσταση και τη δικτατορία του προλεταριάτου) οι κοινωνικές τάξεις, θα υπάρξει.

6 ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΜΑΧΗ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗ ΔΙΑΣΠΑΣΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΟΜΙΛΟΥ (1927-1928)

Με τη διάσπαση του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* το 1927, ο *Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός* διαιρείται σε δυο αντιμαχόμενες παρατάξεις. Αν θέλει κανείς να γενικεύσει, θα υποστήριζε ότι σχηματίστηκαν δυο παρατάξεις, όπου η μια είχε περισσότερο ιδεαλιστικό προσανατολισμό και η άλλη περισσότερο υλιστικό.

Σε μια πρώτη φάση, οι δυο αντιμαχόμενες παρατάξεις, με αρχηγούς τους Δελμούζο και Γληνό, συγκρούστηκαν επίσημα στις εννέα συνεδριάσεις της συνέλευσης του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* την περίοδο από 16 του Φλεβάρη έως 24 του Μάρτη του 1927, με απόληξη τη διάσπαση του *Εκπαιδευτικού Ομίλου*.

Σε μια δεύτερη φάση, οι ίδιες παρατάξεις συγκρούστηκαν μέσα από τις αντιμαχόμενες στήλες των περιοδικών: *Ελληνικά Γράμματα* και *Αναγέννηση -Σχολική Πράξη*, κατά την περίοδο 1927-1928.

6.1 Η διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου *(1927)*

6.1.1 Το χρονικό της διάσπασης του *Εκπαιδευτικού Ομίλου*

Στις αρχές του 1927 άρχισε να γίνεται φανερό ότι πολλά μέλη του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* δεν ήσαν ικανοποιημένοι από το πρόγραμμα του Ομίλου, έτσι όπως ήταν διατυπωμένο στο καταστατικό του 1914και όπως εφαρμοζόταν από τότε. Οι σχετικές συζητήσεις είχαν αρχίσει ήδη από το χειμώνα του 1924-1925. Οι διαφωνίες που είχαν προκύψει, ήταν έντονες και δεν έμοιαζαν να μπορούν να γεφυρωθούν. Έτσι τα μέλη της Διοικητικής Επιτροπής αποφάσισαν να καταφύγουν σε μια Γενική Συνέλευση που θα είχε διπλό στόχο: 1) Να γίνει μια εκτεταμένη προγραμματική συζήτηση μεταξύ των μελών του Εκπαιδευτικού Ομίλου και να εκλεγεί νέα Διοικητική Επιτροπή με κάποια ιδεολογική ενότητα. Η συνέλευση κράτησε από τις 16 του Φλεβάρη ως τις 24 του Μάρτη. Έγιναν εννιά συνεδριάσεις από 3-4 ώρες η καθεμιά· (16, 23, 24, 28 του Φλεβάρη, 4, 10, 15, 21, και 24 του Μάρτη). Η προσέλευση ήταν μεγάλη. Επικεφαλής της αντιπαράθεσης ήταν ο Δημ. Γληνός και ο Αλ. Δελμούζος, οι οποίοι πήραν πολλές φορές το λόγο για να υποστηρίξουν τις θέσεις τους.

Τελικώς κατατέθηκαν τέσσερις προτάσεις, που μέσα από την πολυήμερη συνέλευση και ύστερα από τις πολλές και έντονες συζητήσεις κατέληξαν στο να «*διατυπωθούν γύρω από τα επίμαχα σημεία*» για την πορεία και το μέλλον του *Εκπαιδευτικού Ομίλου*, από τους Αλ. Δελμούζο, Δημ. Γληνό, Αλ. Σβώλο και Θ. Βλιζιώτη, όπως εμφανίζονται στο παράρτημα της παρούσας εργασίας.

Οι προτάσεις αυτές έλεγαν:

α) *Πρόταση Αλ. Δελμούζου*: Ο Όμιλος είναι εκπαιδευτικό και όχι πολιτικό σωματείο, γι' αυτό θα φροντίσει να μεταρρυθμιστεί το σχολείο και η εκπαίδευση όλου του έθνους (συνόλου) και θα στηριχτεί σε όλα τα κόμματα για την μεταρρύθμισή αυτή. Η Εθνική αγωγή πρέπει να στηρίζεται στα ζωντανά και γόνιμα στοιχεία του πολιτισμού μας, να φροντίζει την προκοπή του συνόλου και όχι μιας κοινωνικής τάξης, επίσης να φροντίζει την εθνική αυτοσυντήρηση, το σεβασμό της αυθυπαρξίας των άλλων εθνικών ομάδων και την συνεργασία μαζί τους με ιδανικό σκοπό τον καθολικό ανθρωπισμό. Να γίνει η διδασκαλία των Θρησκευτικών πιο μεθοδική.

β) *Πρόταση Δημ. Γληνού*: Ο Όμιλος είναι δεν είναι σωματείο προσκολλημένο σε κανένα πολιτικό κόμμα. Είναι σωματείο μελέτης των εκπαιδευτικών προβλημάτων και κοινωνικού διαφωτισμού πάνω σ' αυτά. Κάθε σημαντική κοινωνική μεταρρύθμιση, άρα και η εκπαιδευτική, γίνεται με μέσο την πάλη των τάξεων. Έτσι και η λαϊκή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση θα επιτευχθεί με προμάχους τις αδικημένες τάξεις, δηλ. την εργατική, την αγροτική και την μικροαστική Η Εθνική αγωγή πρέπει να στηρίζεται στα ζωντανά στοιχεία του πολιτισμού μας, να μην καλλιεργεί το σοβινισμό και να μην βοηθάει στην επίτευξη των

συμφερόντων της άρχουσας τάξης. Η διδασκαλία των Θρησκευτικών είναι ζήτημα ελευθερίας της συνείδησης.

γ) *Πρόταση Αλ. Σβώλου*: Ο Όμιλος είναι εκπαιδευτικό σωματείο δεν ανήκει σε κανένα πολιτικό κόμμα και θα προσπαθεί να επηρεάζει όλα τα πολιτικά κόμματα για να πετύχει την εφαρμογή του μεταρρυθμιστικού του προγράμματος, κυρίως όμως θα στηρίζεται στις λαϊκές τάξεις (εργατικές, αγροτικές, μικροαστικές). Η Εθνική αγωγή πρέπει να στηρίζεται στα εθνικά στοιχεία, να καλλιεργεί την εσωτερική και εξωτερική ελευθερία του λαού, την συνεργασία των λαών με ανώτατο ιδανικό τον καθολικό ανθρωπισμό. Η διδασκαλία των Θρησκευτικών είναι ζήτημα ελευθερίας της συνείδησης.

δ) *Δήλωση Θ. Βλιζιώτη*: Ο σκοπός του Ομίλου όταν ιδρύθηκε ήταν η απελευθέρωση της παιδείας από τα φεουδαρχικά δεσμά και την πραγματοποίηση των προοδευτικών αστικών ιδανικών, ήταν, δηλαδή, γέννημα καθαρό της αστικής τάξης. Έτσι σαν οργανισμός πού ζει και δρα μέσα σε ταξική κοινωνία, ούτε έμεινε ούτε μπορεί να μείνει έξω από την ταξική πάλη. Για το λόγο αυτό πρέπει να στηριχθεί στις εργαζόμενες μάζες, να εγκολπωθεί τα πανανθρώπινα ιδανικά τους, αποσπώντας με την κοινωνική του δύναμη από την κυρίαρχη τάξη τις δυνατές εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις. Η αγωγή πρέπει να καλλιεργεί τα εθνικά στοιχεία: γλώσσα, ήθη, παραδόσεις κ.τ.λ., όσο διατηρούν τη ζωντάνια τους και δεν παίρνουν αντιδραστικό περιεχόμενο, δηλ. ένα σοβινιστικό χαρακτήρα εξυπηρετικό ιμπεριαλιστικών σκοπών. Η θρησκευτική διδασκαλία να αποκλεισθεί από το σχολείο.

Τις προτάσεις αυτές παραθέτει η *Αναγέννηση*, όμως μεγάλο ενδιαφέρον, όπως τονίζει το περιοδικό, παρουσιάζουν όλες οι συζητήσεις των Αλ. Δελμούζου, Δημ. Γληνού και Αλ. Σβώλου που έγιναν στις συνελεύσεις του Ε. Ο., γι' αυτό θα πρέπει να «*τυπωθούνε τα πρακτικά της γενικής αυτής συνέλευσης*», όπου θα φαίνονται αυτές, για να γίνουν κατανοητές και οι προτάσεις «*σ' όλη τους την έχταση και το βάθος*»[777]. Παρ' όλα αυτά, τα πρακτικά δεν τυπώθηκαν ποτέ και μέχρι τις τωρινές έρευνες δεν έχει γίνει δυνατό να ευρεθούν κάποια αντίγραφά τους[778].

Οι προτάσεις του Θ. Βλιζιώτη αντιπροσώπευαν τις γνώμες των οπαδών του επαναστατικού μαρξισμού και έγιναν μόνο για την απλή διατύπωση της άποψή τους. Οι άλλες προτάσεις με απόφαση της γενικής συνέλευσης θεωρήθηκαν ως προγραμματικές δηλώσεις στα σχετικά ψηφοδέλτια και επειδή ο Αλ. Σβώλος δεν είχε καταρτίσει δικό του ψηφοδέλτιο η πρότασή του αποσύρθηκε. «*Σύμφωνα λοιπόν μ' αυτή την απόφαση, όσα μέλη ψήφιζαν το ψηφοδέλτιο του κ. Δελμούζου, ψήφιζαν*

---

[777] Γληνός Δημ., «Μικρά χρονικά», π. *Αναγέννηση*, 1927 (Μάης-Ιούνης), τόμ. Α', φ. 9ο-10ο, σ. 570.

[778] Όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Χ. Νούτσος (Νούτσος Χ., *Ιστορία και ιδεολογία της εκπαίδευσης, ό.π.*, σ. 217) και όπως και εγώ ο ίδιος διαπίστωσα με ερευνά μου στο αρχείο του Δημ. Γληνού, που βρίσκεται στο *Ίδρυμα Γληνού* στα Κάτω Πατήσια.

και τις προτάσεις του και όσοι ψήφιζαν το ψηφοδέλτιο του κ. Γληνού, ψήφιζαν και τις δικές του προτάσεις»[779].

Η ψηφοφορία μεταξύ των δυο ψηφοδελτίων με τις ανάλογες δυο προτάσεις έγινε στις 24 του Μάρτη και είχε ως αποτέλεσμα τη νίκη της «*ομάδας Γληνού*» και είχαν ως εξής: «*Ψήφισαν 116 μέλη. Έλαβαν για ταχτικά μέλη, Δημ. Γληνός 65 ψήφους, Κ. Δ. Σωτηρίου 63, Ν. Μπέρτος 62, Ελ. Νεγροπόντη 62, Αύρα Θεοδωροπούλου 61, Β. Αγγελόπουλος 58, Μπ. Αλιβιζάτος 57, Μ. Οικονόμου 57, Σέμνη Παπασπυρίδη 57, Χ. Καρούζος 57, Β. Λαχανάς 56, Γ. Δούμας 56, Θ. Πετμεζάς 56, Σ. Κομιώτης 56 και Ε. Κακούρος 53. Για αναπληρωματικά μέλη ψηφίστηκαν οι ακόλουθοι: Γ. Παπαδόπουλος, Γαλ. Καζαντζάκη, Κ. Βάρναλης, 1. Αναγνωσταράς, Σπ. Αποστολάτος, Γ. Γεωργακόπουλος, Σ. Τεγόπουλος, Μαρία Σβώλου, Β. Παπαγεωργίου, Ειρ. Κουντούρη.*

Οι κ. κ. Πετμεζάς και Ε. Κακούρος παραιτήθηκαν και στη θέση τους ήρθαν τα αναπληρωματικά μέλη Γ. Παπαδόπουλος και Γαλ. Καζαντζάκη, επομένως, ολόκληρη ή Διοικητική Επιτροπή απαρτίστηκε από το ψηφοδέλτιο του κ. Γληνού, με προγραμματικές αρχές τις προτάσεις του.

Η Διοικητική Επιτροπή του Ομίλου οργανώθηκε έτσι: Δημ. Γληνός, πρόεδρος, Αύρα Θεοδωροπούλου, αντιπρόεδρος, Κ. Σωτηρίου, γενικός γραμματέας, Β. Λαχανάς, ταμίας. Τα γραφεία του Εκπαιδευτικού Ομίλου μεταφέρθηκαν στη Στοά Αποστολοπούλου (άνω πάτωμα) Οδός Ευριπίδη 6»[780].

Μετά το τέλος της Γενικής Συνέλευσης του Ε. Ο. και την καταψήφιση της πρότασης Δελμούζου, με επιστολή τους, την Κυριακή 8 του Μάη του 1927, στην εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*, 44 μέλη του Ομίλου που επρόσκειντο στην «*ομάδα Δελμούζου*» δηλώνουν την παραίτησή τους. Ύστερα από την επιστολή αυτή, ο Δημ. Γληνός ως πρόεδρος της Διοικητικής Επιτροπής του Ομίλου με απαντητική επιστολή του προς την εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* στις 13 του Μάη του 1927, δηλώνει πως οι διαγραφέντες με συκοφαντικό τρόπο προσπάθησαν, στην επιστολή τους, να μιλήσουν για νέα κατεύθυνση του σωματείου, όμως ο Όμιλος «*παραμένει σωματείο καθαρά εκπαιδευτικό όπως ήταν πάντα*»[781].

Συνολικά παραιτήθηκαν 53 μέλη του Ε.Ο. από την Αθήνα και την επαρχία, δηλαδή περίπου το ένα δέκατο του συνόλου των μελών[782].

Οι τέσσερις αυτές προτάσεις, όπως ανέφερα ήδη, παρατίθενται στο παράρτημα της εργασίας, αυτούσιες όπως τις δημοσίευσε η *Αναγέννηση*. Επίσης στο παράρτημα παρατίθενται το χρονικό της *Αναγέννησης* για τη διάσπαση και οι επιστολές που αντάλλαξαν οι πρωταγωνιστές της διάσπασης μέσα από την εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*. Θεώρησα πολύ χρήσιμο να παρατεθούν τα στοιχεία αυτά αυτούσια στο παράρτημα σαν

---

779 Γληνός Δημ., «Μικρά χρονικά», π. *Αναγέννηση*, 1927 (Μάης-Ιούνης), τόμ. Α', φ. 9ο-10ο, σ. 570.

780 *Στο ίδιο*, σσ. 570-571.

781 *Στο ίδιο*, σσ. 571.

782 *Στο ίδιο*, σ. 571.

βάση πάνω στην οποία θα στηριχθεί στη συνέχεια η παρουσίαση της διαμάχης από την παρούσα μελέτη.

Επίσης για τον ίδιο λόγο παρατίθεται, στο παράρτημα της εργασίας, αυτούσιο το καταστατικό με το πρόγραμμα του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* του 1914, για να μπορεί να γίνει δυνατή από τον καθένα η σύγκριση του καταστατικού του Ομίλου με τις τέσσερις προτάσεις του 1927.

6.1.2 Συγκριτική καταγραφή των τεσσάρων προτάσεων του 1927 σε σχέση με το καταστατικό του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* του 1914.

Φορείς /Θέσεις	Καταστατικό *Εκπ. Ομίλου*, 1914	Προτάσεις για καταστατικές αλλαγές, 1927			
		Αλ. Δελμούζος	Δημ. Γληνός	Σβώλος	Βλιζιώτης
Σκοπός Εκπαιδευτικού Ομίλου	Αναμόρφωση της ελληνικής εκπαίδευσης. Ριζική αναμόρφωση της παιδείας με σύστημα ιδεών βγαλμένο από την ελληνική ζωή		Αναμόρφωση της ελληνικής εκπαίδευσης		Ο σκοπός του Ε. Ο. όταν ιδρύθηκε ήταν η απελευθέρωση της παιδείας από τα φεουδαρχικά δεσμά και την πραγματοποίηση των προοδευτικών αστικών ιδανικών
Σχολείο - κοινωνία - πολιτική	Η παιδεία πρέπει να γίνει κτήμα όλου του έθνους, δηλ. να οπλιστούν για τη ζωή ανάλογα και ο αγρότης και ο εργάτης και ο μικρός και ο μεγάλος αστός	Το σχολείο φροντίζει την εκπαίδευση όλου του έθνους (συνόλου) και θα στηρίζεται σε όλα τα κόμματα για την μεταρρύθμισή του	Η λαϊκή μεταρρύθμιση θα επιτευχθεί με προμάχους τις αδικημένες τάξεις, δηλ. την εργατική, την αγροτική και την μικροαστική	Το σχολείο θα στηρίζεται σε όλα τα κόμματα για την μεταρρύθμισή του, κυρίως όμως στις λαϊκές τάξεις (εργατικές, αγροτικές, μικροαστικές)	Το σχολείο να στηριχθεί στις εργαζόμενες μάζες, να εγκολπωθεί τα πανανθρώπινα ιδανικά τους, αποσπώντας με την κοινωνική του δύναμη από την κυρίαρχη τάξη τις δυνατές εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις
Ο δάσκαλος	Ο δάσκαλος πρέπει να μορφωθεί σύμφωνα με τις αληθινά σύγχρονες ιδέες και με τη σημερινή θέση της παιδαγωγικής επιστήμης για να συντελέσει στην αναμόρφωση της παιδείας		Ο δάσκαλος έχει δικαίωμα στην ελεύθερη σκέψη, να διαφωτίζει την κοινωνία και να συντελεί μ' αυτό τον τρόπο στην αναμόρφωση της παιδείας		Ο δάσκαλος είναι μισθόδουλος, διανοούμενος προλετάριος και έχει δικαίωμα στην ελεύθερη σκέψη και στην οργανωμένη δράση για την απελευθέρωση του σχολείου
Εθνική αγωγή	Η παιδεία πρέπει να στήσει τα θεμέλια της πάνω στα πραγματικά στοιχεία της ελληνικής ζωής, όπως τη διαμόρφωσε η ιστορική εξέλιξη του έθνους (στο γνήσιο νεοελληνικό κόσμο). Να αναπτύσσει τις σωματικές, πνευματικές και ψυχικές δυνάμεις του Έλληνα, σύμφωνα με κάθε πραγματική, ηθική και πνευματική κατάχτηση του σημερινού πολιτισμού, ώστε η νέα Ελλάδα να είναι ισότιμο και άξιο μέλος της ανθρώπινης κοινωνίας	Η Εθνική αγωγή να στηρίζεται στα ζωντανά και γόνιμα στοιχεία του πολιτισμού μας, να φροντίζει την προκοπή του συνόλου και όχι μιας κοινωνικής τάξης, την εθνική αυτοσυντήρηση, το σεβασμό της αυθυπαρξίας των άλλων εθνικών ομάδων και την συνεργασία μαζί τους με ιδανικό σκοπό τον καθολικό ανθρωπισμό	Η Εθνική αγωγή να στηρίζεται στα ζωντανά στοιχεία του πολιτισμού μας και να μην καλλιεργεί το σοβινισμό και να μην βοηθάει στην επίτευξη των συμφερόντων της άρχουσας τάξης	Η Εθνική αγωγή να στηρίζεται στα εθνικά στοιχεία, να καλλιεργεί την εσωτερική και εξωτερική ελευθερία του λαού, την συνεργασία των λαών με ανώτατο ιδανικό τον καθολικό ανθρωπισμό	Η αγωγή πρέπει να καλλιεργεί τα εθνικά στοιχεία: γλώσσα, ήθη, παραδόσεις κ.τ.λ., όσο διατηρούν τη ζωντάνια τους και δεν παίρνουν αντιδραστικό περιεχόμενο, δηλ. ένα σοβινιστικό χαρακτήρα εξυπηρετικό ιμπεριαλιστικών σκοπών
Θρησκευτική αγωγή		Να γίνει η διδασκαλία των Θρησκευτικών πιο μεθοδική	Η διδασκαλία των Θρησκευτικών είναι ζήτημα ελευθερίας της συνείδησης	Η διδασκαλία των Θρησκευτικών δεν είναι υποχρεωτική. Όταν όμως διδάσκεται το μάθημα να γίνεται με σωστό παιδαγωγικό τρόπο	Η θρησκευτική διδασκαλία να αποκλεισθεί από το σχολείο

6.1.3 Σκέψεις του Αλ. Δελμούζου για τη διάσπαση του *Εκπ. Ομίλου*

Ο Δημ. Γληνός στη Διακήρυξη του νέου Εκπαιδευτικού Ομίλου υποστηρίζει: *«Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος από το τέλος του 1920 με τις βδομαδιάτικες συγκεντρώσεις, ομιλίες και συζητήσεις των μελών του ήταν σ' αδιάκοπη επαφή με τα ρεύματα των ιδεών, που κυκλοφορούσαν και στον τόπο μας και στον έξω πολιτισμένο κόσμο.*

Οι ζυμώσεις αυτές, που έγιναν μάλιστα εντονώτερες στα τελευταία τρία χρόνια (1924, 1925, 1926) φέρανε μια ριζική διχογνωμία και μέσα στη Διοικητική Επιτροπή και στον πλατύτερο κύκλο των μελών του Ομίλου.

Έτσι παρουσιάστηκε από δυο μεριές η απαίτηση ν' αναθεωρηθούν οι προγραμματικές αρχές του Ομίλου α) από στοιχεία συντηρητικά*, που άρχισαν να θεωρούν επικίντυνο πια για όλη την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, να υπάρχουν μέσα στον Όμιλο μέλη, που τείνουν να συσχετίζουν το εκπαιδευτικό πρόβλημα με το κοινωνικό. Τα μέλη αυτά τα θεωρούσαν υπεύθυνα και για τους κρατικούς διωγμούς των μεταρρυθμιστών. Και β)* από στοιχεία ριζοσπαστικά*, που ήθελαν ίσα ίσα να ξεκαθαρίσουν την αόριστη και συχυσμένη κοινωνιολογική βάση, που είχαν ως τώρα τα αιτήματα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Κάθε προσπάθεια για να κρατηθή ο Όμιλος ενωμένος γύρω στο πρόγραμμα του 1914 αποδείχτηκε μάταιη και άσκοπη. Και είναι πολύ χαραχτηριστικό για την προοδοφοβία και την αντιδραστική μεταστροφή των συντηρητικών, ότι αυτοί επιμένανε με πείσμα να ξεκαθαριστή ο Όμιλος από κάθε προοδευτικό στοιχείο»*[783].

Ο Αλ. Δελμούζος το 1947 παραδέχεται ακριβώς ότι το εκπαιδευτικό πρόβλημα είναι πρόβλημα εθνικό, και ως τέτοιο πρέπει να αντιμετωπίζεται, για να μη δημιουργεί αντιπαλότητες πολιτικές ή κομματικές οι οποίες αναστέλλουν ή δημιουργούν εμπόδια στην επίλυση του και σημειώνει ότι υπάρχει «*η ανάγκη να πάψη ένα πρόβλημα εθνικό, όπως το εκπαιδευτικό, να γίνεται ποδόσφαιρα που την τινάζουν ζερβόδεξα όλοι οι άνεμοι και τα πάθη της στιγμής*»[784].

Στη συνέχεια, ο Αλ. Δελμούζος προσπαθεί να αποδείξει του λόγου το αληθές, δηλαδή κάνει μια αναδρομή της πορείας του εκπαιδευτικού δημοτικισμού από το 1910 έως στη διάσπαση του Ε.Ο. το 1927 και προσπαθεί να αποδείξει την άποψή του αυτή. Γράφει ο Αλ. Δελμούζος: «*Η βασική σημασία του εκπαιδευτικού δημοτικισμού για μια μόρφωση πραγματική έχει τόσο ξεκαθαρίσει σε θεωρία και πράξη, ώστε εδώ μπορώ να θυμίσω μόνο τούτο: ότι μόρφωση ουσιαστική, βαθύτατα ελληνική και ανθρωπιστική, είναι αδύνατο να θεμελιωθή χωρίς τη δημοτική γλώσσα και τη ζωντανή παράδοσή της. Μ' αυτή την πίστη ξεκινώντας στα 1910 λίγοι φωτισμένοι άνθρωποι σύστησαν τον Εκπαιδευτικό Όμιλο με το σκοπό 'να ιδρύση ένα πρότυπο δημοτικό σχολείο στην Αθήνα και να*

---

[783] Γληνός Δημ. κ.ά., «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», π. *Αναγέννηση*, 1927 (Ιούλιος-Αύγουστος), τόμ. Α', φ. 11ο-12ο, σ. 581.

[784] Δελμούζος Αλ., *Παιδεία και κόμμα, ό.π.,* σ. 33.

βοηθήση ν' αναμορφωθή με τον καιρό η ελληνική εκπαίδευση»[785]. Και συνεχίζει ο Αλ. Δελμούζος ασκώντας κριτική στον Δημ. Γληνό για τη βιασύνη του το 1917, ως εξής: «*Η αρχική πρόταση να ιδρυθή ένα μόνο πρότυπο δημοτικό σχολείο,* (…) *αλλάζει απότομα* [το 1917] *σε προσπάθεια καθολικής εφαρμογής. Πράξη πολιτική*»[786].

Ο Αλ. Δελμούζος συνεχίζει υποστηρίζοντας πως την εχθρική στάση του κόσμου για την προσπάθειά μας «*τη δυνάμωνε και το γεγονός ότι τη μεταρρύθμιση την είχε αναλάβη κόμμα πολιτικό, και πιο σωστά: λίγοι φωτισμένοι οδηγοί του. Έτσι με την τύχη του ταυτίστηκε και η τύχη του μεταρρυθμιστικού έργου. Η φυσική συνέπεια ήρθε σε τρία χρόνια με την πρώτη πολιτική αλλαγή*», την ανατροπή δηλαδή του Βενιζέλου και το σταμάτημα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1920-1922[787].

Στη συνέχεια ο Αλ. Δελμούζος ισχυρίζεται ότι, με βάση αυτό το σκεπτικό το 1923 που επανήλθε η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, «*για να μείνωμε ανενόχλητοι στην καθαρά παιδαγωγική προσπάθεια και ν' αποφύγωμε κάθε μπέρδεμα με πολιτικές ενέργειες, είχαμε επιμείνει αμέσως από την αρχή της δεύτερης αυτής περιόδου να μην αναλάβη ο Δημ. Γληνός τη γενική γραμματεία του Υπουργείου, μια θέση συνυφασμένη με την πολιτική*»[788].

Η προσπάθεια του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* όλα αυτά τα χρόνια, συνεχίζει ο Αλ. Δελμούζος, «*όσο και αν την είχαν ευνοήσει ορισμένοι πολιτικοί, κρατήθηκε μέσα σε περιοχή εκπαιδευτική, ο διαφωτισμός και των δασκάλων και της κοινωνίας γινόταν σε προβλήματα εκπαιδευτικά, σε προβλήματα που η λύση τους θα θεμελίωνε τις προϋποθέσεις τις απαραίτητες για να σταθή μόρφωση αληθινή. Έπειτα αντίκρυζε το έθνος ολόκληρο και την προκοπή του, τον ελληνικό λαό σαν ένα σύνολο που θα μπορούσε να προκόψη με παιδεία ουσιαστική, βασισμένη στη ζωντανή γλωσσική, πολιτιστική και ανθρωπιστική παράδοσή του*»[789].

---

[785] *Στο ίδιο*, σ. 34.
[786] *Στο ίδιο*, σ. 35.
[787] *Στο ίδιο*, σ. 38.
[788] *Στο ίδιο*, σ. 40.
[789] *Στο ίδιο*, σσ. 40-41.

6.2 Η ιδεολογική διαμάχη των περιοδικών: Ελληνικά Γράμματα, Αναγέννηση-Σχολική Πράξη

Την περίοδο κατά την οποία σημειώνεται η διάσπαση του Ομίλου αναπτύσσεται και μια αντίστοιχη ιδεολογική διαμάχη στα περιοδικά *Ελληνικά Γράμματα, Αναγέννηση-Σχολική Πράξη*, τα οποία φιλοξενούν τις αντίπαλες απόψεις.

Το περιοδικό του Δημ. Γληνού *Αναγέννηση* κυκλοφόρησε σε μηνιαία βάση και για δυο χρονιές ακριβώς. Η πρώτη χρονιά αποτελεί τον Α΄ τόμο, από το 1ο φυλλάδιο του Σεπτέμβρη του 1926 έως και το 11-12ο φυλλάδιο του Ιουλίου-Αυγούστου του 1927. Η δεύτερη χρονιά αποτελεί τον Β΄ τόμο, από το 1ο φυλλάδιο του Σεπτέμβρη του 1927 έως και το 11-12ο φυλλάδιο του Ιουλίου-Αυγούστου του 1928. Το παιδαγωγικής ύλης περιοδικό *Σχολική Πράξη*, «*μηνιαίο παράρτημα*» της *Αναγέννησης*, κυκλοφόρησε λίγο αργότερα, δηλαδή το 1ο και 2ο φυλλάδιο του Α΄ τόμου της *Σχολικής Πράξης* εκδόθηκε μαζί με το 5ο φυλλάδιο της *Αναγέννησης* (Γενάρης του 1927) και τέλειωσε μαζί με το 11ο-12ο φυλλάδιο της *Αναγέννησης* (Ιούλιος-Αύγουστος 1927). Ο δεύτερος τόμος της *Σχολικής Πράξης* ξεκίνησε την έκδοση του 1ου φυλλαδίου μαζί με το 1ο φυλλάδιο της *Αναγέννησης* (Σεπτέμβρης 1927) και τελείωσε την έκδοσή της (11ο-12ο φυλλάδιο) μαζί με το τέλος της έκδοσης της *Αναγέννησης* (δηλαδή με το 11ο-12ο φυλλάδιο της, Ιουλίου-Αυγούστου του 1928).

Το περιοδικό του Κ. Μπαστιά, *Ελληνικά Γράμματα*, κυκλοφόρησε σε δεκαπενθήμερη βάση για δυο εξάμηνα και σε δυο, αντίστοιχα, τόμους. Ο Α΄ τόμος του κυκλοφόρησε από το τεύχος 1 (15 Ιουνίου 1927) έως το τεύχος 12 (1η Δεκεμβρίου 1927) και ο Β΄ τόμος από το τεύχος 1-2 (16 Δεκεμβρίου 1927-1 Ιανουαρίου 1928) έως το τεύχος 12 (1 Ιουνίου 1928).

Στο νέο αυτό περιοδικό στεγάζεται «*η ομάδα Δελμούζου*» ή ομάδα των «*συντηρητικών*», όπως χαρακτηρίστηκε αμέσως από το περιοδικό *Αναγέννηση* του Δημ. Γληνού. Είναι φανερό ότι η έκδοση αυτή αντικαθιστά το βήμα που διέθεταν μέσω του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος δεν εξέδιδε πλέον το Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου, αλλά ο ίδιος ο Όμιλος αποτελούσε ένα φορέα στον οποίο στηρίζονταν και τον οποίον έχασαν.

Στα *Ελληνικά Γράμματα* συνεργάστηκαν: Τέλλος Άγρας, Νίκος Αθανασιάδης, Τάσος Αθανασιάδης, Κ. Άμαντος, Γιάννης Αποστολάκης, Ηρ. Αποστολίδης, Μάριος Βάρβογλης, Σπ. Βασιλείου, Αιμ. Βεάκης, Ηλίας Βενέζης, Γιάννης Βλαχογιάννης, Ηλίας Βουτιερίδης, Δ. Γαλάνης, Αλ. Δελμούζος, Κ. Θ. Δημαράς, Απόστολος Δοξιάδης, Στρατής Δούκας, Ν. Εγγονόπουλος, Γιωσέφ Ελιγιά, Δ. Α. Ζακυθηνός, Ηλ. Φ. Ηλιού, Αύρα Θεοδωροπούλου, Κ. Καβάφης, Α. Καραντώνης, Κ. Καρθαίος, Π. Κατσέλης, Κλ. Κλώνης, Δ. Κόκκινος, Φ. Κόντογλου, Γιώργος Κοτζιούλας, Σ. Κουγέας, Λέων Κουκούλας, Μανόλης Κριαράς, Δ. Λουκόπουλος, Σπ. Μελάς, Τάκης Μπαρλάς, Ρίτα Μπούμη, Παύλος Νιρβάνας, Κώστας Νιρβάνας, Κώστας Ουράνης, Π. Παϊδούσης, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Θ. Παπακωνσταντίνου, Τ. Κ. Παπατσώνης, Δ. Πικιώνης, Γ. Ν. Πολίτης, Λ.

Πολίτης, Φ. Πολίτης, Γ. Πράτσικας, Α. Πρωτοπάτσης, Μαν. Πρωτοψάλτης, Δ. Ροντήρης, Κ. Α. Ρωμαίος, Β. Ρώτας, Βάλιας Σεμερτζίδης, Γιάννης Σκαρίμπας, Σωτήρης Σκίπης, Γερ. Σπαταλάς, Πάνος Δ. Ταγκόπουλος, Αθηνά Ταρσούλη, Β. Τατάκης, Αντ. Τραυλαντώνης, Άλκης Τροπαιάτης, Κ. Φαλτάιτς, Μάνος Φιλήντας, Αγγελική Χατζημιχάλη, Π. Χάρης κ.ά.[790].

Το περιοδικό *Αναγέννηση* του Δημ. Γληνού στρέφεται εναντίον του περιοδικού των *Ελληνικών Γραμμάτων* του Κ. Μπαστιά[791], ύστερα από την έκδοση τους αμέσως μετά τη διάσπαση του *Εκπαιδευτικού Ομίλου*, και υποστηρίζει σε δήλωσή του ότι το πιο πάνω περιοδικό που

---

[790] Μπαστιάς Γ., *Ο Κωστής Μπαστιάς στα χρόνια του μεσοπολέμου. Μεσοπόλεμος κατοχή απελευθέρωση*, τόμ. Α΄ (χρονογραφία-εργογραφία), Αθήνα, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, 1997, σσ. 37-38.

[791] Εναντίον των *Ελληνικών Γραμμάτων* στρέφονται περιοδικά από όλο το πολιτικό και ιδεολογικό φάσμα, από το χώρο της 'αντίδρασης' έως την άκρα αριστερά. Δηλαδή όπως σημειώνει και ο Γ. Κ. Μπαστιάς: «*Το περιοδικό προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στη συντηρητική παράταξη όπως: 'μαλλιαρικά γράμματα', 'αγράμματου», 'μαλλιαροκομμουνιστές διαφθορείς της γλώσσης', 'εξευτελισταί της γλώσσης' κ.λ*π. (…). *Ταυτοχρόνως η* Νέα Εστία *του Γρ. Ξενόπουλου, η* Λογοτεχνική Επιθεώρηση *(Λ. Κουκούλας, Αιμ. Χουρμούζιος, Για[ν]νης Γ. Κορδάτος,* Π. *Πικρός), η μαρξιστική* Νέα Επιθεώρηση *του Αντρέα Ζεβγά (Αίμ. Χουρμούζιος), η* Πνοή *('Άγγελος Τερζάκης κ.ά) η κομμουνιστική* Νέα Αγωγή *και ο αριστερά του ΚΚΕ* Σπάρτακος *του Σεραφείμ Μάξιμου επιτίθενται στο περιοδικό και προσωπικά στον Κ. Μ*[παστιά].: *'αντιπροσωπεύουν την αντίδραση' (Αναγέννηση), 'ύπουλος καιροσκοπισμός'* (Λογοτεχνική Επιθεώρηση*), 'μόνος υπεύθυνος ο νεαρός ασήμαντος διευθυντής των' (Γρ. Ξενόπουλος* – Νέα Εστία*), 'Τι αηδία'* (Το Φραγγέλιο*), 'απηχούν τις σπασμωδικές φροντίδες της αντιδραστικής αστικής τάξης για την προφύλαξη των ιδανικών της' (Η* Νέα Αγωγή*), 'αντιδραστικοί'* (Νέα Επιθεώρηση*), 'επιχορηγείται από την εδώ Καθολική Αρχιεπισκοπή για λόγους εύλογους'* (Πνοή*), 'Παπικά Γράμματα'* (Πρωτοπορία*). Εκτός όμως από τις επιθέσεις των αριστερών λογοτεχνικών περιοδικών, λόγω των αντικομμουνιστικών θέσεων του Μπαστιά, και από τι επιθέσεις των συντηρητικών 'γλωσσαμυντόρων', λόγω της υποστήριξης της δημοτικής από τα* Ελληνικά Γράμματα*, το περιοδικό δέχεται επίθεση και από μια άλλη πλευρά*», από τον «*πατριάρχη*» της ελληνικής ποίησης τον Κωστή Παλαμά, ο οποίος κατηγορεί το περιοδικό για τον «*ανήθικο διασυρμό του έργου του*». Αυτό συμβαίνει διότι το περιοδικό «*εκτός από τη συνεργασία του με την ομάδα Δελμούζου, είναι πνευματικά τοποθετημένο στο πλευρό του καθηγητή της νεοελληνικής λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Γιάννη Αποστολάκη και του κριτικού και θεατράνθρωπου Φώτου Πολίτη. Βρισκόμαστε σε εποχή που το παλαμικό έργο συχνά αμφισβητείται από τους νεοτέρους αλλά και από τον Γιάννη Αποστολάκη, που είναι ο κατ' εξοχήν αρνητής του Παλαμά*». *Στο ίδιο*, σσ. 38-40.

Βέβαια ο Κ. Θ. Δημαράς γράφει για την κριτική των δύο εναντίον του Παλαμά: «*Ο Αποστολάκης, σύμφωνα με όσα σημειώνω σχετικά* [και] *με τον Φώτο Πολίτη, αντίκρυσε τον ποιητή έξω από την ιστορία και αντί να τον κρίνει, τον συνέκρινε με την ιδανική μορφή του Σολωμού*», στο: Δημαράς Θ. Κ., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Αθήνα, εκδ. Ίκαρος, 8η έκδ., 1987, σ. 444.

εκπροσωπεί την ομάδα «*την υπό τον κ. Δελμούζον αποσχισθείσαν εκ του Εκπαιδευτικού Ομίλου*» συμπεριφέρεται με χυδαίο τρόπο όπως όλα τα περιοδικά και οι εφημερίδες της 'αντίδρασης'.

Η δήλωση έχει ως εξής: «*ΔΗΛΩΣΗ: Από πολλές μεριές γίνεται συζήτηση απάνω στα κοινωνικά και εκπαιδευτικά προβλήματα του τόπου μας. Την αντίδραση αντιπροσωπεύουν διάφορες εφημερίδες, Σκριπ, Νέα Ημέρα, Ελληνική, Εσπερινή, Εστία κτλ., το περιοδικό 'Ερμής' του κ. Καραγιάννη και το περιοδικό 'Ελληνικά Γράμματα'. Το τελευταίο δημοσίεψε στις εφημερίδες μια δήλωση, ότι 'εκπροσωπεί την υπό τον κ. Δελμούζον αποσχισθείσαν εκ του Εκπαιδευτικού Ομίλου ομάδα των συντηρητικών' και η δήλωση αυτή από κανένα δε διαψεύστηκε, άρα είναι αληθινή. Ο τρόπος της πολεμικής σε όλες αυτές τις εφημερίδες και τα περιοδικά είναι ο ίδιος, τουλάχιστον ως σήμερα* (...) *Αν κανείς δε μπορή να εμποδίση τους άλλους να είναι ή να γίνουν χυδαίοι, μπορεί πολύ καλά να εμποδίση τον εαυτό του*»[792]. Όμως γρήγορα το περιοδικό προχωράει παραπέρα και αφού κάνει το διαχωρισμό μεταξύ μεσαιωνικού και συντηρητικού δημοτικισμού και σοσιαλιστικού εκπαιδευτικού δημοτικισμού, αυτοχαρακτηρίζεται επί λέξει ως «*όργανο του σοσιαλιστικού δημοτικισμού*»[793].

Αντίθετα το περιοδικό *Ελληνικά Γράμματα* δεν στρέφεται άμεσα από το πρώτο φύλλο εναντίον της *Αναγέννησης*, αλλά έμμεσα εφόσον χτυπά γενικά την «*ψευτιά που άλλοτε με τη μάσκα της επιστήμης και άλλοτε με το προσωπείο της τέχνης*» οργιάζει στη πνευματική ζωή του τόπου μας[794]. Αργότερα όμως στρέφεται και ονομαστικά εναντίον του Δημ. Γληνού και εναντίον του περιοδικού του. Ήδη στο δεύτερο φύλλο του περιοδικού στο άρθρο «Λαχανιασμένη φευγάλα ή ο ελληνικός αρχοντοχωριατισμός»[795], το οποίο γράφει ο Αλ. Δελμούζος αλλά υπογράφει το ίδιο το περιοδικό, και επιτίθεται εναντίον του Δημ. Γληνού και εναντίον του άρθρου του Κ. Βάρναλη: «Νεοελληνική πραγματικότητα και μαγεία»[796], το οποίο είχε δημοσιευθεί πρωτύτερα στην *Αναγέννηση*.

Η ιδεολογική διαμάχη μεταξύ των δύο αυτών περιοδικών παρουσιάζεται μέσα από τη συνεχή αρθρογραφία των ιδίων και των συνεργατών τους και είναι πολύ ενδιαφέρουσα διότι δίνει την δυνατότητα ανεύρεσης των θέσεων και των αντιθέσεων των δυο πλευρών. Στο κεφάλαιο αυτό, λοιπόν, διερευνάται η σύγκρουση αυτή των ιδεαλιστών της «*ομάδας Δελμούζου*» με τους «*προοδευτικούς*» του Γληνού στα κεντρικά σημεία της. Διερευνάται, δηλαδή, το κατά πόσον ο *Εκπαιδευτικός Όμιλος* είναι πολιτικό, κομματικό ή καθαρά εκπαιδευτικό σωματείο, τι σημαίνει εθνική αγωγή, το σχολείο κατά πόσο μπορεί να

---

792 Γληνός Δημ., «Μικρά χρονικά», π. *Αναγέννηση*, 1927, τόμ. Α', φ. 9ο-10ο (Μάης-Ιούνης), σ. 576.

793 Γληνός Δημ., «Ανασκόπηση», π. *Αναγέννηση*, 1927, τόμ. Β', τχ. 1ο (Σεπτέμβρης), σ. 4

794 «Τα Ελληνικά Γράμματα», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 1, σ. 2.

795 Δελμούζος Αλ., «Λαχανιασμένη φευγάλα ή ο ελληνικός αρχοντοχωριατισμός», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 2 (1η Ιουλίου), σσ. 51-57.

796 Βάρναλης Κ., «Νεοελληνική πραγματικότητα και μαγεία», π. *Αναγέννηση*, 1927, τόμ. Α', τχ. 7, σσ. 388-398.

είναι ταξικό ή υπερταξικό, κατά πόσο μπορεί να γίνει εκπαιδευτική μεταρρύθμιση σε αστικό καθεστώς και προς ποια κατεύθυνση. Τέλος στο κεφάλαιο αυτό η έρευνα επιχειρεί την ανάδειξη αυτών των διαφορετικών θέσεων, σε σχέση πάντα με τις κατηγορίες της παρούσας μελέτης.

Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει η επιλογή και καταχώρηση στην ύλη των περιοδικών μεταφρασμένων ή σχολιασμένων κειμένων ξένων συγγραφέων. Η καταχώρηση αυτή, βεβαίως, έχει να κάνει με την ενίσχυση και την υποστήριξη των θέσεων, των απόψεων και της ιδεολογίας του καθενός από τα δυο αντιτιθέμενα περιοδικά.

6.2.1 Σε φιλοσοφικό επίπεδο

6.2.1.1 Σύγκρουση ιδεαλισμού-μαρξισμού

Τη διαμάχη των δύο αντιπαρατιθέμενων περιοδικών, δηλαδή του περιοδικού *Ελληνικά Γράμματα* και του περιοδικού *Αναγέννηση* με το παιδαγωγικό παράρτημά του δευτέρου *Σχολική Πράξη*, θα αναλύσουμε και θα συγκρίνουμε εξονυχιστικά στις διάφορες κατηγορίες της παρούσας εργασίας ξεκινώντας από το φιλοσοφικό επίπεδο. Η σύγκριση των αντιπαρατιθέμενων ιδεών θα είναι το κύριο μέλημα μας ώστε από τη σύγκριση και ανάλυσή τους να εξαγάγουμε τα κατάλληλα συμπεράσματα για τις ανάγκες της μελέτης αυτής. Η σύγκρουση των περιοδικών αυτών απλώνεται χρονικά περίπου στον ένα χρόνο, δηλαδή από την πρώτη έκδοση των *Ελληνικών Γραμμάτων* στις 15 Ιουνίου του 1927 έως και την τελευταία έκδοση της *Αναγέννησης* τον Ιούλιο-Αύγουστο του 1928.

Στο πρώτο τεύχος τους τα *Ελληνικά Γράμματα* έρχονται να δικαιολογήσουν την έκδοσή τους ως περιοδικού σημειώνοντας: «*Τα Ελληνικά Γράμματα είναι αποτέλεσμα ανάγκης που έννοιωσαν τόσο εκείνοι που τα ίδρυσαν όσο και εκείνοι που αποτελέσανε το επιτελείο τους και τα στηρίζουνε με τη φωτισμένη συνεργασία τους. Έρχουνται σαν έντονη διαμαρτυρία, με το σκοπό να χτυπίσουν την ψευτιά που οργιάζει και που μαστίζει την πνευματική ζωή του τόπου μας άλλοτε με τη μάσκα της επιστήμης και άλλοτε με το προσωπείο της τέχνης.*

Ολόκληρη η Ελληνική νεότητα ακούει από τους κήρυκες της ψευτιάς χίλιες ηχηρές λέξεις για 'πρόοδο', για 'συγχρονισμό', για 'ελευθερία της σκέψης' και για χίλια άλλα παρόμοια … Είναι όμως πολύ εύκολο ένας απλός έλεγχος ν' αποδείξη πως οι περίφημοι αυτοί κήρυκες ούτε ελεύθεροι άνθρωποι είναι, ούτε συγχρονισμένοι, ούτε προοδευτικοί.

Δεν θα σταθή πολύ δύσκολο στο περιοδικό να δείξη σε ποια ταπεινά πράγματα πιστεύουν όλοι εκείνοι που με κάποια κοκορίστικη υπερηφάνεια λύνουν τελεσίδικα προβλήματα σαν το κοσμογονικό ή το θρησκευτικό και μιλάνε σαν να κρατάνε μέσα στις τσέπες τους όλο το μυστικό της δημιουργίας»[797].

Από τα πιο πάνω φαίνεται ότι το περιοδικό στρέφεται ενάντια στο μαρξισμό και τους μαρξιστές είτε κινούνται στο χώρο της επιστήμης, είτε

---

[797] «Τα Ελληνικά Γράμματα», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 1, σ. 2.

στο χώρο της τέχνης. Υποστηρίζει ότι θα αποδείξει ότι όλοι αυτοί, «*κοινωνιολόγοι, φιλόσοφοι, λόγιοι*», οι οποίοι δεν πιστεύουν όπως λένε «*σε καμιά μεταφυσική*», είναι «*αλυσσοδεμένοι στα πάθη τους*» και θα πρέπει «*να γίνουν οι ίδιοι ψυχικά ελεύθεροι κι' ύστερα να μιλούν για ελευθερία*», γιατί «*ενώ λένε πως είναι ελευθερωμένοι τάχα από τα απόλυτα και τα μεταφυσικά είναι σκλάβοι κι' αλυσσοδεμένοι στα ασήμαντα και τα ταπεινά*»[798].

Στο δεύτερο τεύχος, στο κύριο άρθρο τους, τα *Ελληνικά Γράμματα* επανέρχονται στην κριτική εναντίον αυτών που 'κηρύττουν την ψευτιά' και σημειώνουν πως μερικοί «*μας έγραψαν πως μας κατέχει αντικομμουνιστικός οίστρος. Όλοι αυτοί λαθεύονται,* (...) ο *έλεγχος που άσκησαν και θ' ασκήσουν τα Ελληνικά Γράμματα είναι στο βάθος του έλεγχος ηθικός κι έχει σκοπό να ξεκαθαρίσει τον ορίζοντα το διανοητικό της πατρίδας μας από μερικούς τύπους που οπουδήποτε κι' αν ανήκουν, είτε στον δημοτικισμό, είτε στον καθαρευουσιανισμό, είτε στον κομμουνισμό ή οπουδήποτε αλλού*» και με όποιο θέμα ασχολούνται «*προσφέρουνε στο κοινό τροφή νοθεμένη, κακή, που σκοτίζει τον ορίζοντα αντί να τον ξεκαθαρίζει*». Οι διανοούμενοι αυτοί, οι οποίοι επιδεικνύουν «*το διανοητικό αρριβισμό, την προχειρολογία, το κακό μεταχείρισμα των κειμένων, την ανειλικρίνεια*» στα γραπτά τους, βρίσκουν μιμητές στη νεολαία και γι' αυτό ο πόλεμος μαζί τους «*επιβάλλεται νάνε αμείλικτος*»[799].

Από το πρώτο τεύχος ο Τέλλος Άγρας γράφει ότι τους νέους δεν θερμαίνει κανένα ιδανικό και τον «*τυπικό χαρακτήρα*» της νεότητας διακρίνει «*αδιαφορία*» και «*μια δίψα προς την απόλαυση*», δηλαδή ένα ανήθικο και υλιστικό κοίταγμα της ζωής. Έτσι στην «*αυριανή λιλιπούτεια ανθρωπότητα*» θα παραδώσουμε και τον *Εκπαιδευτικό Όμιλο* αλλά και «*όλους τους πολύτιμους θησαυρούς του πολιτισμού μας, το πνεύμα μας και τα γράμματα, τα βιβλία και τις ηθικές αρχές*». Ο Τέλλος Άγρας, λοιπόν, μαντεύει ότι η μελλούμενη ανθρωπότητα θα είναι μικρού ηθικού και πνευματικού αναστήματος αναλόγου με το ανάστημα της νεολαίας[800].

Άλλωστε, από το πρώτο τεύχος, το περιοδικό συμπεριλαμβάνει στην ύλη του τη μελέτη του Στ. Παπαδάκη: «*Τα ρεύματα των ιδεών. Από τον ένα μεσαίωνα στον άλλο*»[801], στην οποία αναλύει τη φιλοσοφία της νεότερης ιστορίας κατά τον Nicolas Berdiaeff. Βεβαίως δεν ισχυρίζομαι ότι η φιλοσοφία του περιοδικού ταυτίζεται απόλυτα με τη φιλοσοφική διάθεση του N. Berdiaeff, όμως η επιλογή και η καταχώρηση στην

---

798 *Στο ίδιο*, σ. 2.

799 Κρίτων, π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 2, σ. 50.

800 Άγρας Τ., «Ο διχασμός του Εκπαιδευτικού Ομίλου», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 1, σ. 7.

801 Παπαδάκης Στ., «Τα ρεύματα των ιδεών. Από τον ένα μεσαίωνα στον άλλο. Η φιλοσοφία της Νεώτερης Ιστορίας κατά τον N. Berdiaeff», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 1, σσ. 11-15. Βλ. επίσης: Berdiaeff N., (μτφρ. Π. Αντωνιάδη), *Ο νέος Μεσαίωνας: Ρώσικη επανάσταση, Δημοκρατία, Σοσιαλισμός, Θεοκρατία: σκέψεις για το πεπρωμένο της Ρωσίας και της Ευρώπης*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Πουρνάρας, 1987.

αρθρογραφία του περιοδικού του συγκεκριμένου αυτού φιλοσόφου δεν μπορεί παρά να σηματοδοτεί κάποιο φιλοσοφικό προσανατολισμό του περιοδικού, τη στιγμή μάλιστα που ακολουθούν στη συνέχεια και δυο ακόμα άρθρα με τις απόψεις του N. Berdiaeff[802].

Η κριτική διάθεση του Ρώσου φιλοσόφου N. Berdiaeff εναντίον του μαρξισμού είναι διάχυτη, όχι όμως μόνο εναντίον αυτού. Ο N. Berdiaeff εξηγεί ότι η νεότερη ιστορία αρχίζει με την περίοδο της Αναγέννησης, όπου στην αρχή της, κατά τον 12ο και 13ο αιώνα, ο ουμανισμός (ανθρωπισμός) μεγαλουργεί αντλώντας «*από δυο πηγές: την αρχαιότητα και το χριστιανισμό*»· αργότερα όμως «*αρχίζει ο διχασμός των χριστιανικών και των ειδωλολατρικών αρχών*» και από τη σύγκρουση αυτή βγαίνουν μεγάλα έργα «*τα κλασσικά έργα του 15ου αιώνα*». Αυτά τα έργα όμως είναι «*σημαδεμένα από το χριστιανισμό*», άρα είναι φαινομενικά κλασσικά έργα, γιατί τίποτα το κλασσικό, δηλαδή «*το τέλειο δεν είνε δυνατό να δημιουργηθεί στο χριστιανικό κόσμο που έχει συναίσθηση της ατέλειας του ανθρώπου*». Έτσι καταλήγει ο N. Berdiaeff, στο ότι η εποχή της Αναγέννησης δημιούργησε «*μια νέα κουλτούρα, μια νέα ιστορία με βάση της δημιουργίας αυτής την ανθρώπινη ελευθερία.* (…) *Ελευθέρωσε τις δημιουργικές δυνάμεις του ανθρώπου και πραγματοποίησε την υψηλή εκδήλωση της τέχνης του*». Όμως η ίδια η Αναγέννηση «*αρνήθηκε τον πνευματικόν άνθρωπο που είναι δημιουργικός για να βάλη στη θέση του το φυσικό άνθρωπο, σκλάβο της ανάγκης και στείρο*», ο οποίος «*κατέληξε στη δημιουργική στειρότητα, δηλαδή στη συντέλεια της Αναγέννησης, στην αυτοκαταστροφή του ουμανισμού*». Η νεότερη ιστορία, συνεχίζει ο N. Berdiaeff, έδωσε τελικά μια «*παράδοξη λύση*»· δηλαδή ενώ «*ο ουμανισμός ήτανε η πίστη του ανθρώπου στον εαυτό του, στην αυτονομία των δημιουργικών του δυνάμεων. Η πίστη αυτή κλονίστηκε βαθειά και σβύστηκε. Ο ουμανισμός αντί να τονώση εξασθένησε τον άνθρωπο*». Κατά το τέλος του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου όπου και οριοθετείται η «*τελειωτική εξαφάνιση της Αναγέννησης*», όπως υποστηρίζει ο N. Berdiaeff, ο ουμανισμός περνάει από νέες φάσεις· δηλαδή «*ο άνθρωπος επειδή δεν μπορεί να υποφέρη την απομόνωση στην οποία τον έρριξε η ουμανιστική εποχή επινοεί παραποιήσεις της πνευματικής κοινωνίας και των πνευματικών δεσμών, δημιουργεί ψεύτικες εκκλησίες και κατασκευάζει ψεύτικους θεούς*». Οι φάσεις αυτές είναι ο άκρος ατομικισμός του Νίτσε και ο κοινωνιολογισμός ή ομαδισμός του Μαρξ. Και οι δυο αυτοί κατά τον N. Berdiaeff, είναι «*κορυφαίοι αντιουμανιστές, αντιανθρωπιστές*», διότι ο πρώτος δημιουργεί «*έναν απάνθρωπο τύπο υπεράνθρώπου για να πάρη τη θέση του χαμένου Θεού*» και ο δεύτερος «*αρνιέται τον άνθρωπο ως πρόσωπο με εσωτερική ζωή, τον βλέπει σαν μονάδα ενός συνόλου που έχει αντικαταστήσει το χαμένο Θεό. Έτσι ο ουμανισμός κατάντησε*

---

[802] α) Παπαδάκης Στ., «Από τον ένα μεσαίωνα στον άλλο. Η σημασία της Ρώσικης επανάστασης. Η φιλοσοφία της Νεώτερης Ιστορίας κατά τον N. Berdiaeff», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 2, σσ. 69-74.

β) Berdiaeff N., «Το πεπρωμένο του πνευματικού πολιτισμού», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 9, σσ. 407-415.

αντιανθρωπισμός». Συνεχίζοντας την ανάλυσή του ο Ν. Berdiaeff αναφέρει ότι «*η εποχή μας χαρακτηρίζεται από τις μαρξιστικές της τάσεις*», οι οποίες έχουν επηρεάσει την πολιτική, την οικονομική ζωή αλλά και την σύγχρονη κουλτούρα και ηθική. Συμπληρώνει δε ότι «*ο Μαρξισμός δεν είνε παρά η άλλη όψη του ατομικισμού, αποτέλεσμα της αποσύνθεσής του. Μαρξισμός και ατομικισμός είνε εξ ίσου εχθρικοί στην οργανική έννοια του κόσμου. Ο σοσιαλισμός είνε ένα από τα πιο οπουδαία συμπτώματα του τέλους της Αναγέννησης*» [803].

Το δεύτερο τεύχος των *Ελληνικών Γραμμάτων* περιλαμβάνει τη μελέτη: «*Ελληνικά προβλήματα. Μερικά απλά πράγματα που δεν πρέπει να ξεχνάμε*»[804], του Π. Παϊδούση, ο οποίος την εποχή εκείνη ήταν διευθυντής της Μέσης Εκπαιδεύσεως του Υπουργείου της Παιδείας και ανήκε στην «*ομάδα Δελμούζου*», η οποία μόλις είχε αποχωρήσει από τον Ε.Ο. Στη μελέτη του αυτή ο Π. Παϊδούσης αναλύει την περίπτωση του έλληνα επιστήμονα, και περιγράφει τους διαφόρους τύπους του. Μέχρι τώρα, αναλύει ο Π. Παϊδούσης, υπήρχε στην Ελλάδα μόνο ο «*οικονομικός τύπος επιστήμονα*». Σ' αυτόν τον τύπο ανήκαν οι επιστήμονες που πάλευαν για ένα «*όνομα και μια θεσούλα πράματα απαραίτητα για τη ζήση*», τους οποίους «*πολύ ώμορφα ο Schiller τους ονομάζει επιστήμονες του ψωμιού*». Μια καινούρια κατηγορία επιστημόνων εμφανίστηκε τελευταία, ισχυρίζεται ο Π. Παϊδούσης. Αυτοί «*δεν φροντίζουν τόσο για τα χρήματα όσο για το όνομα και την εκτίμηση από τους πολλούς* (…) *είνε οι θορυβοποιοί επιστήμονες και κάνουν τον πολιτικό τύπο των επιστημόνων*». Και ο ένας τύπος και ο άλλος «*αν και στο όνομα της επιστήμης κάνουν ό,τι κάνουν, αδιαφορούν τέλεια για την αλήθεια*». Χρησιμοποιούν την επιστήμη ως μέσο για να πετυχαίνουν τους στόχους τους και όχι για να βρίσκουν την αλήθεια. Κατά τον Π. Παϊδούση ο αληθινός επιστήμονας πρέπει αφενός να επιδρά ηθικά δημιουργώντας μια ηθική ατμόσφαιρα, την οποία επιτυγχάνει επειδή «*ο ίδιος, το όλο του είναι, είνε αλήθεια*» και αφετέρου να επιδιώκει «*πάντα να κατακτά νέες αλήθειες*». Στη συνέχεια ο Π. Παϊδούσης αναφέρεται κριτικά προς τον κομμουνισμό και τον χαρακτηρίζει ως τον μεγαλύτερο εξωφρενισμό «*που είδε η ανθρωπότητα, γιατί έχει για αρχή την άρνηση του σκοπού του. Η βία και η αδικία θα είνε πάντα τα μοναδικά του μέσα της συγκράτησης της κοινωνίας*». Επίσης σημειώνει ο Π. Παϊδούσης πως «*ένα από τα πολλά περίεργα του σημερινού κομμουνισμού είνε και η προσπάθεια να στηρίζουν την κοσμοθεωρία του στην ύλη και στο ποσό γενικά. Ύλη όμως και κομμουνισμός είνε έννοιες ασυμβίβαστες. Η ύλη είνε φυσικό της να είναι ατομική και εγωιστική το ίδιο κ' εκείνος που πιστεύει στην απόλυτη αξία της. Για τούτο ο σημερινός κομμουνισμός θα στηρίζεται*

---

[803] Παπαδάκης Στ., «Τα ρεύματα των ιδεών. Από τον ένα μεσαίωνα στον άλλο. Η φιλοσοφία της Νεώτερης Ιστορίας κατά τον Ν. Berdiaeff», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 1, σσ. 11-13.

[804] Παϊδούσης Π., «Ελληνικά προβλήματα. Μερικά απλά πράγματα που δεν πρέπει να ξεχνάμε», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 2, σσ. 61-65.

πάντα στην αδικία και την βία, η ελεύθερη διάθεση θα του είνε πάντα άγνωστη αξία»[805].

Στο τρίτο τεύχος των *Ελληνικών Γραμμάτων*, στη συνέχεια της μελέτης του, ο Π. Παϊδούσης επανέρχεται και εξηγεί ότι, ενώ στην Ευρώπη η υλιστική αντίληψη της ιστορίας έχει πλέον χρεοκοπήσει, και «*κανείς σοβαρός επιστήμονας δεν την παίρνει πια στα σοβαρά και ούτε σκοτίζεται πια για δαύτην, σε μας εξακολουθεί ακόμη να σερβίρεται για νέο εμπόρευμα. Έχουμε φαίνεται εδώ ξεγελαστεί γιατί πραγματικά αυτή η θέση σερβίρεται πολύ στην πολιτική, όχι όμως και στην επιστήμη. Εμείς όμως δεν μπορούμε να ξεχωρήσουμε και έτσι βλέπουμε σοβαρούς επιστήμονες να μας μιλούν ακόμα στα σοβαρά για υλιστική αντίληψη της ιστορίας*»[806].

Το κύριο πρώτο άρθρο του τετάρτου τεύχους των *Ελληνικών Γραμμάτων* υπογράφει ο Κ. Μπαστιάς, ο οποίος τονίζει την επιδίωξη των νέων να καταχτήσουν τον υλικό πλούτο και την άνεση. Ο Κ. Μπαστιάς αναφέρεται στην «*καινούργια γενεά νέων*» που έχουν «*αρρωστημένη τη σκέψη*» και δεν έχουν «*καμιά σχέση με την αλήθεια της φύσης και την αγνότητα*». Στην ψυχή αυτών των νέων *«θα φωλιάζει η πιο χυδαία μακαριότητα και στη σκέψη τους η χυδαία κατάκτηση μονάχα του υλικού πλούτου, η επιδίωξη της άνεσης μέσα σε μια κοινωνία που δεν φωτίζεται από καμιά αυτοεπίγνωση της ανθρώπινης ατέλειας από κανένα οραματισμό προς το θείο απόλυτο*»[807].

Στο έκτο τεύχος των *Ελληνικών Γραμμάτων* ο Τ. Άγρας αναφέρεται στο πώς οι έλληνες διανοούμενοι «*ελπίζουν τη σωτηρία και την αναμόρφωση της σύγχρονης γενεάς*». Οι τρόποι που παρουσιάζει είναι τρεις: ο πρώτος, όπως αναφέρει ο Τ. Άγρας, είναι το «*μεταφυσικό θαύμα*», δηλαδή η «*αναγέννηση μέσα από την κλασσική αρχαιότητα*», ο δεύτερος τρόπος είναι πάλι ένα θαύμα, ένα «*επιστημονικό θαύμα*», δηλαδή η «*αλλαγή του κοινωνικού καθεστώτος*», και ο τρίτος τρόπος είναι μια μέθοδος η αγωγή, δηλαδή η σωματική, η πνευματική και η ηθική αγωγή. Στη συνέχεια υποστηρίζει ότι μόνο η αγωγή σκοπεύει «*προς το παρόν και προς τις βάσεις*», «*εναντίον του εκφυλισμού και της παρακμής*» και έχει την δυνατότητα «*να φέρει ουσιαστικήν αλλοίωση μέσα στη ζύμωση την κοινωνική*», σε αντίθεση με τους άλλους δυο τρόπους οι οποίοι είναι ανίκανοι γι' αυτό[808].

Στο ένατο τεύχος του περιοδικού *Ελληνικά Γράμματα* δημοσιεύεται σε διασκευή το έργο του Nicolas Berdiaeff: «*Το πεπρωμένο του*

---

[805] *Στο ίδιο*, σσ. 61-63.

[806] Παϊδούσης Π., «Ελληνικά προβλήματα. Μερικά απλά πράγματα που δεν πρέπει να ξεχνάμε», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 3, σ. 112.

[807] Μπαστιάς Κ., «Η άρνησή μας», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 4, σ. 126.

[808] Άγρας Τ., «Συναισθηματική αγωγή έδρα νεοελληνικής», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 6, σ. 219.

πνευματικού πολιτισμού»[809]. Εδώ ο N. Berdiaeff καταπιάνεται με το πρόβλημα των σχέσεων του πνευματικού με τον υλικό πολιτισμό[810] και υποστηρίζει ότι σε κάθε πνευματικό πολιτισμό που φτάνει σε ένα βαθμό ανάπτυξης «*αρχίζουν να διακρίνονται τα στοιχεία, που καταστρέφουνε τις πνευματικές του βάσεις*». Έτσι το «*πεπρωμένο του πνευματικού πολιτισμού*» είναι να μεταβαίνει σε «*μια περίοδο παρακμής, έναν κατήφορο και μιαν αναπόφευκτη μετάπτωση*» σε μια άλλη κατάσταση όπου «*γίνεται αισθητός ο βαθύς πόθος μιας καινούργιας ζωής, εξουσίας και δύναμης, πρακτικισμού και απόλαυσης της ευτυχίας* (…) [αυτή είναι] *μια τάση χαρακτηριστική του υλικού πολιτισμού*»[811]. Ο πνευματικός πολιτισμός χαρακτηρίζεται από τον N. Berdiaeff ως «*ανιδιοτελής κι' οραματικός*» ενώ ως πάντοτε «*ιδιοτελής*» χαρακτηρίζεται από τον ίδιο ο υλικός πολιτισμός. Έτσι, συνεχίζει ο N. Berdiaeff, όταν η θέληση και η δίψα για δύναμη και κυριαρχία φτάσουν στον υψηλότερο βαθμό, τότε τελειώνει ο πνευματικός και αρχίζει ο υλικός πολιτισμός. Παρατηρείται λοιπόν την περίοδο εκείνη μια «*μετάπτωση από τον οραματισμό και τη δημιουργία αξιών για τη 'ζωή', στην έρευνα της 'ζωής' αυτής* (…) [με] *μια τάση πρακτική, ωφελιμιστική, ρεαλιστική, μ' ένα λόγο υλικά εκπολιτιστική*»[812]. Γι' αυτό «*ο πνευματικός πολιτισμός κρίνεται χιμαιρικός. Θεωρείται σαν αυταπάτη μιας εξαρτημένης και ανελεύθερης συνείδησης, σαν ψεύτικος καρπός μιας κοινωνικής εξάρθρωσης. Η οργανωμένη τεχνική, έρχεται τότε, να απαλλάξει οριστικά την ανθρωπότητα από τις φαντασιοπληξίες και τα ψέματα του πνευματικού πολιτισμού και δημιουργεί μοιραία έναν ολότελα 'πραγματιστικό' υλικό πολιτισμό*»[813], στον οποίον υπερισχύει το ορθολογιστικό πνεύμα και ο οικονομισμός[814], και ο οποίος είναι αντιθρησκευτικός, ρεαλιστικός, δημοκρατικός, μηχανικός, αναζητάει τις πραγματικότητες της ζωής και αντικαθιστά την «*ατομική δημιουργία*» με την «*συλλογική εργασία*». Και καταλήγει ο N. Berdiaeff πως ο υλικός πολιτισμός τελικά συμπεριφέρεται

---

809 Berdiaeff N., «Το πεπρωμένο του πνευματικού πολιτισμού», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 9, σσ. 407-415.
Βλ. επίσης: Berdiaeff N., (μτφρ. Ευτ. Βούλτση), *Το πεπρωμένο του ανθρώπου στον σύγχρονο κόσμο*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Πουρνάρας, 1980.

810 Σε υποσημείωση του πιο πάνω άρθρου, του N. Berdiaeff στα *Ελληνικά Γράμματα*, ο Σ. Μ. (το πιθανότερο ο Σπύρος Μελάς) εξηγεί ότι ο πνευματικός πολιτισμός είναι η μετάφραση της λέξης Culture και δηλώνει την πνευματική και την ηθική εσωτερική ανάπτυξη, ενώ ο υλικός πολιτισμός είναι μετάφραση του Civilization που δηλώνει την εξωτερική υλική ανάπτυξη, στο: Berdiaeff N., «Το πεπρωμένο του πνευματικού πολιτισμού», π. *Ελληνικά Γράμματα*, *ό.π.*, σ. 407.

811 *Στο ίδιο*, σ. 410.

812 *Στο ίδιο*, σσ. 410-411.

813 *Στο ίδιο*, σ. 411.

814 «Οικονομισμός *πρέπει να σημαίνει για μας* [επεξηγεί σε υποσημείωση το περιοδικό] *την υπερίσχυση του οικονομικού παράγοντος, ενάντια σ' όλες τις άλλες εκφάνσεις της ζωής*». *Στο ίδιο*, σ. 411.

όπως πιο πάνω ανέφερα αδιακρίτως είτε εκφράζεται ως καπιταλισμός είτε ως σοσιαλισμός[815].

Στο ενδέκατο τεύχος των *Ελληνικών Γραμμάτων* παρουσιάζονται τα κύρια σημεία από τη διάλεξη που έδωσε ο G. Belot τον Ιανουάριο του 1927 στο «*Σύνδεσμο για την ηθική ανατροφή*» του Παρισιού, με θέμα: «*Ποια κοινωνική και ηθική ανατροφή δίνει η μαρξική θεωρία*»[816].

Ο G. Belot εξετάζει τον μαρξισμό «*σαν ένα σύνολο από ιδέες, οι οποίες υποβάλλουν αναγκαίως μερικές τάσεις σε όσους τις ασπάζονται και αναπτύσσουν όχι μόνο μια πεποίθηση, μα κι ένα σύνολο από συνήθειες κοινωνικών αισθημάτων*». Υποστηρίζει ο G. Belot ότι ο μαρξισμός φέρνει αποτελέσματα κοινωνικά και παιδαγωγικά ως ιδεολογία: «*σαν Ιδέα-Δύναμη*», όπως έχει λειτουργήσει μέχρι τώρα (εκτός από τη μικρή Ρωσική πείρα), δηλαδή ως τέτοια «*αποτελεί μια αληθινή ανατροφή*». Αυτά τα αποτελέσματα ενδιαφέρεται να δείξει ο G. Belot και όχι αν ο μαρξισμός περιέχει αλήθειες. Γι' αυτό αν και εντοπίζει ένα λάθος του Μαρξ, δεν επιμένει να το αναλύσει σε βάθος, απλά το αναφέρει: δηλαδή ότι «*το κοινωνικό πρόβλημα και η πηγή της αδικίας, που ο Μαρξ εύρισκε στην παραγωγή, στις σχέσεις του κεφαλαίου με την εργασία, μετατοπίσθηκαν από τον καιρό του Μαρξ και σήμερα βρίσκονται στο επίπεδο της συναλλαγής, στις σχέσεις δηλαδή του πωλητή με τον καταναλωτή*»[817].

Αμέσως μετά ο G. Belot θέτει το διπλό ερώτημα: «*—Μια επανάσταση που θ' άλλαζε τους θεσμούς, θα μπορούσε τάχα ν' αλλάξει ταυτόχρονα και τους ανθρώπους; —Κι αν τούτο ήτανε δυνατόν, ο Μαρξισμός προετοιμάζει τάχα τους ανθρώπους και ιδίως την εργατική τάξη όχι μόνο να την κάνουν την επανάσταση, μα και να ζήσουν σύμφωνα με τις απαιτήσεις του νέου κοινωνικού καθεστότος, ώστε να επιτραπεί σ' αυτό να παράγει τα αποτελέσματα που υπόσχεται ο Μαρξισμός;*». Ο ίδιος απαντά άμεσα ότι είναι πολύ εύκολο να αποδειχθεί πως τέτοια «*προετοιμασία των ανθρώπων κι ανατροφή δεν παρέχεται, αλλά το παν στην ανατροφή την παρεχόμενη από το Μαρξισμό στην προλεταριακή τάξη είναι φύσεως, που δεν εμποδίζει βέβαια την επανάσταση, μα που εμποδίζει την κανονική λειτουργία του καθεστότος, το οποίον θα επακολουθήσει. Ίσως μάλιστα κανένα άλλο καθεστός απ' αυτό δεν είναι πιο αντίθετο στην ανατροφή, για την οποία πρόκειται*». Το νέο κοινωνικό καθεστώς που ευαγγελίζεται ο μαρξισμός, υποστηρίζει ο G. Belot, «*θ' απαιτούσε όχι μόνο εξαιρετικές αρετές, αλλ' ακριβώς όλες τις αρετές, τις οποίες ο Μαρξισμός, ως ανατροφή, τείνει να τις ξεριζώσει. με τρόπο μάλιστα που μπορούμε να πούμε, πως ο Μαρξισμός εργάζεται έτσι, ώστε να μη μπορέσει ποτέ του να επικρατήσει*»[818]. Άλλωστε ο καπιταλισμός επειδή είναι μια πραγματικότητα όπως και να ερμηνευθεί, ακόμα και μαρξιστικά, αφενός «*ενεργεί με την ύπαρξή του και παρέχει στους ανθρώπους, οι οποίοι ζουν*

---

[815] *Στο ίδιο*, σ. 411.

[816] Λ. Σ., «Ποια κοινωνική και ηθική ανατροφή δίνει η μαρξική θεωρία. Κατά τον G. Belot», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 11, σσ. 545-551 (Η παρουσίαση της διάλεξης υπογράφεται στο τέλος με τα αρχικά Λ. Σ.).

[817] *Στο ίδιο*, σ. 545.

[818] *Στο ίδιο*, σσ. 543-546.

μέσα σε κάποιαν άμεση και συγκεκριμμένη ανατροφή, κάποιες αρχές προς τις οποίες ισχυρίζονται πως θα επαναφέρουν», αφετέρου δεν υπήρξε «*προϊόν προηγουμένων θεωριών, αλλά προϊόν αυτόματο της κοινωνικής και οικονομικής εξελίξεως*». Αποτέλεσμα των προηγουμένων είναι: ότι ο μαρξισμός όσα ελαττώματα και αν βρήκε στο αστικό καθεστώς «*πρέπει να το θεωρεί σαν ένα γεγονός, το οποίον πρέπει ν' αλλάξει κι όχι σαν ένα θεσμό μακιαβελικό ιδρυμένο με κακόβουλη πρόθεση*» σε αντίθεση μ' αυτόν που όλες οι ενέργειες που προβάλλει είναι «*προαποφασισμένες με θέληση και πρόθεση*». Επίσης, υποστηρίζει ο Λ. Σ. ο μαρξισμός «*θα προσπαθήσει πρώτα να καταστρέψει αυτό που υπάρχει, χωρίς να καλοξέρει το πώς θα το χτίσει αυτό που έπρεπε να υπάρχει*», και ο λόγος που συμβαίνει αυτό, εξηγεί ο Λ. Σ., είναι ότι επειδή ο μαρξισμός είναι αντίθετος με ότι ο Μαρξ εννοεί ουτοπία «*παραμέλησε ακριβώς ένεκα τούτου κάθε προετοιμασία θετική για το μέλλον και ιδιαίτατα την ειδική προετοιμασία, την ανατροφή*»[819].

Στο δέκατο τεύχος του δευτέρου τόμου των *Ελληνικών Γραμμάτων* ο Κ. Μπαστιάς, με το άρθρο του «*Μαρξισμός -Φασισμός -Χριστιανισμός*»[820], έρχεται να συμφωνήσει με τον N. Berdiaeff ότι «*τόσο η καπιταλιστική μορφή της κοινωνίας όσο και η κομμουνιστική*» είναι το ίδιο υλιστικές και στηρίζονται στον «*καταστατικό χάρτη του Επαναστατικού ατομικισμού*», δηλαδή αντλούν την «*καταγωγή* [τους] *στην Γαλλική επανάσταση και ανατράφηκαν στα σχολειά που θεμέλειωσε το 1789*» και στην «*'Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτου' στα 1791*»[821] την οποία δημιούργησε. Και επεξηγεί ο Κ. Μπαστιάς: «*Ο ίδιος εγωισμός που στον αστό παίρνει τη μορφή της ανεξέλεγκτης ελευθερίας, στον κομμουνιστή παίρνει τη μορφή της ανεπιφύλακτης οικονομικής ισότητας*». Έτσι ο «*αστικός λιμπεραλισμός*» βάζει στη κορφή της «*κοινωνικής οικοδομής*» του την ελευθερία ενώ ο «*ορθόδοξος μαρξισμός*» την «*δικαία οικονομική ισότητα*»[822]. Στη συνέχεια ο Κ. Μπαστιάς αποπειράται να αποδείξει ότι όλοι οι άνθρωποι δεν είναι δυνατόν να είναι ίσοι και αν αυτό δείχνουν σε κάποιες περιπτώσεις εξωτερικά, δεν αποδεικνύεται στη συνέχεια ποτέ εσωτερικά. Και συνεχίζει ο Κ. Μπαστιάς να υποστηρίζει πως είναι πολύ «*επικίνδυνο να κρίνωμε μία ιδέα από τον αριθμό των οπαδών της*»· δηλαδή αν και είναι πολλοί αυτοί που υποστηρίζουν τον ιστορικό υλισμό ξέρουμε όλοι ότι αυτός «*δεν μπορεί να σταθεί ούτε σαν μυθολογία, πως η διεθνής επιστήμη δεν το πήρε ποτέ στα σοβαρά και πως το Ρωσσικό πείραμα κατά τη γνώμη θεωρητικών Μαρξιστών αξιόλογων στάθηκε η πιο πανηγυρική και η πιο τραγική διάψευση του ιστορικού υλισμού*». Όμως, συνεχίζει ο Κ. Μπαστιάς, ο Μαρξ είχε υποστηρίξει στη θεωρία του ότι για να γίνει η επανάσταση και η αλλαγή του κοινωνικού καθεστώτος θα έπρεπε να συντρέχουν οι απαραίτητοι οικονομικοί λόγοι οι οποίοι θα

---

819 *Στο ίδιο*, σ. 546.

820 Μπαστιάς Κ., «Μαρξισμός -Φασισμός -Χριστιανισμός», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1928, τόμ. Β', τχ. 10, σσ. 359-371.

821 *Στο ίδιο*, σσ. 362-363.

822 *Στο ίδιο*, σ. 362.

δημιουργούσαν την πολιτική δράση. Έτσι ο Λένιν «*δημιουργώντας την επανάσταση δίχως στη Ρωσία να συντρέχουνε οι οικονομικοί όροι του Μαρξ, δίχως καμιά άνθιση βιομηχανική και κανένα οικονομικό ωρίμασμα καταργούσε ουσιαστικά και με θετικά γεγονότα, με ζωή δηλαδή, τη θεωρία του ιστορικού υλισμού*». Στο σημείο αυτό, άλλωστε, στα Σοβιέτ έγινε σκληρή κριτική «*από μέρους πιστών και φανατικών μαρξιστών*», όπως του Kautsky[823]. Ο Κ. Μπαστιάς τελειώνει την κριτική του στο μαρξισμό υποστηρίζοντας ότι αν σταμάταγε στο οικονομικό επίπεδο «*μπορεί να μην είχαμε να πούμε πολλά*». Όμως επειδή δεν περιορίζεται σ' αυτό αλλά απλώνεται παντού και παρουσιάζεται ως «*κοσμοθεωρία*», δηλαδή «*σαν μια βασική φιλοσοφία ζωής*», και δεν μένει σε επίπεδο οικονομικό και πολιτικό αλλά εξωτερικά τουλάχιστον αποτολμά να πάρει τη «*μορφή μιας θρησκείας*» που πολεμά να αγγίξει το συναίσθημα, «*ο τρόπος που γίνεται η προπαγάνδα του* [μαρξισμού] *έχει χαρακτήρα προφητικό και κάτι το αποστολικό*»[824]. Ως εκ τούτου γίνεται επιτακτικό «*το χρέος των θρησκευτικών ανθρώπων*» να αντικρούσουν τις θεωρίες αυτές του μαρξισμού.

Από την άλλη μεριά το περιοδικό *Αναγέννηση* αφού ήδη είχε ένα χρόνο ζωής και είχε δημοσιεύσει σε προηγούμενα φύλλα του (όπως έχουμε περιγράψει) το χρονικό της διάσπασης του *Εκπαιδευτικού Ομίλου*, αλλά και την «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'»[825], έρχεται ο διευθυντή του, ο Δημ. Γληνός, να κάνει μια «Ανασκόπηση»[826] του έργου του στο χρόνο που πέρασε. Εκεί αφού θυμίζει την προγραμματική δήλωση του περιοδικού: «*Το σύμβολό μας* [Αναγέννηση] *δεν είναι επαγγελία. Το σύμβολό μας δεν είναι ετικέτα αξίας που προσφέρουμε. Είναι αίτημα*». Και συνεχίζοντας ο Δημ. Γληνός γράφει: «*Αίτημα, που πήγαζε από μια εσωτερική ανάγκη πολλών και πρώτα πρώτα εκείνων, που έβγαλαν την 'Αναγέννηση'. Δεν ήρθαμε εμείς σαν κήνσορες, ήρθαμε αγωνιστές μιας τίμιας προσπάθειας. Δεν ήρθαμε αποθηκάριοι της αρετής και της αγνότητας να ονομάσουμε τους άλλους άναγνους και ανήθικους. Ήρθαμε φέροντας τη λαχτάρα για φως, τον πόθο της ζωής και της δημιουργικής χαράς. Για τον αγώνα μας είχαμε ένα*

---

[823] *Στο ίδιο*, σσ. 366-367.

[824] Πιο συγκεκριμένα ο Κ. Μπαστιάς γράφει: *«... κι' αυτός* [ο μαρξισμός] *έχει τους αποστόλους του που με θέρμη κι' έξαρση ποιητική ζωγραφίζουνε τον αιώνα της αυριανής χαράς. Πόσες φορές πέρνουνε οι άνθρωποι αυτοί ύφος προφητικό και πόσες φορές μας μιλούν για τον Πάπα τους κι για τους Πατριάρχες τους, τους θεολόγους του, και τους μισιονάριους, τα φωτισμένα βιβλία τους, τις συνόδους τους και' αυτούς τους ψαλμούς τους, τις τελετές και τους αιρετικούς τους* (...) *και στο τέλος κι' αυτοί δεν δυσκολεύονται να μιλάνε για καινούργιο θεό. Μήπως ο κ. Καζαντζάκης δεν έκανε ολόκληρο ταξίδι στην Μπολσεβικία για να τον ανακαλύψει*». *Στο ίδιο*, σ. 367.

[825] Γληνός Δημ. κ.ά., «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», π. *Αναγέννηση*, 1927, τόμ. Α', τχ. 11ο και 12ο, σσ. 578-598.

[826] Γληνός Δημ., «Ανασκόπηση», π. *Αναγέννηση*, 1927, τόμ. Β', τχ. 1ο (Σεπτέμβρης), σσ. 1-4.

όπλο: το μάτι που βλέπει, και το νου που ξεδιαλύνει και συνθέτει, την όσο μπορεί καθαρότερη επιστημονική διάθεση»[827].

Στη συνέχεια, ο Δημ. Γληνός τονίζει ότι από το 1920 και πέρα «*η οικονομική εξέλιξη του τόπου δημιούργησε έναν αντιθετικό πόλο αρκετά δυνατό, ώστε να αποτελέσει το κέντρο νέας κίνησης κοινωνικής και νέας ζύμωσης πνευματικής. Η εργατική τάξη άρχισε να οργανώνεται σε κόμμα κομμουνιστικό, και το όπλο των πνευματικών αγώνων του προλεταριάτου, ο μαρξισμός, άρχισε να απλώνεται στην Ελλάδα. Ο θεωρητικός σοσιαλισμός δεν ήταν πια απλή φιλολογία μιμητικής μορφής* (…) *αρχίζει να δημιουργεί και σοβαρούς μελετητές, όπως φαίνεται από μερικές καλοσεινήδητες μεταφράσεις θεωρητικών έργων και πρωτότυπες εργασίες*». Έτσι δημιουργούνται «*σοβαρά αποτελέσματα στην πνευματική μας ζωή και ένα από αυτά το σημαντικότερο από όλα ως τώρα, είναι η εφετεινή συζήτηση, που έγινε στον Εκπαιδευτικό Όμιλο στη γενική συνέλευση του Φλεβάρη και του Μάρτη, η διάσπαση του Ομίλου που ακολούθησε, και η διακήρυξη του Εκπαιδευτικού Όμιλου που δημοσιεύτηκε στο περασμένο φυλλάδιο της 'Αναγέννησης'*». Έτσι, υποστηρίζει ο Δημ. Γληνός, διαχωρίστηκε ο «*μεσαιωνικός και συντηρητικός δημοτικισμός*» από τον «*σοσιαλιστικό εκπαιδευτικό δημοτικισμό*». Στην αντίθεση μεταξύ των δυο αυτών εκπαιδευτικών δημοτικισμών το περιοδικό *Αναγέννηση* παίρνει καθαρή θέση και γίνεται όπως το ίδιο αναφέρει το «*όργανο του σοσιαλιστικού δημοτικισμού*»[828].

Στο ίδιο, φύλλο ο Κ. Βάρναλης, κοιτάζοντας τα πράγματα από την σκοπιά της Τέχνης, κατηγορεί τις ιδεαλιστικές και μεταφυσικές θεωρίες της ότι «*έχουν χρεωκοπήσει* (…) *επειδή το είδος αυτών των ιδεών απ' αυτή του την απριοριστική φύση, ούτε ανάλυση ούτε απόδειξη δέχεται, γι' αυτό και ο τρόπος, που διατυπώνονται είναι δογματικός είτε για θέση είτε για άρνηση πρόκειται*»[829].

Ο Κ. Βάρναλης βρίσκει ξανά την ευκαιρία, μέσα από μια βιβλιοκριτική[830] του στο περιοδικό *Αναγέννηση* για το βιβλίο: «Η τριλογία του πνεύματος. Τέχνη, Ηθική, Επιστήμη» του Ε. Παπανούτσου, να κάνει κριτική στον ιδεαλιστικό τρόπο σκέψης του συγγραφέα. Συγκεκριμένα ο Κ. Βάρναλης κατηγορεί τον Ε. Παπανούτσο για «*μιαν ιδεαλιστική, μυστικοπαθή, θεολογική ερμηνεία της ζωής, μια προσπάθεια σωτηρίας του κόσμου με το θάμα. Γιατί αυτή η περίφημη σύνθεση των τρόπων του Πνεύματος είναι αληθινό θάμα. Γιατί ναι 'αίτημα' ενάντιο στην ιστορική εξέλιξη της ανθρωπότητας, ενάντιο στο νόμο της διαφοροποίησης των διαφόρων κοινωνικών θεσμών*»[831].

Με αφορμή την διάλεξη του Π. Κανελλόπουλου στην αίθουσα της Αρχαιολογικής Εταιρίας στις 10 του Μάρτη του 1928, με θέμα: «*Κριτική του Ιστορικού Υλισμού*», έρχονται δυο διανοητές και αρθρογράφοι της

---

827 *Στο ίδιο,* σ. 2.

828 *Στο ίδιο,* σσ. 3-4.

829 Βάρναλης Κ., «Μυστήριον' κι επιστήμη του καλού», π. *Αναγέννηση*, 1927, τόμ. Β', τχ. 1ο, σσ. 7-8.

830 Βάρναλης Κ., «Τρία βιβλία: Α' Παπανούτσου-Τριλογία του πνεύματος», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 11ο—12ο, σσ. 482-488.

831 *Στο ίδιο,* σ. 483.

Αναγέννησης να υποστηρίξουν τον μαρξισμό και να κατακρίνουν την ιδεαλιστική σκέψη του ομιλητή. Πρώτος ο Σ. Σωμερίτης με το άρθρο: «*Ιστορικός υλισμός και κριτικός φιλισταϊϊσμός*»[832], και δεύτερος ο Γ. Κορδάτος με το άρθρο: «*Ένας νέος 'κριτικός' του ιστορικού υλισμού*»[833].

Ένα από το μεγαλύτερο θέμα σύγκρουσης των υλιστικών με τα ιδεαλιστικά ρεύματα σκέψης είναι η ηθική, οι νόμοι της και από πού προέρχονται. Η αντιπαράθεση των δυο περιοδικών γίνεται και σ' αυτό το επίπεδο.

6.2.1.2 Το ζήτημα της ηθικής και των νόμων της

Ο Κ. Μπαστιάς στο πρώτο άρθρο: «*Η άρνησή μας*» του περιοδικού *Ελληνικά Γράμματα* παρατηρεί ότι έτσι όπως κινείται η ελληνική κοινωνία θα δημιουργήσει «*μια καινούργια γενεά νέων με αρρωστημένη τη σκέψη*», δηλαδή δεν θα γνωρίζουν «*την αλήθεια της φύσης και την αγνότητα*» θα διακρίνονται από «*μακαριότητα στη σκέψη*» και «*χυδαία διάθεση προς κατάχτηση μονάχα του υλικού πλούτου*», ενώ δεν θα έχουν την «*αυτεπίγνωση της ανθρώπινης ατέλειας*» και «*κανένα οραματισμό προς το θείο απόλυτο*»[834].

Ο Π. Παϊδούσης πάλι συμπληρώνει ότι στην κοινωνία μας σήμερα επικρατεί μια προοδοπληξία, ένα κυνήγι της προόδου. Έτσι για να είναι κανείς σήμερα «*προοδευτικός*» φτάνει «*να πει πως είναι οπαδός, να πούμε, της Νέας Αγωγής*», ενώ αντίθετα αν κάποιος πει «*πως παραδέχεται το απόλυτο κύρος των ηθικών ιδεών για το άτομο*» τότε αμέσως χαρακτηρίζεται «*οπισθοδρομημένος, καθυστερημένος και οχτρός της προόδου*»[835]. Στο τέλος της μελέτης του ο Π. Παϊδούσης μας προτρέπει όλους να διαλέξουμε καταρχάς, τον άνθρωπο που όλοι ζητάμε για να αλλάξει την κοινωνία, δάσκαλο «*για να αποφύγωμε έτσι την ευκολία και την επιφανειακή μονάχα αλλαγή*». Διότι ο δάσκαλος πιστεύει πάντα «*στην απόλυτη αξία εκείνων, που τόσο εύκολα φέρνομε στα χείλια μας, δηλ. της αλήθειας, του καλού και του ώμορφου, με άλλα λόγια πρώτα το είναι μας είνε το ζωντάνεμα της αλήθειας, της ηθικότητας και της ωμορφιάς*»[836], και σ' αυτό μόνο ένας τέτοιος άνθρωπος μπορεί να μας οδηγήσει και να μας διαμορφώσει μόνιμες συνήθειες ικανές για μια μόνιμη και δικαιότερη αλλαγή της κοινωνίας.

Ο Αλ. Δελμούζος δημοσιεύει σε τρεις συνέχειες στα *Ελληνικά Γράμματα* τις γενικές αρχές με τις οποίες λειτούργησε το Μαράσλειο Διδασκαλείο κατά τη διάρκεια που ήταν διευθυντής του[837]. Ο Αλ. Δελμούζος στις αρχές του αυτές για το σχολείο προτείνει καλλιέργεια

---

[832] Σωμερίτης Στρ., «Ιστορικός υλισμός και κριτικός φιλισταϊϊσμός», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 11ο—12ο, σσ. 509-524.

[833] Κορδάτος Γ., «Ένας νέος 'κριτικός' του ιστορικού υλισμού», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 11ο—12ο, σσ. 525-530.

[834] Μπαστιάς Κ., «*Η άρνησή μας*», π. *Ελληνικά Γράμματα*, *ό.π.*, σ. 126.

[835] Παϊδούσης Π., «*Ελληνικά προβλήματα. Μερικά απλά πράγματα που δεν πρέπει να ξεχνάμε*», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 4, σ. 152.

[836] *Στο ίδιο*, σ. 155.

[837] Δελμούζος Αλ., «Γενικές αρχές», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 9, σσ. 391-396, τχ. 10, σσ. 455-459 και τχ. 12, σσ. 590-593.

εντατική των γόνιμων στοιχείων κάθε πολιτισμού, όμως στοιχείων τέτοιων που «*δε μάχονται την ηθική*»[838]. Για να πλάθει το κάθε έθνος «*τη δική του φυσιογνωμία*» και μέσα σ' αυτό το κάθε μέλος να φτιάχνει ένα «*αυθύπαρκτο ηθικό χαρακτήρα* (…) *σύμφωνα με το φυσικό του*» και στη συνέχεια «*να ενεργή ελεύθερα χωρίς εξωτερική πίεση, σύμφωνα με τις απόλυτες ηθικές αξίες*»[839]. Με διαφορετικά λόγια ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζει ότι η εθνική αγωγή δεν πρέπει να αντιμάχεται την ηθική, δηλαδή την αγάπη, την ελευθερία και την δικαιοσύνη, «*ο ατομικισμός να παραμερίση εμπρός στην ιδέα του συνόλου, η σχετικότητα στο απρόσωπο κατηγορικό πρέπει* (…). *Απάνω απ' όλα η αγάπη, ο αυτοσεβασμός, ο σεβασμός του ανθρώπου και το αλύγιστο χρέος*»[840].

Και ο N. Berdiaeff στη συνέχεια υποστηρίζει την έννοια του αιώνιου εντασσόμενος απόλυτα σ' ένα ιδεαλιστικό ορίζοντα. Την αποστροφή του αιώνιου και την αποδοχή του εφήμερου και του πρόσκαιρου δεν ανιχνεύει μόνο στο σοσιαλιστικό πνεύμα αλλά και στο αστικό πνεύμα το οποίο όπως γράφει: «*δεν πιστεύει παρά στον ορατό κόσμο*»[841]. Ο N. Berdiaeff συνδέει, λοιπόν, τον σοσιαλισμό και τον καπιταλισμό με τον υλικό πολιτισμό[842] και μάλιστα επιρρίπτει την αρχική ευθύνη για την καταστολή του πνευματικού πολιτισμού στον καπιταλιστικό πολιτισμό, ο οποίος «*σκοτώνει την ιδέα του Θεού*», ένα έγκλημα το οποίο, όπως ακριβώς γράφει: «*βαραίνει τον καπιταλισμό και όχι τον σοσιαλισμό, που υιοθέτησε το πνεύμα του αστισμού και κληρονόμησε την άρνησή*»[843]. Αυτός λοιπόν ο υλικός πολιτισμός «*στέκει πολύ μακρυά από ότι είναι οντολογικό. Είναι αντιοντολογικός και μηχανικός –γεννάει ένα βασίλειο φαντασμάτων. Ο μηχανικός χαρακτήρας του υλικού πολιτισμού, είναι ενάντιος στην πνευματικότητα κάθε ύπαρξης*». Αμέσως μετά ο N. Berdiaeff προχωρά πιο πολύ και ισχυρίζεται ότι «*το βιομηχανικό-κεφαλαιοκρατικό σύστημα* (…) *καταστρέφει τις πνευματικές κι' ηθικές βάσεις της εργασίας και της οικονομικής ζωής και παρασκευάζει τον ίδιο του τον όλεθρο*»[844].

Ο G. Belot εξετάζει το ερώτημα: «*τι είδος κοινωνική και ηθική ανατροφή παρέχει στους οπαδούς της η Μαρξική θεωρία*»[845]. Στο ερώτημα αυτό ο G. Belot απαντά ότι η ανατροφή που παρέχει η μαρξική θεωρία είναι τέτοια «*που εμποδίζει την κανονική λειτουργία του καθεστότος, το*

---

838 Δελμούζος Αλ., «Γενικές αρχές», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 9, σσ. 391-392.

839 *Στο ίδιο*, σ. 392.

840 *Στο ίδιο*, σ. 394.

841 Berdiaeff N., «Το πεπρωμένο του πνευματικού πολιτισμού», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 9, σ. 412.

842 «*Ο σοσιαλισμός, δεν είναι παρά μια άλλη μορφή του αστικού υλικού πολιτισμού* (…) *κι' είναι μαζύ με τον καπιταλισμό δυο χίμαιρες του υλικού πολιτισμού*», *Στο ίδιο,* σ. 413.

843 *Στο ίδιο*, σ. 413.

844 *Στο ίδιο*, σ. 413.

845 Λ. Σ., «Ποια κοινωνική και ηθική ανατροφή δίνει η μαρξική θεωρία. Κατά τον G. Belot», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 11, σσ. 545.

οποίον θα επακολουθήσει»[846], διότι «*το νέο κοινωνικό καθεστός θ' απαιτούσε όχι μόνο εξαιρετικές αρετές, αλλ' ακριβώς όλες τις αρετές, τις οποίες ο Μαρξισμός εργάζεται έτσι, ώστε να μη μπορέσει ποτέ του να επικρατήσει*»[847]. Και, συνεχίζει G. Belot, λέγοντας ότι ο λόγος που ο μαρξισμός συμπεριφέρεται έτσι είναι ότι επειδή στηρίζεται στον ιστορικό υλισμό πιστεύει ότι «*η κοινωνική εξέλιξη εξαρτάται από τις υλικές συνθήκες της ζωής*» και ότι «*ακόμα και οι Θρησκείες και η Ηθική, και το Δίκαιο, που απ' όλους θεωρούνται σαν παράγοντες ηθικοί, οι οποίοι έχουν -έστω και μερική- αυτόνομη την ανάπτυξή τους, για τον ιστορικό υλισμό είναι απλό καθρέφτισμα του οικονομικού συστήματος που ισχύει*»[848]. Ο G. Belot υποστηρίζει λοιπόν ότι ενώ όλοι δίδουν τουλάχιστον μια σχετική αυτονομία στον καθορισμό της ηθικής, του δικαίου κλπ, ο ιστορικός υλισμός αντιθέτως πιστεύει στον ετεροκαθορισμό τους, δηλαδή πιστεύει ότι η ηθική καθορίζεται από εξωτερικά κονωνικοοικονομικά αίτια και ότι «*οι ιδέες και τα συναισθήματα δεν είναι αίτια αλλ' αποτελέσματα μόνο*»[849]. Σε αντίθεση με τα προηγούμενα ο G. Belot επιχειρηματολογεί ως εξής: ο ιστορικός υλισμός ξεχνάει ότι «*και οι άνθρωποι κάνουν τους θεσμούς·* και (…) *ότι οι συνήθειες και οι χαρακτήρες των ανθρώπων είναι πολύ διαρκέστεροι από τις κοινωνικές οργανώσεις. Αυτές στην ανάγκη μπορεί να υποστούν βίαιες και βιαστικές μεταμορφώσεις· αλλά πρέπει πάντοτε να λογαριασθεί 'η ανθρώπινη φύση' η οποία προϋπήρχε όντας -τουλάχιστο κατά ένα μέρος- αποτέλεσμα των προηγουμένων θεσμών*»[850]. Ο G. Belot υποστηρίζει ότι η αστική-καπιταλιστική κοινωνία «*η πιο σκληρά εγωιστική στην πράξη, υποστήριξε κατ' αρχήν την αξία των ηθικών ιδεών της δικαιοσύνης και του φιλανθρωπισμού*». Αυτό κάποιος θα το πει υποκρισία. Όμως «*είναι εύκολο να βρούμε στων αστικών κοινωνιών την ιστορία στιγμές, που οι τέτοιες ηθικές ιδέες απόδειξαν την αξία τους και την αποτελεσματικότητά τους*», ενώ στον ιστορικό υλισμό «*η αξία, η σημασία, η αποτελεσματικότης των ηθικών αρχών ριζικά καταργούνται εν ονόματι μιας θεωρίας ψευτο-επιστημονικής*. (…) [Και έτσι η μαρξική διδασκαλία] *αφανίζει δυνάμει την κάθε μέριμνα για την ηθική διαπαιδαγώγηση και την πίστη στην οποιαδήποτε ηθική*»[851]. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο ιστορικός υλισμός καλλιεργώντας την «*θεωρία της Κοινωνικής Επαναστάσεως*» δημιουργεί από την ψυχολογική άποψη «*ένα ηθικό κενόν, όπου θα εγκατασταθούν καταστάσεις ψυχικές επακριβώς αντίθετες απ' αυτές που φρόντισε ν' αφανίσει*»[852]. Στη συνέχεια υποστηρίζει ο G. Belot, ότι ο ιστορικός υλισμός ποτέ δεν καταργεί «*το ρόλο των ιδεών και των συναισθημάτων, αλλά φτάνει στο σημείο να παρασκευάζει χρήσιμες για τους σκοπούς του ιδέες*»[853].

---

[846] *Στο ίδιο*, σ. 545.
[847] *Στο ίδιο*, σ. 546.
[848] *Στο ίδιο*, σ. 546.
[849] *Στο ίδιο*, σ. 547.
[850] *Στο ίδιο*, σ. 547.
[851] *Στο ίδιο*, σ. 548.
[852] *Στο ίδιο*, σ. 548.
[853] *Στο ίδιο*, σ. 548.

Επίσης, γράφει ο G. Belot πως είναι σίγουρο ότι «*η περιφρόνηση που διδάσκει για το νόμο τον δήθεν αστικό, θα στραφή κατ' ανάγκην κ' εναντίον παντός νόμου, που έγινε απ' το οποιοδήποτε καθεστώς αφού ο νόμος και η δικαιοσύνη παριστάνονται σαν απλά φανερώματα του συμφέροντος και των κυβερνώντων*»[854].

Και τελικά υποστηρίζει ο G. Belot ότι οι μαρξιστές δεν θέλουν να δουν ότι οι κύριοι χαρακτήρες της ηθικής «*έχουν ζωή πολλών αιώνων και ανταποκρίνονται στις γενικές απαιτήσεις κάθε ζωής 'εν κοινωνία'*» παρά εξετάζοντας πρόχειρα «*τυχαίους χαρακτήρες και μερικούς της σημερινής ηθικής*» καταλήγουν να θεωρούν «*όλες τις ηθικές ιδέες τις κυρίαρχες σα μέρη της 'αστικής ιδεολογίας'*», και «*παραγνωρίζουν ό,τι γενικό υπάρχει στην ηθική μας, ό,τι οφείλει στην άπειρη κληρονομιά από το παρελθόν του ανθρώπου*»[855].

Στο δωδέκατο τεύχος του πρώτου έτους των *Ελληνικών Γραμμάτων* ο Αλ. Δελμούζος σημειώνει: «*Η ελευθερία θα βρη κι εδώ τα όριά της στο κατηγορικό πρέπει του δασκάλου. Χρειάζεται αγώνας με τον εαυτό μας για να συνηθίση η σκέψη και η βούληση στην πειθαρχία. Και χωρίς πειθαρχημένη σκέψη και βούληση δεν μπορεί να μορφώση κανείς τον εαυτό του*»[856]. Πιάνει εδώ ο Αλ. Δελμούζος το θέμα της ελευθερίας και του περιορισμού της και υποστηρίζει με καντιανή διάθεση ότι η ελευθερία του μαθητή πρέπει να περιορίζεται από το «*κατηγορικό πρέπει*» του δασκάλου, το οποίο φυσικά θα είναι σύμφωνο με την καντιανή «*κατηγορική προσταγή*», θα αντλεί απ' αυτήν, δηλαδή από την καθολική και αιώνια ανθρωπιστική ηθική.

Και στο τέταρτο τεύχος του Β' τόμου, στο κύριο πρώτο άρθρο «*Με την πράξη όχι με λόγια*» τα *Ελληνικά Γράμματα* βροντοφωνάζουν και προς τις δυο κατευθύνσεις ότι «*δεν υπάρχουνε πολλές ηθικές αλλά μια ηθική*», δηλαδή δεν υπάρχει αστική και προλεταριακή ηθική και καλούν και τους αστούς και τους κομμουνιστές να καταλάβουν αυτή την αλήθεια, αλλιώς και οι δυο «*είναι οι δυο όψεις του ίδιου πράματος: Της άρνησης της ηθικής που δεν είναι μονάχα φαινόμενο κοινωνικό, αλλά και αισθητικό και αξία απόλυτη*»[857].

Στην άλλη πλευρά ο Δημ. Γληνός και το περιοδικό του *Αναγέννηση* αντικρούουν τις απόψεις των *Ελληνικών Γραμμάτων* περί της κατάλυσης της ηθικής και για το ποιος ευθύνεται γι' αυτό. Ο Δημ. Γληνός υποστηρίζει ότι η «*ηθική ρευστότητα*» και τα συνακόλουθα αποτελέσματά της είναι «*αυτούσιοι καρποί του εκατοντάχρονου, απροσάρμοστου, αερολόγου και ψυχοφθόρου εκπαιδευτικού μας συστήματος*» και «*οι αντιπρόσωποι της κοινωνικής τάξης*» που κυβερνά στηριζόμενοι «*στην αμορφωσιά του λαού*», υποστηρίζουν ότι κινδυνεύει η οικογένεια, η πατρίδα και η θρησκεία από τον κομμουνισμό και την ανατροπή του

---

[854] *Στο ίδιο*, σ. 550.

[855] *Στο ίδιο*, σ. 550.

[856] Δελμούζος Αλ., «Γενικές αρχές. Μέθοδος και σχολική ζωή (ο δάσκαλος)», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 12, σ. 591.

[857] «Με την πράξη όχι με λόγια», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Β', τχ. 4, σ. 118.

κοινωνικού καθεστώτος, ενώ στην πραγματικότητα αυτοί είναι οι οποίοι ασχημονούν και στους τρεις αυτούς θεσμούς, και τελειώνει, στο άρθρο του αυτό ο Δημ. Γληνός υποστηρίζοντας ότι: «*ο λαός θα αναγεννηθεί και η θρησκεία θα ζωντανέψει στις θρήσκες ψυχές και η ηθική η ανθρωπιστική ηθική, θα αναστυλωθεί, άμα λείψουν οι τέτοιου είδους υποστηριχτές τους. Οι κάπηλοι, οι γαντοφορεμένοι με λευκά γάντια κάπηλοι κάθε ανθρωπισμού*»[858].

Σε προηγούμενο άρθρο του ο Δημ. Γληνός είχε υποστηρίξει ότι το περιοδικό *Αναγέννηση* και οι συνεργάτες του δεν ήρθαν ως «*αποθηκάριοι της αρετής και της αγνότητας*», αλλά ήρθαν με μια «*επιστημονική διάθεση*» για να φέρουν τη «*λαχτάρα για φως, τον πόθο της ζωής και της δημιουργικής χαράς*»[859]. Άλλωστε έχουν υποστηρίξει και ο Δημ. Γληνός και ο Κ. Βάρναλης, σε διάφορα σημεία των άρθρων τους στην *Αναγέννηση*, πως η ηθική δεν είναι ούτε έμφυτη, ούτε απόλυτη και οι κανόνες της δεν ισχύουν απριόρι, δεν έχουν μια αξία μόνιμη και απόλυτη μέσα στους αιώνες και σε διαφορετικούς τόπους. Πιο συγκεκριμένα, ο Κ. Βάρναλης σημειώνει ότι οι ιδεαλιστικές και μεταφυσικές θεωρίες πιστεύουνε σε μια δογματική «*απριοριστική φύση*» των ιδεών και των πραγμάτων, η οποία δεν μπορεί να αποδειχθεί. Αντίθετα η επιστήμη της Κοινωνιολογίας στην οποία έδωσε «*αληθινή επιστημονική βάση*» ο Μαρξ, μας αποδεικνύει ότι «*οι* αλήθειες *που πιστεύει ο άνθρωπος, κι οι* ηθικοί κανόνες *που εφαρμόζει, και η* ύλη της συναιστηματικής του ζωής *δεν είναι ούτε έμφυτα ούτε απόλυτα πράματα ούτε δημιουργήματα του ατόμου, παρά της κοινωνίας*». Παρακάτω συνεχίζει ο Κ. Βάρναλης, γράφοντας: «*Αλήθεια, αρετή και τέχνη θα υπάρχουν πάντα. Όμως η σημερινή πνευματική ζωή σ' όλον τον κόσμο δε μπορεί να σταθεί με τους ασύνειδους μονάχα υπερατομικούς παράγοντες της πρωτόγονης κοινωνίας. Γιατί έχει δυο χαραχτήρες, που δεν επιτρέπουν αυτή τη μοιρολατρική στάση απέναντι στα αδιάκοπα ανανεούμενα προβλήματα. α) Κινιέται κι αλλάζει πολύ γρηγορότερα απ' όσο η ζωή των παλαιών κοινωνιών. Ώστε ό,τι ονομάζουμε παράδοση δε βαστάει για πολύν καιρό. β) Είναι η σημερινή ζωή πιο πλατιά και πιο σύνθετη. Η μεγάλη ανάπτυξη των συγκοινωνιών φέρνει σε γρήγορη επαφή τους πιο μακρυσμένους λαούς αναμεταξύ τους, οι πολιτισμοί διασταυρώνεται, αλληλοεπιδρούν, και οι ιδέες, καθώς κι οι εκφραστικοί τους τύποι μεταδίνονται εύκολα από τον ένα λαό στον άλλο*»[860].

Ο Δημ. Γληνός επίσης υποστηρίζει πως «ο *άνθρωπος έχει ανάγκη να πιστέβει σε μερικά απόλυτα πράματα. Με τη διαφορά πως και η πίστη του, και τα πράματα που πιστέβει, δεν είναι εξαρτημένα από τον ίδιο, παρά από την εποχή του. Οι αλήθειες είναι κι αυτές φυτά ανθούν σε ωρισμένο έδαφος και το έδαφος το κοινωνικό αλλάζει αδιάκοπα. Κι οι*

---

858 Γληνός Δημ., «Δημοκοπία, αντίδραση, παιδεία», π. *Αναγέννηση*, 1927, τόμ. Β', τχ. 2ο, σ. 52.

859 Γληνός Δημ., «Ανασκόπηση», π. *Αναγέννηση*, 1927, τόμ. Β', τχ. 1ο (Σεπτέμβρης), σ. 2.

860 Βάρναλης Κ., «Μυστήριον' κι επιστήμη του καλού», π. *Αναγέννηση*, 1927, τόμ. Β', τχ. 1ο, σσ. 7-8.

αλήθειες γίνονται ψέματα ή τουλάχιστο φαίνονται πόσο είναι σχετικές και όχι απόλυτες»[861].

Στο παράρτημα της *Αναγέννησης*, τη *Σχολική Πράξη*, προκαλεί ο Δημ. Γληνός με το ψευδ. Δ. Αλεξάνδρου[862] μια συζήτηση γύρω από «*Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας*», με το ομώνυμο άρθρο του στο τρίτο τεύχος του Β' έτους[863] της κυκλοφορίας του περιοδικού. Στη συζήτηση αυτή, εκτός από τον Δημ. Γληνό, συμμετέχουν οι: Κ. Α. Μήτρου[864], ο Κ. Πετούρης, ο Α. Παπαθεοδώρου, ο Β. Δεδούσης και ο Π. Γαβρεσέας.

Ο Κ. Α. Μήτρου υποστηρίζει ότι: «*υπάρχουν πνευματικά αγαθά, σαν να πούμε έξω τόπου και χρόνου, που αποτελούν το βασικό περιεχόμενο της παιδείας κάθε τόπου και κάθε χρόνου. Υπάρχουν μερικές ηθικές αξίες, που είναι αιώνιες και απόλυτες και θα λατρέβονται μέσα σε οποιοδήποτε πολιτειακό συγκρότημα, όσο ο άνθρωπος δεν ξεφυλίζεται σε χτήνος. Υπάρχουν μερικές ψυχικές ανάγκες, έμφυτες, που οποιαδήποτε μορφή κιαν πάρει η κοινωνία, πρέπει να καλλιεργούνται με την παιδεία γιατί αλλιώς η ανάπτυξη του παιδιού θα είναι μονόπλευρη. Τέτοιες ηθικές αξίες είναι οι ηθικές αρετές που φέρνουν μαζί τους το χτύπημα των αντίστοιχων ελατωμάτων, π.χ. φιλαλήθεια και ψέμα, τιμιότητα και κλοπή, αξιοπρέπεια και δουλοφροσύνη*»[865].

Ο Δημ. Γληνός με το ψευδ. Δ. Αλεξάνδρου απαντά στην άποψη του Κ. Α. Μήτρου, ο οποίος υποστήριξε ότι υπάρχουν απόλυτες και αιώνιες ηθικές αξίες (όπως να μη λες ψέματα, να σέβεσαι τον εαυτό σου και τους άλλους, να μην κλέβεις, να αγαπάς τον πλησίον σου), αρνητικά και ισχυρίζεται ότι και αν ακόμα «*μερικές ατομικές αρετές*» όπως οι προηγούμενες αναγνωριζόντουσαν ως απόλυτες, που κάτι τέτοιο «*δεν είναι αλήθεια, και πάλι είναι εύκολο ν' αποδειχτεί, πως η πραγμάτωσή τους έχει ενιά αν όχι δέκα φορές στις δέκα, για προϋπόθεση ορισμένες κοινωνικές καταστάσεις. Τις κοινωνικές λοιπόν προϋποθέσεις της πιο στενά ατομικής ηθικής τις παραβλέπουν*». Επίσης όμως παραβλέπουν «*τις καθαυτό κοινωνικές αξίες, τη δικαιοσύνη, την ελευτερία, την ηθική αλληλεγγύη των ανθρώπων, την αδελφοσύνη όλων των ανθρώπων, την ισότητα, την υποχρέωση της δημιουργικής εργασίας, και την συνεργασία στην εξύψωση της ανθρώπινης αξίας*» και ο λόγος είναι ότι προσπαθώντας

---

[861] Γληνός Δημ., «Για να κατανοούμε την εποχή μας. Τύπος, παιδεία, κλήρος», π. *Αναγέννηση*, 1927, τόμ. Β', τχ. 3, σ. 97.

[862] Υποστηρίζεται από τον Γ. Βαλέτα, στο: Βαλέτας Γ., «Βιβλιογραφία Δημήτρη Γληνού», στο *Στη μνήμη του Δημήτρη Α. Γληνού*, *ό.π.*, σ. 138.

[863] Γληνός Δημ., (ψευδ.: Δ. Αλεξάνδρου), «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, 1927, τόμ. Β', τχ. 3ο, σσ. 41-45.

[864] Υποστηρίζεται από τον Γ. Βαλέτα ότι το Κ. Α. Μήτρου είναι το ψευδ. του Δημ. Γληνού ή του Κ. Σωτηρίου, στο: Βαλέτας Γ., «Βιβλιογραφία Δημήτρη Γληνού», στο *Στη μνήμη του Δημήτρη Α. Γληνού*, *ό.π.*, σ. 138 και 144.

[865] Μήτρου Α. Κ., (ψευδ.: Δημ. Γληνού ή Κ. Σωτηρίου), «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, 1928, τόμ. Β', τχ. 7ο, σ. 158. Οι απόψεις που εκτίθενται εδώ είναι της αντίπαλης ιδεαλιστικής άποψης, και ο λόγος που υποστηρίζονται από τον Δημ. Γληνό ή τον Κ. Σωτηρίου είναι για να προκαλέσουν την συζήτηση και να δοθεί η δυνατότητα να απαντηθούν - καταρριφθούν από τη σοσιαλιστική-κομμουνιστική πτέρυγα.

να πραγματώσουν και μια «*μονάχα απ' αυτές τις αξίες, θα έβλεπαν ολόκληρο το κοινωνικό πρόβλημα υψωμένο μπροστά τους. Γιατί τότε θάβλεπαν το τρομερό χάσμα, που χωρίζει την αληθινή κατάσταση των σημερινών κοινωνιών από κάθε ένα από τα ιδανικά αυτά που μας προβάλλουν οι κοινωνικές αρετές*»[866]. Στη συνέχεια μανιχαϊστικά ο Δημ. Γληνός συμπεραίνει ότι οι άνθρωποι γενικά αλλά και οι δάσκαλοι ειδικότερα πιστεύουν πως «*με τη σημερινή κοινωνική κατάσταση πραγματώνονται ή μπορούν να πραγματοποιηθούν οι αξίες του πολιτισμού που αναφέραμε*» ή πως «*η σημερινή κοινωνική κατάσταση ούτε πραγματώνει ούτε μπορεί να πραγματώσει μια ανθρώπινη ηθική τάξη*». Όσους πιστεύουν ότι συμβαίνει το πρώτο ο Δημ. Γληνός τους θεωρεί ή εκμεταλλευτές ή κορόιδα, κι αυτούς που πιστεύουν ότι συμβαίνει το δεύτερο τους θεωρεί σοσιαλιστές -ανθρωπιστές οι οποίοι θα ζητούν με συνέπεια τη «*ριζική αλαγή*» του κοινωνικού καθεστώτος[867].

Γι' αυτό και ο Στρ. Σωμερίτης υποστηρίζει παρόμοια με τον Δημ. Γληνό πως με «το πνευματικό ανέβασμα του λαού» θα καταλάβουν όλοι ότι «*υπάρχουν αξίες ζωικές ασύγκριτα ανώτερες απ' αυτές, που έχει για έμβλημα της η σημερινή αστική τάξη, για να εξασφαλίζει την οικονομική, πολιτική, και πνευματική κυριαρχία της επάνω στις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες. Τότε θα αισταν θούν, πως πάνω από τον αρπαχτικό εγωισμό του ατόμου, προέχει ένα πλατύτερο κοινωνικό ιδανικό, μια βαθύτερη αλληλεγγύη, που πρέπει να συνδέει τα άτομα σαν μέλη της ανθρώπινης κοινωνίας*»[868].

Ο Δημ. Γληνός προχωρά περισσότερο και εξηγεί πως με τον Κ. Α. Μήτρου έχουν διαφορετική επιστημονική και φιλοσοφική «*αντίληψη 'του ιστορικού γίγνεσθαι', της ιστορικής εξέλιξης*»[869]. Η ιστορία και η κοινωνιολογία, εξηγεί ο Δημ. Γληνός, ως πνευματικές επιστήμες ερευνούν την ανθρώπινη κοινωνία και πιστοποιούν και χρονικά και τοπικά «*άπειρη ποικιλία μορφών, αδιάκοπη αλαγή*»[870]. Οι απαντήσεις που δίνονται στο βασικό πρόβλημα («*ποια είναι τα γενετικά αίτια της πολυμορφίας, ποια είναι η αιτιακή σχέση της αλαγής*») που προκύπτει είναι βασικά δύο, υποστηρίζει ο Δημ. Γληνός : την πρώτη απάντηση δίνει η στατική αντίληψη, η οποία λέει ότι «*ο άνθρωπος παντού και πάντα είναι δυνάμει ο ίδιος, με τις ίδιες βασικές επιροές (Θεός, απόλυτες αιώνιες αξίες, έμφυτες ιδέες, φύση). Άρα σε κάθε στιγμή, παντού και πάντα, είναι μπορετή η παρουσίαση οιασδήποτε μορφής. Πρέπει λοιπόν να αναζητάμε κάθε φορά τα τυχαία αίτια, τα περιστατικά που δημιουργούν πότε τη μια και πότε την άλλη μορφή ζωής. Το πολύ, η αντίληψη αυτή δέχεται μία πρωταρχική φυλετική διαφορά ποιότητας που εξηγεί κάποιες σταθερές καθυστερήσεις (Φυλές ανώτερες και*

---

[866] Γληνός Δημ., (ψευδ.: Δ. Αλεξάνδρου), «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, 1928, τόμ. Β', τχ. 8ο, σ. 173.

[867] *Στο ίδιο*, σσ. 173-174.

[868] Σωμερίτης Στρ., «Η καινούργια κατεύθυνση», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 5ο, σ. 229.

[869] Γληνός Δημ., (ψευδ.: Δ. Αλεξάνδρου), «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, 1928, τόμ. Β', τχ. 8ο, σ. 175.

[870] *Στο ίδιο*, σ. 175.

κατώτερες»[871]. Την δεύτερη απάντηση δίνει η εξελικτική αντίληψη, η οποία δέχεται «*πως ο άνθρωπος είναι ένα ψυχοφυσικό πλάσμα, που κάτω από την επίδραση ορισμένων παραγόντων μεταβάλεται, και οι διάφορες αλαγές και οι διάφορες μορφές της ζωής του πρέπει να εξηγηθούν με την αναζήτηση και τον καθορισμό των παραγόντων αυτών*»[872]. Ο Δημ. Γληνός συνεχίζει και σημειώνει ότι ως τέτοιους παράγοντες, που επιδρούν στη διαμόρφωση του ανθρώπου, της ζωής του, της κοινωνίας του και των αλλαγών που συμβαίνουν σ' αυτόν και στην κοινωνία του, επικαλούνται «*άλλοι την επέμβαση του θείου όντος, που κυβερνά τον άνθρωπο και τη ζωή του, άλλοι τη βαθμιαία αποκάλυψη και πραγμάτωση ενός υπερφυσικού πνευματικού κόσμου επάνω στη γη που παρουσιάζεται με κάποιες ιδέες ή με κάποια ιδέα πρωταρχική, και άλλοι κάπως αόριστα την εξέλιξη και ανάπτυξη του ανθρώπινου πνεύματος. Και άλλοι πάλι δέχονται κάποια νομοτέλεια στην εξέλιξη αυτή, άλλοι αρνούνται κάθε νομοτέλεια και δέχονται άπειρες δυνατότητες, που αυθαίρετα παρουσιάζονται και κινούν την ανθρώπινη θέληση*»[873]. Στο τέλος, ο Δημ. Γληνός κατατάσσει τον Κ. Α. Μήτρου «*σ' εκείνους που δέχονται κάπως αόριστα την εξέλιξη και ανάπτυξη του ανθρώπινου πνεύματος, που διορθώνει σιγά σιγά τις ατέλειες της ανθρώπινης ζωής*», όμως σ' άλλο σημείο, συμπληρώνει ο Γληνός, δημιουργεί σύγχυση καθότι παρουσιάζεται και ως οπαδός της άλλης αντίληψης, της στατικής, υποστηρίζοντας ότι υπάρχουν μερικές αιώνιες και απόλυτες ηθικές αξίες[874].

Ο Κ. Α. Μήτρου σε επόμενο φύλλο της *Σχολικής Πράξης* έρχεται να σχολιάσει την άποψη του Δ. Αλεξάνδρου (Δημ. Γληνού), ότι η σημερινή κοινωνική κατάσταση δεν μπορεί να πραγματοποιήσει καθαυτό κοινωνικές αξίες και γι' αυτό θα πρέπει να γίνει ριζική αλλαγή του σημερινού κοινωνικού συγκροτήματος. Ο Κ. Α. Μήτρου υποστηρίζει ότι «*η σημερινή κοινωνία δεν είναι κοινωνία αγγέλων, πως δεν έχει πέρα πέρα πραγματοποιήσει τα ιδανικά, που 'προβάλουν οι κοινωνικές αρετές', κανένας δε μπορεί να το αρνηθεί. Από το σημείο όμως τούτο ως το σημείο να υποστηρίξουμε, όπως κάνει ο κ. Αλεξάντρου, πως η σημερινή κοινωνία, όπως είναι σήμερα συγκροτημένη, δε μπορεί καν να τα πραγματοποιήσει και πως μια καινούργια κοινωνία -η σοσιαλιστική- μπορεί να τα πραγματοποιήσει, η διαφορά είναι μεγάλη*». Ο Κ. Α. Μήτρου επιμένει και σ' αυτό το άρθρο του ότι «*σιγά σιγά με την εξέλιξη θα λείψουν οι σημερινές αδικίες και ανισότητες* (…), [αν και παραδέχεται αυτολεξεί ότι:] *με πνίγουν και μένα η παπαδοκρατία, η σχολαστική παράδοση, και τα φεουδαρχικά απομεινάρια* (…). [Όμως συνεχίζει ο Κ. Α. Μήτρου και τελείωνει ως εξής:] *φτάνει να αγωνιστούμε για το συγχρονισμό μας και θα τα νικήσουμε κι εμείς όλα τα εμπόδια, όπως και*

---

871 *Στο ίδιο*, σ. 175.
872 *Στο ίδιο*, σ. 175.
873 *Στο ίδιο*, σσ. 175-176.
874 *Στο ίδιο*, σ. 176.

οι άλλοι ευρωπαϊκοί λαοί, χωρίς ν' ανατρέψουμε συθέμελα το σημερινό μας συγκρότημα»[875].

Και ο Κ. Βάρναλης υποστηρίζει την κοινωνική προέλευση των διαφόρων ηθικών κανόνων και αξιών, στη βιβλιοκρισία που γράφει για το βιβλίο του Ε. Παπανούτσου: «Τριλογία του πνεύματος»[876]. Στη βιβλιοκρισία του αυτή σημειώνει ο Κ. Βάρναλης: «*από την ανάγκη της συμβίωσης* [πηγάζουν] *οι πρώτοι ηθικοί κανόνες.* (…) *Ο κ. Π*[απανούτσος] *αδιαφορεί για την κοινωνική καταγωγή όλων των 'αξιών'· αδιαφορεί, πως ο όρος αξία υπονοεί σύνθεση πολλών κι αντιφατικών παραγόντων και πως η αναγωγή στην απλήν ουσία του Πνεύματος δεν είναι εξήγηση, μα θαυματολογία. Αδιαφορεί ακόμά, πως όλοι οι κλάδοι του πνευματικού επιστρώματος έχουνε ταξικό χαρακτήρα (και μάλιστα, όταν κηρύσσονται 'υπεράνω των τάξεων', όπως π.χ. η … Παιδαγωγική ή Ποίηση!) και πως δεν εκφράζουν τη λέφτερη απόφανση του απολύτου Πνεύματος, μα τη θέληση, τη δύναμη, τα συμφέροντα και τα γούστα της κυρίαρχης τάξης και πως ο αφτοματισμένος και υπερατομικός χαρακτήρας τους είναι η άμεση άρνηση της πρωτοβουλίας του Ατόμου (ή ατομικού, απόλυτου Πνεύματος!)*»[877]. Ο Κ. Βάρναλης καταλήγει υποστηρίζοντας ότι: «*μια πράξη είναι ηθική όχι γιατί έχει μέσα της πνεύμα, μα γιατί δεν έχει. Γιατί η ηθικότητα δεν είναι άλλο από ομαδικός αφτοματισμός, που σκοπός του είναι η διατήρηση της κοινωνικής ανισότητας. Κι όταν η ηθική συνείδηση γίνεται αντικείμενο λογικής ανάλυσης, πάβει να ναι ηθική. Ώστε όσο περισσότερο πνεύμα έχει μέσα της, τόσο λιγότερο ηθική είναι. Ο ηθικός άθλος δεν είναι αποτέλεσμα νίκης του λόγου, μα νίκης της ομαδικής θέλησης ενάντια στην ατομική. Δεν είναι δηλ. αποτέλεσμα σύγκρουσης του σωματικού μας είναι με το πνεύμα, που οι επιταγές του είναι θείες, άρα απόλυτες, μα της ατομικής μας λεφτεριάς, που νικιέται από τα 'υλικά' εμπόδια της, δηλ. από κοινωνικά veto. Ώστε ο χαρακτηρισμός της ηθικής πράξης, ως λεφτεριάς του πνεύματος, είναι ακατανόητος*»[878].

Ο Δημ. Γληνός ισχυρίζεται ότι «*αν υπάρχουν άνθρωποι που πιστέβουν σένα ιδανικό και θυσιάζονται γι' αυτό είναι σήμερα κατ' εξοχήν στο στρατόπεδο της αστικής τάξης, που μάχεται ηρωικά για να υψώσει το υλικό και το ηθικό και το πνευματικό επίπεδο όλης της ανθρωπότητας, να κάμει τον άνθρωπο 'Άνθρωπο'. Ούτε το να είναι κανείς επιστήμονας σημαίνει αυτό καθ' εαυτό ηθική ανωτερότητα, αν και η αληθινή επιστήμη είναι και πρέπει να είναι δημιουργός και ηθικής αξίας*»[879].

---

[875] Μήτρου Α. Κ., (ψευδ.: Δημ. Γληνού ή Κ. Σωτηρίου), «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, 1928, τόμ. Β', τχ. 9ο και 10ο, σσ. 205-206.

[876] Βάρναλης Κ., «Τρία βιβλία: Α' Παπανούτσου-Τριλογία του πνεύματος», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 11ο-12ο, σσ. 482-488.

[877] *Στο ίδιο*, σ. 484.

[878] *Στο ίδιο*, σ. 487.

[879] Γληνός Δημ., «Σχόλια: Αλήτες κομουνιστές και επιστήμονες», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 9ο-10ο, σ. 467.

Αλλού πάλι, ο Δημ. Γληνός επικαλείται και συμφωνεί με την κυρία Λένιν, η οποία ισχυρίσθηκε ότι «*'η εργατική τάξη δεν έχει εγωιστικούς σκοπούς. Και αν θέλει να επικρατήσει, το θέλει μονάχα για να εξαφανίσει κάθε δεσποτεία'*». Επίσης συμφωνεί ο Δημ. Γληνός και με τον Lounatcharsky, ο οποίος έχει ισχυριστεί πως «*'Μια πολιτική επανάσταση δεν έχει καμιά αξία, άμα δεν κατορθώσει ν' αυξήσει την ευτυχία της ανθρωπότητας'*»[880].

Και ο Διον. Σπ. Κουταβάς υπεισέρχεται στη συζήτηση για «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», με το άρθρο του «*Δάσκαλοι και Σοσιαλισμός*», με το οποίο παίρνει το μέρος του Δημ. Γληνού και υποστηρίζει ότι «*πρέπει να επιδιώκουμε την ηθικοποίηση των παιδιών μας με τις σχολικές μαθητικές κοινότητες* (…). *Τα ελατήρια, που μας ωθούν στο να είμαστε σοσιαλιστές* (…) *είναι η αγάπη μας και ο πόνος μας για τα παιδιά* (…). [Και καταλήγει πως] *η 'απόλυτη ηθική' δε μπορεί παρά να μας ωθήσει προς το μέρος των αδικημένων*»[881].

6.2.1.3 Βολονταρισμός (ελευθερία βούλησης)-Ντετερμινισμός (νομοτέλεια-φυσικός νόμος)

Ο Τ. Άγρας καταθέτει την άποψή του υπέρ της δυνατότητας του ανθρώπου για ελεύθερη βούληση (βουλησιοκρατία ή βολονταρισμός) και εναντίον ενός απρόσωπου και ντετερμινιστικού, νομοτελειακού συστήματος που θα μας λύσει όλα τα προβλήματα. Συγκεκριμένα γράφει: «*Κι' εκείνοι που ατενίζουν στο* σύστημα, *την απολύτρωση, τον από μηχανής θεό, στη σανίδα της σωτηρίας, θα ιδούν τότε με θλιβερή κατάπληξη πόσην ισοδύναμη αξία έχει η* ψυχή *και το πρόσωπο, το ατομικό φρόνημα και η προσωπική πρωτοβουλία*»[882].

Ο N. Berdiaeff επίσης για το ίδιο θέμα υποστηρίζει τα εξής: «*Στον υλικό πολιτισμό –τόσο στον καπιταλισμό όσο και στο σοσιαλισμό- η συλλογική εργασία, αντικαθιστά την ατομική δημιουργία. Ο υλικός πολιτισμός καταστρέφει την προσωπικότητα. Η λύτρωση του ατόμου, που πρέπει, σα να πούμε, να πηγάσει απ' τον υλικό πολιτισμό, σκοτώνει την προσωπική πρωτοτυπία. Το καθαρό ατομικό στοιχείο, φανερώνεται μόνο στον πνευματικό πολιτισμό. Η θέληση, που τείνει προς τη δύναμη της 'ζωής', εκμηδενίζει την προσωπικότητα. Αυτό είναι το παράδοξο της ιστορίας*»[883].

Ο G. Belot κρίνοντας τον ιστορικό υλισμό υποστηρίζει ότι «*όλες τις κοινωνικές αντιθέσεις ο Μάρξ τις συγκεντρώνει στην αντίθεση του κεφαλαίου και της εργασίας. Κι ακόμα πιο πολύ κατά το Μαρξ η αντίθεση αυτή κάθε μέρα θα γινότανε πιο ριζική*», δηλαδή η σύγκρουση μεταξύ του κεφαλαιοκράτη αστού και του προλετάριου εργάτη οφείλει «*ιστορικά όχι*

---

[880] Γληνός Δημ., (ψευδ.: Π. Γ.), «Η Παιδαγωγική προσπάθεια στη Ρωσία», π. *Σχολική Πράξη*, 1927, τόμ. Α', τχ. 2ο, σ. 33.

[881] Κουταβάς Σπ. Διον., «Δάσκαλοι και Σοσιαλισμός», π. *Σχολική Πράξη*, 1928, τόμ. Β', τχ. 9ο και 10ο, σ. 203-204.

[882] Άγρας Τ., «Ο διχασμός του Εκπαιδευτικού Ομίλου», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 1, σ. 7.

[883] Berdiaeff N., «Το πεπρωμένο του πνευματικού πολιτισμού», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 9, σ. 411.

μόνο με τη μοιραία εξέλιξη» να μεγαλώνει «*αλλά πρέπει την αντίθεση να την επιθυμούμε και στην πράξη οξύτερη. Και τούτο όχι μόνο γιατί αν δεν γίνει αυτό η θεωρία θα αποδειχθεί σφαλερή, μα κ' επειδή χωρίς αυτό θα είναι αδύνατη η επανάσταση. Ο κεφαλαιούχος οπωσδήποτε πρέπει να γίνεται ολοένα και πιο αδιάλλαχτος αστός, και ο εργάτης ολοένα και πιο άθλιος ημερομίσθιος. Καθαρότατα σ' αυτό εδώ το σημείο συλλαμβάνεται το πέρασμα από τη θέση τη θεωρητική, τη δήθεν επιστημονική, στην πραχτική της μετάφραση, όταν τη βάζουν να ενεργεί στις θελήσεις. Κ' έτσι το 'πρέπει' μιας ανάγκης που οφείλεται στη φύση καταντά σ' ένα 'πρέπει' που το επιβάλλει η πολιτική*»[884]. Δυο παρατηρήσεις βγαίνουν αβίαστα από τα προηγούμενα. Η πρώτη παρατήρηση φανερώνει ότι η ρεφορμιστική ή εξελικτική σοσιαλιστική τάση με τις συνεχείς διορθωτικές κινήσεις ή παρεμβάσεις της δεν ευνοούν τη θέση του Μαρξ «*όσο πιο άσχημα τόσο πιο καλά*», ώστε να δημιουργηθούν οι συνθήκες επίτευξης της η κοινωνικής επανάστασης των προλεταρίων, οι οποίοι για να συνειδητοποιηθούν θα πρέπει να πλησιάσουν την εξαθλίωση. Το δεύτερο συμπέρασμα είναι ότι ενώ ο Μαρξ, όπως μας επεξηγεί ο G. Belot, ισχυρίζεται ότι νομοτελειακά («*μοιραία εξέλιξη*», «*ανάγκης που οφείλεται στη φύση*») θα συμβεί η κοινωνική επανάσταση, «*τη βάζουν να ενεργεί στις θελήσεις*», δηλαδή αναζητούν να λειτουργήσει η δύναμη της βούλησης. Έχουμε δηλαδή μια αντίφαση της μαρξιστικής σκέψης, που από τον ντετερμινισμό της φυσικής νομοτέλειας οδηγείται στη βουλησιοκρατία των προσωπικών θελήσεων των προλεταρίων.

Τα *Ελληνικά Γράμματα* σε πρώτο κύριο άρθρο τους υποστηρίζουν προς την ίδια κατεύθυνση ότι: «*με ιδέες και κοινωνικές θεωρίες δεν βολεύεται τίποτα. Τούτο θα γίνει με ανθρώπους μονάχα που θα ξέρουν να πονούν και ν' αγαπούν. Και τέτοιους δεν είδαμε ακόμα σε κανένα από τα δυο αντίμαχα στρατόπεδα*», δηλαδή ούτε στους αστούς, ούτε στους κομμουνιστές[885].

Και αλλού όμως ο Κ. Θ. Παπαλεξάνδρου, σχολιάζοντας τη διάλεξη του Π. Κ. Κανελλόπουλου «*Περί ιστορικού υλισμού*» στην αίθουσα της Αρχαιολογικής Εταιρείας, στις 10 Μαρτίου του 1928, σημειώνει: πως για πρώτη φορά συμφωνεί με τον Π. Κ. Κανελλόπουλο, ο οποίος υποστήριξε σ' αυτήν την διάλεξη του ότι «*απόλυτη φυσική νομοτέλεια δεν αποδείχνεται επιστημονικά και συνεπώς η θεωρία του ιστορικού υλισμού είναι μια μεταφυσική θεωρία, σαν τόσες άλλες φιλοσοφικές θεωρίες (μονισμός, δυϊσμός, πραγματισμός κ.λ.π.) που μπορεί να τις δεχθή κανείς για υπόθεση, μα επιστημονική θεωρία δε δικαιούται να λέγεται*»[886].

Και ο Κ. Μπαστιάς πιστεύει ότι ο ιστορικός υλισμός, η θεωρία του Μαρξ, «*δεν μπορεί να σταθεί ούτε ως μυθολογία* (…) *και πως το Ρωσικό πείραμα κατά τη γνώμη θεωρητικών Μαρξιστών αξιόλογων στάθηκε η πιο*

---

884 Λ. Σ., «Ποια κοινωνική και ηθική ανατροφή δίνει η μαρξική θεωρία. Κατά τον G. Belot», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 11, σσ. 548-549.

885 «Με την πράξη όχι με λόγια», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1928, τόμ. Β', τχ. 4, σ. 118.

886 Παπαλεξάνδρου Θ. Κ., «Το Δεκαπενθήμερο: Κοινωνιολογικά ζητήματα», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1928, τόμ. Β', τχ. 8, σ. 311.

πανηγυρική και η πιο τραγική διάψευση του», διότι διέψευσε την άποψη του Μαρξ πως «*ο κομμουνισμός δεν μπορεί να επιβληθεί με την ανθρώπινη επέμβαση, ή από τον πόθο μια τάξης, αλλά θα είναι φυσικό αποτέλεσμα μιας υλιστικής εξέλιξης που μέσα της θα βρεθούν οι άνθρωποι είτε θέλουν είτε όχι.* (…)*Η ανθρώπινη θέληση, είτε καλή είτε κακή, χωρίς να αφανίζεται μπαίνει σε θέση κατώτερη και υποχωρεί και σχεδόν διευθύνεται από ένα αδυσώπητο οικονομικό πεπρωμένο*». Ο Κ. Μπαστιάς υποστηρίζει ότι «*ο Λένιν δημιουργώντας την επανάσταση δίχως στη Ρωσία να συντρέχουνε οι οικονομικοί όροι του Μαρξ, δίχως καμιά άνθιση βιομηχανική και κανένα οικονομικό ωρίμασμα*» καταργούσε στην πράξη με θετικά γεγονότα τον ιστορικό υλισμό[887].

Ο Μ. Τσιριμώκος, αποστασιοποιημένο από το 1916 ιδρυτικό μέλος του *Εκπαιδευτικού Ομίλου*, με ευκαιρία τη διάσπασή του γράφει ένα διπλό άρθρο για την «*Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου*»[888] στο περιοδικό *Νέα Εστία*. Εκεί επιχειρηματολογεί και εναντίον των ιδεών του σοσιαλισμού ως εξής: «*σε κάθε σύστημα γενικεύεται ένα μέρος της αλήθειας. Από μέρος μου έχοντας υπ' όψη μου πως μερικές ιδιοσυγκρασίες υποτάσσονται σε σχήματα συστημάτων και σε δόγματα θεωριών έγραφα (Νουμάς αρ. 343) Η Ζωή και η πραγματικότης έχει άπειρη ποικιλία. Πως είναι δυνατό μυαλό ελεύθερο να σκεφθεί να την κλείσει τη ζωή μέσα σε κλειστές γραμμές ενός συστήματος, που το δημιούργησε το κλειστό πάντοτε ανθρώπινο μυαλό;*»[889].

Ο Στρ. Σωμερίτης απαντά στον Μ. Τσιριμώκο και στην κριτική που ασκεί στις σοσιαλιστικές ιδέες ως εξής: «*Όμως όταν έτσι τη θέλει τη ζωή ο κ. Τσιριμώκος λησμονεί πως όλη αυτή η 'άπειρη ποικιλία' που βλέπει, κινιέται κάτω από αμείλιχτους νόμους, φυσικούς, βιολογικούς ή κοινωνικούς, που σοβαρά κανένας δεν τους αρνιέται σήμερα, αδιάφορο τι όνομα θα δώσει, και που αναμφισβήτητα υπάρχουν. Δεν είναι λοιπόν άναρχη κι αντίνομη η ζωή, όπως δείχνει να τη φαντάζεται ο κ. Τσιριμώκος. Αντίθετα είναι στέρεα υποταγμένη σε θεμελιακές αρχές και νόμους βασικούς, που την ρυθμίζουν αρμονικά*»[890].

Ο Bertrand Russell υποστηρίζει ότι κατά τον καθηγητή Whitehead για να υπάρξει 'ζωντανή επιστήμη' πρέπει να είναι «*διαδεδομένη μια έμφυτη πεποίθηση στην ύπαρξη μιας 'τάξης πραμάτων' (order of things) και ειδικά μιας 'φυσικής τάξης' (order of Nature)*»[891]. Προς αυτή την κατεύθυνση σκέψης «*για την εξύψωση της επιστήμης*»[892] βοήθησαν και άλλα στοιχεία. Τέτοια στοιχεία είναι η αρχαιοελληνική σκέψη, ο Ρωμαϊκός νόμος και ο Χριστιανισμός, τα οποία βοήθησαν, τελικά, στην

---

887 Μπαστιάς Κ., «Μαρξισμός -Φασισμός -Χριστιανισμός», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1928, τόμ. Β', τχ. 10, σσ. 366-367.

888 Τσιριμώκος Μ., «Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου, π. *Νέα Εστία*, 1927, έτος Α', τχ. 7, σσ. 401-410, & τχ. 8, σσ. 468-478.

889 *Στο ίδιο*, σ. 403.

890 Σωμερίτης Στρ., «Η καινούργια κατεύθυνση», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 5ο, σ. 227.

891 Russell Bertrant, (Μετάφρ. Λ. Σκλαβούνου), «Σημειώματα: Είναι η επιστήμη απροκάλυπτη;», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 9ο-10ο, σ. 434.

892 *Στο ίδιο*, σ. 434.

«*εξύψωση της ιδέας, του Φυσικού νόμου, που είναι συστατικό μόριο της επιστημονικής σκέψης*». Δηλαδή «*η ειμαρμένη της Ελληνικής Τραγωδίας γίνεται στη νεώτερη σκέψη η 'τάξη της Φύσης'*», την μοιρολατρική αυτή άποψη ενισχύει αφενός η ρωμαϊκή διακυβέρνηση, η οποία ενεργούσε πάντοτε «*σύμφωνα με κανόνες, που είχαν οριστεί από τα πριν*» και αφετέρου ο χριστιανισμός, ο οποίος κι αυτό πάντα πίστευε ότι «*ο Θεός ενεργούσε σύμφωνα με νόμους*» τους οποίους ο ίδιος είχε δημιουργήσει[893]. Στη συνέχεια, ο Bertrand Russell αναφερόμενος στην επιστήμη γράφει πως αυτή, τελικά, γίνεται δυσάρεστη επειδή «*όσο κι αν μπορούμε* [μ' αυτή] *να μεταμορφώνουμε τα φαινόμενα προϋποθέτει ένα ντετερμινισμό, που συνεπάγεται, θεωρητικά, τη δύναμη να προκαθορίζουμε την ανθρώπινη ενέργεια. Από την άποψη αυτή φαίνεται, πως μικραίνει την ανθρώπινη δύναμη.* (…) *Αν τονίσουμε το γεγονός πως η πεποίθησή μας στο 'ενεργό αίτιο' και στην 'επαγωγή' είναι αντιρασιοναλιστική, πρέπει να συμπεράνουμε, πως δεν ξέρουμε αν η επιστήμη είναι αληθινή, κι αυτό μπορεί σε κάποια στιγμή να πάει να μας δίνει τον έλεγχο πάνω στο περιβάλο, που για χάρη του την αγαπάμε. Η διέξοδο όμως αυτή είναι καθαρά θεωρητική. Δεν είναι κείνη, που ένας νεότερος άνθρωπος μπορεί να τη χρησιμοποιήσει στην πράξη. Αν από την άλλη μεριά παραδεχτούμε τις αξιώσεις της επιστημονικής μέθοδος, δεν μπορούμε ν' αποφύγουμε το συμπέρασμα πως το 'ενεργό αίτιο' και η 'επαγωγή' μπορούν να εφαρμοστούν στη ανθρώπινη βούληση, όσο και σε οποιοδήποτε άλλο*»[894]. Στο τέλος του άρθρου του Bertrand Russell, σε σημείωσή του το ίδιο το περιοδικό συμπεραίνει: «*α) ότι η επιστήμη δε μπορεί να εφαρμόζεται και στη διερεύνηση της ανθρώπινης βούλησης και ενέργειας, άρα δέχεται τη δυνατότητα κοινωνικής δύναμης και κοινωνικών νόμων και β) ότι όσο και αν νομίζει πως δε βρέθηκε ακόμη απόλυτη λογική δικαίωση του 'ενεργού αιτίου' και της 'επαγωγής', πιστέβει στην ύπαρξη της, άρα στη νίκη της επιστήμης ενάντια σε κάθε αντιεπιστημονική φιλοσοφία και σε κάθε μυστικισμό*[895]»[896].

Ο Κ. Βάρναλης, κριτικάροντας τον Ε. Παπανούτσο ως συγγραφέα του: «*Η τριλογία του πνεύματος*», διατυπώνει την άποψη ότι «*για να μπορεί να γίνονται θάματα ενάντια σε κάθε εξωτερικό κι εσωτερικό ντετερμινισμό, ο συγγραφέας παραδέχεται τον 'τύπο του Ιδεατού Ανθρώπου' (αλλά με κεφαλαία!)*», δηλαδή υποστηρίζει ο Ε. Παπανούτσος πως ο ιδεατός άνθρωπος «*γεμίζει κάθε χώρο και χρόνο, άρα είναι έξω από*

---

[893] *Στο ίδιο*, σ. 434.

[894] *Στο ίδιο*, σσ. 436-437.

[895] Μυστικισμός είναι η «*θρησκευτική κυρίως αλλά και φιλοσοφική διδασκαλία, σύμφωνα με την οποία η τελειότητα της γνώσης και της ηθικής είναι δυνατή με ένα είδος έκστασης που ενώνει τον άνθρωπο με το Θεό. Ο μυστικισμός υποδηλώνει μια διάθεση του πνεύματος να έλκεται από το αδιαφανές, το σκοτεινό και το μυστηριώδες.* (…) *Ο μυστικισμός αντιτίθεται στον ορθολογισμό, τη λογική, τη νοησιαρχία και γενικά στην επιστήμη*», στο: Βασιλείου Θ. -Σταματάκης Ν., *Επίτομο εννοιολογικό λεξικό Επιστημών του Ανθρώπου*, *ό.π.*, σ. 269.

[896] Russell Bertrant, (Μετάφρ. Λ. Σκλαβούνου), «Σημειώματα: Είναι η επιστήμη απροκάλυπτη;», π. *Αναγέννηση*, *ό.π.*, σ. 437.

χρόνο και χώρο –έξω δηλ. από την Αιτία! Τα οστά των κ. Αποστολάκη και Δελμούζου θα τρίξουν από αγαλίαση μέσα στον… 'κεκονιασμένο' τάφο της σοφίας τους! Ώστε το ένα θάμα, ο εξωτοποχρονισμός, βολέβει την παραδοχή του άλλου θάματος, της ένωσης όλης της ζωής μέσα στους κόλπους του θεού! Τολτοϊσμός ελληνικής μάρκας. (…) *Μας ξαναλέει άλλη μια φορά ο κ. Ε. Π. το παλιό τροπάρι, πως το πνεύμα κινεί την ύλη, πως 'η ιστορία του όντος είναι η ιστορία του λόγου' (Έγελος) ή 'εν αρχή ην ο Λόγος' κλπ. Κι αν επί τέλους κάποια αιτία κινεί κι αφτό το πνεύμα, η αιτία τούτη είναι επίσης…. πνευματική, δηλ. η πρόθεση να βλέπει 'τάξη και στρογγύλεμα' στο Πραγματικό κι έτσι να λυτρωθεί. Μα ο κ. Ε. Π. αρνιέται έτσι σιωπηλά την ιστορικότητα και την εξελιχτική πορεία των φαινομένων ή καλύτερα των επιφαινομένων. Το πώς γεννήθηκε μέσα στο ανθρώπινο ζώο η σπίθα του λογικού κ.τ.λ.* »[897].

Όμως ο Ε. Παπανούτσος, συμπληρώνει ο Κ. Βάρναλης, «*παραδέχεται το ιστορικό γίγνεσθαι όχι βέβαια του ατόμου, μα της Ιδέας. 'Ο Άνθρωπος ως… ένοια βρίσκεται σ' ασταμάτητη απέραντη κίνηση'. Έτσι και οι ένοιες, ιδέες αλάζουν. Αλλά πια η αιτία της αλαγής αφτής; Η αιτία είναι… εσωτερική, δηλ. πάλι ιδεαλιστική. 'Τα αντικείμενα', όταν μια ιδέα γίνει ανυπόφορα τυρανική, τα πιέζει και τα κακομεταχειρίζεται βάναυσα, αφτά ορθώνονται για να γκρεμίσουν το κράτος και τη βία της. Επαναστατούν…' Κ' έτσι 'η μια ιδέα διαδέχεται την άλλη στο στίβο της Ιστορίας'. Άλλη μια φορά μαθαίνουμε, πως η ιστορία του Ανθρώπου (δηλ. της Κοινωνίας) είναι ιστορία ιδεών. Έτσι και η παλιά ρωμαντική Ιστορία δεν έβλεπε άλλο από ιστορία βασιλέων.* (…) [Δηλαδή πίστευε πως] *μια ιδέα πέφτει, όταν τα πράματα δεν μπορούν να υποφέρουν την τυρανία της. Τότες επαναστατούν. Αλλά συμβαίνει το αντίθετο. Τα πράματα βρίσκονται σ' αδιάκοπη ροή και μεταβλητότητα, ενώ οι ιδέες σα λογικές οντότητες έχουν την τάση της απόλυτης σταθερότητας. Και τότες, μπροστά στη βία και το κράτος της νέας πραγματικότητας, οι ιδέες ή παίρνουν καινούργιο περιεχόμενο ή πέφτουν ολότελα.* (…) *Μ' άλλα λόγια δεν είναι δυνατή ιστορία ιδεών έξω από την ιστορία του πραγματικού, έξω δηλ. από την ιστορία της κοινωνίας. Συνέπεια της ίδιας παρεξήγησης, του να παίρνει το αποτέλεσμα για αιτία, είναι και τούτη η αντίληψη, που τόσο συχνά την επαναλαβαίνει, πως το πνεύμα δίνει 'νόημα' (περιεχόμενο) στα πράματα. Αλλ' είναι το πνεύμα λέφτερο να δίνει στα πράματα ό,τι νόημα θέλει ή του γουστάρει; Αν ναι, τότες θάτανε αδύνατη η συνενόηση ανάμεσα στους ανθρώπους. Αλλά μήπως το πνεύμα δίνει στα πράματα το απόλυτο νόημα τους, το σύμφωνο με τη φύση τους; Όχι. Γιατί τότες τα νοήματα δεν πρέπει ν' αλάζουν ποτέ. Τα πράματα καθώς μεταβάλονται (και πράματα για την περίσταση μας είναι οι κοινωνικοί θεσμοί) μας δίνουν κάθε φορά το ιστορικό τους νόημα. Κι αφτό το νόημα δεν το δημιουργούν τα άτομα, μα το βρίσκουν έτοιμο. Κι αφτό είναι ο ορισμός του 'πράγματος' από τον Τόμπσον και κάπως παρόμοιος του Ντουρκέμ (πράμα είναι ό,τι δε μεταβάλεται από απλή απόφαση της θέλησης μας)*»[898].

---

[897] Βάρναλης Κ., «'Τρία βιβλία: Α' Παπανούτσου-Τριλογία του πνεύματος», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 11ο-12ο, σσ. 483-484.

[898] *Στο ίδιο*, σ. 485.

Ο Στρ. Σωμερίτης με το άρθρο του «*Ιστορικός υλισμός και κριτικός φιλισταιϊσμός*»[899] ασκεί κριτική στο έργο του Π. Κανελλόπουλου «*Κριτική του Ιστορικού Υλισμού*» και παρατηρεί: «*όταν δεχτούμε ότι ο σοσιαλισμός είναι στη φυσική σειρά των πραγμάτων, το άμεσο δημιούργημα του βιομηχανικού καπιταλισμού*», τότε δεν είναι παράλογο να γινόμαστε και στην Ελλάδα σοσιαλιστές αφού και εμείς «*εξελισόμαστε βιομηχανικά*»[900]. Ακόμα ο Στρ. Σωμερίτης απαντά στις κατηγορίες που επιρρίπτει ο Π. Κανελλόπουλος στους σοσιαλιστές για την «*έλλειψη δημιουργικής θελήσεως*» που έχουν, προσφεύγοντας στην επιστήμη, και για το ότι περιμένουν «*μοιραία την πραγματοποίηση του σοσιαλισμού*», ως εξής: «*μόνο οι πολιτικές πράξεις, που στηρίζονται στα διδόμενα της επιστήμης και της κριτικής των κοινωνικών συνθηκών, που υπάρχουν κάθε φορά είναι τα σωστά, αφού στηρίζονται στο μόνο ορθό κριτήριο για κάθε απόδειξη erga omnes, δηλ. την επιστήμη. –Το αντίθετο, το apriori κοίταγμα της κοινωνίας και η υπόδειξη αυθαίρετων λύσεων στα προβλήματά της, με την πρόφαση της δημιουργικότητας, είναι ή ανοησία ή ψέμα για τη συγκάλυψη ιδιοτελών συμφερόντων*»[901]. Έτσι, συνεχίζει ο Στρ. Σωμερίτης, λαμβάνοντας υπόψη τις επιστημονικές απαντήσεις οι σοσιαλιστές καθορίζουν τον «*αντικειμενικό σκοπό των επιδιώξεων*» τους, δηλαδή καθορίζουν την πολιτική τους πράξη, τη γραμμή του αγώνα των εργαζομένων μαζών «*προς την πραγματοποίηση του κολεκτιβισμού*», ως επίσης τους «*υποδείχνει και τα καταληλότερα μέσα και τον καλύτερο τύπο*», που θα δώσουν στη ζωή, όταν επιτύχουν την αλλαγή της κοινωνίας[902]. Και καταλήγει επ' αυτού ο Στρ. Σωμερίτης πως «*αν υπάρχει κάτι μοιραίο, αν και ο όρος δε είναι σωστός, στο γύρω μας αγώνα, είναι τούτο: η αφτόματη κινητοποίηση και δράση των κοινωνικών δυνάμεων, που από την κοινωνική λειτουργία, είναι προορισμένες να πραγματοποιήσουν μια ιστορική μεταβολή*»[903].

Πιο κάτω ο Στρ. Σωμερίτης αντικρούει την κατ' αυτόν δογματική άποψη του Π. Κανελλόπουλου, ο οποίος ισχυρίζεται χωρίς αποδείξεις πως «*'η θεωρία περί υπάρξεως απολύτου φυσικής νομοτέλειας εν τη ιστορία είναι καθαρώς μεταφυσική, δηλ. αποτελεί προϋπόθεσιν αναπόδεικτον και όχι συμπέρασμα εμπειρικής ερεύνης'*». Επίσης ο Στρ. Σωμερίτης αναφέρει πως ο Π. Κανελλόπουλος υποστηρίζει ότι: «*ο Μαρξ δεν εξάγει απλώς συμπεράσματα εκ της εμπειρικής παρατηρήσεως της ιστορίας, αλλ' ορμάται εξ ωρισμένης κοσμοθεωρίας και προβαίνει εις την υπαγωγήν ολοκλήρου της ιστορίας ως συνόλου υπό την αναγκαστικότητα φυσικής νομοτέλειας*»[904], ή και ακόμα πως ο Μαρξ «*ξεκινώντας από ορισμένη κοσμοθεωρία, 'προεκτείνει την ισχύν των φυσικών νόμων και επί του επιπέδου της ιστορικής πραγματικότητος'.* [Στη συνέχεια αναρωτιέται ο Στρ. Σωμερίτης] *–Ποια όμως είναι αυτή η κοσμοθεωρία; πού την έχει*

---

899 Σωμερίτης Στρ., «Ιστορικός υλισμός και κριτικός φιλισταιϊσμός», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 11ο—12ο, σσ. 509-524.

900 *Στο ίδιο*, σ. 511.

901 *Στο ίδιο*, σσ. 512-513.

902 *Στο ίδιο*, σ. 513.

903 *Στο ίδιο*, σ. 513.

904 *Στο ίδιο*, σ. 515.

διατυπώσει; ποιοι είναι οι νόμοι που προεχτείνει; Μήπως το σκάνταλο είναι ο νόμος της διαλεχτικής κίνησης των όντων;». Αυτόν ο Π. Κανελλόπουλος ούτε τον αναφέρει ούτε «*τον δέχεται για φυσικό νόμο, αφού δέχεται πως η διαλεχτική μπορεί να εφαρμοστεί 'μόνον επί του επιπέδου των δημιουργικών ιδεών'*»[905]. Και καταλήγει ο Στρ. Σωμερίτης πως η αρχή που ο επιστημονικός σοσιαλισμός προεκτείνει «*από τη φύση στην κοινωνία ή στην ιστορική πραγματικότητα* (…) *είναι η αρχή, πως μπορούμε να ερεβνήσουμε επιστημονικά την κοινωνία, όπως και τη φύση. Αφτό βέβαια αποτελεί μιαν αρχή, ένα principe. Χωρίς την παραδοχή του όμως είναι αδύνατη η επιστημονική έρεβνα της κοινωνίας*»[906].

Επίσης, συνεχίζει ο Στρ. Σωμερίτης, αιώνες τώρα γίνονται δεχτά ψεύδη όπως «*η προκαθορισμένη ικανότητα για δημιουργική δράση ορισμένων προσώπων, ομάδων, τάξεων ή και φυλών ακόμα ολόκληρων*». Συμπερασματικά λοιπόν καταλήγει ο Στρ. Σωμερίτης ή θα «*δεχθούμε για αλήθεια και θα πούμε πως το φαινόμενο 'της ανομοιόμορφης και μόνον δι' ατομικών χαρακτήρων εκδηλουμένης κοινωνικής πραγματικότητος' είναι ακριβές ή θα τα αρνηθούμε και θα πούμε πως η κοινωνική πραγματικότητα, όπως και κάθε άλλη που ζει και κινιέται μέσα στην φύση, είναι επιδεχτική σε επιστημονική έρεβνα και αφτά που ισχυρίζονται όσοι αρνιούνται την δυνατότητα αυτή είναι πλάνες, προορισμένες να υπηρετήσουν το ατομικό ή το ταξικό τους συμφέρον*»[907].

Έτσι λοιπόν ο Μαρξ, όπως υποστηρίζει ο Στρ. Σωμερίτης, το μοναδικό a priori principe που δέχεται είναι ότι «*το κοινωνικό φαινόμενο μπορεί να ερεβνηθεί επιστημονικά, που σημαίνει ότι μπορεί να αναχτεί από τις ειδικές περιπτώσεις του στα αίτια που τις δημιουργούν· κι ότι απ' αφτά, σύμφωνα με τους ομοιόμορφους και τυπικούς χαραχτήρες που παρουσιάζουν, είναι δυνατή η συναγωγή των γενικών νόμων, που ρυθμίζουν την λειτουργία τους απαράλαχτα όπως και στο φυσικό φαινόμενο*». Αυτό του το επιβάλλει η «*σημερινή εξέλιξη του ανθρωπίνου πνεύματος, που απ' ό,τι της έδωσε προσπάθεια αδιάκοπη αιώνων ολάκερων, πετάει ό,τι ακριβώς ήταν η παιδιάστικη εκδήλωση της λειτουργίας του, ο αλόγιστος δηλ. ιδεαλισμός και η μεταφυσική, και αντιμετωπίζει λογικά, εξηγητικά και σύμφωνα με τα διδάγματα της εμπειρίας του, δηλ. επιστημονικά, τη γύρω ζωή*»[908]. Σ' αυτό το σημείο, διατείνεται ο Στρ. Σωμερίτης, πως ο Π. Κανελλόπουλος βρίσκεται σε σύγχυση, δηλαδή δεν καταλαβαίνει ότι «*άλλο είναι η αρχή της δυνατότητας να ερεβνηθεί επιστημονικά το κοινωνικό φαινόμενο, άλλο είναι η νομοτέλεια του, που προκύπτει απ' αφτή*», θα μπορούσε, βέβαια, ο Μαρξ να είχε καταλήξει σε άλλο συμπέρασμα, όμως η εμπειρική του έρευνα τον οδήγησε, ως φυσικό συμπέρασμα, στην ύπαρξη «*νομοτέλειας στην κοινωνική λειτουργία*», και κατά συνέπεια διατυπώνει τη θεωρία του ιστορικού υλισμού[909].

---

905 *Στο ίδιο*, σ. 517.
906 *Στο ίδιο*, σ. 517.
907 *Στο ίδιο*, σ. 518.
908 *Στο ίδιο*, σ. 518.
909 *Στο ίδιο*, σσ. 518-519.

Στη συνέχεια ο Στρ. Σωμερίτης μεταχειριζόμενος «*τα ίδια τα επιχειρήματα και τις παραπομπές του κ. Κανελλοπούλου*», παραθέτει τον ορισμό της νομοτέλειας, τον οποίο έχει αποσπάσει ο ίδιος ο Π. Κανελλόπουλος από το «*Κεφάλαιο*» του Μαρξ ως εξής: «*'οι άνθρωποι αποχτώντας καινούργιες παραγωγικές δυνάμεις μεταβάλουν τον τρόπο της παραγωγής και μαζί μ' αυτόν μεταβάλουν και τις κοινωνικές συνθήκες τους*»[910].

Ο Π. Κανελλόπουλος, συνεχίζει ο Στρ. Σωμερίτης, «*πιστός μαθητής του Sombart, δεν αποκρούει την ιστορική σημασία των μεταβολών*» του τρόπου παραγωγής και της αντίστοιχης αλλαγής των κοινωνικών συνθηκών, διαφωνεί όμως, όπως και ο Sombart, ως προς την αιτιότητα και κατηγορεί τον Μαρξ και την θεωρία του: «*'ότι ουδεμία μεταφυσική προσέδωσε ποτέ χροιάν πραγματικότητος εις ον μυστηριακώτερον των μυστηρίων των παραγωγικών αυτών δυνάμεων, αι οποίαι υφίστανται ανεξαρτήτως από των ανθρώπων και παίζουν μετ' αυτών ως πνεύματα πειρακτικά'. 'Το ότι ο Marx εθεώρει τας παραγωγικάς δυνάμεις ανεξαρτήτους από πάσης θελήσεως του ανθρώπου, ότι προσέδωσεν εις αυτάς υπόστασιν απολύτως αυτόνομον και μεταφυσικήν, εξάγεται αφ' ενός μεν εκ του ότι ούτος δεν ανεγνώριζεν εις τον άνθρωπον κατ' αρχήν υποκειμενικήν υπόστασιν, αφ' ετέρου δε εκ του ότι δεν είναι δυνατόν να ηννόει αυτάς άλλως (sic)'*», γιατί αν ο Μαρξ εννοούσε διαφορετικά τις παραγωγικές δυνάμεις, «*'δηλ. εξηρτημένας εκ του πνεύματος προαγόντων την τεχνικήν των ανθρώπων'*», τότε θα ρωτούσαν όλοι «*'πώς μία τεχνική αφαίρεσις είναι πρωτογενεστέρα οιανδήποτε άλλης πνευματικής αφαιρέσεως του ανθρώπου, πώς είναι πρωτογενεστέρα ενός ποιήματος ή μιας πολιτικής συλλήψεως, αφ' ού τόσον η τεχνική εφεύρεσις όσον και το ποίημα είναι προϊόντα της ανθρωπίνης δυνάμεως; Αλλά και όπως έχει η θεωρία του, δίδει αύτη εις εμέ το δικαίωμα να ερωτήσω: διατί άρα γε η τεχνική εφεύρεσις ζη ζωήν πρωτογενή και ανεξάρτητον από του πνεύματος εκ του οποίου ακριβώς πηγάζει, ενώ μία συμφωνία του Beethoven όχι;'*»[911].

Ο Στρ. Σωμερίτης σχολιάζει την στάση του Π. Κανελλόπουλου και του δασκάλου του Sombart ως προς το «*φαινόμενο της ανθρώπινης προσωπικότητας*» και τονίζει την αδυναμία που έχουν και οι δυο να εξηγήσουν «*τη σχέση της* [προσωπικότητας] *με τη λειτουργία του κοινωνικού φαινομένου*». Και οι δυο τους ανυψώνουν «*σε κυρίαρχη και πρωτόγονη δύναμη το ανθρώπινο πνεύμα, που σύμφωνα με τη λέφτερη βούληση του και ανεξάρτητα με αντικειμενικούς περιορισμούς μπορεί να καθορίσει την κοινωνική ζωή*»[912].

Στη συνέχεια, ο Στρ. Σωμερίτης αποδέχεται ότι «*το φαινόμενο είναι κάπως περίπλοκο*». Επίσης δέχεται ότι «*η πρώτη εξήγηση που του έδωσεν ο Marx, θα μπορούσε να θεωρηθεί από μιαν άποψη απόλυτη*»· δηλαδή έχουμε «*πλέρια εξαφάνιση της ανθρώπινης προσωπικότητας κάτω από την επίδραση της γύρω ζωής, το αντικαθρέφτισμα των κοινωνικών συνθηκών*

---

910 *Στο ίδιο*, σ. 519.
911 *Στο ίδιο*, σ. 519.
912 *Στο ίδιο*, σσ. 519-520.

στον άνθρωπο, που δε μένει έτσι να είναι παρά κάτι ολότελα παθητικό κι αδημιουργικό, αποτελεί την απόλυτη διατύπωση μιας θεωρίας, που όμως η αλήθεια κρύβεται μέσα της και μπορεί να βρεθεί»[913]. Αμέσως μετά ο Στρ. Σωμερίτης αποφεύγει να ασχοληθεί πιο βαθιά με το θέμα, διότι, όπως εξηγεί, αφενός «*δεν είναι εδώ η κατάλληλη θέση* (…) [γιατί] *θα μάκραινε και υπερβολικά τη μελέτη αυτή*», αφετέρου «*η επιστήμη θα δώσει στο μέλλον την ολοκληρωτική απάντηση της*». Όμως, συνεχίζει ο Στρ. Σωμερίτης, με τα ως τώρα δεδομένα είναι αναμφισβήτητο το εξής: ότι «*δεν μπορούμε να πάρουμε τον άνθρωπο σαν κάτι απόλυτο και αυθύπαρκτο μέσα στη ζωή. Ασφαλώς, οι πνευματικές του ικανότητες, αφτή η φυσική του κατασκεβή του δίνουν μια προνομιακή θέση μέσα στη φύση. Γι' αφτό και δε μπορεί να εξομοιωθεί με κάθε άλλο ασυνείδητο ζώο που υπάρχει. Άλλ' αφτό δε μπορεί ποτέ να σημαίνει πως είναι σε θέση να καθορίζεται απόλυτα απέναντι στη ζωή, να είναι κυρίαρχο υποκείμενο δικαίου στην πλατύτατη σημασία του όρου*»[914]. Παρακάτω ο Στρ. Σωμερίτης συμπεραίνει επίσης «*πως μια κυρίαρχη ανάγκη ήταν εκείνη που έσπρωξε πάντα τον άνθρωπο στις μεγαλύτερες προσπάθειες του. Η ενέργεια του ποτέ δεν υπήρξε αφτοτελή και το περιεχόμενο της είχε πάντα έναν αφστηρό αντικειμενικό καθορισμό*»[915].

Και τελικά ο Στρ. Σωμερίτης καταλήγει πως ο άνθρωπος εκδηλώνει την «*έμφυτη ανάγκη του για την αδιάκοπη βελτίωση του ανθρώπινου είδους, που γενά η καλυτέρεψη των συνθηκών της ζωής, απαράλαχτα όπως συμβαίνει και σε κάθε άλλο φυσικό ον. Έτσι ένας φυσικός νόμος οδηγεί τον άνθρωπο στην κατάχτηση ολότελα καινούργιων παραγωγικών δυνάμεων για την ανύψωση των όρων της ζωής του.* (…) *Κι ο επιστημονικός σοσιαλισμός δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να ερεβνά και εξηγεί. Και η εξήγησή του, χωρίς να λύνει βέβαια ακόμη ολοκληρωτικά το ανθρώπινο πρόβλημα, δίνει την ορθή γραμή για τη μελέτη του*»[916].

Και ο Γ. Κορδάτος στην κριτική[917] που ασκεί στη διάλεξη του Π. Κανελλόπουλου για τον ιστορικό υλισμό στην αίθουσα της Αρχαιολογικής Εταιρίας, αναφέρεται στο θέμα της ελευθερίας της βούλησης του ανθρώπου και στην αιτιοκρατική άποψη περί νομοτέλειας που διέπει τις ιστορικές κοινωνίες.

Ο Γ. Κορδάτος σημειώνει ότι ο Π. Κανελλόπουλος «*πιστεύει πως η ιστορία είναι αυθαίρετη δημιουργία των 'μεγάλων' ανδρών. Δεν βλέπει κανένα άλλο κίνητρο στην εξέλιξη των κοινωνιών. Βέβαια η θεωρία αφτή δεν είναι καθόλου νέα, ούτε 'ιδική' του. Ίσα ίσα είναι παμπάλαια. Ο ιντεντερμινισμός*[918] *και ιντιβιντουαλισμός*[919] *του όμως τον σπρώχνουν σε*

---

913 *Στο ίδιο*, σ. 520.

914 *Στο ίδιο*, σ. 520.

915 *Στο ίδιο*, σ. 520.

916 *Στο ίδιο*, σ. 521.

917 Κορδάτος Γ., «Ένας νέος 'κριτικός' του ιστορικού υλισμού», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 11ο-12ο, σσ. 525-530.

918 Ιντεντερμινισμός (Indeterminism) σημαίνει: απροσδιοριστία, αποσύνδεση *αιτίας*-συμβάντων (αποτελεσμάτων), ελευθερία βούλησης.

919 Ιντιβιντουαλισμός (Individualism) σημαίνει ατομικισμός. Ο οποίος όρος «*υποδηλώνει το δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού του ατόμου απέναντι στις*

παραλογισμούς ολοφάνερους (…) [Όμως] *η κοινωνία δημιουργεί τους 'μεγάλους πολιτικούς' ή πιο σωστά σε κάθε ιστορική περίοδο που μια κοινωνική τάξη παίζει προοδευτικό ρόλο μέσα στην κοινωνία, η τάξη αυτή αναδείχνει τους ηγέτες της, εκείνους δηλαδή που είναι οι 'φορείς των ιδανικών της'*»[920].

Ο Γ. Κορδάτος αντικρούει τη σκέψη του Π. Κανελλόπουλου λέγοντας: «*Όλοι οι μαρξιστές –και φυσικά πρώτοι ο Μαρξ και Έγγελς- διδάσκουν πως τα κοινωνικά φαινόμενα υπάρχουν γιατί υπάρχει κοινωνία. Και ο Πλεχάνωφ* (…) *για το ίδιο ζήτημα λέει 'Όπως οι φυσικοί νόμοι δε μπορούν να πραγματοποιηθούν χωρίς την ύλη, έτσι και οι νόμοι της κοινωνικής εξέλιξης χωρίς την επέμβαση των ανθρώπων'. Εδώ όμως δεν εννοείται ταφτισμός φυσικών και κοινωνικών νόμων* (…) *μόνο για σύνδεση φύσης και κοινωνίας μπορούμε να μιλήσουμε και η σύνδεση αυτή* (…) *γίνεται με την τεχνική (με το σύστημα των εργαλείων) της κοινωνίας. Και ακόμα κάτι άλλο οι μαρξιστές αφού παραδέχουνται τη σωστή άποψη πως τα κοινωνικά φαινόμενα δε γίνονται μόνα τους, παρά διά μέσου των ανθρώπων πότε συνειδητά και πότε ασυνείδητα, φυσικά* [ο Πλεχάνωφ] *δεν αρνιέται το ρόλο της θέλησης των ανθρώπων. Κάθε άλλο. Εκείνο όμως που αρνιέται είναι το αυτεξούσιο (ελευθερία της βούλησης). Οι μαρξιστές εξηγούν τη θέληση, δηλαδή ερμηνέβουν τις γενεσιουργικές αιτίες της θέλησης*»[921]. Επίσης, αν διαβάσουν καλά τα έργα του όλοι οι επικριτές του Μάρξ, σημειώνει στη συνέχεια ο Γ. Κορδάτος, θα έβλεπαν πως δεν «*ταφτίζει τους φυσικούς με τους κοινωνικούς νόμους και απ' την άλλη* [δεν] *παραδέχεται γενικούς* [αιώνιους] *νόμους της οικονομικής ζωής,* [αλλά νόμους που] *'ταιριάζουν σε μια ωρισμένη κατάσταση εξέλιξης των ανθρώπων και των παραγωγικών τους δυνάμεων και ότι η μεταβολή που έγινε στις παραγωγικές δυνάμεις φέρνει αναγκαστικά μια μεταβολή στις παραγωγικές σχέσεις'*»[922].

6.2.1.3.1 Μαρξιστικός οικονομικός ντετερμινισμός

Ο N. Berdiaeff, στο μεταφρασμένο άρθρο του[923] στα *Ελληνικά Γράμματα*, υποστηρίζει πως το «*πεπρωμένο του πνευματικού πολιτισμού*» είναι να μεταβαίνει σε «*μια περίοδο παρακμής*», η οποία έχει κατάληξη την ανάπτυξη του υλικού πολιτισμού. Ο πολιτισμός αυτός μπορεί να πάρει την πολιτικο-οικονομική μορφή του καπιταλισμού ή και του σοσιαλισμού. Στη συνέχεια ο N. Berdiaeff συμπληρώνει πως «*ο οικονομικός υλισμός, είναι η τυπική φιλοσοφία, που χαρακτηρίζει την*

οικονομικές, στις πολιτικές και γενικότερα στις κοινωνικές εξουσίες και επιρροές. Αναφέρεται στην τάση ορισμένων θεωριών να ερμηνεύουν την ιστορικο-κοινωνική διαδικασία αποδίδοντας στο άτομο μια αξία ανώτερη από τις απρόσωπες κοινωνικές αξίες», στο: Βασιλείου Θ. -Σταματάκης Ν., *Επίτομο εννοιολογικό λεξικό Επιστημών του Ανθρώπου*, *ό.π.*, σ. 61.

[920] Κορδάτος Γ., «Ένας νέος 'κριτικός' του ιστορικού υλισμού», π. *Αναγέννηση*, *ό.π.*, σ. 526.

[921] *Στο ίδιο*, σ. 528.

[922] *Στο ίδιο*, σ. 529.

[923] Berdiaeff N., «Το πεπρωμένο του πνευματικού πολιτισμού», π. *Ελληνικά Γράμματα*, *ό.π.*, σσ. 407-415.

εποχή του υλικού πολιτισμού. (…) *Ας μη νομιστεί, ότι ο υλικός πολιτισμός, γέννησε τη θεωρία του οικονομισμού*», δηλαδή τη θεωρία που «*πρέπει να σημαίνει για μας την υπερίσχυση του οικονομικού παράγοντος, ενάντια σ' όλες τις άλλες εκφάνσεις της ζωής*», αλλά ούτε και «*η θεωρία αυτή προκάλεσε την κατάπτωση της πνευματικής ζωής. Η θεωρία του οικονομισμού, φανερώθηκε στην πραγματική ζωή κι' οι πνευματικές πραγματικότητες εξατμίσθηκαν, προτού να προφτάσει ο οικονομισμός ν' αντικατοπτρισθεί στο δόγμα του οικονομικού υλισμού. Ο υλικός πολιτισμός, κυριαρχείται αναπόφευκτα από τον οικονομισμό· γιατί είναι, από τη φύση του, τεχνικός και βλέπει κάθε ιδεολογία, κάθε πνευματικό πολιτισμό, σαν φαντασιοπληξία μη πραγματική*»[924].

Ο Κ. Θ. Π., προφανώς ο Κ. Θ. Παπαλεξάνδρου, ασκεί βιβλιοκριτική[925] στο βιβλίο του Π. Κ. Κανελλόπουλου: «Κοινωνιολογία των Ιμπεριαλιστικών φαινομένων» και παρατηρεί: ο συγγραφέας κάνει μεγάλο λάθος «*να παραγνωρίζει τη σημασία του οικονομικού παράγοντα, πούναι η σπουδεότερη και απαραίτητη προϋπόθεση για την εμφάνιση οιουδήποτε ιμπεριαλισμού, άσχετο αν κ' η οικονομική αυτή προϋπόθεση είναι γέννημα λόγων προγενεστέρων, δημογραφικών, πολιτικών, θρησκευτικών κλπ., και χωρίς να λογαριάσουμε τη μέθοδο του ιστορικού υλισμού, που την αιτία όλων των ιστορικών κι' όποιων άλλων φαινομένων τη θέλει οικονομική*»[926].

Ο Κ. Μπαστιάς, με το άρθρο του «Μαρξισμός -Φασισμός- Χριστιανισμός»[927], υποστηρίζει ότι «*κατά τον ιστορικόν υλισμό, οι πολιτικοί και νομοθετικοί οργανισμοί, οι πολιτισμοί και τα ήθη είναι στενότατα καθορισμένα από τις οικονομικές συνθήκες, την κατάσταση της βιομηχανίας και του εμπορίου, της παραγωγής και της συναλλαγής.* (…) *Ο Μαρξ δίδαξε ότι η νέα κοινωνία θα δημιουργηθεί ύστερα από μια αναπότρεπτη οικονομική εξέλιξη. Η ανθρώπινη συμβολή θάπερνε το ρόλο της αλλά τίποτα οριστικό δεν θα κατάφερνε αν δεν ωρίμαζε, η σχεδόν αυτόματη, οικονομική προετοιμασία. Στα μάτια του Μαρξ οι οικονομικοί όροι θα δημιουργούσαν την πολιτική δράση*». Η Ρωσία όμως ήταν μια χώρα που «*η οικονομική προετοιμασία όπως την εννοούσε ο Μαρξ*» ήταν αδημιούργητη. Έτσι ο Λένιν με τη Ρωσική επανάσταση καταργούσε τη θεωρία του ιστορικού υλισμού, άρα και τον οικονομικό ντετερμινισμό[928].

Ο Δημ. Γληνός αντιτείνει στις προηγούμενες απόψεις πως τα πνευματικά φαινόμενα (το δίκαιο, η ηθική, η θρησκεία, η τέχνη, η επιστήμη) «*διαμορφώνονται σε στενότατη σχέση και σέναν αιτιατό παραλληλισμό με το πρωταρχικό φαινόμενο, δηλαδή την παραγωγή και κατανομή του υλικού αγαθού. Και εδώ πρέπει να δώσουμε την εξήγηση, πως άμα μιλάμε για αιτιατό παραλληλισμό δεν εννοούμε γενετική σχέση*

---

924 *Στο ίδιο*, σ. 411.

925 Κ. Θ. Παπαλεξάνδρου, «Το δεκαπενθήμερο. Κοινωνιολογικά ζητήματα. Παναγ. Κ. Κανελλοπούλου: Κοινωνιολογία των Ιμπεριαλιστικών φαινομένων», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1928, τόμ. Β', τχ. 1-2, σσ. 66-67.

926 *Στο ίδιο*, σ. 67.

927 Μπαστιάς Κ., «Μαρξισμός -Φασισμός -Χριστιανισμός», π. *Ελληνικά Γράμματα*, *ό.π.*, σσ. 359-371.

928 *Στο ίδιο*, σσ. 366-367.

και αιτιότητα. Γιατί σαυτό απάνω γίνεται μια μεγάλη παρεξήγηση, που την εκμεταλέβονται όλοι οι αντίθετοι των ιδεών μας. Δε λέμε δηλαδή, πως η θρησκεία, ή το δίκαιο, ή η ηθική, ή η τέχνη γενήθηκαν από μια συνειδητή ενέργεια εκείνων, που ήθελαν να κατέχουν τα υλικά αγαθά. Λέμε όμως πως τα αυτόματα και ιδιόνομα αυτά φαινόμενα βρίσκονται σε στενότατη εξάρτηση και αιτιατό παραλληλισμό με το οικονομικό φαινόμενο, έτσι που οι μορφές και οι μεταβολές που παίρνουν τα φαινόμενα αυτά, παρουσιάζονται πάντα παράλληλα με τις μορφές και τις μεταβολές της οικονομικής σχέσης»[929].

Ο Στρ. Σωμερίτης με το άρθρο του «Ιστορικός υλισμός και κριτικός φιλισταϊϊσμός»[930] ασκεί κριτική στο έργο του Π. Κανελλόπουλου «*Κριτική του Ιστορικού Υλισμού*» και παρατηρεί ως προς τον οικονομικό ντετερμινισμό: «*αν θελήσουμε να βρούμε την αιτιατή σχέση, που μπορεί να συνδέει τις διάφορες μορφές της ζωής με τους οικονομικούς όρους 'δηλ. τους παραγωγικούς', που υπήρχαν κάθε φορά, θα ιδούμε πάλι με πόση σταθερότητα κι ομοιομορφία εκδηλώνεται μια αδιάκοπη εξάρτηση μεταξύ των*». Παρακάτω ο Στρ. Σωμερίτης αναρωτιέται αν μπορούν οι επικριτές του ιστορικού υλισμού να του «*δώσουν μια μορφή ζωής, που να μην ήταν καθορισμένη από τους παραγωγικούς όρους*»[931].

Ο Γ. Κορδάτος στην κριτική[932] που ασκεί στη διάλεξη του Π. Κανελλόπουλου για τον ιστορικό υλισμό, στην αίθουσα της Αρχαιολογικής Εταιρίας, σε ένα σημείο προσπαθεί να εξηγήσει πως «*στα (1890 και 1895) ο Έγγελς έγραψε δυο γράμματα σχετικά με τον ιστορικό υλισμό, μα σ' αφτά δεν απαρνήθηκε τις πρώτες του αντιλήψεις.* (…) *Εκείνο που κάνει ο Έγγελς στα δυο γράμματα είναι η κατοχύρωση του ιστορικού υλισμού από τη μηχανική ερμηνεία και εφαρμογή του που έκαναν μερικοί 'δήθεν' οπαδοί του.* (…) *Ο Έγγελς λέει, πως και άλλοι 'παράγοντες' (θρησκεία, ιδέες, Κράτος κλπ) επιδρούν στην κοινωνία. Μα αυτό δεν είναι νέα αντίληψη. Ο Μαρξ και Έγγελς το έλεγαν αυτό και το υποστήριζαν όχι στα γεράματά τους μα όταν ακόμη είταν νέοι. Όπως πολύ σωστά παρατηρεί ο Πλεχάνωφ (Τα θεμελιώδη Προβλήματα του μαρξισμού γαλ. μεταφ. 52-59) και στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο αναγνωρίζεται η επίδραση του ιδεολογικού 'παράγοντα'. Εκείνο που δεν καταλαβαίνουν οι 'κριτικοί' του μαρξισμού είναι τούτο: Ο Μαρξ και Έγγελς λένε και υποστηρίζουν με απόλυτη συνέπεια σ' όλα τα γραφτά τους πως 'οι άλλοι αυτοί παράγοντες' στην τελεφταία ανάλυσή του δεν έχουν αφθυπαρξία, μα κατάγονται, γενιούνται, από την οικονομία της κοινωνίας*»[933].

---

929 Γληνός Δημ., «Για να κατανοούμε την εποχή μας. Πολιτική ζωή και πολιτικά κόματα, Β'», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 7ο, σ. 290.

930 Σωμερίτης Στρ., «Ιστορικός υλισμός και κριτικός φιλισταϊϊσμός», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 11ο—12ο, σσ. 509-524.

931 *Στο ίδιο*, σσ. 520-521.

932 Κορδάτος Γ., «Ένας νέος 'κριτικός' του ιστορικού υλισμού», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 11ο—12ο, σσ. 525-530.

933 *Στο ίδιο*, σσ. 527-528.

6.2.1.3.2 Ψυχολογισμός ή ψυχολογικός ντετερμινισμός

Ο Κ. Α. Μήτρου, ψευδ.: Δημ. Γληνού ή Κ. Σωτηρίου, υποστηρίζει απόψεις αντίθετες από τις δικές του σοσιαλιστικές, δηλαδή της αντίπαλης ιδεαλιστικής άποψης, για να προκαλέσουν την συζήτηση και να δοθεί η δυνατότητα να απαντηθούν - καταρριφθούν από τη σοσιαλιστική-κομμουνιστική πτέρυγα σε επόμενα άρθρα. Έτσι, λοιπόν, ο Κ. Α. Μήτρου υποστηρίζοντας ότι: «*υπάρχουν πνευματικά αγαθά, σαν να πούμε έξω τόπου και χρόνου, που αποτελούν το βασικό περιεχόμενο της παιδείας κάθε τόπου και κάθε χρόνου.* (…) *Υπάρχουν μερικές ψυχικές ανάγκες, έμφυτες, που οποιαδήποτε μορφή κιαν πάρει η κοινωνία, πρέπει να καλλιεργούνται με την παιδεία γιατί αλλιώς η ανάπτυξη του παιδιού θα είναι μονόπλευρη.* (…) *Τέτοιες έμφυτες ψυχικές ανάγκες είναι η εξευγένιση των συναιστημάτων, η ανύψωση του παιδιού σε κάτι ανώτερο, πνευματικότερο, η καλλιέργεια της αυτενέργειας κ.τ.λ.* (…) *Η ικανοποίηση των πανανθρώπινων αυτών ψυχικών αναγκών, η μετάδοση των πνευματικών αγαθών στο σύνολο, σ' όλη την κοινωνία, και το στήριγμα των απόλυτων ηθικών αξιών είναι η καθαυτό, η ουσιαστική υποχρέωση της παιδείας, και των λειτουργιών της*»[934], παρουσιάζει έναν ψυχολογικό ντετερμινισμό, δηλαδή παρουσιάζει την αντίληψη κατά την οποία προβάλλονται οι έμφυτες τάσεις και τα ιδιαίτερα ψυχολογικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ανθρώπου ως αποκλειστικοί παράγοντες της προσωπικότητας του και τα οποία για το λόγο αυτό προτρέπει να καλλιεργούνται στο σχολείο.

6.2.2 Σε πολιτικό επίπεδο

Ο Κ. Μπαστιάς, στο πρώτο κύριο άρθρο του 8ου τεύχους των *Ελληνικών Γραμμάτων* το 1927, περιγράφει τις ελληνικές πολιτικές ομάδες ως εξής: είναι οι «*άκροι κομμουνιστές της 3ης διεθνούς, αρχειομαρξιστές, σοσιαλιστές, σοσιαλδημοκράτες*», αλλά και οι φασίστες «*κιτρινοχίτωνες*», που ως δημιουργήματα μιας «*αγόνου αντιγραφής*» από το «*Ευρωπαϊκό βιβλίο*» δεν έχουν μαθητεύσει, όλοι αυτοί, την «*Ελληνική ζωή*», παρά δημιουργήθηκαν παρακινούμενοι μόνο από μια διάθεση «*αγόνου μεταφοράς, αρριβισμού, δοξομανίας, επιπολαιότητας, αναλφαβητισμού* [και] *διανοητικής οκνηρίας*»[935].

Με όσα προηγούμενα σημειώνει ο Κ. Μπαστιάς δεν ξεδιαλύνει τον πολιτικό προσανατολισμό του περιοδικού. Όμως σε επόμενο τεύχος[936] όταν προκαλείται από κάποιο επιστολογράφο, το περιοδικό απαντά ανώνυμα τα εξής: «*όσο για τη θέση μας ή την κατεύθυνσή μας για την οποία ενδιαφέρεται ο τρίτος επιστολογράφος μας του ξαναλέμε όσα*

---

[934] Μήτρου Α. Κ., (ψευδ.: Δημ. Γληνού ή Κ. Σωτηρίου), «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, *ό.π.*, σ. 158.

[935] Μπαστιάς Κ., «Το νεοελληνικό νόσημα», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 8, σ. 326.

[936] «Τρία γράμματα … τρεις απόψεις», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1928, τόμ. Β', τχ. 6, σσ. 198-200.

έχουμε πει κι' άλλοτε αλλού. Οι χωρισμοί αυτοί σε δεξιούς κι' αριστερούς μπορεί νάχουνε κάποια σχετική θέση στην πολιτική μα δεν έχουνε καμιά στην πνευματική ζωή. Ζητάμε ανθρώπους ολοκληρωμένους, ανθρώπους που ζούνε τη ζωή τους και τα προβλήματά τους, ανθρώπους που με το έργο τους δημιουργούνε τον πολιτισμό. Κι' ο πολιτισμός δεν είναι ταξική αλλά ανθρώπινη κατάκτηση. Οι χωρισμοί αυτοί είναι καλοί για όσους, ανίκανοι να συλλάβουνε τη ζωή στο καθολικό της νόημα, την κομματιάζουν και πολιτεύονται ζητήματα που δεν επιδέχονται πολιτική εκμετάλλεψη. (…) *Ο τρίτος επιστολογράφος λοιπόν ας ζητάει ολοκληρωμένους ανθρώπου και γερά έργα*»[937].

Ο Δημ. Γληνός και ο Ν. Καζαντζάκης συμμετείχαν στη συγγραφή μιας σειράς άρθρων του περιοδικού *Αναγέννηση* με γενικό τίτλο «Για να κατανοούμε την εποχή μας»[938]. Ο Δημ. Γληνός στις τρεις δικές του συνέχειες[939] αναλύει την πολιτική ζωή και τα πολιτικά κόμματα, καθότι πιστεύει πως «*είναι πολύ προβληματικό, αν θα βρείτε λιγοστούς, πολύ λιγοστούς ανθρώπους, που πραγματικά να έχουν μια καθαρή ιδέα για την πολιτική ζωή του τόπου μας.* (…) *Και τούτο γίνεται, γιατί η πολιτική ζωή είναι το συνθετότερο κοινωνικό φαινόμενο*»[940]. Στη συνέχεια, ο Δημ. Γληνός κάνει την εξής διαπίστωση: «*Το υψηλότερο γνώρισμα του πολιτισμού ενός λαού είναι ο βαθμός που κατανοεί και συμμετέχει συνειδητά στην πολιτική ζωή. Και η ιδανικότερη έκφραση του πολιτισμού είναι αν έχουν όλοι οι πολίτες πλέρια κατανόηση και συνειδητή συμμετοχή στο πλάσιμο της ομαδικής ζωής. Ιδανικό, που εμείς απέχουμε πολύ, καταπληχτικά πολύ, ακόμη. Ιδανικό, που το εκφράζει η ιερή λέξη* Δημοκρατία (…) *ανεφάρμοστη ακόμη πάνω στη γη*»[941]. Στη συνέχεια, ο Δημ. Γληνός υποστηρίζει πως οι Έλληνες έχουν βασικά δυο βασικές αντιλήψεις για τη δημιουργία των πολιτικών κομμάτων. Η πρώτη αναφέρεται στη δημιουργία αρχηγικών κομμάτων, στα οποία πολιτευόμενοι και λαός μαζεύονται γύρω από τον αρχηγό σε σχέση με την ικανότητα και την ηθική υπόστασή του, εδώ «*όσοι πονούν, επειδή δεν διοικείται καλά ο τόπος, ζητούν για θεραπεία 'ηθικούς χαραχτήρες'* (…) *μια παιδιάτικη, πρωτόγονη αντίληψη, που δε βλέπει κανένα, από τους πραγματικούς παράγοντες της ομαδικής ζωής*». Η δεύτερη αντίληψη πιστεύει ότι υπάρχουν «*σαν ένα είδος ιδέες apriori*» δύο ή τρεις πολιτικές, δηλαδή η συντηρητική, η προοδευτική ή φιλελεύθερη και η ριζοσπαστική, «*γιατί η ζωή, σύμφωνα μαυτή τη θεωρία, αλάζει, προοδεύει. Η αλαγή λοιπόν μπορεί να γίνεται ή πολύ αργά (συντήρηση) ή γρηγορότερα (προοδεφτικότητα) ή πολύ γρήγορα (ριζοσπαστικότητα)* (…)

---

937 *Στο ίδιο*, σ. 200.

938 Αυτή η σειρά ξεκινά από το τρίτο τεύχος της Β' χρονιάς με το: Γληνός Δημ., «Για να κατανοούμε την εποχή μας. Τύπος, Παιδεία, Κλήρος», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 3ο, σσ. 97-99.

939 Γληνός Δημ., «Για να κατανοούμε την εποχή μας. Πολιτική ζωή και πολιτικά κόματα», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 6ο, σσ. 241-244 και τχ. 7ο, σσ. 289-292 και τχ. 9ο-10ο, σσ. 385-388.

940 Γληνός Δημ., «Για να κατανοούμε την εποχή μας. Πολιτική ζωή και πολιτικά κόματα», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 6ο, σ. 241.

941 *Στο ίδιο*, σ. 242.

η επιλογή [του καθενός] *είναι ζήτημα ψυχικού τέμπου*», ανεξαρτήτως από την οικονομική κατάσταση του [942].

Στο επόμενο άρθρο ο Δημ. Γληνός αναλύει την πολιτική ζωή και εξηγεί, κατά την άποψή του, τη δημιουργία των πολιτικών κομμάτων στις κοινωνίες. Υποστηρίζει λοιπόν πως «*η πολιτική ζωή* (…) *είναι η ρύθμιση της ομαδικής ζωής στα πιο σημαντικά φανερώματά της. Είναι η ρύθμιση πρώτα πρώτα της υλικής ζωής, δηλαδή της παραγωγής και κατανομής των υλικών αγαθών.* (…) *Στη ρύθμιση λοιπόν αυτού του φαινόμενου οι άνθρωποι αυτόματα κατατάζονται σε ομάδες με κοινά συμφέροντα, δηλαδή με κοινή θέση μέσα στην οικονομία. Και επειδή η εξασφάλιση των υλικών αγαθών, η ικανοποίηση των υλικών αναγκών, όχι μόνο η άμεση, παρά και η όσο μπορεί διαρκέστερη, αποτελεί μια βασική ανάγκη του ανθρώπου που κινητοποιεί όλη τη δυναμικότητα του, η ρύθμιση της οικονομίας μεταβάλεται γρήγορα σε σχέση δυναμική. Οι δυνατοί ρυθμίζουν την οικονομία, έτσι που αυτοί να κατέχουν, να διακυβερνούν, να εξασφαλίζουν για τον εαυτό τους τα υλικά αγαθά, και οι αδύνατοι αναγκάζονται να παράγουν*»[943]. Επίσης, διατείνεται ο Δημ. Γληνός εκτός από το υλικό, οικονομικό φαινόμενο της ζωής, υπάρχουν «*τα παράλληλα του ομαδικά φαινόμενα που τα ονομάζουμε συνήθως πνευματικά*», δηλαδή το δίκαιο, την ηθική, τη θρησκεία, την τέχνη και την επιστήμη και τα οποία «*διαμορφώνονται σε στενότατη σχέση και σέναν αιτιατό παραλληλισμό με το πρωταρχικό φαινόμενο, δηλαδή την παραγωγή και κατανομή του υλικού αγαθού*»[944]. Έτσι, στη συνέχεια, ο Δημ. Γληνός υποστηρίζει πως όλες ανεξαιρέτως «*οι σημερινές ανθρώπινες κοινωνίες της γης είναι διαιρεμένες σε κοινωνικές τάξεις*», και πως αυτός ο διαχωρισμός φέρνει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία των αντίστοιχων πολιτικών κομμάτων, τα οποία είναι τα δυναμικά όργανα των κοινωνικών τάξεων δημιουργήματα της συνειδητοποίησης της ύπαρξης κάθε κοινωνικής τάξης. Το κάθε κόμμα, λοιπόν καταλήγει ο Δημ. Γληνός, «*θα πει ακατανίκητη και αδιάκοπη ορμή μιας κοινωνικής τάξης να πάρει και να διατηρεί την εξουσία στα χέρια της.* (…) *Κάθε κόμα έχει όχι μόνο οικονομική πολιτική, παρά και θρησκευτική, δικαιονομική, ηθική, επιστημονική, και καλλιτεχνική πολιτική*»[945].

Ο Δημ. Γληνός τελικά διατυπώνει μια μανιχαϊστική άποψη για το πολιτικό πρόβλημα, δηλαδή πιστεύει πως η πολιτική σύγκρουση που προκύπτει από το πρόβλημα αυτό διεξάγεται ανάμεσα σ' αυτούς που «*με διάφορα μυστήρια, οράματα, ιδεαλισμούς, και θρησκεφτικές διαιστήσεις ή με την ωμή, σκληρή, αδυσώπητη και κυνική βία επιδιώκουν τη διατήρηση του σημερινού κοινωνικού καθεστώτος*» και ανάμεσα στους άλλους που «*καθαρά, ειλικρινά, και τίμια ζητούν τη ριζική αλαγή του,*

---

[942] *Στο ίδιο*, σσ. 242-243.

[943] Γληνός Δημ., «Για να κατανοούμε την εποχή μας. Πολιτική ζωή και πολιτικά κόματα, Β'», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 7ο, σ. 289.

[944] *Στο ίδιο*, σ. 290.

[945] *Στο ίδιο*, σσ. 291-292.

υποβοηθώντας, φωτίζοντας, οργανώνοντας εκείνες τις δυνάμεις που μπορούν και αγωνίζονται για να φέρουν την αλαγή»[946].

6.2.2.1 Αστικός Φιλελευθερισμός(λιμπεραλισμός)-Καπιταλισμός

Ο N. Berdiaeff υποστηρίζει πως όλο το οικονομικό σύστημα του καπιταλισμού «*προέρχεται από τη καταστρεπτική και την αχαλίνωτη πλεονεξία του κόσμου, από την εξασθένηση της πνευματικής ζωής, από την απώλεια της πίστης. Μια τέτοια πλεονεξία δεν μπορούσε να αναπτυχθή παρά μέσα σε μια κοινωνία που είχε απαρνηθή την ασκητική σχεδόν λιτότητα για να παραδοθή ολότελα στις απολαύσεις. Είνε φανερό πως ο καπιταλισμός δεν μπορεί να θεωρηθή σαν ιερή και απαραβίαστη οικονομία. Είνε αποτέλεσμα της κοσμικοποίησης της οικονομικής ζωής. Αυτό το σύστημα έχει παραβιάση την ιεραρχία της υπαγωγής του υλικού στο πνευματικό*»[947].

Σε επόμενο άρθρο του περιοδικού *Ελληνικά Γράμματα* ο N. Berdiaeff ισχυρίζεται ότι «*στον υλικό πολιτισμό -τόσο στον καπιταλισμό όσο και στο σοσιαλισμό- η συλλογική εργασία, αντικαθιστά την ατομική δημιουργία. Ο υλικός πολιτισμός καταστρέφει την προσωπικότητα*»[948]. Και παρακάτω αναλυτικότερα ο N. Berdiaeff σημειώνει: «*Ο υλικός πολιτισμός της Ευρώπης και της Αμερικής δημιούργησε το κεφαλαιοκρατικό-βιομηχανικό σύστημα. Το σύστημα αυτό δεν είναι μονάχα ένας ισχυρός οικονομικός παράγοντας, είναι σύγχρονα κι' ένα 'πνευματικό φαινόμενο', φαινόμενο καταστροφής της πνευματικότητας. Ο βιομηχανικός καπιταλισμός του υλικού πολιτισμού σκότωσε το πνεύμα της αιωνιότητος, κατέστρεψε τα ιερά. Ο καπιταλισμός των τελευταίων χρόνων, σκοτώνει την ιδέα του Θεού.* (…) *Η πραγματική πηγή της απιστίας και του εκμηδενισμού του πνεύματος, ήταν η ωφελιμιστική στάση του καπιταλισμού απέναντι της θρησκείας. Ένας Θεός ωφελιμιστικός –χρειαζούμενος για την ανάπτυξη του υλικού πολιτισμού και καπιταλιστικού συστήματος- δεν μπορεί νάναι ο αληθινός Θεός, ο ζων Θεός. Εύκολα ξεμασκάρεται. Στην αρνητικήν άποψη ο σοσιαλισμός έχει δίκηο. Ο Θεός της θρησκευτικής μεταμόρφωσης, ο Θεός του συμβολικού πνευματικού πολιτισμού, έχει από πολύν καιρό εγκαταλείψει τον κεφαλαιοκρατικό πολιτισμό, τον άθεο κι' άπιστο*», έτσι ο σοσιαλισμός βρήκε έτοιμο το υλιστικό πνεύμα του αστισμού έτοιμο το οποίο και υιοθέτησε[949].

Την ίδια ακριβώς άποψη έχει και ο Κ. Μπαστιάς επί του θέματος και παρατηρεί: «*Ο καπιταλισμός γέννησε και δεν μπορούσε να βγάλει άλλο παιδί από τον κομμουνισμό. Και οι δυο έχουν τον ίδιο πρόγονο. Μπορούνε να χτυπιούνται στο πραχτικό επίπεδο, να φανερώνουνε*

---

946 Γληνός Δημ., (ψευδ.: Δ. Αλεξάνδρου), «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, *ό.π.*, σ. 174.

947 Παπαδάκης Στ., «Τα ρεύματα των ιδεών. Από τον ένα μεσαίωνα στον άλλο. Η *φιλοσοφία* της Νεώτερης Ιστορίας κατά τον N. Berdiaeff», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 1ο, σ. 14.

948 Berdiaeff N., «Το πεπρωμένο του πνευματικού πολιτισμού», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 9, σ. 411.

949 *Στο ίδιο*, σ. 412-413.

αντίθετα συμφέροντα, στο βάθος όμως ξεπήδησαν από την ίδια πηγή είναι κλωνάρια του ίδιου κορμού είναι γεννήματα του αχαλίνωτου εγωισμού. Ο καπιταλισμός σημαίνει ελευθερία ολοκληρωτική του ατόμου να δημιουργήσει την οικονομική του ευτυχία χωρίς περιορισμούς ηθικούς. (…) *Ο ίδιος εγωισμός που στον αστό παίρνει τη μορφή της ανεξέλεγκτης ελευθέριας, στον κομμουνιστή παίρνει τη μορφή της ανεπιφύλακτης οικονομικής ισότητας.* (…) *Κι' όσο κι' αν ο αστικός λιμπεραλισμός δεν θα μπορέσει να κυριαρχίσει παρά εις βάρος κάθε ιδέας ισότητας, έτσι κι ο κομμουνισμός είναι αδύνατο να σταθεί αν δεν πατήσει κάθε ιδέα ελευθερίας.* (…) *Πρώτος ο αστός έκαμε δόγμα την υλική απόλαυση της ζωής και τούτος πρώτος χαμογέλασε με δυσπιστία στο λυτρωτικό κήρυγμα του Χριστιανισμού.* (…) *Ο αστός κατάφερε, με την ανοχή κάποτε και μερίδας κλήρου, να κάμει τη θρησκεία στοιχείο διακοσμητικό της κοινωνίας του*»[950].

Ο G. Belot υποστηρίζει ότι ενώ, αν εξαιρέσουμε το Ρωσικό πείραμα, ο μαρξισμός είναι μόνο ένα σύνολο ιδεών, «*αντίθετα ο Καπιταλισμός είναι μια πραγματικότης, που οπωσδήποτε κι αν τον ερμηνεύσουν, είτε με τον τρόπο του Μαρξ, είτε αλλοιώς, ενεργεί με την ύπαρξή του και παρέχει στους ανθρώπους, οι οποίοι ζουν μέσα σε κάποιαν άμεση και συγκεκριμμένη ανατροφή, κάποιες αρχές προς τις οποίες ισχυρίζονται πως θα τον επαναφέρουν.* (…) *Εξ άλλου είναι βέβαιον ότι ο Καπιταλισμός, η αστική κοινωνία, το καθεστός του ανταγωνισμού δεν υπήρξαν προϊόν προηγούμενων θεωριών, αλλά προϊόν αυτόματο της κοινωνικής και οικονομικής εξελίξεως, των οποίων τη θεωρία ο Μαρξισμός τη διαμόρφωσε κατά τον τρόπο το δικό του. Απ' αυτά συνάγεται –Πρώτον ότι οποιαδήποτε κι' αν είναι τα ελαττώματα, που ανακαλύπτει ο Μαρξισμός στο καθεστός που υπάρχει, πρέπει να το θεωρεί σαν ένα γεγονός, το οποίον πρέπει ν' αλλάξει κι όχι σαν ένα θεσμό μακιαβελικό ιδρυμένο με κακόβουλη πρόθεση. Ενώ όλες οι δυνάμεις που ο Μαρξισμός θέτει σ' ενέργεια είναι όλες προαποφασισμένες με θέληση και πρόθεση. Δεύτερο συνάγεται (αφού ο Μαρξισμός είναι τόσο κρυφός και δε μιλεί για τις συνθήκες και τις δυνατές μορφές της μελλοντικής κοινωνίας) ότι η ενέργειά του θα είναι προ πάντων κριτική και αρνητική κι ότι θα προσπαθήσει πρώτα να καταστρέψει αυτό που υπάρχει, χωρίς να καλοξέρει το πως θα το χτίσει αυτό που έπρεπε να υπάρχει. Ο Μαρξισμός, εχθρικός για ό,τι ο Μαρξ αποκάλεσε ουτοπία, παραμέλησε ακριβώς ένεκα τούτου κάθε προετοιμασία θετική για το μέλλον και ιδιαίτατα την ειδική προετοιμασία, την ανατροφή*»[951].

Ο Δημ. Γληνός στη Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* γράφει για την αστική απολυταρχία στην οποία έχει περιέλθει πλέον η καπιταλιστική κοινωνία στον κόσμο αλλά και στην Ελλάδα: *«Η βίαιη ανατροπή και η εξόντωση του φεουδαρχικού και αστικού κοινωνικού καθεστώτος της Ρωσσίας, η έντονη δράση των*

---

950 Μπαστιάς Κ., «Μαρξισμός -Φασισμός -Χριστιανισμός», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1928, τόμ. Β', τχ. 10, σ. 362.

951 Λ. Σ., «Ποια κοινωνική και ηθική ανατροφή δίνει η μαρξική θεωρία. Κατά τον G. Belot», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 11, σ. 546.

κομμουνιστικών κομμάτων, στη Δύση, οι ισχυρότατες και βίαιες μεταπολεμικές κρίσεις του καπιταλισμού, η συναίστηση για τον κλονισμό και την κατάρρευση όλου του ιδεολογικού και ηθικού επιστρώματος της αστικής κοινωνίας, γέννησαν στις ευρωπαϊκές αστικές τάξεις μια συντηρητική και αντιδραστική κίνηση και θεωρητική και πραχτική, πού ολοένα δυναμώνει. Διχτατορίες, φασισμός, οικουμενικές κυβερνήσεις, προετοιμάζουν και πραγματοποιούν την περίοδο της αστικής απολυταρχίας. Η αστική τάξη αιστάνεται για ενοχλητικές και επικίντυνες και καταργεί τις ελευτερίες, που αυτή η ίδια είχε καταχτήσει και καθιερώσει στην επαναστατική της περίοδο, καθώς και τις ελευτερίες, που είχε αναγνωρίσει ως τώρα στην εργατική τάξη. Αυτά είναι τα αίτια, πού ενεργώντας όλα μαζί, στρέψανε και την ελληνική αστική τάξη, υστέρα από μια βραχύχρονη περίοδο σχετικού φιλελευθερισμού, στην αντίδραση, που ολοένα και εδώ μεγαλώνει. Κάθε προοδευτική ιδέα χαρακτηρίζεται κομμουνισμός»[952].

Ο Δημ. Γληνός σε ένα άρθρο του στο π. *Αναγέννηση* παραθέτει ολόκληρο ένα χρονογράφημα της εφημ. *Ελληνικός Ταχυδρόμος* από το οποίο, ο ίδιος, διατείνεται πως φαίνεται η «*σημερινή ψυχολογία των αστών*» και συνεχίζει πως και οι πέντε αστικές αξίες του αστού χρονογράφου (θρησκεία, οικογένεια, πατρίς, ιδιοκτησία, γλώσσα) «*ξεγυμνώθηκαν από το εσωτερικό τους περιεχόμενο, έγιναν απλά μέσα για να διατηρηθεί η οικονομική και πολιτική τους κυριαρχία. Το λένε οι ίδιοι με κλασική αναισχυντία. Προκειμένου περί λεφτών κάθε ιδεολογία πηγαίνει περίπατο*». Από τις πέντε αυτές αστικές αξίες οι οποίες «*αποτελούν το ιδεολογικό τους πρόχωμα, ή μόνη πραγματική και ουσιαστική είναι η 'ιδιοχτησία'*», καταλήγει ο Δημ. Γληνός, διότι τις άλλες τέσσερις «*οι καλοί αστοί*» τις διασύρουν οι ίδιοι και όχι οι «*μαλιαροκομουνισταί*» όπως αδιάκοπα διαμαρτύρονται[953].

Ο Στρ. Σωμερίτης σε άρθρο του[954] στο ίδιο περιοδικό κάνει μια πολιτική ανάλυση της παγκόσμιας, της ευρωπαϊκής και της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, και σημειώνει: «*ο τελευταίος ιμπεριαλιστικός πόλεμος* (…) *έφερε σε βαθύτατη εσωτερική κρίση την Ευρωπαϊκή καπιταλιστική οικονομία, όχι μόνο από την πλέρια εξάντληση της στην αντιμετώπιση μιας πρωτοφανέρωτης πολεμικής περιπέτειας,* (…) *μα ακόμα από το πρόβλημα το ζωτικό, που της έθεσε το ογκωμένο ρέμα της σοσιαλιστικής επανάστασης, που αμέσως μετά την ανακωχή εκδηλώθηκε. Έτσι, όλα τα οικονομικά φαινόμενα της καπιταλιστικής Ευρώπης, που ακολούθησαν τον πόλεμο, κινήθηκαν αναμφισβήτητα ανάμεσα στις δύο κύριες αντιθέσεις. Στην ελάτωση δηλαδή της οικονομικής πρωτοβουλίας της Ευρωπαϊκής κεφαλαιοκρατίας*

---

952 Γληνός Δημ. κ.ά., «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», π. *Αναγέννηση*, 1927, τόμ. Α', τχ. 11ο και 12ο, σ. 580.

953 Γληνός Δημ., «Για να κατανοούμε την εποχή μας. Θρησκεία, οικογένεια, πατρίς, ιδιοκτησία, γλώσσα», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 4ο, σσ. 145-146.

954 Σωμερίτης Στρ., «Μικρές μελέτες: Πολιτικοί στοχασμοί. Οικονομική πολιτική και αστική σταθεροποίηση», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 9ο–10ο, σσ. 413-416.

στην παγκόσμια παραγωγή και κατανομή του πλούτου, και στο αντίκρισμα των συνεπειών, που είχε στις υπόλοιπες χώρες η επαναστατική επικράτηση της εργατοαγροτικής τάξης στην τσαρική Ρωσία»[955]. Και συμπληρώνει παρακάτω ότι ο ευρωπαϊκός καπιταλισμός κατάφερε να ισορροπήσει και να σταθεροποιηθεί «*με ζημιά βέβαια του εθνικιστικού πνεύματος* [επειδή δεν κατάφερε να ανακτήσει την οικονομική πρωτοβουλία από το αμερικάνικο κεφάλαιο], (…) *με κέρδος όμως για την αντίληψη της παγκόσμιας συνάρτησης του κεφαλαίου, που είχε αποτέλεσμα την επικράτηση μιας διεθνικής κεφαλαιοκρατικής πολιτικής*». Συγχρόνως, ο ευρωπαϊκός πολιτισμός κατάφερε να ξεπεράσει τους κινδύνους που προέρχονταν από την «*επαναστατική προσπάθεια της εργατικής και αγροτικής τάξης στην Ευρώπη*»[956]. Με την ίδια λογική κινούμενη και η ελληνική αστική τάξη, υπογραμμίζει ο Στρ. Σωμερίτης, κάνει «*την πρώτη σοβαρή κι επιστημονικά προετοιμασμένη προσπάθεια* (…) *για να μπει στον κύκλο της καπιταλιστικής οικονομίας.* (…) [Αυτό αποτελεί την] *ουσιαστική είσοδό μας σε μια καινούργια ζωή, σημαντικότατο σταθμό στη μετάβαση μας για τη σοσιαλιστική κοινωνία*»[957]. Σ' αυτή τη φάση η ελληνική αστική τάξη «*δεν κινητοποιεί από μιαν οπωσδήποτε σημαντική επαναστατική δράση της εργατικής και αγροτικής τάξης μας*», αλλά από δυο εγγενή προβλήματά της, τα οποία προέρχονται από την «*ανώμαλη, σπασμωδική, ασυστηματοποίητη μετάβαση*» του τοπικού μας κεφαλαίου στην καπιταλιστική οικονομία. Τα φανερώματα αυτά είναι κατά πρώτο λόγο η χαμηλή «*αποροφητική δύναμη των προϊόντων της από το λαό*», και η μη «*ύπαρξη συγκοινωνιών, που εξασφαλίζουν εύκολα, φτηνά και γρήγορα την κατανομή τους*», και κατά δεύτερο λόγο, επειδή μέχρι και σήμερα «*το μικροαστικό στοιχείο, ο μικροέμπορος και ο χειροτέχνης μικροπαραγωγός, εξακολουθεί να είναι η βάση της οικονομίας*» μας υπάρχει ο κίνδυνος το μικροαστικό αυτό στρώμα να «*σπρώχνεται κοινωνικά, όσο δεν κατορθώνει να συγκρατηθεί μέσα στις ανάγκες και τις απαιτήσεις που δημιουργεί η καινούργια οικονομική φόρμα, προς τα αριστερά, στην προλεταριοποίηση*»[958].

Την 1ην Ιουνίου του 1928 έγινε η δίκη του Δημ. Γληνού «*για τη διάλεξη του κ. Καζαντζάκη και Ιστράτη στο θέατρο της Αλάμπρας.* (…) *Η κατηγορία ως προς τον κ. Γληνό ήταν, πως αυτός σαν πρόεδρος ενός σωματείου εκπαιδευτικού και όχι πολιτικού ενεργώντας με σκοπό πολιτικό κομουνιστικό και ξέροντας, πως ο Ιστράτη έρχεται σταλμένος από τη Μόσχα για να κάμει πολιτική κομουνιστική προπαγάνδα, οργάνωσε τη διάλεξη της Αλάμπρας στις 11 του Γενάρη. Η διάλεξη αυτή είχε για αποτέλεσμα να προκληθεί 'μίσος' και 'εχθροπάθεια' ανάμεσα στους πολίτες*»[959]. Με το πέρας της διαδικασίας της δίκης των «*Νέων*

---

[955] *Στο ίδιο*, σσ. 413-414.
[956] *Στο ίδιο*, σ. 414.
[957] *Στο ίδιο*, σ. 413.
[958] *Στο ίδιο*, σ. 415.
[959] Γληνός Δημ., «Μικρά χρονικά: Τα Νέα Αθεϊκά», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 9ο-10ο, σ. 451.

Αθεϊκών» ο Δημ. Γληνός αθωώθηκε από τις κατηγορίες που τον βάρυναν[960].

Ο Δημ. Γληνός, σε υποσημείωση των «Σχολίων» που επιμελείται στο περιοδικό *Αναγέννηση*, στο τέλος ενός διαλόγου μεταξύ ενός απολυθέντος δασκάλου με τον Υπουργό, σχολιάζει «*μια αισχρή ολιγαρχία, που δεν έχει το θάρος να κηρύξει τίμια τη βία της, κρατάει όλο το λαό με απατηλά προσχήματα σκλάβο της. Αυτή είναι όλη η ένοια, της 'αστικής δημοκρατίας' και των λαϊκών ελευθεριών*»[961].

Ο Στρ. Σωμερίτης αναλύει επιστημονικά («*επιστημονική έρευνα του κοινωνικού γίγνεσθαι*») τον βιομηχανικό καπιταλισμό, τον οποίο θεωρεί απαραίτητο στάδιο για το πέρασμα στον σοσιαλισμό, ως εξής: «*Ο βιομηχανικός καπιταλισμός, στην ανάπτυξη του δημιούργησε το κοινωνικό πρόβλημα της εργασίας. Όπως είπαμε και πριν, είναι η πρωταρχική αιτία του σοσιαλισμού. Το πρόβλημα αφτό είναι πολιτικό στην πλατιά σημασία του όρου. Κι ήρθαν οι υποδείξεις για τη λύση του. Οι υποδείξεις αφτές στηρίχτηκαν στην επιστημονική έρεβνα του κοινωνικού γίγνεσθαι, που πιστοποίησεν ότι ο βιομηχανικός καπιταλισμός, εισάγοντας κι αφτός καινούργια μέσα παραγωγής, και συνεπώς καινούργιες μορφές οικονομικής ζωής, οδηγεί βαθμιαία στον κολεκτιβισμό, που η πραγματοποίησή του φέρνει και τη λύση του προβλήματος της εργασίας. Η επιστημονική αφτή απάντηση ήταν κι αφτή μια πράξη πολιτική, που οδήγησε τις εργαζόμενες μάζες σε μιαν ορισμένη γραμμή στον αγώνα τους, τη γραμμή προς την πραγματοποίηση του κολεκτιβισμού*»[962].

6.2.2.2 Εξελικτικός Σοσιαλισμός

Ο Π. Παϊδούσης είναι θιασώτης κι αυτός του αργού αλλά σταθερού βηματισμού προς την πρόοδο και όπως αναλύει: «*Η πρόοδος η κοινωνική δεν γίνεται με πηδήματα παρά με μικρά μα σίγουρα και ακατάπαυστα βήματα. Το κάθε πάτημα προς τα εμπρός χρειάζεται προ πάντων αυταπαρνητική εργασία, καμιά φορά και άγριο αγώνα ως που να γίνει πραγματικότητα και ζωή. Μονάχα όταν θεμελιώνουμε πάνω στα σύννεφα και ονειρευόμαστε γαλλικές και ρωσικές επαναστάσεις μπορούμε να προσπαθούμε από σήμερα ως αύριο να κάνουμε την Ελλάδα Δανία*»[963].

Ο Φ. Πολίτης στη βιβλιοκριτική του για το μυθιστόρημα του Κ. Παρορίτη «Οι δυο δρόμοι», σημειώνει ότι «*ο κ. Παρορίτης είνε σοσιαλιστής και το έργο του είνε σοσιαλιστικό. Ως τόσο, δεν ενδιαφέρει μοναχά τους οπαδούς της κοινωνικής αυτής κίνησης, μα κ' εμάς τους άλλους. Γιατί θίγει ένα θέμα που είναι και κατ' εξοχήν δικό μας: τον καθαρμό του ανθρώπου. Υπάρχει μια σοσιαλιστική ταχτική που κηρύχνει*

---

960 *Στο ίδιο*, σσ. 450-460, περιγράφει ο Δημ. Γληνός «*περιληπτικά την πορεία της δίκης και μερικές χαρακτηριστικές σκηνές*».

961 Γληνός Δημ., «Σχόλια. Τα Νέα Αθεϊκά, κ.λ.π.», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 9ο-10ο, σ. 470.

962 Σωμερίτης Στρ., «Ιστορικός υλισμός και κριτικός φιλισταϊσμός», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 11ο—12ο, σ. 513.

963 Παϊδούσης Π., «*Ελληνικά προβλήματα. Μερικά απλά πράγματα που δεν πρέπει να ξεχνάμε*», π. *Ελληνικά Γράμματα*, *ό.π.*, σ. 152.

πως πρέπει πρώτα να λυτρωθεί ο 'σκλάβος' μ' οποιοδήποτε μέσο, ακόμα, στην ανάγκη, και με το έγκλημα, κ' ύστερα να γίνη ο φωτισμός του. Αυτός είνε ο ένας δρόμος. Ο άλλος, θέλει το σκλάβο άξιο της λευτεριάς του. Να ζητά το λυτρωμό του με αγώνα, με αδιάκοπο πάλεμα, μα και με ανώτερη ανθρώπινη συνείδηση μέσα του. Έτσι η λευτεριά θάνε αυγή καινούργια για όλη την ανθρωπότητα. Ο κ. Παρορίτης μ' όλο που αναγνωρίζει πως είνε σκληροί και δυνατοί άνθρωποι οι οπαδοί του πρώτου δρόμου, ως τόσο ακολουθά απροφύλαχτα το δεύτερο. Και πιστεύει σ' αυτόν. (…) *Όταν ο σοσιαλιστής πιστέψει αληθινά στον άνθρωπο, θα υψωθεί. Κι ο αγώνας του θα πάρει αξία. Δεν πιστεύει όμως στον άνθρωπο ποτέ, όποιος φαντάζεται πως ο σκοπός εξαγνίζει τα μέσα. Το αντίθετο είνε η αλήθεια: Τα μέσα επηρεάζουν το σκοπό. Δε νικάς Ολοκληρωτικά, άμα δεν είσαι αγνός. Έχεις πρόσκαιρες επιτυχίες, —μεγάλες, έστω!, μα που δε φελούνε. Γιατί μέσα σου φέρνεις το σαράκι του μαρασμού. Οι αστοί, μπορεί να πέσουνε. Ποιος λέει όχι; Πρέπει μάλιστα να πέσουνε, γιατί μες στην κοινωνία την αστική βλαστήσανε δυο ανήθηκοι ανθρώπινοι τύποι: ο άνθρωπος, που είνε σκλάβος του παρά και δουλεύει με μοναδικό σκοπό να βγάζει χρήματα και να τα πολλαπλασιάζει (τύπος, που θυμίζει το σκλάβο της σαρκικής ηδονής), —κ' έπειτα, ο άνθρωπος, που δε δουλεύει καθόλου, γιατί βρήκε περιουσία έτοιμη. Κ' είνε άχθος αρούρης—, άχρηστος. Οι δυο αυτοί τύποι, θα φάνε κατ' ανάγκην την κοινωνία που τους έπλασε, γιατί στα κατάβαθα της ύπαρξης τους φωλιάζει η αναντρία.*

Απ' την άλλη τη μεριά, ο εργάτης, σαν εργάτης, μ' άλλα λόγια σαν άνθρωπος που δουλεύει αδιάκοπα για να κερδίση τη ζωή του, είναι σύμβολο μεγάλο. Και πρέπει το σύμβολο αυτό να υψωθή. Τούτο όμως δε θα γίνει άμα καλλιεργείς το μίσος προς τη δουλειά, —δε θα γίνει όταν ο εργάτης τη δουλειά τη βλέπει σα σκλαβιά, όπως τώρα, αλλά όταν τη νοιώθη σαν αδιάκοπη απολύτρωση του, έχοντας συνείδηση της ψυχικής δύναμης που του χαρίζει ο μόχτος του. Η δουλειά έχει ηθική αξία, κι ο άνθρωπος που δουλεύει, μέσα απ' την αξία αυτή θα βγάλει το δεκάλογο του. Φτάνει η δουλειά του να μην είνε ανήθικη, όπως λ.χ. όταν τόνε σκλαβώνει στην ύλη.

Τα λέμε αυτά καθαρά και ξάστερα, για να μη θαρρέψουνε μερικοί, πως επειδή κατακρίνουμε τον κομμουνισμό το σημερινό, τον κομμουνισμό το ρωμαίικο, βγαίνουμε τάχα κ' υπερασπιστές του χυδαιότερου αστισμού! Αυτό δα έλειπε! Είμαστε εθνικιστές, γιατί μας ενδιαφέρει ο Έλληνας, σαν άνθρωπος, και βλέπουμε πως ο ανυψωμός του θα γίνη μέσα στο πλαίσιο που αυτός δημιούργησε, με πρώτη βάση τις αξίες που ο ίδιος έχει νοιώσει, την παράδοση που αυτός ζωντάνεψε, την ενότητα που μονάχος του πρωτόειδε στη ζωή. Έτσι, για μας, ο αστός που στον παρά του βασίζεται και σ' αυτόν στεριώνει την ύπαρξη του, δεν είναι καθόλου εθνικιστής, κι ας παίζει όσο θέλει τον 'πατριώτη', γιατί τον ατομισμό του έχει για μοναχή θρησκεία του. Και τέτοιοι χυδαίοι τύποι δε μας χρειάζουνται»[964].

---

[964] Π(ολίτης) Φ., «Το δεκαπενθήμερο: Κριτικά σημειώματα. Κ. Παρορίτη. 'Οι δυο δρόμοι'», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 5, σ. 197.

Με αφορμή το αντικομουνιστικό νομοσχέδιο, το αποκαλούμενο «*ιδιώνυμο*», στο κύριο άρθρο τους τα *Ελληνικά Γράμματα* ξεσκεπάζουν την «*κομμουνιστική κραυγή για βοήθεια*» και ενισχύουν την προηγούμενη άποψη του Φ. Πολίτη ότι τα μέσα εξαγνίζουν τον σκοπό και όχι αντίθετα, ως εξής: «*Μα ενώ η αστική εκδήλωση παρουσιάζεται τέτοια η κομμουνιστική κραυγή για βοήθεια, το περίφημο 'cri d' Alarme*[965] *μας φέρνει αηδία. Είναι η πιο χαρακτηριστική εικόνα ανθρώπων που με το ξάφνισμά τους διαψεύδουνε τη ματεριαλιστική θεωρία τους και που φανερώνουν ενδιαφέρον για την ελευθερία της σκέψης και της συνείδησης που ουσιαστικά ούτε σέβουνται ούτε εχτιμούν.*

Σύμφωνα με την υλιστική θεωρία τους η αστική τρομοκρατία είναι κάτι αναπόδραστο κάτι φυσικό. Τα κράτη που την εφαρμόζουνε τους βοηθάνε πιότερο στον αγώνα τους από κείνα που ακολουθούνε μια εργατική πολιτική. Γιατί λοιπόν το ξάφνισμα και γιατί η γοερή κραυγή; Από δω λευκή τρομοκρατία κι' από κει κόκκινη. Και τα δυο συστήματα καταφεύγουνε στη βία για να αυτοσυντηρηθούν. Τι φυσικότερο απ' αυτό και τι γυρεύει η ελευθερία της συνείδησης και του πνεύματος σε μια υπόθεση, σε μια διαπάλη για την κατάχτηση υλικών μόνον αγαθών, σ' έναν αγώνα στο βάθος του και στις ρίζες του αντιθρησκευτικόν. Τα δυο στρατόπεδα είναι δυο διαφορετικές μορφές του ίδιου πράματος που αντιγράφουνε η μια την άλλη στα μέσα της άμυνας τους. Γιατί λοιπόν η κραυγή και γιατί τόση αδιαντροπιά να ζητάνε οι κομμουνιστές ελευθερία συνείδησης όταν τους συμφέρει και να την καταργούνε για τους άλλους όταν κατέχουν αυτοί την εξουσία κι όταν δεν τους χρειάζεται. Ύστερα η επίκλησή τους, η καταφυγή τους σε ξένες δυνάμεις μοιάζει με φυγή, με τρόμο ασυνείθιστο σε αγωνιστές που έχουν ψυχή κι' ακόμα αδικαιολόγητον σε μια θεωρία που τα αστικά μέτρα πρέπει να τα βρίσκει φυσικά, μέσα στη γραμμή της 'εξέλιξης', τόσο φυσικά, όσο φυσικό είναι να βρέχεται και να μουσκεύει το καπέλλο κεινού που ξεπορτίζει την ώρα της βροχής στους δρόμους. Εμείς που όσο κι' αν δεν παραγνωρίζουμε τον υλικό παράγοντα, σεβόμαστε μια θρησκευτική αλήθεια και σοφία, εμείς που δεν νοιώθουμε τον κόσμο δίχως το θεό, μπορούμε να διαμαρτυρόμαστε για ένα βάρβαρο μέτρο. Οι κομμουνιστές όμως είτε σαν πραχτική είτε σαν θεωρία τους αντικρύσει κανείς δεν έχουνε κανένα τέτοιο δικαίωμα γιατί όπως οι άλλοι ασεβούνε κι' αυτοί μπροστά σε κάθε ηθικό νόμο και τυρβάζουν περί πολλά ενώ ενός έστι χρεία»[966].

Ο Κ. Μπαστιάς στο άρθρο του: «Μαρξισμός -Φασισμός -Χριστιανισμός»[967], ισχυρίζεται πως ο κομμουνισμός και ο φασισμός στηρίζονται στον εγωισμό, ο οποίος είναι «*μακρυνός προπάτορας*» τους, έτσι κάνει και τα δύο συστήματα να βρίσκονται αντιμέτωπα στον κοινωνικό χριστιανισμό, ο οποίος «*αντί να επιβάλλεται σε παθητική και τρομοκρατημένη μάζα, μπαίνει μέσα στην ψυχή της μάζας πλάθεται και*

---

965 Η μετάφραση του γαλλικού είναι: «*κραυγή της ανησυχίας*».

966 «Ένα αστικό νομοσχέδιο. Μια κομμουνιστική κραυγή», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Β', τχ. 10, σ. 359.

967 Μπαστιάς Κ., «Μαρξισμός -Φασισμός -Χριστιανισμός», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1928, τόμ. Β', τχ. 10, σσ. 359-371.

γιγαντώνεται μαζύ της, την καταχτά και αγγίζει τον βαθύτερο και πιο αληθινό μας κόσμο. Κι' αν και τα δύο συστήματα περιφρονούνε την πολιτική δημοκρατία ο χριστιανισμός δεν περιφρονεί κανένα φανέρωμα της ζωής μα το ζυγώνει με αγάπη και το αγγίζει με στοργή. Και τον αντίθετο ακόμα δεν τον βλέπει σαν εχθρό αλλά σαν παραστρατημένον αδερφό, έτοιμος να τον βοηθήσει και να τον στηρίξει»[968]. Στη συνέχεια, ο Κ. Μπαστιάς, αφού εξύμνησε τον Κοινωνικό χριστιανισμό και τον αντιπαρέβαλλε με τα δυο ακραία πολιτικά φανερώματα τον Κομμουνισμό και τον φασισμό, στρέφεται και εναντίον των οπαδών της δεύτερης σοσιαλιστικής διεθνούς, όπως αποκαλεί προφανώς τους εξελικτικούς σοσιαλιστές της Δεύτερης Διεθνούς, τους οποίους κατηγορεί για προδοσία, ανανδρία και ανειλικρίνεια γιατί «*εκμεταλλεύτηκαν το σοσιαλισμό για να δούμε τους αρχηγούς της* [Δεύτερης Σοσιαλιστικής Διεθνούς] *μεταπολεμικούς πρωθυπουργούς. Βέβαια προτιμά κανείς τις καθαρές κουβέντες της τρίτης διεθνούς από την υποκριτική σαπίλα, την προδοσία και την ανανδρία των ανθρώπων της δεύτερης*»[969].

Παρακάτω συνεχίζοντας ο Κ. Μπαστιάς εξηγεί την άποψή του σε σχέση με τον μαρξισμό: «*Και είναι σωστό πως το σύνολο των αγαθών του πλανήτη πρέπει να θρέφει όλους τους κατοίκους του. Και πρέπει όλοι να έχουν δικαίωμα πάνω σ' αυτόν τον πλούτο για να ζουν μια ζωή ανθρώπινη. Κι' όταν τούτο δεν γίνεται τότε υπάρχει κάτι ανώμαλο, κάποια αδικία βασιλεύει. Η διόρθωση είναι δίκαιη και απαραίτητη. Αλλοίμονο στην κοινωνία που θα ξακολουθά να ζει στην αδικία, που θα έχει στα οπλάχνα της τους λίγους να κατέχουν τα πάντα και τους πολλούς να μην έχουν τίποτα, ούτε αυτή τη βάση της φτωχής ζωής, ούτε κάτι για ν' αντιμετωπίσουν τις άσχημες ώρες. Η πλάνη όμως του Μαρξισμού δεν είναι ότι διαπιστώνει τούτη -την αδικία, δεν βρίσκεται στο κεφάλαιο της αρνητικής κριτικής που κάνει της καπιταλιστικής κοινωνίας, αλλά στο σημείο που αν και δεν το λέει καθαρά πως η ισότητα είναι απαραίτητη κάνει λογική αφαίρεση λέγοντας, πως οι διαφορές οι φυσικές και πνευματικές των ανθρώπων, δεν δημιουργούν τίτλους για ξεχωριστά δικαιώματα. Και επειδή δεν μπορούν να εξισώσουν τους ανθρώπους όπως είναι τους εξισώνουν μ' αυτό που αποκτούν. Έτσι όμως μπαίνουνε σε ψεύτικη ατμόσφαιρα κι' έτσι ποτέ κανένας δεν θάχει-ούτε δράμι ελευθερίας όσο κι' αν το ισοπεδοτικό δόγμα δείχνει σεβασμό σε ελευθερία που θα υπάρχει στο μακρυνό μέλλον. Η καταπίεση είναι απαραίτητη για, όλα εκείνα τα κεφάλια που εξ αφορμής φυσικών διαφορών θα θέλουνε ή θ' αναγκάζουνται να σηκώνονται πιο πάνω από τάλλα, Οι σοσιαλιστές δημιουργούνε έναν αφηρημένο τύπο ανθρώπου και εμποδίζουνε τη φύση να παρουσιάσει όλα εκείνα τα απρόοπτα και απρόβλεπτα που μπορεί και να υπηρετήσουν το γενικό, καλό. Είπα παραπάνω πως η ισότητα που θέλουνε οι σοσιαλιστές δεν είναι κάτι απόλυτο και με τον ίδιο τρόπο καθορισμένο για όλους. Για τον Proundhon λ.χ. περιορίζεται στην παροχή των αναγκαίων μέσων σε όλους ώστε να έχουν κάποιες κοινές εγγυήσεις στην επιτυχία της ζωής. Αφίνει όμως*

---

968 *Στο ίδιο*, σ. 364.
969 *Στο ίδιο*, σ. 364.

ύστερα την ατομική ικανότητα να ξεδιπλωθεί και να καταλάβει μια θέση στη σκαλωσιά της 'καλοζωίας'. Για τους κολεκτιβιστές το πράμα παίρνει πιο σχηματική και πιο περιορισμένη μορφή και επιτέλους ο θεωρητικός κομμουνισμός δεν δέχεται στην διανομή των αγαθών καμιά άλλη ιεραρχία από την ανάγκη»[970].

Ο Αλ. Δελμούζος περιγράφοντας τις γενικές αρχές του σχολείου του ως προς την σχολική κοινότητα σημειώνει: «*εδώ πλήθος θα παρουσιάζονται οι ευκαιρίες σε ομαδικά έργα και αποφάσεις για να δοκιμάζη και γυμνάζη το παιδί την πρωτοβουλία του, να του γίνωνται συνειδητές και να καταχτά ολοένα και ανώτερες αρχές. Θα δημιουργή το ίδιο το περιβάλλον και η ζωή, υψώνοντας τη σχολική κοινότητα με ανάγκη εσωτερική προς τ' απάνω, προς την αυτοδιοίκηση. γιατί η πραγματική, η τέλεια αυτοδιοίκηση είναι το τέρμα και όχι η αρχή. Και πιο πολύ ακόμα τέρμα εξωσχολικό. Γι' αυτή θα ετοιμάζη το σχολείο παιδί και κοινότητα που ολοένα θα καταχτούν μεγαλύτερη αυθυπαρξία, ελευθερία. Θα την καταχτούν πολεμώντας το άτομο τον εαυτό του και η σχολική κοινότητα το άτομο και τον εαυτό της και όχι το δάσκαλο*»[971].

Στην «*Ανασκόπηση*»[972] του ο Δημ. Γληνός για τον ένα χρόνο ζωής της *Αναγέννησης* ξεκαθαρίζει ότι το περιοδικό είναι όργανο του σοσιαλιστικού δημοτικισμού και πως τον σοσιαλισμό τον βλέπει το περιοδικό στη «*γενική θεωρητική σημασία του, και όχι στη σημασία μιας ωρισμένης πολιτικής ταχτικής, που ξεχωρίζει τα πολιτικά κόμματα σε σοσιαλιστικά ή σοσιαλδημοκρατικά και κομμουνιστικά. Αυτόν τον ξεκαθαρισμένο δρόμο θέλει να βαδίσει η 'Αναγέννηση', όσο μπορεί σταθερότερα, σοβαρότερα και επιστημονικότερα. Θέλει να δουλέψει ειλικρινά για την προετοιμασία της νέας μορφής ζωής, για τον αναβαφτισμό των ψυχών που την προετοιμάζει*»[973]. Όμοια και ο Στρ. Σωμερίτης σε επόμενο τεύχος του περιοδικού σημειώνει πως «*στην καινούρια κατεύθυνση του Εκπαιδευτικού Ομίλου*» πιστεύουμε ότι ως το «*σύντριμα της οικονομικής κυριαρχίας της αστικής τάξης*» που θα σημάνει και την «*πραγματοποίηση του εκπαιδευτικού ιδανικού μας* (…) *υπάρχει ένα τεράστιο διάστημα για να διαβούμε, και σ' αυτό έχουμε να εργαστούμε όχι μόνο για τη διατήρηση των αποχτημάτων της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης ως τα σήμερα, παρά ακόμα και για την επέχταση, για το όσο μπορεί μεγαλύτερο πλάτεμά της. Γιατί ίσα ίσα το μέσο για το τέρμα του αγώνα μας εκεί βρίσκεται. Στο πνευματικό δηλαδή ξύπνημα του λαού, στο ανέβασμα του στη σκάλα του πολιτισμού*»[974]. Φαίνεται, εδώ, ο σοσιαλιστικός-μαρξιστικός προσανατολισμός του περιοδικού και των συντελεστών του, που όμως δεν προσεγγίζει τον κομμουνιστικό-λελινιστικό τρόπο σκέψης, καθότι φαίνεται να δείχνει

---

970 *Στο ίδιο*, σσ. 365-366.

971 Δελμούζος Αλ., «Γενικές αρχές», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 12, σ. 592.

972 Γληνός Δημ., «Ανασκόπηση», π. *Αναγέννηση*, 1927, τόμ. Β', τχ. 1ο (Σεπτέμβρης), σσ. 1-4.

973 *Στο ίδιο*, σ. 4.

974 Σωμερίτης Στρ., «Η καινούργια κατεύθυνση», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 5ο, σ. 229.

μια ακομμάτιστη και εξελικτική προσπάθεια με μέσο την πνευματική αφύπνιση του λαού, ώστε να γίνει δυνατή η κινητοποίηση του για τη δημιουργία μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας.

Ο Στρ. Σωμερίτης σχολιάζει το εισαγωγικό σημείωμα του μεταφραστή Μπ. Β. Αλιβιζάτου του βιβλίου του Φραγκίσκου Νίττι «*Μπολσεβικισμός, Φασισμός και Δημοκρατία*»[975]. Ο Στρ. Σωμερίτης κατηγορεί τον Μπ. Αλιβιζάτο ότι δεν «*παίρνει μια καθαρή και κατηγορηματική θέση*» σε έννοιες όπως «*Λαϊκή Δημοκρατία*», «*πραγματικές δημοκρατικές κοινωνικές μεταρυθμίσεις*», και συνεχίζοντας υποστηρίζει ότι αυτό «*δε σημαίνει πως διαφωνώ στην εξελιχτική θέση που παίρνει ο κ. Αλιβιζάτος σαν σοσιαλιστής. Κάθε άλλο, και πιστέβω μαζί του πως η κρατική βία κι η κρατική αντιδραστικότητα είναι συντελεστές, που οξύνοντας το σύγχρονο ταξικό ανταγωνισμό, πυκνώνουν τα στελέχη της άκρης σοσιαλιστικής παράταξης. Όμως πιστέβω παράλληλα πως για να κρατηθεί ένας εξελιχτικός σοσιαλιστής στα όρια της πραγματικής εξυπηρέτησης του αγώνα που αναλαβαίνει, πρέπει να διατηρεί βαθύτατη τη συναίστηση της επαναστατικής σημασίας του ρόλου του, και να μην κάνει συμβιβασμούς προς τα δεξιά, που να τον μετατοπίζουν από την κοινωνική και πολιτική βάση, όπου πρέπει να στηρίζεται*»[976]. Εδώ ο Στρ. Σωμερίτης περιγράφει τη θέση του για τον εξελικτικό σοσιαλισμό και δίνει το όριο που, κατ' αυτόν, αν το υπερβείς δεν εξυπηρετείς πλέον πραγματικά τον κοινωνικό αγώνα που έχεις αναλάβει ως σοσιαλιστής. Ο Στρ. Σωμερίτης άλλωστε είναι γνωστό ότι πάντοτε παραμένει εξελικτικός σοσιαλιστής και για το λόγο αυτό το 1929 στην δεύτερη διάσπαση του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* αποχωρεί από το σωματείο διότι δεν εκφράζεται πλέον απ' αυτό, καθότι έχουν επικρατήσει σ' αυτό οι επαναστατικοί σοσιαλιστές, δηλαδή οι κομουνιστές με ηγέτη τους τώρα τον ίδιο τον Δημ. Γληνό[977].

Στα πλαίσια της συζήτησης για «*Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας*», που διεξήχθη στο περιοδικό *Σχολική Πράξη*, και στην οποία πήραν μέρος συνομιλητές είτε πραγματικοί είτε πλασματικοί όπως ο Α. Κ. Μήτρου (ψευδ.: Δημ. Γληνού ή Κ. Σωτηρίου), αναφέρθηκαν στο σοσιαλισμό με την δημοκρατική, εξελικτική μορφή του. Ο Α. Κ. Μήτρου παραδέχεται ότι στη σημερινή κοινωνία πρέπει πολλά να διορθωθούν, και κάμποσες ανισότητες και αδικίες, να λείψουν. Στη συνέχεια αναρωτιέται ο ίδιος όλα αυτά θα διορθωθούν, όπως πιστεύει ο Δ. Αλεξάνδρου, «*με την επικράτηση του σοσιαλισμού; Ή θα διορθωθούν, όπως πιστεύω εγώ, σιγά σιγά με την εξέλιξη και την πρόοδο, όσο δηλαδή ψυχικά ωριμάζει ο άνθρωπος, και όσο γίνονται πιο χεροπιαστά τα βλαβερά αποτελέσματά τους στο κοινωνικό σύνολο; Μπορεί κανείς απροκατάληπτος συζητητής ν' αμφισβητήσει την καθημερινή πρόοδο; Δε τη βλέπουμε ακόμη και σήμερα*

---

975 Νίττι Φρ., (μεταφρ. και εισαγωγικό σημείωμα του Μπ. Β. Αλιβιζάτου), *Μπολσεβικισμός, Φασισμός και Δημοκρατία*, Αθήνα, εκδ. 'Αθηνά' Α. Ι. Ράλλλης και Σια, 1927.

976 Σωμερίτης Στρ., «Φραγκίσκου Νίττι. –Μπολσεβικισμός, Φασισμός και *Δημοκρατία*», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 6ο, σσ. 286-287.

977 Σωμερίτης Στρ., *Η μεγάλη καμπή*, Αθήνα, εκδ. Ολκός, 1975, σ. 185.

μπρος στα μάτια μας; Κάθε μέρα δεν καλυτερέβει η θέση του εργάτη, κάθε μέρα δεν καταχτάει και πλατύτερους κύκλους η ιδέα της ειρήνης, κάθε μέρα δε μεστώνει το ψυχικό ωρίμασμα του πολιτισμένου ανθρώπου, για ν' αφομοιώσει τις καινούργιες ιδέες; Που βλέπει ο κ. Αλεξάντρου την αντιδραστικότητα της αστικής τάξης; Στην άμυνα της ενάντια στον κομουνισμό; Μα αυτό είναι υποχρέωση της. Μήπως σταμάτησε η πρόοδο και η εξέλιξη; Μήπως δε γίνονται κάθε μέρα καινούργιες ανακαλύψεις; Εμπόδισε η αστική τάξη την ελευτερία της σκέψης; Βλέπει ο κ. Αλεξάντρου την αρχή νέου μεσαίωνα; Είναι σήμερα στην Ευρώπη, όπως λέει, 'η επιστήμη θεράπαινα της θεολογίας'; Δε γίνεται παντού ολόγυρα μας φιλοσοφικός αναβρασμός; Δε ζητάει η αστική ψυχή να δημιουργήσει σήμερα καινούργιους δρόμους και δεν ιδρύει κάθε μέρα καινούργιους θεσμούς ολοένα πιο ανθρώπινους, ολοένα πιο προοδεφτικούς; Έχουμε σήμερα πισωδρόμισμα ή πρόοδο; Έχω λοιπόν δίκιο, όταν λέω, πως η πολιτική πεποίθηση, η πίστη του στο σοσιαλισμό τον κάνει να βλέπει τα πράματα όχι αντικειμενικά; Για μένα η αλήθεια είναι, πως σήμερα η κοινωνία, ζαλισμένη κάπως από τον ευρωπαϊκό πόλεμο, συνέρχεται και συμμαζέβει τη δύναμη της για να ορμήσει με γοργότερο ρυθμό στην πρόοδο. Ώστε μπορεί μια χαρά να μην είμαι σοσιαλιστής, φτάνει να είμαι προοδεφτικός, φτάνει να πιστέβω στην εξέλιξη, φτάνει να μην έχω σκουριασμένες ιδέες, φτάνει να μην είμαι σκλάβος της λογής λογής παράδοσης»[978].

Στη συζήτηση για το «*Πρόβλημα της Μέσης Παιδείας*» στη *Σχολική Πράξη* παρεμβαίνει με το άρθρο του «Δάσκαλοι και Σοσιαλισμός» και ο Διον. Σπ. Κουταβάς, ο οποίος γράφει: «*Εμείς λοιπόν απ' αυτές τις σκέψεις, που τις ζούμε και δε λέμε ψέματα αν πούμε, ότι και ανησυχούμε και ερευνούμε, φτάνουμε στο να νομίζουμε, πως πρέπει να επιδιώκουμε την ηθικοποίηση των παιδιών μας, με τις σχολικές μάλιστα κοινότητες, που στη ζωή τους ακόμη τυχαίνει να παρατηρούμε όλες σχεδόν τις ασκήμιες, που βλέπουμε και στη ζωή της κοινωνίας των μεγάλων. Και ενώ σε πολλές τάσεις θα προσπαθούμε να δίνουμε δρόμο καλύτερο, θα τα προειδοποιούμε κιόλας, πως, τέτοιες ασκήμιες θα συναντήσουν και στην εξωσχολική και μετασχολική ζωή τους, ώστε να, βγαίνουν στον αγώνα 'σοφοί ως οι όφεις και ακέραιοι ως αι περιστεραί', καθώς παράγγελνε και ο Χριστός στους μαθητές του. Αν όμως σταματήσουμε έως εδώ, δεν κάνουμε παρά ίσως μάλλον κακό, όπως δείξαμε παραπάνου. Πρέπει ταυτόχρονα να ζητούμε να βελτιώσουμε και την εξωσχολική και μετασχολική ζωή, για να ριζοβολεί ο σπόρος μας και να είναι ωφέλιμα τα αποτελέσματα του και στα παιδιά μας και στην οικογένεια τους και στην πατρίδα τους και σ' όλη γενικά την ανθρωπότητα. Κι επειδή μαθαίνουμε από την ιστορία και το βλέπουμε και με τα μάτια μας, πως όλες οι κοινωνικές καλυτερέψεις έγιναν και γίνουνται πάντα με την πίεση, που εξασκούν κάθε φορά οι κατώτερες κοινωνικές τάξεις στις ανώτερες, σπρωχνόμενες ομαδικά από τις κοινές τους ανάγκες, κι επειδή σήμερα φορέας των προοδεφτικών μεταρρυθμίσεων δε μπορεί να είναι παρά η εργατική τάξη, γι' αυτό*

---

[978] Μήτρου Α. Κ., (ψευδ.: Δημ. Γληνού ή Κ. Σωτηρίου), «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, *ό.π.*, σσ. 154-155.

είμαστε σοσιαλιστές, δηλ. πιστεύουμε, πως θα καλυτερέψει το κοινωνικό καθεστώς μονάχα με τη νίκη της εργατικής τάξης. Κι η ουσία για μας δε μεταβάλεται, είτε η καλυτέρεψη αυτή γίνει με ειρηνικές μεταρυθμίσεις, είτε έπειτα από επαναστατική ανατροπή, γιατί και οι μεταρυθμίσεις πετυχαίνουνται πάντα με το φόβο της εργατικής δράσης. Τα ελατήρια, που μας ωθούν στο να είμαστε σοσιαλιστές, παρουσιάζονται από τα μέχρις εδώ ειπωμένα μου, πως είναι η αγάπη μας και ο πόνος μας για τα παιδιά. Σ' αυτό όμως ομολογούμε πως πρέπει να προστέσουμε και τη δική μας αληθινή εξαθλίωση γιατί ζούμε μια ζωή στενόχωρη και τρομαγμένη, μη μπορώντας να επαρκέσουμε στις υλικές και πνευματικές μας ανάγκες, μη τολμώντας να εκφράσουμε χωρίς φόβο τη γνώμη μας ούτε για τα ζητήματα της επιστήμης μας.

Αν αυτό το δέφτερο, το να θέλουμε δηλ. να ζούμε σαν άνθρωποι, ωφέλιμοι στον εαυτό μας και στους άλλους και ηθικά λέφτεροι, είναι 'κατώτερος εγωισμός', τότε τι μένει, που να μην πηγάζει από ταπεινά ελατήρια; Οι μη σοσιαλιστές, που κατά τα «Ελ. Γρ.» επιδιώκουν την καλυτέρεψη της κοινωνικής κατάστασης, χωρίς να στηρίζονται στην πάλη των τάξεων, ή δεν μπαίνουν στη θέση των πασχόντων ή απατώνται και φοβούμαστε, πως η (sic) δουλειά τους δε μπορεί να είναι γόνιμη ή απατούν συνειδητά ή ασυνείδητα. Δεν είμαι εγώ εκείνος, που θα κηρύξει το μίσος μεταξύ των ανθρώπων. Ποθώ την ειρηνική καλυτέρεψη του κοινωνικού καθεστώτος, άλλ' αν μ' ερωτήσετε και-αν την πιστέβω, η απάντησή μου θα-είναι απαισιόδοξη. Θεωρώ ανθρωπιστικότερο και συμφερότερο ναποφύγει η ανθρωπότητα μια καταστροφική λύση, αλλ' αυτό εξαρτάται από το μυαλό και την καρδιά της άρχουσας τάξης και όχι της πιεζομένης»[979].

Ο Α. Κ. Μήτρου επανερχόμενος στη συζήτηση, με επόμενο άρθρο του, επαναλαμβάνει ότι αυτός πιστεύει «*πως η σημερινή κοινωνία, η αστική, κλείνει μέσα της την δυναμικότητα της προόδου και πως σιγά σιγά με την εξέλιξη και την πρόοδο θα λείψουν οι σημερινές αδικίες και ανισότητες και ανάλογα θα πραγματοποιούνται τα ιδανικά της δικαιοσύνης, της ισότητας και αδελφοσύνης. Και γι' αυτό δεν βλέπω το λόγο της ριζικής αλλαγής. Ώστε, αν δεν αποδειχτεί πρώτα πως η σημερινή κοινωνία πραγματικά είναι ανίκανη να πραγματοποιήσει τα ιδανικά της παιδείας, δε μπορώ γίνω σοσιαλιστής· μου φτάνει να είμαι προοδεφτικός.* (…) *Το χρέος μας είναι να νικήσουμε και τη δική μας τη σκέψη, ν' αντικρίσουμε ερευνητικά και λέφτερα τα δικά μας τα προβλήματα, τη δική μας τη νεοελληνική πραγματικότητα και να προσπαθήσουμε να δώσουμε την πρεπούμενη λύση.* (…) *Βέβαια με πνίγουν και μένα η παπαδοκρατία, οη σχολαστική παράδοση, και τα φεουδαρχικά απομεινάρια. Και στο σημείο αυτό είμαι κι εγώ επαναστάτης. Κιαν ο κ. Αλεξάντρου μου απόδειχνε, πως οι αλυσίδες αυτές της λεφτεριάς και της σκέψης για να σπάσουν χρειάζεται να γκρεμίσει ολόκληρο το σημερινό συγκρότημα της ελληνικής κοινωνίας, δε θα δίσταζα να πάω μαζί του. Δεν το πιστέβω όμως. Φτάνει να αγωνιστούμε για το συγχρονισμό μας και θα*

---

[979] Κουταβάς Σπ. Διον., «Δάσκαλοι και Σοσιαλισμός», π. *Σχολική Πράξη*, 1928, τόμ. Β', τχ. 9ο και 10ο, σ. 203-204.

τα νικήσουμε κι εμείς όλα αυτά τα εμπόδια, όπως και οι άλλοι ευρωπαϊκοί λαοί, χωρίς ν' ανατρέψουνε συθέμελα το σημερινό μας συγκρότημα»[980].

Ο Δημ. Γληνός προσκάλεσε τον Πανάϊτ Ιστράτη να δώσει διάλεξη στην *Αλάμπρα* ως προσκεκλημένος του *Εκπαιδευτικού Ομίλου*. Με αφορμή το γεγονός αυτό έγινε εις βάρος του Δημ. Γληνού δίκη για την πρόσκληση αυτή. Ο ίδιος στο περιοδικό του *Αναγέννηση* επιμελήθηκε των «Σχολίων» των σχετικών για τη δίκη του, εκεί υποστηρίζει ότι τα *Ελληνικά Γράμματα* με κύριο άρθρο τους τον κατηγορούν πως στην κίνηση που συμμετέχει «*δεν υπάρχει ούτε 'δράμι πνευματικής ζωής',* (…) [επειδή αυτός] *δεν μιλάει ούτε για 'αισθηματικό σοσιαλισμό', ούτε για 'χριστιανικό σοσιαλισμό'. Ενώ στοχάζεται 'μαρξιστικά', λέει πως δεν είναι κομμουνιστής. Για να διατηρήσει μια 'φανταστική και φτωχή αυθυπαρξία' και 'από σκοπιμότητα και συμφεροντολογία' δεν πηγαίνει ούτε με τη δεύτερη ούτε με την τρίτη διεθνή*»[981].

Αμέσως μετά, ο Δημ. Γληνός απαντά στις κατηγορίες του περιοδικού των *Ελληνικών Γραμμάτων* και σημειώνει πως αυτοί που «*κοροϊδεβαν τις κοινωνιολογικές κατατάξεις*» τώρα ζητούν να κολλήσουν «*στη ράχη του μια ετικέτα*», όμως υπάρχει «*μια σειρά απέραντη από ανθρώπους επιστήμονες ευρωπαίους, που είναι μαρξιστές, χωρίς να είναι κομουνιστές, μα και ολόκληρα κόματα, όπως η Γερμανική Σοσιαλδημοκρατία με δέκα εκατομμύρια ψήφους, που έχει για θεωρητική σημαία της το μαρξισμό χωρίς να είναι κομουνιστική*» και διευκρινίζει, στη συνέχεια, ότι «*είναι σοσιαλιστής στην πλατειά σημασία της λέξης, στην καθαρά πνευματική ίσα ίσα, και όχι στενά πολιτική και κοματική σημασία της λέξης. Στοχάζεται όχι 'μαρξιστικά' ή 'μη μαρξιστικά', αλλά επιστημονικά, γιατί η επιστήμη δεν έχει παράτιτλους, είναι απλά 'επιστήμη', ζήτηση της αλήθειας. Πιστεύει στο σοσιαλισμό, σα φόρμα ζωής, που δημιουργείται από αντικειμενικούς όρους και που είναι ανώτερη από τη σημερινή. Εργάζεται μέσα στη σφαίρα των πνευματικών ενεργειών για να προετοιμάσει κατά τη μικρή του δύναμη τις ψυχές να δεχτούν και να θελήσουν και να δημιουργήσουν συνειδητά τη νέα μορφή της ζωής.* (…) *Μόνο τεράστια άγνοια, μόνο καθολική απουσία επιστημονικού και φιλοσοφικού πνεύματος θα απαιτούσε από έναν επιστήμονα να τοποθετεί τον εαυτό του μέσα στα σημερινά πολιτικά πλαίσια της κοματικής παράταξης και μάλιστα στην Ελλάδα*»[982]. Παρατηρώντας τις απόψεις του Δημ. Γληνού βλέπουμε να προσπαθεί να πείσει ότι μπορεί κανείς να είναι μαρξιστής χωρίς όμως να είναι και κομμουνιστής και δείχνει συνάμα το Σοσιαλδημοκρατικό κόμμα της Γερμανίας ως παράδειγμα. Όμως αυτός δεν είναι οπαδός κανενός κόμματος και μάλιστα ελληνικού, αλλά είναι ένας ελεύθερος διανοητής

---

[980] Μήτρου Α. Κ., (ψευδ.: Δημ. Γληνού ή Κ. Σωτηρίου), «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, 1928, τόμ. Β', τχ. 9ο και 10ο, σ. 205-206.

[981] Γληνός Δημ., «Σχόλια», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 9ο-10ο, σ. 465.

[982] *Στο ίδιο*, σσ. 465-466.

που στοχάζεται επιστημονικά, δηλαδή σοσιαλιστικά, ταυτίζει δηλαδή την επιστήμη με τη μαρξιστική σκέψη.

Ο Στρ. Σωμερίτης σε άρθρο του στην Αναγέννηση σχολιάζει το έργο του Π. Κανελλόπουλου «*Η κριτική του Ιστορικού Υλισμού*» και αντικρούει τον ισχυρισμό του Π. Κανελλόπουλου ότι υπάρχει «*κατά τα τελευταία έτη σημειωθήσα αθρόα προσχώρησις των διανοουμένων εις τον ιστορικόν υλισμόν*»[983]. Ο Στρ. Σωμερίτης διατείνεται ότι ο σοσιαλισμός πρωτοπαρουσιάστηκε σα συγκεκριμένο κοινωνικό κίνημα «*στις αρχές του 19ου αιώνα. Δημιουργιέται τότε* [ο σοσιαλισμός]*αναγκαία από την ανάπτυξη της λειτουργίας της βιομηχανικής καπιταλιστικής οικονομίας.* (…) *Εμφανίζεται στις περισσότερο αναπτυγμένες χώρες της Ευρώπης, στην Αγγλία και τη Γαλλία, σαν καθαρά οικονομικό, επαγγελματικό, κίνημα. -Δεν αργεί να έχει και πνευματικές εκδηλώσεις. Είναι γνωστές με το γενικό τίτλο του ουτοπικού σοσιαλισμού. Γίνεται ακόμα και κίνημα πολιτικό-. Ολόκληρη η ταραχώδικη περίοδο του 1830 ως τα 1848 είναι γεμάτη από την προσπάθεια της εργατικής τάξης ενωμένης με τη μικροαστική, για την κατάχτηση της καθολικής ψήφου. Σ' αυτό το σημείο παρουσιάζεται ο Μαρξ.* (…) [Και] δ*εν είναι 'μόνον εν Ελλάδι' οι σοσιαλιστές που συνδέουν την πολιτική τους προσπάθεια με την επιστημονική θεωρία του Μαρξ. Όλα τα μεγάλα σοσιαλιστικά κόματα σήμερα είναι βασικά Μαρξικά.* (…) [Έτσι ο Π. Κανελλόπουλος θα ήξερε ότι] η *'ψυχική' αντίσταση που γυρέβει* [από τους έλληνες διανοούμενους προς τον μαρξισμό] *είναι κάτι ακατανόητο, όταν δεχτούμε ότι ο Σοσιαλισμός είναι στη φυσική σειρά των πραμάτων, το άμεσο δημιούργημα του βιομηχανικού καπιταλισμού, συνέπεια της ανάπτυξης του σε μια χώρα, κι ότι αφτό επαναλαβαίνεται απαράλαχτα παντού από δω κι εκατό χρόνια τώρα. Κι εμείς δεν είμαστε καθόλου ιδιότυποι στο σημείο αφτό. Όπως κάθε κοινωνία εξελισόμαστε βιομηχανικά, στα τελεφταία χρόνια μάλιστα αρκετά ραγδαία, άρα και σοσιαλιστικά. Ο σοσιαλισμός σαν οικονομικό, άρα και πολιτικό και πνευματικό κίνημα, υπάρχει στον τόπο μας*»[984].

Ο Στρ. Σωμερίτης, σε άλλο άρθρο του, αφού παραδέχεται ότι «*τα πολιτικά κόματα σαν συνειδητή παράταξη των υλικών κι ηθικών συμφερόντων μιας μερίδας του λαού, είναι κάτι το καινούργιο ακόμη στον τόπο μας, αν όχι ίσως και ουσιαστικά ανύπαρχτο*», στη συνέχεια έρχεται να εξηγήσει σ' αυτούς που «*φαντάστηκαν, πως ο σοσιαλισμός σαν πολιτική πράξη είχε βρει τον εκπρόσωπό του*» στο κόμμα της *Δημοκρατικής Ένωσης*, ότι μετά την πτώση της περίφημης Κυβέρνησης του 'ευρέως' συνασπισμού τον περασμένο μήνα (Φεβρουάριος του 1928) και την μετά από μερικές μέρες δημόσια συγκέντρωση του κόμματος αυτού ξεκαθαρίστηκε ότι «*η Ένωση μένει κόμα αντιμοναρχικό δημοκρατικό στην πλατιά σημασία, με μιαν αόριστη δήλωση, πως επιθυμεί να προετοιμάσει την κοινωνική μεταβολή που σ' αυτήν, είτε το θέλουν είτε δεν το θέλουν φέρνονται οι κοινωνίες, άρα και η Ελληνική. Δεν είναι*

---

983 Σωμερίτης Στρ., «Ιστορικός υλισμός και κριτικός φιλισταϊϊσμός», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 11ο—12ο, σ. 510.

984 *Στο ίδιο*, σσ. 510-511.

όμως κόμα σοσιαλιστικό»[985]. Και άρα, συνεχίζει ο Στρ. Σωμερίτης, «*τι μένει να είναι το κόμα αυτό; Μας το είπε, φαντάζεται ο αρχηγός του* [Αλ. Παπαναστασίου], *με τη δήλωση πως ανήκει στην Ένωση των Δημοκρατικών κομάτων, που έχει ιδρύσει το Γαλλικό Ριζοσπαστικό Κόμα*», όμως η Ελλάδα τέτοιου ριζοσπαστισμού ιστορία δεν έχει, μα και «*κοινωνικό υπόστρωμα*» το κόμμα αυτό δεν διαθέτει, αλλά και ούτε και «*μια συνειδητή μάζα οπαδών, που να αντικαθρεφτίζουν σ' αυτό το σύνολο των υλικών κι ηθικών συμφερόντων τους*» δεν έχει, γιατί κόμμα είναι «*η ομαδική ενέργεια μιας κοινωνικής μερίδας για το σύνολο των συμφερόντων, που αντιπροσωπέβει. Είναι το ανώτατο φανέρωμα της ζωής των μέσα στο κοινωνικό σύνολο*», με την Δημοκρατική Ένωση όλα αυτά δεν συντρέχουν άρα δεν αντιπροσωπεύει «*τίποτε*»[986].

6.2.2.3 Κομμουνισμός

Στο πρώτο κύριο άρθρο τους τα *Ελληνικά Γράμματα* στρέφονται εναντίον της κομμουνιστικής σκέψης και επισημαίνουν: «*Με το να λες πως είσαι κοινωνιολόγος και πως 'εν αρχή ην η φεουδαρχική κοινωνία' ότι έπεται η αστική και θ' ακολουθήση η κομμουνιστική, από την οποία -όπως ξέρουμε δα όλοι μας- 'απέδρα πάσα οδύνη, λύπη και στεναγμός', ούτε πιστευτός γίνεσαι, ούτε λυτρώνεις ψυχικά ή ελευθερώνεις διανοητικά κανέναν. Πρέπει πρώτα ν' αρνηθής, να πης το όχι το σκληρότερο στον εαυτό σου και στους άλλους, να γίνης αγνός και τότε θα νοιώσης ότι είσαι αληθινά ελευθερωμένος*»[987].

Ο Τ. Άγρας με άρθρο του στο πρώτο τεύχος γράφει στο ίδιο μοτίβο εναντίον των κομμουνιστών του *Ομίλου* και σημειώνει σχετικά με τις συζητήσεις, οι οποίες έγιναν στις συνελεύσεις που οδήγησαν στη διάσπαση του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* το 1927: «*Ακούσθηκαν τόσοι λόγοι, τόσες θεωρίες, τόσες στιχομυθίες! Όλες οι έννοιες, που καταλήγουν σε -ισμός, -το αντιποιητικό πνεύμα της εποχής- εσταυρωνόταν αδιάκοπα. Μόνο το εκπαιδευτικό πρόβλημα δεν ακούστηκε, μόνο η εμβάθυνση μέσα στις ρίζες της παιδείας, η έρευνα κάθε εκπαιδευτικής εφαρμογής. Το εκπαιδευτικό πρόβλημα παραμερίστηκε, χάθηκε, εξαφανίστηκε, κι' αντίς για τα θεμέλια, τα σκληρά, τα πέτρινα, τα ιδροποτισμένα, η συζήτηση στράφηκε στους ουρανοξύστες, στις γενικές γραμμές της αρχιτεκτονικής, στα αψηλά επίπεδα του σχεδίου.* (...) *Ακούσαμε μακρυσμένα τραγούδια, που, πίσω από τη ζωή μας και τη γενιά μας, τονίζουν τους σκοπούς τους· είδαμε φώτα θριαμβικά πέρα απ' την εποχήν μας· μα σήμερα, αύριο, ως τότε; Τι θα γίνη ως τότε; Κανείς από τους εμπνευσμένους απολογητές των κοινωνιολογικών θεωριών δε φαινότανε να δίνη σημασία στην ταραγικήν αυτή απορία, που με την επείγουσα σημερινή μορφή της παρουσιάζεται ακόμα πιο τραγική*»[988]. Ο Τ. Άγρας τονίζει ακριβώς την

---

[985] Σωμερίτης Στρ., «Πολιτικοί στοχασμοί. Αντιμοναρχισμός, Ριζοσπαστισμός και Σοσιαλισμός», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 7ο, σσ. 327-328.

[986] *Στο ίδιο*, σ. 328.

[987] «Τα Ελληνικά Γράμματα», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 1, σ. 2.

[988] Άγρας Τ., «Ο διχασμός του Εκπαιδευτικού Ομίλου», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 1, σ. 6.

άποψη του ότι δεν είναι δυνατόν να περιμένουμε να αλλάξει το κοινωνικό καθεστώς για να σωθεί η παιδεία μας, μέχρι τότε θα είναι προφανώς αργά.

Ο N. Berdiaeff, μας εξηγεί ο Στ. Παπαδάκης στο πρώτο άρθρο του, αναρωτιέται: «*Τι άλλο είναι η σύγχρονη ουμανιστική δημοκρατία παρά η αναγνώριση στον άνθρωπο του δικαιώματος να πλανιέται, και η εγκατάλειψη της αλήθειας στην τύχη της πλειοψηφίας*»[989]. Ενώ στη συνέχεια, διατείνεται πως ο κομμουνισμός «*έχει καταργήση την ανεξαρτησία και την λαϊκή ελευθερία των νεωτέρων χρόνων και απαιτεί την υποταγή όλης της κοινωνίας σε μια θρησκεία. Αυτή είνε η τεράστια σημασία του κομμουνισμού. Απ' αυτό φαίνεται πως ξεπερνά τα όρια της νεώτερης ιστορίας πως ανταποκρίνεται σ' ένα σύστημα ολωσδιόλου άλλο που είνε ανάγκη να το ονομάσωμε μεσαιωνικό.* (…) *Οι κομμουνιστές κληρονομήσανε από τη καπιταλιστική κοινωνία τον υλισμό της, τον αθεϊσμό της, τα επιπόλαια 'φώτα της' την εχθρότητα της, προς ό,τι πνευματικό, τον πόθο της καλοζωίας, της απόλαυσης, την επιδίωξη των εγωιστικών συμφερόντων, την ανικανότητα για την εσωτερική συγκέντρωση. Ο σοσιαλισμός είνε καρπός του καπιταλιστικού δέντρου*»[990].

Στο άλλο του άρθρο ο N. Berdiaeff γράφει για την Ρώσικη επανάσταση, μας ενημερώνει ο Στ. Παπαδάκης, πως ό,τι «*συμβαίνει με τις επαναστάσεις ό,τι συμβαίνει γενικά με κάθε τι στην ιστορία: τα αποτελέσματα είναι άλλα από εκείνα που προβλέπουμε και από εκείνα που επιδιώκουμε*»[991]. Στη συνέχεια, εξηγεί ο Στ. Παπαδάκης την σκέψη του N. Berdiaeff, ότι ο μπολσεβικισμός «*δεν είναι ένα εξωτερικό φαινόμενο, αλλά ένα φαινόμενο εσωτερικό του ρωσσικού λαού, μια σοβαρή ηθική και οργανική λαϊκή αρρώστια. Είνε μια παράκρουση του άρρωστου λαϊκού πνεύματος* (…) *Ο μπολσεβικισμός πρέπει πρώτα να νικηθεί εσωτερικά, δηλ. πνευματικά, και κατόπι πολιτικά. Πρέπει να βρούμε μια νέα πνευματική αρχή οργάνωση της εξουσίας και της κουλτούρας.* (…) [Όμως] *δεν μπορεί λοιπόν κανένας να αντιτάξει τον ευρωπαίο αστό στο ρώσο κομμουνιστή. Δεν μπορεί να νικήσει κανένας τον κομμουνισμό στη Ρωσία 'εν ονόματι' των αστικών αρχών και του αστικού καθεστώτος. Ο Χομιακόφφ, ο Λεόντιεφφ, ο Ντοστογιέβσκη, ο Λέων Τολστόι, ο Βλαντιμήρ Σολόβιεφφ, ο Νικόλαος Φεντορώφφ είνε όλοι εχθροί του αστικού καθεστώτος και του αστικού πνεύματος όπως οι ρώσοι επαναστάτες, σοσιαλιστές και κομμουνιστές. Αυτή είναι η ρωσική ιδέα.* (…) *Οι ρώσοι αντιταχθήκανε πνευματικά στον αστικό πολιτισμό του 19ου αιώνα. Τον θεωρήσανε σαν δείγμα πνευματικής κατάπτωσης. Ποτέ δεν παραδεχτήκανε την κρατική ιδεολογία.* (…) *Εκείνο που πρέπει να φοβάται κανείς για τη Ρωσία είναι ότι ύστερα από μια κομμουνιστική*

---

[989] Παπαδάκης Στ., «Τα ρεύματα των ιδεών. Από τον ένα μεσαίωνα στον άλλο. Η φιλοσοφία της Νεώτερης Ιστορίας κατά τον N. Berdiaeff», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 1, σ. 13.

[990] *Στο ίδιο*, σ. 14.

[991] Παπαδάκης Στ., «Από τον ένα μεσαίωνα στον άλλο. Η σημασία της Ρώσικης επανάστασης. Η φιλοσοφία της Νεώτερης Ιστορίας κατά τον N. Berdiaeff», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 2, σ. 71.

επανάσταση κινδυνεύει να γίνει μια αστική χώρα όπως δεν ήτανε ποτέ πριν. (…) *Σήμερα δεν είναι μονάχα στη Ρωσία που κινδυνεύει η πνευματική ελευθερία και η τιμή του ανθρώπου. Όμοιος κίνδυνος απειλεί όλη την ανθρωπότητα.* (…) *Αν οι χριστιανικοί λαοί δεν κάνουνε μια τεράστια προσπάθεια για να ακολουθήσουνε τη χριστιανική 'οδό', αν δεν δείξουνε σ' αυτή την προσπάθεια την πιο μεγάλη δραστηριότητα, ο αθεϊστικός κομμουνισμός θα θριαμβεύσει στο κόσμο. Αλλά το ελεύθερο πνεύμα, το πνεύμα της απολύτρωσης, πρέπει να δράσει*»[992].

Ο Φ. Πολίτης στη βιβλιοκριτική του για το μυθιστόρημα «*Οι δυο δρόμοι*» του Κ. Παρορίτη, εξηγεί την άποψη του συγγραφέα για τον κομμουνιστικό δρόμο προς τον καθαρμό του ανθρώπου, δηλαδή την «*σοσιαλιστική ταχτική που κηρύχνει πως πρέπει πρώτα να λυτρωθεί ο 'σκλάβος' μ' οποιοδήποτε μέσο, ακόμα, στην ανάγκη, και με το έγκλημα, κ' ύστερα να γίνη ο φωτισμός του*»[993].

Ο Τ. Άγρας αναλύει την ουτοπική σκέψη των ελλήνων κομμουνιστών διανοουμένων, οι οποίοι πιστεύουν πως θα αναμορφωθεί η σύγχρονη γενιά, με την «*αλλαγή του κοινωνικού καθεστώτος*», όμως μέχρι να γίνει αυτό, επισημαίνει ο Τ. Άγρας, «*για πολλά, ποιος ξέρει πόσα, χρόνια, θα είναι υποχρεωμένη μόνο να πολεμά και να κατηχεί η ριζοσπαστική ομάδα, κ' οι νέες γενεές των παιδιών θ' αφήνωνται απ' αυτήν νάρχωνται και να παρέρχωνται, έρμαιες, ακυβέρνητες, ασυνείδητες*» [994].

Ο Κ. Μπαστιάς σε κύριο άρθρο των *Ελληνικών Γραμμάτων* κατηγορεί την «*προσπάθεια άγονου αντιγραφής*» από το «*ευρωπαϊκό βιβλίο*» ιδεολογιών, οι οποίες έδωσαν αφορμή και δημιουργήθηκαν πολιτικές ομάδες όπως: «*άκροι κομμουνιστές της 3ης διεθνούς, αρχειομαρξιστές, σοσιαλιστές, σοσιαλδημοκράτες,* (…) [αλλά τώρα τελευταία και] *φασίστες που δεν έχουν καμιά διαφορά όσον αφορά τα βασικά ελατήρια που τους κινούν προς τη δράση από τους ανθρώπους του κομμουνιστικού κόμματος*»[995].

Ο G. Belot εξηγεί ότι η αντίθεση των δυο αντιτιθεμένων κοινωνικών τάξεων πρέπει να γίνεται συνεχώς οξύτερη ώστε να μπορέσει να γίνει δυνατή η επανάσταση, και η εργατική τάξη «*διδάσκεται να ξεχωρίζει τον εαυτό της κι' επομένως να μην ενδιαφέρεται για το κοινωνικό σύνολο μέσα στο οποίο ζει*», και αναρωτιέται ο ίδιος «*αν ένα Μαρξικό καθεστώς θα την επέτρεπε σε ίσο βαθμό*» την ελευθερία που έχει κάθε πολίτης στις δημοκρατίες «*να κρίνει τους θεσμούς, τις κυβερνητικές αποφάσεις, τους νόμους*»[996].

---

[992] *Στο ίδιο*, σσ. 71-74.

[993] Π(ολίτης) Φ., «Το δεκαπενθήμερο: Κριτικά σημειώματα. Κ. Παρορίτη. 'Οι δυο δρόμοι'», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 5, σ. 197.

[994] Άγρας Τ., «Συναισθηματική αγωγή έδρα νεοελληνικής», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 6, σ. 220.

[995] Μπαστιάς Κ., «Το νεοελληνικό νόσημα», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 8, σ. 326.

[996] Λ. Σ., «Ποια κοινωνική και ηθική ανατροφή δίνει η μαρξική θεωρία. Κατά τον G. Belot», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 11, σ. 549.

Ο Αλ. Δελμούζος στις «Γενικές αρχές» του για τη σχολική ζωή μορφοποιεί και το όραμά του για μια αρμονική κοινωνική ζωή και τονίζει «*ομαδική ζωή όμως και εργασία δε θα ειπή ισοπέδωση. Ο καθένας να δίνη για τον κοινό σκοπό και το ομαδικό έργο ό,τι μπορεί σύμφωνα με την κλίση του, μα να το δίνη όσο γίνεται πιο τέλεια, ανάλογα πάντα με τις δυνάμεις του. Έτσι αναπτύσσει τη δική του ατομικότητα, μα μέσα σε μια κοινότητα, στην ευεργετική επίδραση της κοινοτικής ζωής και εργασίας. Όχι λοιπόν ισοπέδωση, παρά ποικιλία από ατομικότητες, από δυνάμεις, όλες όμως συντονισμένες σε σύνολο αρμονικό*»[997], υπονοώντας την αντίθεσή του προς μια εξισωτική και ισοπεδωτική κομμουνιστική κοινωνία.

Ο Κ. Μπαστιάς για το σοσιαλισμό σημειώνει: «*ο σοσιαλισμός ήταν πολυτέλεια λίγων ζωηρών διανοουμένων, σήμερα είναι το απαραίτητο στολίδι καθενού που έχει μάθει ανάγνωση και γραφή και θέλει να είναι 'εξελιγμένος' και 'συγχρονισμένος' άνθρωπος. Ποιος λίγο ποιος πολύ είμαστε όλοι σοσιαλιστές ή τουλάχιστο κάποτε είμαστε τέτοιοι. Μη θελήσετε κάνοντας μια ανάκριση στον κάθε Έλληνα που λέγεται σοσιαλιστής να βγάλετε ορισμό του πράγματος. Υπάρχουνε τόσοι σοσιαλισμοί όσοι και σοσιαλιστές.* (…) *Σήμερα όμως δεν αντικρύζουμε αισθηματικό σοσιαλισμό αλλά επιστημονικό*»[998]. Στη συνέχεια ο Κ. Μπαστιάς κάνει μια ιστορική αναδρομή στην εννοιοδότηση του σοσιαλισμού και σημειώνει: «*Προ σαράντα χρόνων ο Ch. Gide έλεγε πως 'Σοσιαλιστής' είναι εκείνος που βάζει το γενικό συμφέρο σε επίπεδο ανώτερο από το ατομικό'. Σήμερα κάπως πιο συγκεκριμένα θα λέγαμε σοσιαλισμό το σύνολο των συστημάτων που έχουν για σκοπό τη μεγαλύτερη δυνατή ισότητα μεταξύ των ανθρώπων, ιδίως στο οικονομικό επίπεδο και που γυρεύουν την ολοκληρωτική ή τη μερική κατάργηση της ιδιοκτησίας που θεωρείται σαν η άμεση αιτία της ανθρώπινης ανισότητας και σαν μια πηγή αδικίας. Εδώ και δεκαπέντε χρόνια οι Έλληνες σοσιαλιστές δούλεψαν πάνω σ' ένα τέτοιο επίπεδο μα ως τη στιγμή που σοσιαλιστικός αγώνας καταστάλαξε σ' ένα συνειδητό κομμουνιστικό κόμμα που βρίσκεται σε στενή επαφή με την τρίτη Διεθνή, η σύγχιση των ιδεών ήταν αφάνταστη. Μιλούσανε για κρατικό σοσιαλισμό την εποχή ακριβώς που το Φιλελεύθερο κράτος συνειδητοποιούσε κάποιες πραγματικότητες.* (…) *Ο ορθόδοξος Μαρξισμός φτάνει ως το σημείο να μη θεωρεί πως ο κρατικός σοσιαλισμός όπως τον νοιώθουν οι οπαδοί του μπορεί να κάνει τίποτα σοβαρό», γιατί ο σοσιαλισμός αυτός που το κράτος θα είναι όργανο της αστικής τάξης «δεν μπορεί να ενδιαφέρει» τους κομμουνιστές της τρίτης Διεθνούς*[999]*. Και κλείνει το θέμα ο Κ. Μπαστιάς ξεκαθαρίζοντας πως «ούτε ο αναρχικός σοσιαλισμός του Jean Grave που θεοποιούσε μια απεριόριστη ουτοπική ελευθερία, ούτε ο ουτοπικός σοσιαλισμός του Σαιν-Σιμόν και του Φουριέ, ούτε ο σοσιαλισμός του*

---

[997] Δελμούζος Αλ., «Γενικές αρχές», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 12, σ. 591.

[998] Μπαστιάς Κ., «Μαρξισμός -Φασισμός -Χριστιανισμός», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1928, τόμ. Β', τχ. 10, σ. 360.

[999] *Στο ίδιο*, σ. 360.

Προυντών, που αν και εχαρακτήριζε την 'ιδιοκτησία κλοπή' σταματούσε πάντα σ' ένα πλαίσιο εθνικό και δεν κατάφερε να δει γενικότερα το εργατικό κίνημα, έχουν πια πέραση. Σήμερα το πράμα είναι ξεκαθαρισμένο και εδώ και παντού. Το κοινωνικό πρόβλημα υπάρχει καθαρότατο και ο επιστημονικός σοσιαλισμός, έχει πάρει μια οργανωμένη μορφή, προχώρησε προς το μεγάλο Ρωσσικό πείραμα, με θεωρητική βάση τον Μαρξισμό και πρακτική εφαρμογή στο Σοβιετικό κράτος»[1000].

Και σε επόμενο φύλλο επανερχόμενος, ο Κ. Μπαστιάς, στο θέμα του σοσιαλισμού υποστηρίζει με όμοιο τρόπο πως «*όλοι ποθούν μια αλλαγή. Η ελπίδα λέει σ' όλους τους ανθρώπους πως το αύριο πρέπει νάναι καλλίτερο από το σήμερα. Ότι υπάρχουν κακά, αδικίες, ασχήμιες, ανηθικότητες σ' αυτό είμαστε σύμφωνοι. Μα ο κ. Δημ. Γληνός προχωρεί και λέει, πως καθένας που ποθεί αυτή την αλλαγή πρέπει να είναι σοσιαλιστής. Εδώ δεν έχει δίκιο. Εδώ και χρόνια σοσιαλιστής λέγονταν κάθε άνθρωπος που ποθούσε τη βελτίωση της κοινωνίας. Αυτό όμως ήταν αισθηματικός σοσιαλισμός. Σήμερα δεν συμβαίνει αυτό. Σήμερα όταν λέμε σοσιαλισμό εννοούμε ένα σύστημα φιλοσοφικό, οικονομικό, πολιτικό, επιστημονικά καθορισμένο. Πρέπει λοιπόν να εξετάσωμε αν τούτο το σύστημα φέρνει την αλλαγή ή αν είναι η άλλη όψη του καπιταλισμού. Αν αληθινά κρύβει βαθύτερο ηθικό στοιχείο ή αν απορρέει από τις ίδιες κατώτερες αφορμές, τα ίδια χυδαία πάθη που γέννησαν τον καπιταλισμό*»[1001].

Από την αντίπερα όχθη, από την πλευρά της *Αναγέννησης*, ο Δημ. Γληνός υποστηρίζει ότι οι σοσιαλιστές είναι «*οι πιο αληθινοί*» διότι δεν «*μεταχειρίζονται συνειδητά ή ασυνείδητα, και περισσότερο πια συνηδειτά, ένα ψέμα*» όπως κάνουν όλοι οι άλλοι, δηλαδή την ύπαρξη μιας «*Κοινής Γνώμης*». Αλλά οι σοσιαλιστές παραδέχονται, διατείνεται ο Δημ. Γληνός, πως «*υπάρχει η γνώμη των μερίδων, των κομμάτων, των ομάδων που στα γενικά ζητήματα ανάγονται όλες 'κατ' έσχατον λόγον', σε γνώμη ή σε συμφέροντα κοινωνικών τάξεων*»[1002].

Ο Στρ. Σωμερίτης, αφού διατυπώνει ένα ερώτημα προς τους σοσιαλιστές συμπεριλαμβανομένου και του εαυτού του, απαντά σ' αυτό ο ίδιος. Δηλαδή ερωτά: «*όταν κηρύχνετε πως είσαστε σοσιαλιστές, δε στηρίζετε την πραγματοποίηση του προγράμματός σας στο απίθανο ανέβασμα ενός καινούργιου παράγοντα, στην επικράτηση που οραματίζεστε, μιας τάξης άλλης από εκείνη που κατέχει σήμερα την εξουσία;*». Στη συνέχεια απαντά ως εξής: «*Ναι αληθινά την ολοκληρωτική πραγμάτωση του σκοπού μας, δε μπορούμε να τη βλέπουμε παρά μόνο μέσα στο περιθώριο της νίκης στον κοινωνικό αγώνα των τάξεων που σήμερα δυναστέβονται.* (…) *Όμως από σήμερα ως το σημείο αυτό, υπάρχει ένα τεράστιο διάστημα για να διαβούμε, και σ' αυτό έχουμε να εργαστούμε όχι μόνο για τη διατήρηση των αποκτημάτων της εκπαιδευτικής*

[1000] *Στο ίδιο*, σσ. 361-362.

[1001] Κ. Μπ...(αστιάς), «Το δεκαπενθήμερο. Λόγια και πράγματα. Σοσιαλισμός και δάσκαλοι», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1928, τόμ. Β', τχ. 12, σ. 469.

[1002] Γληνός Δημ., «Για να κατανοούμε την εποχή μας. Τύπος, παιδεία, κλήρος», π. *Αναγέννηση*, 1927, τόμ. Β', τχ. 3, σ. 98.

μεταρύθμισης ως τα σήμερα, παρά ακόμα και για την επέχταση, για το όσο μπορεί μεγαλύτερο πλάτεμά της. Γιατί ίσα ίσα το μέσο για το τέρμα του αγώνα μας εκεί βρίσκεται. Στο πνευματικό δηλαδή ξύπνημα του λαού, στο ανέβασμα του στη σκάλα του πολιτισμού. Τότε μόνο θα νιώσουν την ιδιοτέλεια εκείνων, που τους κυβερνούν, τη μηδαμινότητα της αστικής τους ελευτερίας»[1003]. Ο Στρ. Σωμερίτης παρατηρούμε εδώ να εμφανίζει τη μεταρρυθμιστική σοσιαλιστική άποψη σε αντίθεση με την κομμουνιστική επαναστατική, η οποία πιστεύει 'όσο χειρότερα τόσο καλύτερα' γιατί κατ' αυτόν τον τρόπον δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την επανάσταση και την ανατροπή του αστικού κοινωνικού καθεστώτος.

Ο Δημ. Γληνός με το ψευδ. Δ. Αλεξάνδρου, στα πλαίσια της συζήτησης για «*Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας*» στο περιοδικό *Σχολική Πράξη*, αναπτύσσει την άποψη του κατά την οποία τοποθετεί «*όλα όσα γίνονται σήμερα κάτω από ένα μεγάλο ερωτηματικό*», αλλά νομίζει «*πως υπάρχει μια βαθύτερη αιτία, που κάνει μάταιες όλες τις προσπάθειες μας για μερικότερη διόρθωση των πραμάτων*»[1004], γι' αυτό ο μόνος τρόπος για να διορθωθούν βρίσκεται σε «*συνάρτηση του αγώνα των προοδεφτικών κοινωνικών τάξεων. Όσοι λοιπόν αγαπούν αληθινά την πρόοδο,* (...) *πρέπει να στραφούν προς το σοσιαλισμό, να τονώσουν το σοσιαλιστικό κίνημα, για να απαρτιστεί έτσι η κοινωνική 'δύναμη, που θα φέρει τη σωτήρια αλαγή. Ήμερα δε μπορεί να είναι κανείς αληθινός εργάτης της Παιδείας, αν δεν είναι σοσιαλιστής*»[1005].

Και σε επόμενο άρθρο του ο Δημ. Γληνός επαναλαμβάνει μανιχαϊστικά πως επειδή «*σήμερα ο κόσμος είναι χωρισμένος σε δυο στρατόπεδα, σε κείνους, που με διάφορες παραλαγές, διαβαθμίσεις, ονομασίες και εξωραϊστικές ετικέτες, με διάφορα μυστήρια, οράματα, ιδεαλισμούς, και θρησκεφτικές διαιστήσεις ή με την ωμή, σκληρή, αδυσώπητη και κυνική βία επιδιώκουν τη διατήρηση του σημερινού καθεστώτος, και σε κείνους, που καθαρά, ειλικρινά, και τίμια ζητούν τη ριζική αλαγή του, υποβοηθώντας, φωτίζοντας, οργανώνοντς εκείνες τις δυνάμεις που μπορούν και αγωνίζονται για να φέρουν αυτή την αλαγή, ο αληθινός εργάτης της Παιδείας θα πάει με τους δεύτερους, θα είναι σοσιαλιστής. Αιστάνομαι βαθύτατα, πως δε μπορώ να είμαι ανθρωπιστής, αν δεν είμαι σοσιαλιστής*»[1006].

Ο Διον. Κουταβάς συμμετέχοντας στην προηγούμενη συζήτηση, για τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας, υποστηρίζει πως «*σήμερα φορέας των προοδεφτικών μεταρυθμίσεων δε μπορεί να είναι παρά η εργατική τάξη, γι' αυτό είμαστε σοσιαλιστές, δηλ. πιστέβουμε, πως θα καλυτερέψει το κοινωνικό καθεστώς μονάχα με τη νίκη της εργατικής τάξης. Κι η ουσία για μας δε μεταβάλλεται, είτε η καλυτέρεψη αυτή γίνει με ειρηνικές μεταρυθμίσεις, είτε έπειτα από επαναστατική ανατροπή, γιατί*

[1003] Σωμερίτης Στρ., «Η καινούργια κατεύθυνση», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 5ο, σ. 229.

[1004] Γληνός Δημ., (ψευδ.: Δ. Αλεξάνδρου), «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, 1927, τόμ. Β', τχ. 6ο, σ. 124.

[1005] *Στο ίδιο*, σ. 128.

[1006] Γληνός Δημ., (ψευδ.: Δ. Αλεξάνδρου), «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη, ό.π.*, σ. 174.

και οι μεταρυθμίσεις πετυχαίνουνται πάντα με το φόβο της εργατικής δράσης». Πιο κάτω όμως καταλήγει ο ίδιος ο αρθρογράφος στην άποψη πως «δ*εν είμαι εγώ εκείνος, που θα κυρήξει το μίσος μεταξύ των ανθρώπων. Ποθώ την ειρηνική καλυτέρεψη του κοινωνικού καθεστώτος, αλλ' αν μ' ερωτήσετε και αν την πιστέβω, η απάντησή μου θα είναι απαισιόδοξη. Θεωρώ ανθρωπιστικότερο και συμφερότερο ναποφύγει η ανθρωπότητα μια καταστροφική λύση, αλλ' αυτό εξαρτάται από το μυαλό και την καρδιά της άρχουσας τάξης και όχι της καταπιεζόμενης.* (…) *Αναγνωρίζουμε ακόμη, πως μια επανάσταση θα είναι σκληρή. Και όμως με τις σημερινές προϋποθέσεις δε μπορεί παρά να προβλέπουμε μια σύγκρουση οδυνηρή*»[1007].

Ο Α. Κ. Μήτρου επανερχόμενος στη συζήτηση με ακόμα ένα άρθρο του υποστηρίζει ξανά ότι αυτός πιστεύει «*πως η σημερινή κοινωνία, η αστική, κλείνει μέσα της την δυναμικότητα της προόδου και πως σιγά σιγά με την εξέλιξη και την πρόοδο θα λείψουν οι σημερινές αδικίες και ανισότητες και ανάλογα θα πραγματοποιούνται τα ιδανικά της δικαιοσύνης, της ισότητας και αδελφοσύνης. Και γι' αυτό δεν βλέπω το λόγο της ριζικής αλλαγής. Ώστε, αν δεν αποδειχτεί πρώτα πως η σημερινή κοινωνία πραγματικά είναι ανίκανη να πραγματοποιήσει τα ιδανικά της παιδείας, δε μπορώ γίνω σοσιαλιστής· μου φτάνει να είμαι προοδεφτικός.* (…) *Το χρέος μας είναι να νικήσουμε και τη δική μας τη σκέψη, ν' αντικρίσουμε ερευνητικά και λέφτερα τα δικά μας τα προβλήματα, τη δική μας τη νεοελληνική πραγματικότητα και να προσπαθήσουμε να δώσουμε την πρεπούμενη λύση.* (…) *Βέβαια με πνίγουν και μένα η παπαδοκρατία, η σχολαστική παράδοση, και τα φεουδαρχικά απομεινάρια. Και στο σημείο αυτό είμαι κι εγώ επαναστάτης. Κιαν ο κ. Αλεξάντρου μου απόδειχνε, πως οι αλυσίδες αυτές της λεφτεριάς και της σκέψης για να σπάσουν χρειάζεται να γκρεμίσει ολόκληρο το σημερινό συγκρότημα της ελληνικής κοινωνίας, δε θα δίσταζα να πάω μαζί του. Δεν το πιστέβω όμως. Φτάνει να αγωνιστούμε για το συγχρονισμό μας και θα τα νικήσουμε κι εμείς όλα αυτά τα εμπόδια, όπως και οι άλλοι ευρωπαϊκοί λαοί, χωρίς ν' ανατρέψουνε συθέμελα το σημερινό μας συγκρότημα*»[1008].

6.2.3 Σε ιδεολογικό επίπεδο

6.2.3.1 Έθνος -εθνικισμός -ιμπεριαλισμός -εθνισμός

6.2.3.1.1 Έθνος

Ο Αλ. Δελμούζος στην πρότασή του στη συνέλευση που οδήγησε στη διάσπαση του Ε.Ο. το 1927, είχε γράψει για το εθνικό σύνολο: «*Για την*

[1007] Κουταβάς Σπ. Διον., «Δάσκαλοι και Σοσιαλισμός», π. *Σχολική Πράξη*, 1928, τόμ. Β', τχ. 9ο και 10ο, σσ. 203-204.

[1008] Μήτρου Α. Κ., (ψευδ.: Δημ. Γληνού ή Κ. Σωτηρίου), «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, 1928, τόμ. Β', τχ. 9ο και 10ο, σσ. 205-206.

εθνική αυτοσυντήρηση είναι απαραίτητο απάνω από το συμφέρον, τη συνείδηση και την αλληλεγγύη μιας κοινωνικής τάξης να υψώνεται πάντα το αίσθημα του εθνικού συνόλου»[1009].

Ο Αλ. Δελμούζος στο άρθρο του «Λαχανιασμένη φευγάλα ή ο ελληνικός αρχοντοχωριατισμός» στο περιοδικό *Ελληνικά Γράμματα* περιγράφει την αλλαγή στάσης του Δημ. Γληνού από το 1923 στο 1927 στο θέμα του έθνους. Σημειώνει, ο Αλ. Δελμούζος, για το τι έγραφε ο Δημ. Γληνός το 1923: «*Ένας ώριμος άνθρωπος στα 1923 π.χ. γράφει: Η ιστορική ενότητα του έθνους είναι το δεύτερο μεγάλο αγαθό που κινδυνεύει από την επικράτηση. Και αν υπήρχε τέτιος κίνδυνος, θάπρεπε εμείς οι δημοτικιστές να παραιτηθούμε από την αξίωση να γίνη όργανο του γραφτού λόγου η δημοτική, αφού αγαπούμε το έθνος μας και για το καλό του αγωνιζόμαστε…* (…) *και όταν έχω μέσα στα κατάβαθα της ψυχής μου την ακλόνητη πίστη πως είμαι αληθινά απόγονος των αρχαίων ελλήνων, όταν έχω δηλ. τη συνείδηση της ιστορικής συνέχειας, είμαι αληθινά απόγονός τους… Ότι το αρχαίο παρελθόν είναι η πλουσιώτατη από τις ιστορικές πηγές της ζωής μας.* (…) *Ο δημοτικισμός είναι σάλπισμα γενικής αναγέννησης, η γλώσσα είναι σύμβολο μόνο.* (…) *Τη σημερινή εθνική ψυχή, την αναγνώρισή της σε όλα τα φανερώματα και την εξύψωσή της έχει θεμέλιό του και σκοπό του ο δημοτικισμός*»[1010]. Στη συνέχεια, ο Αλ. Δελμούζος παραθέτει τα γραπτά του Δημ. Γληνού ύστερα από τέσσερα χρόνια το 1927 ως εξής: ο ίδιος άνθρωπος, ο Δημ. Γληνός, «*φωνάζει ότι: το Έθνος είναι φραγμός για τον αληθινό ανθρωπισμό, κοροϊδεύει την ιδέα του νεοελληνικού πολιτισμού.* (…) [και καταλήγει ο Αλ. Δελμούζος] *Σύμφωνα με το μέτρο του αρχοντοχωριατισμού ο άνθρωπος αυτός* [ο Δημ. Γληνός] *εξελίσσεται, ανανεώνεται, δεν μένει στάσιμος, είνε προοδευτικός. Αλλά καμιά από τις τελευταίες ιδέες του ούτε σα σπέρμα δε βρίσκεται στις πρώτες· είναι δυο άνθρωποι αλλιώτικοι, δυο πόλοι σωστοί. Αυτό δεν έχει να κάμει τίποτα, αυτό ίσα ίσα θα ειπή εξέλιξη, ανανέωση, πρόοδος: Να μην είσαι ποτέ ο ίδιος. Αν τώρα ο Λενίν των 50 χρόνων είναι ο ίδιος με το Λενίν των 18 και 20 χρονών, αυτό δεν έχει καμιά σημασία*»[1011].

Ο Φ. Πολίτης, στην κριτική που ασκεί στο βιβλίο του Ν. Γιαννιού: «Δημοτικισμός και σοσιαλισμός», υποστηρίζει πως όσοι μισούν ή 'σιχαίνονται' το λαό είτε είναι «*παλιοί κοτζαμπάσηδες, ή αστοί, ίσως και νιόπλουτοι –χτεσινός όχλος και προχτεσινή φτωχολογιά,* (…) *'εθνικιστές' δεν είναι. Όποιος αγαπά το έθνος του, αγαπά τον ελληνικό λαό στη συνολική, στη γενική του την έννοια –το λαό σαν ιδέα.* [Και μισεί και σιχαίνεται, συνεχίζει ο Φ. Πολίτης] *καθέναν, σ' όποιον κύκλο κι αν ανήκει που με τα φερσίματά του και την ηθική του την κακομοιριά βρίζει ταπεινώνει την ιδέα του έθνους. Το έθνος είναι ιδέα που ριζώνει στο*

[1009] Γληνός Δημ., «Μικρά χρονικά», π. *Αναγέννηση*, 1927 (Μάης-Ιούνης), τόμ. Α', φ. 9ο-10ο, σ. 568.

[1010] Δελμούζος Αλ., «Λαχανιασμένη φευγάλα ή ο ελληνικός αρχοντοχωριατισμός», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927 (1η Ιουλίου), τόμ. Α', τχ. 2 (1η Ιουλίου), σ. 53.

[1011] *Στο ίδιο*, σ. 53.

σήμερα, αγκαλιάζει τα περασμένα κι απλώνεται στα μελλούμενα. Καμιά ταξική κατάσταση δεν γεννά, παρά μονάχα η πίστη πως η ρίζα σου είναι η δύναμή σου. Ο εθνικιστής ο καθαρευουσιάνος βλέπει τα περασμένα μόνο, κι αυτά θαμπά, ρωμαντικά, χωρίς τη θέρμη της ζωής. Μα το δημοτικιστικό ιδανικό το πρωτοκήρυξε και το καθόρισε τελειωτικά η αγάπη για το σύγχρονο λαό και για τις τύχες του. Ο πόνος κ' η λατρεία πούνοιωθε ένας μεγάλος ποιητής εθνικιστής [ο Διον. Σολωμός] *για τον αγωνιστή τον αδερφό του, δημιούργησε το ζήτημα, υψώνοντάς το σ' ένα θέμα ζωτικό για το έθνος μας. Αυτά τα εξήγησε πλατιά ο Αποστολάκης …*»[1012].

Ο Αλ. Δελμούζος σημειώνει για το έθνος και τα χαρακτηριστικά του: «*Ο άνθρωπος όμως δε ζη μόνος του, με τον εαυτό του, μα ζη πάντα και παντού ομαδική ζωή. Η μεγαλύτερη πραγματική και αξεδιάλυτη ομάδα σήμερα είναι η εθνική. Τα μέλη της έχουν πολλά ψυχικά στοιχεία τα ίδια μεταξύ τους, κι αυτά τους ορίζουν μια ξεχωριστή ψυχολογία και ιδιοσυγκρασία, την εθνική τους φυσιογνωμία. Με τα στοιχεία αυτά είναι ζυμωμένη όλη η ύπαρξη του ατόμου έτσι, που μονάχα μέσα στην εθνική του ομάδα μπορεί ν' αναπτύξη εντατικά, να ζήση ολόκληρο τον εαυτό του. Εδώ του ανοίγεται ο αληθινός δρόμος για το ιδανικό του εγώ*»[1013].

Ο υπογράφων ως Λ. Σ. μας εξηγεί πως ο G. Belot τον Γενάρη του 1927 στο «*Σύνδεσμο για την ηθική ανατροφή*» του Παρισιού, υποστηρίζει πως το προλεταριάτο «*σχεδόν στο σύνολό του κηδεμονεύεται και εμπνέεται μόνο από τα Μαρξικά δόγματα και που ταυτόχρονα επιδιώκει να ξεχωρίσει τον εαυτό του από το επίλοιπο μέρος του Έθνους, ή καλύτερα να κόψει κάθε αλληλεγγύη με το υπόλοιπο Έθνος*»[1014]. Διότι, εξηγεί παρακάτω ο Λ. Σ., στην ομιλία του αυτή ο G. Belot υποστήριξε πως «*από καιρό ο αντιπατριωτισμός αναγνωρίσθηκε σαν αναπόσπαστο μέρος και βοηθός κατά λογική συνέπεια του Μαρξισμού. Καθαρότατα διατυπώνεται στο μανιφέστο του 1847. Η αληθινή πατρίδα του προλεταριάτου, σύμφωνα με τη διδασκαλία τη Μαρξική, είναι η Τάξη, η οποία εκτείνεται πιο πέρα απ' τα σύνορα όχι μόνο γεωγραφικά, μα και γλωσσικά, και τα εθνικά, με μια λέξη μια τάξη που τίθεται έξω από τα ηθικά σύνορα τα δημιουργημένα από μια κοινή μακρότατη ζωή*»[1015].

Ο Δημ. Γληνός στην πρότασή του το 1927 έγραφε για την εθνική αγωγή και το έθνος: «*Ως προς το πρόβλημα της εθνικής αγωγής και τις κατηγορίες για αντεθνικότητα, που επίσης αντίκρυσε ο Όμιλος, θεωρεί χρέος του να διακηρύξει, ότι ως περιεχόμενο της έννοιας 'εθνική αγωγή' αναγνωρίζει μόνο το να στηρίζεται η παιδεία στα ζωντανά στοιχεία του πολιτισμού, που αποτελούν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του λαού μας, όπως αυτά κάθε φορά διαμορφώνονται κι επομένως δεν πρέπει να γίνεται εκμετάλλευση της έννοιας του εθνισμού, είτε και της εθνικής αγωγής, με*

[1012] Πολίτης Φ., «Το δεκαπενθήμερο: Η κριτική των βιβλίων», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 4, σ. 158.

[1013] Δελμούζος Αλ., «Γενικές αρχές», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 9, σ. 391.

[1014] Λ. Σ., «Ποια κοινωνική και ηθική ανατροφή δίνει η μαρξική θεωρία. Κατά τον G. Belot», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 11, σ. 545.

[1015] *Στο ίδιο*, σ. 550.

την καλλιέργεια σωβινισμού, ούτε με το να ταυτίζεται η έννοια του έθνους με τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης»[1016].

Ο Δημ. Γληνός το 1927, αμέσως μετά τη διάσπαση του Ε.Ο. έγραφε για το έθνος και την εθνική αυτοσυντήρηση, στη «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», πως «*η έννοια του 'συνόλου', που χρησιμεύει για σύνορο στην κοινωνική συνείδηση των ανθρώπων κάθε εποχής, αλλάζει κάθε φορά. Σ' άλλους καιρούς ήταν το γένος, η φατρία, η φυλή, το άστυ, το κράτος, η θρησκευτική ολότητα, ο μονάρχης. Το 'Έθνος' σαν οργανικό σύνολο, που μ' αυτό πρέπει να ταυτίζεται και το κράτος και η πολύ πλατειά κοινωνική συνείδηση για τους ανθρώπους, που ανήκουν σ' αυτό, είναι δημιούργημα των νεωτέρων χρόνων. Καμιά απόδειξη δεν υπάρχει, πως αυτή θα είναι η τελική μορφή του συνόλου. Ίσα ίσα υπάρχουν άπειρες αντικειμενικές ενδείξεις, πως η έννοια του συνόλου γίνεται (κιόλας πολύ πιο πλατειά, υπερεθνική, Πανευρώπη, Βαλκανική, Ομοσπονδία).*

Δε μπορεί λοιπόν να σταθή η απόλυτη αντίληψη, πως η καλλιέργεια της συνείδησης του εθνικού συνόλου, είναι κάτι αναπόσπαστα ενωμένο με την έννοια της αγωγής.

Αν μάλιστα η έννοια του εθνικού συνόλου χρησιμοποιέται από τη μια μεριά για να στηρίζονται αντιθέσεις, μίση, φυλετικές προκαταλήψεις, που γίνονται εμπόδιο στην ανάπτυξη των αντικειμενικών όρων, που τείνουν να ενώσουν τους ανθρώπους σε υπερεθνικές ενότητες και από την άλλη μεριά χρησιμοποιέται για νασκεπάζη τις εσωτερικές αντιθέσεις των συμφερόντων και να δικαιολογή την διατήρηση της κοινωνικής αδικίας και της εκμετάλλευσης, που υπάρχει, τότε η έννοια του εθνικού συνόλου γίνεται εμπόδιο στην ανάπτυξη του ανθρωπισμού και είναι ασυμβίβαστη με την ανθρωπιστική αγωγή. Δεν πρέπει να ξεχνάη κανένας πως με το πρόσχημα του 'συμφέροντος της ολότητας' μίλησαν όλες οι τυραννίες σε όλες τις εποχές. Και η σημερινή άρχουσα τάξη δεν κάνει εξαίρεση σ' αυτό. Γι' αυτό η έννοια του έθνους πρέπει να περιοριστή μέσα στην περιοχή της παιδείας σε ό, τι πραγματικά αποτελεί την ιδιοτυπία και την ενότητα του πολιτισμού ενός λαού.

Με την ίδια προσοχή πρέπει ν' αντικρίσωμε και την έννοια της 'εθνικής αυτοσυντήρησης' ή 'την αυτοσυντήρηση του εθνικού συνόλου'.

Γιατί κι εδώ η αοριστία του όρου μπορεί να χρησιμέψη για ν' αποσκεπάση την πιο μαύρη κοινωνική αντίδραση. Η αυτοσυντήρηση του συνόλου δεν είναι αξία απόλυτη, εξαρτιέται από την ποιότητα του συνόλου. Όσο το σύνολο είναι χωρισμένο σε ανταγωνιζόμενες κοινωνικές τάξεις, τότε, όπως βεβαιώνει όλη η ως τα σήμερα ιστορική εμπειρία, οι κοινωνικές τάξεις θα προτιμούν τη δική τους αυτοσυντήρηση από τη συντήρηση του συνόλου. Γι' αυτό η έννοια της αυτοσυντήρησης του συνόλου δε μπορεί να σταθή σαν κάτι αυτονόητο παρά μόνο σε μια κοινωνία, που δε θάχη κοινωνικές τάξεις.

[1016] Γληνός Δημ., «Μικρά χρονικά», π. *Αναγέννηση*, 1927 (Μάης-Ιούνης), τόμ. Α', φ. 9ο-10ο, σ. 569.

Αν λοιπόν υψώνη κανένας σήμερα την έννοια αυτή σαν κάτι απόλυτο, δεν κάνει τίποτα άλλο παρά να κρύβη κάτω απ' αυτήν την συντήρηση της κυρίαρχης τάξης και των συμφερόντων της. Δε μπορεί λοιπόν σήμερα να χρησιμέψη για απόλυτη αξία της παιδείας η έννοια αυτή. Αυτό όμως δε σημαίνει κήρυγμα θεληματικής υποταγής σ' έναν ξένο καταχτητή. Η σοσιαλιστική κίνηση, που ζητάει να μεγαλώση τη λευτεριά του λάου απέναντι στην εσωτερική σκλαβιά, όχι μόνο αποκρούει φυσικά κάθε μορφή εξωτερικής σκλαβιάς παρά και ζητάει με το να δυναμώνη την αλληλεγγύη των αδικημένων κοινωνικών τάξεων, να αύξηση τη λευτεριά σε όλους τους λαούς. Τις αντιλήψεις αυτές διατυπώσανε οι προοδευτικοί στην ακόλουθη αρχή:

'Ως προς το πρόβλημα της εθνικής αγωγής και τις κατηγορίες για αντεθνικότητα, που επίσης αντίκρισε ο Όμιλος, θεωρεί χρέος τον να διακηρύξη, πως για περιεχόμενο της εννοίας 'εθνική αγωγή' αναγνωρίζει μόνο το να στηρίζεται η παιδεία στα ζωντανά στοιχεία του πολιτισμού, που αποτελούν τα χαραχτηριστικά γνωρίσματα του λάου μας, όπως αυτά κάθε φορά διαμορφώνονται. Επομένως δεν πρέπει να γίνεται εκμετάλλευση της εννοίας του εθνισμού, είτε και της εθνικής αγωγής με την καλλιέργεια του σωβινισμού, ούτε να ταυτίζεται η έννοια του έθνους με τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης'»[1017].

Ο Αλ. Δελμούζος το 1947 στο έργο του «Παιδεία και κόμμα» αντικρούει όλες τις παραπάνω κατηγορίες του Δημ. Γληνού και αναφέρει για το έθνος ότι μέσα στον *Εκπαιδευτικό Όμιλο* «*ποτέ δεν είχεν έρθει στο νου κανενός από τους πρωτεργάτες του Ομίλου* (…) *ν' αμφισβητήση την πραγματικότητα του έθνους, την ενότητά του.* (…) *Όχι μόνο τα ομαδικά έργα του Ομίλου, αλλά και οι προσωπικές εργασίες των πρωτεργατών του από τέτοιο πνεύμα εμπνέονται. Το βλέπομε καθαρά και στην ιδρυτική εγκύκλιο του Ομίλου, και στο υπόμνημά του που είχε στείλει στα 1912 στο 'Κεντρικό Εκπαιδ. Συμβούλιο της Δημοτ. Εκπαιδεύσεως' για το 'πρόγραμμα δημοτικού σχολείου, ανωτέρου παρθεναγωγείου και διδασκαλείου κοριτσιών' όπως και στο πρόγραμμά του του 1914*»[1018]. Και παρακάτω, διατείνεται πως η πρότασή του το 1927, όπως μας εξηγεί ο ίδιος ο Αλ. Δελμούζος το 1947[1019], δεν ήταν σε κατεύθυνση τέτοια που να επιδιώκει «*να μισήσωμε ή να καταχτήσωμε τον κόσμο. Το αντίθετο μάλιστα και να συνεργαστούμε μαζί του φιλικά. Αλλά να γνωρίση και ν' αγαπήσει το παιδί τον τόπο του, το έθνος του ολόκληρο τον ελληνικό λαό, το σύνολό του, και να δουλέψη όταν μεγαλώση κι αυτό για την προκοπή του. Τί προκοπή να ιδή ο λαός αυτός, όταν του πάρουν άλλοι τον τόπο του και τον εξαφανίσουν ως βιολογική μονάδα; Έτσι απαραίτητος όρος για την προκοπή του είπαμε πως είναι πρώτα πρώτα η βιολογική αυτή μονάδα να*

[1017] Γληνός Δημ. κ.ά., «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», π. *Αναγέννηση*, 1927, τομ. Α', φ. 11ο-12ο, (Ιούλιος-Αύγουστος), σσ. 588, 588-589.

[1018] Δελμούζος Αλ., *Παιδεία και κόμμα*, *ό.π.,* σ. 41.
Πραγματικά αν κάποιος ερευνήσει στα έγγραφα που αναφέρεται ο Αλ. Δελμούζος θα συμφωνήσει μαζί του, ως προς το συμπέρασμα που βγάζει για το έθνος και την ενότητά του.

[1019] Να σχολιάσω την άποψη του Χ. Νούτσου για το θέμα.

ζη, και να ζη ανεξάρτητη σε δικό της τόπο, δηλαδή η αυτοσυντήρησή της, η εθνική αυτοσυντήρηση. Χωρίς αυτή την προϋπόθεση ούτε η μια και η άλλη κοινωνική τάξη -αν ζη εννοείται- μπορεί να προκόβη, ούτε και ο Όμιλος να χάνεται σε απέραντες συζητήσεις»[1020]. Έτσι ο Αλ. Δελμούζος συνεχίζει και λέει ότι δεν ήταν στην πρόθεσή του τότε να επιχειρηματολογήσει υπέρ του έθνους, γιατί εξυπακούονταν, πως το έθνος ήταν «*κάτι συγκεκριμένο, χεροπιαστό, που το έζησαν οι άνθρωποί της από πολύ παλιά χρόνια, το ζούμε σήμερα κι εμείς, και θα το ζήσουν τουλάχιστο και τα εγγόνια των παιδιών μας. Τι θα γίνη αργότερα ύστερα από αιώνες δεν το ξέρομε. Εκείνο που ξέραμε είναι ότι η χεροπιαστή αυτή πραγματικότητα πρέπει να μπορή να ζη, και να ζη ελεύθερη, ν' αυτοσυντηρήται όσον καιρό τουλάχιστο της έχει προσδιορίσει η επιστημονική ανάλυση της εννοίας της. Λυπούμε που πέφτω στην ειρωνία, αφού μάλιστα ξέρω πως η ίδια η Διακήρυξη δεν παράλειψε να τονίση ότι αν 'η έννοια της αυτοσυντήρησης του συνόλου δεν μπορεί να χρησιμέψη σήμερα για απόλυτη αξία της παιδείας … αυτό δε σημαίνει κήρυγμα θελληματικής υποταγής σ' έναν ξένο καταχτητή'. Το αντίθετο μάλιστα: 'Η σοσιαλιστική κίνηση … ζητάει ν' αυξήση τη λευτεριά σ' όλους τους λαούς'. Και η πίστη αυτή για την ανάγκη της εθνικής αυτοσυντήρησης τονίστηκε ακόμα πιο πολύ στην προφορική ανάπτυξη που έγινε στην γενική συνέλευση.*[1021] *Αλλά τότε για ποιο λόγο να ειπωθούν όσα ειπώθηκαν στον 'επιστημονικό έλεγχο', λόγια δηλαδή που δεν αμφισβητούσαν μόνο, αλλά και αντιμάχονταν τη βιολογική αυτή ανάγκη ενός λαού, αφού την ανάγκη αυτή την πίστευαν ειλικρινά όλοι οι σοσιαλιστές του Ομίλου και ο κύριος εκπρόσωπός των, γιατί επιμένανε να μην μπη στην πρότασή τους και το αίτημα γι' αυτή, παρά περιόριζαν το νόημα της εθνικής αγωγής μόνο στην καλλιέργεια των ζωντανών στοιχείων του πολιτισμού μας; Το είπα παραπάνω πως η επιστήμη είχε μπλεχτή μέσα στα δίχτυα της πολιτικής, που απαιτούσε όλοι να ικανοποιηθούν, ακόμα και οι κομμουνιστές*»[1022].

6.2.3.1.2 Εθνικισμός-Ιμπεριαλισμός

Ο Αλ. Δελμούζος περιγράφει στις «Γενικές αρχές» του στο περιοδικό *Ελληνικά Γράμματα*, ότι ο εθνισμός πρέπει να στηριχθεί πάνω στην ηθική, δηλαδή σε ηθικές αξίες όπως «*η αγάπη, η ελευθερία και η δικαιοσύνη. Σε τέτοια βάση πρέπει και μπορεί να θεμελιωθή στερεά η αυθυπαρξία και η προκοπή κάθε ομάδας, και όχι στην εθνική ξυπασιά, στο μίσος, στην εκδίκηση και την περιφρόνηση των άλλων*»[1023], δηλαδή σ' έναν σκληρό και ανήθικο εθνικισμό.

[1020] Δελμούζος Αλ., *Παιδεία και κόμμα*, *ό.π.,* σ. 61.

[1021] Στο σημείο αυτό υπάρχει υποσημείωση του Αλ. Δελμούζου, ο οποίος γράφει τι ανέφερε ο Δημ. Γληνός στον πρώτο λόγο του στις συνελεύσεις του 1927: «*'Μα η έννοια της αυτοσυντηρησίας; Μα είπε κανείς πως θ' αφήσω τους άλλους να με υποτάξουν' Πραχτικά γεν. συνέλ. Από τον πρώτο λόγο Δημ. Γληνού*», *Στο ίδιο,* σσ. 64-65.

[1022] *Στο ίδιο*, σσ. 64-65.

[1023] Δελμούζος Αλ., «Γενικές αρχές», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 9, σ. 394.

Ο Κ. Θ. Π(απαλεξάνδρου) σε σχολιασμό του για το βιβλίο του «*Παναγ. Κ. Κανελλοπούλου: Κοινωνιολογία των Ιμπεριαλιστικών φαινομένων*» στο περιοδικό *Ελληνικά Γράμματα*, σημειώνει την άποψη του συγγραφέα και τις δικές του αντιρρήσεις ως εξής: «*Ο κ. Π. Κ. Κ. αποφεύγει να δώσει ορισμό του ιμπεριαλισμού* (…) [όμως καταλαβαίνουμε τη γνώμη του γι' αυτόν] *απ' όσα λέει για τον τρόπο που γεννιέται. Δηλαδή: 'η εξαπλωτική τάσις λαού τινός, η συνιστώσα ιμπεριαλισμόν γνήσιον και επιτυχή, οφείλεται συνήθως ή εις την διείσδυσιν αίματος βαρβάρου και πρωτογόνου εις τους κόλπους κοινωνίας προηγμένης ή εις την εντός προηγμένης κοινωνίας χειραφέτησιν τάξεως τινός, κατακτώσης επαναστατικώς (ή και εξελικτικώς) κοινωνικήν υποκειμενικότητα, τουτέστι και εν πάση περιπτώσει εις την οπωσδήποτε σύμπτωσιν δύο στοιχείων: ενστικτικής ορμής και ιδεολογικής κατευθύνσεως'. Ο συγγραφέας παθαίνει εκείνο που καταλογίζει στους άλλους. Ξεκινά δηλαδή για την έρευνα ωπλισμένος με δυο πήχες –την ενστικτική ορμή και την ιδεολογική κατεύθυνση- κι' όσοι ιμπεριαλισμοί δεν τούρχονται στα μέτρα, τους αρνείται.* (…) *Άλλο λάθος αυτό να παραγνωρίζει τη σημασία του οικονομικού παράγοντα, πούναι η σπουδαιότερη και απαραίτητη προϋπόθεση για την εμφάνιση οιουδήποτε ιμπεριαλισμού, άσχετο αν κ' η οικονομική αυτή προϋπόθεση είναι γέννημα λόγων προγενέστερων, δημογραφικών, πολιτικών, θρησκευτικών κλπ., και χωρίς να λογαριάσουμε τη μέθοδο του ιστορικού υλισμού, που την αιτία όλων των ιστορικών κι' όποιων άλλων φαινομένων τη θέλει οικονομική. Οπωσδήποτε, χωρίς την οικονομική βάση ιμπεριαλισμός δεν νοείται· χωρίς αυτή η ενστικτική ορμή μένει δίχως συνέχεια, σπασμωδική, τυφλή ώθηση για κατάκτηση, η δε ιδεολογική κατεύθυνση εξατμίζεται σε λογοκοπία και πατριωτικά ή άλλα παραληρήματα. Ο ιμπεριαλισμός δεν αρχίζει παρά όταν σχηματιστεί σ' ένα Κράτος μια τάξη που θα δόσει συγκεκριμένη μορφή στην αόριστη ιδεολογική κατεύθυνση και θα πιάσει το τιμόνι της ενστικτικής ορμής, που αλλοιώτικα θα πελαγοδρομούσε ξυλάρμενη. Και για να συνεχίσω την παρομοίωση, τα οικονομικά συμφέροντα αυτής της τάξης είναι η αναγκαία σαβούρα του καραβιού που ασφαλίζει την ισορροπία και την ευστάθεια. Η τάξη αυτή αφού πάρει μέσα στο Κράτος την κυρίαρχη θέση, τραβά κατόπιν προς τα έξω και η πολιτική της η εσωτερική και εξωτερική τότε λέγεται ιμπεριαλισμός. Γκρέμισμα της τάξης αυτής φέρνει το σβύσιμο του ιμπεριαλισμού, όπως και το αντίστροφο: εξωτερική ήττα του ιμπεριαλισμού προκαλεί πτώση ή κλονισμό εσωτερικό της κυρίαρχης τάξης. Αν αυτή τη θέση έπαιρνε ο κ. Π. Κ. Κ θα καταλάβαινε πως ο σημερινός Παναμερικανισμός των Ηνωμένων Πολιτειών είναι η πρώτη φάση του Αμερικανικού ιμπεριαλισμού –η κυρίαρχη τάξη είναι απασχολημένη επί του παρόντος με την εσωτερική ενότητα- και δεν θα τον εχαρακτήριζε 'ψευδοϊμπεριαλιμόν'»*[1024].

[1024] Π(απαλεξάνδρου) Θ. Κ., «Το δεκαπενθήμερο. Κοινωνιολογικά ζητήματα. Παναγ. Κ. Κανελλοπούλου: Κοινωνιολογία των Ιμπεριαλιστικών φαινομένων», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927 (16 Δεκεμβρίου) -1928 (1 Ιανουαρίου), τόμ. Β', τχ. 1-2, σσ. 66-67.

Ο Δημ. Γληνός, στην πρότασή του στη συνέλευση του 1927 κατά την οποία διασπάστηκε ο *Εκπαιδευτικός Όμιλος*, τόνιζε πως «*δεν πρέπει να γίνεται εκμετάλλευση της έννοιας του εθνισμού, είτε και της εθνικής αγωγής, με την καλλιέργεια σωβινισμού, ούτε με το να ταυτίζεται η έννοια του έθνους με τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης*»[1025]. Έτσι, προφανώς πίστευε ο Δημ. Γληνός, θα αποφευχθεί ο κίνδυνος να καλλιεργηθεί ο σωβινισμός στους λαούς.

Και στην «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'» ο Δημ. Γληνός αναφέρεται στον εθνικισμό και αντικρούει την άποψη του Αλ. Δελμούζου περί εθνισμού ως εξής: «*Η τρίτη απαίτηση των συντηρητικών σχετικά με την 'εθνική αγωγή' είχε σκοπό ν' αποκρούση κάθε υπόνοια, ότι ο Εκπαιδευτικός Όμιλος και οι ιδέες του έχουν οποιαδήποτε σχέση με τον κομμουνισμό. Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος ιδρύθηκε από πολλούς εθνικιστές και σε μια εποχή, όπου η ελληνική άρχουσα τάξη έκαμε την ισχυρότατη εθνικιστική τάση της εποχής, να συμπέσουν απόλυτα τα όρια του έθνους και κράτους. Επιδοκίμαζε ακόμα ουσιαστικά και την πολιτική των 'ιστορικών δικαιωμάτων' και των 'ιστορικών ορίων του κράτους'. Ταυτόχρονα όμως μερικά μέλη του υποστήριζαν μια ανώτερη 'ανθρωπιστική' αντίληψη της πατρίδας. Δεν ήθελαν να καλλιεργή το σχολειό το τυφλό εθνικό μίσος.* (…) [Πάντως] *η γραμμή και της θεωρητικής και της πραχτικής δράσης του σωματείου δεν είχε βγη ως τώρα από το πλαίσιο του αστικού εθνισμού. Επικρατούσαν τα συντηρητικά στοιχεία*»[1026]. Και σ' άλλο σημείο της Διακήρυξης κατακρίνεται ο εθνικισμός και η ανάγκη «*να λείψη κάθε καλλιέργεια εθνικού φανατισμού και μίσους σε άλλους λαούς*»[1027].

6.2.3.1.3 Εθνισμός

Στην πρότασή του στη συνέλευση του Εκπαιδευτικού Ομίλου το 1927, ο Αλ. Δελμούζος ξεκαθάριζε και όριζε τον εθνισμό που έπρεπε να καλλιεργείται στο σχολειό, ως εξής: «*Με την εθνική αγωγή δεν εννοεί ο Εκπ. Όμιλος να καλλιεργηθούν καταχτητικά όνειρα ή να δοθεί αφορμή σε όποια κοινωνική τάξη για να εκμεταλλεύεται τις άλλες, ούτε και ν' αποκλειστούμε από το σύγχρονο πολιτισμό. Για τον Όμιλο εθνική αγωγή δε σημαίνει μόνο να καλλιεργήσωμε συστηματικά τα ζωντανά και γόνιμα στοιχεία του πολιτισμού μας. όσα δεν αντιμάχονται την ηθική, αλλά και να γνωρίσωμε τον εαυτό μας, να γνωρίσωμε τον τόπο μας και να τον αγαπήσωμε και να εργαστούμε για την προκοπή του συνόλου με ιδανικό σκοπό τον καθολικό ανθρωπισμό. Γι' αυτό βάση της είναι η εθνική αυτοσυντήρηση, ο σεβασμός στην αυθυπαρξία και των άλλων εθνικών ομάδων και η συνεργασία μαζί τους για τον ίδιο απώτερο σκοπό. Για την εθνική αυτοσυντήρηση είναι απαραίτητο απάνω από το συμφέρον, τη*

[1025] Μικρά χρονικά», π. *Αναγέννηση*, 1927 (Μάης-Ιούνης), τόμ. Α', φ. 9ο-10ο, σ. 569.

[1026] Γληνός Δημ. κ.ά., «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», π. *Αναγέννηση*, 1927 (Ιούλιος-Αύγουστος), τόμ. Α', φ. 11ο-12ο, σσ. 586-587.

[1027] *Στο ίδιο*, σ. 597.

συνείδηση και την αλληλεγγύη μιας κοινωνικής τάξης να υψώνεται πάντα το αίσθημα του εθνικού συνόλου»[1028].

Ο Φ. Πολίτης ασκώντας κριτική στο μυθιστόρημα «Δύο δρόμοι» του Κ. Παρορίτη εξηγεί γιατί είναι εθνικιστής (εννοεί εθνιστής σύμφωνα με τον ορισμό που ο Δελμούζος δίνει στην έννοια αυτή) και τι σημαίνει εθνισμός γι' αυτόν, και συγκεκριμένα σημειώνει: «*Είμαστε εθνικιστές, γιατί μας ενδιαφέρει ο Έλληνας, σαν άνθρωπος, και βλέπουμε πως ο ανυψωμός του θα γίνη μέσα στο πλαίσιο που αυτός δημιούργησε, με πρώτη βάση τις αξίες που ο ίδιος έχει νιώσει, την παράδοση που αυτός ζωντάνεψε, την ενότητα που μονάχος του πρωτοείδε στη ζωή. Έτσι, για μας, ο αστός που στον παρά του βασίζεται και σ' αυτόν στεριώνει την ύπαρξή του, δεν είναι καθόλου εθνικιστής, κι ας παίζει όσο θέλει τον 'πατριώτη', γιατί τον ατομισμό του έχει για μοναχή θρησκεία του. Και τέτοιοι χυδαίοι τύποι δε μας χρειάζουνται.* (…) *Ο εθνισμός ζητά θυσία απόλυτη του ατομισμού, αγάπη του λαού κ' υποταγή στις ιερές αξίες που ο λαός δημιούργησε. 'Υποτάξου σ' αυτές, κι αν είσαι αρκετός, κυρίεψέ τες'. Όχι λ.χ. εσύ, ο αστός, να μη πιστεύεις σε τίποτα, μήτε σε Θεό, μήτε σε διάβολο, μήτε σε ιδεολογία καμιά, κι ως τόσο να θέλεις να πιστεύει σ' αυτά ο άλλος!*»[1029].

6.2.3.2 Κοινωνία-κοινωνικές τάξεις-διεθνικός ταξισμός

6.2.3.2.1 Οι κοινωνικές τάξεις

Στην πρότασή του στη συνέλευση του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* το 1927, ο Αλ. Δελμούζος αναφέρονταν στις κοινωνικές τάξεις, ως εξής: δεν πρέπει «*να δοθεί αφορμή σε όποια κοινωνική τάξη για να εκμεταλλεύεται τις άλλες*, (…) [όμως] *για την εθνική αυτοσυντήρηση είναι απαραίτητο απάνω από το συμφέρον, τη συνείδηση και την αλληλεγγύη μιας κοινωνικής τάξης να υψώνεται πάντα το αίσθημα του εθνικού συνόλου*»[1030].

Ο Φ. Πολίτης στο άρθρο του «Το δεκαπενθήμερο: Η κριτική των βιβλίων» του περιοδικού *Ελληνικά Γράμματα* ασκεί κριτική στις ιδέες του Ν. Γιαννιού, ως εξής: «*Ο κ. Γιαννιός βλέπει τάξες κοινωνικές! τους πλούσιους-τους αστούς, και τους φτωχούς-το λαό, τον όχλο. Χάσμα χωρίζει, κατά την ιδέα του, τα δυο στρατόπεδα, μ' όλο που η πιο απλή κοινωνική πείρα μπορούσε να του μάθαινε, πως ο φτωχός εδώ πλουταίνει τόσο γρήγορα, τόσο εύκολα κατρακυλά στη φτώχεια ο παραλής. Πιστεύει ακόμα ο Ρωμιός ο σοσιαλιστής, πως ο 'αστός' του τόπου μας μαζεύεται σαν το σκαντζόχοιρο μπροστά στο θέαμα του 'λαού' κι άλλον εχτρό πιο φοβερό δεν έχει. Μπορεί –δεν ξέρω- να βρίσκουνται πολλοί κ' εδώ σ' εμάς που να μισούν το λαό ή να τον σιχαίνουνται. Ίσως νάναι παλιοί κοτζαμπάσηδες, ή αστοί, ίσως και νιόπλουτοι-χτεσινός όχλος και προχτεσινή φτωχολογιά.*

[1028] Γληνός Δημ., «Μικρά χρονικά», π. *Αναγέννηση*, 1927 (Μάης-Ιούνης), τόμ. Α', φ. 9ο-10ο, σ. 568.

[1029] Π(ολίτης) Φ., «Το δεκαπενθήμερο: Κριτικά σημειώματα. Κ. Παρορίτη. 'Οι δυο δρόμοι'», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 5, σσ. 197-198.

[1030] Γληνός Δημ., «Μικρά χρονικά», π. *Αναγέννηση*, 1927 (Μάης-Ιούνης), τόμ. Α', φ. 9ο-10ο, σ. 568.

Τούτο μόνο ξαίρω: πως αυτοί 'εθνικιστές' δεν είναι. Όποιος αγαπά το έθνος του, αγαπά τον ελληνικό λαό στη συνολική, στη γενική του την έννοια-το λαό σαν ιδέα»[1031].

Ο Ν.Π. Αποστολόπουλος στο «Το πολιτικό δεκαπενθήμερο» του στο περιοδικό *Ελληνικά Γράμματα*, επαναδημοσιεύει την σχετική ανακοίνωση της 9ης Οκτωβρίου 1927 του νέου *Εκπαιδευτικού Ομίλου*, ο οποίος *Όμιλος* απαντά στον Υπουργό Παιδείας κ. Νικολούδη, στην οποία συναντούμε τα εξής: «*Ο 'Εκπαιδευτικός Όμιλος' σα σωματείο που υποστηρίζει ιδέες ριζικά προοδευτικές, θα είχε κάθε συμφέρον το σημερινό Κράτος να εξωθήση τα μέτρα του στην άκρα αντίδραση, στην βία και στην πνευματική τυραννία. Γιατί ξέρει πολύ καλά ότι η βία κάθε μορφής είναι το καλύτερο λίπασμα των ιδεών. Μολαταύτα θεωρεί χρέος του προς την Ελληνική κοινωνία να κάμη ύστατη έκκληση σε όλους εκείνους, που διευθύνουν τις τύχες της, να στραφούν οριστικά προς μια όσο το δυνατό ριζικώτερη και δημοκρατικώτερη αληθινά λαϊκή μεταρρύθμιση της Ελληνικής Παιδείας. Ο αντίθετος δρόμος που ακολουθούν σήμερα, όχι καν από αληθινά αγνά ελατήρια, θα έχη για μόνο αποτέλεσμα να μεγαλώση το χάσμα μεταξύ λαού και της άρχουσας τάξης, και να δώση στον κοινωνικό αγώνα πολύ οξύτερη και τραγικώτερη μορφή*»[1032].

Ο υπογράφων ως Λ. Σ. μας εξηγεί πως ο G. Belot τον Γενάρη του 1927 στο «Σύνδεσμο για την ηθική ανατροφή» του Παρισιού, υποστηρίζει πως το προλεταριάτο «*σχεδόν στο σύνολό του κηδεμονεύεται και εμπνέεται μόνο από τα Μαρξικά δόγματα και που ταυτόχρονα επιδιώκει να ξεχωρίσει τον εαυτό του από το επίλοιπο μέρος του Έθνους, ή καλύτερα να κόψει κάθε αλληλεγγύη με το υπόλοιπο Έθνος*»[1033]. Έτσι προετοιμάζεται η προλεταριακή τάξη για την επανάσταση, συγχρόνως όμως, ο μαρξισμός της δίνει μιαν ανατροφή που «*εμποδίζει την κανονική λειτουργία του καθεστότος, το οποίον θα επακολουθήσει*»[1034]. Με τον ερχομό του σοσιαλιστικού καθεστώτος υπάρχει το διπλό πρόβλημα να ξεπερασθούν αφενός «*οι συνήθειες που θάχουν οι άνθρωποι απ' το αστικό καθεστός*» και αφετέρου «*οι συνήθειες που ο σοσιαλισμός θάχει δώσει στους οπαδούς του για να μπορέσουν να το ανατρέψουν το αστικό καθεστός*»[1035]. Επίσης, διατείνεται ο G. Belot, ότι ο μαρξισμός βεβαιώνει πως «*υπάρχουν κοινωνικές τάξεις και μάλιστα που διακρίνονται ριζικά στον κόσμο της παραγωγής (τον μόνο κόσμο που ο ιστορικός υλισμός λαμβάνει υπόψη του), η τάξη των κεφαλαιούχων και η τάξη των εργατών* (…) *Η διάκριση των δύο τάξεων και η αντίθεσή τους οφείλουν ιστορικά όχι μόνο με τη μοιραία εξέλιξη να γίνουν μεγαλύτερες αλλά πρέπει την αντίθεση να την επιθυμούμε και στην πράξη οξύτερη. Και τούτο γιατί αν*

[1031] Πολίτης Φ., «Το δεκαπενθήμερο: Η κριτική των βιβλίων», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 4, σ. 158.

[1032] Αποστολόπουλος Π. Ν., «Το πολιτικό δεκαπενθήμερο», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 10, σ. 514.

[1033] Λ. Σ., «Ποια κοινωνική και ηθική ανατροφή δίνει η μαρξική θεωρία. Κατά τον G. Belot», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 11, σ. 545.

[1034] *Στο ίδιο*, σ. 545.

[1035] *Στο ίδιο*, σ. 547.

δεν γίνει αυτό η θεωρία θα αποδειχθεί σφαλερή, μα κ' επειδή χωρίς αυτό θα είναι αδύνατη η επανάσταση»[1036]. Δηλαδή όσο πιο άσχημα περνά ο προλετάριος τόσο θα γίνεται μεγαλύτερη η αντίθεση του με τον αστό και έτσι θα δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την επιτυχία της κοινωνικής επανάστασης. Ο G. Belot συμπεραίνει πως «*η εργατική τάξη διδάσκεται να ξεχωρίζει τον εαυτό της κι' επομένως να μην ενδιαφέρεται για το κοινωνικό σύνολο μέσα στο οποίον ζει*»[1037]. Έτσι καταλήγει ο Λ. Σ. αναλύοντας την ομιλία του G. Belot πως «*μοναχή της η ιδέα των τάξεων, έτσι εννοούμενη, τείνει ν' αφανίσει κάθε αίσθημα κοινωνικής αλληλεγγύης, ή ακριβέστερα εθνικής. Από καιρό ο αντιπατριωτισμός αναγνωρίσθηκε σαν αναπόσπαστο μέρος και βοηθός κατά λογική συνέπεια του Μαρξισμού. Καθαρότατα διατυπώνεται στο μανιφέστο του 1847. Η αληθινή πατρίδα του προλεταριάτου, σύμφωνα με τη διδασκαλία τη Μαρξική, είναι η Τάξη, η οποία εκτείνεται πιο πέρα απ' τα σύνορα όχι μόνο γεωγραφικά, μα και γλωσσικά, και τα εθνικά με μια λέξη μια τάξη που τίθεται έξω από τα ηθικά σύνορα τα δημιουργημένα από μια κοινή μακρότατη ζωή*»[1038].

Ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζει πως «*την επιπολαιότητα, την απειθάρχητη σκέψη και βούληση, την ανήθικη ευλυγισία, την έλλειψη αξιοπρέπειας, τον εγωισμό κ.ά. ελαττώματα που τα βρίσκομε άφθονα στη νεοελληνική κοινωνία γενικά, και πιο πολύ σε ωρισμένες κοινωνικές τάξεις*», μπορούν να θεραπευτούν «*μονάχα όταν τα ζήσωμε. Και το παιδί θα τα ζήση στη διδασκαλία, στην εργασία του σχολείου. Μα η αίθουσα της διδασκαλίας δε φτάνει. Χρειάζεται γι' αυτό πολύμερη, πλούσια και εντατική σχολική ζωή*»[1039].

Από την άλλη μεριά, ο Δημ. Γληνός στη «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'» υποστηρίζει ότι «*η αυτοσυντήρηση του συνόλου δεν είναι αξία απόλυτη, εξαρτιέται από την ποιότητα του συνόλου δεν είναι αξία απόλυτη, εξαρτιέται από την ποιότητα του συνόλου. Όσο το σύνολο είναι χωρισμένο σε ανταγωνιζόμενες κοινωνικές τάξεις, τότε, όπως βεβαιώνει όλη η ως σήμερα ιστορική εμπειρία, οι κοινωνικές τάξεις θα προτιμούν τη δική τους αυτοσυντήρηση από τη συντήρηση του συνόλου. Γι' αυτό η έννοια της αυτοσυντήρησης του συνόλου δε μπορεί να σταθή σαν κάτι αυτονόητο παρά μόνο σε μια κοινωνία, που θάχη κοινωνικές τάξεις. Αν λοιπόν υψώνη κανένας σήμερα την έννοια αυτή σαν κάτι απόλυτο, δεν κάνει τίποτα άλλο παρά να κρύβη κάτω απ' αυτήν την συντήρηση της κυρίαρχης τάξης και των συμφερόντων της. Δε μπορεί λοιπόν σήμερα να χρησιμέψη για απόλυτη αξία της παιδείας ή έννοια αυτή. Αυτό όμως δε σημαίνει κήρυγμα θελληματικής υποταγής σ' έναν ξένο καταχτητή. Η σοσιαλιστική κίνηση, που ζητάει να μεγαλώση τη λευτεριά του λαού απέναντι στην εσωτερική σκλαβιά, όχι μόνο αποκρούει φυσικά κάθε*

[1036] *Στο ίδιο*, σσ. 548-549.

[1037] *Στο ίδιο*, σ. 549.

[1038] *Στο ίδιο*, σ. 550.

[1039] Δελμούζος Αλ., «Γενικές αρχές. Μέθοδος και σχολική ζωή (ο δάσκαλος)», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 12, σ. 590.

μορφή εξωτερικής σκλαβιάς παρά και ζητάει με το να δυναμώνη την αλληλεγγύη των αδικημένων κοινωνικών τάξεων, να αυξήση τη λευτεριά σ' όλους τους λαούς»[1040].

Ο Δημ. Γληνός αναλύει, σε άλλο του άρθρο του, την διάρθρωση της κοινωνίας σε τάξεις, ως εξής: «*Η οικονομική σχέση, σαν βασικό ομαδοποιητικό ελατήριο, χώρισε τους ανθρώπους πολύ νωρίς σε κατηγορίες, που με όλες τις διάμεσες παραλαγές αναγνωρίζονται παντού, όπου έζησε ιστορικά πιστοποιημένη ανθρώπινη κοινωνία προπάντων σύνθετη, δηλαδή κοινωνία με καταμερισμό της εργασίας. Σε ανθρώπους που εκμεταλέβονται την παραγωγική εργασία των άλλων, και σε ανθρώπους που παθαίνουν την εκμετάλεψη. Αυτή η διαίρεση αποτελεί το γενετικό λόγο του ταξικού φαινόμενου. Οι άνθρωποι σε όλες τις κοινωνίες είναι χωρισμένοι σε τάξεις. Και εδώ πάλι πρέπει να γίνει μια διάκριση ανάμεσα στην αντικειμενική τάξη και στη συνείδηση της τάξης. Όπως σε όλα τα φαινόμενα, και τα φυσικά και τα κοινωνικά, η αντικειμενική ύπαρξη του φαινόμενου είναι χωριστή από τη συνείδηση του, έτσι και στο ταξικό. Οι άνθρωποι είναι διαιρεμένοι σε τάξεις, είτε το ξέρουν, είτε δεν το ξέρουν, είτε υπάρχει ταξική συνείδηση είτε δεν υπάρχει, είτε υπάρχει επιστήμη του ταξικού φαινόμενου είτε δεν υπάρχει*», αυτό βέβαια, η ύπαρξη του ταξικού φαινομένου, είναι πασιφανές ακόμα και στα παιδιά της τετάρτης δημοτικού, όμως πολλές φορές χρειάζεται να το επισημάνουμε πολλές φορές διότι «*είναι φυσικό στον άνθρωπο να αμφισβητεί και τα πιο ολοφάνερα πράματα, όταν το συνειδητό ή ασυνείδητο συμφέρο του κλείνει τα μάτια* (…) [Και καταλήγει πως] *και σήμερα το βασικό κοινωνικό φαινόμενο της ομαδικής ζωής είναι η παραγωγή και κατανομή των υλικών αγαθών. Αυτό είναι το βασικό ομαδοποιητικό ελατήριο. Και όλες, όλες ανεξαίρετα, οι σημερινές ανθρώπινες κοινωνίες της γης είναι δαιρεμένες σε κοινωνικές τάξεις με βασική διάκριση: εκμεταλεφτές-εκμεταλεβόμενοι* (…) *Τα κύρια οργανικά στοιχεία της πολιτικής, δηλαδή τα πολιτικά κόματα, είναι δημιουργήματα του ταξικού χωρισμού, αυτόν εκφράζουν, αυτού είναι όργανα. Το κόμα είναι το δυναμικό όργανο της κοινωνικής τάξης*»[1041].

Σε επόμενο άρθρο του ο Δημ. Γληνός εξετάζει την κοινωνική, την πολιτική και πνευματική κατάσταση της χώρας από την απελευθέρωση του 1921 ως το 1910. Ο Δημ. Γληνός ισχυρίζεται ότι την περίοδο αυτή η οικονομική σύνθεση της κοινωνίας αποτελούνταν από «*λιγοστή φεουδαρχία με οικονομική βάση (τσιφλικάδες). Πολυάριθμη φεουδαρχία με παρασιτικό χαραχτήρα (Καπετανέοι, πολιτικοί παράγοντες, δεσποτάδες, ανώτεροι κρατικοί υπάλληλοι, αξιωματικοί). Ολιγάριθμη αστική τάξη με οικονομική βάση (Συριανοί έμποροι, ναυτιλία). Πολυαριθμότη μικροαστική τάξη, (μικρογεωργοί, μικροβιοτέχνες, μικρέμποροι). Πολυάριθμο, μα κοινωνικά απόλυτα αδύνατο,*

[1040] Γληνός Δημ. κ.ά., «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», π. *Αναγέννηση*, 1927 (Ιούλιος-Αύγουστος), τόμ. Α', φ. 11ο-12ο, σσ. 588-589.

[1041] Γληνός Δημ., «Για να κατανοούμε την εποχή μας. Πολιτική ζωή και πολιτικά κόματα, Β'», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 7ο, σσ. 290-291.

προλεταριάτο (γεωργοπενέστες, αστοπενέστες)»[1042]. Στη συνέχεια, ο Δημ. Γληνός αναρωτιέται ρητορικά ποιο είναι «*το πνευματικό επίστρωμα που αποτελούσε το συμβολικό δυναμικό όπλο της κοινωνικής ταξιθέτησης*;» και δίνει την απάντηση: «*Τρία στοιχεία το απαρτίζανε. 1) Η αρχαία ελληνική παράδοση.* (…) *Σύμβολο της τάσης αυτής ήταν 'μίμηση των αρχαίων Ελλήνων'. 2) Η Βυζαντινή χριστιανοπολιτική παράδοση.* (…) *3) Επίδραση του αστικού Πολιτισμού και των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης. Μίμηση των ευρωπαίων αστών στην πολιτική οργάνωση και αντιγραφή πολλών θεσμών*»[1043]. Κατόπιν, ο Δημ. Γληνός διατείνεται πως επειδή η αστική τάξη, το προλεταριάτο και η μικροαστική τάξη ήταν είτε ολιγάριθμη η πρώτη είτε πολυάριθμες οι άλλες δυο, αλλά χωρίς ταξική συνείδηση, είχαν επικρατήσει στην ελληνική κοινωνία «*ο παρασιτικός φεουδαρχισμός, πολιτικά τζάκια, ανώτερη εκκλησιαστική ιεραρχία, πολιτικοί και στρατιωτικοί αξιωματούχοι και παρασιτικά 'ελευθέρια' επαγγέλματα (δικηγόροι, γιατροί, δικαστές, καθηγητές, δάσκαλοι, παπάδες)*», όλοι αυτοί είχαν κάθε συμφέρον να συντηρούν και να καλλιεργούν επίμονα την «*αρχαιοελληνική και χριστιανοβυζαντινή*» 'παράδοση' έως και το 1910[1044].

6.2.3.2.2 Αστική τάξη

Ο Κ. Μπαστιάς στο άρθρο του «Μαρξισμός -Φασισμός -Χριστιανισμός» στα *Ελληνικά Γράμματα*, διατυπώνει την άποψη πως ενώ η αστική τάξη κόπτεται υποτίθεται για τη θρησκεία, στην πράξη οι άνθρωποί της δεν τηρούν το λόγο του Χριστού και πως «*η αστική κοινωνία θα πολεμούσε αλύπητα το Χριστιανισμό αν δεχτούμε πως αυτός έβρισκε τον τρόπο να της επιβάλει την αλήθεια, να της ορίσει καθήκοντα*»[1045].

Ο Δημ. Γληνός στην πρότασή του στη συνέλευση του 1927, τόνιζε: «*Κάθε σημαντική κοινωνική μεταρρύθμιση, άρα και ή εκπαιδευτική, γίνεται με μέσο την πάλη των κοινωνικών τάξεων. Η Ελληνική αστική τάξη, όπως έδειξε η ως τώρα πείρα του Εκπαιδευτικού Ομίλου, καταπολεμεί άμεσα ή δεν επιδιώκει ειλικρινά μιαν ουσιαστική λαϊκή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Γι' αυτό ο Όμιλος βλέπει, ότι ή λαϊκή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση δε μπορεί να έχει κοινωνικό φορέα και πρόμαχο, παρά τις κοινωνικές εκείνες τάξεις, πού, σαν αδικημένες, συνειδητοποιούν καθαρά τα κοινωνικά προβλήματα και αγωνίζονται για την πραγματοποίηση κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, αναγκάζοντας έτσι και την άρχουσα τάξη να βελτιώνει τους θεσμούς της*»[1046].

[1042] Γληνός Δημ., «Για να κατανοούμε την εποχή μας. Πολιτική ζωή και πολιτικά κόματα, Γ'. Τα ελληνικά πολιτικά κόματα», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 9ο-10ο, σ. 386.

[1043] *Στο ίδιο*, σσ. 386-387.

[1044] *Στο ίδιο*, σ. 387.

[1045] Μπαστιάς Κ., «Μαρξισμός -Φασισμός -Χριστιανισμός», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1928, τόμ. Β', τχ. 10, σ. 363.

[1046] Γληνός Δημ., «Μικρά χρονικά», π. *Αναγέννηση*, 1927, τομ. Α', φ. 9ο-10ο (Μάης-Ιούνης), σ. 568.

Επίσης, σε άλλο σημείο της πρότασής του, ο Δημ. Γληνός καταλήγει πως δεν πρέπει «ν*α ταυτίζεται η έννοια του έθνους με τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης*»[1047].

Ο Αλ. Σβώλος στην δική του πρόταση στη συνέλευση του 1927 υποστηρίζει ότι ο *Ε. Ο.* «*στην προσπάθεια του αυτή θα στηριχτεί μόνιμα και κύρια στις λαϊκές τάξεις (εργατικές, αγροτικές, μικροαστικές) και γι' αυτό θα φροντίσει με τα κατάλληλα μέσα (βιβλία, ομιλίες, φυλλάδια, περιοδικά κ.ά.) να συνειδητοποιήσει στις τάξεις αυτές του Λαού την ανάγκη της εκπαιδευτικής αναμόρφωσης, σα μιάν από τις πιο ζωτικές ανάγκες των*»[1048].

Ο Θ. Βλιζιώτης από την πλευρά του υποστηρίζει πως «*0 Εκπαιδευτικός Όμιλος, γέννημα καθαρό της αστικής τάξης: ιδρύθηκε με τον προοδευτικό σκοπό, την απελευθέρωση της Παιδείας από τα φεουδαρχικά δεσμά και την πραγματοποίηση των εκπαιδευτικών ιδανικών, πού ήταν τότε πιο κοντά στις μάζες*», και στη συνέχεια όμως, συμπληρώνει, «*η αστική τάξη γίνηκε αντιδραστική συμμάχησε με τα φεουδαρχικά στοιχεία και παίρνει πίσω τις λίγες μεταρρυθμίσεις. Καινούργια κοινωνική τάξη, το προλεταριάτο, ανεβαίνει στη κοινωνική σκηνή σαν φορέας και ενσαρκωτής κάθε προοδευτικού ιδανικού*»[1049].

Ο Δημ. Γληνός στη «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'» ισχυρίζεται ότι η άρχουσα τάξη «*γίνεται ολοένα συντηρητικώτερη και σήμερα όλα τα κόμματά της, δίχως καμιά σχεδόν ουσιαστική διαφορά, ταυτίζονται και συνεργάζονται. Από την άλλη μεριά με τη συνειδητοποίηση των προβλημάτων στην εργατική τάξη και με το σχετικό ξύπνημα των δασκάλων οι απαιτήσεις για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση γίνονται όσο πάει και ουσιαστικώτερες*»[1050]. Και πιο κάτω σημειώνει: «*Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος ιδρύθηκε από πολλούς εθνικιστές και σε μια εποχή, όπου η ελληνική άρχουσα τάξη έκαμε την ισχυρότατη εθνικιστική προσπάθειά της*»[1051].

Παρακάτω η Διακήρυξη σημειώνει την αλήθεια, πως δηλαδή «*η μεταρρυθμιστική κίνηση, που αντιπροσώπευε τις ιδέες της νέας αστικής τάξης, δεν πρόφτασε να φέρη μέσα στην παιδεία τις δικές της ιδέες.* (…) [Οι λίγες καλές προσπάθειες της] *δεν πρόφτασαν καν να πάρουν καθαρή μορφή στη συνείδηση των φωτισμένων της αστικής τάξης και αυτή έγινε κιόλας δύσπιστη σ' αυτά, έχασε κάθε πεποίθηση στις ' νέες ιδέες', γιατί έγινε συντηρητική και καχύποπτη και αναγκάζει τους πνευματικούς της αντιπροσώπους να στραφούν πίσω.* (…) [Έτσι] δ*ιστακτική, αναποφάσιστη, πισωδρομική η άρχουσα σήμερα τάξη αφήνει να ξεπέση οριστικά όλος ο εκπαιδευτικός της οργανισμός σε μια συμφεροντολογική βιομηχανία προσοντούχων αγραμμάτων*»[1052].

[1047] *Στο ίδιο*, σ. 569.

[1048] *Στο ίδιο*, σ. 569.

[1049] *Στο ίδιο*, σσ. 569-570.

[1050] Γληνός Δημ. κ.ά., «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», π. *Αναγέννηση*, 1927, τομ. Α', φ. 11ο-12ο (Ιούλιος-Αύγουστος), σ. 580.

[1051] *Στο ίδιο*, σ. 586.

[1052] *Στο ίδιο*, σ. 593.

Και καταλήγει η Διακήρυξη και ο Δημ. Γληνός πως «*η σημερινή κοινωνία είναι αναμφισβήτητα ταξικά οργανωμένη και την κυριαρχία έχει η αστική τάξη.* (…) *Τίποτα δε μπορεί να γίνη ενάντια στα συμφέροντά της άρχουσας τάξης. Κάθε τι, που θα γίνη για το συμφέρο άλλων κοινωνικών τάξεων, θα προέλθη από δυναμική επιβολή.* (…) [Η οποία δυναμική επιβολή μπορεί να προέλθει μόνο από τους εργάτες και τους αγρότες, οι οποίοι] *μαζί με τους μικροαστούς που είναι το ίδιο αδικημένοι,* [και μόνο] *όσο συνειδητοποιούν τα προβλήματα τους και αγωνίζονται για την εξύψωση τους.* (…) *Η αστική τάξη μόνο όσο αναγκάζεται απ' αυτούς, θα δίνη στους θεσμούς του κράτους λαϊκώτερο χαραχτήρα*»[1053].

Ο Δημ. Γληνός σε άλλο άρθρο του υποστηρίζει ότι δεν είναι σωστό να λέμε ότι υπάρχει Κοινή Γνώμη που διαμορφώνει τις επιλογές της κοινωνίας αλλά αυτό που υπάρχει είναι «*η γνώμη των μερίδων, των κομμάτων, των ομάδων που στα γενικά ζητήματα ανάγονται όλες 'κατ' έσχατον λόγον', σε γνώμη ή συμφέροντα κοινωνικών τάξεων*»[1054].

Σε ένα ακόμα άρθρο του ο Δημ. Γληνός σχολιάζει ένα χρονογράφημα, στην εφημερίδα *Ελληνικός Ταχυδρόμος*, ενός «*αντιδραστικού*» με την υπογραφή «*Ακρογιαλίτης*». Από τα γραπτά του «*Ακρογιαλίτη*» ο Δημ. Γληνός συμπεραίνει ότι «*δίνει μια κλασική διατύπωση της σημερινής ψυχολογίας του αστού* (…) [και πως] *όλες οι αξίες που γι' αυτές φαίνονται να μάχονται, ξεγυμνώθηκαν από το εσωτερικό τους περιεχόμενο, έγιναν απλά μέσα για να διατηρηθεί η οικονομικήν και πολιτική τους κυριαρχία. Το λένε οι ίδιοι με κλασική αναισχυντία. 'Προκειμένου περί λεφτών κάθε ιδεολογία πηγαίνει περίπατο'. Άρα από τις πέντε αξίες* [δηλαδή θρησκεία, οικογένεια, πατρίδα, ιδιοκτησία και γλώσσα], *που αποτελούν το ιδεολογικό τους πρόχωμα, η μόνη πραγματική και ουσιαστική είναι η 'ιδιοχτησία'*»[1055].

Ο Δημ. Γληνός με το ψευδ. Δ. Αλεξάνδρου, σε άλλο άρθρο του στο περιοδικό *Σχολική Πράξη*, υποστηρίζει πως ενώ τα προηγούμενα χρόνια η αστική τάξη έφερνε ένα προοδευτικό αέρα στην κοινωνία, τώρα «*από το 1900 περίπου, όπου το νέο επαναστατικό κίνημα του προλεταριάτου πήρε σόλες τις πολιτισμένες χώρες δύναμη και ορμή, η θέση της αστικής τάξης άλαξε πάλι. Έγινε αμυντική, συντηρητική, αντιδραστική*»[1056].

Ο Κ. Α. Μήτρου απαντά στους προηγούμενους ισχυρισμούς του Δημ. Γληνού, ως εξής: «*Και η αντίδραση της αστικής τάξης, η συντηρητικότητά της; Μα που τη βλέπετε αυτή την αντίδραση; Σα να είναι, μου φαίνεται ο μπαμπούλας στα χέρια των σοσιαλιστών. Βέβαια η αστική τάξη αμύνεται*

[1053] *Στο ίδιο*, σσ. 595-596.

[1054] Γληνός Δημ., «Για να κατανοούμε την εποχή μας. –Τύπος, Παιδεία, Κλήρος», π. *Αναγέννηση*, 1928, τομ. Β', τχ. 3ο, σ. 98.

[1055] Γληνός Δημ., «Για να κατανοούμε την εποχή μας. Θρησκεία, οικογένεια, πατρίς, ιδιοκτησία, γλώσσα», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 4ο, σσ. 145-146.

[1056] Γληνός Δημ., (ψευδ.: Δ. Αλεξάνδρου), «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, 1928, τομ. Β', τχ. 6ο, σ. 125.

ενάντια στη συθέμελη ανατροπή του κομουνισμού και παίρνει τα μέτρα της. Αυτό όμως είναι άμυνα και όχι αντίδραση»[1057].

Στο κεντρικό άρθρο του 8ου τεύχους της *Αναγέννησης* το 1928, ο Δημ. Γληνός θέλοντας να στοιχειοθετήσει περισσότερο τη συντηρητική στροφή της αστικής τάξης, σημειώνει πως αυτή η τάξη δεν στρέφεται μόνον κατά του «*κακουργούντος κομουνισμού*» αλλά ενάντια σ' όλες «*τις εργαζόμενες ελληνικές τάξεις, εργάτες της πόλης και της γης, μικροεπαγγελματίες, υπάλληλους δημόσιους και ιδιωτικούς*» και αναρωτιέται ποιος θα προασπίσει όλους αυτούς «*'κατά του κακουργούντος καπιταλισμού;'*»[1058].

6.2.3.2.3 Προλεταριακή τάξη

Ο Θ. Βλιζιώτης στην πρότασή του το 1927 ξεδιπλώνοντας το μαρξιστικό σκεπτικό του σημειώνει: «*Το κοινωνικοοικονομικό ξετύλιγμα άλλαξε ολότελα τις σχέσεις των κοινωνικών δυνάμεων, η αστική τάξη γίνηκε αντιδραστική συμμάχησε με τα φεουδαρχικά στοιχεία και παίρνει πίσω τις λίγες μεταρρυθμίσεις. Καινούργια κοινωνική τάξη, το προλεταριάτο, ανεβαίνει στη κοινωνική σκηνή σαν φορέας και ενσαρκωτής κάθε προοδευτικού ιδανικού*»[1059].

Και ο Δημ. Γληνός αργότερα, στη «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», υποστηρίζει περίπου το ίδιο με τον Θ. Βλιζιώτη, ότι δηλαδή «*με τη συνειδητοποίηση των προβλημάτων στην εργατική τάξη (…) οι απαιτήσεις για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση γίνονται όσο πάει ουσιαστικώτερες*»[1060].

Και πιο κάτω η Διακήρυξη και ο Δημ. Γληνός κάνουν τη διαπίστωση πως «*οι εργάτες και οι αγρότες. Αυτοί λοιπόν μαζί με τους μικροαστούς, που είναι το ίδιο αδικημένοι, όσο συνειδητοποιούν τα προβλήματα τους και αγωνίζονται για την εξύψωσή τους, μπορούν και πρέπει να είναι οι απαιτητές για μια λαϊκή μεταρρύθμιση*»[1061].

6.2.3.2.4 Πάλη κοινωνικών τάξεων

Ο Δημ. Γληνός, στην πρότασή του το 1927, αναφέρεται στην πάλη των τάξεων, ως εξής: «*Κάθε σημαντική κοινωνική μεταρρύθμιση, άρα και ή εκπαιδευτική, γίνεται με μέσο την πάλη των κοινωνικών τάξεων. Η Ελληνική αστική τάξη, όπως έδειξε η ως τώρα πείρα του Εκπαιδευτικού Ομίλου, καταπολεμεί άμεσα ή δεν επιδιώκει ειλικρινά μιαν ουσιαστική λαϊκή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Γι' αυτό ο Όμιλος βλέπει, ότι η λαϊκή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση δε μπορεί να έχει κοινωνικό φορέα και*

[1057] Μήτρου Α. Κ., (ψευδ.: Δημ. Γληνού ή Κ. Σωτηρίου), «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, *ό.π.*, σ. 157.

[1058] Γληνός Δημ., «Για να κατανοούμε την εποχή μας. Χαίρε, ω χαίρε, ελευθερία», π. *Αναγέννηση*, 1928, τομ. Β', τχ. 8ο, σ. 340.

[1059] Γληνός Δημ., «Μικρά χρονικά», π. *Αναγέννηση*, 1927, τομ. Α', φ. 9ο-10ο (Μάης-Ιούνης), σ. 570.

[1060] Γληνός Δημ. κ.ά., «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», π. *Αναγέννηση*, 1927, τομ. Α', φ. 11ο-12ο (Ιούλιος-Αύγουστος), σ. 580.

[1061] *Στο ίδιο*, σ. 596.

πρόμαχο, παρά τις κοινωνικές εκείνες τάξεις, που, σαν αδικημένες, συνειδητοποιούν καθαρά τα κοινωνικά προβλήματα και αγωνίζονται για την πραγματοποίηση κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, αναγκάζοντας έτσι και την άρχουσα τάξη να βελτιώνει τους θεσμούς της»[1062].

Και ο Θ. Βλιζιώτης στη δήλωσή του στη συνέλευση του *Ε.Ο.* το 1927 σημειώνει: «*1) 0 Εκπαιδευτικός Όμιλος, γέννημα καθαρό της αστικής τάξης: ιδρύθηκε με τον προοδευτικό σκοπό, την απελευθέρωση της Παιδείας από τα φεουδαρχικά δεσμά και την πραγματοποίηση των εκπαιδευτικών ιδανικών, πού ήταν τότε πιο κοντά στις μάζες.*

2) Σαν οργανισμός πού ζει και δρα μέσα σε ταξική κοινωνία, ούτε έμεινε ούτε μπορεί να μείνει έξω από την ταξική πάλη»[1063].

6.2.3.2.5 Κοινωνικό πρόβλημα

Ο Δημ. Γληνός, με το ψευδ. Δ. Αλεξάνδρου, υποστηρίζει πως οι συντηρητικοί δημοτικιστές παραβλέπουν «*τις καθαυτό κοινωνικές αξίες, τη δικαιοσύνη, την ελευτερία, την ηθική αλληλεγγύη των ανθρώπων, την αδελφοσύνη όλων των ανθρώπων, την ισότητα, την υποχρέωση της δημιουργικής εργασίας, και την συνεργασία στην εξύψωση της ανθρώπινης αξίας*», διότι αν έμπαιναν στην προσπάθεια να πραγματώσουν και μια «*μονάχα απ' αυτές τις αξίες, θα έβλεπαν ολόκληρο το κοινωνικό πρόβλημα υψωμένο μπροστά τους. Γιατί τότε θάβλεπαν το τρομερό χάσμα, που χωρίζει την αληθινή κατάσταση των σημερινών κοινωνιών από κάθε ένα από τα ιδανικά αυτά μας προβάλλουν οι κοινωνικές αρετές*»[1064], έτσι θα καταλάβαιναν εύκολα την ανάγκη του κοινωνικού αγώνα.

6.2.3.2.6 Διεθνικός ταξισμός

Ο Δημ. Γληνός Στη Διακήρυξη του νέου *Εκπαιδευτικού Ομίλου* σημειώνει: «*Όσο το σύνολο είναι χωρισμένο σε ανταγωνιζόμενες κοινωνικές τάξεις, τότε, όπως βεβαιώνει όλη η ως σήμερα εμπειρία, οι κοινωνικές τάξεις θα προτιμούν τη δική τους συντήρηση από τη συντήρηση του συνόλου. Γι' αυτό η έννοια της αυτοσυντήρησης του συνόλου δε μπορεί να σταθή σαν κάτι αυτονόητο παρά μόνο σε μια κοινωνία, που δε θάχη κοινωνικές τάξεις.* (…) [Όμως η σοσιαλιστική κίνηση ζητάει] *με το να δυναμώνη την αλληλεγγύη των αδικημένων κοινωνικών τάξεων, να αυξήση τη λευτεριά σ' όλους τους λαούς*»[1065]. Εδώ ο Δημ. Γληνός εξηγεί πως είναι αδύνατο να υπάρξει αλληλεγγύη μεταξύ των κοινωνικών τάξεων μέσα σε ένα εθνικό σύνολο, παρά μόνο αν καταργηθούν αυτές. Όμως ο η διεθνής σοσιαλιστική κίνηση προσπαθεί να αναπτύξει τον διεθνικό ταξισμό, δηλαδή την αλληλεγγύη μεταξύ των

[1062] Γληνός Δημ., «Μικρά χρονικά», π. *Αναγέννηση*, 1927, τομ. Α', φ. 9ο-10ο (Μάης-Ιούνης), σ. 568.

[1063] *Στο ίδιο*, σ. 569.

[1064] Γληνός Δημ., (ψευδ.: Δ. Αλεξάνδρου), «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, 1928, τόμ. Β', τχ. 8ο, σ. 173.

[1065] Γληνός Δημ. κ.ά., «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», π. *Αναγέννηση*, 1927, τομ. Α', φ. 11ο-12ο, (Ιούλιος-Αύγουστος), σ. 589.

αδικημένων τάξεων όλου του κόσμου, ώστε «*να αυξήση τη λευτεριά σ' όλους τους λαούς*» και να πετύχει την κοινωνική δικαιοσύνη και την παιδεία για όλους. Ή όπως παρακάτω διατείνεται ο Δημ. Γληνός: «*Παιδεία λοιπόν αληθινά δημοκρατική με απόλυτη ισότητα και δικαιοσύνη και συμμετοχή όλων των πολιτών, αγοριών και κοριτσιών, στα πνευματικά αγαθά του πολιτισμού και με αντίστοιχη καλλιέργεια των ικανοτήτων των, δε μπορεί να υπάρξη παρά μόνο σε κοινωνία, που δε θα υπάρχουν κοινωνικές τάξεις και εκμετάλλευση. Το ιδανικό της σωστής παιδείας μόνο σε μια σοσιαλιστική παιδεία μπορεί να πραγματοποιηθή*»[1066].

6.2.3.3 Ανθρωπότητα-Ανθρωπισμός: καπιταλιστικός, προλεταριακός, ανθρωπιστικός διεθνισμός

6.2.3.3.1 Ανθρωπότητα

Γράφει ο Αλ. Δελμούζος σε κύριο άρθρο του περιοδικού *Ελληνικά Γράμματα*: «'*Το πανανθρώπινο ιδανικό' μας δε θα μας σπρώξη να ξεχάσωμε τόσο πολύ τις ρίζες που μας κράτησαν και μας κρατούν σ' αυτό το χώμα, ώστε να κάνωμε τεράστια πηδήματα από το σήμερα σ' ένα μέλλον άγνωστο, και να εξαερώνωμε σε λέξεις έννοιες ζωής όπως είναι 'το εθνικό σύνολο και η αυτοσυντήρησή του*'»[1067].

Και πιο κάτω ο Αλ. Δελμούζος ξεκαθαρίζει την άποψή του για την ανθρωπότητα και σημειώνει: «*Η ανθρωπότητα δεν είναι τίποτ' άλλο παρά το σύνολο από τις διάφορες εθνικές ομάδες, και μονάχα στους εθνικούς πολιτισμούς μπορεί να πάρουν σάρκα οι πιο ψηλές ανθρωπιστικές αξίες*»[1068].

6.2.3.3.2 Ανθρωπισμός

Και ο Δημ. Γληνός και ο Αλ. Δελμούζος πιστεύουν στον ανθρωπισμό, αλλά ο καθένας τον βλέπει διαφορετικά. Ο Δημ. Γληνός στην πρότασή του το 1927 σημειώνει: «*να εργαστούμε για την προκοπή του συνόλου με ιδανικό σκοπό τον καθολικό ανθρωπισμό*»[1069]. Στη Διακήρυξη πάλι ο ίδιος τονίζει: «*Η κοινωνικότητα, που ολοένα αυξαίνει μέσα στον πολιτισμό επιβάλλει στην παιδεία να καλλιεργή συστηματικά το πνεύμα της ομαδικής εργασίας, της ευθύνης, της κοινωνικής αλληλεγγύης, του καθολικού ανθρωπισμού*»[1070].

Και ο Αλ. Δελμούζος την ίδια περίοδο σημειώνει: «*Πόσο πιο βαθιά και πιο γόνιμα η ιδέα π.χ. του εθνισμού θεμελιώνεται στο είναι μας, στη ζωή μας και πόσο φυσικά αβίαστα η εθνική συνεχίζοντας στην ατομική*

[1066] *Στο ίδιο*, σ. 596.

[1067] Δ(ελμούζος) Π. Α., «Ιδανικό και ξελόγιασμα», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τομ. Α', τχ. 9, σ. 391.

[1068] *Στο ίδιο*, σ. 392.

[1069] Γληνός Δημ., «Μικρά χρονικά», π. *Αναγέννηση*, 1927, τομ. Α', φ. 9ο-10ο (Μάης-Ιούνης), σ. 568.

[1070] Γληνός Δημ. κ.ά., «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», π. *Αναγέννηση*, 1927, τομ. Α', φ. 11ο-12ο, (Ιούλιος-Αύγουστος), σ. 596.

μόρφωση απλώνεται στον καθολικό ανθρωπισμό»[1071]. Αλλά και αλλού ο Αλ. Δελμούζος επαναλαμβάνει: «*από τα γόνιμα στοιχεία του πολιτισμού του το κάθε έθνος καλλιεργή εντατικά όσα δε μάχονται την ηθική.* (…) *Τέτοια προσπάθεια κάνει καλύτερη γενικά την ανθρώπινη ζωή και τον πολιτισμό της, υψώνει ολόκληρη την ανθρωπότητα προς τον καθολικό ανθρωπισμό.*(…) *Μονάχα στους εθνικούς πολιτισμούς μπορεί να πάρουν σάρκα οι πιο υψηλές ανθρωπιστικές αξίες. Έτσι σήμερα για τον καθολικό ανθρωπισμό ένας μονάχα δρόμος ανοίγεται: ελεύθερο το κάθε έθνος να καλλιεργή τη δική του φυσιογνωμία για τον ιδανικό της τύπο*». Οι «*απόλυτες ηθικές αξίες που ορίζουν το σκοπό της αγωγής, τον αληθινό ανθρωπισμό*», είναι υπαρκτές και αιώνιες και πράγματι καθορίζουν τον ανθρωπισμό[1072]. Και παρακάτω στο ίδιο μοτίβο γράφει: «*Η εθνική μόρφωση δε θα μάχεται την ατομική, μα θα τη συνεχίζη, και το άτομο θα αισθάνεται και τις άλλες ομάδες σα συναγωνιστές και συνεργάτες για τον ίδιο απόμακρο σκοπό που έχει και η δική του, τον καθολικό δηλαδή ανθρωπισμό*»[1073].

Και ο Αλ. Σβώλος, στην πρότασή του το 1927, αναφέρεται στον καθολικό ανθρωπισμό, ως εξής: «*Η αγωγή πρέπει να είναι δημοκρατική, εθνική και ανθρωπιστική. Στηριγμένη στα ζωντανά και εξελίξιμα εθνικά στοιχεία πρέπει να καλλιεργεί την αγάπη προς την εσωτερική και την εξωτερική ελευθερία του Λαού, και να προάγει την αλληλεγγύη των λαών και τη συνεργασία τους για τον πολιτισμό, για την ειρήνη και για την επικράτηση του ανώτατου ιδανικού της παιδείας, του καθολικού ανθρωπισμού*»[1074].

Ο Δημ. Γληνός στο άρθρο του αυτό σχολιάζει ένα χρονογράφημα, στην εφημερίδα *Ελληνικός Ταχυδρόμος*, ενός «*αντιδραστικού*» με την υπογραφή «*Ακρογιαλίτης*». Ο Δημ. Γληνός υποστηρίζει, ανεξάρτητα με το «*ξεφτίλισμα*» που οι αστοί ιδεολόγοι κάνουν στις ιδέες (θρησκεία, οικογένεια, πατρίδα, ιδιοκτησία και γλώσσα), θα τις αναλύει για να κατανοούμε την εποχή μας και να δείχνεται πως «*ο ανθρωπισμός έχει κάνει πια οριστικό διαζύγιο με τους ιδεολόγους (;;!!) που στοχάζονται όπως ο 'Ακρογιαλίτης' και όλοι οι όμοιοι του*» [1075].

Σε άλλο του άρθρο, ο Δημ. Γληνός καταλήγει: «*Αιστάνομαι βαθύτατα, πως δε μπορώ να είμαι ανθρωπιστής, αν δεν είμαι σοσιαλιστής*», και αυτό διότι σαν σοσιαλιστής θέλω να πετύχω με κοινωνικούς αγώνες τις κοινωνικές αρετές της δικαιοσύνης, της ελευθερίας, της ισότητας, της ηθικής αλληλεγγύης και της αδελφοσύνης

[1071] Δελμούζος Αλ., «Λαχανιασμένη φευγάλα ή ο ελληνικός αρχοντοχωριατισμός», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τομ. Α', τχ. 2 (1η Ιουλίου), σ. 53.

[1072] Δελμούζος Αλ., «Γενικές αρχές», στο: π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τομ. Α', τχ. 9, σ. 392.

[1073] *Στο ίδιο*, σ. 394.

[1074] Γληνός Δημ., «Μικρά χρονικά», π. *Αναγέννηση*, 1927, τομ. Α', φ. 9ο-10ο (Μάης-Ιούνης), σ. 569.

[1075] Γληνός Δημ., «Για να κατανοούμε την εποχή μας. Θρησκεία, οικογένεια, πατρίς, ιδιοκτησία, γλώσσα», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 4ο, σσ. 145-146.

όλων των ανθρώπων, αρετές που είναι απαραίτητες για τον πραγματικό ανθρωπισμό[1076].

6.2.3.3.3 Διεθνιστικός ανθρωπισμός-Αταξική κοινωνία-προλεταριακός διεθνισμός

Ο Δημ. Γληνός, στην Διακήρυξη του νέου *Ε.Ο.*, σημειώνει: «*Παιδεία λοιπόν αληθινά δημοκρατική με απόλυτη ισότητα και δικαιοσύνη και συμμετοχή όλων των πολιτών, αγοριών και κοριτσιών, στα πνευματικά αγαθά του πολιτισμού και με αντίστοιχη καλλιέργεια των ικανοτήτων των, δε μπορεί να υπάρξη παρά μόνο σε κοινωνία, που δε θα υπάρχουν κοινωνικές τάξεις και εκμετάλλευση. Το ιδανικό της σωστής παιδείας μόνο σε μια σοσιαλιστική παιδεία μπορεί να πραγματοποιηθή*». Και στη συνέχεια, ο Δημ. Γληνός καταλήγει υποστηρίζοντας ότι για να επιτευχθούν τα προηγούμενα θα «*πρέπει να χτυπηθή το ίδιο ο ρωμαντικός ψευτοκλασικιμός και ο ρωμαντικός δημοτικισμός και ελληνοκεντρισμός. Η καλλιέργεια των στοιχείων του εθνικού πολιτισμού μας δεν πρέπει να γίνεται εμπόδιο για το ξάπλωμα και την αφομοίωση των στοιχείων του υπερεθνικού πολιτισμού. Το να εργαστούμε δημιουργικά και να ζήσουμε εντατικά μέσα στον πολιτισμένο κόσμο, επιδιώκοντας μίαν ενότητα ανθρώπινου πολιτισμού, πρέπει να νικάη την στάση του να υψώνουμε εμπόδια στην ενότητα αυτή ιδιότυπα εθνικά στοιχεία, που μόνο διακοσμητικό χαραχτήρα μπορεί να έχουν*»[1077].

Ο Αλ. Δελμούζος, στο άρθρο του αυτό, κατηγορεί τον Κ. Βάρναλη, και εμμέσως τους μαρξιστές και τον Δημ. Γληνό, ότι αυτός και ο «*συγχρονισμός*» του επιβάλλουν «*για να συγχρονιστούμε δε θα πάρουμε μόνο κατώτερα, αλλά και όλα τα ανώτερα στοιχεία του ευρωπαϊκού πολιτισμού είτε μας ταιριάζουν είτε όχι, είτε μπορούμε να τ' αφομοιώσουμε είτε όχι.* (…) *Για τον αρχοντοχωριατισμό συγχρονισμός θα είναι να χάσης τον εαυτό σου, απόλυτη συγχώνευση, που σ' αυτή θα φέρει η μίμηση*», η μίμηση του μαρξισμού και του διεθνισμού τον οποίον ευαγγελίζεται ο Κ. Βάρναλης. Για τον Αλ. Δελμούζο όμως θα πρέπει να συμβαίνει το εξής: «*αναγνώριση του είναι μας, θεμελίωμα σ' αυτό, καλλιέργεια και εξέλιξη των γόνιμων στοιχείων του ζωντανή αφομοίωση των ξένων, αληθινός συγχρονισμός*»[1078].

[1076] Γληνός Δημ., (ψευδ.: Δ. Αλεξάνδρου), «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, 1928, τομ. Β', τχ. 8ο, σ. 174.

[1077] Γληνός Δημ. κ.ά., «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», π. *Αναγέννηση*, 1927, τομ. Α', φ. 11ο-12ο, (Ιούλιος-Αύγουστος), σσ. 596-597.

[1078] Δελμούζος Αλ., «Λαχανιασμένη φευγάλα ή ο ελληνικός αρχοντοχωριατισμός», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τομ. Α', τχ. 2 (1η Ιουλίου), σ. 54.

6.2.4 Σε θεσμικό επίπεδο

6.2.4.1 Σε κρατικό επίπεδο

6.2.4.1.1 Ταξικό ή εθνικό κράτος

Ο Δημ. Γληνός σε άρθρο του στην *Αναγέννηση* σημειώνει: «*Το κόμα εκφράζει κατά πρώτο λόγο το οικονομικό συμφέρο της κοινωνικής τάξης, δηλαδή τον τρόπο που πρέπει να ρυθμίζονται και οι εσωτερικές και οι εξωτερικές οικονομικές σχέσεις, έτσι που η κοινωνική τάξη, που αντιπροσωπέβεται από το κόμα, να έχει ωφελιμότερη γι' αυτήν λειτουργία του οικονομικού φαινομένου. Και επειδή όποιος έχει τη δύναμη, το κράτος, αυτός κανονίζει και τις σχέσεις αυτές, κόμα θα πει ακατανίκητη και αδιάκοπη ορμή μιας κοινωνικής τάξης να πάρει και να διατηρεί την εξουσία στα χέρια της*» Το κάθε κόμμα «*έχει όχι μόνο οικονομική πολιτική, παρά και θρησκευτική, δικαιονομική, ηθική, επιστημονική, και καλλιτεχνική πολιτική*», όλες αυτές οι πολιτικές για να «*εντυπωθεί στις ψυχές των νέων ανθρώπων, κάθε κόμα έχει και δική του εκπαιδευτική πολιτική*»[1079]. Συμπερασματικά λοιπόν, από όσα γράφει ο Δημ. Γληνός, καταλαβαίνουμε πως το κόμμα που καταλαμβάνει την εξουσία, δηλαδή κατακτά το κράτος, έχει τη δύναμη να επιτελέσει όλες αυτές τις πολιτικές σε πλήρη εναρμόνιση με το συμφέρον της κοινωνικής τάξης που εκπροσωπεί.

Ο νέος *Εκπαιδευτικός Όμιλος* του Δημ. Γληνού στις 9 Οκτωβρίου του 1927 σε μια σχετική ανακοίνωσή του με αφορμή την εισηγητική έκθεση των νομοσχεδίων του Υπουργού Παιδείας κ. Νικολούδη, παρατηρεί σε ένα σημείο της τα εξής: Ο *Εκπαιδευτικός Όμιλος* θα είχε συμφέρον «*το σημερινό Κράτος να εξωθήση τα μέτρα του στην άκρα αντίδραση, στην βία και στην τυραννία*», ώστε οι «*ριζικά προοδευτικές*» ιδέες του να φουντώσουν πιο γρήγορα, όμως δεν το κάνει αυτό ως «*χρέος του προς την Ελληνική κοινωνία* (…) [για την] *όσο το δυνατό ριζικώτερη αληθινά λαϊκή μεταρρύθμιση της Ελληνικής Παιδείας*», όμως η πολιτική που ακολουθούν «*θα έχη για μόνο αποτέλεσμα να μεγαλώση το χάσμα μεταξύ του λαού και της άρχουσας τάξης*»[1080]. Δηλαδή συμπεραίνουμε αβίαστα πως γίνεται πλήρη ταύτιση της κάθε κρατικής πολιτικής με την άρχουσα τάξη και τα συμφέροντά της.

Ο Κ. Μπαστιάς σε άρθρο του στα *Ελληνικά Γράμματα* υποστηρίζει: «*Μιλούσανε για κρατικό σοσιαλισμό την εποχή ακριβώς που το Φιλελεύθερο κράτος συνειδητοποιούσε κάποιες αστικές πραγματικότητες. Γιατί αν η πιο στοιχειώδης εργατική πολιτική της κυβέρνησις των φιλελευθέρων ήταν κρατικός σοσιαλισμός τότες τι είναι η ιδέα της συγκέντρωσης όλων των υπηρεσιών ενός τόπου στα χέρια του κράτους που γίνεται έτσι ο μοναδικός ανάδοχος της μεγάλης βιομηχανίας, της συγκοινωνίας και του εμπορίου. Το να ψηφίσει ένα κράτος μερικά*

[1079] Γληνός Δημ., «Για να κατανοούμε την εποχή μας. Πολιτική ζωή και πολιτικά κόματα, Β'», π. *Αναγέννηση*, 1928, τομ. Β', τχ. 7ο, σ. 292.

[1080] Αποστολόπουλος Ν., «Το πολιτικό δεκαπενθήμερο», στο: π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τομ. Α', τχ. 10, σ. 514.

εργατικά νομοσχέδια και με το ν' αναγνωρίσει το δικαίωμα του 'συνέρχεσθαι και συνετερίζεσθαι' κάνει και δεν κάνει κρατικό σοσιαλισμό, όταν δεν αντικρύζει κατά τον τρόπο που είπαμε πάρα πάνω τη συγκέντρωση του πλούτου στο κράτος. Ο ορθόδοξος Μαρξισμός φτάνει στο σημείο να μη θεωρεί πως ο κρατικός σοσιαλισμός όπως τον νιώθουν οι οπαδοί του μπορεί να κάνει τίποτα σοβαρό. Το κράτος κατά τους μαρξιστές θα ενεργήσει ανάλογα με την προέλευσή του. Αν είναι όργανο του προλεταριάτου τότε θα δουλέψει ωφέλιμα για λογαριασμό του προλεταριάτου, αν όμως είναι όργανο της αστικής τάξης, τότε ο σοσιαλισμός του δεν μπορεί να ενδιαφέρει»[1081].

Ο Δημ. Γληνός στη Διακήρυξη του νέου *Εκπαιδευτικού Ομίλου* υποστηρίζει ότι ο δάσκαλος «*έχει το δικαίωμα, ν' ανακοινώνη σε άλλους τη γνώμη του και να συνεργάζεται μαζί τους για να αλλάξη την πραγματικότητα* (…) [όπως το έχει και] *κάθε άνθρωπος και κάθε μέλος της κοινωνίας.* (…) *Μπορεί βέβαια η βία της άρχουσας τάξης να πνίγη το δικαίωμα αυτό. Το κράτος όμως, που γίνεται όργανο αυτής της βίας, πως θα δικαιολογηθή; Αν, όπως λέει, αντιπροσωπεύη το σύνολο, τότε δεν έχει το δικαίωμα να καταπνίγη τη γνώμη της μειονότητας, που μπορεί με τον καιρό να γίνη και πλειονότητα. Αν ομολογήση, ότι είναι κράτος βίας, τότε θα του αντιταχτή δικαιωματικά μια άλλη οποιαδήποτε βία, μικρή ή μεγάλη*»[1082].

Ο Δημ. Γληνός σε σημείωση στα «Σχόλια» του π. *Αναγέννηση* γράφει, επί λέξει, τα εξής: «*το κράτος δεν είναι του λαού. Μια αισχρή ολιγαρχία, που δεν έχει το θάρος να κηρύξει τίμια τη βία της, κρατάει όλο το λαό με απατηλά προσχήματα σκλάβο της. Αυτή η ένοια, της 'αστικής δημοκρατίας' και των λαϊκών ελευθεριών*»[1083].

Στη συζήτηση για «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας» στη *Σχολική Πράξη* παίρνει μέρος και ο Β. Δεδούσης, ο οποίος υποστηρίζοντας την αντίθετη άποψη, δηλαδή περί του κράτους ισορροπιστή της κοινωνίας ή αλλιώς για ένα εθνικό κράτος, σημειώνει: «*Το πως η κρατική παιδεία είναι σκλάβα σε ορισμένη πολιτική, πως φροντίζει να μορφώνει μόνο υπηρέτες στο κράτος, χωρίς να τη νοιάζει για την επιστήμη και για την τέχνη, μου φαίνεται, πως είναι ολοφάνερο και στον πιο επιπόλαιο παρατηρητή.* (…) *Το κράτος έχει προορισμό να συντηρεί με πραχτικά μέσα και με όσο μπορεί λιγότερα έξοδα την κοινωνική ισοροπία και τάξη*»[1084].

Και συνεχίζει ο ίδιος: «*Όσο κι αν οι θεωρητικοί προσπαθούν να μας πείσουν, πως το κράτος είναι αυτός ο λαός, πως η θέληση του λαού φανερώνεται στις κρατικές ενέργειες και γι' αυτό ο λαός ανατρέφοντας τα*

[1081] Κ. Μπαστιάς Κ., «Μαρξισμός -Φασισμός -Χριστιανισμός», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1928, τομ. Β', τχ. 10 (1η Μαΐου), σ. 360.

[1082] Γληνός Δημ. κ.ά., «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», π. Αναγέννηση, 1927, τομ. Α', φ. 11ο-12ο, (Ιούλιος-Αύγουστος), σ. 590.

[1083] Γληνός Δημ., «Σχόλια: Τα νέα Αθεϊκά, κ.λ.π.», π. *Αναγέννηση*, 1928, τομ. Β', τχ. 9ο-10ο, σ. 470.

[1084] Δεδούσης Β., «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας: Κρατική παιδεία και λέφτερη παιδεία», π. *Σχολική Πράξη*, 1928, τομ. Β', τχ. 7ο, σ. 144.

παιδιά του έμεσα, δηλ. κρατικά, δεν αποξενώνεται από το ιερό και φυσικό του δικαίωμα της ανατροφής των παιδιών του, όμως στην πράξη γίνονται πολύ διαφορετικά τα πράματα. Στην πράξη το κράτος δεν είναι υπηρέτης του λαού, μόνο είναι διοικητής του και πολλές φορές τύρανος του. Η πικρή αλήθεια πηγαίνει από στόμα σε στόμα στις λαϊκές μάζες και κανείς δεν είναι, που να μην την έχει καταλάβει.

Και ειδικά στην παιδεία το κράτος δεν αναγνωρίζει καμιά λευτεριά. Δεν το νοιάζει το κράτος, αν οι πνευματικές δυνάμεις του λαού παίρνουν την πιο δυνατή και ωφέλιμη ανάπτυξη ή όχι. Δεν το νοιάζει το κράτος, αν πολλές ψέφτικες πνεματικές δυνάμεις και ηθικές αξίες λάμπουν και περνούν καλύτερα από το χρυσάφι, που στέκει ανεκμετάλεφτο στη φυσική του κατάσταση. Δεν το νιάζει το κράτος αν ο λαός τρέφεται με αλήθειες ή με ψέματα. (...) *Σκοπός του είναι να διοικεί το λαό και να πληρώνει τους υπαλλήλους,* [που έχει ανάγκη για να λειτουργήσει] (...) *γι' αυτό ο σκοπός της κρατικής παιδείας δεν είναι η πνεματική και ηθική αναγέννηση του λαού, μα 'η παραγωγή' ωρισμένων υπαλλήλων*»[1085].

Ο Β. Δεδούσης τελειώνει υποστηρίζοντας τα εξής για το κράτος: «*Η κοινωνία αποτελείται από άτομα ζωντανά, που αδιάκοπα δημιουργούν και μεταμορφώνονται, ενώ το κράτος αντιπροσωπέβει το στάσιμο και οπισθοδρομικό στοιχείο, που ενώνει το παρελθόν με το παρόν, είναι το Κράτος, ο σταυρωτής του Προμηθέα, και ο Πιλάτος, που ενδιαφέρεται μόνο για την τάξη και τη συντήρηση του καθεστώτος. Κάθε νέο φως, κάθε νεωτερισμός βρίσκει πάντα το κράτος αντιμέτωπο κι εχτρικό. Γιαυτό η κρατικοποίηση της Παιδείας είναι ολέθρια τόσο στην αστική όσο και στη σοσιαλιστική κοινωνία, γιατί το ποτάμι της αλήθειας ούτε πρέπει ούτε μπορεί να συγκρατηθεί στάσιμο με κανένα υδατόφραγμα* (...) *Μόνο άμα απολυτρωθεί η παιδεία από το κράτος, μόνο άμα πάψει ο δάσκαλος να είναι δούλος στο κράτος, στο κόμα και στην υπαλληλική κλίκα* (...) *τότε μόνο θαποχτήσει ο δάσκαλος αξιοπρέπεια και κύρος μέσα στην πολιτεία*»[1086].

Και ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζει τα εξής: «*Έχει χρέος η πολιτεία να φροντίση για όσες εκδηλώσεις είναι στο χέρι της, αυτές να κατεβούν προς το λαό. Αυτή είναι η μόνη λογική, ηθική και εθνική λύση*», δηλαδή πρέπει η πολιτεία να φροντίσει «*το μόνο εκφραστικό μέσο και ο κύριος γλωσσικός σκοπός της ελληνικής παιδείας πρέπει να είναι η δημοτική γλώσσα*», διότι μόνο μ' αυτήν μπορεί να εκπληρωθεί το χρέος του εθνικού κράτους[1087].

[1085] *Στο ίδιο*, σσ. 145-146.

[1086] *Στο ίδιο*, σ. 147.

[1087] Δελμούζος Αλ., «Γενικές αρχές», στο: π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τομ. Α', τχ. 10, σ. 459.

6.2.4.2 Σε εκπαιδευτικό επίπεδο

6.2.4.2.1 Εισαγωγικά

6.2.4.2.1.1 Γενικά

Ο Αλ. Δελμούζος στις «Γενικές αρχές» του, τις οποίες χρησιμοποίησε και στο Μαράσλειο Διδασκαλείο, εξηγεί την έννοια και το σκοπό της παιδείας ως εξής: «*1. Η παιδεία είναι ένα από τα πιο σπουδαία μέσα για την ατομική και τη συνολική προκοπή. Σκοπός της να υπηρετήση και να κάμη καλύτερη τη ζωή του ανθρώπου. 2. Γίνεται καλύτερη η ζωή του ανθρώπου, όσο περισσότερο δουλεύεται η ψυχή του και όσο βαθύτερα ποτίζεται με την αγάπη και την καλοσύνη. Καλύτερη θα ειπή πιο καλλιεργημένη, πιο ηθική και πιο ελεύθερη. 3. Η ψυχική όμως καλλιέργεια και η ελευθερία δεν έρχονται έτοιμα απ' έξω μα είναι καρπός που ωριμάζει μέσα μας ολοένα και περισσότερο με αδιάκοπη ατομική προσπάθεια. Με προσπάθεια και δοκιμασία λυτρώνεται με τον καιρό το άτομο από το βάρος της ύλης και υψώνεται σκαλί το σκαλί προς τον ελεύθερο άνθρωπο*»[1088].

Ο Δημ. Γληνός προς το τέλος της «Διακήρυξης της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'» σημειώνει για την παιδεία και τον ιδανικό σκοπό της:

«*5) Η παιδεία πρέπει να προπαρασκευάζη όλους τους πολίτες, αγόρια και κορίτσια, με απόλυτη, οργανικά εκφρασμένη, αμεροληψία και ισότητα και αντίστοιχα με τις ψυχικές ικανότητες τους, για τη ζωή και με τη ζωή.*

6) Οι δυο κυριώτατες μορφές της σημερινής ζωής είναι ο τεχνικός και γεωργικός πολιτισμός που και οι δυο γίνονται ολοένα τελειότερα με τη βοήθεια των φυσικών και των οικονομικών επιστήμων και της τεχνικής. Γι' αυτό κυριαρχική έννοια και ιδανικό της σύχρονης παιδείας πρέπει να είναι η έννοια της δημιουργικής εργασίας,

7) Την παιδεία πρέπει να κυβερνάη πνεύμα επιστημονικό, η εξελιχτική αντίληψη του φυσικού και του ιστορικού 'γίγνεσθαι', η κατανόηση και κυριάρχηση του φυσικού και ηθικού κόσμου.

8) Το να κάμη τον άνθρωπο ικανό με βάση τη δημιουργική εργασία και κοινωνική δικαιοσύνη να υψωθή μαζί με το κοινωνικό σύνολο προς την ελευθερία και τη χαρά της ζωής, αυτός είναι ο ιδανικός σκοπός της αγωγής.

9) Η κοινωνικότητα, που ολοένα αυξαίνει μέσα στον πολιτισμό επιβάλλει στην παιδεία να καλλιεργή συστηματικά το πνεύμα της ομαδικής εργασίας, της ευθύνης, της κοινωνικής αλληλεγγύης, του καθολικού ανθρωπισμού.

10) Στην Ελληνική παιδεία πρέπει να χτυπηθή το ίδιο και ο ρωμαντικός ψευτοκλασικισμός και ο ρωμαντικός δημοτικισμός και ελληνοκεντρισμός. Η καλλιέργεια των στοιχείων του εθνικού πολιτισμού και δεν πρέπει να γίνεται εμπόδιο για το ξάπλωμα και την αφομοίωση των στοιχείων του υπερεθνικού πολιτισμού. Το να εργαστούμε

[1088] Δελμούζος Αλ., «Γενικές αρχές», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 9, σ. 391.

δημιουργικά και να ζήσουμε εντατικά μέσα στον πολιτισμένο κόσμο, επιδιώκοντας μιαν ενότητα του ανθρώπινου πολιτισμού πρέπει να νικάη την τάση να υψώνουμε εμπόδια στην ενότητα αυτή ιδιότυπα εθνικά στοιχεία, που μόνο διακοσμητικό χαραχτήρα μπορεί να έχουν.

Οι αρχές αυτές καθορίζουν βέβαια μια εξέλιξη της παιδείας με μακριά προοπτική και η πραγμάτωση τους θα χρειαστή μεγάλους αγώνες και πολύν καιρό. Για το αμεσώτερο όμως μέλλον και μέσα στους σημερινούς αντικειμενικούς όρους, το δημοτικιστικό σοσιαλιστικό ρεύμα θα προσπαθήση με όλη του τη δύναμη να πραγματοποιηθούν τα ακόλουθα αιτήματα:

α) Το Κράτος να ξοδεύη για την Παιδεία και μάλιστα για τη λαϊκή ανάλογα με τη σημασία του οργανισμού αυτού. Οι σημερινές δαπάνες για την παιδεία πρέπει τουλάχιστο να γίνουν ανάλογες με τις δαπάνες των άλλων αστικών κρατών της Δυτικής Ευρώπης.

β) Η Διοίκηση της Παιδείας να πέραση στα χέρια των δασκάλων και του λαού. Ζητούμε συνολική αποκέντρωση και αυτοδιοίκηση, όχι μόνο στα ζητήματα, που αφορούν την υποχρεωτική φοίτηση, τα σχολικά χτίρια, τα σχολικά μέσα και υλικά, τις υποτροφίες και τα βοηθήματα, τα βιβλία και το υλικό διδασκαλίας, που πρέπει να δίνωνται δωρεάν στα άπορα παιδιά, καθώς και τα συσσίτια γι' αυτά, όχι μόνο στα καθαυτό διοικητικά ζητήματα, μα και στα ζητήματα των προγραμμάτων, των διδαχτικών βιβλίων και όλου του οργανισμού της παιδείας.

γ) Ζητούμε νέα οργάνωση της παιδείας με βάση την εξύψωση του λαϊκού Σχολείου. Ζητούμε από το κράτος να στρέψη όλη την προσοχή του και να διαθέση όλα τα μέσα για να λειτουργήση κανονικά και άνετα ένα συγχρονισμένο οχτάχρονο λαϊκό σχολείο. Ζητούμε να οργανωθή υποχρεωτική μετεκπαίδευση και επαγγελματική εκπαίδευση όλων των ειδών. Ζητούμε να αναδιοργανωθή η Μέση Παιδεία και τα σχολεία της να γίνουν πολύμορφα, αντίστοιχα με τις ικανότητες των παιδιών και τις κοινωνικές λειτουργίες.

Ζητούμε ακόμα να αναδιοργανωθεί σύμφωνα με τις παραπάνω αρχές και προπάντων τις αρχές της κοινωνικής δικαιοσύνης και της δημιουργικής εργασίας η ανώτερη παιδεία και μάλιστα η Πανεπιστημιακή.

δ) Ζητούμε να αναθεωρηθούν τα προγράμματα των σχολείων. Γλώσσα της Παιδείας πρέπει να είναι η Δημοτική από το νηπιαγωγείο ως το Πανεπιστήμιο και όλα τα διδαχτιχά και τα βοηθητικά βιβλία όλων των τάξεων να γράφωνται στη δημοτική γλώσσα.

Η υποχρεωτική διδασκαλία των θρησκευτικών να καταργηθή από τα δημόσια σχολεία.

Από τα διδαχτικά βιβλία και τα προγράμματα να λείψη κάθε καλλιέργεια εθνικού φανατισμού και μίσους ενάντια σε άλλους λαούς. Να δωθή εξαιρετική σημασία στην υγιεινή και στη σωματική αγωγή των παιδιών του λάου χωρίς όμως υποταγή της φυσικής αγωγής σε σκοπούς στρατιωτικούς.

ε) Ζητούμε να μελετηθή σοβαρά και να εισαχθή σε όλα τα είδη των σχολειών η μέθοδος του σχολείου εργασίας και οι σχολικές κοινότητες, να

ιδρυθούν πρότυπα σχολεία εργασίας και να γίνη κατάλληλη μετεκπαίδευση όλου του διδαχτικού προσωπικού.

στ) Ζητούμε ν' αναδιοργανωθή η μόρφωση του διδαχτικού προσωπικού. Να ετοιμάζονται με κρατικά μέσα και με τις ανάλογες σπουδές αρκετοί δάσκαλοι για όλα τα είδη των σχολειών και των μαθημάτων.

Οι δάσκαλοι κάθε βαθμού πρέπει να μορφώνονται 'κατ' αρχήν' σαν επιστήμονες. Γι' αυτό πρέπει να αναδιοργανωθούν ριζικά οι Πανεπιστημιακές σχολές, που μορφώνουν δασκάλους, καθώς και τα διδασκαλία του Κράτους και να γίνουν σοβαρές εκπαιδευτικές αποστολές στο εξωτερικό.

ζ) Ζητούμε να εξομοιώσουν και να διαβαθμιστούν ενιαία οι δάσκαλοι όλων των σχολείων.

η) Ζητούμε να χτυπηθή ριζικά η αγραμματωσύνη και αμορφωσιά του λαού. Γι' αυτό πρέπει να οργανωθεί πλατειά Λαϊκή Μετεκπαίδευση, γενική και επαγγελματική σε όλο το κράτος.

Οι αρχές και τα αιτήματα του σοσιαλιστικού δημοτικιστικού ρεύματος είναι σήμερα το πρόγραμμα του Εκπαιδευτικού Ομίλου»[1089].

Ο νέος *Εκπαιδευτικός Όμιλος* που προκύπτει από τη διάσπαση βλέπουμε ότι διατυπώνει προτάσεις για το 'αμεσότερο' όπως αναφέρει μέλλον, δηλαδή παραδέχεται ότι μπορούν να γίνουν προσπάθειες εντός του αστικού κοινωνικού καθεστώτος για την καλυτέρευση της παιδείας. Από το συμπέρασμα αυτό φαίνεται καθαρά ότι υπάρχουν κοινά αιτήματα σοσιαλιστών και μη δημοτικιστών. Το ερώτημα που προκύπτει είναι: μήπως υπήρχε περιθώριο ακόμα ο Ε.Ο. να είναι υπερκομματικός ή απολιτικός και να μην έχει διασπασθεί, ώστε να προσπαθεί όπως έκανε μέχρι πρόσφατα για την επίτευξη τέτοιων υπερκομματικών ή υπερταξικών εκπαιδευτικών στόχων-αιτημάτων;

6.2.4.2.1.2 Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση παιδείας-Δυνατότητες αλλαγής της παιδείας

Ο Δημ. Γληνός με το ψευδ. Δ. Αλεξάνδρου δίνει συνέχεια στη συζήτηση, την οποία αυτός παλιότερα είχε ανοίξει στη *Σχολική Πράξη*, για «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας». Στο άρθρο του αυτό καταπιάνεται με τη δυνατότητα μεταρρύθμισης-αλλαγής της Μέσης Παιδείας ή και ευρύτερα, φυσικά, της ελληνικής Παιδείας. Η άποψη του για το προηγούμενο θέμα είναι αρνητική, πιο συγκεκριμένα υποστηρίζει «*πως υπάρχει μια βαθύτερη αιτία, που κάνει μάταιες όλες τις προσπάθειες μας για μερικότερη διόρθωση των πραμάτων*»[1090]. Στη συνέχεια ο Δημ. Γληνός εξηγεί ιστορικά την άποψή του αυτή και γράφει: «*Οι νέοι χρόνοι, δηλαδή το ανέβασμα της αστικής τάξης, έφερε μια βαθιά αλαγή και στην παιδεία, σύμφωνα με την πλατιά αναπροσαρμογή των πνευματικών αξιών, που φέρνει στην ιστορία το όνομα Αναγέννηση. Η*

[1089] Γληνός Δημ. κ.ά., «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», π. *Αναγέννηση*, 1927 (Ιούλιος-Αύγουστος), τόμ. Α', φ. 11ο-12ο, σσ. 596-598.

[1090] Γληνός Δημ., (ψευδ.: Δ. Αλεξάνδρου), «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, 1928, τόμ. Β', τχ. 6ο, σ. 124.

Μέση Παιδεία καθώς και η Ανώτερη αναγεννιούνται με το ιδανικό του 'ανθρωπισμού ή ουμανισμού'. Εκεί έχει τη ρίζα της η κλασική Μέση Παιδεία όλων των ευρωπαϊκών λαών και η δική μας. Μα η εξέλιξη της καπιταλιστικής οικονομίας, με την ανάπτυξη που έφερε των φυσικών επιστημών και του τεχνικού πολιτισμού, δημιούργησε την ανάγκη μιας δεύτερης μορφής της Μέσης Παιδείας. Αυτή είναι η ρεαλιστική ή πραγματική λεγόμενη Μέση Παιδεία, με βάση τις Φυσικές επιστήμες και τα Μαθηματικά, τις τεχνικές γνώσεις και εφαρμογές. Ανάμεσα στις δυο αυτές μορφές έγινε όλο το δέκατο ένατο αιώνα ανταγωνισμός δυνατός. Οι Δυτικοί όμως λαοί, όσοι βαδίζουν στην πρωτοπορεία του αστικού πολιτισμού, άλλος ταχύτερα άλλος αργότερα, και με διάφορους τρόπους, οργάνωσαν τα εκπαιδευτικά τους συστήματα, έτσι που να συμβιβάζουν τις δυο αυτές μορφές της Μέσης Παιδείας σαν ισότιμες. Και πρέπει να προστέσουμε ακόμη, πως η αναπροσαρμογή της παιδείας απάνω στην ποιότητα των ζωντανών πνευματικών αξιών, που αδιάκοπα αλάζουν οπρωγμένες από την αλαγή των οικονομικών και τεχνικών όρων της ζωής, έγινε και γίνεται αδιάκοπα στους ζωντανούς λαούς. Έτσι λχ. Το ουμανιστικό ιδανικό της παιδείας ξαναζωντάνεψε σε διάφορες εποχές από τα 1500 ως σήμερα. Μα η αστική τάξη, που έφερε αυτές τις αλαγές στην υπόσταση της Μέσης Παιδείας, στο αναμεταξύ άλαξε και η ίδια θέση. Τρεις ή τέσερις αιώνες, περίπου από τα 1500 ως τα 1800 ήταν επαναστατική, μαχητική, επιθετική. Από τα 1800 ως τα 1900 κυρίαρχη, στατική, φιλελεύτερη. Από τα 1900 περίπου, όπου το νέο επαναστατικό κίνημα του προλεταριάτου πήρε σόλες τις πολιτισμένες χώρες δύναμη και ορμή, η θέση της αστικής τάξης άλαξε πάλι. Έγινε αμυντική, συντηρητική, αντιδραστική»[1091]. Συμπερασματικά, ο Δημ. Γληνός καταλήγει: «*Α'. Η σημερινή μορφή της Μέσης Παιδείας σόλες τις πολιτισμένες χώρες, δημιούργημα της εξέλιξης της αστικής τάξης από το μεσαίωνα ως σήμερα, έχει γίνει προβληματική. Β'. Διακρίνουμε δυο μεταρρυθμιστικές ροπές: α) την αντιδραστική αστική και Β) τη σοσιαλιστική. Οι δρόμοι τους είναι ολότελα αντίθετοι και χωρίζονται κάθε μέρα και καθαρότερα». Στην ελληνική Μέση Παιδεία «το ουμανιστικό ιδανικό γρήγορα ξεφυλίστηκε κάτω από τη μανία του ξαναγυρισμού στην αρχαία γλώσσα. Και έτσι σε όλο το δέκατο ένατο αιώνα και σήμερα έμεινε μόνο φορμαλιστικό. Από την άλλη μεριά οι φυσικές επιστήμες ως σήμερα ακόμη δεν κατόρθωσαν να βρουν τη θέση τους.* (…) *Ο λόγος είναι, πως η δημιουργική προσπάθεια έλειψε από την αστική τάξη που διαμορφώθηκε στην Ελλάδα. Ο μικροαστικός χαρακτήρας της νεοελληνικής κοινωνίας την έκαμε να συμβιβαστεί ολότελα με τα μεσαιωνικά πνευματικά υπόλοιπα, που κυριαρχούσαν στην Ελλάδα σόλη την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Έτσι σήμερα η ελληνική Μέση Παιδεία δεν έχει τα γνωρίσματα της προσαρμογής στη σύγχρονη κοινωνική κατάσταση. Γι' αυτό το κυριότερο πρόβλημα της Μέσης Παιδείας ήτανε και είναι ακόμη το πρόβλημα της ουσιαστικής αναπροσαρμογής της με τις ανάγκες μιας ζωντανής αστικής κοινωνίας, το πρόβλημα του συγχρονισμού της. Οι προσπάθειες όμως, που έγιναν προς*

[1091] *Στο ίδιο*, σ. 125.

αυτή την κατεύθυνση (Νομοσχέδια Θεοτόκη 1889, Νομοσχέδια Ευταξία 1899, Νομοσχέδια Τσιριμώκου 1913) αποτύχανε. Ούτε ο κλασικισμός συγχρονίστηκε, ούτε ο σύγχρονος ελληνισμός βρήκε τη θέση του στη Μέση Παιδεία (έδρα Νεοελληνικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας δεν υπάρχει ακόμη στο Πανεπιστήμιο Αθηνών!), ούτε ο τεχνικός πολιτισμός έχει τα επιστημονικά στηρίγματα του στη Μέση Παιδεία, ούτε διαφορισμός στα Γυμνάσια έγινε, ούτε σύστημα επαγγελματικής Μέσης Παιδείας οργανώθηκε ακόμη. Σήμερα όμως η προσπάθεια αυτή της αναπροσαρμογής διασταυρώνεται με τα δυο μεγάλα ιδεολογικά ρέματα, που γένησε ο κοινωνικός αγώνας σόλη την Ευρώπη. Από τη μια μεριά η αντιδραστική τάση, αποτέλεσμα του φόβου και της συντηρητικής αναδρομής της αστικής τάξης, τραβάει προς μια αντιδραστική μεταρύθμιση, που είναι στο βάθος της ενισχυτική της τυπολατρείας και του αντεπιστημονισμού. Από την άλλη μεριά η νεαρή, και βέβαια ακόμη αρκετά θολή, σοσιαλιστική κίνηση στον τόπο μας ζητάει με τους αντιπροσώπους της μεταρύθμιση σύμφωνη με τις σοσιαλιστικές ροπές»[1092]. Και τελειώνοντας το άρθρο του ο Δημ. Γληνός γράφει: «*να γιατί είπα στην αρχή, πως μου φαίνεται, ότι από βαθύτερα αίτια, η ουσιαστική διόρθωση της Μέσης Παιδείας είναι δυσκολώτατη. Γιατί η ουσιαστική διόρθωση είναι συνάρτηση του αγώνα των προοδευτικών κοινωνικών τάξεων. Όσοι λοιπόν αγαπούν αληθινά την πρόοδο, όσοι πιστέβουν, πως ένας εκπαιδευτικός οργανισμός τότε γίνεται τελειότερος, όταν κατορθώνει να αγκαλιάζει τα πνευματικά συμφέροντα του μέγιστου μέρους του λαού και όχι των λίγων, αυτοί πρέπει να στραφούν προς το σοσιαλισμό, να τονώσουν το σοσιαλιστικό κίνημα, για να απαρτιστεί έτσι η κοινωνική δύναμη, που θα φέρει τη σωτήρια αλαγή. Σήμερα δε μπορεί να είναι κανείς αληθινός εργάτης της Παιδείας, αν δεν είναι σοσιαλιστής*»[1093].

Ο Κ. Α. Μήτρου (ψευδ.: Δημ. Γληνού ή Κ. Σωτηρίου) απαντά στον Δ. Αλεξάνδρου ως εξής: «*Το ζήτημά μας είναι, πως θα έχουμε κι εμείς την εκπαιδεφτική αναγένηση. Βέβαια, η σκλαβιά στους Τούρκους, η ερήμωση και η φτώχεια του τόπου, η σκλαβιά των αλύτρωτων μας απορόφησαν και μένουνε έτσι καθυστερημένοι, Μα για ποιόν τάχα λόγο κηρύχνουμε, πως στην Ελλάδα μόνο ο σοσιαλισμός θα φέρει την εκπαιδεφτική αναγένηση; Γιατί αυτή η ολιγοπιστία μας; Αν έχουμε ακόμη στον τόπο μας φεουδαρχικά απομεινάρια, είτε στα τζάκια, είτε στην παπαδοκρατία, αν μας πνίγει η σχολαστική παράδοση, αυτά όλα να τα γκρεμίσουμε. Δεν είναι σωστό όμως δογματικά να αρνιούμαστε στην ελληνική αστική τάξη τον προοδεφτισμό της. Και στο τόπο μας, μόλις συνέλθουμε από τις πληγές, θα ξαναορμήσουμε στην κατάχτηση της ζωής και ολοένα θα απλώνουμε την παιδεία και θα τη συχρονίσουμε. Συγχρονισμό ζητάμε και θα τον πετύχουμε Και η αντίδραση της αστικής τάξης, η συντηρητικότητα της; Μα που τη βλέπετε αυτήν την αντίδραση; Σα να είναι, μου φαίνεται, ο μπαμπούλας στα χέρια των σοσιαλιστών. Βέβαια η αστική τάξη αμύνεται ενάντια στη συθέμελη ανατροπή του κομουνισμού*

[1092] *Στο ίδιο*, σσ. 127-128.
[1093] *Στο ίδιο*, σ. 128.

και παίρνει τα μέτρα της. Αυτό όμως δεν είναι άμυνα και όχι αντίδραση. Και για να έρθω στην παιδεία, που βλέπετε στην Ευρώπη και Αμερική την 'αντιδραστική αναπροσαρμογή' της παιδείας; Σε ποια μέτρα; Είναι αντιδραστισμός το νέο ιδανικό, που προβάλουν στην παιδεία, το ιδανικό της παγκόσμιας ειρήνης; Είναι αντιδραστισμός το άλλο ιδανικό της αυτόνομης προσωπικότητας, που προβάλουν στο σύστημα τους σπουδαίοι παιδαγωγοί; Είναι αντισδραστισμός η κίνηση για την πολιτειακή αγωγή, η καλλιέργεια του κοινωνικού συναιστήματος, η ευθύνη για την καλυτέρεψη του συνόλου, και τόσα άλλλα προοδεφτικά κινήματα μέσα στη νέα Παιδαγωγική; Ένας Dewey, ένας Kerschensteiner, ένας Bovet, ένας Claparede και τόσοι άλλοι είναι αντιδραστικοί παιδαγωγοί; Ή μη τυχόν είναι αντιδραστική η 'αρχή της εργασίας' και η αρχή της 'μαθητικής κοινότητας'; Ή είναι αντιδραστικά τα πορίσματα της νέας ψυχολογίας του παιδιο΄8υ, η καταμέτρηση των ικανοτήτων του, και ο επαγγελματικός προσανατολισμός; Μου κάνει, αλήθεια, κατάπληξη να μιλάμε για αντιδραστική παιδεία, σήμερα που από παντού πλημυρίζουν παιδαγωγικά ρέματα το ένα πιο προοδεφτικό από το άλλο. Αν στον τόπο μας είμαστε ακόμη κάτω από τη σκλαβιά του λογιωτατισμού, το χρέος όλων μας των προοδεφτικών είναι να ενωθούμε, να παλαίψουμε, να διαφωτίσουμε ΟΛΑ τα πολιτικά κόματα, να διαδώσουμε τις ιδέες μας το λαό και τότε θα γκρεμίσουμε το φρούριο του μεσαιωνισμού και θα συγχρονίσουμε το ρυθμό και το περιεχόμενο της παιδείας μας»[1094].

6.2.4.2.1.3 Σχολείο εργασίας

Το περιοδικό *Ελληνικά Γράμματα* αναφέρεται στο βιβλίο του Μ. Παπαμαύρου, του συνεργάτη του Αλ. Δελμούζου στο Μαράσλειο Διδασκαλείο, με τίτλο «Η Σχολική Κοινότητα», ως εξής: «*Το βιβλίο αυτό είνε μια συστηματική εξέταση στη γλώσσα μας του σοβαρού θέματος της διοργανώσεως της εσωτερικής εργασίας και ζωής του σχολείου. Στηρίζεται απάνω στη πείρα του κ. Παπαμαύρου τόσο στο Μαράσλειο όσο και σε διάφορα Γερμανικά σχολεία όπου υπήρξε καθηγητής. Στις σελίδες του εξετάζεται θεωρητικά η έννοια της σχολικής κοινότητας και ο αναγνώστης βρίσκει μέσα στις σελίδες αυτές ένα σχέδιο διοργάνωσης κάθε σχολείου (Μέσης ή Δημοτικής) σε σχολική κοινότητα της οποίας περιγράφει τους κυριώτερους θεσμούς*»[1095].

Ο Αλ. Δελμούζος στις «Γενικές αρχές» του, τις οποίες χρησιμοποίησε και στο Μαράσλειο Διδασκαλείο, γράφει: «*Για το σκοπό της παιδείας το πρόγραμμα ενός σχολείου είναι βέβαια μέσο σπουδαίο, μονάχο του όμως αυτό είναι ανώφελο χωρίς τη σωστή μέθοδο και τη σωστή σχολική ζωή. Κυρίως με τη μέθοδο και με της χολική ζωή θα μορφώσωμε το παιδί και θα μπορέσωμε να χτυπήσωμε ελαττώματα καθώς την επιπολαιότητα, την απειθάρχητη σκέψη και βούληση, την ανήθικη ευλυγισία, την έλλειψη αξιοπρέπειας, τον εγωισμό κ. ά., ελαττώματα που τα βρίσκομε άφθονα στη*

[1094] Μήτρου Α. Κ., (ψευδ.: Δημ. Γληνού ή Κ. Σωτηρίου), «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, *ό.π.*, σσ. 157-158.

[1095] Παπαμαύρου Μ., «Η Σχολική Κοινότητα», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 5 (15 Αυγούστου), σ. 200

νεοελληνική κοινωνία γενικά, και πιο πολύ σε ωρισμένες κοινωνικές τάξεις. (…) [Το εγχείρημα αυτό θα] *πετύχη, αν κέντρο στη ζωή και στη διδασκαλία γίνη το παιδί και όχι ο δάσκαλος. Αν αυτό ενεργή, ρωτά, δοκιμάζη και προβληματίζεται, αν ζη τη δική του παιδική ζωή. Ένα σχολείο όπου το παιδί θ' αναπτύσσεται ζώντας, δουλεύοντας, ένα σχολείο ζωής και εργασίας.* (…) *Η παιδεία όμως γυρεύει να ετοιμάση το παιδί έτσι που να προσπαθή στη ζωή του να μορφώση δικό του αυθύπαρχτο χαραχτήρα και με την προσπάθειά του να υπηρετή και να υψώνη και το σύνολο όπου ζη. Γι' αυτό χρειάζεται την κοινωνική αρετή, κι αυτή πρέπει να του γίνη ανάγκη, να τη ζήση μέσα στο σχολείο. Κι εδώ το σχολείο θα είναι συνέχεια της ζωής, της ομαδικής, και όχι χάσμα και αντίφαση. Κέντρο όχι το παιδί, αλλά τα παιδιά, όχι άτομα αλλά η ομάδα· ομαδική ζωή ωργανωμένη, μια σχολική κοινότητα.* (…) *Την κοινωνική αρετή πρέπει και μπορεί να τη ζήση το παιδί ακόμα και στην αίθουσα της διδασκαλίας* (…) *διάφορα θέματα μοιράζονται σε ομάδες παιδιών και το κάθε μέλος σε μια ομάδα παίρνει ένα μέρος από την εργασία ανάλογα με τις δυνάμεις του. Εργασίες ομάδων έπειτα μπορούν να ενωθούν σε μια μεγαλύτερη ενότητα. Έτσι παρουσιάζεται έργο κοινό, που η επιτυχία του είναι ανάλογη με την προθυμία και τη δουλειά της κάθε ομάδας, και σ' αυτή πάλι το δικό της θέμα πετυχαίνει ανάλογα με τη συνεισφορά του κάθε παιδιού. Ο καθένας έχει την ευθύνη για το σύνολο. [Κατ' αυτόν τον τρόπο η ομαδική ζωή και εργασία δεν θα πει ισοπέδωση] παρά ποικιλία από ατομικότητες, από δυνάμεις, όλες όμως συντονισμένες σε σύνολο αρμονικό.* (…) *Ο δάσκαλος που θα ελέγχη και θα οδηγή, θα παραμερίζη πολύ σιγά και μεθοδικά όσο θα μεγαλώνη η ικανότητα του παιδιού, και πάντα θα παραστέκει ως βοηθός και παρατηρητής.* (…) [Άλλωστε] *Το παιδί μόλις πρωτοπατήση το κατόφλι του σχολείου, πρέπει να βρη εμπρός του μερικά μέτρα για την τάξη π.χ., την καθαριότητα κ.τ.λ., να βρη μερικές βασικές ηθικές αρχές, που αμέσως από την αρχή να τις νιώση σαν κάτι απρόσωπο και αυτονόητο που δεν δέχεται συζήτηση καμιά.* (…) [Και έτσι καθώς θα] *παρουσιάζωνται οι ευκαιρίες σε ομαδικά έργα και αποφάσεις για να δοκιμάζη και να γυμνάζη το παιδί την πρωτοβουλία του, να του γίνωνται συνειδητές και να καταχτά ολοένα και ανώτερες αρχές. Θα δημιουργή το ίδιο το περιβάλλον και η ζωή, υψώνοντας τη σχολική κοινότητα με ανάγκη εσωτερική προς τα' απάνω, προς την αυτοδιοίκηση.* (…) [Έτσι τα παιδία] *θα καταχτούν μεγαλύτερη αυθυπαρξία, ελευθερία. [την οποία] θα την καταχτούν πολεμώντας το άτομο τον εαυτό του και η σχολική κοινότητα το άτομο και τον εαυτό της*»[1096].

Ο Δημ. Γληνός στη «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'» αναφέρεται στο «Σχολείο εργασίας» και κρίνει τους καθαρευουσιάνους αλλά και τους 'συντηρητικούς δημοτικιστές' σε σχέση με την άποψή τους γι' αυτό. Ο Δημ. Γληνός γράφει για τους καθαρευουσιάνους ότι «*το μιμητικό και αντιγραφικό πνεύμα, που κυριαρχεί σ' όλα τα φανερώματά του καθαρευουσιανισμού, τους έκαμε*

[1096] Δελμούζος Αλ., «Γενικές αρχές. Μέθοδος και σχολική ζωή (ο δάσκαλος)», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 12, σσ. 590-592.

σήμερα υποστηριχτές του 'σχολείου εργασίας'. Μα πόσο εξωτερικός και επιπόλαιος ο τρόπος, που το καταλαβαίνουν, φαίνεται από το καταπληχτικό γεγονός, που πιστεύουν, πως μπορεί να υπάρξη σχολείο εργασίας με την καθαρεύουσα»[1097]. Όσο για το 'συντηρητικό δημοτικιστικό ρεύμα' ο Δημ. Γληνός γράφει: «*το ότι δέχεται και υποστηρίζει τη μέθοδο του σχολείου εργασίας ή την αλλαγή της σχολικής οργάνωσης, δεν αλλάζει τίποτα στο βάθος. Γιατί, όσο για τη σχολική οργάνωση δεν ξέρομε ακόμα, ποια μορφή θα δεχτή οριστικά, ώστε να κρίνουμε, αν δεν ταυτιστή με τα ολιγαρχικά μεταρρυθμιστικά σχέδια, που και εδώ και στην Ευρώπη με επιστημονικά τάχα επιχειρήματα, παρμένα από την ψυχολογία του παιδιού, υποστηρίζονται.* (…) *Έτσι ο συντηρητικός δημοτικισμός μόνο εξωτερικές διαφορές παρουσιάζει από τον καθαρευουσιανισμό*»[1098].

Ο Π. Γαβρεσέας συμμετέχοντας στη συζήτηση για «*Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας*» εκφράζει την ανάγκη «*μαζί με την οργάνωση των σχολείων της Μέσης σε χρόνια και είδος σχολείων πρέπει ν' αλλάξει και η μέθοδος και το πρόγραμμα.* (…) *Η μέθοδος του σχολείου εργασίας με την ελεφτερία την πειθαρχημένη, και τη συνειδητή μέσα στο σχολείο δράση του παιδιού, η μέθοδος που σήμερα έχει τόσο πλατειά εφαρμογή στην Αμερική, την Αγγλία, την Ολανδία, την Πολώνια, τις Σκαντιναβικές χώρες κ. λ. εδώ χτυπήθηκε, στην πρώτη της απόπειρα από το ίδιο το κράτος, και κατασυκοφαντήθηκε, οι πρωτεργάτες της δε σήμερα βρίσκονται έξω από τη δημόσια υπηρεσία παράδειγμα για όσους θα τολμήσουν στο μέλον να σπάζουν τον επίπαγο, που σκεπάζει τη σαπισμένη μας Παιδεία. Μα κι αν το κράτος υποθέσομε για μια στιγμή πως θεωρητικά δεν εμπόδιζε όσους θάθελαν να διδάσκουν σύμφωνα με τις αρχές του σχολείου εργασίας, θάταν αδιάβατα εμπόδια γι' αυτούς η στάση των συναδέλφων τους και η φριχτή λογοκοπία παράλληλα προς τη δική τους πραχτική εργασία, η έλειψη κατάληλης διαμόρφωσης του διδαχτηρίου, μέσων εποπτικών, οργάνων, και βιβλίων μέσα στη σχολική βιβλιοθήκη, και περισσότερο απ' όλα το πρόγραμα. Οι δάσκαλοι της Μέσης περνούν οι περισσότεροι αδιάφοροι μπρος στις αδιάκοπες καταχτήσεις του σχολείου εργασίας. Κι αυτό γιατί δεν είναι ψυχολόγοι που να ενδιαφέρονται για την νεότητα την ίδια, παρά μόνο ειδικοί, Φιλόλογοι, Μαθηματικοί, Φυσικού.* (…) *Κι από την άλλη μεριά τα προγράμματα με το φόρτο της άχρηστης ύλης και οι εξετάσεις απελπιστικά συσωρευτικές μνήμης κι όχι γνώσης τους φέρνουν σ' αδυναμία κι αν θέλουν να εφαρμόσουν το 'σχολείο εργασίας'.* (…) *Η μέθοδος του σχολείου εργασίας όχι μόνο δεν είναι απραγματοποίητη όπως πολλοί από τεμπελιά θέλουν να λεν, αλλά θάναι ένα ξαλάφρωμα για δασκάλους και παιδιά. Η εργασία των τελευταίων, λέφτερη, μακριά από τον περιορισμό και το δέσιμο του παλιού σχολείου θάναι γι' αυτό πιο αποτελεσματική, περισσότερη σοβαρή, και οι προσπάθειες που θα καταβάλωνται γι' αυτή*

[1097] Γληνός Δημ. κ.ά., «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», π. *Αναγέννηση*, 1927 (Ιούλιος-Αύγουστος), τόμ. Α', φ. 11ο-12ο, σ. 594.

[1098] *Στο ίδιο*, σ. 595.

θάναι συνειδητές. (…) [Για την επιτυχία του σχολείου εργασίας στο ελληνικό σχολείο χρειάζεται] *διαρύθμιση λοιπόν των σχολείων της Μέσης σύμφωνα με τις απαιτήσεις, της σημερινής κοινωνίας και τις ανάγκες της, ζωής, και προσαρμογή του τρόπου της διδασκαλίας με τα πορίσματα της Παιδικής ψυχολογίας και της Νέας Παιδαγωγικής.* (…) [Επίσης η παιδεία χρειάζεται την απαραίτητη] *εσωσχολική και εξωσχολική ζωή του παιδιού και την πραγματική για την ηθική διάπλαση του τροφίμου προσπάθεια, όχι με ρητά και θεωρίες, αλλά με την πράξη, τη συνειδητή δράση μέσα σε μαθητική κοινότητα και την αδιάκοπη επαφή του σχολείου με το σπίτι, καθώς και τη δημιουργία πραγματικής διοίκησης στην εκπαίδευση*»[1099]. Δυστυχώς το κράτος, στα προβλήματα αυτά, κράτησε στάση εντελώς αδιάφορη, «*τον τελευταίο μάλιστα καιρό συκοφάντησε ασύστολα και χτύπησε αλύπητα κάθε νεωτεριστική προσπάθεια*»[1100].

6.2.4.2.2 Ταξικό σχολείο-αγωγή

6.2.4.2.2.1 Αστικό σχολείο

Ο Δημ. Γληνός στη «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'» αναφέρεται στο ελληνικό αστικό σχολείο της εποχής του ως εξής: «*Η μεταρρυθμιστική κίνηση, που αντιπροσώπευε τις ιδέες της νέας αστικής τάξης, δεν πρόφτασε να φέρη μέσα στην παιδεία τις δικές της ιδέες. Δεν κατέχτησε το Πανεπιστήμιο, ούτε τα Διδασκαλεία του Κράτους, δεν έκαμε προγράμματα νέα, οργάνωση σχολείων νέα. Δεν άλλαξε το εσωτερικό πνεύμα της παιδείας. Δεν πρόφτασε παρά μόνο να φέρη τη δημοτική γλώσσα στις τέσσερις πρώτες τάξεις του Δημοτικού Σχολείου και να κρούση την ψυχή των δασκάλων, φέρνοντας τους το μήνυμα και τη λαχτάρα κάποιου νέου κόσμου, που δεν τους ανοίχτηκε ακόμα. Έτσι σήμερα έχομε παιδεία χωρίς ιδανικά και ιδανικά νέα χωρίς παιδεία. Νεοκλασικισμός, Δημοτικισμός, Συγχρονισμός, Δημοκρατική Παιδεία, Επιστημονισμός, Πραχτική Παιδεία, Τεχνική Παιδεία, Καλαισθητική Αγωγή, δεν πρόφτασαν καν να πάρουν καθαρή μορφή στη συνείδηση των φωτισμένων της αστικής τάξης και αυτή έγινε κιόλας δύσπιστη σ' αυτά, έχασε κάθε πεποίθηση στις 'νέες ιδέες', γιατί έγινε συντηρητική και καχύποπτη και αναγκάζει τους πνευματικούς της αντιπροσώπους να στραφούν πίσω, να αναζωογονήσουν το Μεσαίωνα, να ξαναταριχέψουν τους νεκρούς.* (…) *Την παιδεία την αισθάνεται για βάρος η σημερινή ελληνική κοινωνία*»[1101].

Ο Κ. Σωτηρίου στο άρθρο του «Οι ομοσπονδίες»[1102] αναφέρεται στο υπόμνημα που υπόβαλαν «*προς την κοινοβουλευτικήν επιτροπήν της*

[1099] Γαβρεσέας Π., «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, 1928, τόμ. Β', τχ. 9ο-10ο, σσ. 195-197.

[1100] *Στο ίδιο*, σ. 197.

[1101] Γληνός Δημ. κ.ά., «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», π. *Αναγέννηση*, 1927 (Ιούλιος-Αύγουστος), τόμ. Α', φ. 11ο-12ο, σ. 593.

[1102] Σωτηρίου Κ., «Οι ομοσπονδίες», π. *Σχολική Πράξη*, 1927, τόμ. Α', τχ. 2ο (Οκτώβριος), σσ. 17-21.

παιδείας», η ομοσπονδία των «*λειτουργών της μέσης εκπαιδεύσεως*» και η «*διδασκαλική*». Ο Κ. Σωτηρίου αναφέρει: κοντά στους δασκάλους «*παίρνουν ενεργητικό μέρος στον αγώνα για την εκπαιδευτική μεταρύθμιση και οι λειτουργοί της μέσης παιδείας*» πρώτη φορά ο εκπαιδευτικός κλάδος με το υπόμνημά του «*κάνει σπουδαιότατο βήμα. Κηρύχνεται υπέρ της 'δημοτικής' και αγκαλιάζει τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό*»[1103]. Επίσης ο Κ. Σωτηρίου τονίζει ότι «*η επίσημη αυτή αναγνώριση από μέρους του εκπαιδευτικού κλάδου μας δίνει πολλές ελπίδες για την οριστική νίκη της εκπαιδευτικής μεταρύθμισης,* (…) *μας πείθει πως ο μπαμπούλας του κομμουνισμού, που τόσοι άλλοι, μα και ο σημερινός Υπουργός της παιδείας κ. Νικολούδης, προβάλλουν, δεν μπορεί πια να σταματήσει την εκπαιδευτική πρόοδο.* (…) [Επίσης γίνεται φανερό πως] *ο αγώνας για τη ριζική εκπαιδευτική μεταρύθμιση είναι πραγματικά λαϊκός.* (…) *Είδε πια ο δάσκαλος,* (…) *πως οι λίγοι, με όργανο τους την επίσημη πολιτεία, έχουν εγκαθιδρύσει ένα εκπαιδευτικό σύστημα πέρα πέρα ολιγαρχικό, πέρα πέρα αποπνιχτικό, ολότελα αντιλαϊκό.* (…) [Επίσης] *ελέγχουν με τον πιο αξιόπρεπο τρόπο τα επιχειρήματα του Υπουργού κ. Νικολούδη, ξεσκεπάζουν τα βαθύτερα ελατήριά του, αποδείχνουν, πως τα περίφημα νομοθετήματα του θα φέρουν 'οπισθοδρόμησιν' και του λένε ορθά κοφτά πως 'αι τροποποιήσεις του επαναφέρουν τον κλάδος εις την διάθεσιν της κομματικής διαπάλης'. Η ιδεολογική πρόοδος του εκπαιδευτικού κλάδου, όπως αποδείχνει το υπόμνημα των Ομοσπονδιών του, είναι αρκετά μεγάλη. Ο δάσκαλος δεν είναι πια ο σκλάβος του πολιτικού, ο δούλος της πολιτείας, ο βουβός εχτελεστής της παράδοσης. Απόχτησε συνείδηση του εαυτού του και του προορισμού του*»[1104]. Όπως συμπεραίνεται από τα προηγούμενα, ο εκπαιδευτικός έγινε υπερκομματικός-υπερταξικός, και αυτός και το σχολείο δεν πρέπει να είναι σκλάβοι της πολιτείας ή του πολιτικού. Έτσι ο δάσκαλος δεν πρέπει να υπεισέρχεται στην κομματική διαπάλη. Αυτό αναρωτιέται κανείς είναι εύκολο να γίνει, δηλαδή ο δάσκαλος να είναι ανεξάρτητος-ελεύθερος από κομματικά και πολιτικά ή και κοινωνικά δεσμά;

Ο Δημ. Γληνός, σε άρθρο του, υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει 'Κοινή Γνώμη' αλλά πως το μόνο που υπάρχει είναι «*η γνώμη των μερίδων, των κομμάτων, των ομάδων, που στα γενικά ζητήματα ανάγονται όλες 'κατ' έσχατον λόγον', σε γνώμη ή συμφέροντα κοινωνικών τάξεων*», αυτό το πράγμα το ομολογούν οι σοσιαλιστές και γι' αυτό είναι πιο αληθινοί. Το αντίστοιχο πρόβλημα, συνεχίζει ο Δημ. Γληνός, παρουσιάζεται «*δυσκολότερο στην Παιδεία. Βέβαια στη σημερινή εποχή, που ο ανταγωνισμός βρίσκεται σε τόσο οξύ σημείο, το ομολογούν πια άθελα και οι πιο υποκριτές, πως θέλουν το σχολείο όργανό τους. Το βλέπουν να χάνεται και στη λύσσα τους και στο φόβο τους απάνω, προδίνουν το μεγάλο μυστικό. Το 'σχολείο' όργανο διαφωτισμού για να συντηρήσει τη σημερινή κοινωνική διάρθρωση. Ο κίντυνος είναι το σχολείο! Φωνάζουν. Εκεί περισσότερο παρά στον άμεσο κομουνιστικό αγώνα. Κάθε τι, που*

[1103] *Στο ίδιο*, σ. 18.
[1104] *Στο ίδιο*, σσ. 19-20.

βλέπουμε να γίνεται στις μέρες μας, οι ύστερες κραυγές και η συκοφαντική μανία των αντιδραστικών εφημερίδων, τα χωρίς ντροπή μανιφέστα των Πανεπιστημίων, των φιλοσοφικών Σχολών, των φιλολογικών Παρνασσών, των Ιερών Συνόδων, οι δονκιχώτικες καυχησιολογίες των μαλιαροφάγων Υπουργών, όλα τα φερσίματα αυτά ενός πανικόβλητου συρφετού παράσιτων, όλα βροντοφωνούν την ομολογία, πως το σχολείο είναι και πρέπει να είναι, το θέλουν να είναι όργανο για τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης. Και μόνο κάποιοι ομφαλοσκόποι ή συνειδητά ψεύτες 'παιδαγωγοί', αρνιούνται εκείνο που κανένας πια δεν κρύβει. Και την αλήθεια αυτή την είπαν πρώτοι οι σοσιαλιστές. Γιατί αυτοί βλέπουν εκεί που οι άλλοι ονειρέβονται. Κάτω λοιπόν τα ψέματα όλα. Είμαστε σύμφωνοι. Το Σχολείο το θέλετε σεις όργανο της κυριαρχίας σας. Και μεις αγωνιζόμαστε να σας το πάρουμε. Γιατί εμείς αγωνιζόμαστε για μια δικαιότερη κι ανθρωπινότερη κοινωνία. Λιγότερο υποκριτική. Λιγότερο απάνθρωπη. Και η δύναμη θα περάσει αργά ή γρήγορα στο μέρος της δικαιοσύνης»[1105].

Άλλωστε υποστήριζε ο Δημ. Γληνός από το πρώτο τεύχος του Β' έτους της *Αναγέννησης*, όπου εξηγούσε την «*οριστική μεταστροφή του εκπαιδευτικού Δημοτικισμού από την άδεια φόρμα στην ουσία*», ότι «*Παιδεία, φιλοσοφία της παιδείας και εκπαιδευτική πολιτική χωρίς άμεσο προσανατολισμό στα κοινωνικά καθεστώτα και τις ροπές τους, είναι κούφιος λόγος, που δεν αργεί να γίνει ψέμα συνειδητό ή ασυνείδητο. Ο Πλάτωνας, που τοποθετούσε ολόκληρο το σύστημα της αγωγής του μέσα στο σύστημα της Πολιτείας του και έβγαλε από την ίδια πηγή και τις αρχές της πολιτείας, καθώς και τις αρχές της αγωγής, μας έδωσε ένα αιώνιο πρότυπο της αλήθειας αυτής*»[1106].

Στα «Σχόλια» του έκτου τεύχους του Φλεβάρη του 1928 του π. *Αναγέννηση* αναφέρεται: «*Ένας από τους πολιτικούς αρχηγούς των Δημοκρατικών έλεγε προχτές στο σαλόνι του με μακάριο σαρκαστικό τόνο: 'Βγήκε τώρα και ο Εκπαιδευτικός Όμιλος να ζητάει το ταξικό σχολείο!!' Και τα γύρω κομματικά πρωτοπαλήκαρα έσκασαν στα γέλια. Που να ήξεραν οι καϊμένοι πόσο ανοήταινε ο αρχηγός τους. Ο Όμιλος δε βγήκε να ζητήσει το ταξικό σχολείο. Το σχολείο ήταν πάντα ταξικό. Και το σημερινό σχολείο τι άλλο είναι παρά όργανο της αστικής κυριαρχίας, ένα όπλο στα χέρια των λίγων; Όταν σένα λαό αφήνονται τρία εκατομύρια αναλφάβητοι, τη στιγμή που δισεκατομύρια δραχμές σκορπίζονται δεξιά και αριστερά, και φουσκώνουν ολοένα σαν καλοθρεμένες χήνες οι χρυσοκάνθαροι καπιταλιστές από προμήθειες δανείων που τα πληρώνουν με το αίμα τους και με την πείνα τους οι δουλοπάροικοι των αγρών και των πόλεων, τι άλλο είναι ο εκπαιδευτικός μηχανισμός παρά όργανο στα χέρια των εκμεταλεφτών του λαού; Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος θέλει ίσα ίσα να πάψει το σχολείο να είναι ταξικό, και θα πάψει, όταν δε θα υπάρχουν πια οι κοινωνικές τάξεις, η υλική και πνευματική και ηθική*

[1105] Γληνός Δημ., «Για να κατανοούμε την εποχή μας. Τύπος, Παιδεία, Κλήρος», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 3ο (Νοέμβρης), σσ. 98-99.

[1106] Γληνός Δημ., «Ανασκόπηση», π. *Αναγέννηση*, 1927, τόμ. Β', τχ. 1ο (Σεπτέμβρης), σ. 4.

εκμετάλεψη του λαού από τους λίγους. Αν τώρα, για να γίνει αυτό, θα είναι ίσως ανάγκη να περάσει το σχολείο από μια νέα περίοδο ταξικότητας, από την περίοδο της προλεταριακής διχτατορίας, όπως γίνεται στη Ρωσία σήμερα, αυτό είναι μια ιστορική αναγκαιότητα, που κανένα σαρκαστικό γέλιο δε μπορεί να την αποτρέψει. Και ανάμεσα στις δύο ταξικότητες υπάρχει μια τεράστια διαφορά. Η διαφορά πως σήμερα στη Ρωσία δεν υπάρχουν παιδιά αναλφάβητα και ελατώνονται καταπληχτικά και οι αναλφάβητοι ενήλικοι, και πως, το ταξικό σχολείο του προλεταριάτου αγκαλιάζει ολόκληρο το λαό και του σκορπίζει το φως της παιδείας. Ας μην παίζουν λοιπόν με τα πολύ σοβαρά πράματα. Γιατί θα γελάσει καλά όποιος θα γελάσει τελευταίος»[1107].

Ο Δημ. Γληνός σε σημείωση στα «*Σχόλια*» του π. *Αναγέννηση* αφού έχει παρουσιάσει το διάλογο ενός κομμουνιστή δασκάλου με τον Υπουργό Παιδείας, ο οποίος ζητά από το δάσκαλο να υπογράψει μια δήλωση ότι αποκηρύσσει «*τον κομμουνισμόν και τας κομμουνιστικάς ιδέας*»[1108], σχολιάζει: «*Με ποιο δικαίωμα του ζητούσαν αυτή τη δήλωση μέσα σένα 'δημοκρατικό' κράτος; Τίνος είναι το λαϊκό σχολείο; Είναι του λαού ή των καρχαριών του Χρηματιστηρίου, της Εθνικής Τράπεζας, των ξένων καπιταλιστών και των υπόπτων πατριδοκάπηλων; Αν το σχολείο είναι του λαού, τότε με ποιο δικαίωμα θα εμποδίσει το δάσκαλο να διδάσκει εκείνα που πιστέβει, να μορφώσει το λαό, έτσι που να πάρει αυτός συνείδηση των δικαιωμάτων του. Μα εδώ ξεσκεπάζεται το ψέμα. Το σχολείο δεν είναι του λαού, το κράτος δεν είναι του λαού. Μια αισχρή ολιγαρχία, που δεν έχει το θάρος να κηρύξει τίμια τη βία της, κρατάει όλο το λαό με απατηλά προσχήματα σκλάβο της. Αυτή η ένοια, της 'αστικής δημοκρατίας' και των λαϊκών ελευθεριών. Δάσκαλοι, ακούτε τα, βλέπετε τα, ξυπνάτε, χαλυβδώνετε τις ψυχές σας για τον αγώνα!*»[1109].

Ο Π. Γαβρεσέας συμμετέχοντας στη συζήτηση για «*Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας*» της *Σχολικής Πράξης*, υποστηρίζει σε κάποιο σημείο ότι η διαμόρφωση της Μέσης Παιδείας είναι φτιαγμένη έτσι ώστε εκείνοι «*που θα μπορούσαν να ωφεληθούν είναι το 10% από όλο τον πληθυσμό· κείνοι μόνο που θέλουν το λαό στην άγνοια και την αμάθεια για να μπορούν να τον εκμεταλέβονται*»[1110]. Δηλαδή η αστική κυρίαρχη κοινωνική τάξη και κατ' αυτόν τον τρόπο δημιουργεί και επιβάλλει το αστικό σχολείο.

6.2.4.2.2.2 Το Προλεταριακό σχολείο στη Ρωσία

Στο βιβλίο: «Το ενιαίο σχολείο εργασίας στη Ρωσία. Τα επίσημα εκπαιδευτικά προγράμματα», (Εκδ. Διεθν. Εργατών παιδείας), το οποίο σχολιάζει ο Μ. Π. (αρχικά αρθρογράφου), εκθέτονται και εξηγούνται τα αναλυτικά προγράμματα του «*ενιαίου εννεάχρονου υποχρεωτικού*

[1107] «*Σχόλια*», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 6ο (Φλεβάρης), σ. 287.

[1108] Γληνός Δημ., «Σχόλια: Τα νέα Αθεϊκά, κ.λ.π.», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 9ο-10ο (Μάης-Ιούνης), σ. 469.

[1109] *Στο ίδιο*, σ. 470.

[1110] Γαβρεσέας Π., «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, 1928, τόμ. Β', τχ. 9ο-10ο, σ. 194.

'σχολείου εργασίας' στη Ρωσσία»[1111]. Γράφει λοιπόν στην κριτική του βιβλίου ο αρθρογράφος: «*Τα προγράμματα είναι συνταγμένα (με βάση τον ιστορικό υλισμό. Τρεις είναι οι πηγές των γνώσεων, που δίνουν τα σχολικά προγράμματα στη Ρωσσία: Η φύση, η ανθρώπινη εργασία, και η κοινωνία. Και από τις 3 αυτές πηγές παίρνονται οι γνώσεις των παιδιών από τον πρώτο ως τον ένατο σχολικό χρόνο.* (…) *Κρίνοντας από το βιβλίο αυτό την εκπαιδευτική κίνηση της Ρωσσίας, πρέπει να τονίσομε πως από παιδαγωγική μεθοδολογική άποψη γίνεται σοβαρή εργασία. Έκτος από την αυστηρή υποχρεωτική φοίτηση, και μέσα στο σχολείο βλέπομε να γίνεται σημαντική επιστημονική, εργασία: Η αρχή της αυτενέργειας, σύστημα Montessori, συγκεντρωτική διδασκαλία (διδασκαλία συμπλεγμάτων), εργαστηριακή ψυχολογική εργασία κτλ. όλα αρχές, που η επαναστατημένη Ρωσσία πήρε από την αστική παιδαγωγική της Δ. Ευρώπης. Τις αρχές αυτές θα εφαρμόσουν οι δάσκαλοι σύμφωνα με τις τοπικές συνθήκες κάθε περιφέρειας. Η κεντρική εκπαιδευτική διοίκηση, 'το παιδαγωγικό τμήμα του Κρατικού Επιστημονικού Συμβουλίου' (Κ. Ε. Σ.) δίνει μόνο τον 'σκελετό' του προγράμματος και γενικές μεθοδολογικές οδηγίες. Έτσι στη Ρωσσία επικρατεί μεγάλη ελευθερία του δάσκαλου στην εκλογή του κατάλληλου υλικού και στη μέθοδο της διδασκαλίας του, αρχή που τη διδάσκει ανέκαθεν η Παιδαγωγική. Οι σκοποί όμως του σχολείου στη Ρωσσία είναι ολότελα νέοι, άγνωστοι ως τώρα στους πολιτισμένους λαούς. Το σχολείο εκεί είναι πολιτικό όργανο. Είναι μέσο στα χέρια του μπολσεβικισμού για τη δημιουργία του νέου κοινωνικού καθεστώτος. Το ρούσσικο σχολείο πρέπει να δημιουργήσει τον επαναστάτη μπολσεβίκο. 'Πρέπει να αποτελειώσει κείνο, που άρχισε η επανάσταση'. Το έργο του είναι διπλό. Από τη μια να γκρεμίσει ό,τι έμεινε από την αστική κοινωνία και από την άλλη να δημιουργήσει τη νέα, μπολσεβικική κοινωνία. Η αρχή όμως αυτή είναι λαθεμένη στη βάση της. Το σχολείο δε δημιουργεί ποτέ κοινωνία. Το σχολείο προσαρμόζεται πάντα στο κοινωνικό καθεστώς του τόπου του. Ούτε και μπορεί να κάμει αλλιώτικα, αν δε θέλει να αεροβατεί. Στην μπολσεβικική Ρωσσία, το σχολείο θα είναι αναγκαστικά το σχολείο του ιστορικού υλισμού, θα προσαρμοστεί στο κοινωνικό του περιβάλλον. Το σχολείο πάντα ακολουθεί. Η ελπίδα όμως να δημιουργήσομε με το σχολείο ένα κοινωνικό καθεστώς η να γκρεμίσομε ένα άλλο, είναι απλώς ευσεβής πόθος. Γι' αυτό, νομίζω πως, τελεολογικά το ρούσσικο σχολείο βγήκε από τον προορισμό του*»[1112].

Ο αρθρογράφος των *Ελληνικών Γραμμάτων* με το ψευδ. «*Εξωσχολικός*» αναφερόμενος στο Σοβιετικό σχολείο, σημειώνει: δηλαδή «*τι είναι και προς ποιες κατευθύνσεις βαδίζει*». Υπάρχει στην Ελλάδα «*ένα μπέρδεμα ιδεών γύρω από τα εκπαιδευτικά προβλήματα,* (…) *όπως το*

[1111] Μ.Π., «Το δεκαπενθήμερο. Παιδαγωγικά. Το ενιαίο σχολείο εργασίας στη Ρωσία. Τα επίσημα εκπαιδευτικά προγράμματα. (Εκδ. Διεθν. Εργατών παιδείας)», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1928, τόμ. Β', τχ. 3 (16 Ιανουαρίου), σ. 106.

[1112] *Στο ίδιο*, σ. 106.

σχολικό πείραμα της Ρωσσίας»[1113], παραδέχεται ο αρθρογράφος και στη συνέχεια αρχίζει να ρίχνει φως στην υπόθεση. Εξηγεί λοιπόν πως «*η γενική πολιτική του Μπολσεβικισμού πέρασε* (…) *από δυο φάσεις: Τον πολεμικό κομμουνισμό περίοδο που βάσταξε ως τα 1921 και κατά την οποία έγινε η προσπάθεια να εφαρμοσθεί κ' ένας όσο το δυνατό πιο ορθόδοξος Μαρξισμός και τη Ν.Ο.Π. δηλαδή τη Νέα Οικονομική Πολιτική που είναι μια περίοδος που την χαρακτηρίζουν οι συμβιβασμοί κι' οι αβαρίες. Στα 1918 οι κομμουνιστές ονειρεύονταν την πραγμάτωση 'της κοινωνίας των' που θ' ασφάλιζε την ελεύθερη διανοητική ανάπτυξη με την ιδέα του 'ενιαίου σχολείου εργασίας'.* (…) *Οι βασικές αρχές του ενιαίου σχολείου εργασίας στα 1918 ανάγονται στα εξής: '…Η σοσιαλιστική κοινωνία είναι ένα 'μοναδικό εργοστάσιο' μέσα στο οποίο υποχωρεί η εκμετάλευση του πλανήτη από την ενωμένη ανθρωπότητα. Το σχολείο πρέπει να δώσει την κατάλληλη αγωγή στον μελλοντικόν αυτόν κυρίαρχον της φύσης'.* (…) *Το σχολείο αποχτούσε πλήρη αυτονομία και το κράτος ασκούσε έναν γενικό μόνον έλεγχο. Εξουσία πάνω στο σχολείο είχε μονάχα η 'σχολική ολότητα' που αποτελείτο από τους δασκάλους, τους μαθητές και το προσωπικό του σχολείου.* (…) *Αυτό με λίγα λόγια στάθηκε το ριζικό και ουτοπικό πρόγραμμα του 1918. Χρειάζεται τώρα να δηλώσουμε πως τούτο το πρόγραμμα δεν πραγματοποιήθηκε ποτές;* (…) *Η Νέα-Οικονομική-Πολιτική δεν είναι τίποτ' άλλο παρά ένας Κρατικός καπιταλισμός με δικτατορία του 'προλεταριάτου' επειδή το κράτος, η πελώρια αυτή καπιταλιστική επιχείρηση, ζητά 'αντικαταστάτες' στο σχολείο θα πρέπει να υπηρετήσει τόσο τις ανάγκες του Κρατικού καπιταλισμού όσο και του κομμουνιστικού κόμματος. Το ιδανικό της εξελιγμένης προσωπικότητας σε βαθμό 'πολυτεχνικό' θα δώσει τη θέση του στο ιδανικό μιας επαγγελματικής κομμουνιστικής αγωγής.* (…) *Και τώρα όσο κι' αν νομίζουν μερικοί πως η είσοδο στα πανεπιστήμια ή τις ανώτερες σχολές είναι δυνατή στον καθένα δεν ξέρει καλά τα πράματα.* (…) *Και τούτο είναι ο λόγος που ανάγκασε τους συντάχτες των κανονισμών του 1923 να διακηρύξουν πως η σχολική εκπαίδευση είναι προνόμιο της τάξης των προλεταρίων.*(…) *Και η κατάσταση αυτή είναι εντελώς σύμφωνη με την ιδέα 'της προλεταριακής δικτατορίας που είναι απόλυτα οφελημιστική. Η ιδεολογία αυτή θεωρεί την καθολική μόρφωση και την καθαρή επιστήμη 'αστικές ψευδολογίες'. Υποστηρίζει πως στην πραγματικότητα πως το σχολείο πάντα αντικαθρέφτισε 'τις σχέσεις των παραγωγικών δυνάμεων' και κατά συνέπεια οφείλει στην εποχήν της προλεταριακής δικτατορίας να γίνει στοιχείο αναπτύξεως της παραγωγής: Να δημιουργήσει διαλεχτές εργατικές δυνάμεις όπως ένα εργοστάσιο κατασκευάζει μηχανές.* (…) [Στο Ρωσικό σχολείο με βάση τους κανονισμούς του 1923] *δεν αλλάζει η 'παθητική' διδασκαλία με μια διδασκαλία 'ενεργητική' που αφίνει στα παιδιά πρωτοβουλία και στο δάσκαλο την ελευθερία μιας δημιουργικής προσπάθειας αλλά αναπτύσσει μόνο 'ένα ταξικό αίσθημα' δηλαδή ένα κομμουνιστικό. 'Η εργατική δράση' που αποτελεί το κλειδί αυτής της διδασκαλίας δεν είναι τίποτε άλλο παρά*

[1113] Ο εξωσχολικός, «Που βαδίζει το σοβιετικό σχολείο», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1928, τόμ. Β', τχ. 12 (1 Μαΐου), σ. 440.

το μαρξικό δόγμα της πάλης των τάξεων το οποίο κατά τη φράση ενός Ρώσσου παιδαγωγού πρέπει να ριζοβολήσει στα μυαλά των παιδιών. Στη Ρώσσικη εκπαίδευση υπάρχει το σύστημα των 'comlexe' δηλαδή των συγκεντρωτικών κύκλων ενδιαφέροντος, (…) *τούτο είναι η μεγάλη τους ανακάλυψη, πραγματικά δεν είναι τίποτ' άλλο δεν είναι από μια απλή τροποποίηση της τόσο γνωστής στην Ευρώπη και στην Αμερική συνθετικής διδασκαλίας όπως την έχει εκθέσει ο Dewey ή καλλίτερα μια προσαρμογή της στις ανάγκες του κομμουνισμού. Όσο για την επιστήμη μια και δεν της αναγνωρίζεται καμιά αυτοτέλεια αλλά θεωρείται ένα όργανο' βοηθητικό της παραγωγής δεν μπορεί να γίνει κανένας σοβαρός λόγος. Σε γενικές λοιπόν γραμμές αυτή είναι η στάση του σχολείου. Κι' αφού ως ένα σημείο είδαμε την στάση αυτή μπορούμε να ρωτήσουμε ποια θάναι τ' αποτελέσματα. Την απάντηση θα μας δώσει ο ίδιος ο Μπολσεβικικός τύπος*»[1114]. Κατόπιν ο αρθρογράφος παραθέτει άρθρα που δείχνουν τα χάλια του Σοβιετικού σχολείου και της μισθοδοσίας του Ρώσου δασκάλου, ο οποίος είναι αυτός που στηρίζει το σχολειό του με την «*υπέροχη και μοναδική αφοσίωση του*»[1115]. Συμπερασματικά, καταλήγει ο «εξωσχολικός» των *Ελληνικών Γραμμάτων*, είμαστε και αισιόδοξοι και απαισιόδοξοι για το μέλλον του Σοβιετικού σχολείου, διότι μπορεί αυτή της στιγμή να βρίσκεται σ' αυτά χάλια όμως υπάρχουν πράγματα που λειτουργούν θετικά όπως είναι «*οι απαιτήσεις των λαϊκών μαζών και πρώτ' απ' όλα των χωρικών* (…) [οι οποίοι] *απαιτούν την καλλιτέρεψη.* (…) [Επίσης] *'ο δάσκαλος –γράφει ο καθηγητής Hessen- έχει με το μέρος του τη δύναμη των πραγμάτων, την εσώτερη λογική του σχολείου που δεν μπορεί να μεταβληθεί σε όργανο απλό μιας πολιτικής προπαγάνδας κι' έχει ακόμα τις απαιτήσεις της ζωής που θέλουν μόλις το παιδί βγει από το σχολείο να ξέρει να διαβάζει και να γράφει κι' όχι μονάχα το κομμουνιστικό πιστεύω'. Η πραγματική ζωή, οι απαιτήσεις της πραγματικής ζωής είναι ο πιο αδιάλαχτος και σκληρός εχθρός της κομμουνιστικής κυβέρνησης. Αυτή η ζωή την ανάγκασε να υποχωρήσει στο οικονομικό, το επαγγελματικό, το διεθνικό επίπεδο κι' αυτή η ίδια θα την αναγκάσει να ελευθερώσει το σχολείο και να το αφίσει να τραβήξει προς το σκοπό του, που δεν είναι άλλος από του να είναι το κέντρο της μόρφωσης και του πολιτισμού το ανοιχτό σς όλους χωρίς ταξική ή φυλετική διάκριση*»[1116].

Ο Δημ. Γληνός προσπαθεί να μας δώσει μια εικόνα της παιδαγωγικής προσπάθειας που γίνεται στη Ρωσία τα τελευταία χρόνια μετά την Οκτωβριανή επανάσταση. Και σημειώνει: «*Οι άνθρωποι που εξασφάλισαν την επιτυχία της Ρωσικής επανάστασης, και που γύρισαν όλο τον κόσμο και έφαγαν το ψωμί της φυλακής στη Σιβηρία, είχαν, πολύ πριν την επανάσταση, φανταστεί μέσα στο έργο τους το παιδαγωγικό και επαναστατικό, ένα νέο κόσμο ξαναγεννημένο.* (…) *Η Ρωσική Παιδαγωγική, μπορούμε να πούμε, έχει δυο χαρακτηριστικά. Από το ένα μέρος είναι ένα μίγμα τολστοϊκού ενθουσιασμού και αμερικάνικού*

[1114] *Στο ίδιο*, σσ. 440-443.
[1115] *Στο ίδιο*, σ. 443.
[1116] *Στο ίδιο*, σ. 444.

πραγματισμού. Κι έπειτα προσπάθησε να βρει και να κρατήσει από την παγκόσμια παιδαγωγική και από την παιδαγωγική των νέων σχολείων κάθε τι, που θα μπορούσε να ωφελήσει την κομμουνιστική ιδεολογία. Το βάθος όμως της κομμουνιστικής παιδαγωγικής μας το δίνουν οι ακόλουθες γνώμες των πρωτεργατών της ρωσικής επανάστασης: 'Οι αστοί δεν είναι παρά ένα μικρό μέρος, ενώ οι εργάτες, οι χωρικοί, οι εργάτες του πνεύματος είναι το 90% του πληθυσμού. Δεν επιτρέπεται λοιπόν να είναι το σχολείο υποδουλωμένο σε μια μονάχα τάξη' έλεγε ο Zinovief. Και η Krourskaia (κα Λενίν): 'Η εργατική τάξη δεν έχει εγωιστικούς σκοπούς. Και αν θέλει να επικρατήσει, το θέλει μονάχα για να εξαφανίσει κάθε δεσποτεία'. Και ακόμα: 'Η εργατική τάξη δεν πήρε τη δύναμη στα χέρια της για να γίνει αυτή μια τάξη προνομιούχα, παρά για να ξεμηδενίσει κάθε ταξική δεσποτεία'. Ο Lounatcharsky είπε: 'Μια πολιτική επανάσταση δεν έχει καμιά αξία, άμα δεν κατορθώσει ν' αυξήσει την ευτυχία της ανθρωπότητας' (...) *Οι πρωτοστάτες Ρώσοι πρώτα πρώτα έπρεπε να φροντίσουν να σταθεροποιηθεί και να διατηρηθεί το καινούριο σύστημα. Έπειτα είχαν χρέος να μάθουν γράμματα στους εφήβους για να μπορέσουν να τους μορφώσουν κομμουνιστικά»*[1117]. Ο Δημ. Γληνός καταλήγει στο συμπέρασμα πως «*η ρώσικη παιδαγωγική προσπάθεια, τόσο έντονη, κι όμως τόσο μακριά ακόμη από τους σκοπούς που της έβαλαν οι ρώσοι επαναστάτες, μας δείχνει για μια ακόμη φορά πως η ρουτίνα γονιών και δασκάλων είναι το μεγαλύτερο εμπόδιο στην πρόοδο της Παιδαγωγικής*»[1118]. Ο Δημ. Γληνός δηλαδή όλες τις καθυστερήσεις του Ρώσικου σχολείου τις επιρρίπτει στην αντίδραση της παραδεδομένης παράδοσης (π.χ. δεισιδαιμονίες και προλήψεις των χωρικών).

Πιο κάτω ο Δημ. Γληνός αφού επισημαίνει ξανά πως «*οι Ρώσοι παιδαγωγοί γύρεψαν να βρουν μέσα στη νέα παιδαγωγική κάθε τι που θα μπορούσε να τους χρησιμέψει για την προπαρασκευή μιας κοινωνίας κομουνιστικής. Γι' αυτό δέχτηκαν μ' ενθουσιασμό το σύστημα της μαθητικής αυτοδιοίκησης, και προσπάθησαν να την εφαρμόσουν σ' όλες τις ηλικίες και σ' αυτούς τους πολύ μικρούς. Η ατομιστική παιδαγωγική, η μόρφωση του ατόμου για το άτομο, δε μπορούσε να είναι το ιδανικό για όσους συμφωνούσαν με τα λόγια του Ζηνόβιεφ: 'Τα παιδιά σ' όποια τάξη κιαν ανήκουν θ' αναπτυχτούν όλα μαζί μέσα στο σχολείο και θα βγουν απ' αυτό ποτισμένα όλα με τις ίδιες αρχές'.* (...) *Η ρωσική παιδαγωγική ζητάει 'να συνειθίζει από το σχολείο το παιδί στην εργασία και την κοινωνική ζωή'.* (...) *Η ρώσικη παιδαγωγική χτυπάει τη μόρφωση με το ξερό βιβλίο. Κιαν χρησιμοποιεί το βιβλίο, δεν αφήνει όμως να υπάρχει χάσμα μεταξύ του και της ζωής. Θέλει να κάνει το παιδί να γνωρίσει τη ζωή την ίδια, την πραγματικότητα, την ανθρώπινη δραστηριότητα. Τα παιδιά όμως δεν πρέπει να σπουδάζουν μόνο τη ζωή και την εργασία των άλλων. Πρέπει και τα ίδια να συμμετέχουν στην εργασία και την*

[1117] Γληνός Δημ., (ψευδ.: Π. Γ.), «Η Παιδαγωγική προσπάθεια στη Ρωσία», π. *Σχολική Πράξη*, 1927, τόμ. Α', τχ. 2ο (Οκτώβρης), σσ. 32-33.

[1118] *Στο ίδιο*, σ. 36.

κοινωνική ζωή, ανάλογα με τη δύναμή τους»[1119]. Επίσης, συνεχίζει ο Δημ. Γληνός την περιγραφή του, στο Ρωσικό σχολείο χρησιμοποιείται η μέθοδος της συγκεντρωτικής διδασκαλίας με πολλά δάνεια από τους μεγάλους δυτικούς παιδαγωγούς: Oerli, Decroly, Dewey, Cousinet και Ferriere. Έτσι στο ερώτημα αν «*έχει η ρωσική παιδαγωγική τίποτε το πρωτότυπο; Πολλοί παιδαγωγοί* [γράφει ο Δημ. Γληνός] *γύρεψαν να βρουν κάτι το ολότελα καινούργιο*», όμως τίποτε δεν είναι «*ολότελα καινούργιο κι πρωτότυπο στη Ρωσία, εξόν από την προσπάθεια μιας χώρας απέραντης να εξασφαλίσει με την παιδεία το θρίαμβο του κομουνισμού, και να ξαπλώσει τις μέθοδες και τα μέσα τα παιδαγωγικά που μπορούν να χρησιμέψουν γι' αυτόν το σκοπό*»[1120]. Και ο Δημ. Γληνός, παρότι διατυπώνει μια παιδαγωγική του επιφύλαξη, καταλήγει και επαινεί «*όσους διευθύνουν τη δημόσια παιδεία στη Ρωσία για τη θέληση που φανερώνουν τόσο με τα λόγια τους όσο και με τα έργα τους να πετύχουν την πρόοδο της παιδαγωγικής,* (…) [ως επίσης συμπληρώνει] *καμιά άλλη χώρα δεν πραγματοποιεί τόση θέληση για την καλυτέρεψη της λαϊκής παιδείας. Η πολιτική όμως κρατάει έξω από τη διοίκηση παιδαγωγούς όχι κομουνιστές. Και μπορεί κανείς να είναι καλός παιδαγωγός και κομουνιστής, όμως όλοι οι ρώσοι κομουνιστές δεν είναι και καλοί παιδαγωγοί. Γι' αυτό η ρωσική παιδαγωγική κίνηση, αν και έντονη, δεν είναι πάντοτε και φωτεινή*»[1121].

Ο Δημ. Γληνός ισχυρίζεται ότι για να φτάσουμε από το ταξικό αστικό σχολείο στο αταξικό σχολείο «*θα είναι ίσως ανάγκη να περάσει το σχολείο από μια νέα περίοδο ταξικότητας, από την περίοδο της προλεταριακής διχτατορίας, όπως γίνεται στη Ρωσία σήμερα, αυτό είναι μια ιστορική αναγκαιότητα, που κανένα σαρκαστικό γέλιο δε μπορεί να την αποτρέψει. Και ανάμεσα στις δύο ταξικότητες υπάρχει μια τεράστια διαφορά. Η διαφορά πως σήμερα στη Ρωσία δεν υπάρχουν παιδιά αναλφάβητα και ελατώνονται καταπληχτικά και οι αναλφάβητοι ενήλικοι, και πως, το ταξικό σχολείο του προλεταριάτου αγκαλιάζει ολόκληρο το λαό και του σκορπίζει το φως της παιδείας. Ας μην παίζουν λοιπόν με τα πολύ σοβαρά πράματα. Γιατί θα γελάσει καλά όποιος θα γελάσει τελευταίος*»[1122]

Η *Αναγέννηση* δημοσιεύει το άρθρο του Carleton W. Washburne «*ανώτερου επιθεωρητή των σχολείων της Winnetka, της πολιτείας Illinois στην Αμερική, για την κατάσταση της παιδείας στη Ρωσία. Ο Washburne πήγε στη Ρωσία το καλοκαίρι του 1927 αποσταλμένος από τη Διεθνική Ένωση για τη Νέα Αγωγή*»[1123]. Σημειώνουμε παρακάτω μερικά χαρακτηριστικά κομμάτια από το άρθρο του C. W. Washburne, τα οποία αναφέρονται στο Ρωσικό σχολείο: «*Η παιδεία σήμερα στη Ρωσία είναι ένας εξαιρετικά σημαντικός συνδυασμός από νέα και παλιά στοιχεία. Τα*

[1119] Γληνός Δημ., (ψευδ.: Π. Γ.), «Η Παιδαγωγική προσπάθεια στη Ρωσία», π. *Σχολική Πράξη*, 1927, τόμ. Α', τχ. 3ο (Νοέμβρης), σσ. 50-51.

[1120] *Στο ίδιο*, σ. 54.

[1121] *Στο ίδιο*, σ. 55.

[1122] «*Σχόλια*», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 6ο (Φλεβάρης), σ. 287.

[1123] Washburne W. C., «Τι καλό και τι κακό έχει η σημερινή παιδεία στη Ρωσία», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 7ο, σ. 312.

ρωσικά σχολεία εμπνέονται από ένα καινούργιο και προοδεφτικό πνεύμα όχι μόνο στις περισσότερες μέθοδες, παρά και στις διάφορες μορφές παιδικής δράσης και στην ανασύνταξη των προγραμμάτων. Πάρα πολλές συνήθειες, που κληροδότησε η παράδοση, σβυστήκανε για ν' αφεθεί λέφτερο το εμπειρικό πνεύμα. Κράτησε όμως η Ρωσία τα εμπόδια του παλιού καθεστώτος με το σχολικό έλεγχο, τον αυστηρά συγκεντρωτικό, με την άγνοια των ατομικών διαφορών και με το ζήλο να χύσει όλα τα μυαλά στο ίδιο καλούπι. Μα εκείνο που είναι ίσως το πιο αξιοσημείωτο, είναι ο ζωτικός ρόλος της σημερινής παιδείας στη νέα Ρωσία. Κανένας άλλος λαός δεν παίρνει περισότερο στα σοβαρά το ζήτημα της αγωγής, ούτε νιώθει τόσο καλά πως το αυριανό έθνος ετοιμάζεται μέσα στο σημερινό σχολείο. (…) [Τα] *ταχτικά σχολεία, στα κανονικά κρατικά σχολεία για παιδιά τριών ως δεκαεφτά χρονών* (…) *λέγονται 'Ενιαία Σχολεία Εργασίας' και η αγωγή είναι σ' αυτά κοινωνική αγωγή. Η οργάνωση των Ενιαίων Σχολείων Εργασίας πλησιάζει περισσότερο τα αμερικανικά σχολεία παρά τα αγγλικά.* (…) *Τα ρωσικά σχολεία χρησιμοποιούν το λεγόμενο σύστημα των 'complexes', ή συγκεντρωτικών κύκλων ενδιαφέροντος. Ένα μόνο θέμα αποτελεί το κέντρο της μελέτης. Γύρω απ' αυτό δημιουργιέται μια ολόκληρη σειρά σχολικές εργασίες.* (…) *Η εκλογή των θεμάτων για τα 'κέντρα ενδιαφέροντος' γίνεται στη Μόσχα. Όλη η παιδεία στη Ρωσία είναι αυστηρά συγκεντρωμένη στο Επιτροπάτο της Παιδείας, που λέγεται Ναρκομπρός.* (…) *Με λίγα λόγια αυτό κανονίζει την πορεία όλων των σχολείων όλης της χώρας. Κανονίζει την πορεία τους, αφήνει όμως ως τόσο ως ένα βαθμό κάποια αυτονομία και λεφτεριά. Σ' αυτή τη συγκεντρωτικότητα της εξουσίας, Ρωσία συγγενέβει με τη Γαλλία και την ξεπερνάει μάλιστα –αντίθετα με τη λεφτεριά που υπάρχει σήμερα στα σχολεία της Γερμανίας, της Αγγλίας και της Αμερικής. Όλα τα παιδιά φοιτούν στο κρατικό σχολείο.* (…) *Η νέα γενιά πρέπει να είναι κομουνιστική σε αναλογία 100%. Όλη η διδασκαλία, όλη η κοινωνική επιστήμη γενικά είναι προσανατολισμένη προς αυτό το σκοπό. Κι η φιλολογία και όλα γενικά τα αναγνώσματα είναι με επιμέλεια διαλεγμένα, έτσι που να φαίνεται μια μόνη πλευρά: η πάλη της εργατικής τάξης κάτω από την τρομερή εξουσία του καπιταλισμού, η τελική απολύτρωσή της με την επανάσταση. Εξυψώνεται η αξία της εργασίας* [και] *το ατομικό κέρδος καταδικάζεται.* (…) *Το πρόγραμμα των ρωσικών σχολείων είναι συγκεντρωτικό, όχι όμως αμετάβλητο. Αναθεωρείται συχνά. Όπως υπάρχει ένα μόνο πρόγραμμα και μια μόνη μέθοδο για όλα τα ρωσικά σχολεία, έτσι και οι ατομικές διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στα παιδιά δε λογαριάζονται.* (…) *Στα πειραματικά σχολεία η παιδεία είναι αξιοθαύμαστη. Όλα τα σχολεία έχουν σύστημα της μαθητικής αυτονομίας.* (…) *Απ' αυτήν την άποψη η Ρωσία είναι αναμφισβήτητα η πιο προοδευμένη χώρα του κόσμου. Όλες οι χώρες μπορούν να παρουσιάσουν μερικά σχολεία πιο προοδεφτικά από τα σχολεία της Ρωσία. Μα καμιά μεγάλη χώρα δε μπορεί να παρουσιάσει, όπως η Ρωσία, ένα ολότελα καινούργιο σύστημα δημοσίων σχολείων, ένα σύστημα που περικλείνει τόσα στοιχεία μεταμόρφωσης και προόδου. Από την άλλη μεριά η συγκεντρωτικότητα της παιδείας στη Ρωσία, κιαν αυτή τη θεωρήσουμε σαν κάτι προσωρινό που βγήκε από την ανάγκη των*

περιστάσεων, ολοένα γίνεται εμπόδιο στην πρόοδο. Η παραγνώριση των ατομικών διαφορών στα παιδιά είναι παράλογη. Το να χορταίνουν τα παιδιά κομουνισμό και υλισμό φαίνεται εγκληματικό από πολλούς από μας. Είναι αλήθεια πως όλες οι χώρες κάνουν το ίδιο λάθος σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό. Τα σχολεία της Αμερικής προσπαθούν να βάλουν μέσα στην ψυχή των παιδιών το σεβασμό προς το σύνταγμα και προς την κυβερνητική μας μορφή. Τα παιδιά στην Αγγλία πρέπει να ψέλνουν το 'ο Θεός διασώζει το βασιλιά' και να παίρνουν μέρος στις σχολικές προσευχές. Σ' όλες τις καπιταλιστικές χώρες τα μαθαίνουν να σέβονται την ατομική ιδιοχτησία. Με απλά λόγια, κατηχούμε τα παιδιά μας στο δικό μας σύστημα πολιτισμού με την ίδια φροντίδα, αν όχι, αν όχι με τον ίδιο ζήλο και με την ίδια αφοσίωση, όπως στη και στη Ρωσία. Μα η νέα παιδαγωγική μας προτρέπει να παρατήσουμε αυτή την προπαγάντα και να μάθουμε τα παιδιά να παρατηρούν και τις δυο όψεις κάθε νομίσματος, να σκέφτονται μόνα τους. Η Ρωσία παρουσιάζοντας στα παιδιά της μια μονόπλευρη ιστορία και μια μονόπλευρη φιλολογία, συμμαχεί με τις δυνάμεις της παιδαγωγικής παράδοσης κι όχι με την πρόοδο. (…) *Όσο θα ευτυχεί υλικά η Ρωσία, τόσο οι ελλείψεις, που χρωστούνται στη φτώχια, θα εξαφανίζονται. Μα ο κίντυνος της συγκεντρωτικότητας, η παραμέληση της ατομικότητας του παιδιού, η μονόπλευρη παιδεία είναι ελατώματα συνυφασμένα με το σημερινό κοινωνικό σύστημα. Χωρίς αμφιβολία μπορούν να ξεριζωθούν, μα δεν είδαμε κανένα σημάδι που να δείχνει, πως θα γίνει αυτό.* (…) *Η Ρωσία βλέπει στα σχολεία της το ίδιο της το μέλλον. Από την επιτυχία ή την αποτυχία του εκπαιδευτικού της συστήματος είναι εξαρτημένη η επιτυχία ή η αποτυχία του κομουνισμού και αυτής της σοβιετικής κυβέρνησης*»[1124].

6.2.4.2.2.3 Ταξική, αστική αγωγή-παιδεία

Ο Δημ. Γληνός στη «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'» σχετικά με τον ταξικό χαρακτήρα της παιδείας υποστηρίζει, πως το αίτημα του Αλ. Δελμούζου και των «*συντηρητικών*», δηλαδή η προσπάθειά τους να μην συσχετιστεί το έργο του σχολείου άρα και ο αγώνας του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* «*για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση με την κοινωνική βάση και την κοινωνική σύνθεση και τους αγώνες των κοινωνικών τάξεων*, (…) *δεν είχε κανένα άλλο σκοπό, παρά να διώξη κάθε υποψία, πως ο Όμιλος και η Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση έχουν οποιαδήποτε σχέση με τον κομμουνισμό και την κομμουνιστική κίνηση, αφού η αναγνώριση της πάλης των τάξεων είναι η βασική αρχή του επιστημονικού σοσιαλισμού, λοιπόν και του κομμουνισμού. Αστήριχτο αίτημα για να πετύχη αβέβαιο αποτέλεσμα. Γιατί, για να σταθή το αίτημα αυτό, θάπρεπε να αποδειχτή επιστημονικά πρώτα πρώτα αν καμιά από τις ιστορικά μελετημένες σύνθετες κοινωνίες ήταν χωρίς κοινωνικές τάξεις, έπειτα αν στάθηκε μέσα σ' αυτές παιδεία, που να μην ήταν ταξικά καθωρισμένη, τρίτο αν μπορή να λείψη ο ταξικός χαραχτήρας της παιδείας, χωρίς να λείψουν οι κοινωνικές τάξεις, τέταρτο αν υπάρχη καθαρά παιδαγωγικό, (δηλαδή ανεξάρτητο από κάθε σχέση με*

[1124] *Στο ίδιο*, σσ. 312-318.

την κοινωνική οργάνωση), αντίκρισμα των πραμάτων για μια παιδεία δημόσια και κρατικά ωργανωμένη. Η θεωρία 'το κράτος υπεράνω τάξεων' τη στιγμή, που υπάρχουν τάξεις, είναι καθαρό ξεγέλασμα για να κρύψη την πραγματικότητα, δηλ. 'το κράτος υπέρ της άρχουσας τάξης'. Το ίδιο είναι ξεγέλασμα και η θεωρία 'η παιδεία υπεράνω των τάξεων' εκεί που υπάρχουν κοινωνικές τάξεις, για ν' αποσκεπάση την πραγματικότητα δηλ. το 'η παιδεία όργανο της άρχουσας τάξης'. Γι' αυτό η θεωρία, πως ο Εκπαιδευτικός Όμιλος άμα δεχτή ειλικρινά την αρχή της πάλης των τάξεων, παύει να είναι εκπαιδευτικό σωματείο και γίνεται πολιτικό, δε σημαίνει τίποτα άλλο παρά πως ο Όμιλος δεν πρέπει ίσα ίσα ν' αντικρίζη το συμφέρο του 'συνόλου' παρά μιας μόνο τάξης, της αστικής και να μελετάη τα εκπαιδευτικά ζητήματα μέσα στο πλαίσιο μόνο των δικών της συμφερόντων. Μόνο λοιπόν άμα αναγνωρίση και δεχτή την αλήθεια και ερμηνεύει σωστά. Βλέπει, ως ποιο σημείο μπορεί να προχωρήση η άρχουσα τάξη στην οργάνωση της παιδείας και ακόμα, πως το σημείο, που άγρυπνα φυλάγεται, είναι η γραμμή του ταξικού συμφέροντος. Βλέπει, πως κανένας ρωμαντικός φιλανθρωπισμός και μόνο ο αγώνας μπορεί να δώση ένα μέρος ή το σύνολο από τα πνευματικά αγαθά, σε κείνους που σήμερα δεν τάχουν, όπως μόνο με τον αγώνα μπορούν να καταχτήσουν οι αδικημένοι ένα μέρος ή το σύνολο από τα υλικά αγαθά. Βλέπει, πως αυτοί αποτελούν σήμερα τα οχτώ δέκατα του λαού κι όμως η αδικία υπάρχει. Εκπαιδευτική πρόοδος και εκπαιδευτική αναγέννηση δε σημαίνει τίποτα άλλο παρά να καταχτήσουν αληθινά τα πνευματικά αγαθά όλοι όσοι έχουν φυσιολογικά τη δυνατότητα μέσα τους. Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος λοιπόν δε μπορεί να λέγεται και να είναι αληθινά προοδευτικό σωματείο, αν δε μελετήση τα μέσα και δε βοηθήση μ' όλη του τη δύναμη, για να λείψη πια αυτή η αδικία. Αυτό είναι το νόημα της Λαϊκής Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης. Και ο Εκπαιδευτικός Όμιλος, όταν πάψη να επιδιώκη και να προετοιμάζη μια ουσιαστική λαϊκή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, τότε ίσα ίσα βγαίνει έξω από το σκοπό του και αλλάζει κατεύθυνση»[1125].

Για όλους αυτούς τους λόγους, συνεχίζει ο Δημ. Γληνός, το σοσιαλιστικό δημοτικιστικό ρεύμα έχει για σημαντικότατο στήριγμα του την «*επίγνωση των όρων και των συντελεστών μιανής λαϊκής Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης. Από την επίγνωση αυτή πηγάζουν οι ακόλουθες αρχές. 1) Επειδή η σημερινή κοινωνία είναι αναμφισβήτητα ταξικά οργανωμένη και την κυριαρχία έχει η αστική τάξη, όλοι οι κρατικοί οργανισμοί, άρα και η παιδεία, είναι συμμορφωμένοι με τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης. Τίποτα δε μπορεί να γίνη ενάντια στα συμφέροντα της από καλή της θέληση. Κάθε τι, που θα γίνη για το συμφέρο άλλων κοινωνικών τάξεων, θα προέλθη από δυναμική επιβολή. 2) Η τάξη, που κάθε φορά κυριαρχεί, έχει συμφέρο να μονοπωλή τα πνευματικά αγαθά, όπως έχει την τάση να συγκεντρώνη αποκλειστικά στον εαυτό της και τα υλικά αγαθά. Η πνευματική εκμετάλλευση είναι παρακολούθημα και μέσο της υλικής εκμετάλλευσης. Όπου*

[1125] Γληνός Δημ. κ.ά., «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», π. *Αναγέννηση*, 1927 (Ιούλιος-Αύγουστος), τόμ. Α', φ. 11ο-12ο, σσ. 581-583

παρουσιάζεται προοδευμένη λαϊκή παιδεία, πήγασε από τη δυναμική επιβολή των λαϊκών τάξεων»[1126].

Σε άρθρο του ο Δημ. Γληνός ισχυρίζεται πως «*επειδή ακόμη οπουδαιότατο όργανο για να μπαίνουν ψυχικά μέσα στο πλαίσιο όλων των κοινωνικών ιδεών οι ερχόμενες γενεές είναι η παιδεία, γιατί μ' αυτήν και η οικονομική και η δικαιονομική, και η ηθική και η θρησκευτική, και η επιστημονική και η καλλιτεχνική άποψη μιας κοινωνικής τάξης θα εντυπωθεί στις ψυχές των νέων ανθρώπων, κάθε κόμα έχει και δική του εκπαιδευτική πολιτική. Θα ήταν βέβαια περιτό να πιστοποιήσουμε με ιστορικά παραδείγματα τις απλές αλήθειες. Αν πάρουμε όμως να μελετήσουμε επιστημονικά την πολιτική ιστορία όλων των χωρών της γής* (…) [θα δούμε ότι] *και στην παιδεία, που φαίνεται σε πολλούς υπερταξικό φαινόμενο, δεν έχετε παρά να ονομάσετε ένα μέτρο λ.χ. αύξηση των ωρών διδασκαλίας των Λατινικών, ή χωρισμός των μαθητών, που θα πάνε στη μέση παιδεία, από την τετάρτη, πέμπτη, έχτη σχολική χρονιά για να ξέρετε από πριν ποια κόματα θα το υποστηρίξουν και ποια θα το πολεμήσουν*»[1127].

Και ο Carleton W. Washburne στο άρθρο του μιλά για μια ταξική παιδεία, σ' όλες τις χώρες και τις δυτικές αλλά και στη Ρωσία. Πιο συγκεκριμένα γράφει: «*Το να χορταίνουν τα παιδιά κομουνισμό και υλισμό φαίνεται εγκληματικό από πολλούς από μας* [στη δύση]*. Είναι αλήθεια πως όλες οι χώρες κάνουν το ίδιο λάθος σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό. Τα σχολεία της Αμερικής προσπαθούν να βάλουν μέσα στην ψυχή των παιδιών το σεβασμό προς το σύνταγμα και προς την κυβερνητική μας μορφή. Τα παιδιά στην Αγγλία πρέπει να ψέλνουν το 'ο Θεός διασώζει το βασιλιά' και να παίρνουν μέρος στις σχολικές προσευχές. Σ' όλες τις καπιταλιστικές χώρες τα μαθαίνουν να σέβονται την ατομική ιδιοχτησία. Με απλά λόγια, κατηχούμε τα παιδιά μας στο δικό μας σύστημα πολιτισμού με την ίδια φροντίδα, αν όχι, αν όχι με τον ίδιο ζήλο και με την ίδια αφοσίωση, όπως και στη Ρωσία*»[1128].

Στη συζήτηση για «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας» στη *Σχολική Πράξη* παίρνει μέρος και ο Β. Δεδούσης, ο οποίος υποστηρίζει για την ταξική παιδεία τα εξής: «*Το πως η κρατική παιδεία είναι σκλάβα σε ορισμένη πολιτική, πως φροντίζει να μορφώνει μόνο υπηρέτες στο κράτος, χωρίς να τη νοιάζει για την επιστήμη και για την τέχνη, μου φαίνεται, πως είναι ολοφάνερο και στον πιο επιπόλαιο παρατηρητή. Τα κρατικά σχολεία ξεφουρνίζουν διπλωματούχους λογής λογής με τα περιβόητα 'προσόντα', για να διοριστούν από την Κυβέρνηση αξιωματικοί, τμηματάρχες, γραφειάδες, καθηγητές, δικαστές, μ' ένα λόγο μιστοφόροι υπάλληλοι σε κάθε κλάδο», φροντίζει δηλαδή τη μόρφωση του λαού του όσο χρειάζεται «για να λειτουργήσει η μηχανή του*»[1129]. Και συνεχίζει ο

[1126] *Στο ίδιο*, σσ. 595-596.

[1127] Γληνός Δημ., «Για να κατανοούμε την εποχή μας. Πολιτική ζωή και πολιτικά κόματα», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 7ο (Μάρτης), σ. 292.

[1128] Washburne W. C., «Τι καλό και τι κακό έχει η σημερινή παιδεία στη Ρωσία», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 7ο, σ. 317.

[1129] Δεδούσης Β., «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας: Κρατική παιδεία και λέφτερη παιδεία», π. *Σχολική Πράξη*, 1928, τόμ. Β', τχ. 7ο, σσ. 144-145.

ίδιος πιο κάτω: «*Στην παιδεία το κράτος δεν αναγνωρίζει καμιά λευτεριά. Δεν το νιάζει το κράτος, αν οι πνευματικές δυνάμεις του λαού παίρνουν την πιο δυνατή και ωφέλιμη ανάπτυξη ή όχι. Δεν το νοιάζει το κράτος, αν πολλές ψέφτικες πνεματικές δυνάμεις και ηθικές αξίες λάμπουν και περνούν καλύτερα από το χρυσάφι, που στέκει ανεκμετάλεφτο στη φυσική του κατάσταση. Δεν το νιάζει το κράτος αν ο λαός τρέφεται με αλήθειες ή με ψέματα.* (…) *Σκοπός του είναι να διοικεί το λαό και να πληρώνει τους υπαλλήλους,* [που έχει ανάγκη για να λειτουργήσει] (…) *γι' αυτό ο σκοπός της κρατικής παιδείας δεν είναι η πνεματική και ηθική αναγέννηση του λαού, μα 'η παραγωγή' ωρισμένων υπαλλήλων*»[1130].

Ο Β. Δεδούσης τελειώνοντας σημειώνει: «*Η κοινωνία αποτελείται από άτομα ζωντανά, που αδιάκοπα δημιουργούν και μεταμορφώνονται, ενώ το κράτος αντιπροσωπέβει το στάσιμο και οπισθοδρομικό στοιχείο, που ενώνει το παρελθόν με το παρόν, είναι το Κράτος, ο σταυρωτής του Προμηθέα, και ο Πιλάτος, που ενδιαφέρεται μόνο για την τάξη και τη συντήρηση του καθεστώτος. Κάθε νέο φως, κάθε νεωτερισμός βρίσκει πάντα το κράτος αντιμέτωπο κι εχτρικό. Γιαυτό η κρατικοποίηση της Παιδείας είναι ολέθρια τόσο στην αστική όσο και στη σοσιαλιστική κοινωνία, γιατί το ποτάμι της αλήθειας ούτε πρέπει ούτε μπορεί να συγκρατηθεί στάσιμο με κανένα υδατόφραγμα.* (…) *Μόνο άμα απολυτρωθεί η παιδεία από το κράτος, μόνο άμα πάψει ο δάσκαλος να είναι δούλος στο κράτος, στο κόμα και στην υπαλληλική κλίκα, μόνο άμα το επάγγελμα του δασκάλου γίνει αισθητή και άμεση ανάγκη για το λαό, όπως του γιατρού, τότε μόνο θαποχτήσει ο δάσκαλος αξιοπρέπεια και κύρος μέσα στην πολιτεία.* (…) *Μόνο έτσι λοιπόν μπορεί να λυθεί το γλωσσικό και στην παιδεία. Μόνο με τη λέφτερη παιδεία θα μπορεί λέφτερα ναγωνιστεί η καθαρέβουσα με τη δημοτική και να γίνει οριστική νίκη της μιας*»[1131].

Ο Κ. Α. Μήτρου (ψευδ.: Δημ. Γληνού ή Κ. Σωτηρίου) αντιπαλεύει θεωρητικά τον Δ. Αλεξάνδρου (ψευδ. του Δημ. Γληνού) και αναφέρεται στην παιδεία ως εξής: «*Μα και ένα άλλο παραγνώρισμα της πραγματικότητας κάνει ο κ. Δ Αλεξάντρου, συμπαρμένος από την πολιτική του πεποίθηση. Λίγο άμα προσέξει κανείς την επιχειρηματολογία του, θα ξεχωρίσει στο βάθος την προσχηματισμένη αντίληψη του, πως η παιδεία είναι κάθε φορά όργανο της άρχουσας τάξης. Είναι σωστή η θεωρία αυτή; Έχει τη δύναμη και την αυθεντία κοινωνιολογικού νόμου, όπως μας την παρουσιάζει ο κ. Αλεξάντρου; Άμα αντικρίσουμε αμερόληπτα την ιστορία της παιδείας, θα ιδούμε πως ο κ. Αλεξάντρου παραβιάζει την πραγματικότητα, για να βγάλει το συμπέρασμα που ταιριάζει στην πολιτική του πεποίθηση. Η ιστορία λοιπόν μας λέει, πως πραγματικά το 'μεσαίωνα η μόρφωση ήταν προνόμιο των λίγων'. Είμαι σύμφωνος, πως το μεσαίωνα μόνον ο ανώτερος κλήρος και λίγοι ευγενείς έπαιρναν κάποια μόρφωση. Κι ακόμη είμαι σύμφωνος, πως η παιδεία απλώθηκε με το ανέβασμα της αστικής τάξης. Μα από το σημείο αυτό ως το σημείο να παρασταίνουμε την παιδεία όργανο της*

[1130] *Στο ίδιο*, σσ. 145-146.

[1131] *Στο ίδιο*, σσ. 147, 152.

άρχουσας τάξης υπάρχει μεγάλη απόσταση. Γιατί το μεσαίωνα μόνο ο ανώτερος κλήρος και ελάχιστοι ευγενείς έπαιρναν τη γνωστή σχολαστική μόρφωση; Γιατί αυτοί ήσαν 'η άρχουσα τάξη'; Δεν πιστέβω. Γιατί τότε θα έπρεπε πρώτα να παίρνουν μόρφωση όλοι οι ευγενείς και έπειτα να παίρνουν την πρεπούμενη μόρφωση και προπάντων στη-γλώσσα που μιλούσαν και όχι στη Λατινική. Τότε λοιπόν γιατί; Απλούστατα γιατί στη βαρβαρότητα και στο αλληλοφάγωμα εκείνης της εποχής δεν είχε γίνει ακόμη αισθητή η ανάγκη της παιδείας. Δεν τους χρειαζόταν η παιδεία. Δεν ικανοποιούσε καμιά έντονη ψυχική ανάγκη. Ήταν κάτι περιτό στους ευγενείς και στο λαό. Ήταν μια κενόδοξη διακόσμηση, που δεν άδειαζε ούτε είχε όρεξη ο καθένας να την ακολουθήσει. Μπορεί κανείς σοβαρά να υποστηρίξει πως το μεσαίωνα οι φεουδάρχες επίτηδες στερούσαν το λαό, τους δουλοπάροικους κάθε μόρφωση; (…) *Όταν όμως το ανθρώπινο πνεύμα άρχισε να βγαίνει από το πνευματικό σκοτάδι του μεσαίων, και ανήσυχο ζήτησε να εξηγήσει τα φαινόμενα, προπάντων τα φυσικά, και έτσι άρχισε να δημιουργεί την επιστήμη, και μαζί της άρχισε να προβάλλει την απαίτηση της ελευτερίας στη σκέψη* (…) *γίνηκε ολοένα και αισθητότερη η ανάγκη της παιδείας (…) Γι' αυτό η αστική τάξη,* (…) *άμα γκρέμισε την φεουδαρχία, έστησε δίπλα από την ελευτερία και την Παιδεία. Ο 19ος αιώνας μπορεί να ονομαστεί ο αιώνας της Επιστήμης και της Παιδείας. Είναι βέβαια πολύ φυσικό η νέα κοινωνία να εκμεταλέβεται την επιστήμη στον αγώνα της ζωής. Αυτός άλλωστε είναι και ο προορισμός της επιστήμης, Μα να ερχόμαστε και την εκμετάλεψη αυτή της επιστήμης, την εφαρμογή δηλαδή των πορισμάτων την καλυτέρεψη της ζωής, να την ονομάζουμε κυριαρχία των πνευματικών αγαθών από την αστική τάξη, δε νομίζετε πως δεν είμαστε αμερόληπτοι ερευνητές; Μπορεί κανείς να υποστηρίξει πως η αστική τάξη –ή καλύτερα- ο καπιταλισμός μονοπώλησε για τον εαυτό του τα πνευματικά αγαθά και κράτησε συνειδητά και επίτηδες το λαό, τον εργάτη, στο σκοτάδι; Δε θα είναι η αντίληψη αυτή φανερό στραγγάλισμα της αλήθειας; Σ' όλο το 19ο αιώνα, ολοένα εντονότερα, και σήμερα εντατικότερα από άλλοτε, δεν εργάζονται αληθινοί παιδαγωγοί και μεγάλοι ψυχολόγοι για να ανυψώσουν την παιδεία; Αντικρύζουν τάχα αυτοί τα πλουσιόπαιδα και παραβλέπουν τα φτωχά παιδιά των εργατών; Υπάρχει ξεχωριστή ψυχολογία για τα παιδιά των αστών, και ξεχωριστή αστική Παιδαγωγική;* (…) *Μπορεί κανείς να κατηγορήσει την αστική τάξη για μεροληψία στην παιδεία, αφού αυτή ανύψωσε τη λαϊκή παιδεία,* (…) [Θα παραδεχτούμε ίσως ότι] *καλά για τη λαϊκή παιδεία, μα η Μέση Παιδεία την κράτησε η αστική τάξη για τον εαυτό της. Ώστε τότε όχι η Παιδεία, παρά η Μέση Παιδεία είναι το 'όργανο της άρχουσας τάξης'. Μα κι αυτό το συμπέρασμα δεν είναι σωστό. Γιατί στη Μέση Παιδεία πηγαίνουν ελεύτερα όλα τα παιδιά, είτε είναι γαλαζοαίματα, είτε όχι»*[1132].

Ο Κ. Α. Μήτρου παραδέχεται ότι στην Ελλάδα η Παιδεία δεν πάει καλά και συνεχίζει υποστηρίζοντας ότι κι εμείς θα έχουμε την «*εκπαιδεφτική αναγέννηση*» μας. Σημειώνοντας τα εξής: «*Βέβαια, η*

[1132] Μήτρου Α. Κ., (ψευδ.: Δημ. Γληνού ή Κ. Σωτηρίου), «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, *ό.π.*, σσ. 155-157.

σκλαβιά στους Τούρκους, η ερήμωση και η φτώχεια του τόπου, η σκλαβιά των αλύτρωτων μας απορόφησαν και μένουνε έτσι καθυστερημένοι, Μα για ποιόν τάχα λόγο κηρύχνουμε, πως στην Ελλάδα μόνο ο σοσιαλισμός θα φέρει την εκπαιδεφτική αναγένηση; Γιατί αυτή η ολιγοπιστία μας; Αν έχουμε ακόμη στον τόπο μας φεουδαρχικά απομεινάρια, είτε στα τζάκια, είτε στην παπαδοκρατία, αν μας πνίγει η σχολαστική παράδοση, αυτά όλα να τα γκρεμίσουμε. Δεν είναι σωστό όμως δογματικά να αρνιούμαστε στην ελληνική αστική τάξη τον προοδεφτισμό της. Και στο τόπο μας, μόλις συνέλθουμε από τις πληγές, θα ξαναορμήσουμε στην κατάχτηση της ζωής και ολοένα θα απλώνουμε την παιδεία και θα τη συχρονίσουμε. Συγχρονισμό ζητάμε και θα τον πετύχουμε Και η αντίδραση της αστικής τάξης, η συντηρητικότητα της; Μα που τη βλέπετε αυτήν την αντίδραση; Σα να είναι, μου φαίνεται, ο μπαμπούλας στα χέρια των σοσιαλιστών. Βέβαια η αστική τάξη αμύνεται ενάντια στη συθέμελη ανατροπή του κομουνισμού και παίρνει τα μέτρα της. Αυτό όμως δεν είναι άμυνα και όχι αντίδραση. Και για να έρθω στην παιδεία, που βλέπετε στην Ευρώπη και Αμερική την 'αντιδραστική αναπροσαρμογή' της παιδείας; Σε ποια μέτρα; Είναι αντιδραστισμός το νέο ιδανικό, που προβάλουν στην παιδεία, το ιδανικό της παγκόσμιας ειρήνης; Είναι αντιδραστισμός το άλλο ιδανικό της αυτόνομης προσωπικότητας, που προβάλουν στο σύστημα τους σπουδαίοι παιδαγωγοί; Είναι αντισδραστισμός η κίνηση για την πολιτειακή αγωγή, η καλλιέργεια του κοινωνικού συναιστήματος, η ευθύνη για την καλυτέρεψη του συνόλου, και τόσα άλλα προοδεφτικά κινήματα μέσα στη νέα Παιδαγωγική; Ένας Dewey, ένας Kerschensteiner, ένας Bovet, ένας Claparede και τόσοι άλλοι είναι αντιδραστικοί παιδαγωγοί; Ή μη τυχόν είναι αντιδραστική η 'αρχή της εργασίας' και η αρχή της 'μαθητικής κοινότητας'; Ή είναι αντιδραστικά τα πορίσματα της νέας ψυχολογίας του παιδιο'8υ, η καταμέτρηση των ικανοτήτων του, και ο επαγγελματικός προσανατολισμός; Μου κάνει, αλήθεια, κατάπληξη να μιλάμε για αντιδραστική παιδεία, σήμερα που από παντού πλημυρίζουν παιδαγωγικά ρέματα το ένα πιο προοδεφτικό από το άλλο. Αν στον τόπο μας είμαστε ακόμη κάτω από τη σκλαβιά του λογιωτατισμού, το χρέος όλων μας των προοδεφτικών είναι να ενωθούμε, να παλαίψουμε, να διαφωτίσουμε ΟΛΑ τα πολιτικά κόματα, να διαδώσουμε τις ιδέες μας το λαό και τότε θα γκρεμίσουμε το φρούριο του μεσαιωνισμού και θα συγχρονίσουμε το ρυθμό και το περιεχόμενο της παιδείας μας»[1133].

Και στη συνέχεια ο Κ. Α. Μήτρου καταλήγει ως εξής: «*Και προπάντων να μην υποτάξουμε την παιδεία στην πολιτική. Γιατί αυτός είναι ο απόκρυφος σκοπός του κ. Αλεξάντρου, να κάνει την παιδεία και το δάσκαλο όργανο μιας ορισμένης πολιτικής, ενός ορισμένου κόματος, του σοσιαλισμού. Κι αυτός είναι ο μεγαλύτερος κίντυνος της εκπαιδεφτικής μας αναγένησης. Έγινε μια φορά το φριχτό λάθος να δεθεί χεροπόδαρα η μεταρρύθμιση στο άρμα του Βενιζέλου. Και κάνουν πολύ καλά τα δημοκρατικά κόματα, που φαινομενικά παράδωσαν το Υπουργείο της*

[1133] Μήτρου Α. Κ., (ψευδ.: Δημ. Γληνού ή Κ. Σωτηρίου), «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, *ό.π.*, σσ. 157-158.

Παιδείας στους βασιλικούς. Η χειρονομία τους αυτή είναι σοφή. Γιατί είχε η μεταρύθμιση της παιδείας γενήσει δυσπιστία, κόληοε βενιζελίτιδα, και ήταν καιρός να πάψει αυτό το μονοπώλιο, θα ήταν όμως ασυγχώρητο λάθος να δέσουμε τώρα την εκπαιδεφτική μεταρύθμιση στο άρμα του σοσιαλισμού. Θα κινούσαμε τη μεγαλύτερη δυσπιστία. Θα επιβραδύναμε την επιβολή της. Θα κλονίζαμε την εμπιστοσύνη. Και αυτό έκανε ο Εκπαιδεφτικ'ος Όμιλος με την τροπή προς τ' αριστερά. Μεγάλο λάθος, με συνέπειες πολύ δυσάρεστες. Γιατί πρέπει επί τέλους να καταλάβουμε πως η παιδεία, επειδή.ίσα ίσα είναι κοινωνική λειτουργία, πρέπει να ενδιαφέρεται για ολόκληρη την κοινωνία, και όχι για μια τάξη, έστω κιάν η τάξη αυτή είναι η πολυαριθμότερη. Η παιδεία πρέπει να υπηρετεί το σύνολο. Αυτό πρέπει να είναι ο οδηγός μας στη σκέψη μας. Για τον Παιδαγωγό υπάρχει το παιδί, το παιδί είναι το κέντρο, και πέρα από το αληθινό συμφέρο του παιδιού τίποτε δεν πρέπει να μας επηρεάζει. Ας αφήσουμε τις πολιτικές μας θεωρίες και προτιμήσεις έξω από το Ναό του Παιδιού.

Δ'. Και πράγματι υπάρχουν πνευματικά αγαθά, σαν να πούμε έξω τόπου και χρόνου, που ενδιαφέρουν το σύνολο και που αποτελούν το βασικό περιεχόμενο παιδείας κάθε τόπου και κάθε χρόνου. Υπάρχουν μερικές ηθικές αξίες, που είναι αιώνιες και απόλυτες και που θα λατρέβονται μέσα σε οποιοδήποτε πολιτειακό συγκρότημα, όσο ο άνθρωπος δεν ξεφυλίζεται σε χτήνος. Υπάρχουν μερικές ψυχικές ανάγκες, έμφυτες, που οποιαδήποτε μορφή κιάν πάρει η κοινωνία, πρέπει να καλιεργούνται με την παιδεία γιατί αλλιώς η ανάπτυξη του παιδιού θα είναι μονόπλευρη. Τέτιες ηθικές αξίες είναι οι ηθικές αρετές πού φέρνουν μαζί τους το χτύπημα-αντίστοιχων ελατωμάτων, π. χ. φιλαλήθεια και ψέμα, τιμιότητα και κλοπή, αξιοπρέπεια και δουλοφροσύνη. Τέτια πνευματικά αγαθά, που θα ρυθμίζουν το περιεχόμενο της παιδείας, είναι πρώτα απ' όλα η επιστήμη. Και τέτιες έμφυτες ψυχικές ανάγκες είναι η εξευγένιση των συναιστημάτων, η ανύψωση του παιδιού σε κάτι ανώτερο, πνευματικότερο, η καλιέργεια της αυτενέργειας κ.τ.λ. Μα για όλα αυτά θα μου δοθεί ή ευκαιρία να μιλήσω στη συζήτηση που άνοιξε η 'Σχολική Πράξη». Τούτο τονίζω τώρα, πως η ικανοποίηση των πανανθρώπινων αυτών ψυχικών αναγκών, η μετάδοση των πνευματικών αγαθών στο σύνολο, σ όλη την κοινωνία, και το στήριγμα των απόλυτων ηθικών αξιών είναι η καθαυτό, η ουσιαστική υποχρέωση της παιδείας, και των λειτουργών της»[1134].

Ο Κ. Βάρναλης στη βιβλιοκριτική που κάνει στο βιβλίο του Ε. Παπανούτσου[1135], κατηγορεί τον συγγραφέα σε σχέση με την άποψή που διατυπώνει στο βιβλίο του αυτό περί υπερταξικής παιδαγωγικής και παιδείας. Ο Ε. Παπανούτσος, γράφει ο Κ. Βάρναλης, αδιαφορεί για το ότι «*όλοι οι κλάδοι του πνευματικού επιστρώματος έχουνε ταξικό χαρακτήρα (και μάλιστα, όταν κηρύσονται 'υπεράνω των τάξεων', όπως π.χ. η … Παιδαγωγική ή Ποίηση!) και πως δεν εκφράζουν τη λέφτερη απόφανση*

[1134] *Στο ίδιο*, σ. 158.

[1135] Βάρναλης Κ., «Τρία βιβλία: Α' Παπανούτσου-Τριλογία του πνεύματος», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 11ο—12ο, σσ. 482-488.

του απολύτου Πνεύματος, μα τη θέληση, τη δύναμη, τα συμφέροντα και τα γούστα της κυρίαρχης τάξης και πως ο αφτοματισμένος και υπερατομικός χαρακτήρας τους είναι η άμεση άρνηση της πρωτοβουλίας του Ατόμου (ή ατομικού, απόλυτου Πνεύματος!)»[1136].

6.2.4.2.2.4 Ταξική, προλεταριακή αγωγή-παιδεία

Ο Λ. Θ. Κουμαριανός κάνοντας βιβλιοκριτική στο βιβλίο: Γερμ. Πολυζωΐδου: «Πως είδα την Μόσχαν και τον κομμουνισμόν της», στο περιοδικό *Ελληνικά Γράμματα*, γράφει στα συμπεράσματά του: «*τη μόνη πραγματική μεταβολή που φέρανε* [οι Ρώσοι] *είναι η κομμουνιστική ανατροφή των παιδιών, που ετοιμάζει μια γενιά με όλως διόλου διαφορετική ιδεολογία από τη δική μας· κ' εκεί οι μπολσεβίκοι βασίζουν τις ελπίδες τους, αν ειλικρινώς διατηρούν ακόμη ελπίδες*»[1137].

Ο Δημ. Γληνός απαντά στα δημοσιεύματα της «*αντιδραστικής*» εφημ. *Εστία*, η οποία μετά από την δίκη του για τον Π. Ιστράτι τον κατηγορεί: «*ο κ. Δημ. Γληνός είναι 'κομουνιστής' – 'είτε εξ ελλιπούς διανοητικής διαπλάσεως είτε και εκ λόγων κομματικής εκμεταλλεύσεως'- 'χρησιμοποιών προς παραπλάνησιν των πολλών το προσωπείον του 'σοσιαλισμού'*»[1138]. Ο Δημ. Γληνός αντικρούει τα προηγούμενα ως εξής: «*Ας αφήσομε κατά μέρος την απορία γιατί κανείς 'εξ ελλιπούς διανοητικής διαπλάσεως' γίνεται κομουνιστής και δε γίνεται σοσιαλιστής, (αστός βέβαια δε γίνεται ποτέ, γιατί η εκμετάλεψη χρειάζεται εξυπνάδα και μπαγαποντιά), και ας ρωτήσουμε έπειτα, τι είδους 'κομματική εκμετάλλευσις' υπάρχει το να γίνει κανείς σήμερα κομουνιστής; Το κομμουνιστικό κόμα είναι σε διωγμό, οι περισσότεροι οπαδοί του βρίσκονται στις φυλακές.* (…) *Η εκμετάλλευση 'ολόκληρη' είναι με το μέρος των αστών, και μάλιστα των συντηρητικών και μάλιστα εκείνων που πλευρίζουν αδιάκοπα στην εξουσία.* (…) [Άλλωστε ο Δημ. Γληνός είχε θέσεις στη κυβέρνηση] *όμως συνειδητά και ψύχραιμα τα θυσίασε όλα αυτά για να ακολουθήσει τον καλό ή κακό –έστω- δρόμο των ιδεών του. Θυσίασε με ψυχικό σπαραγμό πολύτιμες φιλίες και συνεργασίες για να μπορεί να λέει ελέφτερα ό,τι στοχάζεται, για την ηθική λεφτεριά, που είναι το πολυτιμότατο αγαθό για τον άνθρωπο. Και οι 'άνθρωποι' της Εστίας τον ονομάζουν σήμερα 'εκμεταλλευτή και ανθρωπάκο.' Έ! Είναι σαν πολύ*»[1139]. Εδώ βέβαια δημιουργείται η λογική σκέψη-ερώτημα προς τον Δημ. Γληνό, αν ήταν στη Σοβιετική κοινωνία σαν δάσκαλος και διανοητής θα μπορούσε να λέει ότι στοχάζεται ελεύθερα; Μάλλον πως όχι. Παρακάτω στα «Σχόλια» του περιγράφοντας το διάλογο ενός κομμουνιστή δασκάλου με τον Υπουργό Παιδείας, ο δάσκαλος λέει: «*στη Ρωσία δεν απαιτούν από όλους τους δασκάλους να είναι κομμουνιστές.*

[1136] *Στο ίδιο*, σ. 484.

[1137] Κουμαριανός Θ. Λ., «Το δεκαπενθήμερο. Κοινωνιολογικά ζητήματα. Γερμ. Πολυζωϊδου: Πως είδα την Μόσχαν και τον κομμουνισμόν της», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927-1928, τόμ. Β', τχ. 1-2 (16η Δεκεμβρίου-1η Ιανουαρίου), σσ. 67-68.

[1138] Γληνός Δημ., «Σχόλια: Τα νέα Αθεϊκά, κ.λ.π.», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 9ο-10ο, σ. 463.

[1139] *Στο ίδιο*, σσ. 463-465.

Και έπειτα εκεί οι νόμοι ορίζουν ρητά ότι πρόκειται περί δικτατορίας του προλεταριάτου, ενώ εδώ οι νόμοι δεν ομιλούν περί δικτατορίας της αστικής τάξης»[1140], έτσι δίνεται μια έμμεση δικαιολόγηση της έλλειψης δημοκρατίας και ελευθερίας στη σοβιετική κοινωνία, η οποία όμως δεν τη νομιμοποιεί κιόλας.

Παρόλα αυτά ο Δημ. Γληνός, στη Διακήρυξη του νέου *Εκπαιδευτικού Ομίλου*, επιμένει πως «*το ιδανικό της σωστής παιδείας μόνο σε μια σοσιαλιστικά οργανωμένη κοινωνία μπορεί να πραγματοποιηθή*»[1141].

6.2.4.2.3 Υπερταξικό ή αταξικό σχολείο-αγωγή

6.2.4.2.3.1 Γενικά

Ο Π. Παϊδούσης διαπιστώνει και σημειώνει με έντονο ύφος: «*Λέγονται και γράφονται όλες οι θεωρίες του κόσμου και σχολειό αληθινό ούτε έχουμε ούτε θα έχουμε, αν εξακολουθήσουμε να πηγαίνουμε έτσι. Ο καθένας μας έχει σε μια αποθήκη του κόσμου τις θεωρίες για το σχολειό, είνε ζήτημα αν ξέρει τι θα πει σχολειό και τι σκοπό έχει*»[1142].

Ο Δημ. Γληνός υποστηρίζει ότι μόνο οι εργάτες και αγρότες μαζί με του μικροαστούς «*που είναι οι πιο αδικημένοι, όσο συνειδητοποιούν τα προβλήματα του και αγωνίζονται για την εξύψωση τους, μπορούν και πρέπει να είναι οι απαιτητές για μια λαϊκή μεταρρύθμιση. Η αστική τάξη μόνο όσο αναγκάζεται απ' αυτούς, θα δίνη στους θεσμούς του κράτους λαϊκώτερο χαραχτήρα και θα πραγματοποιή εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις*»[1143].

6.2.4.2.3.2 Εθνικό σχολείο -Υπερταξική-εθνική μόρφωση

Ο Δημ. Γληνός στη διακήρυξη του νέου Ε.Ο. διατείνεται ότι «*οι αρχές των συντηρητικών για το υπερταξικό χαραχτήρα της παιδείας, για τη θρησκευτική και για την εθνική αγωγή αποτελούν αναμφισβήτητα γνωρίσματα αντιδραστικής μεταστροφής, που θα οδηγήσουν σιγά-σιγά όχι μόνο σε μια ουσιαστική σύμπτωση με τους καθαρευουσιάνους, μα και θα ανοίξουν το δρόμο στον εκπαιδευτικό φασισμό, στην εκπαιδευτική θεωρία της αστικής απολυταρχίας. Ένας παραλληλισμός με τις εκπαιδευτικές θεωρίες του Ιταλικού φασισμού δείχνει το πράμα ολοφάνερα.* (…) *Αν γινόνταν δεχτά τα αιτήματα των συντηρητικών ο Εκπαιδευτικός Όμιλος θα άλλαζε χαραχτήρα, σκοπό και κατεύθυνση, και αντί να βοηθή την αναμόρφωση της ελληνικής παιδείας με την τάση να υψώση το λαό, θα βοηθούσε να στερεώνεται ουσιαστικά η κυριαρχία των λίγων εις βάρος*

[1140] *Στο ίδιο*, σ. 469.

[1141] Γληνός Δημ. κ.ά., «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», π. *Αναγέννηση*, 1927, τομ. Α', φ. 11ο-12ο, (Ιούλιος-Αύγουστος), σ. 596.

[1142] Παϊδούσης Π., «Ελληνικά προβλήματα. Μερικά απλά πράγματα που δεν πρέπει να ξεχνάμε», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τομ. Α', τχ. 3, σ. 112.

[1143] Γληνός Δημ. κ.ά., «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», π. *Αναγέννηση*, 1927, τομ. Α', φ. 11ο-12ο, (Ιούλιος-Αύγουστος), σ. 596.

του λαού. Η λαϊκή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση θα γινόταν αντιλαϊκή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση»[1144].

Ο Αλ. Δελμούζος επιμένει το 1947 ότι θα πρέπει «*να πάψη ένα πρόβλημα εθνικό, όπως το εκπαιδευτικό, να γίνεται ποδόσφαιρα που την τινάζουν ζερβόδεξα όλοι οι άνεμοι και τα πάθη της στιγμής*»[1145].

Ερευνώντας σε ποια από τις δυο παρατάξεις υπάρχει μεταστροφή απόψεων σε σχέση με τις αρχικές και τις πιο κατοπινές θέσεις του Εκπαιδευτικού Ομίλου, παρατηρούμε ότι, από το πρώτο του καταστατικό το 1910, ο Ε. Ο. υποστήριζε την ανάγκη να ιδρυθεί «*ένα Πρότυπο Δημοτικό Σχολείο στην Αθήνα και να βοηθήσει ν' αναμορφωθεί, με τον καιρό, η Ελληνική εκπαίδευση. Μέσα για την επιτυχία του σκοπού του θα μεταχειρίζεται ο Όμιλος διαλέξεις και έκδοση βιβλίων, εφημερίδας και περιοδικού*»[1146].

Και στο νέο του καταστατικό το 1914 ο Ε.Ο. τονίζει όμοια την ανάγκη «ν*' αναμορφωθή η Ελληνική εκπαίδευση*» με τα ίδια ειρηνικά μέσα, δηλαδή ο «*Εκπαιδευτικός Όμιλος' θα προσπαθήση να πετύχη το σκοπό του με ομιλίες, περιοδικά, εφημερίδες, με πρότυπα σχολεία και με κάθε άλλο κατάλληλο μέσο.* (…) *Η αναμόρφωση της ελληνικής παιδείας είναι μια από τις ανάγκες της ελληνικής παιδείας είναι μια από τις ανάγκες της ελληνικής ζωής, που στα τελευταία αυτά χρόνια την αισθάνεται όχι μόνο ένας στενός κύκλος από νέους επιστήμονες μα το έθνος ολόκληρο. Ο 'Εκπαιδευτικός Όμιλος' σκοπό του έβαλε να βοηθήση τη ριζική αναμόρφωση της παιδείας απάνω σ' ένα σύστημα από ιδέες βγαλμένες από την ελληνική ζωή. Οι ιδέες αυτές, που αποτελούν την πίστη και τον ενωτικό δεσμό των μελών του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου' είναι οι ακόλουθες:*

1. Η παιδεία πρέπει να γίνη κτήμα όλου του έθνους. Πρέπει με το φως της και τη δύναμή της να οπλιστούν για τη ζωή ανάλογα και ο αγρότης και ο εργάτης και ο μικρός και ο μεγάλος αστός. Γι' αυτό πρέπει να μη θυσιάζη τη μόρφωση του μεγαλύτερου μέρους του έθνους για να προετοιμάση τους λίγους για το Πανεπιστήμιο.

2. Η παιδεία πρέπει να στήση τα θεμέλια της απάνω στα πραγματικά στοιχεία της ελληνικής ζωής, όπως τη διαμόρφωσε η ιστορική εξέλιξη του έθνους. Ο ιδανικός της σκοπός πρέπει να είναι ν' αναπτύξη όσο μπορεί περισσότερο τις σωματικές, πνευματικές και ψυχικές δυνάμεις του Έλληνα, για ν' ανθήση πλούσια και πολύτροπη η ζωή. (…)

7. Η αναμόρφωση της παιδείας αδύνατο να είναι συνειδητή και φωτισμένη και να έχη συνέχεια, αν κάθε μέσο αγωγής δε στηρίζεται στην επιστημονική γνώση των όρων της ελληνικής παιδείας, γι' αυτό είναι

[1144] Γληνός Δημ. κ.ά., «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», π. *Αναγέννηση*, 1927, τομ. Α', φ. 11ο-12ο, (Ιούλιος-Αύγουστος), σ. 591.

[1145] Δελμούζος Αλ., *Παιδεία και κόμμα*, *ό.π.,* σ. 33.

[1146] «Καταστατικό Εκπαιδευτικού Ομίλου», π. *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 1911, τόμ. Α', Αθήνα, σ. 5.

απαραίτητο να μελετήσωμε τους όρους αυτούς και να επιστημονικοποιήσωμε τα μέσα της παιδείας μας.

Γι' αυτό είναι ανάγκη πρώτα να μελετηθή το ελληνόπουλο, σαν ψυχικός οργανισμός και η επίδραση που έχει το φυσικό και ηθικό περιβάλλον στην ανάπτυξη του, έπειτα να μορφωθή το διδαχτικό προσωπικό σύμφωνα με τις αληθινά σύγχρονες ιδέες και με τη σημερινή θέση της παιδαγωγικής επιστήμης, και τέλος να κανονιστούν όλα τα' άλλα μέσα της αγωγής σύμφωνα με τα διδάγματά της»[1147].

Στη συνέχεια θα παραθέσουμε τις απόψεις περί εθνικής αγωγής των τεσσάρων προτάσεων στις συνελεύσεις του Ε. Ο. του 1927, που οδήγησαν στην διάσπαση του.

Ο Αλ. Δελμούζος με τις προτάσεις του έρχεται να υποστηρίξει ότι «*ο Εκπαιδευτικός Όμιλος σχετικά με τη θρησκευτική και εθνική αγωγή θ' ακολουθήσει το δρόμο που είχε ακολουθήσει ως τα τώρα.* (…) [Ενώ, συνεχίζει ο Αλ. Δελμούζος] μ*ε την εθνική αγωγή δεν εννοεί ο Εκπ. Όμιλος να καλλιεργηθούν καταχτητικά όνειρα ή να δοθεί αφορμή σε όποια κοινωνική τάξη για να εκμεταλλεύεται τις άλλες, ούτε και ν' αποκλειστούμε από το σύγχρονο πολιτισμό. Για τον Όμιλο εθνική αγωγή δε σημαίνει μόνο να καλλιεργήσωμε συστηματικά τα ζωντανά και γόνιμα στοιχεία του πολιτισμού μας. όσα δεν αντιμάχονται την ηθική, αλλά και να γνωρίσωμε τον εαυτό μας, να γνωρίσωμε τον τόπο μας και να τον αγαπήσωμε και να εργαστούμε για την προκοπή του συνόλου με ιδανικό σκοπό τον καθολικό ανθρωπισμό. Γι' αυτό βάση της είναι η εθνική αυτοσυντήρηση, ο σεβασμός στην αυθυπαρξία και των άλλων εθνικών ομάδων και η συνεργασία μαζί τους για τον ίδιο απώτερο σκοπό. Για την εθνική αυτοσυντήρηση είναι απαραίτητο απάνω από το συμφέρον, τη συνείδηση και την αλληλεγγύη μιας κοινωνικής τάξης να υψώνεται πάντα το αίσθημα του εθνικού συνόλου»*[1148].

Από την άλλη πλευρά, ο Δημ. Γληνός υποστηρίζει στην πρότασή του ότι «ο *σκοπός του Εκπαιδευτικού Ομίλου παραμένει ο ίδιος δηλ. 'να βοηθήσει ν' αναμορφωθεί ή Ελληνική Παιδεία'.* (…) [Ενώ] *ως προς το πρόβλημα της εθνικής αγωγής και τις κατηγορίες για αντεθνικότητα, που επίσης αντίκρυσε ο Όμιλος, θεωρεί χρέος του να διακηρύξει, ότι ως περιεχόμενο της έννοιας 'εθνική αγωγή' αναγνωρίζει μόνο το να στηρίζεται η παιδεία στα ζωντανά στοιχεία του πολιτισμού, που αποτελούν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του λαού μας, όπως αυτά κάθε φορά διαμορφώνονται κι επομένως δεν πρέπει να γίνεται εκμετάλλευση της έννοιας του εθνισμού, είτε και της εθνικής αγωγής, με την καλλιέργεια σωβινισμού, ούτε με το να ταυτίζεται η έννοια του έθνους με τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης*»[1149].

Στην πρότασή του ο Αλ. Σβώλος σημειώνει ότι η αγωγή «*πρέπει να είναι δημοκρατική, εθνική και ανθρωπιστική. Στηριγμένη στα ζωντανά*

[1147] Βλ. «Από το καταστατικό του Εκπαιδευτικού Ομίλου», π. *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 1922, τόμ. 10, στα εσώφυλλα.

[1148] Γληνός Δημ., «Μικρά χρονικά», π. *Αναγέννηση*, 1927 (Μάης-Ιούνης), τομ. Α', φ. 9ο-10ο, σ. 567-568.

[1149] *Στο ίδιο*, σσ. 568-569.

και εξελίξιμα εθνικά στοιχεία πρέπει να καλλιεργεί την αγάπη προς την εσωτερική και την εξωτερική ελευθερία του Λαού, και να προάγει την αλληλεγγύη των λαών και τη συνεργασία τους για τον πολιτισμό, για την ειρήνη και για την επικράτηση του ανώτατου ιδανικού της παιδείας, του καθολικού ανθρωπισμού»[1150].

Ο Θ. Βλιζιώτης στη δήλωση του ισχυρίζεται ότι ο *Εκπαιδευτικός Όμιλος* είναι «*γέννημα καθαρό της αστικής τάξης· ιδρύθηκε με τον προοδευτικό σκοπό, την απελευθέρωση της Παιδείας από τα φεουδαρχικά δεσμά και την πραγματοποίηση των εκπαιδευτικών ιδανικών, που ήταν τότε πιο κοντά στις μάζες.* [Έτσι] *σαν οργανισμός που ζει και δρα μέσα σε ταξική κοινωνία, ούτε έμεινε ούτε μπορεί να μείνει έξω από την ταξική πάλη.* (…) [Όσο για την εθνική αγωγή, συμπληρώνει ο Θ. Βλιζιώτης] π*αραδεχόμαστε, α) ότι η έννοια του έθνους εμφανίστηκε με την ανάπτυξη της αστικής τάξης κάτω από την επίδραση ορισμένων οικονομικών αιτίων. β) Στη περίοδο του ανεβάσματος της αστικής τάξης η εθνική ιδέα ήταν προοδευτική και υποβοηθούσε το ελεύθερο ξετύλιγμα κάθε λαού, ενώ σήμερα, ταυτιζομένη με το σωβινισμό, χρησιμοποιείται για την εξυπηρέτηση των ιμπεριαλιστικών σκοπών τις άρχουσας τάξης, και ούτε είναι δυνατό να αποφύγη το χαρακτήρα της αυτόν. γ) Ότι τα εθνικά στοιχεία, γλώσσα, ήθη, παραδόσεις κ.τ.λ. αποτελούν αναπόσπαστο και πολύτιμο στοιχείο για την αγωγή, όσο διατηρούν στο πέρασμα του χρόνου τη ζωντάνια τους και την αναγκαιότητά τους. Έτσι ενώ πρέπει να καταπολεμηθή η εθνική ιδέα, που χρησιμεύει μοιραία σαν όργανο των ιμπεριαλιστικών σκοπών και στέκεται εμπόδιο στον απελευθερωτικό αγώνα των εργαζομένων μαζών, παράλληλα πρέπει να καλλιεργούνται. Στο σχολείο τα εθνικά στοιχεία εφόσον δεν παίρνουν αντιδραστικό περιεχόμενο*»[1151].

Στη «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'» αντιμετωπίζεται από τους συντάκτες της ο ταξικός χαρακτήρας της Παιδείας και ο χαρακτήρας του αγώνα για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, η εθνική αγωγή και το εθνικό σύνολο σε μια προσπάθεια να απαντήσουν στην άποψη του Αλ. Δελμούζου και των 'συντηρητικών', στα σημεία αυτά στα οποία διεξάχθηκε η βασική διαμάχη με τους 'προοδευτικούς'.

Στον ταξικό χαρακτήρα της Παιδείας οι συντηρητικοί, υποστηρίζει ο Δημ. Γληνός και η Διακήρυξη, αντέτειναν «*το καθαρό παιδαγωγικό αντίκρισμα των πραμάτων*», το οποίο «*είναι ολότελα ανεξάρτητο από την κοινωνική σύνθεση και τους κοινωνικούς αγώνες, είναι υπερταξικό. Γι' αυτό είναι μπορετή και η ύπαρξη υπερταξικής παιδείας ανεξάρτητα από την ύπαρξη κοινωνικών τάξεων. Έτσι δέχονται, πως όλες οι κοινωνικές οργανώσεις και η παιδεία είναι αναγκαστικά εξαρτημένες από τη μορφή της κοινωνικής σύνθεσης, δεν είναι παιδαγωγοί, μα πολιτικοί ή ακόμα χειρότερα 'πολιτεύονται'. Ο Όμιλος λοιπόν ή πρέπει να δηλώση και ν' αναγράψη στο πρόγραμμά του, ότι στέκεται 'υπεράνω τάξεων' ή παύει να*

[1150] *Στο ίδιο*, σ. 569.

[1151] *Στο ίδιο*, σσ. 569-570.

είναι εκπαιδευτικό σωματείο, αλλάζει σκοπό και γίνεται σωματείο πολιτικό»[1152].

Ο Αλ. Δελμούζος το 1947 αντικρούει τα προηγούμενα ως εξής: «*Η Διακήρυξη δηλαδή για να θεμελιώση θεωρητικά τη δική της πρόταση, έπλασε και ύψωσε απέναντί της μιαν άλλη θεωρία για τη σχέση της παιδείας γενικά με την κοινωνική σύνθεση που δεν την υποστήριξε κανένας από τους συντηρητικούς. Έκανε δηλαδή το ίδιο όπως και με τα θρησκευτικά και την εθνική αγωγή. Κι εδώ σκιαμαχία. Η πρότασή μας ήταν καθαρότατη, συγκεκριμένη, αναφερόταν άμεσα στη δική τους συγκεκριμένη πρόταση και στις συνέπειες που αναγκαστικά θα είχε, είτε το ήθελαν είτε όχι*»[1153]. Στη συνέχεια ο Αλ. Δελμούζος παραθέτει τις απόψεις της Διακήρυξης: «*α) Δεν υπάρχει υπερταξική παιδεία, αλλά ταξική· δηλαδή παιδεία που υπηρετεί τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης. β) Κάθε κοινωνική πρόοδος, επομένως και ουσιαστική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση μόνο με την πάλη των κοινωνικών τάξεων γίνεται και μπορεί να γίνη. γ) Και η ελληνική παιδεία είναι ταξική, υπηρετεί τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης και αδικεί τον ελληνικό λαό ή συνειδητά ή με την αδιαφορία της. δ) Η άρχουσα τάξη στην Ελλάδα, η αστική, εδώ και μερικά χρόνια με την υλική ανάπτυξή της είχε αρχίσει να γίνεται προοδευτική· τότε μαζί με άλλες κοινωνικές μεταρρυθμίσεις έκανε στα 1917 και τη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Αλλά γρήγορα η προοδευτική της ορμή ξεθύμαινε ώσπου έσβησε ολότελα. Γιατί όπως παντού, έτσι και στην Ελλάδα, μια άλλη νέα κοινωνική τάξη, η εργατική, ανεβαίνοντας διεκδικούσε την κυριαρχία. Ο φόβος τότε και η ανάγκη να κρατήση την κυρίαρχη θέση της έσπρωξε την άρχουσα τάξη μας στη συντήρηση, την έκανε και αυτή οπισθοδρομική, όπως έγινε και στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Γι' αυτό η εκπαιδευτική μας μεταρρύθμιση σταμάτησε απότομα δυο φορές σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα. Ύστερα από τέτοια στροφή δεν μπορεί να περιμένωμε καμιά ουσιαστική αλλαγή της παιδείας μας μέσα στο αστικό καθεστώς. Κάθε σχετική προσπάθεια είναι ματαιοπονία. ε) Για να μη ματαιοπονούμε πρέπει να στηριχτούμε στα αδικούμενα από την παιδεία τους κοινωνικά στρώματα· και αυτά είναι τα οχτώ δέκατα του λαού.* (...) *στ) Η παραπάνω όμως θέση δε σημαίνει ότι ο Όμιλος θα γίνη 'πολιτικό σωματείο', αλλά μόνον ότι θα ασκήση νέα 'εκπαιδευτική πολιτική', σύμφωνη με τους κοινωνικούς όρους που έχουν αλλάξει*»[1154].

Ο Αλ. Δελμούζος αρχίζει να αντικρούει όλες τις προηγούμενες θέσεις του Δημ. Γληνού και της Διακήρυξης, περιγράφοντας κατ' αρχάς την «*ψυχολογική βάση των θέσεων τους*». Σημειώνει, λοιπόν ο Αλ. Δελμούζος, ότι «*οι θέσεις αυτές μας δείχνουν τον καινούργιο αέρα, που άρχισε κυρίως από τα 1920 και ύστερα να πνέη στον τόπο μας κατεβαίνοντας ορμητικά από τις στέπες της Ρωσσίας. Και πριν είχαν αρχίσει να προβάλλουν παρόμοιες θέσεις, εντελώς όμως θεωρητικά και αδύναμες, γιατί ασήμαντη ήταν και η σοσιαλιστική κίνηση στην Ελλάδα.*

[1152] *Στο ίδιο*, σσ. 581-582.

[1153] Δελμούζος Αλ., Παιδεία και κόμμα, *ό.π.*, σσ.70-71.

[1154] *Στο ίδιο*, σσ. 71-73.

Αλλά τώρα ανάλογα με την τεράστια ρωσσική αλλαγή και ο αντίχτυπος ήταν πολύ μεγαλύτερος. Και ακόμα με το εξανέμισμα των νεοελλήνων σοσιαλιστών η αρχή της βαθμιαίας εξέλιξης, που κυριαρχούσε πριν στους κύκλους των, είχε αντικατασταθή με την κατηγορική επιταγή της επαναστατικής αλλαγής. Και όσο δυνάμωνε το κομμουνιστικό κόμμα – βοηθημένο και από τις συνέπειες της μικρασιατικής καταστροφής- η αθώα πριν θεωρία ορμούσε να γίνη αμέσως πράξη»[1155]. Έτσι, συνεχίζει ο Αλ. Δελμούζος, «*για πολλούς*» εμφανίστηκαν ως το κέντρο όλων τα κοινωνικά προβλήματα, και είδαν ως την μοναδική λυση τους την «*επαναστατική*», δηλαδή «*στα μάτια τους ο αστικός πολιτισμός με το κεφαλαιοκρατικό σύστημα, την κοινωνική αδικία και τις καθιερωμένες αξίες του τρικλίζει ολόκληρος, έτοιμος να σωριαστή εμπρός στην ορμή, τη δημιουργική δύναμη και το πανανθρώπινο ιδανικό της νέας κοινωνικής τάξης, της εργατικής*», και πάνω σ' αυτήν την «*ορμή τους προς αυτή κάθε άλλο ενδιαφέρον, όπως το εκπαιδευτικό π.χ. κ.ά., παραμερίζει εμπρός στην ταξική πάλη που θα πραγματοποιήση μια ώρα αρχύτερα το ιδανικό τους, κάθε ιδανικό τους*»[1156]. Η ψυχολογική προετοιμασία όλης αυτής της διαδρομής του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* που «*ξέσπασε στην τελευταία γενική συνέλευσή του*», είχε προετοιμαστεί, υποστηρίζει ο Αλ. Δελμούζος, στις Δευτεριάτικες συγκεντρώσεις του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* του 1923-1925, με τις διάφορες «*συζητήσεις, ερωτήματα για τη δυνατότητα εκπαιδευτικής αλλαγής σε καθεστώς αστικό, ή για την αυτονόμηση της Μακεδονίας κ.τ.λ.*»[1157].

Στη συνέχεια ο Αλ. Δελμούζος έρχεται, κατά την άποψή του, στην ουσία των πραγμάτων αποφεύγοντας τις θεωρητικές ενασχολήσεις και σημειώνει: «*αφήνω για όσους έχουν καιρό και όρεξη να ξεδιαλύνουν με την επιστήμη επιστημονικά δόγματα όπως η παγκυριαρχία και πανερμηνευτική ικανότητα της πάλης των τάξεων και τα παρόμοια, κι έρχομαι σε ό,τι μας ενδιέφερε τότε και ό,τι μας ενδιαφέρει και σήμερα, δηλαδή στα πράγματα*»[1158]. Και εξηγεί στη συνέχεια ο Αλ. Δελμούζος την άποψή του και την άποψη της ομάδας του, ως ακολούθως: Οι 'προοδευτικοί' της συνέλευσης, δηλαδή οι αριστεροί πρόβαλλαν έντονη την ανάγκη «*να λυτρωθούν οι πληθωρικές δυνάμεις, οι συγκρατημένες από την αντίδραση, για να εφαρμόσουν μια ουσιαστική καθολική εκπαιδευτική αναγέννηση. Κι επειδή ουσιαστική αναγέννηση προϋποθέτει την ύπαρξη ουσίας, το πρώτο ερώτημα που έβαλαν 'οι μεταφυσικοί συντηρητικοί' ήταν αν υπάρχη έτοιμο, αν έχωμε ή αν έχουν αυτοί ό,τι λαχταρούν να δώσουν από τώρα σε ολόκληρη την παιδεία, δηλαδή ουσία*». Γι' αυτό, συνεχίζει ο Αλ. Δελμούζος, εμείς οι «*συντηρητικοί*» του Ομίλου ρωτήσαμε τους δασκάλους του Ομίλου, οι

[1155] *Στο ίδιο*, σ. 73.

[1156] *Στο ίδιο*, σ. 74.

[1157] *Στο ίδιο*, σσ. 74-75.

Στο *τρίτο κεφάλαιο* της παρούσας εργασίας υποστηρίζεται η ίδια άποψη με αυτή του Αλ. Δελμούζου. Εκεί περιγράφονται και αναλύονται οι συζητήσεις αυτές, μεταξύ των μελών του *Εκπαιδευτικού Ομίλου*, στις Δευτεριάτικες συγκεντρώσεις του κατά τα έτη 1923-1925.

[1158] *Στο ίδιο*, σ. 75.

οποίοι ήξεραν καλύτερα από όλους την εκπαιδευτική μας κατάσταση, το εξής: «*με ποιους και πως θ' αναμόρφωναν ουσιαστικά την ελληνική παιδεία, αν αύριο κιόλας ερχόταν μια επαναστατική κυβέρνηση και τους έδινε κάθε σχετική εξουσία. Είναι ζήτημα, είπαμε, αν θα μπορούσαν έστω και δέκα δημοτικά σχολεία να κάμουν*», διότι «*δεν είναι μόνο η αλλαγή της γλώσσας που χρειάζεται ένα δημοτικό, παρά και άλλα πολλά, π.χ. υλικό πραγματογνωστικό, φυσιογνωστικό κ.τ.λ. που δεν τα έχομε, και ακόμα βιβλία για το παιδί και το δάσκαλο, και απάνω απ' όλα δάσκαλοι αληθινά μορφωμένοι*», αν λοιπόν ερευνήσουμε όλα αυτά στην εκπαίδευσή μας θα βρούμε ότι «*μας λείπουν βασικοί όροι, που είναι απαραίτητες προϋποθέσεις για να σταθή μια παιδεία αληθινή, είτε δεξιή είτε αριστερή είτε κεντρική θέλει να είναι. Και οι όροι αυτοί δεν ωριμάζουν μ' επαναστατική επιταγή από τη μια μέρα στην άλλη, παρά χρειάζονται πολύχρονη, επίμονη, συστηματική δουλειά, και θεωρητική και πραχτική σε μετρημένα σχολεία, δουλειά από εργάτες πολλούς και αφοσιωμένους στο έργο τους. Και είναι δουλειά που δεν ενδιαφέρει μόνο τον εργάτη και τον αγρότη, παρά και το μικρό και το μεσαίο και το μεγάλο αστό, γιατί χωρίς αυτή καμιά παιδεία σωστή δεν μπορεί να σταθή, ούτε δημοτική, ούτε μέση, ούτε ανώτερη. Μέσα σ' αυτή την περιοχή είναι και το κύριο έργο του Ομίλου και όχι στην πολιτική και τη σχετική συζητομανία, αν θέλη να βοηθήση πραγματικά για μια ουσιαστική αλλαγή*»[1159].

Στη συνέχεια ο Αλ. Δελμούζος αναρωτιέται «*τέτοια θετική δουλειά μπορεί να γίνη με τη νέα ταχτική που ήθελαν να εγκαινιάση ο Όμιλος;*». Στο ερώτημα αυτό ο Αλ. Δελμούζος δίνει αρνητική απάντηση και εξηγεί πως «*η νέα ταχτική που πρότειναν* ['οι προοδευτικοί'], *αναγκαστικά θα έσπρωχνε τον Όμιλο σε δράση καθαρά πολιτική, και πιο στενά κομματική. Θα τον παραστράτιζε από το έργο που ήταν σε θέση και όφειλε να κάμη*». Έτσι, συνεχίζει ο Αλ. Δελμούζος να διατυπώνει τη θέση του, και γράφει πως «*σύμφωνα με την πρότασή τους ο Όμιλος θα έπρεπε να στηριχτή στη μόνη στέρεη για κάθε μεταρρύθμιση βάση, στην πάλη των τάξεων. Ν' αφήση την οπισθοδρομική πια άρχουσα τάξη και να στραφή σε όσους αδικεί η ελληνική παιδεία, στα οχτώ δέκατα, όπως είπαν, του λαού.* [Όλοι αυτοί θα φωτιστούν βλέποντας] *την αδικία που τους γίνεται με το εκπαιδευτικό μας σύστημα, με την ελεεινή οργάνωσή του, τα ελεεινά προγράμματα, την έλλειψη σχολείων και προσωπικού, τη λειψή μόρφωση των δασκάλων κλπ., να τους κάμη συνειδητά τα σχετικά προβλήματα που τους ενδιαφέρουν για να ζητήσουν οι ίδιοι την αλλαγή;*»[1160]. Δηλαδή ο Όμιλος πρέπει να κάνει διαφωτιστική εργασία όπως την έκανε ως τώρα, αλλά σε μεγαλύτερο βαθμό για να διαφωτίσει όλο τον ελληνικό λαό. Όμως έτσι, ο Αλ. Δελμούζος παρατηρεί ότι υπάρχουν δυο κίνδυνοι για τον Όμιλο, ο ένας «*μήπως η έκταση του διαφωτισμού καταβροχθίση τις δυνάμεις και τις ικανότητες του Ομίλου για θετική και εκπαιδευτική εργασία, και αδυνατίσωμε έτσι και την ίδια τη διαφωτιστική του προσπάθεια*» και ο άλλος μήπως απογοητευθούμε από τις δυσκολίες που θ' αντικρίσουμε στην προσπάθεια μας. Και δεν πρέπει

[1159] *Στο ίδιο*, σσ. 75-77.
[1160] *Στο ίδιο*, σσ. 77-78.

να απογοητευθούμε διότι πρέπει να ξέρουμε ότι η πλειοψηφία του κόσμου είναι οι μικροαστοί οι οποίοι αντιδρούν ακόμα περισσότερο στην εκπαιδευτική και γλωσσική μεταρρύθμιση. Έτσι ο Όμιλος πρέπει να καταλάβει «*τη σημασία της θετικής δουλειάς. Γιατί αυτή κυρίως είναι που ανοίγει τα μάτια και όχι τα λόγια*», όμως οι «*προοδευτικοί*» ήθελαν να «*πείσουν δηλαδή ότι η άρχουσα τάξη δε θέλει να μεταρρυθμίση την παιδεία, γιατί φοβάται μήπως ανοίξη τα μάτια του ο λαός, γιατί φοβάται μήπως θέλει να μένη αμόρφωτος για να τον κρατή σκλάβο και τον εκμεταλλεύεται ευκολώτερα κ.τ.λ. Έτσι θα ξεγλιστρούσαμε από τον εκπαιδευτικό προς άλλους δρόμους και θάταν αδύνατο να σταματήσουμε στην μέση. Γιατί μόνο με τα εκπαιδευτικά δε θα μπορούσε να τους κερδίση κανείς, και πολύ λιγότερο να τους φανατίση για την πάλη. Για να το κατορθώσουν, θα έπρεπε να καταφύγουν στα συνθήματα που ακούσαμε. Να τους πείσουν δηλαδή ότι η άρχουσα τάξη δε θέλει να μεταρρυθμίση την παιδεία, γιατί φοβάται μήπως ανοίξη τα μάτια του ο λαός, γιατί θέλει να μείνει αμόρφωτος για να τον κρατή σκλάβο και τον εκμεταλλεύεται ευκολώτερα κ.τ.λ. Έτσι θα ξεγλιστρίσαμε από τον εκπαιδευτικό προς άλλους δρόμους και θάταν αδύνατο να σταματήσωμε στη μέση. Γιατί μόνο με τα εκπαιδευτικά δε θα μπορούσε να τους κερδίση κανείς, και πολύ λιγότερο να τους φανατίση για την πάλη. Θάπρεπε λοιπόν να προχωρήση στη βάση, στο χειροπιαστό δηλαδή υλικό συμφέρον, το μόνο που κατά τη θεωρία τους κινεί τις ανθρώπινες μάζες.* (…) [Άρα θάπρεπε πρώτα να ωργανωθούν αυτές οι μάζες, δηλαδή] *πριν από την εκπαιδευτική θα ήταν ανάγκη νάρχιζε αυτή η καθαρά πολιτική ενέργεια, δηλαδή να μπη ολάρμενος Όμιλος στην πολιτική.* (…) [Όμως δεν θα το κάνουν αυτό γιατί είναι πάρα πολύ δύσκολο και] *το μόνο λοιπόν στέρεο έδαφος όπου θα μπορούσε να καταφύγει* (…) *ο Όμιλος στη μόνη οργανωμένη και ομοιόμορφη κοινωνική τάξη, την εργατική, και στο κόμμα που προσπαθεί να την αντιπροσωπεύη, το κομμουνιστικό. Και αργά ή γρήγορα αυτού θα καταλήγανε. Έτσι όμως κάθε εκπαιδευτική προσπάθεια μέσα στο αστικό καθεστώς που δεν ξέραμε πόσο θα κρατήση, θα ήταν πια αδύνατη. Άλλωστε και το κομμουνιστικό κόμμα το είπε καθαρά πως με το καθεστώς αυτό δε γίνεται καμιά προκοπή, και κάθε προσπάθεια για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση είναι ματαιοπονία. Είναι ακόμα και βλαβερή για το σκοπό του, γιατί έτσι θολώνουν τα νερά και αργεί η ριζική κοινωνική αλλαγή. Επομένως το μόνο που συμφέρει και πρέπει να γίνη, είναι όλοι μας ν' αγωνιστούμε για ναρθή το κοινωνικό και πολιτικό γκρέμισμα όσο μπορεί πιο γρήγορα. Έτσι ο Όμιλος γίνεται πια όχι μόνο πολιτικό αλλά καθαρά κομματικό σωματείο, και την ελληνική παιδεία, την προεργασία και εργασία που χρειάζεται για να προκόψη, την αφήνει για μελλοντικούς καιρούς*»[1161].

Στο τέλος ο Αλ. Δελμούζος για να ενισχύσει τις προηγούμενες απόψεις του, του 1947, αλλά για να δείξει και την σταθερότητα των απόψεών του, παραθέτει ένα απόσπασμα από τα πρακτικά των συνελεύσεων του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* στα 1927[1162], όπου στο τέλος της

[1161] *Στο ίδιο*, σσ. 78-82.

[1162] Τα οποία πρακτικά δεν διασώζονται σήμερα.

πρώτης ομιλίας του υποστηρίζει: «*Από τη μια μεριά ένα σωματείο εκπαιδευτικό και όχι πολιτικό, που θα κοιτάζη το συμφέρον του συνόλου και όχι μιας μόνο τάξης. Ένα σωματείο με ορισμένες κατευθύνσεις, που θα μελετά τα εκπαιδευτικά προβλήματα, θα προσπαθή να φωτίζη όλη την κοινωνία γι' αυτά, θ αετοιμνάζη βιβλία και προγράμματα, θα τα δοκιμάζη στην πράξη και θα προσπαθή να υπερνικήση το ψυχικό μεσαίωνα μας. Ένα σωματείο εδαφικό που θα προσπαθή να υψώνη σιγά σιγά την εκπαιδευτική κατάσταση, ένα σωματείο με άπειρη προοδευτικότητα. Από την άλλη μεριά έχετε ένα σωματείο που θέλοντας και μη δεν μπορεί παρά να γίνη πολιτικό· που τρομοκρατημένο από το μέλλον και την ιδέα της δήθεν προόδου ξεχνά το παρόν και τινάζει το μέλλον στον αέρα. Ένα σωματείο χωρίς ορισμένες αρχές, που με το δόγμα του κ. Γληνού 'κανένας φραγμός προς τ' αριστερά' αδιάκοπα θα παρασύρεται και θα πολιτικολογή. Ένα σωματείο ανεδαφικό που θα χαλάση ό,τι καλό έκανε ο Όμιλος ως τώρα*»[1163].

Από την πλευρά της ομάδας του Δημ. Γληνού σημειώνεται στη «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», ότι για την έννοια της εθνικής αγωγής 'οι συντηρητικοί' διατυπώσανε «*την απαίτηση να ξεκαθαριστή στο πρόγραμμα του Ομίλου, πως με τον όρο εθνική αγωγή, πρέπει να εννοούμε και την καλλιέργεια του συνειδητού εθνισμού και πως ο βασικός σκοπός της εθνικής αγωγής είναι η 'εθνική αυτοσυντήρηση'. Και ακόμα πως για την εθνική αυτοσυντήρηση είναι απαραίτητο πάνω από το συμφέρο, τη συνείδηση και την αλληλεγγύη μιας κοινωνικής τάξης, να υψώνεται πάντα το αίστημα του 'εθνικού συνόλου'*»[1164].

Συνεχίζει ο Δημ. Γληνός υποστηρίζοντας πως «*έπρεπε λοιπόν να ξεκαθαριστή το πολυσήμαντο περιεχόμενο των όρων 'εθνική αγωγή', 'εθνικό σύνολο', 'εθνική αυτοσυντήρηση'. Η έννοια του 'συνόλου', που χρησιμεύει για σύνορο στην κοινωνική συνείδηση των ανθρώπων κάθε εποχής, αλλάζει κάθε φορά.* (…) [Επίσης αν με την έννοια του έθνους συντηρούνται μίση και φυλετικές προκαταλήψεις] *τότε η έννοια του εθνικού συνόλου γίνεται εμπόδιο στην ανάπτυξη του ανθρωπισμού και είναι ασυμβίβαστη με την ανθρωπιστική αγωγή.* (…) *Γι' αυτό η έννοια του έθνους πρέπει να περιοριστή μέσα στην περιοχή της παιδείας σε ό,τι πραγματικά αποτελεί την ιδιοτυπία και την ενότητα του πολιτισμού ενός λαού. Γλώσσα, τέχνη, ήθη και έθιμα, όσο είναι ζωντανά και όπως διαμορφώνονται από την εξέλιξη των αντικειμενικών όρων της ζωής και από την αλληλεπίδραση των σημερινών πολιτισμένων λαών, πρέπει ν' αποτελούν τα στοιχεία της εθνικής αγωγής.* (…)»[1165]. Κατ' ουσία, λοιπόν, συνεχίζει η Διακήρυξη «*ο συντηρητικός δημοτικισμός μόνο εξωτερικές διαφορές παρουσιάζει από τον καθαρευουσιανισμό. Χαρακτηριστικό για την ουτοπία του είναι, ότι περιμένει και αυτός κάθε καλυτέρεψη της*

[1163] *Στο ίδιο*, σσ. 82-83.

[1164] Γληνός Δημ. κ.ά., «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», π. *Αναγέννηση*, 1927, τομ. Α', φ. 11ο-12ο, (Ιούλιος-Αύγουστος), σ. 582.

[1165] *Στο ίδιο*, σ. 588.

παιδείας από την 'καλή θέληση' και το 'διαφωτισμό όλων των κομμάτων'»[1166].

Για τον λόγο αυτό, συνεχίζει η Διακήρυξη, «*στην Ελληνική παιδεία πρέπει να χτυπηθή το ίδιο και ο ρωμαντικός ψευτοκλασικισμός και ο ρωμαντικός δημοτικισμός και ελληνοκεντρισμός. Η καλλιέργεια των στοιχείων του εθνικού πολιτισμού και δεν πρέπει να γίνεται εμπόδιο για το ξάπλωμα και την αφομοίωση των στοιχείων του υπερεθνικού πολιτισμού. Το να εργαστούμε δημιουργικά και να ζήσουμε εντατικά μέσα στον πολιτισμένο κόσμο, επιδιώκοντας μιαν ενότητα του ανθρώπινου πολιτισμού πρέπει να νικάη την τάση να υψώνουμε εμπόδια στην ενότητα αυτή ιδιότυπα εθνικά στοιχεία, που μόνο διακοσμητικό χαραχτήρα μπορεί να έχουν*»[1167].

Πολύ αργότερα το 1947, ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζει για την προσπάθεια του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* στο χώρο της παιδείας: «*Το απότομο άπλωμα που πήρε η γλωσσοεκπαιδευτική προσπάθεια από το 1917 και ύστερα, δεν ήταν βέβαια σύμφωνο με τον αρχικό σκοπό που είχαν ορίσει οι ιδρυτές του Ομίλου. Μόλα ταύτα η βάση έμενε η ίδια όχι μόνο στην ενδοκρατική εργασία μας, αλλά και στον Εκπαιδευτικό Όμιλο, που η δράση του όσο είμαστε σε κρατική υπηρεσία αναγκαστικά περιοριζόταν πολύ. Η προσπάθεια, όσο και αν την είχαν ευνοήσει ορισμένοι πολιτικοί, κρατήθηκε μέσα σε περιοχή εκπαιδευτική, ο διαφωτισμός και των δασκάλων και της κοινωνίας γινόταν σε προβλήματα εκπαιδευτικά, σε προβλήματα που η λύσης τους θα θεμελίωνε τις προϋποθέσεις τις απαραίτητες για να σταθή μόρφωση αληθινή. Έπειτα αντίκριζε το έθνος ολόκληρο και την προκοπή του, τον ελληνικό λαό σαν ένα σύνολο που θα μπορούσε να προκόψη με παιδεία ουσιαστική, βασισμένη στη ζωντανή γλωσσική, πολιτιστική και ανθρωπιστική παράδοσή του. Θρησκευτική κι εθνική μόρφωση, υπερκομματική και εξωταξική δράση ήταν σε όλη αυτή την προσπάθεια κάτι αυτονόητο. Ποτέ δεν είχεν έρθει στο νου κανενός από τους πρωτεργάτες του Ομίλου να κάμη το σωματείο αυτό όργανο πολιτικό ή κομματικό, ν' αμφισβητήση την πραγματικότητα του έθνους, την ενότητά του και την ανάγκη της αυτοσυντήρησής του.* (…) *Όχι μόνο τα ομαδικά έργα του Ομίλου, αλλά και οι προσωπικές εργασίες των πρωτεργατών του από τέτοιο πνεύμα εμπνέονται*»[1168].

Στη συνέχεια, ο Αλ. Δελμούζος αναφέρεται σε ομαδικά έργα του *Ομίλου* και σε ατομικά των πρωτεργατών στα οποία φαίνεται αυτός ο προσανατολισμός του Ομίλου αλλά και των πρωτεργατών του προς την εθνική αγωγή και παιδεία. Πιο συγκεκριμένα αναφέρεται «*στην ιδρυτική εγκύκλιο του Ομίλου, και στο υπόμνημά του που είχε στείλει στα 1912 στο 'Κέντρικό Εκπαιδ. Συμβούλιο της Δημοτ. Εκπαιδεύσεως' για το 'πρόγραμμα δημοτικού σχολείου, ανώτερου παρθεναγωγείου και διδασκαλείου κοριτσιών' όπως και στο πρόγραμμα του 1914*». Σ' όλα αυτά τα κείμενα βλέπουμε «*ένα καθολικό υπερταξικό αντίκρυσμα της*

[1166] *Στο ίδιο*, σ. 595.

[1167] *Στο ίδιο*, σσ. 596-597.

[1168] Δελμούζος Αλ., *Παιδεία και κόμμα*, *ό.π.,* σσ. 40-41.

παιδείας»[1169]. Όμως συνεχίζει ο Αλ. Δελμούζος «*η εργασία μέσα στο κράτος εμπνέεται και στις δυο περιόδους από το ίδιο πνεύμα. Φτάνει γι' αυτό ν' αναφέρω μόνο το πραχτικό 'της συντακτικής επιτροπής των αναγνωστικών του κράτους'.* (…) [Όπου αναφέρονταν για τη εθνική παιδεία:] *Η εθνική διδασκαλία να στηρίζεται επί της πραγματικής κατανοήσεως και συγκινήσεως των μαθητών και ν' αποφευχθή η κενή λογοκοπία. Επίσης δέον να δοθή προσοχή όπως αποφευχθή ο σοβινισμός, ως εμβάλλων εις τας ψυχάς των μαθητών περιφρόνησιν, μίσος κατ' άλλων λαών και εκδικητικότητα τυφλήν, ενώ η φιλοπατρία πρέπει να θεμελιωθή προπαντός εις την καθαράν αγάπην της πατρίδος και της ελευθερίας, εις την εκτίμησιν του εθνικού πολιτισμού και τον πόθον υπέρ της συντηρήσεως και της προαγωγής*»[1170]. Αυτό φαίνεται «α*κόμα και στις εξωτερικές προσωπικές μελέτες όλων των πρωτεργατών. Και σ' αυτές χαρακτηριστική για το θέμα μας είναι η μελέτη Δημ. Γληνού με τον τίτλο 'έθνος και γλώσσα', που δημοσιεύτηκε στο Δελτίο του Ομίλου, το πρώτο μέρος της στον τόμο του 1915 και το δεύτερο στο τόμο το 1922.* (…) *Στη σελ. 48 εξετάζοντας το επιχείρημα των αντιπάλων ότι με το δημοτικισμό καταστρέφεται η 'ιστορική ενότητα του έθνους' γράφει: '… αν υπήρχε τέτοιος κίνδυνος, θάπρεπε και μεις οι δημοτικιστές να παραιτηθούμε από την αξίωση να γίνη όργανο του γραφτού λόγου η δημοτική, αφού αγαπούμε το έθνος μας και για το καλό του αγωνιζόμαστε*»[1171].

Παρακάτω, ο Αλ. Δελμούζος σχολιάζει την «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'» στο σημείο που αυτή υποστηρίζει ότι η πρόταση του Αλ. Δελμούζου θέτει φραγμό ή «*όρια προς τα' αριστερά*». Για αυτό το θέμα, ο Αλ. Δελμούζος εξιστορεί: «*εκείνο που σκαντάλιζε τους προοδευτικούς είναι 'η συνειδητή εθνική αγωγή'. Την ασυνείδητη, την αυτονόητη, αυτή δηλαδή που και να θέλη κανείς δεν μπορεί να την αποφύγη, αφού γεννιέται ως μέλος της ελληνικής φυλής και ανασταίνεται με τα' αγαθά του πολιτισμού της, τη γλώσσα, τα έθιμα κλπ., αυτή τη δέχονταν ασυζήτητα. Αλλά η συνειδητή εθνική αγωγή δημιούργησε, λέει, γι' αυτούς ζήτημα αρχής. Τι όμως εννοούσαμε με τη συνειδητή εθνική αγωγή το είπε καθαρά η πρότασή μας. Όχι βέβαια να μισήσωμε ή να καταχτήσωμε τον κόσμο. Το αντίθετο μάλιστα και να συνεργαστούμε μαζί του φιλικά. Αλλά να γνωρίση και ν' αγαπήση το παιδί τον τόπο του, το έθνος του, ολόκληρο τον ελληνικό λαό, το σύνολό του, και να δουλέψη όταν μεγαλώση κι αυτό για την προκοπή του. Τι προκοπή όμως να ιδή ο λαός αυτός, όταν του πάρουν άλλοι τον τόπο του και τον εξαφανίσουν ως βιολογική μονάδα*»[1172].

Στη συνέχεια, ο Αλ. Δελμούζος κατανοεί ότι πρέπει να αντικρούσει και να επιλύσει «*και μιαν άλλη απορία του αναγνώστη σχετικά με την επιμονή των 'συντηρητικών': Αφού τέλος πάντων ξέραμε ότι ο 'επιστημονικός έλεγχος' ήταν απλή θεωρία μόνο, αφού είχαν δηλώσει καθαρά ότι δεν τόχουν στο νου τους ν' αυτοκτονήσουν, ότι και γι' αυτούς*

[1169] *Στο ίδιο*, σσ. 41-43.
[1170] *Στο ίδιο*, σσ. 43-44.
[1171] *Στο ίδιο*, σσ. 45-46.
[1172] *Στο ίδιο*, σσ. 60-61.

η εθνική αυτοσυντήρηση είναι βιολογική ανάγκη, γιατί επιμέναμε τόσο η ανάγκη αυτή να τονιστή και στο πρόγραμμα του Ομίλου; Ο λόγος γι' αυτό ήταν ο ίδιος που μας ανάγκασε να επιμείνωμε και στο θρησκευτικό ζήτημα. Ο έλεγχος ήταν βέβαια θεωρία μόνο και λόγια, λόγια όμως γεμάτα δυναμίτη για όποιους θα τα πίστευαν και βιάζονταν να τα πραγματοποιήσουν. Το σημειώνουν άλλωστε και τα πραχτικά από τη δεύτερη ομιλία μου στη γενική συνέλευση: 'Επειδή έχομε στον Όμιλο και αριστερούς που επιμένουν στις αντιλήψεις των και θα θελήσουν ίσως αντίθετα με το αίσθημα του εθνικού συνόλου να τονίσωμε το αίσθημα και την αλληλεγγύη της κοινωνικής τάξης ανεξάρτητα από εθνικά σύνορα, γι' αυτό και για να ξέρη ο Όμιλος που πάει, είναι σωστό να υποβληθή στη γενική συνέλευση η πρόταση: αν ο Όμιλος θα εξακολουθήση σχετικά με την εθνική αγωγή το δρόμο που είχε ως τώρα ή θ' αλλάξη δρόμο'»[1173].

Στην δεύτερη υποσημείωση της σελ. 68, ο Αλ. Δελμούζος σημειώνει: «*Σε λίγο άλλωστε το διαλάλησαν οι κομμουνιστές του Ομίλου στις επιφυλλίδες του Ριζοσπάστη: 'Στο ζήτημα της εθνικής αγωγής η άποψη των σοσιαλιστών του Ομίλου είναι* [ότι] *η έννοια του συνόλου που χρησιμεύει για σύνορο στην κοινωνική συνείδηση των ανθρώπων κάθε εποχής, αλλάζει κάθε φορά.... Ώστε παραδέχονται οι σοσιαλιστές του Ομίλου πως υπάρχει 'σύνολο', αδιάφορο αν άλλοτες ήτανε στενώτερο κι είχε άλλο όνομα και σήμερα είναι φαρδύτερο και λέγεται έθνος. Μα αυτό λεν και οι συντηρητικοί, ζητούν να καλλιεργήσουν σα συγχρονισμένοι άνθρωποι τη μορφή του σημερινού συνόλου. Τι έχουν ν' απαντήσουν οι συντάκτες της Διακήρυξης;... Μα υπάρχει λοιπόν σύνολο; Όχι! Αυτό δα αρνήθηκαν και οι σοσιαλιστές της Διακήρυξης με το να παραδέχονται κοινωνικές τάξεις, αντίθεση συμφερόντων μεταξύ των τάξεων αυτών. Πως μπορεί να υπάρχη σύνολο εκεί όπου υπάρχουν τάξεις, που στέκονται εχθρικά η μια απέναντι στην άλλη και με την πρόθεση η μια να εξοντώση την άλλη; Έπειτα η ίδια η διακήρυξη λέει ότι δεν πρέπει να ξεχνάη κανένας πως με το πρόσχημα του συμφέροντος της ολότητας μίλησαν όλες οι τυραννίες σε όλες τις εποχές'»*[1174].

Όμως και αμέσως μετά από την διάσπαση του 1927, γράφει στα *Ελληνικά Γράμματα* ο Αλ. Δελμούζος, αναφερόμενος στα δικά του έργα, σημειώνει ότι «*στη νεοελληνική πραγματικότητα και στο νεοελληνικό πολιτισμό στηρίζεται το σχολικό πρόγραμμα και του Βόλου και του Μαράσλειου. Μα πόση διαφορά και εξέλιξη από τον ένα σταθμό ως τον άλλον! Την εθνική, την ηθική καθώς και τη θρησκευτική μόρφωση την ξεχωρίζουμε και στο ένα και στο άλλο. Δεν ήταν στο Βόλο ο κ. Αλ. Δελμούζος 'ο φανταστικός επαναστάτης του κ. Κορδάτου και της 'Νέας Αγωγής', δε χτύπησε τη θρησκεία ή την εθνική μόρφωση ή την ηθική, αλλά τη θρησκειοκαπηλεία και την πατριδοκαπηλεία και την ηθικοφλυαρία, τα άδεια και φουσκωμένα λόγια και κοίταξε να δώσει στα παιδιά πραγματική θρησκευτική συγκίνηση, ηθική και εθνική μόρφωση θετική. Πόσο βαθύτερη όμως γίνεται με τον καιρό η προσπάθεια αυτή το βλέπουμε στην εργασία του στο κράτος και προ πάντων στο Μαράσλειο*

[1173] *Στο ίδιο*, σσ. 67-69.
[1174] *Στο ίδιο*, σ. 68.

και το 'Δημοτικισμός και Παιδεία' Πόσο πιο βαθιά και πιο γόνιμα η ιδέα π.χ. του εθνισμού θεμελιώνεται στο είναι μας, στη ζωή μας και πόσο φυσικά και αβίαστα η εθνική συνεχίζοντας την ατομική μόρφωση απλώνεται στον καθολικό ανθρωπισμό!»[1175].

Κατόπιν, ο Αλ. Δελμούζος αναφερόμενος στον Δημ. Γληνό σημειώνει: «*Να τώρα ένα παράδειγμα από την ανάποδη. Ένας ώριμος άνθρωπος* [εννοεί φυσικά το Γληνό] *στα 1923 π.χ. γράφει: 'Η ιστορική ενότητα του έθνους είναι το δεύτερο μεγάλο αγαθό που κινδυνεύει από την επικράτηση της δημοτικής. Και αν υπήρχε τέτοιος κίνδυνος, θάπρεπε μεις οι δημοτικιστές να παραιτηθούμε από την αξίωση να γίνη όργανο του γραφτού λόγου η δημοτική, αφού αγαπούμε το έθνος μας και για το καλό του αγωνιζόμαστε…*(…) *Ο ίδιος όμως άνθρωπος που έγραψε όσα είδαμε, ύστερα από τέσσερα χρόνια, στα 1927, στη γενική συνέλευση του Εκπαιδευτικού Ομίλου φωνάζει ότι: το Έθνος είναι φραγμός για τον αληθινό ανθρωπισμό, κοροϊδεύει την ιδέα του νεοελληνικού πολιτισμού,* (…) *Σύμφωνα με το μέτρο του αρχοντοχωριατισμού ο άνθρωπος αυτός εξελίσσεται, ανανεώνεται, δεν μένει στάσιμος είνε προοδευτικός. Αλλά καμιά από τις τελευταίες ιδέες του ούτε σα σπέρμα δεν βρίσκεται στις πρώτες· είναι δυο άνθρωποι αλλιώτικοι, δυο πόλοι σωστοί»*[1176].

Ο Π. Παϊδούσης αναφερόμενος στον Αλ. Δελμούζο γράφει σε υποσημείωση μελέτης του στα *Ελληνικά Γράμματα*: «*Σε ένα τέτοιο όμιλο χαρακτηρίστηκε κάποιος για οπισθοδρομικός, μ' όλον ότι αυτός όλη του ζωή θυσίασε και προσπάθησε να φτιάσει ούτε πολύ ούτε λίγο, ένα αληθινό σχολείο. Τον βάφτισαν έτσι για τι τόλμησε να πει πως η αγωγή πρέπει να είνε εθνική. Εκείνοι που τον βάφτισαν έτσι εκτός απ' αυτό το απέραντο κουβεντολόγι με τις πιο ριζοσπαστικές ιδέες και απέραντες ρητορείες δεν είχαν τίποτα να παρουσιάσουν. Είταν όμως προοδευτικοί!»*[1177].

Και ο Τ. Άγρας σε άρθρο του υποστηρίζει πως «*τρεις κυρίως απομένουν οι τρόποι που οι διανοούμενοι του τόπου ελπίζουν τη σωτηρία και την αναμόρφωση της σύγχρονης γενεάς*», δηλαδή ο πρώτος, γράφει ο αρθρογράφος, είναι το θαύμα, ένα «*μεταφυσικό θαύμα*», δηλαδή με την «*αναγέννηση μέσα από την κλασσική αρχαιότητα*», ο δεύτερος τρόπος είναι πάλι ένα θαύμα, ένα «*επιστημονικό θαύμα*», δηλαδή με την «*αλλαγή του κοινωνικού καθεστώτος*», και ο τρίτος τρόπος είναι μια μέθοδος η αγωγή, δηλαδή η σωματική, η πνευματική και η ηθική αγωγή. Στη συνέχεια, ο Τ. Άγρας υποστηρίζει ότι μόνο η αγωγή σκοπεύει «*προς το παρόν και προς τις βάσεις*», «*εναντίον του εκφυλισμού και της παρακμής*» και έχει την δυνατότητα «*να φέρει ουσιαστικήν αλλοίωση μέσα στη ζύμωση την κοινωνική*», σε αντίθεση με τους άλλους δυο τρόπους οι

[1175] Δελμούζος Αλ., «Λαχανιασμένη φευγάλα ή ο ελληνικός αρχοντοχωριατισμός», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 2 (1η Ιουλίου), σσ. 52-53.

[1176] *Στο ίδιο*, σ. 53.

[1177] Παϊδούσης Π., «Ελληνικά προβλήματα. Μερικά απλά πράγματα που δεν πρέπει να ξεχνάμε», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 4, σσ. 152-153.

οποίοι είναι ανίκανοι γι' αυτό[1178]. Έτσι ανάλογα με τον τρόπο οι διανοούμενοι έχουν κατηγοριοποιηθεί σε τρεις κατηγορίες. Η πρώτη ομάδα έχει ως έμβλημά της «*Παιδεία και πολιτεία*» και αυτοί είναι οι Έλληνες κομμουνιστές διανοούμενοι, οι οποίοι πιστεύουν πως θα αναμορφωθεί η σύγχρονη γενιά, με την «*αλλαγή του κοινωνικού καθεστώτος*», όμως μέχρι να γίνει αυτό, επισημαίνει ο Τ. Άγρας, «*για πολλά, ποιος ξέρει πόσα, χρόνια, θα είναι υποχρεωμένη μόνο να πολεμά και να κατηχεί η ριζοσπαστική ομάδα, κ' οι νέες γενεές των παιδιών θ' αφήνωνται απ' αυτήν νάρχωνται και να παρέρχωνται, έρμαιες, ακυβέρνητες, ασυνείδητες*» [1179]. Η δεύτερη ομάδα διανοουμένων έχει ως έμβλημά της «*Παιδεία και κλάδος*», αυτοί συγχέουν «*το μέσο με το σκοπό*» και εξαντλούν την προσπάθειά τους στη «*δημιουργία ενός λαμπρού και τέλειου εκπαιδευτικού προσωπικού, σπουδασμένου στην Ευρώπη, μορφωμένου με την καινούργια παιδαγωγική*». Η τρίτη ομάδα διανοουμένων έχει ως έμβλημά της «*Παιδεία και παιδί*» αυτοί οι διανοούμενοι αντιμετωπίζουν «*κατάστηθα και δίχως αλληλουχίες προϋποθέσεων το πρόβλημα που είναι βαλμένο μπροστά της. Έχει πρώτα συνείδηση της ανάγκης της αποστολής της· έχει έπειτα, κατανόηση της σπουδαιότητας της αποστολής της· κ' έχει, τέλος, έμπνευση απεριόριστη στο έργο της. Στένεψε το πλαίσιο της προοπτικής της, για να μεγαλώσει το βάθος του. Προτίμησε τη συγκέντρωση αντί της πολυμερείας, την εργασία αντί της σκέψης, τη συνεννόηση με το ανώνυμο πλήθος που ανεβαίνει ολοένα σα ν κύμα προς τα' αξιώματα και τα υπουργήματα, αντί της διαπραγματεύσεως ή της διαφωνίας με την σημερινήν άρχουσα τάξη.* (…) *η φιλοδοξία της είναι αληθινή κ' ανυστερόβουλη· η ευρύτατη βελτίωση του κοινωνικού συνόλου*»[1180].

Ο Αλ. Δελμούζος αμέσως μετά από τη «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'» στέλνει ένα γράμμα στα Ελληνικά Γράμματα του Κ. Μπαστιά το οποίο δημοσιεύεται αυτούσιο. Εκεί ο Αλ. Δελμούζος γράφει πως «*η πλατύτατη και καθολική μεταρρύθμιση, που γυρεύει τόσους δρόμους το νέο σωματείο για να εφαρμόσει, είναι λόγια χωρίς περιεχόμενο αν εξαιρέσει μόνο τη δημοτική γλώσσα, που δε φαίνεται να της δίνει και τόσο μεγάλη σημασία, και το νεοελληνικό πολιτισμό, που κι αυτός όμως εξατμίζεται στη διακήρυξη ή γίνεται στοιχείο διακοσμητικό.* [Γιατί μπορεί να επιτευχθούν διάφοροι στόχοι, δηλαδή να μπουν νόμοι σωστοί σ' όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης, όμως το σωστό περιεχόμενο] *δεν θα το δώσωμε ποτέ, όσο δεν ανοίγομε τα μάτια μας να κοιτάξωμε καλά και τον εαυτό μας και γύρω μας με ειλικρίνεια και πόνο, όσο η πρόοδος δε θα πηγάζει από μέσα μας με αδιάκοπο αγώνα, μα θα τη μεταφέρωμε απ' έξω σαν έτοιμο εμπόρευμα, όσο*

[1178] Άγρας Τ., «Συναισθηματική αγωγή έδρα νεοελληνικής», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 6, σ. 219.

[1179] *Στο ίδιο*, σ. 220.

[1180] *Στο ίδιο*, σ. 220.

τα λόγια δεν παραμερίζουν εμπρός στη συστηματική. Στην επίμονη δουλειά απάνω στα δικά μας πράγματα»[1181].

Και σε κύριο άρθρο των *Ελληνικών Γραμμάτων* ο Αλ. Δελμούζος γράφει πως η παιδεία «*χρειάζεται για το δρόμο της ένα απόμακρο ιδανικό, όσο και αν ξενικά από φτωχή και ταπεινή πραγματικότητα. Το χρειάζεται για να εμπνέη και υψώνη την ψυχή, για να χαράζη την κατεύθυνση σε κάθε της ενέργεια και μέτρο. Αγωγή που γυρίζει κάθε φορά σαν ανεμόμυλος κατά τον άνεμο της μόδας, δεν μπορεί να σταθή στα πόδια της. Ούτε προκόβει η παιδεία με μέτρα που συχνά το ένα είναι αντίθετο στο άλλο, με μέτρα τυχαία ή με μπαλώματα μονάχα. Θέλει συνέχεια και συνέπεια, μια γραμμή σταθερή, που ανοίγεται από το σήμερα ως ένα μέλλον μακρινό. Αλίμονο όμως όταν το ιδανικό που βάζομε μας ξεγελά σαν τα μικρά παιδιά, που θαρρούν πως απλώνοντας τα χέρια έπιασαν κόλας το φεγγάρι. Τότε δε βλέπομε που βρισκόμαστε κι εύκολα ξεχνούμε πως η ουσία της παιδείας είναι κάτι ψυχικό, που δεν αλλάζει απότομα και με μέσα εξωτερικά, ούτε και μεταφέρεται από τη μια χώρα στην άλλη σαν έτοιμο εμπόρευμα.* (…) *Από η σημερινή εκπαιδευτική μας κατάσταση ως τον τελικό σκοπό* (…) *είναι πλήθος ενδιάμεσοι σκοποί που πρέπει να περάση ο τόπος μας· και θα τους περάση όχι με άλματα και με λόγια, μα αργά και σταθερά, ανεβάζοντας ολοένα το ψυχικό του επίπεδο, με αδιάκοπη εντατική προσπάθεια, με δουλεία πραγματική, συστηματική και από εργάτες πολλούς, με δουλειά στηριγμένη απάνω στους δικούς του τους ψυχικούς και άλλους όρους.* (…) *Μα πιο πολύ ακόμα το 'πανανθρώπινο ιδανικό' μας δε θα μας σπρώξη να ξεχάσωμε τόσο πολύ τις ρίζες που μας κράτησαν και μας κρατούν σ' αυτό το χώμα, ώστε να κάνωμε τεράστια πηδήματα από το σήμερα σ' ένα μέλλον άγνωστο, και να εξαερώνωμε σε λέξεις έννοιες ζωής όπως είναι 'το εθνικό σύνολο και η αυτοσυντήρηση του*»[1182].

Ο Αλ. Δελμούζος στις «Γενικές αρχές» του για την εθνική παιδεία και μόρφωση γράφει: «*Μόνος του ο καθένας θα κοιτάζη στη ζωή του να μορφώνη τον εαυτό του ολοένα και τελειότερα. Γι' αυτό όμως χρειάζεται φλόγα και ικανότητα. Τη φλόγα αυτή πρέπει ν' ανάψη στο άτομο η παιδεία και με τέτοια ικανότητα να το οπλίση, αν θέλη να πετύχη το σκοπό της. Πρέπει δηλαδή να ετοιμάση τα παιδιά έτσι, που βγαίνοντας από το σχολείο να μπορούν και να θέλουν να μορφώσουν τα ίδια τον εαυτό τους. Να τον μορφώσουνόμως έτσι, που ο καθένας να προσπαθή στη ζωή του ναπλάση ένα δικό του αυθύπαρκτο χαρακτήρα, να φτάση όσο γίνεται το ιδανικό του εγώ. Και η προσπάθειά του τότε θα υπηρετή και θα υψώνη και το σύνολο όπου ζή. 9. Γι' αυτό όμως είναι ανάγκη να κρατή τα παιδιά στο σχολείο ως την εποχή που θα είναι σε θέση να πάρουν τα ίδια στα χέρια τους τη μόρφωσή τους, να κυβερνήσουν τον εαυτό τους, ως την ηλικία των 18 χρονών. Και ακόμα να δίνη στο καθένα τα μέσα να μορφώνεται σύμφωνα με το φυσικό του, χωρίς να εμποδίζεται από την*

[1181] Δελμούζος Αλ., «Ένα γράμμα του κ. Δελμούζου», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 7, σσ. 310-311.

[1182] Δελμούζος Αλ., (με τα αρχικά Α. Π. Δ.), «Ιδανικό ξελόγιασμα», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 9, σσ. 390-391.

κοινωνική και την οικονομική του θέση. 10. Αυθύπαρκτο χαρακτήρα έχει ο άνθρωπος που μπορεί και ζη μόνος του βρίσκοντας το σωστό επάγγελμα στη ζωή του· που εξουσιάζει το σώμα του· που μπορεί να κρίνη μόνος του όσα προβλήματα του παρουσιάζει η ζωή του και να παίρνη σ' αυτά στάση συνειδητή· ο άνθρωπος τέλος που ορίζει τις πράξεις του, που παίρνει την ευθύνη γι' αυτές. Μια πολύμερη δηλαδή αυθυπαρξία, σωματική, οικονομική, πνευματική και ηθική. 11. Λέγοντας ηθική αυθυπαρξία δε θέλω να ειπώ ηθική αναρχία, να κάνη δηλαδή ο καθένας ό,τι θέλει, αλλά να ενεργή ελεύθερα χωρίς εξωτερική πίεση, σύμφωνα με τις απόλυτες ηθικές αξίες που ορίζουν το σκοπό της αγωγής, τον αληθινό ανθρωπισμό. 12. Μορφώνω ένα άτομο θα ειπή δίνω μορφή στον ψυχικό του κόσμο, σε κάτι άμορφο ακόμα. Στο άτομο όμως δεν μπορούμε να δώσωμε αυθαίρετα όποια μορφή θέλομε, παρά μόνα να βοηθήσωμε να πάρη με τον καιρό τη μορφή που ορίζουν όσα ζωντανά και διαλεχτά σοιχεία κλείνει μέσα του. Αυτά με τη συστηματική ανάπτυξη και καλλιέργεια δίνουν στον καθένα τον ατομικό του τύπο. Τα στοιχεία όμως που υπάρχουν σ' ένα άτομο είναι άλλα παρμένα και άλλα επηρεασμένα από την πραγματικότητα όπου ζη. (…) *Έτσι ολόκληρο το είναι του ανθρώπου ριζώνει στη σύγχρονή του φυσική, κοινωνική και εθνική πραγματικότητα, με τα δικά της στοιχεία ζυμώνεται, ανασταίνεται και πλουτίζει ο ψυχικός του κόσμος. Η παιδεία λοιπόν κάθε τόπου μπορεί να μορφώση, ν' αναπτύξη δηλαδή συστηματικά τον ψυχικό αυτό κόσμο προς ένα σκοπό, μονάχα αν στηρίζεται στη σύγχρονη του πραγματικότητα.* (…) *Τέτοια βασική αρχή δεν την επιβάλλει μονάχα το νόημα της αγωγής, η ανάπτυξη δηλαδή στοιχείων που πραγματικά υπάρχουν, μα και ο σκοπός της παιδείας. Γιατί η παιδεία θέλει να ετοιμάση το άτομο έτσι, που να μπορή να ζήση άνετα και δημιουργικά στον τόπο του κα με τη δράση του να καλυτερεύη και τον εαυτό του και στο σύνολο όπου ζη. Το σύνολο όμως αυτό είναι η σύγχρονή του κοινωνική και εθνική πραγματικότητα.* (…) *Η παιδεία όμως δε γυρεύει να υπηρετήση μόνο το άτομο, την κοινωνία και το εθνικό του σύνολο, αλλά και να το κάμη καλύτερο, να το υψώση. Γι' αυτό θα στηριχτή μονάχα στα ζωντανά, τα γόνιμα στοιχεία της σύγχρονης πραγματικότητας, κι απ' αυτά πάλι θα διαλέξη και φροντίση όσα ταιριάζουν με το σκοπό της αγωγής, πολεμώντας ή αφήνοντας τ' αντίθετα.* (…) *Ένα από τα βασικά γνωρίσματα στην έννοια της αγωγής είναι το εθνικό της χρώμα. Γιατί η αγωγή, η μόρφωση, δεν είναι κάτι αυθαίρετο και εξωτερικό, μα την πηγή της, την αρχή και το τέρμα, την έχει στην ψυχή του ατόμου, στα στοιχεία που κλείνει μέσα του. Τα στοιχεία όμως αυτά είναι γέννημα και θρέμμα της εθνικής ομάδας και του πολιτισμού της.* (…) *Τις περισσότερες αξίες του πολιτισμού που δίνουν τροφή, περιεχόμενο και μορφή στις λειτουργίες της ψυχής,που μ' αυτές ανασταίνει και πλουτίζει ολόκληρος ο ψυχικός κόσμος, ή τις έχει δημιουργήσει το εθνικό σύνολο ή τις έχει αφομοιώσει και ποτίσει με τη δική του ψυχή, με το δικό του χαρακτήρα. Έτσι το άτομο μόνο και μόνο γιατί γεννιέται και ζη σε ωρισμένη ομάδα και τόπο, παίρνει βαθύτατη εθνική σφραγίδα, μορφώνεται εθνικά και χωρίς το σχολείο. 19. Η παιδεία όμως κάθε τόπου δε θα περιοριστή σ' αυτή την ασύνειδη και αυτονόητη εθνική μόρφωση, την εξωσχολική κα τη δική της, μα θα κανονίση, θα τη*

συμπληρώση και θα την οδηγήση συστηματικά. Θα μορφώση τα παιδιά με τ' αγαθά του σύγχρονου πολιτισμού τους, βλέποντας εμπρός της όχι μόνο το άτομο μα και το σύνολο. Θα τα κάμη να ζήσουν σ' αυτόν άνετα και δημιουργικά, να εργάζωνται και για τον εαυτό τους και για το σύνολο έτσι, που να μη συντηρούν μόνο την ατομική και την εθνική ζωή και τον πολιτισμό της, αλλά και να τη καλυτερεύουν. 20. Για να γίνη όμως καλύτερη, ανώτερη η ζωή του εθνικού συνόλου, πρέπει η εθνική μόρφωση να μην έρχεται σε αντίφαση και σύγκρουση με την ηθική. Γι' αυτό βάση της θα είναι η αγάπη, η ελευθερία και η δικαιοσύνη. Σε τέτοια βάση πρέπει και μπορεί να θεμελιωθή στερεά η αυθυπαρξία και η προκοπή κάθε ομάδας, και όχι στην εθνική ξυπασιά, στο μίσος, στην εκδίκηση και την περιφρόνηση των άλλων. Έτσι η εθνική μόρφωση δε θα μάχεται την ατομική, μα θα τη συνεχίζη, και το άτομο θα αισθάνεται και τις άλλες ομάδες σα συναγωνιστές και συνεργάτες για τον ίδιο απόμακρο σκοπό που έχει και η δική του, τον καθολικό ανθρωπισμό»[1183]. Επίσης σε υποσημείωση του ο Αλ. Δελμούζος αναφέρει: «*Μα πιο πολύ να στηθούν στα σχολεία μας, στις ψυχές παιδιών και δασκάλων, με ασάλευτο κύριες οι ηθικές αξίες, που ο κλονισμός τους στη μεταπολεμική εποχή σαλεύει σύρριζα στη σημερινή κοινωνία. Ο ατομικισμός να παραμερίση εμπρός στην ιδέα του συνόλου, η σχετικότητα στο απρόσωπο κατηγορικό πρέπει.* (…) *Απάνω απ' όλα η αγάπη, ο αυτοσεβασμός, ο σεβασμός του ανθρώπου και το αλύγιστο χρέος*»[1184].

Ο G. Belot υποστηρίζει ότι ο Μαρξισμός «*αποτελεί μιαν αληθινή ανατροφή*»[1185], η ανατροφή αυτή όμως είναι τέτοια «*που εμποδίζει την κανονική λειτουργία του καθεστότος, το οποίον θα επακολουθήσει*»[1186], διότι «*το νέο κοινωνικό καθεστός θ' απαιτούσε όχι μόνο εξαιρετικές αρετές, αλλ' ακριβώς όλες τις αρετές, τις οποίες ο Μαρξισμός εργάζεται έτσι, ώστε να μη μπορέσει ποτέ του να επικρατήσει*»[1187].

Τα *Ελληνικά Γράμματα*, σε κύριο άρθρο τους απαντώντας σε τρεις επιστολογράφους τους, γράφουνε: «*Ζητάμε ανθρώπους ολοκληρωμένους, ανθρώπους που ζούνε τη ζωή τους και τα προβλήματά τους, ανθρώπους που με το έργο τους δημιουργούνε τον πολιτισμό. Κι' ο πολιτισμός δεν είναι ταξική αλλά ανθρώπινη κατάκτηση.* (…) *Ο τρίτος επιστολογράφος λοιπόν ας ζητάει ολοκληρωμένους ανθρώπους και γερά έργα και τις κατατάξεις και τους χωρισμούς ας τους αφήσει σε όσους δεν έχουν τίποτε σοβαρότερο να κάμουν. Είναι πάντα και τούτο μια δικαιολογία του τίτλου των διανοουμένων ή των κοινωνιολόγων. Μα τον συμβουλεύουμε να μην ζηλέψει και τόσο*»[1188].

[1183] Δελμούζος Αλ., «Γενικές αρχές», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 9, σ. 392-394.

[1184] *Στο ίδιο*, σ. 394.

[1185] Λ. Σ., «Ποια κοινωνική και ηθική ανατροφή δίνει η μαρξική θεωρία. Κατά τον G. Belot», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 11, σσ. 545.

[1186] *Στο ίδιο*, σ. 545.

[1187] *Στο ίδιο*, σ. 546.

[1188] «Τρία γράμματα … τρεις απόψεις», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1928, τόμ. Β', τχ. 6, σ. 200.

Ο Κ. Σωτηρίου στο άρθρο του «Οι ομοσπονδίες»[1189] αναφέρεται στο υπόμνημα που υπόβαλαν «*προς την κοινοβουλευτικήν επιτροπήν της παιδείας*», η ομοσπονδία των «*λειτουργών της μέσης εκπαιδεύσεως*» και η «*διδασκαλική*». Επίσης ο Κ. Σωτηρίου τονίζει ότι «*η επίσημη αυτή αναγνώριση από μέρους του εκπαιδευτικού κλάδου μας δίνει πολλές ελπίδες για την οριστική νίκη της εκπαιδευτικής μεταρύθμισης.* (…) *μας πείθει πως ο μπαμπούλας του κομμουνισμού, που τόσοι άλλοι, μα και ο σημερινός Υπουργός της παιδείας κ. Νικολούδης, προβάλλουν, δεν μπορεί πια να σταματήσει την εκπαιδευτική πρόοδο.* (…) [Επίσης γίνεται φανερό πως] *ο αγώνας για τη ριζική εκπαιδευτική μεταρύθμιση είναι πραγματικά λαϊκός.* (…) *Είδε πια ο δάσκαλος,* (…) *πως οι λίγοι, με όργανο τους την επίσημη πολιτεία, έχουν εγκαθιδρύσει ένα εκπαιδευτικό σύστημα πέρα πέρα ολιγαρχικό, πέρα πέρα αποπνιχτικό, ολότελα αντιλαϊκό.* (…) [Επίσης] *ελέγχουν με τον πιο αξιόπρεπο τρόπο τα επιχειρήματα του Υπουργού κ. Νικολούδη, ξεσκεπάζουν τα βαθύτερα ελατήριά του, αποδείχνουν, πως τα περίφημα νομοθετήματα του θα φέρουν 'οπισθοδρόμησιν' και του λένε ορθά κοφτά πως 'αι τροποποιήσεις του επαναφέρουν τον κλάδος εις την διάθεσιν της κομματικής διαπάλης'. Η ιδεολογική πρόοδος του εκπαιδευτικού κλάδου, όπως αποδείχνει το υπόμνημα των Ομοσπονδιών του, είναι αρκετά μεγάλη. Ο δάσκαλος δεν είναι πια ο σκλάβος του πολιτικού, ο δούλος της πολιτείας, ο βουβός εχτελεστής της παράδοσης. Απόχτησε συνείδηση του εαυτού του και του προορισμού του πιστεύει στα νέα ιδανικά και θέλει να γίνει πρωτεργάτης της εκπαιδευτικής μεταρύθμισης και συντελεστής της κοινωνικής προόδου.* (…) *Πρέπει να καταλάβει καλά, πως η ριζική, η αληθινή εκπαιδευτική μεταρύθμιση δε μπορεί να γίνει μόνη της. Ο εκπαιδευτικός αγώνας δε μπορεί να είναι ανεξάρτητος. Είναι στενά συνδεδεμένος με την όλη κοινωνική κατάσταση. Είναι ένα σπουδαίο μέρος, μα μόνο μέρος, του κοινωνικού αγώνα.* (…) *Και τότε θα πειστεί, πως πρέπει να μη στέκει έξω από τον κοινωνικό αγώνα. Ας ιδεί ποιες είναι οι κοινωνικές εκείνες τάξεις, που, αφού φωτιστούν, θα πάρουν στα χέρια τους και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και με τη δύναμή τους θα την επιβάλλουν. Ας γίνει σύμμαχος τους και πρωτοπόρος στον αγώνα τους*»[1190].

Άρα ο εκπαιδευτικός υποστηρίζεται στα πιο πάνω έγινε υπερκομματικός-υπερταξικός, και αυτός και το σχολείο μαζί του δεν πρέπει να είναι σκλάβοι της πολιτείας ή του πολιτικού και δεν πρέπει συγχρόνως να υπεισέρχεται στην κομματική διαπάλη. Αυτό αναρωτιέται κανείς είναι εύκολο, μπορεί να γίνει, δηλαδή ο δάσκαλος να είναι ανεξάρτητος-ελεύθερος από κομματικά και πολιτικά ή και κοινωνικά δεσμά;

Ο Δημ. Γληνός στα «Σχόλια» του π. *Αναγέννηση* γράφει: «*Να και μια άλλη απόδειξη, πως η Παιδεία είναι ανεξάρτητη από τις κοινωνικές τάξεις και τους αγώνες τους. Ο πανεπιστημιακός νόμος κάπου έλεγε, πως οι φοιτητές δίνουν όρκο ή υπόσχεση στον Πρύτανη, πως θα τηρούν τις*

[1189] Σωτηρίου Κ., «Οι ομοσπονδίες», π. *Σχολική Πράξη*, 1927, τόμ. Α', τχ. 2ο (*Οκτώβριος*), σσ. 17-21.

[1190] *Στο ίδιο*, σσ. 19-20.

διατάξεις του Πανεπιστημίου, εννοώντας μ' αυτό φυσικά, πως θα συμμορφώνονται με όσα λέει ο νόμος (…) *Και πως ερμήνεψε το νόμο αυτό η σεβάσμια Σύγκλητος; Έβαλε τα παιδιά να ορκιστούν, πως δε θα γίνουν κομμουνιστές, δε θα πιστέψουν δηλαδή στο ιδανικό μια κοινωνικής τάξης καλύτερης από τη σημερινή ή αν θέλετε ακόμη δε θα παραδεχτούν ωρισμένες κοινωνιολογικές θεωρίες. Μα αν η επιστημονική τους έρευνα τους οδηγήσει σαυτό; Ώστε η επιστήμη είναι ελεύτερη έρευνα, υπό τον όρο να μην καταλήγει σε ωρισμένες θεωρίες δηλαδή να μην είναι ελεύτερη. Καμαρώστε τα κύριοι ομφαλοσκόποι της νεοελληνικής πραγματικότητας*»[1191].

Εδώ ο Δημ. Γληνός επεξηγεί πως «*ο απλοϊκός άνθρωπος της εποχής μας –και στον όρο ο απλοϊκός περιλαμβάνονται όχι μόνο οι αγράμματοι παρά και οι πολύ γραμματισμένοι, που είναι αδιαφώτιστοι σε ωρισμένα ζητήματα- πιστέβει ακόμη για αλήθειες απόλυτες τρία ψέματα. Το πρώτο ψέμα είναι η 'Κοινή Γνώμη', το δεύτερο ψέμα είναι 'η παιδεία επάνω από τις κοινωνικές τάξεις' και το τρίτο ψέμα είναι 'η Εκκλησία κοινή μητέρα όλων των ανθρώπων'. Ότι αυτά είναι ψέματα το κατάλαβαν πρώτα πρώτα οι πνευματικοί πρόμαχοι των αδικημένων. Μα τώρα πια το κηρύχνουν φανερά και οι εκμεταλλευτές. Γιατί με όλη την απλότητα, την αφέλεια και τον άβλαβο τόνο που διατυπώνεται η φράση που αναφέραμε στην αρχή από μια αντιδραστική εφημερίδα της Αθήνας, τι άλλο λέει παρά πως ο τύπος, το σχολείο και η εκκλησία είναι όργανα της σημερινής κοινωνικής διάρθρωσης, δηλαδή όργανα μιας μερίδας, που άρχει και τα χρησιμοποιεί για να δυναμώνει και να παρατείνει την κυριαρχία της;* (…) *Μα ενώ στο ζήτημα του Τύπου το πρόβλημα φαίνεται απλούστερο, παρουσιάζεται όμως δυσκολότερο στην Παιδεία. Βέβαια στη σημερινή εποχή, που ο ανταγωνισμός βρίσκεται σε τόσο οξύ σημείο, το ομολογούν πια άθελα και οι πιο υποκριτές, πως θέλουν το σχολείο όργανό τους. Το βλέπουν να χάνεται και στη λύσσα τους και στο φόβο τους απάνω, προδίνουν το μεγάλο μυστικό. Το 'σχολείο' όργανο διαφωτισμού για να συντηρήσει τη σημερινή κοινωνική διάρθρωση. Ο κίντυνος είναι το σχολείο! Φωνάζουν. Εκεί περισσότερο παρά στον άμεσο κομμουνιστικό αγώνα. Κάθε τι, που βλέπουμε να γίνεται στις μέρες μας, οι υστερικές κραυγές και η συκοφαντική μανία των αντιδραστικών εφημερίδων, τα χωρίς ντροπή μανιφέστα των Πανεπιστημίων, των φιλοσοφικών Σχολών, των φιλολογικών Παρνασσών, των Ιερών Συνόδων, οι δονκιχώτικες καυχησιολογίες των μαλλιαροφάγων Υπουργών, όλα τα φερσίματα αυτά ενός πανικόβλητου συρφετού παράσιτων, όλα βροντοφωνάζουν την ομολογία, πως το σχολείο είναι και πρέπει να είναι, το θέλουν να είναι όργανο για τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης. Και μόνο κάποιοι ομφαλοσκόποι ή συνειδητά ψέφτες 'παιδαγωγοί', αρνιούνται εκείνο που κανένας πια δεν κρύβει. Και την αλήθεια αυτή την είπαν πρώτοι οι σοσιαλιστές. Γιατί αυτοί βλέπουν εκεί που οι άλλοι ονειρέβονται. Κάτω λοιπόν τα ψέματα όλα. Είμαστε σύμφωνοι. Το Σχολείο το θέλετε σεις όργανο της κυριαρχίας σας. Και μεις αγωνιζόμαστε να σας το πάρουμε.*

[1191] Γληνός Δημ., «Σχόλια», π. *Αναγέννηση*, 1927, τόμ. Β', τχ. 2ο (Οκτώβρης), σ. 93.

Γιατί εμείς αγωνιζόμαστε για μια δικαιότερη κι ανθρωπινότερη κοινωνία. Λιγότερο υποκριτική. Λιγότερο απάνθρωπη. Και η δύναμη θα περάσει αργά ή γρήγορα στο μέρος της δικαιοσύνης»[1192].

Ο Δημ. Γληνός με το ψευδ. Δ. Αλεξάνδρου θίγει για πρώτη φορά «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, το Νοέμβρη του 1927. Ο Δημ. Γληνός, εκτός των άλλων προβλημάτων όπως το πρόβλημα της Διοίκησης, το πρόβλημα της Οργάνωσης, το πρόβλημα της διδασκαλίας της ιστορίας, της κοινωνιολογίας και της πολιτικής οικονομίας, θίγει το βασικό «*πρόβλημα των εσωτερικών παραγόντων της Μέσης Παιδείας. Με τον όρο εσωτερικοί παράγοντες εννοώ πρώτα πρώτα τη γενική ιδεολογική τάση της παιδείας ή, για να πω καλύτερα, την κοινωνική βιοθεωρία, που θα της χρησιμέβει για κεντρική κατευθυντήρια γραμμή.* (…) *Από την κοινωνική βιοθεωρία που θα είναι η βάση, θα εξαρτηθούν όχι μόνο τα προγράμματα, η αξία και η σημασία που θα δώσουμε στα διάφορα μαθήματα, η ύλη που θα διδάξουμε* (…)»[1193].

Στο επόμενο τέταρτο τεύχος της *Σχολικής Πράξης* συμμετέχει στην συζήτηση ο Κ. Πετούρης, ο οποίος σχολιάζει τις απόψεις του Δ. Αλεξάνδρου. Σε κάποιο σημείο γράφει: «*ο κ. Αλεξάντρου. Τι ενοεί, σαν λέει 'η κοινωνική βιοθεωρία θα χρησιμέψει για την κεντρική κατευθυντήρια γραμμή' στη Μέση Παιδεία; Ενοεί τάχα, πως το καινούργιο ιδανικό της Μέσης Παιδείας θα βγει από την τέτια ή τέτια κοινωνιολογική μας αντίληψη; Ώστε η παιδαγωγική θα υποτάξει το ιδανικό της στις κοινωνιολογικές θεωρίες; Δεν είναι ανεξάρτητη η Παιδαγωγική; Και για να μιλήσω καθαρότερα, παραδέχεται ο κ. Αλεξάντρου, πως η Παιδαγωγική θα μπλεχτεί μέσα στον αγώνα των κοινωνικών 'τάξεων'; Ώστε δεν υπάρχει 'υπερταξικό' σχολείο, δεν υπάρχει 'υπερταξική' αγωγή, δεν υπάρχει εκπαίδευση του εθνικού συνόλου, όπως παραδέχεται ο κ. Αλ. Δελμούζος; Και έπειτα πως θα εξαρτηθεί η 'ύλη της διδασκαλίας' η 'μέθοδος' κτλ. από την κοινωνιολογική μας θεωρία; Π.χ. θα είναι άλλη η ύλη των μαθηματικών και η διδασκαλία τους στα σημερινά σχολεία και άλλη στο σοσιαλιστικό καθεστώς;». Κι παρακάτω: «Τι ενοεί ο κ. Αλεξάντρου με το πρόβλημα 'της επιλογής των μαθητών'; Ενοεί τάχα την επιλογή των ικανών, των προικισμένων από τη φύση μαθητών, των έξυπνων, ή την επιλογή των κατάλληλων μαθητών για κάθε επάγγελμα; Και έχει φτάσει σήμερα η επιστήμη στο σημείο, ώστε θετικά να βρίσκει τους ικανούς; Ποια είναι τα μέσα της επιλογής; Ποιο το βέβαιο κριτήριο; Και έπειτα πως θα λυθεί το οικονομικό πρόβλημα; Ποιος θα καταβάλει τα έξοδα για τη σπουδή των φτωχών έξυπνων παιδιών; Το σημερινό κράτος, όπως πιστέβει ο κ. Αλ. Δελμούζος; Και το σπουδαιότερο, με ποια μέτρα θα εμποδιστεί ο γονέας να σπουδάσει το ανίκανο παιδί του, που αυτός όμως το θεωρεί ικανό; Και με ποια μέσα τα παιδιά των πλουσίων, όσο και να είναι ηλίθια, θα εμποδιστούν να πάρουν ανώτερη μόρφωση; Μπορούμε, ή καλύτερα μας επιτρέπεται να τα εμποδίσουμε;*

[1192] Γληνός Δημ., «Για να κατανοούμε την εποχή μας. Τύπος, παιδεία, κλήρος», π. *Αναγέννηση*, 1927, τόμ. Β', τχ. 3ο (Νοέμβρης), σσ. 97-99.

[1193] Γληνός Δημ., (ψευδ.: Δ. Αλεξάνδρου), «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, 1927, τόμ. Β', τχ. 3ο, σ. 42.

Δεν είναι ο περιορισμός αυτός ανελεύτερος; Δεν είναι στέρηση της προσωπικής ελευτερίας και μάλιστα μέσα σ' ένα δημοκρατικό πολίτευμα;»[1194].

Ο Κ. Α. Μήτρου υποστηρίζει με τη σειρά του: «*προπάντων να μην υποτάξουμε την παιδεία στην πολιτική. Γιατί αυτός είναι ο απόκρυφος σκοπός του κ. Αλεξάντρου, να κάνει την παιδεία και το δάσκαλο όργανο μιας ορισμένης πολιτικής, ενός ορισμένου κόματος, του σοσιαλισμού. Κι αυτός είναι ο μεγαλύτερος κίντυνος της εκπαιδεφτικής μας αναγένησης. Έγινε μια φορά το φριχτό λάθος να δεθεί χεροπόδαρα η μεταρρύθμιση στο άρμα του Βενιζέλου. Και κάνουν πολύ καλά τα δημοκρατικά κόματα, που φαινομενικά παράδωσαν το Υπουργείο της Παιδείας στους βασιλικούς. Η χειρονομία τους αυτή είναι σοφή. Γιατί είχε η μεταρύθμιση της παιδείας γενήσει δυσπιστία, κόλησε βενιζελίτιδα, και ήταν καιρός να πάψει αυτό το μονοπώλιο, θα ήταν όμως ασυγχώρητο λάθος να δέσουμε τώρα την εκπαιδεφτική μεταρύθμιση στο άρμα του σοσιαλισμού. Θα κινούσαμε τη μεγαλύτερη δυσπιστία. Θα επιβραδύναμε την επιβολή της. Θα κλονίζαμε την εμπιστοσύνη. Και αυτό έκανε ο Εκπαιδεφτικός Όμιλος με την τροπή προς τ' αριστερά. Μεγάλο λάθος, με συνέπειες πολύ δυσάρεστες. Γιατί πρέπει επί τέλους να καταλάβουμε πως η παιδεία, επειδή ίσα ίσα είναι κοινωνική λειτουργία, πρέπει να ενδιαφέρεται για ολόκληρη την κοινωνία, και όχι για μια τάξη, έστω κιάν η τάξη αυτή είναι η πολυαριθμότερη. Η παιδεία πρέπει να υπηρετεί το σύνολο. Αυτό πρέπει να είναι ο οδηγός μας στη σκέψη μας. Για τον Παιδαγωγό υπάρχει το παιδί, το παιδί είναι το κέντρο, και πέρα από το αληθινό συμφέρο του παιδιού τίποτε δεν πρέπει να μας επηρεάζει. Ας αφήσουμε τις πολιτικές μας θεωρίες και προτιμήσεις έξω από το Ναό του Παιδιού.* (...) *Και πράγματι υπάρχουν πνευματικά αγαθά, σαν να πούμε έξω τόπου και χρόνου, που ενδιαφέρουν το σύνολο και που αποτελούν το βασικό περιεχόμενο παιδείας κάθε τόπου και κάθε χρόνου. Υπάρχουν μερικές ηθικές αξίες, που είναι αιώνιες και απόλυτες και που θα λατρέβονται μέσα σε οποιοδήποτε πολιτειακό συγκρότημα, όσο ο άνθρωπος δεν ξεφυλίζεται σε χτήνος. Υπάρχουν μερικές ψυχικές ανάγκες, έμφυτες, που οποιαδήποτε μορφή κιάν πάρει η κοινωνία, πρέπει να καλιεργούνται με την παιδεία γιατί αλλιώς η ανάπτυξη του παιδιού θα είναι μονόπλευρη. Τέτιες ηθικές αξίες είναι οι ηθικές αρετές πού φέρνουν μαζί τους το χτύπημα-αντίστοιχων ελατωμάτων, π. χ. φιλαλήθεια και ψέμα, τιμιότητα και κλοπή, αξιοπρέπεια και δουλοφροσύνη. Τέτια πνευματικά αγαθά, που θα ρυθμίζουν το περιεχόμενο της παιδείας, είναι πρώτα απ' όλα η επιστήμη. Και τέτιες έμφυτες ψυχικές ανάγκες είναι η εξευγένιση των συναιστημάτων, η ανύψωση του παιδιού σε κάτι ανώτερο, πνευματικότερο, η καλιέργεια της αυτενέργειας κ.τ.λ. Μα για όλα αυτά θα μου δοθεί ή ευκαιρία να μιλήσω στη συζήτηση που άνοιξε η 'Σχολική Πράξη». Τούτο τονίζω τώρα, πως η ικανοποίηση των πανανθρώπινων αυτών ψυχικών αναγκών, η μετάδοση των πνευματικών αγαθών στο σύνολο, σ όλη την κοινωνία, και το στήριγμα των απόλυτων ηθικών αξιών*

[1194] Πετούρης Κ., «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, 1927, τόμ. Β', τχ. 4ο, σσ. 69-70.

είναι η καθαυτό, η ουσιαστική υποχρέωση της παιδείας, και των λειτουργών της»[1195].

Κατόπιν, ο Δημ. Γληνός (ψευδ. Δ. Αλεξάνδρου) επανέρχεται και αντικρούει την άποψη περί μιας υπερταξικής αγωγής και ενισχύει την διαφορετική άποψη περί μιας άλλης δικαιότερης αγωγής: «*Αν αγωγή σημαίνει ενέργεια για την εξύψωση της ανθρώπινης αξίας, την ολοκλήρωση της προσωπικότητας, και την πραγμάτωση ενός ανθρώπινου πολιτισμού, αν χωρίς δικαιοσύνη, ελευτερία, ισότητα, ηθική αλληλεγγύη και αδελφοσύνη όλων των ανθρώπων, και χωρίς δημιουργική δουλιά του κάθε ανθρώπου, είναι απραγματοποίητα τα ιδανικά της αγωγής, αν η κοινωνική κατάσταση είναι όρος sine qua non για κάθε ένα από τα ιδανικά αυτά και τις αξίες που τα ενσαρκώνουν, αν το σημερινό κοινωνικό συγκρότημα τα αποκλείνει όλα αυτά, τότε είναι υποχρεωμένος ο δάσκαλος, άμα δε θέλει να κενολογεί στον αέρα, άμα δεν ομφαλοσκοπεί, άμα δεν είναι ένας θεατρίνος της ηθικής, να αναζητήσει τα μέσα, τα θετικά κοινωνικά μέσα, που καθιστούν δυνατή την αγωγή. Μη κάνοντάς το όμως και λέγοντας πως αδιαφορεί για την κοινωνική προέλευση ή το μετασχολικό κοινωνικό κατάντημα των παιδιών του, λέγοντας πως αυτός βλέπει τον άνθρωπο και τα παρόμοια, ή αερολογεί ή υποκρίνεται. Tertium non datur. Και επειδή σήμερα ο κόσμος είναι χωρισμένος σε δυο στρατόπεδα, σε κείνους, που με διάφορες παραλαγές* (…) *επιδιώκουν τη διατήρηση του σημερινού καθεστώτος, και σε κείνους, που* (…) *ζητούν τη ριζική αλαγή του* (…) *ο αληθινός εργάτης της Παιδείας θα πάει με τους δεύτερους, θα είναι σοσιαλιστής*»[1196], καταλήγει θέτοντας ένα μανιχαϊστικό δίλημμα ο Δημ. Γληνός.

Ο Π. Γαβρεσέας συμμετέχοντας, κι αυτός με τη σειρά του, στη συζήτηση για «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας» υποστηρίζει πως «*από τα πάνω λοιπόν καμιά θελληματική και ευσυνείδητη προσπάθεια δε μπορεί να περιμένει για την καλυτέρεψη. Η δημοκρατία στην Ελλάδα είναι σκιά και κείνοι πούχουν πραγματικά δημοκρατική συνείδηση πρέπει να' αγωνιστούν σκληρά με τη δημοκρατία για να την κάμουν δημοκρατία. Κάθε λοιπόν πρόοδος μόνο από τα κάτω και μόνο με αγώνα μπορεί να προέλθει. Ο εκπαιδευτικοί λειτουργοί οι ίδιοι, νιώθοντας την ανάγκη της προσαρμογής της Παιδείας στις απαίτησες τις σημερινές της κοινωνίας και τις πρόοδες της επιστήμης του παιδιού, για το καλό και του συνόλου και το δικό τους, πρέπει ν' αγωνιστούν αγώνα σκληρό με το κράτος, έχοντας πάντα στη σκέψη τους πως αυτοί δεν πρέπει νάναι οι υπηρέτες μιας τάξης κοινωνικής αλλά του συνόλου.* (…) *Όλοι αυτοί αποτελούν τα ζωντανά μέσα στην εκπαίδευση στοιχεία, τους συνειδητούς εργάτες της Παιδείας και έχουνε χρέος ιερό γύρω από το κοινό αυτό ιδανικό της εξύψωσης της λαϊκής μάζας να συσωματωθούν, και λελογισμένα να χαράξουν το δρόμο, που πρέπει στο μέλον ν' ακολουθήσουν ενάντια στα ψευτοπρογράμματα, τους κοτσαμπασισμούς,*

[1195] Μήτρου Α. Κ., (ψευδ.: Δημ. Γληνού ή Κ. Σωτηρίου), «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, *ό.π.*, σ. 158.

[1196] Γληνός Δημ., (ψευδ.: Δ. Αλεξάνδρου), «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. Σχολική Πράξη, ό.π., σσ. 173-174.

και τις πολιτικές μανούβρες, όλων εκείνων που έχουν συμφέρον νάχουν το λαό στο σκοτάδι»[1197].

6.2.4.2.3.3 Αταξικό σχολείο-παιδεία

Ο Δημ. Γληνός στη «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'» σχετικά με την αταξική παιδεία γράφει ότι το σοσιαλιστικό δημοτικιστικό ρεύμα, έχει για σημαντικότατο στήριγμα του την «*επίγνωση των όρων και των συντελεστών μιανής λαϊκής Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης*»[1198]. Από την επίγνωση αυτή, συμπληρώνει ο Δημ. Γληνός, πηγάζει και η ακόλουθη αρχή: «*Παιδεία λοιπόν αληθινά δημοκρατική με απόλυτη ισότητα και δικαιοσύνη και συμμετοχή όλων των πολιτών, αγοριών και κοριτσιών, στα πνευματική αγαθά του πολιτισμού και με αντίστοιχη καλλιέργεια των ικανοτήτων των, δε μπορεί να υπάρξη παρά μόνο σε κοινωνία, που δε θα υπάρχουν κοινωνικές τάξεις και εκμετάλλευση. Το ιδανικό της σωστής παιδείας μόνο σε σοσιαλιστικά οργανωμένη κοινωνία μπορεί να πραγματοποιηθή*»[1199].

Στα «Σχόλια» του έκτου τεύχους του Φλεβάρη του 1928 του π. *Αναγέννηση* αναφέρεται: «*Ένας από τους πολιτικούς αρχηγούς των Δημοκρατικών έλεγε προχτές στο σαλόνι του με μακάριο σαρκαστικό τόνο: 'Βγήκε τώρα και ο Εκπαιδευτικός Όμιλος να ζητάει το ταξικό σχολείο!!' Και τα γύρω κοματικά πρωτοπαλήκαρα έσκασαν στα γέλια. Που να ήξεραν οι καϊμένοι πόσο ανοήταινε ο αρχηγός τους. Ο Όμιλος δε βγήκε να ζητήσει το ταξικό σχολείο. Το σχολείο ήταν πάντα ταξικό. Και το σημερινό σχολείο τι άλλο είναι παρά όργανο της αστικής κυριαρχίας, ένα όπλο στα χέρια των λίγων; Όταν σένα λαό αφήνονται τρία εκατομύρια αναλφάβητοι, τη στιγμή που δισεκατομύρια δραχμές σκορπίζονται δεξιά και αριστερά, και φουσκώνουν ολοένα σαν καλοθρεμένες χήνες οι χρυσοκάνθαροι καπιταλιστές από προμήθειες δανείων που τα πληρώνουν με το αίμα τους και με την πείνα τους οι δουλοπάροικοι των αγρών και των πόλεων, τι άλλο είναι ο εκπαιδευτικός μηχανισμός παρά όργανο στα χέρια των εκμεταλεφτών του λαού; Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος θέλει ίσα ίσα να πάψει το σχολείο να είναι ταξικό, και θα πάψει, όταν δε θα υπάρχουν πια οι κοινωνικές τάξεις, η υλική και πνευματική και ηθική εκμετάλεψη του λαού από τους λίγους. Αν τώρα, για να γίνει αυτό, θα είναι ίσως ανάγκη να περάσει το σχολείο από μια νέα περίοδο ταξικότητας, από την περίοδο της προλεταριακής διχτατορίας, όπως γίνεται στη Ρωσία σήμερα, αυτό είναι μια ιστορική αναγκαιότητα, που κανένα σαρκαστικό γέλιο δε μπορεί να την αποτρέψει. Και ανάμεσα στις δύο ταξικότητες υπάρχει μια τεράστια διαφορά. Η διαφορά πως σήμερα στη Ρωσία δεν υπάρχουν παιδιά αναλφάβητα και ελατώνονται καταπληχτικά και οι αναλφάβητοι ενήλικοι, και πως, το ταξικό σχολείο*

[1197] Π. Γαβρεσέας, «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, 1928, τόμ. Β', τχ. 9ο-10ο, σ. 198.

[1198] Γληνός Δημ. κ.ά., «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», π. *Αναγέννηση*, 1927 (Ιούλιος-Αύγουστος), τόμ. Α', φ. 11ο-12ο, σ. 595.

[1199] *Στο ίδιο*, σ. 596.

του προλεταριάτου αγκαλιάζει ολόκληρο το λαό και του σκορπίζει το φως της παιδείας. Ας μην παίζουν λοιπόν με τα πολύ σοβαρά πράματα. Γιατί θα γελάσει καλά όποιος θα γελάσει τελευταίος»[1200].

6.2.4.2.4 Εκπαιδευτικός Όμιλος: κομματικό, πολιτικό ή υπερκομματικό εκπαιδευτικό σωματείο

Α) Ταξικό σωματείο (πολιτικό, κομματικό)

Ο Δημ. Γληνός στην πρότασή του το 1927 σημειώνει ότι «*ο Εκπαιδευτικός Όμιλος δεν είναι πολιτικό σωματείο δηλ. δεν είναι προσκολλημένος σε κανένα πολιτικό κόμμα. Είναι σωματείο μελέτης των εκπαιδευτικών προβλημάτων και κοινωνικού διαφωτισμού επάνω σ' αυτά. Επομένως καθορίζει και ασκεί ωρισμένη εκπαιδευτική πολιτική, για να πετύχει την πραγματοποίηση του σκοπού του*»[1201].

Ο Αλ. Σβώλος, στη δική του πρόταση το 1927, διατυπώνει ότι «*ο Όμιλος δεν ανήκει σε κανένα πολιτικό κόμμα. Δεν θα αρνηθεί να επηρεάζει όλα τα κόμματα για την εφαρμογή του μεταρρυθμιστικού του προγράμματος, αισθάνεται όμως και πιστεύει πως στην προσπάθεια του αυτή θα στηριχτεί μόνιμα και κύρια στις λαϊκές τάξεις (εργατικές, αγροτικές, μικροαστικές) και γι' αυτό θα φροντίσει με τα κατάλληλα μέσα (βιβλία, ομιλίες, φυλλάδια, περιοδικά κ.ά.) να συνειδητοποιήσει στις τάξεις αυτές του Λαού την ανάγκη της εκπαιδευτικής αναμόρφωσης, σα μιαν από τις πιο ζωτικές ανάγκες των.* (...) [Και ολοκληρώνοντας ο Αλ. Σβώλος διατείνεται ότι] *ο Όμιλος μπορεί ακόμη στην μεταβατική εποχή που περνάει η Ελλάδα, να αποτελέσει συμμαχικό έδαφος για μια κοινή εκπαιδευτική προσπάθεια χάριν του λαού*»[1202].

Ο Δημ. Γληνός στη Διακήρυξη του Ε.Ο. υποστηρίζει ότι αν κανείς αποδεχθεί όπως εμείς πως «*κάθε σημαντική μεταρρύθμιση, άρα και η εκπαιδευτική, γίνεται με μέσο την πάλη των κοινωνικών τάξεων*», τότε δεν σημαίνει ότι ο Όμιλος «*γίνεται πολιτικό σωματείο, αλλάζει μόνο την εκπαιδευτική του πολιτική. Γιατί ο Όμιλος δίχως να είναι ποτέ ίσαμε τώρα πολιτικό σωματείο, δηλαδή δίχως ν' ανήκη ποτέ σε κανένα πολιτικό κόμμα ή να προπαγανδίζη ωρισμένη γενική πολιτική γραμμή, ήταν πάντα σωμαείο εκπαιδευτικής πολιτικής.* (...) *Ο Όμιλος ιδρύθηκε σαν ένα σωματείο πνευματικής πρωτοπορείας και τέτιο πρέπει να παραμείνη. Αν η εξέλιξη της πραγματικότητας ανάγκασε το Κράτος για μια στιγμή να δεχτή μερικά το γλωσσικό πρόγραμμα του Ομίλου, θα ήταν ολέθρια πλάνη να γίνη γι' αυτό εξάρτημα του Κράτους και να υποστηρίζη μόνο εκείνα τα αιτήματα, που μπορούν να έχουν άμεση εφαρμογή μέσα στο σημερινό Κράτος. Τότε ίσα-ίσα θα έχανε τον προδρομικό του χαραχτήρα και θα άλλαζε σκοπό και κατεύθυνση, επειδή θα θυσίαζε τα ουσιαστικώτερα αιτήματα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Αυτή η σύχυση ανάμεσα στον Εκπαιδευτικό Όμιλο και στο Κράτος, η σύχυση*

[1200] Γληνός Δημ., «*Σχόλια*», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 6ο (Φλεβάρης), σ. 287.

[1201] Γληνός Δημ., «Μικρά χρονικά», π. *Αναγέννηση*, 1927 (Μάης-Ιούνης), τομ. Α', φ. 9ο-10ο, σ. 568.

[1202] *Στο ίδιο*, σ. 569.

δηλ. ανάμεσα στον Όμιλο σα σωματείο προοδευτικής εκπαιδευτικής πολιτικής και στην εκπαιδευτική πολιτική του σημερινού κράτους, θόλωσε την αντίληψη ωρισμένων κρατικών υπαλλήλων και πραχτικών παιδαγωγών και τους έκαμε να πιστέψουν, πως ο Όμιλος δε μπορεί να ζητάη πράματα, που δε τους άφηνε το σημερινό κράτος να τα εφαρμόσουν αμέσως στα σχολεία ή και θα τους καταδίωκε γι' αυτό»[1203].

Και σε άλλο σημείο παρακάτω ο Δημ. Γληνός στη διακήρυξη του νέου Εκπαιδευτικού Ομίλου επισημαίνει, με το ίδιο σκεπτικό, πως «*ο Όμιλος με το να αναγνωρίζη οδηγημένος από την κοινωνιολογική επιστήμη, τις πραγματικές κοινωνικές δυνάμεις, που μπορούν να κινηθούν για να πραγματωθή η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, δεν αλλάζει χαραχτήρα, δε γίνεται σωματείο πολιτικό και δεν παύει να είναι σωματείο εκπαιδευτικό. Ίσα-ίσα αποχτάει το μόνο πραγματικό στήριγμα για την εκπαιδευτική του πολιτική.* (…) *Οι αρχές των συντηρητικών για το υπερταξικό χαραχτήρα της παιδείας, για τη θρησκευτική και για την εθνική αγωγή αποτελούν αναμφισβήτητα γνωρίσματα αντιδραστικής μεταστροφής, που θα οδηγήσουν σιγά-σιγά όχι μόνο σε μια ουσιαστική σύμπτωση με τους καθαρευουσιάνους, μα και θα ανοίξουν το δρόμο στον εκπαιδευτικό φασισμό, στην εκπαιδευτική θεωρία της αστικής απολυταρχίας. Ένας παραλληλισμός με τις εκπαιδευτικές θεωρίες του Ιταλικού φασισμού δείχνει το πράμα ολοφάνερα.* (…) *Αν γινόνταν δεχτά τα αιτήματα των συντηρητικών ο Εκπαιδευτικός Όμιλος θα άλλαζε χαραχτήρα, σκοπό και κατεύθυνση, και αντί να βοηθή την αναμόρφωση της ελληνικής παιδείας με την τάση να υψώση το λαό, θα βοηθούσε να στερεώνεται ουσιαστικά η κυριαρχία των λίγων εις βάρος του λαού. Η λαϊκή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση θα γινόταν αντιλαϊκή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση*»[1204].

Ο Αλ. Δελμούζος το 1947 υποστηρίζει ότι το 1917 η «*αρχική πρόταση να ιδρυθή ένα μόνο πρότυπο σχολείο* (…) *αλλάζει απότομα σε προσπάθεια καθολικής εφαρμογής. Πράξη πολιτική, που δε λογάριαζε ότι οι δυσκολίες που θ' αντίκριζε μπορούσαν να σπρώξουν σε άμεσο ναυάγιο, και αντί να επιταχύνουν το έργο του Ομίλου, να το αργοπορήσουν για χρόνια πολλά. Γιατί και ο Όμιλος και οι ειδικοί του ήταν ανέτοιμοι για τέτοιο άπλωμα*»[1205]. Έτσι, συνεχίζει ο Αλ. Δελμούζος, την εχθρική στάση του κόσμου για την προσπάθειά μας «*τη δυνάμωνε και το γεγονός ότι τη μεταρρύθμιση την είχε αναλάβη κόμμα πολιτικό, και πιο σωστά: λίγοι φωτισμένοι οδηγοί του. Έτσι με την τύχη του ταυτίστηκε και η τύχη του μεταρρυθμιστικού έργου. Η φυσική συνέπεια ήρθε σε τρία χρόνια με την πρώτη πολιτική αλλαγή*», την ανατροπή δηλαδή του Βενιζέλου και το σταμάτημα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1920-1922[1206].

[1203] Γληνός Δημ. κ.ά., «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», π. *Αναγέννηση*, 1927, τομ. Α', φ. 11ο-12ο, (Ιούλιος-Αύγουστος), σσ. 583-584.

[1204] Γληνός Δημ. κ.ά., «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», π. *Αναγέννηση*, 1927, τομ. Α', φ. 11ο-12ο, (Ιούλιος-Αύγουστος), σ. 591.

[1205] Δελμούζος Αλ., Παιδεία και κόμμα, *ό.π.,* σ. 35.

[1206] *Στο ίδιο*, σ. 38.

Στη συνέχεια, ο Αλ. Δελμούζος ισχυρίζεται ότι, με βάση το προηγούμενο σκεπτικό, το 1923 που επανήλθε η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση «*για να μείνωμε ανενόχλητοι στην καθαρά παιδαγωγική προσπάθεια και ν' αποφύγωμε κάθε μπέρδεμα με πολιτικές ενέργειες, είχαμε επιμείνει αμέσως από την αρχή της δεύτερης αυτής περιόδου να μην αναλάβη ο Δημ. Γληνός τη γενική γραμματεία του Υπουργείου, μια θέση συνυφασμένη με την πολιτική*»[1207].

Η προσπάθεια του *Εκπαιδευτικού Ομίλου* όλα αυτά τα χρόνια, συνεχίζει ο Αλ. Δελμούζος, «*όσο και αν την είχαν ευνοήσει ορισμένοι πολιτικοί, κρατήθηκε μέσα σε περιοχή εκπαιδευτική, ο διαφωτισμός και των δασκάλων και της κοινωνίας γινόταν σε προβλήματα εκπαιδευτικά, σε προβλήματα που η λύση τους θα θεμελίωνε τις προϋποθέσεις τις απαραίτητες για να σταθή μόρφωση αληθινή. Έπειτα αντίκρυζε το έθνος ολόκληρο και την προκοπή του, τον ελληνικό λαό σαν ένα σύνολο που θα μπορούσε να προκόψη με παιδεία ουσιαστική, βασισμένη στη ζωντανή γλωσσική, πολιτιστική και ανθρωπιστική παράδοσή του. Θρησκευτική και εθνική μόρφωση, υπερκομματική και εξωταξική δράση ήταν σε όλη αυτή την προσπάθεια κάτι το αυτονόητο*»[1208]. Είχαμε δηλαδή, συμπεραίνει ο Αλ. Δελμούζος, *«ένα σωματείο εκπαιδευτικό, που φιλοδοξούσε να δουλέψη για την ελληνική παιδεία, σε ορισμένη δηλαδή πραγματικότητα, για ορισμένο τόπο και ανθρώπους που ακούνε στ' όνομα Ελλάδα,* (…) *τι θα γίνη αργότερα ύστερα από αιώνες δεν το ξέρομε*»[1209]. Και αμέσως μετά ο Αλ. Δελμούζος, όπως έχουμε προαναφέρει, αναπτύσσει την άποψή του γιατί ο Όμιλος τελικά γίνεται ένα πολιτικό, κομματικό σωματείο.

Και ο Μ. Τσιριμώκος, ιδρυτικό μέλος του *Εκπαιδευτικού Ομίλου*, υποστηρίζει ότι «*βαδίζοντας ο Όμιλος ανεπίσημα δίπλα στο πανίσχυρο κόμμα* (…) *τούτο από τη μια μεριά δυνάμωνε την πεποίθηση στον εαυτό τους, μ' από την άλλη τους κακόμαθε να βιάζονται*», δηλαδή επισημαίνει την σύνδεση του Ομίλου από το 1915 και μετά με το κόμμα των Φιλελευθέρων[1210]. Πιο καθαρά ο Μ. Τσιριμώκος σ' άλλο σημείο γράφει: «*Τη σιωπή που τήρησα για τον Όμιλο, αποτραβηγμένος ουσιαστικά από τα 1915 και τυπικά από τα 1922, αποφάσισα να τη διακόψω τώρα τελευταία που το σωματείο αυτό από εκπαιδευτικό κατάντησε κοινωνιστικό.* (…) *Είμαι βέβαιος ότι ο Δημοτικισμός ελεύθερος , όπως υπήρξε πάντοτε, από κάθε κηδεμονία κόμματος, ή από ιδεοληψία κοινωνιστικού περιεχομένου, είναι και τώρα έτοιμος για να επικρατήσει το πνεύμα του –το αντισχολαστικό, το εξελιχτικά προοδευτικό, το συγχρονισμένο, μα πάντοτε εθνικό–*»[1211].

Β) Υπερταξικό σωματείο (μη πολιτικό, υπερκομματικό)

[1207] *Στο ίδιο*, σ. 40.

[1208] *Στο ίδιο*, σσ. 40-41.

[1209] *Στο ίδιο*, σ. 64.

[1210] Τσιριμώκος Μ., «Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου», π. Νέα Εστία, 1927, τχ. 8 (1 Αυγούστου), σσ. 468-469.

[1211] Τσιριμώκος Μ., «Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου», π. Νέα Εστία, 1927, τχ. 7 (15 Ιουλίου), σ. 401.

Ο Αλ. Δελμούζος στην πρότασή του τονίζει χαρακτηριστικά πως «*ο όμιλος είναι εκπαιδευτικό σωματείο και όχι πολιτικό, δηλαδή δεν ενδιαφέρεται ούτε εργάζεται για ωρισμένη κοινωνική τάξη, αλλά φροντίζει για την εκπαίδευση του συνόλου.* (…)*Στην ταχτική του θα στηρίζεται σε εκπαιδευτικό διαφωτισμό όλης της κοινωνίας και θα προσπαθεί να επηρεάζει για τα αιτήματα του όλα τα κόμματα*»[1212].

Ο Αλ. Σβώλος υποστηρίζει στην δική του πρόταση πως «*ο Όμιλος δεν ανήκει σε κανένα πολιτικό κόμμα. Δεν θα αρνηθεί να επηρεάζει όλα τα κόμματα για την εφαρμογή του μεταρρυθμιστικού του προγράμματος, αισθάνεται όμως και πιστεύει πως στην προσπάθεια του αυτή θα στηριχτεί μόνιμα και κύρια στις λαϊκές τάξεις (εργατικές, αγροτικές, μικροαστικές) και γι' αυτό θα φροντίσει με τα κατάλληλα μέσα (βιβλία, ομιλίες, φυλλάδια, περιοδικά κ.ά.) να συνειδητοποιήσει στις τάξεις αυτές του Λαού την ανάγκη της εκπαιδευτικής αναμόρφωσης, σα μιαν από τις πιο ζωτικές ανάγκες των*»[1213].

Ο Αλ. Δελμούζος στην επιστολή παραίτησης της ομάδας του από τον Ε. Ο. που στέλνει προς την εφ. *Ελεύθερο Βήμα* υποστηρίζει ότι «*το ιστορικό αυτό σωματείο αλλάζει στο βάθος και σκοπό και κατεύθυνση. Επειδή εμείς πιστεύομε πως ο εκπαιδευτικός όμιλος έπρεπε να μείνει σωματείο καθαρά εκπαιδευτικό με κύριο σκοπό να βοηθήσει να νικήσωμε τον εκπαιδευτικό μεσαίωνα μας και να προσφέρει θετική δουλειά στην ελληνική παιδεία*»[1214].

Στο γράμμα που στέλνει ο Αλ. Δελμούζος στον Κ. Μπαστιά, αμέσως μετά τη διάσπαση του Ε. Ο. και την ανακοίνωση της Διακήρυξης του νέου Ε. Ο., σημειώνει: για να κρίνουν «*οι μόνοι κατάλληλοι είναι οι πολιτικοί. Γιατί όλη η διακήρυξη, όλο το πνεύμα της, ενώ προσπαθεί να κλονίσει τη γνώμη μας πως το νέο σωματείο θέλοντας και μη θα γίνει πολιτικό, δείχνει πως έγινε κιόλας τέτοιο από τα πρώτα του βήματα. Για να μην έχωμε μάλιστα καμιά παρεξήγηση, διάλεξε μόνο του και το χαρακτηριστικό τίτλο 'του σοσιαλιστικού'. Αντίθετα με τον παλιό Εκπαιδευτικό Όμιλο, που αρχίζοντας την εργασία του από το δημοτικό σχολείο αντιπροσώπευε βέβαια το αστικό δημοτικιστικό ρεύμα, το νέο σωματείο αντιπροσωπεύει, όπως λέει, 'τις εκπαιδευτικές αρχές του σοσιαλιστικού δημοτικιστικού ρεύματος'. Θα είναι δηλαδή το εκπαιδευτικό επιτελείο μέσα σε μια πλατιά κοινωνική κίνηση, που θα έχει ακλόνητη βάση και δύναμη, αφού θα κλείνει μέσα της όλες τις αδικημένες κοινωνικές, τα οχτώ δέκατα από το εθνικό μας σύνολο. Αν τώρα υπάρχει τέτοια κίνηση ωργανωμένη για να έχει και το εκπαιδευτικό της τμήμα και να του δώσει τη δύναμη που χρειάζεται ή αν η μόνη κίνηση είναι το κομμουνιστικό κόμμα κτλ., αυτά είναι προβλήματα κοινωνικοπολιτικά, που θάχει μαζί με τόσα άλλα σχετικά να λύσει το εκπαιδευτικό αυτό σωματείο. Πρέπει π.χ. πρώτα πρώτα να βρει το σοσιαλιστικό ρεύμα. Έπειτα αν δεν έχει οργανωθεί, να το οργανώσει*

[1212] Γληνός Δημ., «Μικρά χρονικά», π. *Αναγέννηση*, 1927 (Μάης-Ιούνης), τομ. Α', φ. 9ο-10ο, σ. 567.

[1213] *Στο ίδιο*, σ. 569.

[1214] *Στο ίδιο*, σ. 571.

πολιτικά, για να μπορέσει να πραγματώσει όσα γυρεύει. Ύστερα να κλείσει μέσα χιλίων ειδών τάξεις με τα πιο αντίθετα συμφέροντα, εργάτες, αγρότες, μικροαστούς και καμπόσους αστούς για να φτάσει τα οχτώ δέκατα από το σύνολο. Και εκτός από τ' άλλα να βρει στο τέλος και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση για να την εφαρμόσει. (…) *Τη λύση τους μπορεί ίσως να τη δώσουν μερικοί πολιτικοί, και πιο πολύ η νεώτατη νεοελληνική κοινωνιολογία.* (…) *Όσο για μένα το μόνο που θα μπορούσα να ειπώ είναι ό,τι σχετίζεται με τη δουλειά μου και ό,τι βγαίνει από την πολύχρονη πείρα μου. Κι απ' αυτή ξέρω κάτι πολύ απλό: Πως η πλατύτατη και καθολική μεταρρύθμιση, που γυρεύει τόσους δρόμους το νέο σωματείο για να εφαρμόσει, είναι λόγια χωρίς περιεχόμενο αν εξαιρέσωμε μόνο τη δημοτική γλώσσα, που δε φαίνεται να της δίνει και τόσο μεγάλη σημασία, και το νεοελληνικό πολιτισμό, που κι αυτός όμως εξατμίζεται στη διακήρυξη ή γίνεται στοιχείο διακοσμητικό.* (…) [Και ο Αλ. Δελμούζος συνεχίζει να καταθέτει την άποψή του υποδεικνύοντας πως το περιεχόμενο της παιδείας] *δεν είμαστε σε θέση να το δώσουμε ποτέ, όσο δεν ανοίγομε τα μάτια μας να κοιτάξωμε καλά και τον εαυτό μας και γύρω μας με ειλικρίνεια και πόνο, όσο η πρόοδος δε πηγάζει από μέσα μας με αδιάκοπο αγώνα, μα θα τη μεταφέρωμε απ' έξω σαν έτοιμο εμπόρευμα, όσο τα λόγια δεν παραμερίζουν εμπρός στη συστηματική, στην επίμονη δουλειά απάνω στα δικά μας πράγματα*»[1215].

Ο Ν.Π. Αποστολόπουλος στο «Το πολιτικό δεκαπενθήμερο» του στο περιοδικό *Ελληνικά Γράμματα*, επαναδημοσιεύει την σχετική ανακοίνωση της 9ης Οκτωβρίου 1927 του νέου *Εκπαιδευτικού Ομίλου*, ο οποίος *Όμιλος* απαντά στον Υπουργό Παιδείας κ. Νικολούδη, στην οποία συναντούμε τα εξής: «*Ο 'Εκπαιδευτικός Όμιλος' δεν έχει καμιά απόλυτα σχέση με οποιοδήποτε κόμμα ή πολιτική οργάνωση. Είναι σωματείο καθαρής έρευνας των εκπαιδευτικών μας προβλημάτων και διαφωτισμού της κοινωνίας επάνω σ' αυτά*»[1216].

Ο Δημ. Γληνός στα «Μικρά χρονικά. Χρονικό του Εκπαιδευτικού Ομίλου» αφού αναφέρεται σύντομα στο γεγονός της διάσπασης του Εκπαιδευτικού Ομίλου τον Μάρτη του 1927, στη συνέχεια αναφέρει την δημοσίευση στις 20 Ιουνίου της Προγραμματικής Διακήρυξης της νέας Διοικητικής Επιτροπής, η οποία «*χρησιμεύει τώρα για πρόγραμμα του Ομίλου*», και αμέσως μετά σημειώνει: «*Ο Όμιλος είναι σωματείο εκπαιδευτικό. Δεν ανήκει σαν σωματείο σε καμιά πολιτική οργάνωση. Κάθε φορά, που δώθηκε αφορμή το δήλωσε αυτό δημόσια. Μολαταύτα, και σοβαρά δημοσιογραφικά όργανα όπως το 'Ελεύθερο Βήμα' θέλησαν να χαραχτηρίσουν τον Όμιλο σωματείο κομουνιστικό. Ο χαραχτηρισμός δεν είναι σωστός. Τα μέλη του σωματείου σαν άτομα μπορεί να ανήκουν είτε στο σοσιαλιστικό είτε στο κομουνιστικό κόμα, είτε να μην ανήκουν σε κανένα κόμα και να συμπαθούν απλά το σοσιαλιστικό κίνημα. Το Σωματείο όμως είναι έξω από κάθε πολιτική οργάνωση, θέτει για σκοπό*

[1215] Δελμούζος Αλ., «Ένα γράμμα του κ. Δελμούζου», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τομ. Α', τχ. 7 (15 Σεπτέμβρη), σ. 310.

[1216] Αποστολόπουλος Π. Ν., «Το πολιτικό δεκαπενθήμερο», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τομ. Α', τχ. 10, σ. 513.

του να μελετήσει το εκπαιδευτικό πρόβλημα σε στενότατη σχέση με το κοινωνικό, και θέλει να διαφωτίσει όσους ενδιαφέρονται για το εκπαιδευτικό πρόβλημα»[1217].

Και αργότερα, στα «Σχόλια» του περιοδικού *Αναγέννηση* ο Δημ. Γληνός, με αφορμή την δίκη του Γληνού για την διάλεξη του Π. Ιστράτι, σημειώνει: «*Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος δεν είπε ποτέ, πως είναι σωματείο κομουνιστικό, ούτε σωματείο πολιτικό. Διακήρυξε πάντα σταθερά εδώ και δυο χρόνια, πως είναι σωματείο καθαρά εκπαιδευτικό σοσιαλιστικό, χωρίς δηλαδή ειδικότερο καθορισμό πολιτικού χρωματισμού ούτε στενά σοσιαλιστικού (Β'. Διεθνική), ούτε στενά κομμουνιστικού (Γ'. Διεθνική). Καλώντας τον Ιστράτη να μιλήσει, διατηρούσε φυσικά το χαραχτήρα του και δεν είχε σκοπό,* (…) *να κάμει ούτε πολιτική συγκέντρωση, ούτε πολύ λιγότερο πολιτική διαδήλωση*»[1218].

[1217] Γληνός Δημ., «Μικρά χρονικά. Χρονικό του Εκπαιδευτικού Ομίλου», π. *Αναγέννηση*, 1927 (Δεκέμβρης), τομ. Α', φ. 4ο, σ. 190.

[1218] Γληνός Δημ., «Σχόλια: Τα νέα Αθεϊκά, κ.λ.π.», π. *Αναγέννηση*, 1928, τομ. Β', τχ. 9ο-10ο, σ. 466.

7 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

7.1 Τελικές συμπερασματικές προτάσεις

Τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα η ελληνική κοινωνία βρίσκεται σε ένα δύσκολο σταυροδρόμι. Από τη μια γίνεται προσπάθεια για τη δημιουργία ενός εθνικοαστικού κράτους Δυτικού τύπου και από την άλλη γίνεται προσπάθεια πρόσληψης μαρξιστικών και σοσιαλιστικών ιδεών, μεθόδων και πρακτικών σε πολιτικό, ιδεολογικό και φιλοσοφικό επίπεδο.

Σε πολιτιστικό επίπεδο κεντρικό θέμα και προβληματισμός είναι το γλωσσικό και το εκπαιδευτικό ζήτημα. Η κύρια σύγκρουση διεξάγεται μεταξύ των δημοτικιστών και των καθαρευουσιάνων.

Ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός δημιουργείται, όπως περιγράφεται στο πρώτο κεφάλαιο το εισαγωγικό, την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα. Το 1910 επιτυγχάνεται η συνένωση της πλειοψηφίας των δημοτικιστών σε οργανωμένο εκπαιδευτικό σύλλογο τον επονομαζόμενο *Εκπαιδευτικό Όμιλο*.

Από το 1910 έως και την διάσπαση του Ομίλου το 1927 όλοι οι δημοτικιστές, κατά τη μεγάλη τους πλειοψηφία, από όλους τους φιλοσοφικούς, ιδεολογικούς και πολιτικούς χώρους, έχουν συνασπισθεί σ' αυτόν και ακολουθούν παράλληλους δρόμους. Δηλαδή ιδεαλιστές, πραγματιστές και υλιστές, εθνικιστές, εθνιστές, διεθνιστές και ανθρωπιστές, αστοί φιλελεύθεροι, εξελικτικοί σοσιαλιστές και κοινωνιστές βρίσκονται μέσα ή κοντά στον *Εκπαιδευτικό Όμιλο* και δίνουν κοινό αγώνα για μια εκσυγχρονιστική μεταρρύθμιση της εκπαίδευσης του τόπου. Σε κρατικό επίπεδο βρίσκονται στην εξουσία το Κόμμα των Φιλελευθέρων και ο Βενιζέλος, όπου ακολουθούν στην εκπαιδευτική τους πολιτική κατά βάση τις απόψεις του Εκπαιδευτικού Ομίλου.

Όμως διάφορα γεγονότα όπως η Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917 και η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922, δυναμώνουν το ελληνικό εργατικό και μαρξιστικό, κομμουνιστικό κίνημα, με αποτέλεσμα κοινωνικές συγκρούσεις. Η αντανάκλαση των κοινωνικών αυτών εξελίξεων δημιουργεί τις προϋποθέσεις για αντίστοιχες εξελίξεις στο χώρο του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού. Έτσι δεν αργούν οι πρώτες ιδεολογικές συγκρούσεις στις Δευτεριάτικες Συγκεντρώσεις της τρίτης δεκαετίας του 20ου αιώνα, αλλά και η τελική μετωπική ιδεολογική σύγκρουση σε εκπαιδευτικό μα και πολιτικό επίπεδο στις Συνελεύσεις του Εκπαιδευτικού Ομίλου το 1927, όπου οδήγησε στην διάσπαση του Ομίλου.

Έτσι την τρίτη δεκαετία του 20ου αιώνα η σύγκρουση σε πολιτιστικό επίπεδο μεταφέρεται έντονη κυρίως μεταξύ των ιδίων των δημοτικιστών, ανάμεσα στους «*συντηρητικούς*» και στους «*προοδευτικούς*», δηλαδή ανάμεσα στον φιλελεύθερο δημοτικισμό και στον σοσιαλιστικό δημοτικισμό.

Από την έρευνα, ανακεφαλαιώντας, συγκρατούνται αμέσως μεταξύ άλλων, τα παρακάτω σημαντικά θέματα:

1. Η διαδικασία διαμόρφωσης του *Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού* την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα. Η σύμπλευση των δημοτικιστών διανοουμένων ή διαφορετικά η απουσία εμφανών ιδεολογικών συγκρούσεων μεταξύ των, κατά την περίοδο από 1910 έως το 1925. Η ιδεολογική διάσπαση του *Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού*, το 1927 και ο χωρισμός των διανοουμένων του σε «*συντηρητικούς*» και σε «*προοδευτικούς*», στον φιλελεύθερο δημοτικισμό και στον σοσιαλιστικό δημοτικισμό.

2. Η σύνδεση του Αλ. Δελμούζου και του φιλελεύθερου και εξελικτικού δημοτικισμού με τον φιλοσοφικό νεοκαντιανισμό, τον φιλελεύθερο χώρο και τον εξελικτικό σοσιαλισμό, με τον εθνισμό και τον ανθρωπισμό, μα και με την ύπαρξη ενός εθνικού κράτους και ενός εθνικού, υπερταξικού σχολείου.

3. Η σύνδεση του Δημ. Γληνού και του σοσιαλιστικού δημοτικισμού με τον φιλοσοφικό μαρξισμό, τον σοσιαλιστικό και τον κομμουνιστικό χώρο, με τον διεθνικό ταξισμό, τον σοσιαλιστικό ανθρωπισμό και διεθνισμό, αλλά και με το σοσιαλιστικό κράτος και το προλεταριακό, ταξικό σχολείο καταρχάς, και το αταξικό σχολείο στη συνέχεια.

Η έρευνα ασχολήθηκε πολυεπίπεδα με την σύγκρουση που διαδραματίστηκε μεταξύ των μελών του *Εκπαιδευτικού Ομίλου*, αλλά και μεταξύ των διανοουμένων του ευρύτερου δημοτικιστικού χώρου. Τα πορίσματά της αναφέρονται παρακάτω.

7.1.1 Σε φιλοσοφικό επίπεδο

Η σύγκρουση σε φιλοσοφικό επίπεδο εξελίσσεται μεταξύ ιδεαλισμού και υλισμού. Πιο συγκεκριμένα, κυρίως μεταξύ νεοκαντιανισμού και μαρξισμού.

Ο κλονισμός των αξιών του πολιτισμού εντοπίζεται ως σύμπτωμα της κοινωνίας την εποχή εκείνη από τους νεοκαντιανούς. Από τον προβληματισμό τους αυτό τίθενται τα φιλοσοφικά ερωτήματα για την αλήθεια, την ηθική, για τις αξίες, για την ελευθερία της βούλησης και της συνείδησης, και για την ελευθερία και την αυτονομία του ανθρώπου γενικότερα. Οι νεοκαντιανοί υποστηρίζουν ότι υπάρχουν αιώνιες αλήθειες και αξίες ηθικές οι οποίες πηγάζουν από το αριστοτελικό «*φύσει*», δηλαδή προϋπάρχουν εκ των προτέρων (a priori) μέσα στη φύση των πραγμάτων (de factum). Ο αντίλογος έρχεται από την πλευρά των μαρξιστών υποστηρίζοντας ότι αιώνιες αλήθειες και αξίες δεν υφίστανται παρά μόνο στα κεφάλια των ουτοπιστών ιδεαλιστών διανοουμένων. Οι ηθικές αξίες είναι σχετικές και πηγάζουν από το αριστοτελικό «*νόμω*», δηλαδή δημιουργούνται εκ των υστέρων (a posteriori) από την εκάστοτε συγκεκριμένη κοινωνία για να υπηρετήσουν τις ανάγκες της για όσο καιρό τις εξυπηρετούν και αλλάζουν αμέσως μετά όταν πάψουν να τις υπηρετούν.

Οι νεοκαντιανοί υποστηρίζουν ότι υπάρχει ελευθερία βούλησης και συνείδησης στον άνθρωπο, άρα έχει την δυνατότητα παρέμβασης στην εξέλιξη της κοινωνίας (βουλησιοκρατία ή βολονταρισμός). Οι μαρξιστές απαντούν ότι η κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα οδηγεί την

πραγματικότητα (φυσική νομοτέλεια) και η παρέμβαση του ανθρώπου είναι ελάχιστη, πρωταρχικό αίτιο της εξέλιξης αυτής είναι η οικονομική παραγωγή (αιτιοκρατία, οικονομικός ντετερμινισμός), η οποία ως βάση καθορίζει κατόπιν και το πολιτιστικό εποικοδόμημα .

Ο Αλ. Δελμούζος και οι νεοκαντιανοί υποστηρίζουν ότι μέσα στη φύση του ανθρώπου υπάρχει η καντιανή κατηγορική προσταγή, η οποία αναβλύζει από την ίδια την ψυχή του ανθρώπου και κατευθύνει την ηθική πρακτική του. Άρα και το κοινωνικό ένστικτο πρέπει να έχει την τάση να επικρατήσει ως κατηγορική προσταγή. Με αυτή, λοιπόν, την καντιανή λογική, την οποία ασπάζεται και ο Αλ. Δελμούζος, η φύση του ανθρώπου έχει την τάση να τον οδηγεί στις αιώνιες και απόλυτες ηθικές αξίες που πηγάζουν από την κατηγορική προσταγή, άρα ο άνθρωπος οδηγείται προς την διαφύλαξη του κοινωνικού ιστού και κατ' επέκταση στη συνοχή του εθνικού συνόλου. Αν είναι έτσι τότε γιατί ο Αλ. Δελμούζος ανησυχεί και μιλά για χαλάρωση του κοινωνικού ενστίκτου και για κατάπτωση των ηθικών αξιών;

Καταλήγουμε, λοιπόν, στο συμπέρασμα ή ότι δεν υπάρχει η χαλάρωση αυτή, που όμως είναι υπαρκτή ή ότι η φύση του ανθρώπου δεν προϋποθέτει το κοινωνικό ένστικτο απαραιτήτως. Αν όμως συμβαίνει το δεύτερο συνεπάγεται ότι ο άνθρωπος είναι πραγματικά ελεύθερος και αυτόνομος αφού μπορεί να επιλέξει το σωστό ή το μη σωστό. Αυτό μας οδηγεί στην άποψη περί μη ύπαρξης αιωνίων αλλά μόνο σχετικών αληθειών και αξιών. Αντίθετα αν ισχυριστούμε ότι η κατηγορική προσταγή μας οδηγεί πάντα στην σωστή ηθική πρακτική, τότε δεν υπάρχει ελευθερία και αυτονομία της βούλησης και της συνείδησης του ανθρώπου αλλά ετερονομία. Αυτή είναι μια βασική αντίφαση της καντιανής σκέψης.

Ο Μαρξ και οι μαρξιστές υποστηρίζουν ότι ως φυσική νομοτέλεια ο κοινωνικοοικονομικός παράγοντας θα οδηγήσει την εξέλιξη της κοινωνίας προς την σοσιαλιστική κοινωνία πρώτα και στην αταξική και διεθνιστική κοινωνία κατόπιν. Ή διαφορετικά μια ορισμένη φύση του ανθρώπου και της ιστορίας οφείλει να οδηγήσει τον άνθρωπο και την ιστορία στο τέλος τους, στον προκαθορισμένο τους σκοπό, τον κομμουνισμό. Αν είναι έτσι τότε γιατί οι κομμουνιστές ανησυχούν για την πορεία της πραγματικότητας και θέλουν να συνειδητοποιηθεί η εργατική τάξη, ώστε να αναλάβει δράση (κοινωνική επανάσταση) και να πετύχει την κομμουνιστική κοινωνία; Άρα ή η φυσική νομοτέλεια είναι προβληματική ή χρειάζεται και η βολονταριστική συνέργια του ανθρώπου.

Και οι μαρξιστές και οι νεοκαντιανοί πιστεύουν, τελικά, σε μια φυσική, αιτιοκρατική και μηχανιστική πορεία των πραγμάτων είτε με την συνέργια του ανθρώπου είτε χωρίς αυτήν. Οι μεν λοιπόν μας μιλάνε για την φύση του ατόμου, ενώ οι άλλοι για την φύση της κοινωνίας, και απαιτούν να αντλήσουν την αλήθεια από μια φύση είτε ατομική είτε κοινωνική, σε ένα αιτιοκρατικό επίπεδο υπό την έννοια αιτίας-αποτελέσματος (ντετερμινισμός). Διαφορετικά, οι μεν ασπάζονται τον ψυχολογικό ντετερμινισμό και οι άλλοι βασικά τον οικονομικό ντετερμινισμό.

Τα ερωτήματα που προκύπτουν από τους προηγούμενους συλλογισμούς είναι: α) η φυσική νομοτέλεια καθορίζει την εξέλιξη της κοινωνικής πραγματικότητας; β) η φύση του ανθρώπου καθορίζει την ηθική πρακτική του; γ) ο άνθρωπος εντάσσεται μέσα στη φύση, και επομένως εκτελεί μια προκαθορισμένη αποστολή· δηλαδή εξαντλείται μέσα στο φυσικό του προκαθορισμό; δ) ο άνθρωπος έχει την ελευθερία της βούλησης και της συνείδησής του, δηλαδή μπορεί να καθορίσει ελεύθερα τη σκέψη και την πράξη του, ώστε να λειτουργήσει αντιθετικά προς την φυσική νομοτέλεια των κοινωνικοοικονομικών όρων, αλλά και εναντίον ακόμα της κατηγορικής προσταγής του Καντ και των ηθικών προσταγών που προκύπτουν απ' αυτή;

Απαντήσεις εύκολες είναι πολύ δύσκολο να δοθούν στα φιλοσοφικά αυτά ερωτήματα.

Ίσως το αριστοτελικό «*μέτρο*» ή «*μεσότητα*» μπορεί να δώσει μια πρώτη απάντηση. Ούτε το «*φύσει*» επικρατεί, ούτε το «*νόμω*», αλλά υπάρχει μια συνύπαρξη των δύο, μια αμφίδρομη σχέση από το ένα στο άλλο. Δηλαδή το ένα είναι αποτέλεσμα του άλλου και συγχρόνως το πρώτο γίνεται αίτιο που ανατροφοδοτεί το άλλο, το οποίο με τη σειρά του διαμορφώνεται έτσι και γίνεται αίτιο για το πρώτο, και «*ούτω καθ' εξής*».

Αντίστοιχα είναι πολύ δύσκολο να απαντήσει κανείς αν ο άνθρωπος είναι αυτόνομος και αυθύπαρκτος ή είναι ετερόνομος. Γίνεται ίσως ευκολότερο αν υποστηρίξει κάποιος ότι ο άνθρωπος είναι σχετικά αυτόνομος ή ότι ο άνθρωπος είναι τελικά σχετικά ετερόνομος.

Η σχετικότητα αυτή παραπέμπει στην αρχαιοελληνική αρμονία του μέτρου και της έλλειψης κάθε απολυτότητας ή κάθε «*υπέρτατης αλήθειας*». Καθότι η ύπαρξη του απολύτου ή της υπέρτατης αλήθειας διατρέχει τον κίνδυνο διαμορφώσει δόγματα τα οποία έχουν πολλές πιθανότητες να καταλήξουν σε μια βίαιη και φασιστική συμπεριφορά, ενός εξαπατημένου νου που θεωρεί ότι κατέχει την μόνη αλήθεια και την οποία θεωρεί ότι είναι ταγμένος να υπηρετήσει με όποιο τίμημα.

7.1.2 Σε πολιτικό επίπεδο

Η σύγκρουση σε πολιτικό επίπεδο διενεργείται μεταξύ του ευρύτερου φιλελεύθερου χώρου και του εξελικτικού σοσιαλισμού, από τη μια πλευρά, και του σοσιαλιστικού και κομμουνιστικού χώρου, από την άλλη πλευρά.

Οι άνθρωποι αλλά και οι ομάδες σε κάθε περίσταση της ζωής τους, σε κάθε φαινόμενο κοινωνικό ή ιδιωτικό λειτουργούν πολιτικά (πράττουν ή αντιδρούν) με τρεις τρόπους. Πράττουν *συντηρητικά* θέλοντας να διατηρήσουν τα υπάρχοντα, ή πράττουν *εξελικτικά* θέλοντας να διαφοροποιήσουν αργά και σταθερά την τωρινή πραγματικότητα ή πράττουν *επαναστατικά* θέλοντας να αλλάξουν άμεσα και ρηξικέλευθα την κατάσταση.

Οι μαρξιστές της Τρίτης Διεθνούς ξεκινώντας από την αιτιοκρατική φιλοσοφική αντίληψή τους περί της σιδηράς νομοτέλειας η οποία καθορίζει την εξέλιξη της πραγματικότητας, υποστηρίζουν ότι οι αυτοί αμείλικτοι νόμοι θα δημιουργήσουν στους κόλπους του καπιταλιστικού

συστήματος τις συνθήκες αυτές αντικειμενικές ή υποκειμενικές, που θα το ανατρέψουν και στη θέση αργά ή γρήγορα θα εγκαταστήσουν την κομμουνιστική κοινωνία. Ο σύγχρονος μονοπωλιακός ιμπεριαλιστικός καπιταλισμός με την ανάπτυξη των οικονομικών του δυνάμεων (οικονομικός ντετερμινισμός) ξεπερνά τα όρια των εθνικών κρατών και γίνεται διεθνιστικός, φτιάχνοντας μια παγκόσμια καπιταλιστική κοινωνία. Συγχρόνως γεννά τον νεκροθάφτη του την παγκόσμια εργατική τάξη. Η κοινωνική επανάσταση θα επιφέρει την επαναστατική αλλαγή του καπιταλιστικού καθεστώτος, στη θέση του για κάποιο διάστημα θα εγκατασταθεί η σοσιαλιστική κοινωνία όπου θα έχουμε μια μεταβατική δικτατορία του προλεταριάτου, μέχρις ότου δημιουργηθούν οι συνθήκες για να περάσουμε στην αταξική, διεθνιστική κομμουνιστική κοινωνία, την μόνη πανανθρώπινη, σεμνή, δίκαιη και αρμονική κοινωνία.

Επίσης οι μαρξιστές κριτικάρουν τους αντιπάλους τους «*του εξελικτικού, ειρηνικού σοσιαλισμού*» ότι βασικά υπηρετούν τα συμφέροντα των ισχυρών, διότι όλοι αυτοί οι εντός του καπιταλιστικού καθεστώτος επιδιωκόμενου 'ανθρωπισμού', είτε βρίσκονται στις τάξεις της προοδευτικής αστικής τάξης, είτε της εργατικής τάξης, αποδείχτηκαν στην πράξη ταπεινοί υπηρέτες του Ιμπεριαλισμού. Απέτυχε, λοιπόν, το σύστημα του Δελμούζου στην πράξη και δικαιώθηκε αυτό που λένε οι κομμουνιστές ότι: η ουσία του τέτοιου 'ανθρωπισμού' είναι να γίνεται όργανο στα χέρια της καπιταλιστικής απανθρωπιάς.

Ο Αλ. Δελμούζος, ξεκινώντας από την καντιανή λογική του και τον εξ αυτής εξαγόμενο ψυχολογικό ντετερμινισμό, υποστηρίζει ότι: Είναι αδύνατον με επαναστατικές βίαιες λύσεις να μπορούν να επιλυθούν οι κοινωνικές ανισότητες κ.τ.λ. διότι αυτές οι κοινωνικές δυσλειτουργίες είναι εξωτερικά αποτελέσματα εσωτερικών ψυχικών διεργασιών (ψυχολογισμός). Οι εσωτερικές αυτές λειτουργίες είναι τα βαθύτερα αίτια, οι οποίες αν δεν ξεριζωθούν, τότε εγχειρήματα σαν το ρωσικό είναι καταδικασμένα σε αποτυχία. Η λύση μπορεί να δοθεί μόνο αν δουλέψουμε προς την κατεύθυνση της εσωτερικής ανάπλασης της «*ψυχικής καλλιέργειας*» του ατόμου και της ομάδας, αυτό μπορεί να επιτευχθεί με αγώνα «*σιγανό εξελιχτικό*», δηλαδή μια προσπάθεια για ένα ειρηνικό εξελικτικό σοσιαλισμό. Κάθε επαναστατική προσπάθεια για να γκρεμίσουμε τους όρους αυτούς, και αν μπορούσε ακόμα να πετύχει, θα είχε προσωρινή μονάχα σημασία, όσο τα βαθύτερα αίτια θα έμεναν τα ίδια. Γιατί θα ξανάφερναν τα ίδια αποτελέσματα. Το ιδανικό δεν είναι κάτι εξωτερικό, μα εσωτερικό, χωρίς ψυχική καλλιέργεια δεν υπάρχει. Αυτή η ψυχική καλλιέργεια είναι το ιδανικό, και πραγματώνεται βήμα με βήμα όσο πιο πολύ μορφώνεται η ανθρώπινη ψυχή. Ψυχική όμως καλλιέργεια δε γίνεται απότομα από τη μια μέρα στην άλλη και με μέσα εξωτερικά, αλλά με αγώνα. Με αγώνα που κάνει το άτομο με τον εαυτό του και η ομάδα με το άτομο και τον εαυτό της. Είναι ένας αγώνας αδιάκοπος και απολυτρωτικός, ένα σιγανό εξελιχτικό ανέβασμα προς τον ελεύθερο άνθρωπο. Μαζί του θ' αλλάξουν και οι εξωτερικοί όροι, και τότε μονάχα τέτοια αλλαγή έχει μόνιμη αξία.

Ο Αλ. Δελμούζος και η ομάδα του δέχονται τις αδυναμίες του καπιταλιστικού συστήματος, επισημαίνουν όμως και τις αδυναμίες του

κομμουνιστικού, και τελικά εκθέτουν τη δική τους τρίτη άποψη. Προτείνουν μια ειρηνική μετεξέλιξη των κοινωνιών σε δικαιότερες εθνικές και πανανθρώπινες κοινωνίες με βασικό τους στόχο την ψυχική καλλιέργεια του ατόμου. Με το τρόπο αυτό θα γίνει δυνατό να επιτευχθεί μια στερεή, δίκαιη και ισόνομη παγκόσμια κοινωνία, η οποία όμως συγχρόνως θα διατηρεί την πολλαπλότητα της, δηλαδή τις όποιες πολιτιστικές, εθνικές και άλλες διαφορές της.

Εδώ στο σημείο αυτό η άποψη του Δημ. Γληνού, πριν από τη διάσπαση του *Εκπαιδευτικού Ομίλου*, περί Δημοκρατίας είναι πολύ χρήσιμη: «*Το υψηλότερο γνώρισμα του πολιτισμού ενός λαού είναι ο βαθμός που κατανοεί και συμμετέχει συνειδητά στην πολιτική ζωή. Και η ιδανικότερη έκφραση του πολιτισμού είναι αν έχουν όλοι οι πολίτες πλέρια κατανόηση και συνειδητή συμμετοχή στο πλάσιμο της ομαδικής ζωής. Ιδανικό, που εμείς απέχουμε πολύ, καταπληχτικά πολύ, ακόμη. Ιδανικό, που το εκφράζει η ιερή λέξη* Δημοκρατία (…) *ανεφάρμοστη ακόμη πάνω στη γη*». Πραγματικά η διαπίστωση αυτή του Δημ. Γληνού είναι και σήμερα και πάντα το ίδιο επίκαιρη, όμως ο δρόμος προς τη Δημοκρατία διαφοροποιείται. Οι εξελικτικοί πιστεύουν ότι η πορεία προς τη Δημοκρατία πρέπει να είναι αργή και σταθερή, ώστε να εμπεδώνεται από τα άτομα η πολιτική και πολιτιστική αυτή κατάκτηση, ενώ οι επαναστατικοί πιστεύουν ότι η αλλαγή προς τη Δημοκρατία πρέπει να είναι δυναμική και απότομη, ώστε η αλλαγή των θεσμών να διαφυλάξει αυτή την πορεία προς τη Δημοκρατία. Όμως και οι μαρξιστές τελικά πιστεύουν ότι πρέπει να υπάρξει μια διαπαιδαγωγητική επίδραση στους πολίτες, μετά βέβαια από την κοινωνική επανάσταση, η οποία θα κάμει δυνατή, τελικά, την πορεία προς μια δημοκρατική και αταξική κομμουνιστική κοινωνία.

Η ρήση «*ο σκοπός αγιάζει τα μέσα*» στην πολιτική είναι μια μέθοδος η οποία πολυχρησιμοποιείται, όμως η αποτελεσματικότητά της για μια καλύτερη κοινωνία εμφανίζεται προβληματική, όταν ο στόχος μας είναι συγχρόνως να διαπαιδαγωγήσουμε την πολιτική συμπεριφορά. Με τη χρήση λανθασμένων μέσων, βίαιων και δικτατορικών δεν είναι δυνατόν να πείσεις τον εκπαιδευόμενο: πρώτον ότι επιδιώκεις να πετύχεις τον σωστό σκοπό και δεύτερον να μην χρησιμοποιήσει κι αυτός τα ίδια αντιδημοκρατικά και βίαια μέσα. Με μια πρόταση δεν είναι δυνατόν με λάθος μέσα να πετύχεις τον σωστό σκοπό.

7.1.3 Σε ιδεολογικό επίπεδο

Η σύγκρουση σε ιδεολογικό επίπεδο διεξάγεται μεταξύ των ιδεών του εθνισμού και του ανθρωπισμού από τη μια πλευρά, του διεθνικού ταξισμού, του σοσιαλιστικού ανθρωπισμού και του διεθνισμού από την άλλη.

Σ' αυτό το επίπεδο παρατηρούμε δυο βασικές τάσεις. Η μια τάση έχει ως επίκεντρο την κοινωνία και ως βασική κοινωνική ομάδα την κοινωνική τάξη. Η άλλη έχει ως βασική ομάδα το εθνικό σύνολο, το έθνος. Την πρώτη τάση ακολουθούν οι διεθνιστές, τη δεύτερη οι

εθνικιστές και οι εθνιστές. Η διαφορετικότητα των απόψεων, που παρουσιάζονται από τους διανοητές αυτούς, έγκειται τελικά στο διαφορετικό επίπεδο αναφοράς τους, δηλαδή όπως προαναφέρθηκε, ενώ του μαρξιστή το επίπεδο αναφοράς είναι η κοινωνική τάξη, του μη μαρξιστή είναι το εθνικό σύνολο. Το σύνολο που έχουν ως σημείο αναφοράς και εκκίνησης, τους καθορίζει την έμφαση που δίνει ο καθένας τους στα μεν ή στα δε χαρακτηριστικά, δηλαδή στα ταξικά ή στα εθνικά χαρακτηριστικά αντίστοιχα.

Οι εθνιστές προσβλέπουν σ' ένα ελληνικό εθνικό σύνολο με κοινά εθνικά χαρακτηριστικά, τα οποία διαμορφώνουν μια ανάλογη εθνική φυσιογνωμία. Οι διεθνιστές, από την άλλη πλευρά, βλέπουν την ελληνική κοινωνία ως ένα ανομοιογενές σύνολο με διαφορετικά κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά, τα οποία τελικά χωρίζουν τους Έλληνες αναμεταξύ τους και τους ομαδοποιούν αντίστοιχα σε τάξεις κοινωνικές. Οι πρώτοι παραδέχονται ότι υπάρχουν κοινά χαρακτηριστικά ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις της ελληνικής κοινωνίας, όπως επίσης ασφαλώς παραδέχονται πως υπάρχουν κοινά χαρακτηριστικά ανάμεσα στις όμοιες κοινωνικές τάξεις διαφόρων χωρών. Οι μαρξιστές πάλι αντίστοιχα βλέπουν ομοιότητες (κοινά χαρακτηριστικά) ανάμεσα στα άτομα του ίδιου έθνους. Συμπερασματικά όλοι δέχονται πως υπάρχουν και εθνικά και ταξικά χαρακτηριστικά.

Συνοπτικά, η άποψη του Δελμούζου είναι η εξής: Η εθνική ομάδα και η κοινωνική τάξη είναι υπαρκτά σύνολα, αλλά η εθνική είναι η ομάδα που έχει όλες τις προϋποθέσεις ακόμα και τις ψυχικές, οι οποίες είναι απαραίτητες για την πραγματική ένωση των ανθρώπων. Ενώ η άποψη της άλλης πλευράς είναι η εξής: Οι εθνικές ομάδες είναι υπαρκτές, αλλά δεν είναι ενιαίες. Κρύβουν μέσα τους κοινωνικές διαφοροποιήσεις, οι οποίες μόνο μέσα σε ομοειδής κοινωνικές τάξεις μπορούν να εξαλειφθούν, ώστε οι άνθρωποι να μπορέσουν να ενωθούν κάτω από μια κοινή, ισότιμη οικονομική, πνευματική και συναισθηματική ζωή.

Οι μαρξιστές πιστεύουν ότι κινητήριος μοχλός της προοδευτικής εξέλιξης της κοινωνίας είναι η ύπαρξη διαφορετικών κοινωνικών τάξεων και η πάλη που διεξάγεται ανάμεσά τους. Ενώ οι εθνιστές, αλλά και οι εθνικιστές, όπως ο Ί. Δραγούμης, πιστεύουν ότι ιστορικός παράγοντας εξέλιξης είναι το έθνος και η αναγκαία κρατική του υπόσταση, η οποία επιδιώκεται με την εθνικιστική αρχή, ένα έθνος ένα κράτος. Θα πρέπει λοιπόν υποστηρίζουν οι ιδεαλιστές, να μην υπάρχει πάλη μεταξύ των κοινωνικών τάξεων, αλλά αρμονία, ώστε το έθνος μονιασμένο να διατηρεί την εθνική του ανεξαρτησία και αυτονομία. Αυτό θα επιτυγχάνεται όταν η κοινωνία και η πολιτεία ζητούν να περιορίσουν εξελικτικά την οξύτητα των κοινωνικών αντιθέσεων, ώστε για το συμφέρον του συνόλου να δημιουργείται μια αρμονική κοινωνία. Εθνισμός λοιπόν δεν είναι μίσος εναντίον των άλλων λαών, αλλά η αγάπη προς την εθνική μας ομάδα και ο σεβασμός των άλλων εθνών, για μια συνύπαρξη αρμονική που θα οδηγεί προς την πρόοδο του πανανθρώπινου πολιτισμού.

Οι μαρξιστές υποστηρίζουν ότι πρωταρχικό αίτιο της ανάπτυξης του εθνικιστικού φαινομένου είναι ο οικονομικός παράγοντας, ενώ ο Αλ.

Παπαναστασίου και ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζουν ότι ο καθοριστικός παράγοντας είναι το κοινωνικό ένστικτο του ανθρώπου που τον οδηγεί να προσκολληθεί σε ένα ορισμένο εθνικό πολιτισμό και ιστορία. Τη διαφοροποίηση των απόψεων την φανερώνει, από τη μια ο οικονομικός ντετερμινισμός και από την άλλη ο ψυχολογικός ντετερμινισμός. Από τη μια δηλαδή έχουμε ένα καθορισμό που επιβάλλεται από την κοινωνία («*νόμω*»), ενώ από την άλλη έχουμε ένα καθορισμό που προέρχεται από το άτομο και το ένστικτό του («*φύσει*»).

Το έθνος για τους ιδεαλιστές είναι μια αιώνια και σταθερή αλήθεια, για το λόγο αυτό πιστεύουν ότι το ίδιο έχει μια ιστορική συνέχεια. Ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζει ότι το έθνος είναι μια πραγματικότητα αιώνων ζυμωμένη στο αίμα που τη ζεις και καθορίζει τη ζωή σου. Βέβαια το έθνος είναι μια ιστορική κατηγορία (με αρχή και τέλος), η οποία όμως αφενός ξεκινάει από τόσο βαθιά στην ιστορική παράδοση, αφετέρου σ' όλη την ιστορία η ανθρώπινη ζωή εμφανίζεται με κάποιο ομαδικό χρώμα, άρα η κάθε εθνική ομάδα πρέπει να διατηρείται αυθύπαρκτη και αυτόνομη. Αντίθετα οι μαρξιστές διατείνονται ότι το έθνος είναι μια συγκεκριμένη ιστορική μορφή της κοινωνικής συμβίωσης των ανθρώπων, η οποία εμφανίζεται τέτοια, ανάλογα με τις εκάστοτε αντικειμενικές συνθήκες. Ο καπιταλισμός γεννά το έθνος και εφόσον αυτός πεθάνει θα συμπαρασύρει στο θάνατο και το έθνος. Για το λόγο αυτό ανταπαντούν οι μαρξιστές με την πάλη των τάξεων θα καταπέσει ο καπιταλισμός, θα περάσουμε προς στιγμή στη σοσιαλιστική κοινωνία και αμέσως μετά στην κομμουνιστική, όπου θα επέλθει η κατάργηση των τάξεων, η παύση της πάλης και η κατάκτηση της αρμονίας της κοινωνίας. Άρα ο διεθνικός ταξισμός και η προσπάθεια για την απελευθέρωση του παγκόσμιου προλεταριάτου μας οδηγεί στην κατάκτηση ενός παγκόσμιου διεθνιστικού, κομμουνιστικού ανθρωπισμού. Πιο αναλυτικά, οι μαρξιστές πιστεύουν ότι σταδιακά το προλεταριάτο με τη διεθνή του ένωση βοηθούμενο από το εθνικοεπαναστατικό κίνημα των αποικιακών λαών θα ελευθερώσει την ανθρωπότητα από τον αγριανθρωπισμό του ιμπεριαλιστικού καπιταλισμού και θα δημιουργήσει, μέσα από μια οργανωμένη και συστηματικά ρυθμισμένη Διεθνή Σοσιαλιστική Οικονομία, την Σοσιαλιστική Κοινωνία, δηλαδή την Ελεύθερη Κοινωνία του πραγματικού ανθρωπισμού, του Διεθνιστικού Ανθρωπισμού.

Η παγκόσμια καπιταλιστική κοινωνία πάλι με την τάση του κεφαλαίου για εξάπλωση προωθεί τη διεθνοποίηση της αγοράς. Αυτό οδηγεί σε μια παγκόσμια καπιταλιστική κοινωνία, διεθνιστική και ομογενοποιητική συνάμα. Δηλαδή, ο σύγχρονος μονοπωλιακός ιμπεριαλιστικός καπιταλισμός με την ανάπτυξη των οικονομικών του δυνάμεων ξεπερνά τα όρια των εθνικών κρατών και γίνεται διεθνιστικός (διεθνείς συγκοινωνιακοί οργανισμοί, διεθνές εμπόριο, διεθνή καπιταλιστικά τραστ). Ιδρύοντας κατ' ουσία σήμερα μια «*παγκόσμια καπιταλιστική κοινωνία*».

Έτσι καταλήγουμε στο ότι οι διέξοδοι της παγκόσμιας καπιταλιστικής κοινωνίας και οικονομίας είναι, είτε η καπιταλιστική παγκοσμιοποίηση είτε η κομμουνιστική διεθνοποίηση. Και οι δυο

διαδικασίες φαίνονται ως αλλοτριωτικές των εθνικών πολιτισμών και ομογενοποιητικές συνάμα.

Όμως ο Αλ. Δελμούζος προτείνει μια, κατά την άποψή του, εφικτή τρίτη λύση, δηλαδή, προτείνει μια παγκόσμια οικονομία και κοινωνία, η οποία να μπορεί να λειτουργεί εύρυθμα αφενός, και να μπορεί να σέβεται τις ποικίλες εθνικές ιδιομορφίες και ιδιοτυπίες αφετέρου, χωρίς να βλάπτεται ούτε η παγκόσμια κοινωνία ούτε και οι επιμέρους εθνικές κοινωνίες.

Δηλαδή πιο αναλυτικά, ο Αλ. Δελμούζος θέλει μια ανθρωπότητα ποικιλόμορφη και ομονοούσα, πιστεύοντας ότι τα έθνη, άρα και οι ιδιομορφίες τους, υπήρχαν πάντοτε, προ ή και μετά την ύπαρξη της καπιταλιστικής κοινωνίας, και το ζητούμενο είναι η ανθρωπότητα να ομονοεί εμφορούμενη από τα ιδανικά του ανθρωπισμού. Ο καθολικός ανθρωπισμός, δηλαδή η αγάπη προς τον άνθρωπο άσχετα από όποιες διαφορές, ο οποίος ενυπάρχει απριόρι μέσα στην ανθρώπινη ύπαρξη, πηγάζει σαν κατηγορική προσταγή, σαν μια καθολική και αιώνια ανθρώπινη ηθική. Ο καθολικός ανθρωπισμός σαν ιδανικό υπάρχει και στον κομμουνιστικό διεθνισμό, όμως μόνο μέσα από τη σωστή προσπάθεια και ανάπτυξη του μέσα σε κάθε έθνος ξεχωριστά αναπτύσσεται και επικρατεί στην ανθρωπότητα. Ο καθολικός ανθρωπισμός βρίσκεται απριόρι στην ψυχή του ανθρώπου, όμως δεν βρίσκεται σε πλήρη ανάπτυξη, ενυπάρχει 'εν δυνάμει' μέσα μας. Για να επιτευχθεί πλήρως και να επικρατήσει στην ανθρωπότητα, θα πρέπει να επιτευχθεί μέσα από «*εντατική ψυχική καλλιέργεια μέσα σε εθνικές ομάδες*» και όχι με την κομμουνιστική λύση της παγκόσμιας επανάστασης.

Οι μαρξιστές υποστηρίζουν ότι ο κομμουνισμός δεν είναι ένας ισοπεδωτικός οδοστρωτήρας που απειλεί να εξαφανίσει μονομιάς όχι μόνο τις φυσικές ιδιομορφίες που ξεχωρίζουν τ' άτομα αναμεταξύ τους, αλλά και τις διάφορες ποικιλίες και αποχρώσεις μεταξύ των λαών. Παρόλα αυτά επιδιώκουν να διαμορφώσουν μια ανθρωπότητα που σταδιακά, με την διαμόρφωση της «*Διεθνούς Σοσιαλιστικής Κοινωνίας*», θα βοηθήσει να εκλείψουν οι εθνικές ιδιοτυπίες και ιδιομορφίες και έτσι ομογενοποιητικά να δημιουργήσουν μια ανθρωπότητα χωρίς διαφορές και αντιπαλότητες, τις οποίες βέβαια όπως ισχυρίζονται άλλωστε τις έχει δημιουργήσει η μέχρι τότε ύπαρξη της καπιταλιστικής κοινωνίας, άρα απ' αυτό εξάγεται η νομιμοποίηση της κατάργησης των εθνικών ιδιοτυπιών.

Ο Αλ. Δελμούζος υποστηρίζει πως οι άνθρωποι που αποτελούν το έθνος έχουν «*τη συνείδηση πως όλοι τους φτιάνουν μια ξεχωριστή ομάδα και θέλουν να ζουν ενωμένοι και να προκόβουν μαζί*», δηλαδή ο Αλ. Δελμούζος πιστεύει ότι οι λαοί συνειδητοποιούν ότι βρίσκονται σε μια ξεχωριστή και αλλά ενιαία ομάδα και πως έχουν την ελευθερία βούλησης για να αποφασίσουν πως θέλουν να είναι μαζί. Από την άλλη πλευρά οι μαρξιστές, υποστηρίζουν πως οι ιδέες, οι πίστες κτλ., που έχουν οι λαοί είναι όχι αυθόρμητες, αλλ' αποτελέσματα της διδασκαλίας της κυρίαρχης τάξης. Δηλαδή οι μαρξιστές υποστηρίζουν, αντίθετα από τον Αλ. Δελμούζο, πως δεν υπάρχει αυθόρμητη, ελεύθερη βούληση μα πως τις συνειδήσεις των ανθρώπων τις φτιάχνουν τα συμφέροντα της κυρίαρχης

τάξης. Η τάξη αυτή χρησιμοποιεί για να περάσει την ιδεολογία της, όλα τα εργαλεία κοινωνικοποίησης, και πρώτα από όλα το σχολείο, ώστε να συντελεστούν τα ποθητά αποτελέσματα που επιδιώκει, δηλαδή τη διαμόρφωση των συνειδήσεων των πολιτών προς την κατεύθυνση εξυπηρέτησης των συμφερόντων της.

Άρα παρατηρούμε ότι και εδώ, στο θέμα του έθνους, επικρατεί η ίδια φιλοσοφική αντίθεση της ιδεαλιστικής-καντιανής βουλησιοκρατίας, με την υλιστική-μαρξιστική νομοτελειακή αιτιοκρατία. Το αυθόρμητο παραπέμπει στην αυτονομία και στην ελευθερία της βούλησης, ενώ το μη αυθόρμητο μας φέρνει στο νου την ετερονομία, και την πειθαρχία σε ένα εξωτερικό αίτιο.

Ο εθνικισμός βλέπει την ανθρωπότητα ως ένα σύνολο ανταγωνιστικών εθνών-κρατών μέσα στο οποίο καλείται να επιβληθεί ως έθνος, να επικρατήσει οικονομικά και πολιτισμικά.

Ο διεθνικός ταξισμός βλέπει την ανθρωπότητα ως μια παγκόσμια Διεθνή Σοσιαλιστική Κοινωνία στην οποία σιγά-σιγά καταργούνται τα έθνη, οι εθνικές και οι ταξικές διαφορές, μέσα από μια διαδικασία στην οποία επικρατεί ο πραγματικός ανθρωπισμός, ο διεθνιστικός, και ο οποίος τελικά θα οδηγήσει την ανθρωπότητα σε μια παγκόσμια διεθνική και αταξική κοινωνία χωρίς οικονομικές και άλλες διαφορές.

Ο εθνισμός πάλι βλέπει την ανθρωπότητα ως ένα σύνολο εθνών μη ανταγωνιστικών, που μέσα από μια αρμονική συνεργασία που βασίζεται στον ανθρωπισμό, ανεβάζουν τον εθνικό πολιτισμό τους και δι' αυτού του τρόπου γίνονται αφορμή να ανέβει και ο ανθρώπινος, γενικότερα, πολιτισμός.

Αυτή η τρίτη άποψη είναι σύμφωνη με την πραγματικότητα της φύσης η οποία δημιουργεί και θα εξακολουθεί να δημιουργεί πολλαπλότητες και ιδιαιτερότητες. Άρα αυτές τις πολλαπλότητες ο πραγματικός αρχαιότροπος ανθρωπισμός είναι υποχρεωμένος να τις σεβασθεί και να τις επεκτείνει[1219], και όχι να τις περικόπτει με ένα «*προκρούστειο εξισωτισμό*»[1220], εθνικιστικού ή διεθνιστικού τύπου αντιστοίχως.

7.1.4 Σε θεσμικό επίπεδο

7.1.4.1 Κρατικό επίπεδο

Οι ιδεαλιστές εξελικτικοί σοσιαλιστές ισχυρίζονται ότι το κράτος πρέπει να είναι ο ρυθμιστής των κοινωνικών αντιθέσεων, ένας ουδέτερος κριτής, ένα εθνικό υπερταξικό κράτος. Από τη συνισταμένη των θελήσεων της πλειοψηφίας των πολιτών του να γίνεται κράτος της ολότητας, του δικαίου και του πολιτισμού. Να είναι κράτος του συνόλου, όχι μιας τάξης είτε της εργατικής είτε της αστικής και η εξέλιξή του προς

[1219] Ρασιάς Βλ., *Έθνος, εθνισμός, εθνοκράτος, εθνικισμός*, Αθήνα, εκδ. Ανοικτή Πόλη, 1996, σ. 23.

[1220] *Στο ίδιο*, σ. 43.

το υπερταξικό κράτος δικαίου να πραγματώνεται σε διαδικασία εξελικτική.

Το κράτος ισχυρίζονται οι μαρξιστές δημιουργήθηκε από την ανάγκη της αστικής τάξης για να επικρατήσει στον πόλεμό της με τη φεουδαρχική. Οι μαρξιστές πιστεύουν ότι δεν καταργεί τις οικονομικοκοινωνικές ανισότητες ανάμεσα στους πολίτες, όσοι νομίζουν ότι η κυβέρνηση του κράτους φροντίζει για το καλό του λαού πλανώνται. Τα κράτη υποστηρίζουν είναι ταξικά και πάντα προστατεύουν τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης ενάντια στο λαό. Ύστερα από την Κοινωνική Επανάσταση και τη δικτατορία του προλεταριάτου, αφού θα έχει δημιουργηθεί η αταξική κοινωνία θα έχουν εκλείψει συγχρόνως και τα κράτη.

7.1.4.2 Εκπαιδευτικό επίπεδο

Η σύγκρουση σε εκπαιδευτικό επίπεδο διαμορφώνεται μεταξύ των διανοουμένων που πιστεύουν στο εθνικό, υπερταξικό σχολείο και παλεύουν για την διαμόρφωσή του και των διανοουμένων που πιστεύουν στην ύπαρξη του ταξικού σχολείου και παλεύουν για την ανατροπή του αστικού και την εγκαθίδρυση του προλεταριακού ταξικού σχολείου καταρχάς και του αταξικού σχολείου στη συνέχεια.

Από την πρώτη διαμάχη των δημοτικιστών διανοουμένων στη συζήτηση του Νουμά το 1907-1909 διαφαίνεται καθαρά η μετέπειτα σύγκρουση. Η βασική σύγκρουση βέβαια σε πολιτιστικό και σε εκπαιδευτικό επίπεδο ήταν την εποχή εκείνη αυτή των δημοτικιστών με τους καθαρευουσιάνους, όμως αχνόφεγγε από τότε μια διάσταση απόψεων μεταξύ των εθνικιστών και των σοσιαλιστών δημοτικιστών. Παραδέχονται όλοι το γλωσσικό πρόβλημα, όμως προτείνουν διαφορετική λύση. Οι εθνικιστές, όπως ο Ί. Δραγούμης, συνδέουν το γλωσσικό με το εθνικό πρόβλημα, δηλαδή πιστεύουν ότι το γλωσσικό πρόβλημα είναι το κυριότερο εθνικό πρόβλημα, γι' αυτό και η επίλυση του θα βοηθήσει την τελική επίλυση και ολόκληρου του εθνικού μας προβλήματος. Οι σοσιαλιστές, όπως ο Γ. Σκληρό και ο Κ. Χατζόπουλος, πιστεύουν ότι πρέπει οι κοινωνικές τάξεις να οργανωθούν σε κόμματα, να αρχίσουν την πάλη μεταξύ τους (πάλη των τάξεων), και έτσι κατ' ανάγκη θα επιλυθούν όλα τα προβλήματα και το γλωσσικό και το εκπαιδευτικό. Δηλαδή όταν η προλεταριακή εξέλιξη θα ξυπνήσει το λαό, ο οποίος θα απαιτήσει να μορφωθούν τα παιδιά του στα σχολεία με τη ζωντανή γλώσσα. Ο δημοτικιστικός και ο εργατικός αγώνας πηγάζουν από την ίδια αιτία και θα επιλυθούν μαζί αφού λείψει αυτή. Και κατακρίνουν τους ουτοπιστές δημοτικιστές οι οποίοι νόμισαν ότι μπορούν να λύσουν το γλωσσικό και το εκπαιδευτικό πρόβλημα χωρίς να θίξουν το όλο κοινωνικό οικοδόμημα. Οι σοσιαλιστές προχωρούν περισσότερο και υποστηρίζουν ότι η επίσημη ιδεολογία προσδιορίζεται από τις υλικές ανάγκες και δεν ήταν ποτέ αντίθετη με τα υλικά συμφέροντα της κυριαρχούσας τάξης. Άρα το σχολείο και η επίσημη ιδεολογία που περνάει στους μαθητές του είναι πάντα σύμφωνη με τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης, δηλαδή το σχολείο είναι ταξικό και αγωγή του είναι ταξική. Ο Αλ. Δελμούζος, αν και κατατάσσεται σωστά εκείνη την περίοδο στους σοσιαλιστές, υποστηρίζει

μια διαφορετική ενδιάμεση άποψη σημειώνοντας ότι ο αγώνας ο κοινωνικός θα επιλύσει και το γλωσσικό και εκπαιδευτικό πρόβλημα, όμως ο κοινωνικός αγώνας δεν ταυτίζεται με τον σοσιαλιστικό.

Το 1913 ο Δημ. Γληνός στην εκπαιδευτική μεταρρυθμιστική του πρόταση έδινε σαν στόχο του σχολείου την παροχή σε κάθε κοινωνική τάξη όσο το δυνατόν αρτιότερη την γενική μόρφωση που έχει ανάγκη. Το 1914 στην Δίκη του Ναυπλίου ο Αλ. Δελμούζος σημείωνε με καντιανή διάθεση ότι ο σκοπός του σχολείου είναι να διαπλάθει ηθικούς και αυθύπαρκτους χαρακτήρες ικανούς να ζήσουν ελεύθεροι αργότερα στην κοινωνία. Ο δάσκαλος πρέπει να υψώνει την κατηγορική προσταγή πάνω από την μαθητική κοινότητα, για να πετυχαίνει μια ετερόνομη μαθητική πειθαρχία και αργότερα βαθμηδόν, με τη σωστή αγωγή των μαθητών, θα υψώνεται μέσα τους η απρόσωπη κατηγορική προσταγή, δηλαδή θα υποχωρεί η ετερόνομη και θα επικρατεί η αυτόνομη πειθαρχία του μαθητή.

Ο Αλ. Δελμούζος και οι νεοκαντιανοί συμφωνούν με τους μαρξιστές ότι η σημερινή οργάνωση της παιδείας είναι κατακριτέα γιατί υπηρετεί μια μικρή μόνο μειοψηφία, και αυτό ελεεινά και αξιοκατάκριτα. Υποστηρίζουν όμως πως σκοπός της παιδείας είναι να βοηθήσει για να υψωθεί η ατομική, η κοινωνική, η εθνική, επομένως και η ανθρώπινη ζωή και ο πολιτισμός της, και το χρέος της πολιτείας είναι: α) να κρατεί κάθε παιδί σε γενικά ή επαγγελματικά σχολεία ως τη στιγμή που αρχίζει η αυτοπαιδαγώγησή του και β) να δίνει τα μέσα σε κάθε παιδί να μορφωθεί ανάλογα με την πραγματική του ιδιοφυΐα και ικανότητα, χωρίς να εμποδίζεται από την οικονομική και κοινωνική θέση του σπιτιού του. Αυτό είναι μόνον ηθικό, αλλά και επιβάλλεται από το συμφέρον του συνόλου. Μορφώνω ένα παιδί θα πει το βοηθώ να πάρει με την εξέλιξη τη μορφή που του ταιριάζει, την ιδανική του μορφή. Μόρφωση είναι συστηματική εξέλιξη προς ένα σκοπό, εξέλιξη στοιχείων που πραγματικά υπάρχουν. Όπως το άτομο στηρίζεται στα στοιχεία που προϋπάρχουν μέσα του και τα οποία «*ορίζουν τη μελλοντική μορφή*» του, κατά το ίδιο τρόπο και το σύνολο στηρίζεται στα τωρινά στοιχεία του, στα οποία σα σε σπέρμα κρύβεται η μελλοντική μορφή του πολιτισμού του, το ιδανικό του εγώ.

Το σχολείο λοιπόν πρέπει να παρέχει εθνική μόρφωση, την οποία θα έχουμε μονάχα με την καλλιέργεια των γόνιμων στοιχείων, της σύγχρονης δηλαδή ζωντανής πραγματικότητας, δηλαδή πρέπει η παιδεία να βασίζεται στην ζωντανή γλώσσα του τόπου, η οποία προϋπάρχει στο παιδί και είναι έτοιμη να εξελιχθεί και να βοηθήσει τα μέγιστα στη μόρφωσή του. Επίσης η αγωγή πρέπει να στηρίζεται σε ηθικές αξίες, να έχει ένα ιδανικό, και να καλλιεργεί στο παιδί, με αυτά τα όπλα, την κοινωνική αρετή χωρίς «*ηθικοφλυαρίες*». Πρέπει να γίνουν αυτά (ηθικές αξίες, κοινωνική αρετή) στο παιδί «*εσωτερική ανάγκη, έθος, ζωή*», και για να γίνει αυτό (ένας γόνιμος διαφωτισμός) θα πρέπει το παιδί να τα ζήσει αληθινά στην πράξη. Το σχολείο πρέπει να κάνει τον μαθητή ικανό για οικονομική, πνευματική, ηθική και σωματική αυθυπαρξία, ως επίσης καλείται να ενδυναμώσει το αίσθημα του εθνικού συνόλου μέσα στο σχολείο με βάση τη *σχολική κοινότητα.* Αυτός ήταν και ο στόχος του Αλ.

Δελμούζου στο Μαράσλειο η ανάπτυξη της «*σχολικής κοινότητας*», η οποία θα αντιπαραθέσει στην αστάθεια της κοινωνίας -ως προς τις ηθικές και άλλες αξίες- μια σταθερότητα η οποία θα επιβάλλεται από την ομαδική βούληση και όχι από τη θέληση ενός, και ως τελικό σκοπό θα έχει την αυτονομία και την τέλεια αυτοδιοίκηση. Η τέλεια αυτοδιοίκηση θα επιτευχθεί στη συνέχεια έξω από το σχολείο μέσα στην κοινωνία, θα έχει όμως προετοιμασθεί από το σχολείο και θα οφείλεται στη σωστή ανάπτυξη της σχολικής κοινότητας μέσα σ' αυτό και με τον συνεχή αγώνα εναντίον του ατόμου. Η σχολική κοινότητα λοιπόν για τον Αλ. Δελμούζο μπορεί να καλλιεργήσει στο άτομο την ιδέα του κοινωνικού συνόλου, να εμφυσήσει στο παιδί την αγάπη και το αίσθημα προς το κοινωνικό σύνολο και τελικά να λειτουργήσει ως πρότυπο για να δημιουργηθεί μια κοινωνία δημοκρατική και αυτοδιοικούμενη. Ή ακόμα και ως πρότυπο για να δημιουργηθεί μια «*ανθρώπινη ολότητα*» (ανθρωπότητα, οικουμένη), με αρμονικά αυτοδιοικούμενα εθνικά σύνολα. Συμπερασματικά ο Αλ. Δελμούζος θεωρεί ότι η σχολική κοινότητα θα λειτουργήσει ως πρότυπο στα μάτια των παιδιών, ώστε αργότερα σαν πολίτες της κοινωνίας να βοηθήσουν να χτισθεί μια υπερταξική, δημοκρατική εθνική κοινωνία, αλλά και ανθρωπότητα - οικουμένη, ομονοούσα μέσα σε ένα αρμονικό σύνολο αυτοδιοικούμενων εθνικών πολυπολιτισμικών συνόλων.

Η μόρφωση θα πρέπει να στοχεύει στην ανάπτυξη του ανθρωπιστικού ιδανικού, το οποίο μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την ανάπτυξη της ψυχικής καλλιέργειας, η οποία καταχτιέται αργά με συνεχή αγώνα, με ένα «εξελικτικό ανέβασμα προς τον ελεύθερο άνθρωπο, το οποίο θα αλλάξει και τους εξωτερικούς όρους και τότε «μονάχα τέτοια αλλαγή έχει μόνιμη αξία, αν η ανθρωπότητα τελικά θα πετύχει «τέτοιο ιδανικό». Όμως μόνο μια τέτοια προσπάθεια έχει αληθινή μορφωτική δύναμη και υψώνει και το άτομο και το σύνολο. Η επίτευξη αυτού του ιδανικού δεν είναι «*το σβήσιμο κάθε διαφοράς σε άτομα και ομάδες*», όπως θα το έβλεπαν προφανώς οι μαρξιστές για να επιτευχθεί μια ομονοούσα αταξική ανθρωπότητα, αλλά ακριβώς το αντίθετο, δηλαδή ο στόχος είναι η επίτευξη μιας «*πλουσιώτατης ποικιλίας*» και μιας «*εντατικής εσωτερικής καλλιέργειας*», η οποία θα πετυχαίνει μια ομονοούσα και ελεύθερη ανθρωπότητα. Μια ανθρωπότητα πλουραλιστική και ανεκτική στη διαφορετικότητα και στην πολυπολιτισμικότητα. Σε κάθε έθνος θα πρέπει να φτάνουν τα σύνορά του, η αυτοσυντήρησή του. Μένοντας σ' αυτά ας καλλιεργεί εντατικά τον εαυτό του, ας μορφώνει το σύνολό του με την αγάπη στον άνθρωπο και στην ελευθερία Έτσι συγχρόνως με την ανάπτυξη μιας ελεύθερης εθνικής κοινωνίας θα αναπτύσσεται, παράλληλα, όλη η ανθρώπινη κοινωνία (η ανθρωπότητα) και ο πολιτισμός της.

Οι μαρξιστές από την άλλη πλευρά υποστηρίζουν ότι η μόρφωση που δίνεται στο ελληνικό σχολείο είναι εθνικιστική, άλλωστε δεν μπορεί να υπάρξει εθνική μόρφωση αλλά μόνο μόρφωση ταξική, που υπαγορεύεται από την άρχουσα τάξη για να μορφώνει κατά βάση τα παιδιά της. Γιατί όταν λέμε Εθνική μόρφωση εννοούμε ότι το σχολείο θα μορφώσει όλο το λαό, όλες τις τάξεις. Τέτοιο πράγμα δεν έγινε πουθενά και ούτε μπορεί να

γίνει. Το Μαράσλειο και τα άλλα παιδαγωγικά ιδρύματα, είναι όλα τους αστικά, είναι εκπαιδευτικά παραρτήματα των ξένων και ντόπιων τραπεζιτικών και εμποροβιομηχανικών κέντρων. Άρα το αστικό σχολείο είναι ένα ταξικό σχολείο και μόνο το προλεταριακό είναι πραγματικά εθνικό και ανθρωπιστικό σχολείο. Το σχολείο μέσα στο αστικό καθεστώς δεν έχει άλλο προορισμό παρά την εδραίωση αυτού του καθεστώτος.

Οι νεοκαντιανοί και ο Αλ. Δελμούζος διακηρύσσουν με έμφαση πως το σχολείο δεν είναι όργανο που εξυπηρετεί δουλικά την κοινωνία, αλλά ένας από τους πιο σημαντικούς παράγοντες για την ατομική, την κοινωνική και εθνική πρόοδο. Η θεωρία του σχολείου-παραρτήματος στην κοινωνική εξέλιξη σκοτώνει κάθε πρωτοβουλία και ιδανικό. Το σχολείο στα κοινωνικά προβλήματα πρέπει να μείνει έξω από τον σκληρό αγώνα των κοινωνικών τάξεων, πρέπει να στέκει απάνω από κάθε πρόσκαιρη κομματική διαπάλη, να αντικρίζει την ολότητα, το εθνικό σύνολο, το συμφέρον του συνόλου. Για το λόγο αυτό ζητεί να τονώσει στο παιδί το αίσθημα του συνόλου και να το κάμει αν μπορεί να το ζήσει. Τονώνοντας το αίσθημα αυτό και καλλιεργώντας στο παιδί την πολυμερή αυθυπαρξία του, έχει την πεποίθηση πως όταν ο απόφοιτος του βγει στην κοινωνία δεν θα ενεργεί εναντίον της ολότητας σε όποια κοινωνική τάξη και αν ανήκει. Πρέπει, λοιπόν, το σχολείο να είναι απάνω από τις κομματικές και κοινωνικές αντιθέσεις, σχολείο του συνόλου, σχολείο πραγματικά εθνικό. Φροντίδα του σχολείου είναι να δίνει τα μέσα στον καθένα για να μορφώνεται σύμφωνα με την ιδιοφυΐα του και την ικανότητα του, χωρίς να εμποδίζεται από την κοινωνική και την οικονομική του θέση, επίσης να γίνεται όργανο εξυψωτικό. Σε τέτοιο κριτήριο δεν αντέχει η οργάνωση των σχολείων ούτε και σε κράτη πολύ πιο προχωρημένα από το δικό μας. Πρέπει λοιπόν το σχολείο να εξυψώνει τον άνθρωπο, να τον κάνει να μπορεί να στέκεται στα δικά του πόδια, δηλαδή να τον κάνει έναν άνθρωπο ελεύθερο και αυθύπαρκτο. Το ερώτημα που προκύπτει βασανιστικό είναι αν το σχολείο μπορεί να λειτουργεί έτσι; Απόλυτα έτσι ίσως όχι, σχετικά όμως ναι. Το ιδανικό και ο στόχος μας είναι όμως αυτός που προαναφέρθηκε.

Η απάντηση από τους μαρξιστές δίνεται ως ακολούθως: Το κλασσικό ιδανικό του κ. Χατζηδάκη και το δημοτικιστικό του κ. Δελμούζου, υποστηρίζει ο Κ. Βάρναλης, τείνουν στο ίδιο τέρμα τη δημιουργία ικανών και πειθαρχικών οργάνων της άρχουσας τάξης, ο δημοτικισμός είναι το καταλληλότερο όπλο κυριαρχίας. Ο ελλ. λαός δεν είναι αυθόρμητα καθαρευουσιάνος, ή δεν φτιάχνει αυθόρμητα μια εθνική συνείδηση, αλλά αυτά είναι αποτελέσματα της διδασκαλίας της κυρίαρχης τάξης. Έτσι λοιπόν συμβαίνει και σήμερα με την καθαρεύουσα και την δημοτική γλώσσα, η καθαρεύουσα επιβάλλεται ως καθολική ανάγκη επειδή η εθνική μόρφωση, είναι μόρφωση ταξική και σήμερα η άρχουσα τάξη θέλει την καθαρεύουσα. Οι μάζες δεν έχουν ελεύθερη θέληση, αλλά αποκτούν ή τους επιβάλλεται η θέληση (η ιδεολογία) της άρχουσας τάξης. Ο Δελμούζος όταν ζητά μόρφωση εθνική, ζητά μόρφωση αστική. Κι όταν οι Ρώσοι θέλουν μόρφωση προλεταριακή, εφαρμόζουν πρόγραμμα αντιταξικό. Η παιδεία, όπως είναι οργανωμένη σήμερα στα αστικά καθεστώτα ευνοεί, μεγαλώνει, στερεοποιεί τις ταξικές αντιθέσεις, αντί να

τις υπερνικά. Το αριστοκρατικό και ολιγαρχικό πνεύμα σε κάθε μορφή του είναι αντίθετο προς την ανάπτυξη του λαϊκού σχολείου. Το λαϊκό σχολείο αναπτύχθηκε κυρίως ως σχολείο ταξικό.

Η ταξική μορφή των σχολείων σήμερα πια θεωρείται ολότελα αντιδημοκρατική. Η παιδεία πρέπει να γίνει ολότελα δημοκρατική. Το ταξικό λαϊκό σχολείο δεν αναπτύχθηκε σε μας ακόμη, πολύ λιγότερο φυσικά το υπερταξικό. Ο λαός δεν έχει ακόμη παιδεία στην Ελλάδα.

Και άλλωστε, απαντούν οι μαρξιστές με τον Γ. Κορδάτο, ο σκοπός της παιδείας άρα και του σχολείου δεν είναι σε κανένα μέρος του κόσμου να υπηρετήσει δουλικά την κοινωνία, όπως ισχυρίζεται και ο Δελμούζος, παρά μόνο την άρχουσα τάξη. Γι' αυτό το σχολείο δεν μπορεί να διαλέγει όσες ιδέες ταιριάζουν στο σκοπό της αγωγής, αλλά παίρνει εκείνες που ταιριάζουν με τα ταξικά συμφέροντα της τάξης που κυβερνάει. Ο Αλ. Δελμούζος ύστερα από τη Δίκη του Ναυπλίου, με το να βάλει την παιδεία πάνω από τις τάξεις δεν είναι ένας 'ουδέτερος παιδαγωγός' μα ένας αστός δάσκαλος. Βέβαια ο Δελμούζος μπορεί και σήμερα να λέει πως 'συμπαθεί το σοσιαλισμό'. Πολλές φορές με όσα γράφει και λέει (κυρίως με τη θεωρία του για την 'ανθρωπιστική' παιδεία που πρέπει να καλλιεργεί το κάθε σχολείο) πιστεύει και ο ίδιος πως βρίσκεται πιο κοντά στους κοινωνικούς απόκληρους, παρά στην κυρίαρχη τάξη. Μ' αυτές τις αυταπάτες του (αν είναι αυταπάτες) μοιάζει με μερικούς μεγαλοαστούς που δηλώνουν πως είναι κι αυτοί σοσιαλιστές! Μα το ζήτημα δεν είναι τι λέει ή τι πιστεύει το άτομο Δελμούζος μα: α) αν υπάρχει λαϊκή εκπαίδευση β) αν η 'ελληνική πραγματικότητα' είναι αντικειμενικά τέτοια που τη βλέπει και τη σχεδιάζει ο Δελμούζος και γ) ποια θέση παίρνει ο ίδιος (ως παιδαγωγός) μέσα στην πάλη των κοινωνικών τάξεων. Δε χρειάζεται πολύ φιλοσοφία να καταλάβουμε πως ούτε η αταξική εκπαίδευση υπάρχει μέσα στο σύγχρονο καθεστώς, ούτε η ελληνική πραγματικότητα είναι κανένα ξεχωριστό ελληνικό φρούτο, ούτε ο Δελμούζος (ως παιδαγωγός) στην πάλη των τάξεων παίρνει θέση προλεταριακή.

Έτσι αταξική εκπαίδευση μόνο άμα καταργηθούν, λείψουν, (ύστερα από την κοινωνική προλεταριακή επανάσταση και τη δικτατορία του προλεταριάτου) οι κοινωνικές τάξεις, θα υπάρξει.

Η απάντηση του Αλ. Δελμούζου στους προηγούμενους ισχυρισμούς των μαρξιστών ότι κάθε επαναστατική προσπάθεια για να γκρεμίσομε τους όρους αυτούς, και αν μπορούσε ακόμα να πετύχει, θα είχε προσωρινή μονάχα σημασία, όσο τα βαθύτερα αίτια θα έμεναν τα ίδια, και τα οποία θα ξανάφερναν τα ίδια αποτελέσματα. Έτσι οι κομμουνιστές στην προσπάθεια τους αυτή σκλαβώνουν το σχολείο στην πολιτική και φτιάχνουν όχι ένα αταξικό σχολείο, αλλά ένα σχολείο ταξικό προλεταριακό, το οποίο απορρίπτει πολιτισμούς, ανθρωπιστικές αξίες και στρατεύει την επιστήμη στην υπηρεσία του κόμματος.

Συνοπτικό συμπέρασμα:

α) Η βουλησιαρχία (βολονταρισμός) ή αντιαιτιοκρατία (ιντετερμινισμός) των νεοκαντιανών, η οποία υπαγορεύει την ελευθερία της βούλησης και την αυτονομία του ανθρώπου, εξελίσσεται μέσα από τον

ψυχολογικό ντετερμινισμό σε επικράτηση του ατομικού ανθρώπου, δηλαδή με την κατηγορική προσταγή, η οποία υπαγορεύει τις ενυπάρχουσες έμφυτες τάσεις ως απόλυτες και αιώνιες αλήθειες και ηθικές αξίες, οι οποίες επιβάλλουν βεβαίως ένα φυσικό αιτιοκρατικό προκαθορισμό και μας οδηγούν τελικά σε μια ετερονομία του ανθρώπινου ηθικού πράττειν.

β) Οι μαρξιστές μέσα από την αιτιοκρατική τους άποψη περί κοινωνίας και κοινωνικού ανθρώπου, περί σιδερένιων νόμων οι οποίοι οδηγούν νομοτελειακά την κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα, μέσω ενός φυσικού και μηχανιστικού προκαθορισμού μας οδηγούν, επίσης τελικά, σε μια ετερονομία του ανθρώπινου ηθικού πράττειν.

γ) Συναντιόνται λοιπόν μαρξιστές και νεοκαντιανοί σε μια αιτιοκρατική βάση πάνω στο φυσικό προκαθορισμό, ο οποίος είτε προέρχεται από τον κοινωνικό είτε από τον ατομικό άνθρωπο. Συμφωνούν επίσης στο ότι το σύγχρονο σχολείο είναι κακό και ότι χρειάζεται μεταρρύθμιση. Συμφωνούν επίσης ότι θα πρέπει να δράσουν βουλησιοκρατικά, δηλαδή δρώντας οι ίδιοι και μη περιμένοντας μοιρολατρικά να δράσουν είτε η κατηγορική προσταγή είτε η οικονομικοκοινωνική νομοτέλεια.

δ) Διαφωνούν στη συνέχεια στον τρόπο με τον οποίο θα δράσουν. Οι μεν επαναστατικά στην αρχή με την ανατροπή του κοινωνικού καθεστώτος και την αλλαγή του σε σοσιαλιστικό, όπου θα συμπαρασύρει σε αλλαγή και το σχολείο, το οποίο από αστικό θα γίνει προλεταριακό. Οι δε νεοκαντιανοί εξελικτικά μέσα από συνεχή μεταρρυθμιστική προσπάθεια.

ε) Αλλά στην συνέχεια συναντιόνται πάλι οι μαρξιστές με τους νεοκαντιανούς και προτείνουν παρόμοια λύση, την επίδραση της αγωγής και του σχολείου.

Η αγωγή που προτείνουν όμως είναι διαφορετική οι μεν προτείνουν μια προλεταριακή αγωγή με σημείο αναφοράς την κοινωνική τάξη και την ιδεολογία της, οι δε προτείνουν μια εθνική αγωγή με σημείο αναφοράς το έθνος και ιδεολογία αυτήν του εθνικού συνόλου και του εθνικού της πολιτισμού.

Με τον τρόπο αυτό πιστεύουν πως θα διαμορφώσουν τις συνθήκες για την αλλαγή του σχολείου και την μετατροπή του στο ιδανικό πρότυπο μοντέλο τους. Οι πρώτοι θα πραγματοποιήσουν το αταξικό, οι δεύτεροι το εθνικό σχολείο. Και τα δυο σχολεία θα βρίσκονται πέρα από διαχωρισμούς και κοινωνικές τάξεις, κατά μίαν έννοια θα είναι υπερταξικά σχολεία. Το πρώτο γιατί στην κομμουνιστική κοινωνία θα έχουν καταργηθεί οι τάξεις, στο δεύτερο διότι το σχολείο και αγωγή που θα δίνεται σ' αυτό δεν θα είναι κάποιας κοινωνικής τάξης αλλά του εθνικού συνόλου.

στ) Το σημερινό σχολείο *είναι* όχι καλό, για τους μεν γιατί είναι ταξικό και καλλιεργεί την ιδεολογία της άρχουσας τάξης, για τους άλλους είναι προβληματικό στη λειτουργία του και χρειάζεται βελτίωση για να μπορεί να δίνει στον καθένα την μόρφωση που του χρειάζεται χωρίς περιορισμούς.

ζ) Το ιδανικό σχολείο («*το δέον*») είναι υπερταξικό, δηλαδή αταξικό ή εθνικό. Η διαφορά του ενός ιδανικού σχολείου από το άλλο βρίσκεται στην ομοιομορφία ή στον εξισωτισμό που προωθεί το ένα, και στην ποικιλομορφία και στην πολυμορφία που οδηγεί το άλλο.

θ) **Ερώτημα**: Μπορεί ή γίνεται ή είναι δυνατόν ο θεσμός του σχολείου να στέκει πάνω από κάθε επηρεασμό κρατικό ή κοινωνικό ή κομματικό; ή αλλιώς: i) μπορούμε να έχουμε το υπερκομματικό-εθνικό σχολείο; ii) μπορεί να υπάρξει το αταξικό σχολείο;

Υπάρχει μεγάλη δυσκολία να απαντήσει κανείς στο ερώτημα αυτό. Όμως ένα *υπερταξικό σχολείο* είναι σίγουρα το «*δέον*», υπό την έννοια ενός απαραίτητου ιδανικού το οποίο θα μας καθοδηγεί, και θα μας εμπνέει στους αγώνες μας. Και ο Δημ. Γληνός και ο Αλ. Δελμούζος πίστευαν στην απαραίτητη ύπαρξη ιδανικού σαν ένα σταθερό φάρο προσανατολισμού.

η) Η παγκοσμιοποίηση του διεθνιστικού καπιταλισμού ή του διεθνιστικού κομμουνισμού οδηγούν τελικά στο ίδιο εξισωτικό αποτέλεσμα, σε μια ομογενοποίηση του ανθρώπινου πολιτισμού και στην κατάργηση των επιμέρους πολιτισμών και ιδιοτυπιών του ανθρώπου. Αυτό όμως αντιβαίνει στη φύση του ανθρώπου και στη φύση γενικά, άρα όχι μόνο είναι λάθος προσπάθεια, αλλά και ματαιοπονία συγχρόνως.

ι) Ο Αλ. Δελμούζος και ο Ε. Π. Παπανούτσος υποστήριξαν σε διάφορες χρονικές στιγμές τη χρησιμότητα ύπαρξης μιας

«*υπερκομματικής επιτροπής παιδείας*», δείχνοντας ένα δρόμο που ίσως μπορεί να οδηγήσει την εκπαίδευσή μας στη σωστή κατεύθυνση[1221].

ια) Άλλωστε η μελέτη του *Εκπαιδευτικού Ομίλου*, της πρώτης συνένωσης των συντριπτικών εκπαιδευτικών δυνάμεων του τόπου, αλλά και της μετέπειτα διάσπασής του, μπορεί να φανεί χρήσιμο, ώστε μια παρόμοια νέα προσπάθεια να αποφύγει τα λάθη της προηγουμένης και να υπερτονίσει τα θετικά της σημεία.

[1221] Βλ. α) «*Κοινή εκπαιδευτική πολιτική των σοβαρότερων πολιτικών κομμάτων. Κι αυτό μπορεί να γίνη, γιατί υπάρχουν βασικά εκπαιδευτικά αιτήματα που στέκουν απάνω από τις κομματικές και ιδεολογικές αντιθέσεις, αιτήματα γενικά ανθρώπινα και εθνικά*», στο: Δελμούζος Αλ., «Εκπαιδευτική Πολιτική», *Μελέτες και Πάρεργα*, τομ. Α', Αθήνα, 1958, σ. 63 (Είχε δημοσιευθεί στη *Δημοκρατική Επιθεώρηση*, τεύχη Μαΐου και Ιουνίου 1946).

β) «*Για την εφαρμογή χρειάζεται αντικειμενικότητα, σκληρότητα και συνέπεια μαζί, και αυτά μπορεί να τα έχωμε μόνον από μια εκπαιδευτική πολιτική κοινή, υπερκομματική, πολιτική δηλαδή όπου το κάθε μεγάλο κόμμα θα δέση 'το ίδιο τα χέρια του'*», στο: Δελμούζος Αλ., «Το πανεπιστημιακό πρόβλημα», π. *Παιδεία*, 1947 (15 Φεβρ.), τχ. 5, σ. 289.

γ) Ο Δελμούζος απαντά σε τρία ερωτήματα της εφημερίδας. Στο δεύτερο είπε την άποψή του για τη συγκρότηση μιας μόνιμης επιτροπής από κορυφαίους εκπροσώπους των τάσεων της παιδείας, στο: Δελμούζος Αλ., «Γνώμες για το εκπαιδευτικό μας πρόβλημα», εφημ. *Το Βήμα*, 15 Φεβρουαρίου 1953.

δ) «*Όσοι προσπαθούσαν να πείσουν τον πολιτικό κόσμο, και ιδιαίτερα τη σημερινή κυβέρνηση, για την ανάγκη 'ενιαίας υπερκομματικής εκπαιδευτικής πολιτικής' ένα σκοπό είχαν: να προφυλάξουν την ελληνική παιδεία από νέες περιπέτειες ολέθριες για τη μόρφωση των παιδιών μας. Δυστυχώς η φωνή τους δε βρήκε καμιά απήχηση, και η νέα περιπέτεια άρχισε*», στο: Δελμούζος Αλ., «Η νέα περιπέτεια της ελληνικής παιδείας», *Μελέτες και Πάρεργα*, τομ. Β', Αθήνα, 1958, σ. 258 (Είχε δημοσιευθεί στη εφημ. *Το Βήμα*, 5 Αυγούστου 1953 και στο περιοδ. *Παιδεία και Ζωή*, 15 Σεπτεμβρίου 1953).

ε) «*Ανέκαθεν από τις στήλες αυτές τονίζομε την απόλυτη και άκρως επείγουσαν ανάγκη να χαραχτεί στα ζητήματα της παιδείας μια διακομματική πολιτική, καθαρά εθνική, γιατί έτσι μόνο και οικονομικά και πνευματικά θα ανορθωθεί ο τόπος*», στο: Παπανούτσος Π. Ε., «Η διακομματική επιτροπή», π. *Παιδεία και Ζωή*, 1956 (Νοέμβριος), τχ. 53, σ. 223.

7.2 Τελική Πρόταση. Σύνδεση με το παρόν και το μέλλον

Το κεντρικό ερώτημα της έρευνας αυτής είναι: Ταξικό ή υπερταξικό σχολείο; Το ερώτημα αυτό είναι απαραίτητο να διαχωριστεί σε δύο, για να γίνουν περισσότερο κατανοητές οι απαντήσεις των πρωταγωνιστών:

α) Το σχολείο *είναι* ταξικό ή υπερταξικό; (ερώτημα του «*είναι*»)

β) Το σχολείο *πρέπει να είναι* ταξικό ή υπερταξικό; (ερώτημα του «*δέον γενέσθαι*»).

Οι απαντήσεις που δίνονται από τους δυο αντιπάλους είναι:

α) *Δημ. Γληνός:* Το σχολείο είναι κακό, είναι αστικό-ταξικό και χρειάζεται ριζική αλλαγή.

Αλ. Δελμούζος: Το σχολείο είναι κακό και χρειάζεται μεταρρύθμιση.

β) *Δημ. Γληνός:* Το σχολείο πρέπει να γίνει αταξικό.

Αλ. Δελμούζος: Το σχολείο πρέπει να γίνει εθνικό.

Ο τρόπος που θα διαφοροποιηθεί το σχολείο είναι:

α) *Δημ. Γληνός:* Αρχικά με *επαναστατικό τρόπο*, δηλαδή με κοινωνική επανάσταση, θα εγκαθιδρυθεί το προλεταριακό σχολείο σε μια μεταβατική αναγκαστική περίοδο και με την επίδραση της αγωγής θα πετύχουμε το *αταξικό σχολείο*.

β) *Αλ. Δελμούζος:* Με εξελικτικό τρόπο, δηλαδή με την επίδραση της αγωγής θα πετυχαίνουμε συνεχώς ένα καλύτερο *εθνικό-υπερταξικό σχολείο*.

Ξεπερνώντας τα διλήμματα αυτά θα ήταν χρήσιμο να τονισθεί:

Η κοινωνική μας πραγματικότητα βρίσκεται σε μια συνεχή πορεία δημοκρατίας. Αντίστοιχα στην εκπαιδευτική μας πραγματικότητα βρισκόμαστε σε μια συνεχή εξέλιξη, σε μια συνεχή πορεία εκπαιδευτικής δημοκρατίας.

Σ' αυτό το πλαίσιο αντιμετώπισης της κοινωνίας και του σχολείου, όσο η πορεία πολιτικής δημοκρατίας (σε κοινωνικο-πολιτικό επίπεδο) οδηγείται σε υψηλότερα επίπεδα εξέλιξης, τόσο θα κορυφώνεται και η πορεία εκπαιδευτικής δημοκρατίας, μέσα από μια ζωογόνο αμφίδρομη σχέση.

Εκπαιδευτική δημοκρατία έχουμε όταν το σχολείο παρέχει σ' όλους τους πολίτες ίσες ευκαιρίες για μόρφωση, όταν δεν τους διαχωρίζει και δεν τους ποδηγετεί (ετερονομία) αυτό, αλλά αποφασίζουν από μόνοι τους (αυτονομία) την ποσότητα, την ποιότητα και τη μορφή της εκπαίδευσης που θα πάρουν.

Βέβαια και η εκπαιδευτική δημοκρατία είναι μια σχετική έννοια η οποία κινείται σε μια κλίμακα από την πλήρη ετερονομία στην πλήρη αυτονομία. Είναι αδύνατον να έχουμε πλήρη εκπαιδευτική δημοκρατία με την έννοια του ότι ο κάθε πολίτης θα αποφασίζει ελεύθερα και αυτόνομα την ποσότητα και την ποιότητα της εκπαίδευσης που θα πάρει.

Όμως αυτή η έννοια μπορεί να γίνει το ιδανικό προς το οποίο εξελικτικά και σταθερά θα στρέφουμε την προσπάθειά μας.

Ένας τρόπος για να μπορέσει να λειτουργήσει και να εξελιχθεί ομαλά η εκπαιδευτική δημοκρατία είναι ο θεσμός της *σταθερής υπερκομματικής επιτροπής παιδείας*, ο οποίος μπορεί να οδηγήσει σταθερά, ανεπηρέαστα και δημιουργικά την Παιδεία προς την σωστή κατεύθυνση. Ένα αίτημα παλαιότερο μα τόσο σύγχρονο.

Κατ' αυτό τον τρόπο το σχολείο θα οδηγείται και πρέπει να οδηγείται σταθερά και εξελικτικά σε ένα συνεχώς καλύτερα διαμορφούμενο *δημοκρατικό σχολείο*. Σε οποιαδήποτε μορφή κοινωνικής ομαδοποίησης κι αν ευρίσκεται, είτε σε εθνική, είτε σε πανανθρώπινη και οικουμενική, η μόρφωση που θα παρέχει θα πρέπει να κατευθύνεται όχι προς την ομογενοποίηση και τον εξισωτισμό των ανθρώπων και των ομάδων, αλλά προς την καλλιέργεια της πολυμορφίας, τις ιδιοτυπίας και τις ποικιλομορφίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο το σχολειό θα είναι σύμφωνο με τις δυνατότητες της ανθρώπινης φύσης και έτσι θα οδηγεί την ανάπτυξη της *πολιτικής και της εκπαιδευτικής Δημοκρατίας*.

8 ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

8.1 Οι κατηγορίες (επίπεδα) της διατριβής

Επίπεδα (Κατηγορίες) → ↓			ΚΑΘΑΡΕΥΟΥΣΙΑΝΙΣΜΟΣ («Αντίδραση»)	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΣ	
				ΑΣΤΙΚΟ-ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΟΣ	ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΣ
Α. ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟ			Ιδεαλισμός		Υλισμός
			;	Καντιανισμός	Μαρξισμός
Β. ΠΟΛΙΤΙΚΟ			Φεουδαρχικά στοιχεία / Αστικός Φιλελευθερισμός / Σοσιαλισμός		Κομμουνισμός
Γ. ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ	Κοινωνικά σύνολα		ΕΘΝΟΣ		ΤΑΞΗ
			ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΤΑ		
	Ιδεολογίες		Εθνικισμός	Εθνισμός	Διεθνικός ταξισμός
			Καπιταλιστικός Διεθνισμός (κοσμοπολιτισμός)		Προλεταριακός Διεθνισμός
			Ταξικός ανθρωπισμός	Ανθρωπισμός	Διεθνιστικός ανθρωπισμός
Δ. ΘΕΣΜΙΚΟ	Δ1. ΚΡΑΤΙΚΟ		Ταξικό (εθνικιστικό) κράτος	Υπερταξικό (εθνικό) κράτος	Ταξικό (προλεταριακό) κράτος - Αταξικό κράτος
	Δ2. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ	Ιδεολογία - πολιτική	Ταξικό (φεουδαρχικό) σχολείο Ταξικό (αστικό) σχολείο	Ταξικό (αστικό) σχολείο - Υπερταξικό (εθνικό) σχολείο	Ταξικό (προλεταριακό) σχολείο - Αταξικό σχολείο
			Ταξική (εθνικιστική-αστική) Αγωγή -Παιδεία -Μόρφωση	Εθνική και Ανθρωπιστική Αγωγή -Παιδεία -Μόρφωση	Ταξική (προλεταριακή) Αγωγή -Παιδεία -Μόρφωση
		Παιδαγωγική πρακτική	Σχολείο εργασίας - Ερβαρτιανό σχολείο	Σχολείο εργασίας	Λαϊκό σχολείο- Σχολείο εργασίας
		Γλώσσα	Εθνικιστική (καθαρεύουσα)	Εθνική–μητρική (δημοτική)	Λαϊκή (δημοτική)

8.2 Το καταστατικό του Ε.Ο. του 1910

« Η ΕΦΟΡΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΤΥΠΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

Αλέκ. Δελμούζος, Κωνστ. Δεμερτζής, Αλ. Διομήδης, Ιω. Δραγούμης, Κωνστ. Μελάς, Δ. Π. Πετροκκόκινος, Γεώργ. Σωτηριάδης, Κωνστ. Δ. Τοπάλης, Μ. Τσιριμώκος, Φώτης Φωτιάδης.

ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟ

Συστάίνεται 'Εκπαιδευτικός Όμιλος' με το σκοπό να ιδρύσει ένα Πρότυπο Δημοτικό Σχολείο στην Αθήνα και να βοηθήσει ν' αναμορφωθεί, με τον καιρό, η Ελληνική εκπαίδευση.

Μέσα για την επιτυχία του σκοπού του θα μεταχειρίζεται ο Όμιλος διαλέξεις και έκδοση βιβλίων, εφημερίδας και περιοδικού.

Ο Όμιλος έχει έδρα του την Αθήνα.

Ιδρυταί του Ομίλου είναι οι Έφοροι του Προτύπου Δημοτικού Σχολείου και τα μέλη της Εφορίας του Σχολείου.

Τον Όμιλο τον διευθύνει Επιτροπή από εφτά Ιδρυτάς. Τρεις απ' αυτούς είναι από τα μέλη της Εφορίας του Σχολείου.

Την Επιτροπή την εκλέγουν με πλειοψηφία οι ιδρυταί κάθε τρία χρόνια, την Εφορία κάθε έξ.

Η Επιτροπή ορίζει από τα μέλη της Γραμματέα και Ταμία.

Ο Ταμίας του Ομίλου είναι και Ταμίας του Σχολείου και αντιπροσωπεύει και τα δύο σε κάθε χρηματική τους υπόθεση.

Σε κάθε συνεδρία της Επιτροπής για την απαρτία χρειάζονται τρία μέλη. Ένα από τα μέλη προεδρεύει και διευθύνει τις εργασίες κάθε συνεδρίας.

Η Επιτροπή αντιπροσωπεύει τον Όμιλο σε κάθε είδος σχέση του και φροντίζει για όλες τις εργασίες του Ομίλου, εκτός από το Πρότυπο Δημοτικό Σχολείο, που το φροντίζει η Εφορία του.

Τα μέλη του Ομίλου πληρόνουν πέντε δραχμές το χρόνο.

Στο τέλος κάθε χρόνου η Επιτροπή θα δημοσιεύει έκθεση των εργασιών της και τη λογοδοσία της.

Η Επιτροπή ορίζει ως ιδρυτή έναν από τα μέλη του Ομίλου, κάθε φορά που λείψει ιδρυτής.

Το καταστατικό τούτο μπορεί ν' αναθεωρηθεί από τους Ιδρυτάς και τα μέλη μετά τα τρία πρώτα χρόνια.

Αθήνα, Μάης 1910

ΟΙ ΙΔΡΥΤΑΙ

Α. Αλεξανδρής, Πέτρος Αποστολίδης, Περικλής Αργυρόπουλος, Βλ. Γαβριηλίδης, Χρ. Γκόφας, Αλέκ. Δελμούζος, Λουκάς Δελμούζος, Κωνστ. Δεμερτζής, Αλ. Διομήδης, Ιω. Δραγούμης, Ιω. Θεοδωρίδης, Ν. Καζαντζάκης, Π. Καραπάνος, Ανδρέας Καρκαβίτσας, Κωνστ. Κατσίμπαλης, Α. Ν. Κεφαλληνός, Αρ. Κουρτίδης, Γ. Καφαντάρης, Κλέανδρος Β. Λάκων, Λ. Μαβίλης,, Ν. Μαυρουδής, Κωνστ. Μελάς, Αλ. Μυλωνάς, Αλ. Πανταζής, Αλ. Παπαναστασίου, Ν. Πάππος, Κ. Πασαγιάννης, Δ. Π. Πετροκόκκινος, Θρ. Γ. Πετμεζάς, Χρηστ. Ράγκος, Δ. Ι. Σαράτσης, Μιχαήλ Στελλάκης, Γεώργ. Σωτηριάδης, Κωνστ. Δ. Τοπάλης, Κ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Μ. Τσιριμώκος, Δ. Φωκάς, Φώτης Φωτιάδης

Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Πέτρος Αποστολίδης, Βλ. Γαβριηλίδης, Ν. Καζαντζάκης, Δ. Π. Πετροκόκκινος, Κωνστ. Δ. Τοπάλης, Μ. Τσιριμώκος»[1222].

[1222] «Καταστατικό του Εκπαιδευτικού Ομίλου», π. *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 1911, τόμ. Α', Αθήνα, σσ. 4-6.

8.3 Το καταστατικό του Ε.Ο. του 1914

«*ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΟΜΙΛΟΥ*

Άρθρο 1.

Συσταίνεται σωματείο με τίτλο 'Εκπαιδευτικός Όμιλος' και με σκοπό να βοηθήσει ν' αναμορφωθή η Ελληνική εκπαίδευση.

Άρθρο 2.

Ο 'Εκπαιδευτικός Όμιλος' θα προσπαθήση να πετύχη το σκοπό του με ομιλίες, περιοδικά, εφημερίδες, με πρότυπα σχολεία και με κάθε άλλο κατάλληλο μέσο.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΟΜΙΛΟΥ (1914)

Η αναμόρφωση της ελληνικής παιδείας είναι μια από τις ανάγκες της ελληνικής παιδείας είναι μια από τις ανάγκες της ελληνικής ζωής, που στα τελευταία αυτά χρόνια την αισθάνεται όχι μόνο ένας στενός κύκλος από νέους επιστήμονες μα το έθνος ολόκληρο. Ο 'Εκπαιδευτικός Όμιλος' σκοπό του έβαλε να βοηθήση τη ριζική αναμόρφωση της παιδείας απάνω σ' ένα σύστημα από ιδέες βγαλμένες από την ελληνική ζωή. Οι ιδέες αυτές, που αποτελούν την πίστη και τον ενωτικό δεσμό των μελών του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου' είναι οι ακόλουθες:

1. Η παιδεία πρέπει να γίνη κτήμα όλου του έθνους. *Πρέπει με το φως της και τη δύναμή της να οπλιστούν για τη ζωή ανάλογα και ο αγρότης και ο εργάτης και ο μικρός και ο μεγάλος αστός. Γι' αυτό πρέπει να μη θυσιάζη τη μόρφωση του μεγαλύτερου μέρους του έθνους για να προετοιμάση τους λίγους για το Πανεπιστήμιο.*

2. Η παιδεία πρέπει να στήση τα θεμέλια της απάνω στα πραγματικά στοιχεία της ελληνικής ζωής, *όπως τη διαμόρφωσε η ιστορική εξέλιξη του έθνους. Ο ιδανικός της σκοπός πρέπει να είναι ν' αναπτύξη όσο μπορεί περισσότερο τις σωματικές, πνευματικές και ψυχικές δυνάμεις του Έλληνα, για ν' ανθήση πλούσια και πολύτροπη η ζωή.*

3. Η παιδεία μας πρέπει να θεμελιωθή στο γνήσιο νεοελληνικό κόσμο, δηλαδή στη ζωντανή γλώσσα, λαϊκή παράδοση *(δημοτικά τραγούδια, παραμύθια, θρύλοι, παροιμίες, νεοελληνικά ήθη και έθιμα, ποικίλοι τρόποι ζωής, φανερώματα της τέχνης)* και τη δημιουργική λογοτεχνία.

4. Κοντά σ' αυτήν τη βάση, επειδή η νέα Ελλάδα πρέπει να είναι ισότιμο και άξιο μέλος της ανθρώπινης κοινωνίας και επειδή ο νέος Έλληνας πρέπει να είναι και σημερινός άνθρωπος, είναι ανάγκη να φωτιστή με ειλικρίνεια η παιδεία μας και από κάθε πραγματική, ηθική και πνευματική κατάχτηση του σημερινού πολιτισμού.

Είναι όμως αδύνατο να καλλιεργήσωμε όπως πρέπει τις δυνάμεις ενός λαού, αν παράλληλα με την επίγνωση του ηθικού κόσμου δεν προβαίνει και η κυριαρχία του κόσμου του φυσικού. Γι' αυτό είναι ανάγκη να πάρη τη θέση της στο πρόγραμμα των μορφωτικών σχολείων και στη διδασκαλία η επίγνωση του φυσικού κόσμου και πρέπει να καλλιεργήσωμε στο ελληνόπουλο κάθε ικανότητα, που θα το βοηθήση να

μεταχειριστή σκόπιμα τις φυσικές δυνάμεις και να τις υποτάζη στους σκοπούς της ζωής του.

6. Πρέπει ακόμη να οργανωθούν σχολεία συμπληρωματικά για το λαό και σχολεία επαγγελματικά, που να δίνουν τις αμεσώτερες χρήσιμες ειδικές γνώσεις προπάντων στους τεχνίτες και στη μέση αστική τάξη και που σήμερα λείπουν ολότελα.

7. Η αναμόρφωση της παιδείας αδύνατο να είναι συνειδητή και φωτισμένη και να έχη συνέχεια, αν κάθε μέσο αγωγής δε στηρίζεται στην επιστημονική γνώση των όρων της ελληνικής παιδείας, γι' αυτό είναι απαραίτητο να μελετήσωμε τους όρους αυτούς και να επιστημονικοποιήσωμε τα μέσα της παιδείας μας.

Γι' αυτό είναι ανάγκη πρώτα να μελετηθή το ελληνόπουλο, σαν ψυχικός οργανισμός και η επίδραση που έχει το φυσικό και ηθικό περιβάλλον στην ανάπτυξη του, έπειτα να μορφωθή το διδαχτικό προσωπικό σύμφωνα με τις αληθινά σύγχρονες ιδέες και με τη σημερινή θέση της παιδαγωγικής επιστήμης, και τέλος να κανονιστούν όλα τα' άλλα μέσα της αγωγής σύμφωνα με τα διδάγματά της»[1223].

8.4 Χρονικό της διάσπασης και οι τέσσερις προτάσεις για την αναθεώρηση του καταστατικού του Ε.Ο. το 1927.

Στα «Μικρά χρονικά» του περιοδικού *Αναγέννηση*, που επιμελήθηκε ο Δημ. Γληνός, αναφέρονται:

1. Το χρονικό της διάσπασης:

«*Η εφετεινή γενική συνέλευση του Εκπαιδευτικού Ομίλου πήρε εξαιρετική σημασία. Για πολλούς, ακόμα και μέλη του Ομίλου, η κατάσταση, που παρουσιάστηκε στη συνέλευση, ήταν ολότελα απροσδόκητη. Για κείνους όμως, που παρακολουθούσαν τις συζητήσεις στις Δευτέρες του Ομίλου τα τελευταία χρόνια, ήταν φανερό, πως γρήγορα θα ξεσπούσαν ζωηρές διαφωνίες. Οι διαφωνίες αυτές, που είχαν καθαρά προγραμματικό χαρακτήρα, άρχισαν εδώ και δυο χρόνια απάνω κάτω. Σε πολλά μέλη του Ομίλου το πρόγραμμα του 1914 δεν ήταν πια αρκετό. Τους φαινόταν αόριστο, πολύ γενικό και καθυστερημένο και ζητούσαν ναναθεωρηθή. Οι προγραμματικές συζητήσεις, που έγιναν το χειμώνα του 1924-1925 άφησαν την κατάσταση μετέωρη. Το ίδιο και οι προσπάθειες, που έγιναν μέσα στη Διοικητική Επιτροπή για να διατυπωθή ένα πρόγραμμα, που να ικανοποιή τις απόψεις όλων των μελών του Ομίλου, δεν έφτασαν σε αποτελέσματα. Και έτσι αν και τόσο σημαντικά για την παιδεία γεγονότα εξελίχτηκαν στα 1925 και 1926, ο Εκπαιδευτικός Όμιλος αδρανούσε.*

Τα μέλη της Διοικητικής Επιτροπής με την ελπίδα να κρατηθή ακόμα ενωμένος ο Εκπαιδευτικός Όμιλος, είχαν αποφασίσει να αποφύγουν στη γενική συνέλευση την προγραμματική συζήτηση για να

[1223] Βλ. «Από το καταστατικό του Εκπαιδευτικού Ομίλου», π. *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 1922, τόμ. 10, Αθήνα, στα εσώφυλλα.

λυθή το πρόβλημα με την εκλογή νέας Διοικητικής Επιτροπής, που θα είχεν ιδεολογική ενότητα. Όταν όμως στις 16 του Φλεβάρη άρχισε τις εργασίες της η συνέλευση, έγινε αδύνατο να κρατηθή αυτή η απόφαση. Η συνέλευση βάσταξε από τις 16 του Φλεβάρη ως τις 24 του Μάρτη. Έγιναν εννιά συνεδριάσεις από 3-4 ώρες η καθεμιά (16, 23, 24, 28 του Φλεβάρη, 4, 10, 15, 21, και 24 του Μάρτη). Μπορεί να πη κανένας, ότι από τον καιρό, που ιδρύθηκε ο Όμιλος, οι σοβαρώτερες συζητήσεις ήταν αυτές, που έγιναν εφέτος.

Η μικρή σάλα του Ομίλου ήταν ασφυκτικά γεμάτη και επί ώρες στεκότανε όρθια και σε βασανιστικό συνωστισμό πάρα πολλά μέλη του Ομίλου. Μίλησαν πολλοί. Οι κ.κ. Δελμούζος και Δημ. Γληνός από τέσσερις φορές ο καθένας και επί πολλές ώρες καθώς και οι κ.κ. Σβώλος, Μηλιάδης, Αλιβιζάτος, Παπαμαύρου, Δαμασκηνός Σωτηρίου, Φωκάς, Καραβίδας, Δεληπέτρος, Ρουχωτάς, Παπαμιχαήλ και άλλοι»[1224].

2. Οι τέσσερεις προτάσεις:

«*Προτάσεις κ. Αλ. Δελμούζου*

1) Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος σχετικά με τη θρησκευτική και εθνική αγωγή θ' ακολουθήσει το δρόμο που είχε ακολουθήσει ως τα τώρα.

2) Ο Όμιλος είναι εκπαιδευτικό σωματείο και όχι πολιτικό, δηλαδή δεν ενδιαφέρεται ούτε εργάζεται για ορισμένο κόμμα ορισμένη κοινωνική τάξη, άλλά φροντίζει για την εκπαίδευση του συνόλου.

3) Στην ταχτική του θα στηρίζεται σε εκπαιδευτικό διαφωτισμό όλης της κοινωνίας και θα προσπαθεί να επηρεάζει για τα αιτήματα του όλα τα κόμματα.

Σημείωση στις προτάσεις Α. Δελμούζου

α΄ Για τη θρησκευτική μόρφωση.

Από μια φορά ήταν στον Όμιλο μέλη, που πίστευαν, πως το θρησκευτικό συναίσθημα είναι πολύτιμο για την αγωγή, και άλλα πάλι, που αν και δεν είχαν την ίδια πίστη με τους πρώτους, νόμιζαν μόλα ταύτα, πως ένα εκπαιδευτικό σωματείο στην Ελλάδα γίνεται ολότελα ανεδαφικό, άμα δημιουργήσει θρησκευτικό ζήτημα. Γι' αυτό ο Εκπ. Όμιλος ακολούθησε ως τώρα ένα δρόμο σταθερό σχετικά με τα θρησκευτικά στα σχολεία. Όχι μόνο δε δημιούργησε θρησκευτικό ζήτημα ποτέ του, παρά φρόντισε να γίνει το πρόγραμμα και ή διδασκαλία των θρησκευτικών όσο μπορούσε πιο μεθοδική. Από την πρώτη κιόλας εγκύκλιο πού έστειλαν οι ιδρυτές του στα 1910, αναφέρουν ρητά «τη θρησκευτική διδασκαλία», και στα 1912 στο πρόγραμμα του για τα δημοτικά σχολεία και τ' ανώτερα Παρθεναγωγεία δόθηκε αναλυτικό πρόγραμμα των θρησκευτικών πολύ πιο μεθοδικό και πιο καλό από το επίσημο. Τον ίδιο δρόμο ακολούθησαν τα εκπαιδευτικά μέλη του Ομίλου και μέσα στο κράτος (Διδακτικά βιβλία της σ. Επιτροπής. Μαράσλειο Διδασκαλείο).

[1224] Γληνός Δημ., «Μικρά χρονικά», π. *Αναγέννηση*, 1927 (Μάης-Ιούνης), τόμ. Α', φ. 9ο-10ο, σ. 567.

β. Για την εθνική μόρφωση.

Με την εθνική αγωγή δεν εννοεί ο Εκπ. Όμιλος να καλλιεργηθούν καταχτητικά όνειρα ή να δοθεί αφορμή σε όποια κοινωνική τάξη για να εκμεταλλεύεται τις άλλες, ούτε και ν' αποκλειστούμε από το σύγχρονο πολιτισμό. Για τον Όμιλο εθνική αγωγή δε σημαίνει μόνο να καλλιεργήσωμε συστηματικά τα ζωντανά και γόνιμα στοιχεία του πολιτισμού μας. όσα δεν αντιμάχονται την ηθική, αλλά και να γνωρίσωμε τον εαυτό μας, να γνωρίσωμε τον τόπο μας και να τον αγαπήσωμε και να εργαστούμε για την προκοπή του συνόλου με ιδανικό σκοπό τον καθολικό ανθρωπισμό. Γι' αυτό βάση της είναι η εθνική αυτοσυντήρηση, ο σεβασμός στην αυθυπαρξία και των άλλων εθνικών ομάδων και η συνεργασία μαζί τους για τον ίδιο απώτερο σκοπό. Για την εθνική αυτοσυντήρηση είναι απαραίτητο απάνω από το συμφέρον, τη συνείδηση και την αλληλεγγύη μιας κοινωνικής τάξης να υψώνεται πάντα το αίσθημα του εθνικού συνόλου.

Προτάσεις του κ. Δημ. Γληνού

1) Ό σκοπός του Εκπαιδευτικού Ομίλου παραμένει ο ίδιος δηλ. «να βοηθήσει ν' αναμορφωθεί ή Ελληνική Παιδεία»

2) Ό Εκπαιδευτικός Όμιλος δεν είναι πολιτικό σωματείο δηλ. δεν είναι προσκολλημένος σε κανένα πολιτικό κόμμα. Είναι σωματείο μελέτης των εκπαιδευτικών προβλημάτων και κοινωνικού διαφωτισμού επάνω σ' αυτά. Επομένως καθορίζει και ασκεί ωρισμένη εκπαιδευτική πολιτική, για να πετύχει την πραγματοποίηση του σκοπού του.

3) Κάθε σημαντική κοινωνική μεταρρύθμιση, άρα και ή εκπαιδευτική, γίνεται με μέσο την πάλη των κοινωνικών τάξεων. Η Ελληνική αστική τάξη, όπως έδειξε η ως τώρα πείρα του Εκπαιδευτικού Ομίλου, καταπολεμεί άμεσα ή δεν επιδιώκει ειλικρινά μιαν ουσιαστική λαϊκή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Γι' αυτό ο Όμιλος βλέπει, ότι η λαϊκή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση δε μπορεί να έχει κοινωνικό φορέα και πρόμαχο, παρά τις κοινωνικές εκείνες τάξεις, που, σαν αδικημένες, συνειδητοποιούν καθαρά τα κοινωνικά προβλήματα και αγωνίζονται για την πραγματοποίηση κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, αναγκάζοντας έτσι και την άρχουσα τάξη να βελτιώνει τους θεσμούς της.

Γι' αυτό ο Εκπαιδευτικός Όμιλος, σαν σωματείο εκπαιδευτικής πρωτοπορείας, έχει χρέος να εργάζεται για να εκφράζει τα εκπαιδευτικά αιτήματα και να διαμορφώνει την εκπαιδευτική συνείδηση των λαϊκών τάξεων, εργατικής, αγροτικής, μικροαστικής.

4) Φυσικός και κύριος εργάτης της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης είναι ο δάσκαλος. Επομένως ο Εκπαιδευτικός Όμιλος φρονεί, ότι ο δάσκαλος χωρίς να παραβαίνει τους νόμους και τα προγράμματα του Κράτους κατά την εκτέλεση του έργου του μέσα στο σχολείο, έχει όχι μόνο το δικαίωμα της ελεύθερης σκέψης, άλλά και το δικαίωμα, και σαν άτομο και σαν ομάδα, να διαφωτίζει την κοινωνία και να συντελεί στην αναμόρφωση της παιδείας. Ό Εκπαιδευτικός Όμιλος θεωρεί ηθική υποχρέωση του να προστατέψει τα δικαιώματα αυτά του δασκάλου.

5) Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος επιδιώκοντας ως τώρα την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ποτέ δε δημιούργησε ζήτημα διδασκαλίας θρησκευτικών.

Επειδή όμως αντικρύζει επίμονα ως εμπόδιο στο έργο του αδιάκοπες κατηγορίες για αθεΐα, αντιθρησκευτικότητα, επιβουλή κατά της θρησκείας κ.λ.π. νομίζει χρέος του να διακηρύξει, ότι το θρησκευτικό ζήτημα το θεωρεί κατ' εξοχήν ζήτημα ελευθερίας της συνείδησης και επομένως δε θεωρεί αναπόσπαστη από την έννοια της δημόσιας αγωγής τη διδασκαλία θρησκευτικών μαθημάτων στα Σχολεία.

6) Ως προς το πρόβλημα της εθνικής αγωγής και τις κατηγορίες για αντεθνικότητα, που επίσης αντίκρυσε ο Όμιλος, θεωρεί χρέος του να διακηρύξει, ότι ως περιεχόμενο της έννοιας 'εθνική αγωγή' αναγνωρίζει μόνο το να στηρίζεται η παιδεία στα ζωντανά στοιχεία του πολιτισμού, που αποτελούν τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του λαού μας, όπως αυτά κάθε φορά διαμορφώνονται κι επομένως δεν πρέπει να γίνεται εκμετάλλευση της έννοιας του εθνισμού, είτε και της εθνικής αγωγής, με την καλλιέργεια σωβινισμού, ούτε με το να ταυτίζεται η έννοια του έθνους με τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης.

Προτάσεις κ. Αλ. Σβώλου

Η Γεν. Συνέλευση, ύστερα από τις ομιλίες που άκουσεν επάνω στα θέματα, για τα οποία γεννήθηκαν μέσα στον 'Όμιλο' διάφορες αντίθετες γνώμες, νομίζει πως ο Όμιλος μπορεί να εξακολουθήσει το δρόμο, που είχε χαράξει στα ζητήματα της θρησκευτικής και της εθνικής αγωγής ως τώρα. Δηλαδή:

1) Ο Όμιλος δεν έχει σκοπό, ούτε είναι έργο του να δημιουργήσει θρησκευτικό ζήτημα. Σαν εκπαιδευτικό σωματείο περιορίστηκε ως τώρα να επιδιώκει, ώστε να γίνεται κατά τον σωστό παιδαγωγικό τρόπο ή διδασκαλία των θρησκευτικών στα σχολεία.

Αν όμως τεθεί σοβαρά και στην Ελλάδα το ζήτημα της υποχρεωτικής διδασκαλίας των θρησκευτικών στα σχολεία του Κράτους, είτε από τους δασκάλους, είτε από τους γονείς, ο Όμιλος, σύμφωνα με τις γενικά φιλελεύθερες αρχές του, παραδέχεται, ότι το ζήτημα των θρησκευτικών ανάγεται στην ελευθερία των συνειδήσεων και γι' αυτό θα ήταν αντίθετος προς την υποχρεωτική διδασκαλία των.

2) Η αγωγή πρέπει να είναι δημοκρατική, εθνική και ανθρωπιστική. Στηριγμένη στα ζωντανά και εξελίξιμα εθνικά στοιχεία πρέπει να καλλιεργεί την αγάπη προς την εσωτερική και την εξωτερική ελευθερία του Λαού, και να προάγει την αλληλεγγύη των λαών και τη συνεργασία τους για τον πολιτισμό, για την ειρήνη και για την επικράτηση του ανώτατου ιδανικού της παιδείας, του καθολικού ανθρωπισμού.

3) Ο Όμιλος δεν ανήκει σε κανένα πολιτικό κόμμα. Δεν θα αρνηθεί να επηρεάζει όλα τα κόμματα για την εφαρμογή του μεταρρυθμιστικού του προγράμματος, αισθάνεται όμως και πιστεύει πως στην προσπάθεια του αυτή θα στηριχτεί μόνιμα και κύρια στις λαϊκές τάξεις (εργατικές, αγροτικές, μικροαστικές) και γι' αυτό θα φροντίσει με τα κατάλληλα μέσα (βιβλία, ομιλίες, φυλλάδια, περιοδικά κ.ά.) να συνειδητοποιήσει στις τάξεις αυτές του Λαού την ανάγκη της εκπαιδευτικής αναμόρφωσης, σα μιαν από τις πιο ζωτικές ανάγκες των.

4) Η Γεν. Συνέλευση δίνει εντολή στη νέα Δ. Επιτροπή να καταρτίσει λεπτομερειακώτερα το πρόγραμμα του Ομίλου,

προσανατολισμένο στις παραπάνω οδηγητικές γραμμές και να το παρουσιάσει σε μια έκτακτη Γεν. Συνέλευση για να ψηφιστεί συνολικά.

5) Η Γεν. Συνέλευση προβαίνει στις αρχαιρεσίες, με την πεποίθηση, ότι οποιαδήποτε πρόσωπα εκλεχτούν, θα παραδέχωνται και θα εφαρμόσουν τις παραπάνω οδηγητικές γραμμές, επάνω στις οποίες μπορούν και επιβάλλεται, στον κοινόν αγώνα πού θα διεξαχθεί αυτά τα χρόνια εναντίον του ελληνικού πνευματικού και εκπαιδευτικού παρόντος, να συναντήσουν με ειλικρίνεια και συνεννόηση προοδευτικές πολιτικές και εκπαιδευτικές δυνάμεις από διάφορες συγγενικές ιδεολογικές και κοσμοθεωρητικές προελεύσεις, για τις οποίες ο Όμιλος μπορεί ακόμη στην μεταβατική εποχή που περνάει η Ελλάδα, να αποτελέσει συμμαχικό έδαφος για μια κοινή εκπαιδευτική προσπάθεια χάριν του λαού.

Δήλωση του κ. Βλιζιώτη

1) 0 Εκπαιδευτικός Όμιλος, γέννημα καθαρό της αστικής τάξης: ιδρύθηκε με τον προοδευτικό σκοπό, την απελευθέρωση της Παιδείας από τα φεουδαρχικά δεσμά και την πραγματοποίηση των εκπαιδευτικών ιδανικών, πού ήταν τότε πιο κοντά στις μάζες.

2) Σαν οργανισμός πού ζει και δρα μέσα σε ταξική κοινωνία, ούτε έμεινε ούτε μπορεί να μείνει έξω από την ταξική πάλη.

3) Το κοινωνικοοικονομικό ξετύλιγμα άλλαξε ολότελα τις σχέσεις των κοινωνικών δυνάμεων, η αστική τάξη γίνηκε αντιδραστική συμμάχησε με τα φεουδαρχικά στοιχεία και παίρνει πίσω τις λίγες μεταρρυθμίσεις. Καινούργια κοινωνική τάξη, το προλεταριάτο, ανεβαίνει στη κοινωνική σκηνή σαν φορέας και ενσαρκωτής κάθε προοδευτικού ιδανικού. Συνεπώς ο Όμιλος πρέπει:

α) Ή να αρνηθεί τον προοδευτικό του χαρακτήρα, να γίνη αντιδραστικός και να εξακολουθήση στηριζόμενος στην αστική τάξη, από την οποία τίποτε δεν έχει να περιμένη σχετικά με τη λαϊκή παιδεία και τον εργάτη της ή,

β) να φανή συνεπής στη προοδευτική του γραμμή, να στηριχτή στην εργατική τάξη και να αγκαλιάσει τα ιδανικά της.

Παραδεχόμαστε, ότι ο Εκπαιδευτικός Όμιλος πρέπει να σεβαστή την προοδευτική του ιστορία, να μείνη μέσα στη προοδευτική του γραμμή, να στηριχτή στις εργαζόμενες μάζες, να εγκολπωθή τα ιδανικά τους, που είναι και πανανθρώπινα ιδανικά και αποσπώντας με τη βοήθεια της κοινωνικής του δύναμης από την κυρίαρχη τάξη τις δυνατές εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, να τις βοηθήση στη καλύτερη διεξαγωγή του απελευθερωτικού τους αγώνα, που είναι τέτοιος και για όλη την ανθρωπότητα.

Για το δάσκαλο *παραδεχόμαστε ότι είναι μισθόδουλος, διανοούμενος, προλετάριος, έχει το δικαίωμα όχι μόνο στην ελεύθερη σκέψη, αλλά και στην οργανωμένη δράση για την απελευθέρωση του σχολειού. Συνεπώς ο Εκπαιδευτικός Όμιλος πρέπει να ταχτή αλληλέγγυος με τον αγώνα του.*

Για τη θρησκεία. *Επειδή ή θρησκεία στην ταξική κοινωνία χρησιμοποιήθηκε και χρησιμοποιείται σαν όργανο για την επιβολή της κυριαρχίας, και επειδή τη θρησκεία τη θεωρούμε ως υπόθεση ατομική γι'*

αυτό νομίζομε, πώς ή θρησκευτική διδασκαλία πρέπει να αποκλειστεί από το σχολείο.

Για την εθνική αγωγή. *Παραδεχόμαστε, α) ότι η έννοια του έθνους εμφανίστηκε με την ανάπτυξη της αστικής τάξης κάτω από την επίδραση ορισμένων οικονομικών αιτίων. β) Στη περίοδο του ανεβάσματος της αστικής τάξης η εθνική ιδέα ήταν προοδευτική και υποβοηθούσε το ελεύθερο ξετύλιγμα κάθε λαού, ενώ σήμερα, ταυτιζομένη με το σωβινισμό, χρησιμοποιείται για την εξυπηρέτηση των ιμπεριαλιστικών σκοπών τις άρχουσας τάξης, και ούτε είναι δυνατό να αποφύγη το χαρακτήρα της αυτόν. γ) Ότι τα εθνικά στοιχεία, γλώσσα, ήθη, παραδόσεις κ.τ.λ. αποτελούν αναπόσπαστο και πολύτιμο στοιχείο για την αγωγή, όσο διατηρούν στο πέρασμα του χρόνου τη ζωντάνια τους και την αναγκαιότητά τους. Έτσι ενώ πρέπει να καταπολεμηθή η εθνική ιδέα, που χρησιμεύει μοιραία σαν όργανο των ιμπεριαλιστικών σκοπών και στέκεται εμπόδιο στον απελευθερωτικό αγώνα των εργαζομένων μαζών, παράλληλα πρέπει να καλλιεργούνται. Στο σχολείο τα εθνικά στοιχεία εφόσον δεν παίρνουν αντιδραστικό περιεχόμενο»*[1225].

3. Οι επιστολές διαγραφέντων και Δημ. Γληνού:

«*Κύριε Διευθυντά,*

Σας παρακαλούμε να δημοσιεύσετε το ακόλουθο γράμμα, που στείλαμε στον πρόεδρο του Εκπαιδευτικού Ομίλου.

Κύριε Πρόεδρε,

Ύστερα από την εκλογή τις νέας διοικητικής επιτροπής και τις προτάσεις, που εγκρίθηκαν στη γενική συνέλευση του Εκπαιδευτικού Ομίλου σχετικά με το πρόγραμμα και τη μελλοντική του πορεία, το ιστορικό αυτό σωματείο αλλάζει στο βάθος και σκοπό και κατεύθυνση. Επειδή εμείς πιστεύομε πως ο εκπαιδευτικός όμιλος έπρεπε να μείνει σωματείο καθαρά εκπαιδευτικό με κύριο σκοπό να βοηθήσει να νικήσωμε τον εκπαιδευτικό μεσαίωνα μας και να προσφέρει θετική δουλειά στην ελληνική παιδεία, δεν μπορούμε να είμαστε πια μέλη του και παρακαλούμε να μας διαγράψετε.

Με τιμή

Θρ. Πετμεζάς, Δ. Φωκάς, Αλ. Δελμούζος, Κ. Βαρβαρέσος, Π. Δέλτα, Κ. Τριανταφυλλόπουλος, Δ. Δαμασκηνός, Ιακ. Βαχαβιόλος, Δημ. Τσαμασφύρος, Λευκαδίτης, Δημ. Ανδρεάδης, Π. Κατσογιάννης, Αγ. Χατζημιχάλη, Μ. Βάρβογλης, Σ. Τζουμελέας, Λ. Παραράς, Σμ. Δημαρά, Δ. Λάμπρος, Ιουλ. Δραγούμη, Παντ. Παϊδούσης, Ι. Κατσούλης, Τέλος Άγρας, Αλ. Ναούμ, Δ. Αναγνωστόπουλος, Α. Ζάνας, Μ. Μαύρος, Γ. Κορδάτος, Δ. Νικητάκης, Κ. Δημαράς, Ε. Βουρλούμη, Κ. Μαραγκουδάκης, Ευάγ. Κακούρος, Δ. Μπραέσας, Έφη Μαραγκού, Κ. Ελευθερουδάκης, Δ. Λουκόπουλος, Α. Δοανίδης, Σοφ. Μαυροκορδάτου, Α. Φωκάς, Αλ. Δέλτα, Λεων. Λιώκης, Αμ. Δραγούμη»1226.

[1225] Δημοσιεύθηκαν στο: Γληνός Δημ., «Μικρά χρονικά», π. *Αναγέννηση*, 1927, τόμ. Α', φ. 9ο και 10ο (Μάης-Ιούνης), σσ. 567-571.

[1226] *Στο ίδιο*, σ. 571.

«*Κύριε Διευθυντά,*

Επειδή η επιστολή των 44 μελών του Εκπαιδευτικού Ομίλου, που δημοσιεύσατε στο φύλλο της περασμένης Κυριακής, με την αοριστία και τον καχύποπτο τόνο, που μιλούσε για τη νέα «κατεύθυνση» του σωματείου, έδωκε αφορμή ώστε να ξεχυθεί άλλη μια φορά το γνωστό συκοφαντικό ρεύμα του συσκοτισμού, σας παρακαλώ πολύ να δημοσιεύσετε στην αξιόλογη εφημερίδα σας τις προτάσεις, πού ψηφίστηκαν στην τελευταία γενική συνέλευση.

Ως τόσο η Διοικητική Επιτροπή του Ομίλου σκοπεύει με μια πλατύτερη ανακοίνωση της να εξηγήση λεπτομερώς το πρόγραμμα του Ομίλου, που παραμένει σωματείο καθαρά εκπαιδευτικό, όπως ήταν πάντα.

Με μεγάλη τιμή
Δημ. Γληνός»[1227].

8.5 Καταγραφή των άρθρων των σχετικών με την ερευνούμενη διαμάχη στα περιοδικά Ελληνικά Γράμματα, Αναγέννηση / Σχολική Πράξη

Ελληνικά Γράμματα			*Αναγέννηση / Σχολική Πράξη*		
Τεύχος	**Συγγραφέας**	**Θέμα άρθρου / σελίδα**	**Τεύχος**	**Συγγραφέας**	**Θέμα άρθρου / σελίδα**
Χρ. Α' 15 Ιούν. '27, τχ. 1	«Τα Ελληνικά Γράμματα»	/ σ. 2	**Χρ. Α'** Αναγέννηση Μάης-Ιούν. '27, τχ. 9-10	Ανώνυμος (Δημ. Γληνός)[1228]	Μικρά χρονικά / σσ. 567-575
	Αλ. Δελμούζος	Παιδαγωγικά σημειώματα. 'Αν θέλεις να μάθω Γερμανικά ...' / σσ. 3-6			
	Τ. Άγρας	Ο διχασμός του Εκπαιδευτικού Ομίλου / σσ. 6-7			
	Στ. Παπαδάκης	Τα ρεύματα των ιδεών. Από τον ένα μεσαίωνα στον άλλο. Η φιλοσοφία της Νεώτερης Ιστορίας κατά τον N. Berdiaeff / σσ. 11-15			
1 Ιούλ. '27, τχ. 2	Κρίτων	/ σ. 50	Αναγέννηση Ιούλ.-Άυγ. '27, τχ. 11-12	Δημ. Γληνός, Α. Θεοδωροπούλου, Κ. Σωτηρίου, Β. Λαχανάς, Ν. Μπέρτος, Γαλ. Καζαντζάκη, Μπ. Αλιβιζάτος	Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου' / σσ. 578-598
	Αλ. Δελμούζος	Λαχανιασμένη φευγάλα ή ο ελληνικός αρχοντοχωριατισμός / σσ. 51-57			
	Π. Παϊδούσης	Ελληνικά προβλήματα. Μερικά απλά πράγματα που δεν πρέπει να ξεχνάμε / σσ. 61-65			
	Στ. Παπαδάκης	Από τον ένα μεσαίωνα στον άλλο.			

[1227] *Στο ίδιο*, σ. 571.

[1228] Ο Γ. Βαλέτας παρουσιάζει ως συγγραφέα του άρθρου το Δημ. Γληνό, στο: Βαλέτας Γ., «Βιβλιογραφία Δημήτρη Γληνού», *Στη μνήμη του Δημήτρη Α. Γληνού*, *ό.π.*, σ. 140.

		Η σημασία της Ρώσικης επανάστασης. Η φιλοσοφία της Νεώτερης Ιστορίας κατά τον N. Berdiaeff / σσ. 69-74			
		Ο Αθηναϊκός τύπος για τα Ελληνικά Γράμματα / σσ. 78-79			
	Φιλόνους (Κ. Θ. Δημαράς)[1229]	Το δεκαπενθήμερο: Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού. Κορβατισμός / σσ. 89-90			
15 Ιούλ. '27, τχ. 3	Κ. Μπαστιάς	Ένας άνθρωπος χωρίς ιδανικά / σ. 94			
	Π. Παϊδούσης	Ελληνικά προβλήματα. Μερικά απλά πράγματα που δεν πρέπει να ξεχνάμε / σσ. 111-113			
		Λόγια και πράγματα / σ. 119			
	Γ. Αποστολάκης	Το δεκαπενθήμερο: Τα σύγχρονα προβλήματα του ελληνισμού / σσ. 120-121			
1 Αυγ. '27, τχ. 4	Κ. Μπαστιάς	Η άρνησή μας / σ. 126			
	Π. Παϊδούσης	Ελληνικά προβλήματα. Μερικά απλά πράγματα που δεν πρέπει να ξεχνάμε / σσ. 151-155			
		Λόγια και πράγματα / σ. 156			
	Φ. Πολίτης	Το δεκαπενθήμερο: Η κριτική των βιβλίων / σσ. 158-161			
15 Αυγ. '27, τχ. 5	Κ. Μπαστιάς	Ο αγώνας μας / σσ. 163-164			
	Φ. Π. (μάλλον είναι ο Φ. Πολίτης)	Το δεκαπενθήμερο: Κριτικά σημειώματα. Κ. Παρορίτη. 'Οι δυο δρόμοι' / σσ. 197-198			
1 Σεπ. '27, τχ. 6	Κ. Μπαστιάς	Ένα τρίμηνο / σ. 204	**Χρ. Β'** Αναγέννηση Σεπ. '27, τχ. 1	Η Αναγέννηση (Δημ. Γληνός)[1230]	Ανασκόπηση / σσ. 1-4
	Τ. Άγρας	Συναισθηματική αγωγή. Έδρα νεοελληνικής / σσ. 219-221		Κ. Βάρναλης	'Μυστήριον' κι επιστήμη του καλού / σσ. 5-13
15 Σεπ. '27, τχ. 7		Το δεκαπενθήμερο. Λόγια και πράγματα / σ. 309		Ανώνυμος (Δημ. Γληνός)[1231]	Σχόλια: Τα θολωμένα νερά / σ. 46
	Αλ. Δελμούζος	Ένα γράμμα του κ. Δελμούζου / σσ. 310-311			
1 Οκτ. '27, τχ. 8	Κ. Μπαστιάς	Το νεοελληνικό νόσημα / σ. 326	Αναγέννηση Οκτ. '27, τχ. 2	Η Αναγέννηση (Δημ. Γληνός)[1232]	Δημοκοπία αντίδραση παιδεία / σσ. 49-52
15	Α. Π. Δ.	Ιδανικό και ξελόγιασμα / σσ. 390-		Ανώνυμος	Σχόλια / σσ. 92-94

Οκτ. '27, τχ. 9	(μάλλον είναι ο Αλ. Π. Δελμούζος)	391		(Δημ. Γληνός)[1233]	
	Αλ. Π. Δελμούζος	Γενικές αρχές (Ο σκοπός και η βασική αρχή της παιδείας -το	Σχολική Πράξη Οκτ.	Κ. Σωτηρίου	Οι ομοσπονδίες / σσ. 17-21

[1229] Σε μια ζωντανή συνομιλία του Κ. Θ. Δημαρά με τον Γ. Μπαστιά εξιστορεί ο πρώτος στον δεύτερο: «*Έρχεται μια στιγμή που αποφασίζει ο Κ. Μπαστιάς να βγάλει το περιοδικό* [Ελληνικά Γράμματα] *πού είναι απόλυτα τοποθετημένο στον, Αποστολάκη και τον Φώτο Πολίτη. Συνεργάζομαι κι εγώ πότε με τ' όνομά μου και πότε με ψευδώνυμα όπως 'Κωνστ.(αντινίδης)', 'Φ. Ραφαήλ' ή 'Φιλόνους' όπου μιλάω για τον Κορδατισμό – όρο που δημιούργησα εναντίον του Κορδάτου*», στο: Μπαστιάς Γ., *Ο Κωστής Μπαστιάς στα χρόνια του μεσοπολέμου*, τόμ. Β', Αθήνα, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, 1997, σσ. 471-472.

[1230] Ο Γ. Βαλέτας παρουσιάζει ως συγγραφέα του άρθρου το Δημ. Γληνό, στο: Βαλέτας Γ., «Βιβλιογραφία Δημήτρη Γληνού», στο *Στη μνήμη του Δημήτρη Α. Γληνού-μελέτες για το έργο του και ανέκδοτα κείμενα του*, *ό.π.*, σ. 138.

[1231] *Στο ίδιο*, σ. 139.

[1232] *Στο ίδιο*, σ. 137.

[1233] *Στο ίδιο*, σ. 139.

		πρόγραμμα) / σσ. 391-396	’27, τχ. 2		
	N. Berdiaeff	Το πεπρωμένο του πνευματικού πολιτισμού / σσ. 407-415		Π. Γ. (Δημ. Γληνός)[1234]	Η παιδαγωγική προσπάθεια στη Ρωσία / σσ. 32-36
		Το δεκαπενθήμερο / σσ. 436-438			
1 Νοεμ. ’27, τχ. 10	Κ. Μπαστιάς	Δημόσιος κίνδυνος / σ. 454	Αναγέννηση Νοεμ. ’27, τχ. 3	Η Αναγέννηση (Δημ. Γληνός)[1235]	Για να κατανοούμε την εποχή μας. Τύπος, παιδεία, κλήρος / σσ. 97-99
	Αλ. Π. Δελμούζος	Γενικές αρχές. Το πρόγραμμα του Δημοτικού / σσ. 455-459		Ανώνυμος (Δημ. Γληνός)[1236]	Σχόλια / σσ. 141-142
		Λόγια και πράγματα / σσ. 502-503	Σχολική Πράξη Νοεμ. ’27, τχ. 3	Δ. Αλεξάνδρου (Δημ. Γληνός)[1237]	Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας / σσ. 41-45
	Ν. Π. Αποστολόπουλος	Το πολιτικό δεκαπενθήμερο / σσ. 510-516		Π. Γ. (Δημ. Γληνός)[1238]	Η παιδαγωγική προσπάθεια στη Ρωσία / σσ. 50-55
16 Νοεμ. ’27, τχ. 11	Λ. Σ.	Ποια κοινωνική και ηθική ανατροφή δίνει η μαρξική θεωρία. Κατά τον G. Belot / σσ. 545-551			
1 Δεκ. ’27, τχ. 12	Αλ. Π. Δελμούζος	Γενικές αρχές. Μέθοδος και σχολική ζωή (ο δάσκαλος) / σσ. 590-593	Αναγέννηση Δεκ. ’27, τχ. 4	Η Αναγέννηση (Δημ. Γληνός)[1239]	Για να κατανοούμε την εποχή μας. Η ιδεολογία τους. Θρησκεία, οικογένεια, πατρίς, ιδιοκτησία, γλώσσα / σσ. 145-146
	Μ. Παπαμαύρος	Επιστημονική ζωή: Παιδαγωγικά / σσ. 617-619		Β. Ρώτας	Ένα μετακομουνιστικό ‘πιστέβω’. ‘Ασκητική’ / σσ. 172-176
				Ανώνυμος (Δημ. Γληνός)[1240]	Μικρά χρονικά. Χρονικό του Εκπαιδευτικού Ομίλου, σ. 190
			Σχολική Πράξη Δεκ. ’27, τχ. 4	Η Σχολική Πράξη	Το φουσκωμένο τίποτα / σσ. 65-67
				Κ. Πετούρης	Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας / σσ. 67-70
Χρ. Β' 16 Δεκ. ’27 – 1 Ιαν. ’28, τχ. 1-2		Χριστούγεννα / σ. 4	Αναγέννηση Γεν. ’28, τχ. 5	Ν. Καζαντζάκης	Για να κατανοούμε την εποχή μας. Τι γίνεται στη Ρωσία/ σσ. 193-198
	Κ. Θ. Δημαράς	Πλαίσιο γύρω σε μερικές αποδείξεις για την ύπαρξη του θεού / σσ. 5-8		Στρ. Σωμερίτης	Συζητήσεις. Η καινούργια κατεύθυνση / σσ. 226-230
	Κ. Θ. Π. (μάλλον είναι ο Κ. Θ. Παπαλεξάνδρου)	Το δεκαπενθήμερο. Κοινωνιολογικά ζητήματα. Παναγ. Κ. Κανελλοπούλου: Κοινωνιολογία των		Ανώνυμος (Δημ. Γληνός)[1241]	Σχόλια / σσ. 235-238

		Ιμπεριαλιστικών φαινομένων / σσ. 66-67			
	Λ. Θ. Κουμαριανός	Το δεκαπενθήμερο. Κοινωνιολογικά ζητήματα. Γερμ. Πολυζωΐδου: Πως είδα την Μόσχαν και τον κομμουνισμόν της / σσ. 67-68			
16 Ιαν. '28, τχ. 3	Π. Χ.	PRO DOMO SUA / σ. 78			
	Δ. Σ. Μπαλάνος	Το δεκαπενθήμερο. Η Φιλοσοφία. Απάντηση στην κριτική του κ. Κ. Θ. Δημαρά / σσ. 103-105			
	Μ. Π.	Το δεκαπενθήμερο. Παιδαγωγικά. Δ. Γ. Μωραΐτου: Ιστορία της Παιδαγωγικής. Το ενιαίο σχολείο εργασίας στη Ρωσία. Τα επίσημα εκπαιδευτικά προγράμματα / σσ. 105-106			
1 Φεβ. '28, τχ. 4		Με την πράξη όχι με λόγια /σ.118	Αναγέννηση Φλεβ. '28, τχ. 6	Η Αναγέννηση (Δημ. Γληνός)[1242]	Για να κατανοούμε την εποχή μας. Πολιτική ζωή και πολιτικά κόμματα / σσ. 241-244
	Παν. Κανελλόπουλος	Το δεκαπενθήμερο. Κοινωνιολογικά ζητήματα. Απάντηση στην κριτική του κ. Κ. Θ. Παπαλεξάνδρου / σσ. 148-149		Στρ. Σωμερίτης	Βιβλιοκρισίες. Φραγκίσκου Νίττι. Μπολσεβικισμός, Φασισμός και Δημοκρατία / σσ. 285-287
	Κ. Δημαράς	Το δεκαπενθήμερο. Απάντηση του κ. Δημαρά στον κ. Μπαλάνο / σ. 155		Ανώνυμος (Δημ. Γληνός)[1243]	Σχόλια. Το ταξικό σχολείο / σ. 287
			Σχολική Πράξη Φλεβ. '28, τχ. 6	Δ. Αλεξάνδρου (Δημ. Γληνός)[1244]	Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας / σσ. 124-128
1 Μαρτ. '28, τχ. 6	Κ. Μπαστιάς	Τρία γράμματα … τρεις απόψεις / σσ. 198-200	Αναγέννηση Μαρτ. '28, τχ. 7	Η Αναγέννηση (Δημ. Γληνός)[1245]	Για να κατανοούμε την εποχή μας. Πολιτική ζωή και πολιτικά κόμματα, Β' / σσ. 289-292
16 Μαρτ. '28, τχ. 7	Μ. Παπαμαύρος	Το δεκαπενθήμερο. Παιδαγωγικά. Ν. Γ. Καραχρίστου: Κοινωνιολογική παιδαγωγική / σσ. 271-272		Carleton W. Washburne	Τι καλό και τι κακό έχει η σημερινή παιδεία στη Ρωσία / σσ. 312-318
				Στρ. Σωμερίτης	Μικρές μελέτες: Πολιτικοί στοχασμοί. Αντιμοναρχισμός, Ριζοσπαστισμός και

[1234] *Στο ίδιο*, σ. 138.
[1235] *Στο ίδιο*, σ. 141.
[1236] *Στο ίδιο*, σ. 139.
[1237] Ο Γ. Βαλέτας πιστοποιεί την ταυτότητα του συγγραφέα, *Στο ίδιο,* σ. 138. Επίσης βλέπουμε την αναφορά: «*Στη 'Σχολική Πράξη' ο κ. Δημ. Αλεξάνδρου, ήγουν ο κ. Δημ. Γληνός συζητά, όχι πάντα με πραγματικά πρόσωπα, τα προβλήματα της παιδείας*», βλ. στο: «Το δεκαπενθήμερο. Λόγια και πράγματα», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1928, τόμ. Β', τχ. 12ο, σ. 469.
[1238] *Στο ίδιο*, σ. 138.
[1239] *Στο ίδιο*, σ. 141.
[1240] *Στο ίδιο*, σ. 140.
[1241] *Στο ίδιο*, σ. 139.
[1242] *Στο ίδιο*, σ. 141.
[1243] *Στο ίδιο*, σ. 139.
[1244] *Στο ίδιο*, σ. 138.
[1245] *Στο ίδιο*, σ. 141.

					Σοσιαλισμός / σσ. 327-329
			Σχολική Πράξη Μαρτ. ’28, τχ. 7	Β. Δεδούσης	Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας. Κρατική παιδεία και λέφτερη παιδεία / σσ. 144-153
				Κ. Α. Μήτρου (Δημ. Γληνός ή Κ. Σωτηρίου)[1246]	Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας / σσ. 153-158
1 Απρ. ’28, τχ. 8	Στ. Π. Κυριακίδης	Το δεκαπενθήμερο. Περί συκοφαντίας κ.τ.λ. / σσ. 304-305	Αναγέννηση Απρ. ’28, τχ. 8	Η Αναγέννηση (Δημ. Γληνός)[1247]	Για να κατανοούμε την εποχή μας. Χαίρε, ω χαίρε, ελευθερία / σσ. 337-340
	Κ. Θ. Παπαλεξάνδρου	Το δεκαπενθήμερο. Κοινωνιολογικά ζητήματα / σσ. 305-311	Σχολική Πράξη Απρ. ’28, τχ. 8	Δ. Αλεξάνδρου (Δημ. Γληνός)[1248]	Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας / σσ. 171-176
16 Απρ. ’28, τχ. 9		Το δεκαπενθήμερο. Λόγια και πράγματα / σσ. 344-345			
1 Μαΐου ’28, τχ. 10		Ένα αστικό νομοσχέδιο. Μια κομμουνιστική κραυγή / σσ. 358-359	Αναγέννηση Μάης-Ιούν. ’28, τχ. 9-10	Η Αναγέννηση (Δημ. Γληνός)[1249]	Για να κατανοούμε την εποχή μας. Πολιτική ζωή και πολιτικά κόμματα Γ'. Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα / σσ. 385-388
	Κ. Μπαστιάς	Μαρξισμός - Φασισμός - Χριστιανισμός / σσ. 359-371		Στρ. Σωμερίτης	Μικρές μελέτες: Πολιτικοί στοχασμοί. Οικονομική πολιτική και αστική σταθεροποίηση / σσ. 413-416
		Το δεκαπενθήμερο. Εφημερίδες και περιοδικά. Νέα Εστία. Αναγέννηση / σ. 393		Bertrand Russell (Μετάφρ. Λ. Σκλαβούνου)	Σημειώματα: Είναι η επιστήμη απροκάλυπτη; / σσ. 432-437
1 Ιουν. ’28, τχ. 12		Πότε θα αποκτήσουμε τον πολιτικό μας / σ. 438		Ανώνυμος (Δημ. Γληνός)[1250]	Μικρά χρονικά: Τα νέα Αθεϊκά.. Η δίκη Δημ. Γληνού / σσ. 450-460
	Ο εξωσχολικός	Που βαδίζει το σοβιετικό σχολείο / σσ. 439-444		Ανώνυμος (Δημ. Γληνός)[1251]	Σχόλια: Τα νέα Αθεϊκά, κ.λ.π. / σσ. 461-470
	Κ. Μπ...(αστιάς)	Το δεκαπενθήμερο. Λόγια και πράγματα. Σοσιαλισμός και δάσκαλοι / σσ. 469-470	Σχολική Πράξη Μάης-Ιούν. ’28, τχ. 9-10	Π. Γαβρεσέας	Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας / σσ. 194-199
				Διον. Σπ. Κουταβάς	Δάσκαλοι και σοσιαλισμός / σσ. 199-204
				Κ. Α. Μήτρου (Δημ. Γληνός ή Κ. Σωτηρίου)	Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας / σσ. 204-206
			Αναγέννηση Ιούλ.-Αύγ. ’28, τχ. 11-12	Κ. Βάρναλης	Τρία βιβλία. Α'. Παπανούτσου: Τριλογία του πνεύματος – Β'. Άλκη Θρύλου: Στοχασμοί για το δημοτικό τραγούδι – Γ'. Καζαντζάκη: Χριστός / σσ.

[1246] Στο περιοδικό *Σχολική Πράξη* «*συνεργάζονται από τη σχολική τους πείρα διάφοροι δημοδιδάσκαλοι και παιδαγωγοί, ιδίως ο Κ. Σωτηρίου, με τα ψευδώνυμα Κ. Μήτρου και Δ. Πετούρης*», *Στο ίδιο,* σ. 144.
Επίσης σε άλλο σημείο ο Γ. Βαλέτας αναφέρει: «*Απαντούν και συζητούν με άρθρα τους οι: Κ. Πετούρης (αυτ. 67-70), Α. Παπαθεοδώρου (αυτ. 95-98), Κ. Α. Μήτρος (αυτ. 153-158). Φαίνεται πως ο Κ. Α. Μήτρος είνε ο ίδιος ο Δημ. Γληνός*», *Στο ίδιο,* σ. 138.

[1247] *Στο ίδιο*, σ. 141.

[1248] *Στο ίδιο*, σ. 138.

[1249] *Στο ίδιο*, σ. 141.

[1250] *Στο ίδιο*, σ. 140.

[1251] *Στο ίδιο*, σ. 139.

					482-499
				Στρ. Σωμερίτης	Ιστορικός υλισμός και κριτικός φιλισταϊσμός / σσ. 509-524
				Ι. Γ. Κορδάτος	Ένας νέος κριτικός του ιστορικού υλισμού / σ. 525-530
				Ανώνυμος (Δημ. Γληνός)[1252]	Μικρά χρονικά: Εκπαιδευτικός Όμιλος / σσ. 539-543

[1252] *Στο ίδιο*, σ. 140.

9 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

9.1 Περιοδικά-εφημερίδες της περιόδου 1900-1928

- εφ. *Ακρόπολις*
- εφ. *Δημοκρατία*
- εφ. *Ελεύθερος Τύπος*
- εφ. *Ριζοσπάστης*

- π. *Αγωγή*
- π. *Αναγέννηση*
- π. *Γράμματα*, Αλεξάνδρεια
- π. *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*
- π. *Διδασκαλικό Βήμα*
- π. *Ελληνικά Γράμματα*
- π. *Επιθεώρησις των κοινωνικών και πολιτικών Επιστημών*
- π. *Εργασία*
- π. *Ερμής*, Αλεξάνδρεια
- π. *Νέα Εστία*
- π. *Ο Νουμάς*
- π. *Σχολική Πράξη*

9.2 Πηγές και βοηθήματα[1253]

- «Από το καταστατικό του Εκπαιδευτικού Ομίλου», π. *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 1922, τόμ. 10, στα εσώφυλλα.
- «Γύρω στην αστική εκπαίδευση. Δημοτικισμός και μπουρζουαζία. Μελέτη συνεργάτου», εφ. *Ριζοσπάστης*, 18, 19-1-1925.
- «Ένα αστικό νομοσχέδιο. Μια κομμουνιστική κραυγή», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Β', τχ. 10.
- «Επιβαλλομένη απάντησις», εφ. *Ριζοσπάστης*, 16-10-1924.
- «Επιστημονική Κίνησις», π. *Επιθεώρησις των κοινωνικών και πολιτικών Επιστημών*, 1916, τχ. 1-2.
- «Καταστατικό Εκπαιδευτικού Ομίλου», π. *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, 1911, τόμ. Α', Αθήνα.
- «Με την πράξη όχι με λόγια», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1928, τόμ. Β', τχ. 4.
- «Πενήντα ανέκδοτα γράμματα του Κ. Χατζόπουλου προς τον σοσιαλιστή Ν. Γιαννιό και τη γυναίκα του Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού», π. *Νέα Εστία*, τόμ. 62, τχ. 724 (1η Σεπτεμβρίου 1957).
- «Πρόλογος», π. *Επιθεώρησις των κοινωνικών και πολιτικών Επιστημών*, 1916, τχ. 1-2.

[1253] Η βιβλιογραφία αυτή περιλαμβάνει μόνον όσους τίτλους αναφέρονται στο κείμενο της παρούσας εργασίας.

- «Συγκεντρώσεις του Εκπαιδευτικού Ομίλου», π. *Εργασία,* 1925, τχ. 9-10.
- «Σχόλια. Η παιδεία απάνω από προσωπικά κόμματα», π. *Εργασία*, 1923, τχ. 1.
- «Τα Ελληνικά Γράμματα», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ.1.
- «Το δεκαπενθήμερο. Λόγια και πράγματα», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1928, τόμ. Β', τχ. 12ο.
- «Το δεκαπενθήμερο. Λόγια και πράγματα», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1928, τόμ. Β', τχ. 12ο.
- «Το πρόγραμμα της 'Εργασίας'», π. *Εργασία*, 1923, τχ. 1.
- «Τρία γράμματα … τρεις απόψεις», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1928, τόμ. Β', τχ. 6.
- **Άγρας Τ.**, «Συναισθηματική αγωγή έδρα νεοελληνικής», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 6.
- Άγρας Τ., «Ο διχασμός του Εκπαιδευτικού Ομίλου», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 1.
- **Αθανασιάδης Χ.**, *Δάσκαλοι και εκπαιδευτικός δημοτικισμός-Το περιοδικό* Αυγή *(1923-1925)*, Αθήνα, εκδ. Μεταίχμιο, 2001.
- **Αναγνωστόπουλος Δημ.**, *Από τα εκπαιδευτικά μας προβλήματα*, τεύχος Β', Αθήναι, εκδ. Α. Φραντζεσκάκη & Α. Καϊτατζή, 1928.
- **Ανδρέου Απ.**, «Ιστορία της εκπαίδευσης και της παιδείας. Αντικείμενο και προσεγγίσεις», π. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 1984, τχ. 18.
- **Αποστολόπουλος Π. Ν.**, «Το πολιτικό δεκαπενθήμερο», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 10.
- **Ασπρέας Γ.**, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος 1821-1928*, τόμ. Γ', Αθήνα, 2η έκδ., 1930.
- **Berdiaeff N.**, «Το πεπρωμένο του πνευματικού πολιτισμού», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 9.
- Berdiaeff N., (μτφρ. Ευτ. Βούλτση), *Το πεπρωμένο του ανθρώπου στον σύγχρονο κόσμο*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Πουρνάρας, 1980.
- Berdiaeff N., (μτφρ. Π. Αντωνιάδη), *Ο νέος Μεσαίωνας: Ρώσικη επανάσταση, Δημοκρατία, Σοσιαλισμός, Θεοκρατία: σκέψεις για το πεπρωμένο της Ρωσίας και της Ευρώπης*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Πουρνάρας, 1987.
- **Βακαλόπουλος Απ.**, *Νέα ελληνική ιστορία 1204-1985*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Βάνιας, 12η έκδ., 1996.
- **Βαλέτας Γ.**, «Βιβλιογραφία Δημήτρη Γληνού», στο *Στη μνήμη του Δημήτρη Α. Γληνού-μελέτες για το έργο του και ανέκδοτα κείμενα του*, Αθήνα, εκδ. Τα Νέα Βιβλία, 1946.
- **Βαμβέτσος Αλ.** (ψευδ. Τρανός Α.), «Εκπαιδευτικός Όμιλος», π. *Νουμάς*, 1912, φ. 462.
- **Βάμβουκας Ι. Μ.**, *Εισαγωγή στην ψυχοπαιδαγωγική έρευνα και μεθοδολογία,* Αθήνα, εκδ. Γρηγόρης, 6η έκδ., 2000.
- **Βάρναλης Κ.**, «Μυστήριον' κι επιστήμη του καλού», π. *Αναγέννηση*, 1927, τόμ. Β', τχ. 1ο.

- Βάρναλης Κ., «Τρία βιβλία: Α' Παπανούτσου-Τριλογία του πνεύματος», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 11ο—12ο,.
- Βάρναλης Κ., «Νεοελληνική πραγματικότητα και μαγεία» στο περιοδικό «*Αναγέννηση*», τευχ. 7, Μάρτιος 1927.
- **Βασιλείου Θ. -Σταματάκης Ν.**, *Επίτομο εννοιολογικό λεξικό Επιστημών του Ανθρώπου*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg, 1992.
- **Βέικος Θ.**, *Εθνικισμός και εθνική ταυτότητα*, Αθήνα, εκδ. συγγρ, 1993.
- **Βεντήρης Γ.**, *Η Ελλάς του 1910-1920. Ιστορική μελέτη*, τόμ. Α' και Β', Αθήναι, εκδ. Ίκαρος, 1970, 2η έκδ.
- **Βεργόπουλος Κ.**, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αι.*, Αθήνα, εκδ. Εξάντας, 2η έκδ. 1994.
- **Βερέμης Αθ.**, «Η δικτατορία του Πάγκαλου» στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμ. ΙΕ', Αθήνα, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, 1978.
- **Βερνίκος Ν.**, «Ανατομία της νεοελληνικής 'ιδεολογίας'», π. *Δευκαλίων*, 1975, τχ. 13.
- **Βλαστός Π.** (ψευδ. Στέφανος Ραμάς), «Πραγματισμός», π. *Νουμάς*, φ. 288 (23 του Μάρτη 1908).
- **Βουρβέρης Κ.**, *Το πρόβλημα του μαθήματος της Ιστορίας εις τα Δημοτικά Σχολεία και τα Γυμνάσια*, Αθήναι, εκδ. συγγρ., 2η έκδ., 1970.
- **Βουρνάς Τ.**, *Δημ. Γληνός: ο στοχαστής-ο αγωνιστής-ο δάσκαλος του γένους,* Αθήνα, εκδ. Αφοί Τολίδη, 1975.
- **Γαβρεσέας Π.**, «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, 1928, τόμ. Β', τχ. 9ο-10ο.
- **Claparede Ed.**, *Λειτουργική παιδαγωγική*, (μεταφρ. Χ. Πάτση), Αθήνα, 1953.
- **Cohen L. – Manion L.**, (μετάφρ. Χρ. Μητσοπούλου, Μ. Φιλοπούλου), *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*, Αθήνα, εκδ. Έκφραση, 1997.
- **Cousinet R.**, *Η νέα αγωγή*, (μεταφρ. Γ. Α. Βασδέκη), Αθήνα, 1956.
- **Γιαννόπουλος Γ -Οικονομόπουλος Ξ. -Κατσουλάκος Θ.**, *Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές*, Αθήνα, εκδ. Ο.Ε.Δ.Β., 5η έκδ., 1986.
- **Γκρέμπινγκ Χέλγκα**, *Η ιστορία του Γερμανικού Εργατικού Κινήματος*, (μετάφρ. Μ. Πανάγου-Η. Κατσούλης, επιμ. Η. Κατσούλης), Αθήνα, εκδ. Παπαζήσης, 1982.
- **Γληνός Δημ.** κ.ά., «Διακήρυξη της διοικητικής επιτροπής του 'Εκπαιδευτικού Ομίλου'», π. *Αναγέννηση*, 1927, τόμ. Α', φ. 11ο-12ο, (Ιούλιος-Αύγουστος).
- Γληνός Δημ., (ψευδ.: Δ. Αλεξάνδρου), «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, 1927, τόμ. Β', τχ. 3ο, τχ. 6ο, τχ. 8ο.
- Γληνός Δημ., (ψευδ.: Π. Γ.), «Η Παιδαγωγική προσπάθεια στη Ρωσία», π. *Σχολική Πράξη*, 1927, τόμ. Α', τχ. 2ο (Οκτώβρης), τχ. 3ο (Νοέμβρης).
- Γληνός Δημ., «Σχόλια», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 6ο (Φλεβάρης).
- Γληνός Δημ., «Ανασκόπηση», π. *Αναγέννηση*, 1927, τόμ. Β', τχ. 1ο (Σεπτέμβρης).

- Γληνός Δημ., «Για να κατανοούμε την εποχή μας. Θρησκεία, οικογένεια, πατρίς, ιδιοκτησία, γλώσσα», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 4ο.
- Γληνός Δημ., «Για να κατανοούμε την εποχή μας. Πολιτική ζωή και πολιτικά κόματα», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 6ο, 7ο, 9ο, 10ο.
- Γληνός Δημ., «Για να κατανοούμε την εποχή μας. Τύπος, παιδεία, κλήρος», π. *Αναγέννηση*, 1927, τόμ. Β', τχ. 3ο (Νοέμβρης).
- Γληνός Δημ., «Δημοκοπία, αντίδραση, παιδεία», π. *Αναγέννηση*, 1927, τόμ. Β', τχ. 2ο.
- Γληνός Δημ., «Έθνος και γλώσσα», π. *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τόμ. 5, 1915, αριθ. 1-2.
- Γληνός Δημ., «Ελληνική αρρώστεια», στο *Εκλεκτές σελίδες*, τόμ. Β', Αθήνα, εκδ. Στοχαστής, 1971.
- Γληνός Δημ., «Η ελληνική αρρώστεια», π. *Αναγέννηση*, 1926, τχ. 3 (Νοέμβριος).
- Γληνός Δημ., «Η κρίση του Δημοτικισμού», στο *Εκλεκτές Σελίδες*, τόμ. Β', Αθήνα, εκδ. Στοχαστής, 1971.
- Γληνός Δημ., «Μια επιστολή του κ. Γληνού», π. *Εργασία*, 1923, τχ. 1.
- Γληνός Δημ., «Μικρά χρονικά: Τα Νέα Αθεϊκά», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 9ο-10ο.
- Γληνός Δημ., «Μικρά χρονικά», π. *Αναγέννηση*, 1927, τόμ. Α', φ. 9ο-10ο (Μάης-Ιούνης).
- Γληνός Δημ., «Ο Δημοτικισμός και η τύχη του Δημοτικού Σχολείου», π. *Διδασκαλικό Βήμα*, αρ. 70 (14 Μαρτίου 1926), αρ. 71 (21 Μαρτίου 1926), αρ. 72 (28 Μαρτίου 1926), αρ. 73 (4 Απριλίου 1926), αρ. 74 (11 Απριλίου 1926).
- Γληνός Δημ., «Ο σκοπός της Παιδαγωγικής Ακαδημίας (εναρκτήριος λόγος)», π. *Εργασία*, τόμ. 8., 1924, τχ. 5-6.
- Γληνός Δημ., «Σχόλια: Αλήτες κομουνιστές και επιστήμονες», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 9ο-10ο.
- Γληνός Δημ., «Σχόλια: Τα νέα Αθεϊκά, κ.λ.π.», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 9ο-10ο (Μάης-Ιούνης).
- Γληνός Δημ., «Σχόλια», π. *Αναγέννηση*, 1927, τόμ. Β', τχ. 2ο (Οκτώβρης).
- Γληνός Δημ., «Σχόλια», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 9ο-10ο.
- Γληνός Δημ., «Τα μεγάλα προβλήματα της ελληνικής ζωής», εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 23, 24 και 25 Οκτωβρίου 1926.
- Γληνός Δημ., «Το βασικό πρόβλημα της παιδείας», π. *Εργασία*, 1923, τχ. 1, 2, 4, 5.
- Γληνός Δημ., *Άπαντα*, τόμ. Α' (1898-1910), (Φίλιππος Ηλιού: Εκδοτική φροντίδα εισαγωγή, σημειώσεις), Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1983.
- Γληνός Δημ., *Άπαντα*, τόμ. Β', (επιμ. -εισαγωγή: Φ. Ηλιού), Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1983.
- Γληνός Δημ., *Εκλεκτές σελίδες*, τόμ. Β', Αθήνα, εκδ. Στοχαστής, 1971,.
- Γληνός Δημ., *Ένας άταφος νεκρός*, Αθήνα, 1925.

- Γληνός Δημ., Ο Δημοτικισμός και η τύχη του Δημοτικού Σχολείου, π. *Διδασκαλικό Βήμα*, αρ. 70 (14 Μαρτίου 1926), αρ. 71 (21 Μαρτίου 1926).
- Γληνός Δημ., *Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού-μελέτες για το έργο του και ανέκδοτα κείμενα του*, Αθήνα, εκδ. Τα Νέα Βιβλία, 1946.
- **Γουνελάς Χ.-Δ.**, *Η σοσιαλιστική συνείδηση στην ελληνική λογοτεχνία 1897-1912*, Αθήνα, εκδ. Κέδρος, 1984.
- **Dewey J.**, *Το σχολείο και το παιδί*, (μεταφρ. Κ. Δ. Σωτηρίου), Αθήναι, 1926.
- **Duverger M.**, (μετάφρ. Ν. Παπαδόδημα), *Μέθοδοι κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα, εκδ. Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών, 2η εκδ., 1978.
- **Δανασσής-Αφεντάκης Αντ.**, *Η εξέλιξη της παιδαγωγικής σκέψης (17ος-20ος αι.)*, Αθήνα, 2η έκδ., 1985.
- **Δαφνής Γρ.**, *Η Ελλάς μεταξύ δυο πολέμων 1923-1940*, τόμ. Α' και Β', Αθήνα, εκδ. Ίκαρος, 1955.
- **Δεδούσης Β.**, «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας: Κρατική παιδεία και λέφτερη παιδεία», π. *Σχολική Πράξη*, 1928, τόμ. Β', τχ. 7ο.
- **Δεληκωνσταντή Κ.**, *Η παιδαγωγική του Kant*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Κυριακίδη, 1990.
- **Δελμούζος Αλ.** (ψευδ. Α. Ντέλος), «Για το ζήτημα», π. *Νουμάς*, φ. 261 (16 του Σεπτέμβρη 1907).
- Δελμούζος Αλ., (με τα αρχικά Α. Π. Δ.), «Ιδανικό ξελόγιασμα», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 9.
- Δελμούζος Αλ., (ψευδ. Α. Ντέλος),«Στους Δημοτικιστάς», π. *Νουμάς*, φ. 257 (19 του Τρυγητή 1907).
- Δελμούζος Αλ., «VI. Οι ξένοι κι' εμείς (συνέχεια)», *Μελέτες και Πάρεργα*, τόμ. Β', Αθήνα, 1958.
- Δελμούζος Αλ., «Από το σχολείο εργασίας», στο *Μελέτες και Πάρεργα*, τόμ. Β', Αθήνα, 1958.
- Δελμούζος Αλ., «Γενικές αρχές», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 9, 10, 12.
- Δελμούζος Αλ., «Γνώμες για το εκπαιδευτικό μας πρόβλημα», εφημ. *Το Βήμα*, 15 Φεβρουαρίου 1953.
- Δελμούζος Αλ., «Γράμμα σ' ένα φίλο μου. Πως έγινα δάσκαλος», στο *Μελέτες και Πάρεργα*, τόμ. Β', Αθήνα, 1958.
- Δελμούζος Αλ., «Εκπαιδευτική Πολιτική», *Μελέτες και Πάρεργα*, τομ. Α', Αθήνα, 1958.
- Δελμούζος Αλ., «Ένα γράμμα του κ. Δελμούζου», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 7.
- Δελμούζος Αλ., «Η νέα περιπέτεια της ελληνικής παιδείας», *Μελέτες και Πάρεργα*, τομ. Β', Αθήνα, 1958.
- Δελμούζος Αλ., «Λαχανιασμένη φευγάλα ή ο ελληνικός αρχοντοχωριατισμός», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 2 (1η Ιουλίου).
- Δελμούζος Αλ., «Ο δημοτικισμός και η επίδραση του στην ελληνική παιδεία», π. *Νέα Εστία*, 1939, τχ. 309.

- Δελμούζος Αλ., «Πρόσωπα και πράγματα», εφ. *Ακρόπολις* Αθηνών, 3, 4, 5, 6 και 7 Ιουνίου 1908.
- Δελμούζος Αλ., «Το πανεπιστημιακό πρόβλημα», π. *Παιδεία*, 1947 (15 Φεβρ.), τχ. 5.
- Δελμούζος Αλ., «Το Πρότυπον Δημοτικόν Σχολείον και οι επικριταί του», π. *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τόμ. Α', Αθήνα, 1911.
- Δελμούζος Αλ., *Δημοτικισμός και παιδεία*, Αθήνα, εκδ. 'Αθηνά', Α. Ι. Ράλλης & Σία, 1926.
- Δελμούζος Αλ., *Μαράσλειο και ζωή*, Αθήνα, εκδ. Αθηνά-Δ. Ι. Ράλλη και Σια, 1925.
- Δελμούζος Αλ., *Μελέτες και Πάρεργα*, τόμ. Α' και Β', Αθήνα, 1958.
- Δελμούζος Αλ., *Ο Φώτης Φωτιάδης και το παιδαγωγικό του έργο*, Αθήνα, εκδ. Αλικιώτης & Υιοί, 1947.
- Δελμούζος Αλ., *Οι πρώτες προσπάθειες στο Μαράσλειο 1923-1926*, Αθήνα, εκδ. Δημητράκος Α.Ε., 1929.
- Δελμούζος Αλ., *Παιδεία και κόμμα*, Αθήνα, εκδ. Οίκος Ν. Αλικιώτης και υιοί, 1947.
- Δελμούζος Αλ., *Σαν παραμύθι*, Αθήναι, εκδ. Εστία, 1911, 106σ.
- Δελμούζος Αλ., *Το κρυφό σκολειό 1908-1911*, Αθήνα, εκδ. Institut Francais D' Athenes, 1950. *Στενογραφημένα πρακτικά*, Αθήνα, εκδ. Διόνυσος, 1976.
- Δελμούζος Αλ., *Το κρυφό σκολειό 1908-1911*, Αθήνα, εκδ. Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, 1950.
- **Δέλτα Π.**: *Αλληλογραφία 1906-1940*, (επιμέλεια: Ξ. Λευκοπαρίδη), Αθήνα 1956.
- **Δημαράς Αλ.**, «Εκπαίδευση 1913-1941», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος ελληνισμός από 1913 ως 1941*, Αθήνα, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, 1978.
- Δημαράς Αλ., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια ιστορίας)*, τόμ. Β' (1895-1967), (α' έκδ. 1974), Αθήνα, εκδ. Ερμής, 1990.
- Δημαράς Αλ., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τόμ. Β', Αθήνα, εκδ. Ερμής, 1990.
- **Δημαράς Θ. Κ.**, «Η διακόσμηση της ελληνικής ιδεολογίας», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από 1881 ως το 1913*, τόμ. ΙΔ', Αθήνα, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, 1977.
- Δημαράς Θ. Κ., «Η ιδεολογική υποδομή του νέου ελληνικού κράτους», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από 1833 ως 1881*, τόμ. ΙΓ', Αθήνα, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, 1977.
- Δημαράς Θ. Κ., *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, εκδ. Ίκαρος, 8η έκδ., 1987.
- Δημαράς Θ. Κ., Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας, Αθήνα, εκδ. Ίκαρος, 8η έκδ., 1987.
- **Διαμαντόπουλος Δημ.**, *Σύγχρονο Λεξικό*, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, 2002.
- **Δραγούμης Ίων** (ψευδ. Ίδας), «Κοινωνισμός και Κοινωνιολογία», π. *Νουμάς*, φ.295 (11 του Μάη 1908).
- Δραγούμης Ίων (ψευδ. Ίδας), «Το έθνος, οι τάξες και ο ένας», π. *Νουμάς*, φ. 271 (25 του Νοέμβρη 1907).

- **Ελεφάντης Α.**, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. Κ.Κ.Ε. και αστισμός στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1979.
- **Ένας δάσκαλος**, «Το αστικό κράτος και οι εκπαιδευτικοί υπάλληλοί του», εφ. *Ριζοσπάστης*, 11-6-1925.
- **Ευαγγελίδης Δ.**, *Εθνικισμός και Γλώσσα*, Αθήνα, εκδ. Νέα Θέσις, 1986.
- **Ευαγγελόπουλος Σπ.**, *Ελληνική εκπαίδευση*, τόμ. Β' (20ος αιώνας), Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1998.
- **Ζαβιτσιάνος Μ.**, «Στους ιμπεριαλίστες», π. *Νουμάς*,, φ. 287 (16 του Μάρτη 1908).
- **Ζιάκας Θ.**, *Έθνος και παράδοση*, Αθήνα, εκδ. Αιγαίον & Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1993.
- ***Η Δίκη του Ναυπλίου (16-18 Απριλίου 1914). Στενογραφημένα πρακτικά***, Αθήνα, εκδ. Διόνυσος, 1976, 531σ.
- ***Η εταιρία 'Η Εθνική Γλώσσα' προς το ελληνικό έθνος***, Αθήνα, εκδ. Εστία, 1905, 15σ.
- **Θεοδωρίδης Αλ.**, *Η λογική και η οντολογία του φαντασιακού στη φιλοσοφία του Κ. Καστοριάδη*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2002.
- **Kant Im.**, *Κριτική του πρακτικού λόγου*, (μετάφρ.: Γ. Δ. Σκούρτση), Αθήνα, εκδ. Αναγνωστίδη, 1944.
- Kant Im., *Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών*, (εισαγ., μετάφρ., σχόλια: Γ. Τζαβάρα), Αθήνα, εκδ. Δωδώνη, 1984.
- **Kedourie Elie**, *Ο Εθνικισμός*, (μεταφρ. Σπ. Μαρκέτος, επιστ. Επιμ. Παντ. Λέκκας), Αθήνα, εκδ. Κατάρτι, 1999.
- **Kesseler K.**, «Έξοχοι παιδαγωγοί': Τρίτη έκδοση, Φραγκφούρτη 1921, μετάφραση Μ. Π., Παύλος Νάτορπ, Οι αρχές της Κοινωνικής παιδαγωγικής», π. *Εργασία*, τομ. Α', τχ. 11-12.
- **Καλογιάννης Χ. Γ.**, *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903-1931) Γλωσσικοί και ιδεολογικοί αγώνες*, Αθήνα, εκδ. Επικαιρότητα, 1984.
- **Κανάκης Ι.**, *Η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του νεοελληνικού δημοτικού σχολείου*, Αθήνα, εκδ. Γρηγόρης.
- **Κλεάνθους – Παπαδημητρίου Μ.**, *Η Νέα Αγωγή, θεωρία και μέθοδοι*, τόμ. Ι-ΙΙΙ, Αθήνα, 1952/80.
- **Κολιού Ν.**, *Οι ρίζες του εργατικού κινήματος και ο «Εργάτης» του Βόλου*, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας, 1988.
- **Κορδάτος Γ.**, «Βιβλία και κριτική: 'Δημοτικισμός και παιδεία'», π. *Ερμής* Αλεξανδρείας Αιγύπτου, 1927, τχ. 4 (1 Μαρτίου).
- Κορδάτος Γ., «Ένας νέος 'κριτικός' του ιστορικού υλισμού», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 11ο—12ο.
- Κορδάτος Γ., «Τα μεγάλα προβλήματα της ελληνικής ζωής», εφ. *Ελεύθερος Τύπος*, 1 και 2 Νοεμβρίου 1926.
- Κορδάτος Γ., *Δημοτικισμός και Λογιοτατισμός*, (1η έκδ. 1927), Αθήνα, εκδ. Μπουκουμάνης, 4η έκδ., 1974.
- Κορδάτος Γ., Η *κοινωνική σημασία της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, Αθήνα, εκδ. Επικαιρότητα, 1991.

- Κορδάτος Γ., *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, (1η έκδ. 1943), Αθήνα, εκδ. Μπουκουμάνης, 5η έκδ., 1973.
- Κορδάτος Γ., *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, (1η έκδ. Αθήνα, 1931), Αθήνα, εκδ. Μπουκουμάνης, 7η έκδ., (χχ).
- Κορδάτος Γ., *Νεοελληνική Πολιτική Ιστορία*, Αθήνα, εκδ. Βασιλείου, 1925.
- Κ(ορδάτος) Ι., «Το νέον Πανεπιστήμιον», εφ. *Ριζοσπάστης*, 10-7-1924.
- **Κουμαριανός Θ. Λ.**, «Το δεκαπενθήμερο. Κοινωνιολογικά ζητήματα. Γερμ. Πολυζωΐδου: Πως είδα την Μόσχαν και τον κομμουνισμόν της», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927-1928, τόμ. Β', τχ. 1-2 (16η Δεκεμβρίου-1η Ιανουαρίου).
- **Κουταβάς Σπ. Διον.**, «Δάσκαλοι και Σοσιαλισμός», π. *Σχολική Πράξη*, 1928, τόμ. Β', τχ. 9ο και 10ο.
- **Κρίτων**, π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 2, σ. 50.
- **Κυριαζή Ν.**, *Η Κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Αθήνα, Ελληνικές επιστημονικές εκδόσεις, 1998.
- **Κύρτσης Αλ.–Αν.**, «Ο Α. Παπαναστασίου και οι θεωρίες κοινωνικής μεταρρύθμισης», π. *Τα Ιστορικά*, 1988, τχ. 9.
- **Κωνσταντοπούλου Χρυσ.**, *Αρχές Κοινωνιολογικών Μεθόδων*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Αφών Κυριακίδη, 2η έκδ. 1985.
- **Κωσταράς Γρ.**, *Φιλοσοφική προπαιδεία*, Αθήνα, έκδ. συγγρ., 3η έκδ., 1993.
- **Λ. Σ.**, «Ποια κοινωνική και ηθική ανατροφή δίνει η μαρξική θεωρία. Κατά τον G. Belot», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 11.
- **Λαμπίρη-Δημάκη Ι.**, *Η Κοινωνιολογία και η Μεθοδολογία της*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Α. Ν. Σάκκουλα, 6η έκδ., 1990.
- Λαμπίρη-Δημάκη Ι., *Κοινωνιολογία και Ιστορία. Ομοιότητες και ιδιαιτερότητες*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήσης, 1989.
- **Λεονταρίτης Β. Γ.**, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Αθήνα, εκδ. Εξάντας, 1978.
- **Λέφας Χρ.**, *Ιστορία της εκπαιδεύσεως*, Αθήναι, εκδ. Ο.Ε.Σ.Β., 1942.
- **Λιβιεράτος Δημ.**, *Παντελής Πουλιόπουλος: Ένας διανοούμενος επαναστάτης*, Αθήνα, εκδ. Γλάρος, 1992.
- **Montaigne Michel**, *Δοκίμια*, (Πρόλογος -μετάφραση -σημειώσεις: Κλέωνος Παράσχου, Επιμέλεια: Κ. Μετρινού), Αθήνα, εκδ. Αναγνωστίδη, (χχ).
- **Μ.Π.**, «Το δεκαπενθήμερο. Παιδαγωγικά. Το ενιαίο σχολείο εργασίας στη Ρωσία. Τα επίσημα εκπαιδευτικά προγράμματα. (Εκδ. Διεθν. Εργατών παιδείας)», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1928, τόμ. Β', τχ. 3 (16 Ιανουαρίου).
- **Μαρωνίτης Ν. Δ.**, «Ελεύθερος διάλογος στην παιδεία», π. *Πολίτης*, Μάης 1976.
- Μαρωνίτης Ν. Δ., *Για μια δημοκρατική παιδεία*, εκδ. Παπαζήσης.
- **Μήτρου Α. Κ.**, (ψευδ.: Δημ. Γληνού ή Κ. Σωτηρίου), «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, 1928, τόμ. Β', τχ. 7ο, 9ο και 10ο.

- **Μιράσγεζη Μ.**, *Νεοελληνική λογοτεχνία*, τόμ. Β', Αθήνα, 1982.
- **Μιχαηλίδης Μ.**, «Ανέκδοτα γράμματα του Παλαμά στον Αλέξανδρο Πάλλη», π. *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, τχ. Μαρτίου 1950.
- **Μπαστιάς Γ.**, *Ο Κωστής Μπαστιάς στα χρόνια του μεσοπολέμου*, τόμ. Α' και Β', Αθήνα, εκδ. Εκδοτική Αθηνών, 1997.
- **Μπαστιάς Κ.**, «Εθνικός και διεθνικός ταξισμός», π. *Ερμής* Αλεξανδρείας Αιγύπτου, 1927, τχ. 6 (1 Μαΐου), 7 (1 Ιουνίου), 8 (1 Ιουλίου).
- Μπαστιάς Κ., «Η άρνησή μας», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 4.
- Μπαστιάς Κ., «Μαρξισμός -Φασισμός -Χριστιανισμός», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1928, τόμ. Β', τχ. 10.
- Μπαστιάς Κ., «Το νεοελληνικό νόσημα», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 8.
- Μπ...(αστιάς) Κ., «Το δεκαπενθήμερο. Λόγια και πράγματα. Σοσιαλισμός και δάσκαλοι», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1928, τόμ. Β', τχ. 12.
- **Μπουζάκης Σηφ.**, *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, τόμ. Α', Αθήνα, Gutenberg, 1994.
- Μπουζάκης Σηφ., *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*, Αθήνα, Gutenberg, 1994.
- **Μπρόϊντο Γκ.**, *Το εθνικό ζήτημα κάτω από το φως του μαρξισμού*, (πρόλογος-μετάφρ.: Αν. Χαϊτάς, επιμέλεια: Α. Χαϊτάς-Π. Σαρκάτος [=Πουλιόπουλος]), εκδ. Σοσιαλιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα, 1925, 107σ.
- **Μωραΐτης Δ.**, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Αθήνα, 1953.
- ***Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου***, τόμ. Η' και Θ'.
- **Νίττι Φρ.**, (μεταφρ. και εισαγωγικό σημείωμα του Μπ. Β. Αλιβιζάτου), *Μπολσεβικισμός, Φασισμός και Δημοκρατία*, Αθήνα, εκδ. 'Αθηνά' Α. Ι. Ράλλης και Σια, 1927.
- **Νούτσος Χ.**, *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία*, Αθήνα, εκδ. Ο πολίτης, 1990. σ. 133.
- **Ντεγιάννης Γ.**, «Πραγματικός και ψεύτικος ιδεαλισμός», π. *Εργασία*, τομ. Β', τχ. 7,8 (27,28) Δεκέμβριος 1924.
- **Ντελέζ Ζ.**, Η κριτική φιλοσοφία του Καντ. Η θεωρία των ικανοτήτων, (μεταφρ. Ελ. Περδικούρη), Αθήνα, εκδ. Εστία, 2000.
- **Ντελόπουλος Κυρ.**, *Νεοελληνικά Φιλολογικά Ψευδώνυμα (1800-1981)*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 2η έκδ., 1983.
- **Ντυμπύ Ζ.**, (μεταφρ. – εισαγ. Ρ. Σταυρίδη - Πατρικίου), *Η ιστορία συνεχίζεται*, Αθήνα, εκδ. Ολκός, 1995.
- **Ξωχέλλη Π.**, *Θεμελιώδη προβλήματα της Παιδαγωγικής Επιστήμης. Εισαγωγή στην Παιδαγωγική*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Κυριακίδη, 1983.
- **Ο εξωσχολικός**, «Που βαδίζει το σοβιετικό σχολείο», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1928, τόμ. Β', τχ. 12 (1 Μαΐου).
- **Παϊδούσης Π.**, «Ελληνικά προβλήματα. Μερικά απλά πράγματα που δεν πρέπει να ξεχνάμε», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 2, τχ. 3, τχ. 4.

- **Παλαμάς Κ.**, «Η Εθνική Γλώσσα», π. *Νουμάς*, φ. 133 (30 του Γενάρη), φ. 134 (6 του Φλεβάρη).
- **Πάλλα Μ.**, «Η ανάλυση περιεχομένου», π. *Φιλόλογος*, Αθήνα, 1992, 67.
- **Πάλλης Αλέξ.**, *Μπρουσός*, (επιμέλεια: Εμ. Μοσχονάς), Αθήνα, εκδ. Ερμής, 1975.
- **Παπαγεωργίου Στ.**, *Το ελληνικό κράτος (1821-1909)*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήσης, 1988.
- **Παπαδάκης Στ.**, «Από τον ένα μεσαίωνα στον άλλο. Η σημασία της Ρώσικης επανάστασης. Η φιλοσοφία της Νεώτερης Ιστορίας κατά τον N. Berdiaeff», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ.1, τχ.2.
- **Παπαδημητρίου Δέσπ.,** «Ο εθνικισμός στο βενιζελικό και αντιβενιζελικό τύπο και η εσωτερική διαμάχη 1914-1917, στο: *Συμπόσιο για τον Βενιζέλο. Πρακτικά*, Αθήνα, εκδ. Εταιρεία ελληνικού λογοτεχνικού και ιστορικού αρχείου. Μουσείο Μπενάκη, 1988.
- **Παπαδογιαννάκης Ε. Ν.**, *Ο Κωνσταντίνος Μάνος και το γλωσσικό ζήτημα*, Αθήνα, εκδ. Έλλην, 1997.
- **Παπαϊωάννου Μ. Μ.**, *Από τον Ψυχάρη στο Γληνό*, Αθήνα, εκδ. Φιλιππότης, 1986.
- **Παπακώστας Γ.**, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το 'Αδερφάτο της εθνικής γλώσσας'*, Αθήνα, εκδ. Εστία, 1989.
- **Παπαλεξάνδρου Θ. Κ.**, «Το Δεκαπενθήμερο: Κοινωνιολογικά ζητήματα», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1928, τόμ. Β', τχ. 8.
- Παπαλεξάνδρου Κ. Θ., «Το δεκαπενθήμερο. Κοινωνιολογικά ζητήματα. Παναγ. Κ. Κανελλοπούλου: Κοινωνιολογία των Ιμπεριαλιστικών φαινομένων», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1928, τόμ. Β', τχ.1-2.
- Π(απαλεξάνδρου) Θ. Κ., «Το δεκαπενθήμερο. Κοινωνιολογικά ζητήματα. Παναγ. Κ. Κανελλοπούλου: Κοινωνιολογία των Ιμπεριαλιστικών φαινομένων», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927 (16 Δεκεμβρίου) -1928 (1 Ιανουαρίου), τόμ. Β', τχ. 1-2.
- **Παπαμαύρου Μ.**, «Η Σχολική Κοινότητα», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 5 (15 Αυγούστου).
- **Παπαναστασίου Αλ.**, «Εθνικισμός», π. *Επιθεώρησις των κοινωνικών και πολιτικών Επιστημών*, 1916, τχ. 1-2.
- Παπαναστασίου Αλ., «Η εκπαιδευτική πολιτική της δημοκρατικής κυβέρνησης», π. *Εργασία*, τομ. Α', τχ. 11-12.
- Παπαναστασίου Αλ., «Ο εθνικισμός», π. *Επιθεώρησις των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών*, 1916, τόμ. Α', τχ. Α'-Β'(Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος).
- Παπαναστασίου Αλ., *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Μελέτες -Λόγοι - Άρθρα*, (επιμέλεια: Ξ. Λευκοπαρίδη), Αθήνα, εκδ. Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., 1988.
- Παπαναστασίου Αλ., *Μελέτες-λόγοι-άρθρα*, (πρόλογος: Κ. Τριανταφυλλόπουλος, επιμέλεια: Ξ. Λευκοπαρίδης), τόμ. Α', Αθήνα, εκδ. Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., 1988.

- Παπαναστασίου Αλ., *Μελέτες-λόγοι-άρθρα*, (πρόλογος: Κ. Τριανταφυλλόπουλος, επιμέλεια: Ξ. Λευκοπαρίδης), τόμ. Β', Αθήνα, εκδ. Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., 1957.
- **Παπανδρέου Γ.**, «Η Ευρώπη προ του πολέμου», π. *Επιθεώρησις των κοινωνικών και πολιτικών Επιστημών*, 1916, τχ. 1-2.
- **Παπανούτσος Π. Ε.**, «Η διακομματική επιτροπή», π. *Παιδεία και Ζωή*, 1956 (Νοέμβριος), τχ. 53.
- Παπανούτσος Π. Ε., *Α. Δελμούζος*, Αθήνα, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1984.
- **Παρορίτης Κ.**, «Το εκπαιδευτικόν συνέδριον», εφ. *Δημοκρατία*, 2, 3 Ιουλίου 1925.
- **Πατηνιώτης Ν.**, *Μεθοδολογία και τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών και της συγγραφής διπλωματικών εργασιών. Πανεπιστημιακές σημειώσεις*, Πάτρα, εκδ. συγγρ., 1992.
- **Πετούρης Κ.**, «Τα προβλήματα της Μέσης Παιδείας», π. *Σχολική Πράξη*, 1927, τόμ. Β', τχ. 4ο.
- **Πλέμπους** (ψευδ.), «Το σημερινό σχολείο και η πλουτοκρατία», εφ. *Ριζοσπάστης*, 11-7-1924.
- **Πολίτης Φ.**, «Το δεκαπενθήμερο: Η κριτική των βιβλίων», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 4.
- Π(ολίτης) Φ., «Το δεκαπενθήμερο: Κριτικά σημειώματα. Κ. Παρορίτη. 'Οι δυο δρόμοι'», π. *Ελληνικά Γράμματα*, 1927, τόμ. Α', τχ. 5.
- **Πουλιόπουλος Π.** (ψευδ. Π. Σαρκάτος), «Εθνικισμός και αγριανθρωπισμός», εφ. *Ριζοσπάστης*, 21-29 Ιουνίου 1925.
- ***Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον**, εν Αθήναις, 31 Μαρτίου-4 Απριλίου 1904, μετά σχολικής εκθέσεως. Εργασίαι της διευθυνούσης επιτροπής. Πρακτικά των συνεδριάσεων-Σχολική Έκθεσις*, Εν Αθήναις, «Εκ του Γραφείου της Διευθυνούσης Επιτροπής», τυπογραφείον «Εστία», 1904.
- **Πυργιωτάκης Ι.**, *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1999.
- **Rasis Sp.**, *Demetres Glenos and Educational Demoticism in Greece*, Urbana: University of Illinois, 1975.
- **Rohrs H.**, *Το κίνημα της προοδευτικής εκπαίδευσης*, (μεταφρ. Κ. Δεληκωνσταντής – Σ. Μπουζάκης), Θεσσαλονίκη, εκδ. Κυριακίδη, 1990.
- **Russell Bertrant**, (Μετάφρ. Λ. Σκλαβούνου), «Σημειώματα: Είναι η επιστήμη απροκάλυπτη;», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 9ο-10ο.
- **Ρασιάς Βλ.,** *Έθνος, εθνισμός, εθνοκράτος, εθνικισμός*, Αθήνα, εκδ. Ανοικτή Πόλη, 1996.
- **Ρήγος Ά.**, «Παπαναστασίου και Αριστερά», στο *Αλέξανδρος Παπαναστασίου Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, (επιμέλεια: Γ. Αναστασιάδης, Γ. Κοντογιώργης, Π. Πετρίδης), Αθήνα, εκδ. Πολύτυπο, 1987.
- Ρήγος Ά., *Η Β΄ ελληνική δημοκρατία 1924-1925. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, (πρόλογος: Ν. Σβορώνος), Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1992, 2η έκδ.

- **Samaran Ch.**, (μετάφρ. Χρ. Παπάζογλου), *Ιστορία και οι μέθοδοί της*, τόμ. Δ', Αθήνα, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1980.
- **Σβορώνος Ν.**, (μετάφρ. Αικ. Ασδραχά), *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 6η έκδ., 1982.
- **Σκληρός Γ.**, «Διαλεκτικός υλισμός», π. *Νουμάς*, φ. 280 (27 Γενάρη 1908).
- Σκληρός Γ., «Στους Δημοτικιστάς», π. *Νουμάς*, φ. 268 (4 του Νοέμβρη 1907).
- Σκληρός Γ., «Το κοινωνικό μας ζήτημα. Οι 'σοσιαλιστάδες' στους 'νατσιοναλίστες'», π. *Νουμάς*, φ. 291 (13 του Απρίλη 1908), 292 (20 του Απρίλη 1908), 293 (27 του Απρίλη 1908).
- Σκληρός Γ., *Έργα*, (Εισαγωγή -Σχόλια -Επιμέλεια: Λουκάς Αξελός), Αθήνα, εκδ. Επικαιρότητα, 1η έκδ., 1976.
- **Σκοπετέα Έ.**, *Το 'Πρότυπο βασίλειο' και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα, εκδ. Πολύτυπο, 1978.
- **Σολωμός Διον.**, *Άπαντα*, Αθήνα, εκδ. Ιστορική Έρευνα, (ΧΧ).
- **Σπανός Μιχ.**, *Εισαγωγή εις την Φιλοσοφίαν*, Αθήναι, εκδ. συγγρ., 1979, 3η έκδ.
- **Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ.**, «Η σύνδεση των Κοινωνιολόγων με το κίνημα του δημοτικισμού», π. *Τα Ιστορικά*, 1988, τχ. 9.
- Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., «Γ. Σκληρός και Μ. Τριανταφυλλίδης: σύγκλιση και απόκλιση δύο δρόμων», στο *Τιμητικές εκδηλώσεις για τα εκατό χρόνια από τη γέννηση του Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 1987.
- Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., «Η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και οι αντίστοιχοι προσανατολισμοί του Γ. Σκληρού», στο *Αμητός στη μνήμη Φώτη Αποστολοπούλου*, Αθήνα, εκδ. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, 1984.
- Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., «Η ένταξη σοσιαλιστών διανοουμένων στο κίνημα του βενιζελισμού», στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, (Επιμ.: Γ. Θ. Μαυρογορδάτος -Χρ. Χ. Χατζηιωσήφ), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2η έκδοση, 1992.
- Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., *Γλώσσα, εκπαίδευση και πολιτική*, Αθήνα, εκδ. Ολκός, 1999.
- Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα, εκδ. Ερμής, 1976, 350σ.
- Σταυρίδη-Πατρικίου Ρ., *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο. Σοσιαλισμός, Δημοτικισμός και Μεταρρύθμιση*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1988.
- **Σωμερίτης Στρ.**, «Ιστορικός υλισμός και κριτικός φιλισταϊσμός», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 11ο—12ο.
- Σωμερίτης Στρ., «Η καινούργια κατεύθυνση», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 5ο.
- Σωμερίτης Στρ., «Μικρές μελέτες: Πολιτικοί στοχασμοί. Οικονομική πολιτική και αστική σταθεροποίηση», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 9ο—10ο.

- Σωμερίτης Στρ., «Πολιτικοί στοχασμοί. Αντιμοναρχισμός, Ριζοσπαστισμός και Σοσιαλισμός», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 7ο.
- Σωμερίτης Στρ., «Φραγκίσκου Νίττι. –Μπολσεβικισμός, Φασισμός και Δημοκρατία», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 6ο.
- Σωμερίτης Στρ., *Η μεγάλη καμπή*, Αθήνα, εκδ. Ολκός, 1975.
- **Σωτηρίου Κ.**, «Οι ομοσπονδίες», π. *Σχολική Πράξη*, 1927, τόμ. Α', τχ. 2ο (Οκτώβριος).
- **Thumb Α.**, «Οι νεοέλληνες και η καταγωγή τους», π. *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τόμ. 5, 1915, αριθ. 3-4.
- **Τερζής Ν.**, *Η Παιδαγωγική του Αλεξάνδρου* Π. *Δελμούζου. Συστηματική εξέταση του έργου και της δράσης του*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Αφοι Κυριακίδη, 1986.
- **Τζερμιάς Π.**, Μαρξισμός και ιστοριογραφία στην Ελλάδα, Αθήνα, εκδ. Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1987.
- ***Το Αρφαβητάρι του Νουμά (1906)***, (εισαγωγή-επιμέλεια: Κεφαληνού Ε.), Αθήνα, εκδ. Παρασκήνιο, 1996.
- ***Το γλωσσικόν ζήτημα κ' η εκπαιδευτική μας αναγέννησις***, Αθήνα, εκδ. Εστία, 1902, 405σ.
- ***Το ΚΚΕ. Επίσημα κείμενα***, τόμ. Α' (1918-1924), Αθήνα, εκδ. Σύγχρονη εποχή, 1974.
- **Τούντα-Φεργάδη Αρ.**, *Θέματα Ελληνικής Διπλωματικής Ιστορίας (1912-1940)*, Αθήνα, εκδ. Ι. Σιδέρης, 1996.
- **Τριανταφυλλίδης Μ.**, «Τα Ευαγγέλια και ο αττικισμός», στο *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη,* τόμ. Δ', (1η έκδ. π. *Γράμματα* Αλεξανδρείας, τχ. 2, 1913), Θεσσαλονίκη, εκδ. Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 1963.
- Τριανταφυλλίδης Μ., *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη,* τόμ. Ε', Θεσσαλονίκη, εκδ. Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 1963.
- Τριανταφυλλίδης Μ., *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Νεοελληνική Γραμματική Ιστορική Εισαγωγή (1938),* τόμος Γ', (1η έκδ., Αθήνα, 1938), Θεσσαλονίκη, ανατύπωση με διορθώσεις από εκδ. Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 1993.
- **Τριανταφυλλόπουλος Δ. Κ.**, «Πρόλογος», στο *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Μελέτες -Λόγοι -Άρθρα*, (επιμέλεια: Ξ. Λευκοπαρίδη), Αθήνα, εκδ. Μορφωτικό Ινστιτούτο Α.Τ.Ε., 1988.
- **Τσιριμώκος Μ.** (ψευδ. Στέφανος Ραμάς), «Οι δημοτικισταί και το κοινωνικό μας ζήτημα», π. *Νουμάς*, φ. 263 (30 του Σεπτέμβρη 1907).
- Τσιριμώκος Μ. (ψευδ. Στέφανος Ραμάς), «Σοσιαλισμός και γλώσσα», π. *Νουμάς*, φ.340 (19 του Απρίλη 1909).
- Τσιριμώκος Μ. (ψευδ. Στέφανος Ραμάς), «Στις κόκκινες φυλλάδες και τα σκούρα κιτάπια», π. *Νουμάς*, φ. 284 (24 του Φλεβάρη 1908).
- Τσιριμώκος Μ. (ψευδ. Στέφανος Ραμάς), «Τέλος χωρίς συνέχεια», π. *Νουμάς*, φ.343 (10 του Μάη 1909).
- Τσιριμώκος Μ., «Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου», π. *Νέα Εστία*, 1927, έτος Α', τχ. 7, 8.

- **Τσουκαλάς Κ.**, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 6η έκδ., 1992.
- **Φράγκος Χρ.**, *Ψυχοπαιδαγωγική*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg, 1984.
- **Φραγκουδάκη Άν.**, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι*, Αθήνα, εκδ. Κέδρος, 7η έκδ., 1992.
- **W.**, «Οι δημοδιδάσκαλοι και το Κράτος», εφ. *Ριζοσπάστης*, 1-10-1924.
- **Washburne W. C.**, «Τι καλό και τι κακό έχει η σημερινή παιδεία στη Ρωσία», π. *Αναγέννηση*, 1928, τόμ. Β', τχ. 7ο.
- **Washburne W. C.**, *Η προοδευτική παιδεία στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής*, (μεταφρ. Θ. Γέρου), Αθήναι, 1961.
- **Χαραλάμπους Δημ.**, *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Αφοι Κυριακίδη, 1987.
- **Χαρίτος Γ. Χαρ.**, *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, τόμ. Α' & Β', Αθήνα, εκδ. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1989.
- **Χατζηστεφανίδης Θ.**, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, Αθήνα, έκδ. Παπαδήμας, 2η έκδ., 1990.
- **Χατζόπουλος Κ.** (ψευδ. Πέτρος Βασιλικός), «Σοσιαλισμός και Γλώσσα», π. *Νουμάς*, φ.339 (12 του Απρίλη 1909).
- Χατζόπουλος Κ. (ψευδ. Πέτρος Βασιλικός), «Στους σοσιαλιστοφάγους», π. *Νουμάς*, φ. 281 (3 του Φλεβάρη 1908), 282 (10 του Φλεβάρη 1908), φ.289 (30 του Μάρτη 1908).
- Χατζόπουλος Κ. (ψευδ. Πέτρος Βασιλικός), «Τα παλιά της σχωρεμένης», π. *Νουμάς*, φ.349 (21 του Θεριστή 1909).
- Χατζόπουλος Κ. (ψευδ. Πέτρος Βασιλικός), «Το κοινωνικό μας ζήτημα», π. *Νουμάς*, φ. 267 (28 του Οχτώβρη 1907).
- **Χουρδάκης Αντ.**, *Η παιδεία στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg, 2002.
- **Χριστιάς Ι.**, *Εισαγωγή στην επιστήμη της αγωγής*, Αθήνα, εκδ. Γρηγόρης, 1994.
- **Χριστοφίδης Ν. Λουκ.**, *Ο Φιλολογικός Τύπος (1890-1919)*, (1η έκδ. 1919), Αθήνα, εκδ. Μπάϋρον, 2η έκδ. 1983.
- **Ψαλιδόπουλος Μιχ.**, «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου ως οικονομολόγος», στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, (Επιμέλεια: Γ. Θ. Μαυρογορδάτος – Χ. Χ. Χατζηιωσήφ), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2η έκδ. 1992.
- **Ψυχάρης Γ.**, *Το Ταξίδι μου*, (επιμέλεια-εισαγωγή: Α. Αγγέλου), Αθήνα, εκδ. Εστία, 1993.